К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори

3

3

К. МАРКС Ф. ЕНГЕЛЬС

ИНСТИТУТ
МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА
при ЦК КПСС

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Избранные сочинения в 9 томах

МОСКВА
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
1985

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
при ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори в 9 томах

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
УКРАЇНИ
1988

ББК 11.24

Маркс К., Енгельс Ф.

Вибрані твори. У 9 т. Т. 3.— К.: Політвидав України, 1988.— XX, 632 с.— У надзаг.: Ін-т історії партії при ЦК Компартії України — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

М $\frac{0101010000-112}{М201(04)-88}$ **Передплатне** **ББК 11.24**

К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори

том 3

ПЕРЕДМОВА

Третій том Вибраних творів К. Маркса і Ф. Енгельса містить праці, написані наприкінці 1846—1852 рр. Крім того, до тому включено авторські передмови до пізніших видань ряду цих творів, написані з урахуванням обставин, що змінилися, і дальшого розвитку марксизму.

У ці роки в країнах Західної та Центральної Європи відбулися буржуазно-демократичні революції. І хоч вони зазнали поразки і реакційні сили взяли гору, скрізь було захитано самі основи старого порядку. У революційних подіях активну роль відігравав робітничий клас, який ставав самостійною політичною силою. Повстання паризького пролетаріату у червні 1848 р. показало всьому світові, що робітники звільняються з-під впливу ліберальної буржуазії і розпочинають боротьбу за свої власні інтереси. Дедалі більше загострювався антагонізм між робітничим класом і класом капіталістів.

У 1847 р. був створений Союз комуністів — перша міжнародна організація пролетаріату, зародок пролетарської партії.

На початок революційних подій 1848—1849 рр. завершується в основних рисах формування наукового світогляду пролетаріату. Виходять у світ «Злиденність філософії» К. Маркса і «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, які В. І. Ленін називав першими творами зрілого марксизму (див.: *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 33, с. 22). У вогні революційних боїв науковий комунізм проходить свою першу історичну перевірку.

Маркс і Енгельс брали найактивнішу безпосередню участь у робітничому русі і в революційних подіях. Вони стояли біля колиски Союзу комуністів, озброїли його програмними документами і стали його визнаними вождями. У період революції в Німеччині вони видавали «Neue Rheinische Zeitung» — бойовий орган пролетарського крила революційної демократії. Змушені після поразки революцій на континенті емігрувати в Англію,

Маркс і Енгельс продовжували згуртовувати революційні пролетарські сили; в їх науковій діяльності на перший план висувається теоретичний аналіз досвіду та історичних уроків недавніх революційних подій.

Том відкривається працею К. Маркса «Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона», написаною в 1847 р. У цьому творі основні положення нового світогляду: матеріалістична діалектика, матеріалістичне розуміння історії, вихідні принципи політичної економії пролетаріату — вперше стали доступними широкому читачеві.

Написана у полемічній формі, «Злиденність філософії» своїм вістрям була спрямована проти поглядів французького дрібнобуржуазного соціаліста і соціолога П.-Ж. Прудона.

Маркс, як він сам відзначав через тридцять з лишком років, вважав за необхідне визначити своє ставлення до Прудона, оскільки для того, «щоб розчистити шлях соціалізму критичному і матеріалістичному, який прагне зробити зрозумілим дійсний історичний розвиток суспільного виробництва, треба було різко порвати з тією ідеалістичною політичною економією, останнім втіленням якої був, сам того не усвідомлюючи, Прудон» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 19, с. 224).

Ще до публікації «Злиденності філософії» основні ідеї цієї філософсько-економічної праці Маркс виклав у листі до російського літератора П. В. Анненкова від 28 грудня 1846 р. (див. цей том, с. 497—507).

Прудон гостро критикував крайнощі й суперечності капіталізму, виступав на захист трудящих і знедолених. Його перші друковані виступи Маркс і Енгельс зустріли схвально (див. це видання, т. 1, с. 40). Книга Прудона «Що таке власність?», писав згодом Маркс, була пройнята глибоким і щирим почуттям обурення мерзотністю буржуазних порядків, своєю появою вона «справила сильне враження» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 26). Проте у наступних працях, особливо у «Філософії злиднів», виразно виявився непослідовний і поверховий характер прудонівської критики капіталізму. Об'єктивно погляди Прудона ставали перешкодою на шляху поширення наукової ідеології. Капіталістичну експлуатацію Прудон пояснював «нееквівалентним обміном» на ринку праці і навмисним порушенням великими капіталістами закону трудової вартості. Він доводив необхідність створення «справедливого» суспільства, основою якого була б дрібна власність. «Пан Прудон,— писав Маркс,— з голови до ніг філософ, економіст дрібної буржуазії» (див. цей том, с. 506). Ідеалом Прудона було усунення болячок капіталізму при збереженні його економічної основи — приватної власності. Це сприяло розвиткові реформістських ілюзій щодо можливості усунення соціальних бідувань трудящих без революційної ломки капіталістичної си-

стеми. Претендуючи на створення економічної теорії, Прудон водночас по-суб'єктивістському трактував економічні категорії капіталізму, зокрема вартість, пропонуючи рецепти її штучного конструювання. Він не розумів справжніх законів розвитку буржуазного суспільства, суті капіталістичної експлуатації, отже не розумів тих глибинних причин, що зумовлювали неминучість загибелі ладу, заснованого на приватній власності на засоби виробництва.

У «Злиденності філософії» Маркс розкрив корінні недоліки методології Прудона, його ідеалістичний та метафізичний підхід до вивчення суспільних явищ, примітивне тлумачення ним гегелівської діалектики, неспроможність його спроб застосувати її до політичної економії, штучно конструюючи абстрактні категорії, що не випливають з дійсного життя. Маркс протипоставив ідеалістичним формулам Прудона матеріалістичну діалектику, показав, що ідеї, наукові абстракції, логічні категорії повинні бути не довільним продуктом думки, а відображенням реальних процесів; вони покликані розкрити діалектичний розвиток самої дійсності. Тим самим Маркс підкреслив істотну відмінність між своїм методом і методом Гегеля.

У стислій і ясній формі Маркс виклав у «Злиденності філософії» основні положення матеріалістичного розуміння історії. «Суспільні відносини,— писав він,— тісно зв'язані з продуктивними силами. Здобуваючи нові продуктивні сили, люди змінюють свій спосіб виробництва, а із зміною способу виробництва, способу забезпечення свого життя,— вони змінюють всі свої суспільні відносини... Ті ж самі люди, які встановлюють суспільні відносини відповідно до розвитку їх матеріального виробництва, створюють також принципи, ідеї і категорії відповідно до своїх суспільних відносин» (див. цей том, с. 58). Розкриваючи зміст поняття «продуктивні сили», Маркс вказав, що воно охоплює не лише засоби виробництва, а й самих трудящих, і відзначив при цьому, що «наймогутнішою продуктивною силою є сам революційний клас» (див. цей том, с. 102).

«Злиденність філософії» — перший опублікований твір Маркса, в якому він виступив як економіст. Він розкрив видатне значення англійської класичної політичної економії у розробці трудової теорії вартості і показав, що міркування Прудона про споживну вартість і мінову вартість, про «вражаючий контраст» між ними, які претендують на останнє слово в політичній економії, насправді є кроком назад порівняно із Смітом і Рікардо. Разом з тим Маркс розкрив методологічні пороки буржуазних економістів: антиісторизм, розуміння ними економічних законів капіталізму як вічних і непохитних — і показав історичну зумовленість вартості, грошей, ренти і т. ін. У «Злиденності філософії» коротко простежено історію розвитку капіталістичного суспільства, умови

його виникнення, роль великого машинного виробництва, зміну характеру і глибини поділу праці з появою і вдосконаленням машин.

У розумінні фундаментальних проблем вартості, земельної ренти, цінових відносин, механізму виникнення додаткової вартості і її поділу між окремими фракціями капіталістичних власників Маркс поки ще не повністю подолав погляди своїх попередників — Сміта й Рікардо. Лише у 50-і та 60-і рр. на основі узагальнення величезного фактичного матеріалу з економіки капіталізму, а також критичного перегляду всієї попередньої політико-економічної науки Маркс завершив створення своєї економічної теорії.

Сам Маркс згодом писав, що «в цій книзі міститься в зародку те, що після двадцятирічної праці перетворилося в теорію, розвинуту в «Капіталі»» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 19, с. 224).

На противагу Прудонові Маркс розкрив антагоністичний характер суспільства, заснованого на приватній власності на знаряддя та засоби виробництва, і показав історичну необхідність зміни суспільних формацій, реальні шляхи звільнення людства від усіх форм експлуатації.

Прудон твердив, що боротьба за підвищення заробітної плати неминуче викличе підвищення цін, і на цій підставі виступав проти страйків та об'єднання робітників у коаліції (професійні спілки). Він заперечував необхідність революційних дій робітничого класу. На противагу цьому Маркс підкреслив значення страйкової боротьби і створення професійних організацій як засобу, що сприяє згуртуванню робітників, зростанню їх класової свідомості. У ході цієї боротьби, писав він, «маса згуртовується, вона конституюється як клас для себе». Організовуючи страйки, об'єднуючись, пролетарі проходять школу класової боротьби і в «цій боротьбі... розвиваються всі елементи для прийдешньої битви», для атаки на капіталістичний лад (див. цей том, с. 101).

Маркс висунув положення про вирішальну роль політичної боротьби у справі визволення робітничого класу. Боротьба між пролетаріатом і буржуазією, писав він, «будучи доведена до найвищої міри свого напруження, являє собою повну революцію» (див. цей том, с. 102), вона неминуче приведе до соціальної перебудови суспільства. Таким чином, дрібнобуржуазним соціальним утопіям Прудона Маркс протипоставив науковий комунізм.

У томі друкується також передмова Ф. Енгельса до першого німецького видання «Злиденності філософії» 1885 р. («Маркс і Родбертус»). Написана майже через чотири десятиліття, в іншій історичній обстановці, вона була спрямована проти спроб бур-

жуазних та дрібнобуржуазних ідеологів, прикриваючись псевдосоціалістичною фразеологією, дискредитувати вчення Маркса, і насамперед його економічну теорію. Марксизм на той час став уже ідейним прапором усього міжнародного соціалістичного руху; німецькі «катедер-соціалісти», ці замасковані апологети капіталізму, прагнули підірвати вплив марксистського вчення, протипоставивши Марксу прусського економіста Родбертуса. У цій передмові, а також у передмові до II тому «Капіталу» (див. це видання, т. 8) Енгельс показав цілковиту неспроможність цих спроб, розкрив реакційну утопічність поглядів Родбертуса і його послідовників, довів, що «соціальні реформи», які вони вихваляють, не мають нічого спільного з соціалізмом, викрив їх твердження про нібито надкласовий характер прусської держави.

Дальшу конкретизацію марксистська політична економія дістала в опублікованій у томі праці Маркса «Наймана праця і капітал». Маркс розкрив тут суть виробничих відносин буржуазного суспільства, основою яких є експлуатація праці найманих робітників, показав антагоністичний характер цих відносин, корінну протилежність інтересів праці і капіталу. Розвиток продуктивних сил в умовах капіталістичного ладу, підкреслював Маркс, веде до посилення експлуатації пролетаріату. Розглядаючи її механізм, Маркс визначив, що внаслідок обміну між капіталом і найманою працею капіталіст одержує у своє розпорядження «працю, продуктивну діяльність робітника, творчу силу, з допомогою якої робітник не лише відшкодовує те, що він споживає, а й *надає нагромадженій праці більшої вартості, ніж ця праця мала раніше*» (див. цей том, с. 193—194). Маркс, по суті, стоїть тут па порозі одного з найвизначніших своїх відкриттів — товару «робоча сила», розглядає здатність робітника створювати більшу вартість, ніж коштує капіталістові його утримання. Згодом Маркс замінив неправильний термін «продаж праці», який застосовувався в буржуазній політичній економії, строго науковим терміном «продаж робочої сили». Енгельс під час підготовки другого видання цієї праці в 1891 р. вніс у текст відповідні зміни.

У томі публікується також Вступ Енгельса до другого видання цієї праці Маркса, який дає можливість зіставити висловлені у «Найманій праці і капіталі» ідеї з положеннями зрілої економічної теорії, визначити місце цієї праці у процесі створення теорії. Це стислий нарис основ марксистської політичної економії, зокрема теорії додаткової вартості, у ньому міститься не лише доказ неминучості заміни капіталізму новим суспільним ладом, а й коротка характеристика цього ладу. Розкриваючи його головні особливості, Енгельс пише, що в умовах соціалізму всі члени суспільства, «завдяки планомірному використанню і

дальшому розвиткові вже існуючих величезних продуктивних сил, при однаковому для всіх обов'язку працювати», одержать в однаковій мірі у своє розпорядження з дедалі зростаючою повнотою «засоби для існування, користування радощами життя, здобуття освіти і прояву всіх фізичних і духовних здібностей» (див. цей том, с. 213—214).

Центральне місце в томі займає «Маніфест Комуністичної партії» — перший програмний документ наукового комунізму. «Ця невеличка книжечка варта цілих томів,— писав В. І. Ленін,— духом її до цього часу живе і рухається весь організований і революційний пролетаріат цивілізованого світу» (Повне зібрання творів, т. 2, с. 10).

У «Маніфесті» вперше у виразній і чіткій формі викладено основи створеного Марксом і Енгельсом нового світогляду в єдності його складових частин, у ньому узагальнено й систематизовано те, що було на той час досягнуто в розробці марксизму: дано матеріалістичне пояснення законів суспільного розвитку, розкрито визначальну роль матеріального виробництва в історичному процесі, пояснено взаємовідношення економічного базису й суспільної надбудови — політичних, правових, філософських, релігійних ідей і відповідних їм організацій і установ, показано роль класової боротьби у розвитку суспільства.

Яскравими фарбами, з величезною викривальною силою змальовано характерні риси буржуазного суспільства й усіх його інститутів, його антигуманну, нелюдську сутність. Маркс і Енгельс аргументовано спростовують спроби буржуазії дискредитувати комуністичні ідеали, приписати комуністам прагнення до «скасування свободи особи». Комуністи, говориться в «Маніфесті», виступають не проти особистої власності, а за те, щоб знищити капіталістичну власність, «власність, яка експлуатує найману працю» (див. цей том, с. 147), знищити суспільство, в якому під «свободою» розуміють не що інше, як свободу експлуатації. На основі аналізу суперечностей капіталістичного способу виробництва Маркс і Енгельс показали неминучість його заміни новим, більш високим суспільним порядком, неминучість загибелі класового суспільства.

Автори «Маніфесту» не обмежуються доведенням того, що сам економічний розвиток робить необхідним перехід до нового ладу, заснованого на суспільній власності на засоби виробництва і тим самим виключає можливість експлуатації одних людей іншими. Маркс і Енгельс показують, що пануючі класи, виразником інтересів яких є буржуазна держава, не залишать добровільно історичну арену, необхідна насильствена революція, вирішальною і провідною силою якої буде пролетаріат. Саме пролетаріат, говориться в «Маніфесті», є тією силою, яка, очоливши всіх знедолених і гноблених капіталізмом, здатна знищити всі

види експлуатації та гноблення і створити нове, справді гуманне суспільство, забезпечити небачений прогрес матеріального і духовного розвитку людства.

Цей висновок про всесвітньо-історичну роль робітничого класу червоною ниткою проходить крізь увесь зміст «Маніфесту». Пролетаріат «шляхом революції... перетворює себе в пануючий клас і як пануючий клас силою скасовує старі виробничі відносини... разом з цими виробничими відносинами він знищує умови існування класової протилежності, знищує класи взагалі...» (див. цей том, с. 153).

Таким чином, показавши, що метою пролетарської революції і найважливішою умовою перетворення суспільства є оволодіння пролетаріатом державною владою, автори «Маніфесту» висловили одну з основних ідей революційного марксизму — ідею диктатури пролетаріату, хоч сам термін тут ще не вживається. Маркс і Енгельс підкреслили при цьому справді демократичний характер пролетарської влади, яка є владою самих трудящих мас. Пролетарська революція, підкреслювали вони, не лише покладе край усім видам соціального поневолення, а й відкриє шлях до ліквідації національного гноблення.

У «Маніфесті Комуністичної партії» закладено основи марксистського вчення про пролетарську партію як організатора і вождя робітничого класу в його боротьбі за революційну перебудову суспільства. «Комуністи... є найрішучіша частина робітничих партій усіх країн, яка завжди спонукає до руху вперед, а в теоретичному відношенні вони мають... перевагу в розумінні умов, ходу і загальних результатів пролетарського руху» (див. цей том, с. 146—147). Визначивши найближчу мету комуністів як «формування пролетаріату в клас, повалення панування буржуазії, завоювання пролетаріатом політичної влади» (див. цей том, с. 147), автори «Маніфесту» накреслили заходи, які необхідно буде здійснити в період переходу від капіталізму до соціалізму. Водночас комуністи борються за повсякденні інтереси робітничого класу і всіх трудящих; вони скрізь підтримують революційні та прогресивні рухи, спрямовані проти існуючого суспільного і політичного ладу.

У «Маніфесті» охарактеризовано найважливіші риси комуністичного суспільства: ліквідація приватної власності на засоби виробництва; всебічний розвиток продуктивних сил, використовуваних для задоволення матеріальних і духовних потреб усіх членів суспільства; подолання протилежності між розумовою і фізичною працею, між містом і селом; розквіт людської особистості; здійснення справжніх ідеалів соціальної рівності. У такому короткому, але надзвичайно місткому формулюванні розкрито гуманістичну природу комунізму: «На місце старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями при-

ходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх» (див. цей том, с. 153).

З особливою силою і яскравістю розкрито в «Маніфесті» об'єктивний характер і необхідність пролетарського інтернаціоналізму, значення міжнародної солідарності пролетаріату. Робітничий клас може визволити себе й усіх пригноблених, лише протипоставивши міжнародній реакції інтернаціональну згуртованість своїх рядів, усвідомлення спільності мети робітників усіх країн, спільні зусилля для повалення капіталістичного ладу. Великий заклик «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» і сьогодні є прапором усіх борців за нове суспільство.

Спеціальний розділ «Маніфесту» містить критичний аналіз донаукових і псевдонаукових соціалістичних теорій. У ньому викрито реакційну суть феодального та християнського соціалізму, представники якого виступали з критикою капіталізму з позицій докапіталістичних відносин, намагалися повернути історію назад, показано консервативну природу буржуазного соціалізму, спрямованого на збереження основ буржуазного суспільства, розкрито утопізм дрібнобуржуазного соціалізму, який прагне «втиснути сучасні засоби виробництва і обміну в рамки старих відносин власності» (див. цей том, с. 155), охарактеризовано достоїнства і слабкі сторони критично-утопічного соціалізму. Автори «Маніфесту» проводять чітку грань між усіма цими теоріями і течіями, з одного боку, і науковим соціалізмом — з другого.

У томі публікується праця Енгельса «Принципи комунізму», яка написана у формі запитань і відповідей і являє собою попередній варіант «Маніфесту Комуністичної партії». Багато накреслених у ній думок і міркувань у переробленому й більш досконалому вигляді увійшли до остаточного тексту «Маніфесту».

Передмови до ряду видань «Маніфесту Комуністичної партії» 70—90-х рр., що публікуються в томі, належать до того часу, коли відбувався процес утворення самостійних соціалістичних пролетарських партій, програмні документи яких складалися на базі марксизму. У передмовах — більшу частину їх написав Енгельс уже після смерті Маркса — коротко охарактеризовано успіхи визвольної боротьби робітничого класу і дано вражаючу картину поширення наукового комунізму в останній третині XIX ст. «Маніфест», писав Енгельс у 1888 р., «безперечно є найбільш поширеним, найбільш міжнародним твором усієї соціалістичної літератури, загальною програмою, визнаною мільйонами робітників від Сибіру до Каліфорнії» (див. цей том, с. 170).

У передмові до другого російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1882 р. Маркс і Енгельс, говорячи про грандіозні зрушення, що відбулися у світі з часу появи цього твору, особливо наголошували на міжнародному значенні боротьби російських революціонерів. «Росія, — писали вони,— являє

собою передовий загін революційного руху в Європі» (див. цей том, с. 166).

На початку революції 1848—1849 рр. у Німеччині Маркс і Енгельс розробили програмний документ Союзу комуністів у формі «Вимог Комуністичної партії в Німеччині» (див. цей том, с. 181—182). Сформульована в цьому документі сума заходів у тій конкретно-історичній обстановці забезпечувала доведення до кінця буржуазно-демократичної революції і створення умов, які б найбільшою мірою сприяли розвиткові визвольної боротьби робітничого класу. «Вимоги» передбачали повну ліквідацію феодальної роздробленості країни, всякого роду залишків феодальних повинностей, поміщицького землеволодіння, а також здійснення ряду таких заходів у політичній та економічній галузях, які створювали б грунт для наступного переходу до соціалістичної революції (передача до рук держави всіх засобів транспорту, шахт і рудників, заміна приватних банків державними, запровадження високого прогресивного податку та ін.).

Значну частину тому займають твори Маркса і Енгельса, присвячені підбиттю підсумків революцій 1848—1849 рр. у Франції та Німеччині і містять надзвичайно важливі теоретичні узагальнення та висновки.

У праці «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.», написаній безпосередньо по слідах подій, Маркс уперше застосував матеріалістичне розуміння історії до вивчення цілого періоду в історії однієї з найбільших європейських країн, давши глибокий і всебічний аналіз причин, характеру й ходу революції, розстановки класових сил і ролі різних класів, обставин, що привели її до поразки. На підставі конкретного матеріалу він виявив типові риси, властиві європейським революціям того часу, і встановив ряд закономірностей їх розвитку, значно поглибивши теорію революції. Діалектико-матеріалістичний підхід дав змогу Марксові встановити приховані, зрештою економічні причини, які привели до революційного вибуху, визначити внутрішній зв'язок між економічними кризами і політичними потрясіннями і водночас з'ясувати, якою мірою і в яких формах виявляється вплив надбудовних явищ — насамперед політики й ідеології — на історичний процес. Вказуючи на те, що революції прискорюють розвиток суспільства, посилюють поляризацію класових сил і, активізуючи народні маси, піднімаючи їх до безпосередньої участі в політичній боротьбі, сприяють зростанню їх класової свідомості, Маркс образно назвав революції «локомотивами історії» (див. цей том, с. 288).

На досвіді революції і особливо червневого повстання паризького пролетаріату, Маркс показав, що французька буржуазія остаточно перетворилася у контрреволюційну силу і головною силою історичного прогресу стає робітничий клас. Проте, під-

креслював Маркс, пролетаріат Франції не усвідомлював повною мірою своїх класових інтересів, і лише спровоковане й жорстоко придушене буржуазією повстання розкрило йому очі на справжню її роль. Маркс назвав це повстання «першою великою битвою між обома класами, на які розпадається сучасне суспільство» (див. цей том, с. 241). Інший висновок, зроблений Марксом, полягав у тому, що в такій країні, як Франція, де середні верстви — дрібна буржуазія і селянство — становлять більшість населення, перемога пролетаріату неможлива без залучення цих верств на його бік. Отже, тут було висловлено ідею союзу робітничого класу і селянства як найважливішої передумови успіху пролетарської революції.

У цій праці Маркс уперше вжив термін «диктатура пролетаріату», який більш чітко виражає висловлену в «Маніфесті» ідею про необхідність завоювання пролетаріатом політичної влади і перетворення його в пануючий клас.

Революційний соціалізм, писав Маркс, «є *оголошення безперервної революції, класова диктатура* пролетаріату як необхідний перехідний ступінь до *знищення класових відмінностей взагалі...»* (див. цей том, с. 293). Весь хід революції показав, що без такої диктатури, необхідної для придушення запеклого опору експлуататорських класів і творення нового суспільства, робітничий клас не може перемогти і тим більше закріпити свою перемогу.

У «Класовій боротьбі у Франції» вперше було дано коротке формулювання, що відбиває саму суть вимоги економічного перетворення суспільства пролетаріатом, який завоював політичну владу,— «привласнення засобів виробництва, підпорядкування їх асоційованому робітничому класові, отже, знищення найманої праці, капіталу і їх взаємовідношення» (див. цей том, с. 250). Ця формула була тоді особливо важлива, бо вона підкреслювала принципову відмінність наукового соціалізму від невизначених і туманних лозунгів, на зразок «спільності майна», які висували як представники дрібнобуржуазного соціалізму, так і соціалісти-утопісти.

Узагальненню досвіду революції в Німеччині присвячено опубліковане «Звернення ЦК до Союзу комуністів». Написане Марксом і Енгельсом у березні 1850 р., коли ще були підстави сподіватися на нове піднесення революції найближчим часом, воно містило конкретний план реорганізації Союзу комуністів на основі досвіду революційних років. У цьому документі основоположники наукового комунізму розвинули ряд найважливіших теоретичних положень свого вчення про революцію.

Автори Звернення, проаналізувавши дії ліберальної німецької буржуазії в період революції, наполягали на необхідності організаційного розмежування з дрібнобуржуазною демократією і висунули план створення самостійної робітничої партії, яка могла б

у тих чи інших випадках йти на тимчасові союзи і блоки з буржуазними та дрібнобуржуазними демократами, але лише за умови збереження самостійності, організаційної та ідейної. Виходячи з того, що у майбутніх революційних подіях до влади можуть прийти дрібнобуржуазні демократи, які постараються не допустити дальшого розвитку революції в інтересах широких мас трудящих, Маркс і Енгельс висунули ідею безперервної революції. «Наші інтереси і наші завдання,— писали вони,— полягають у тому, щоб зробити революцію безперервною до того часу, поки всі більш-менш імущі класи не будуть усунуті від панування, поки пролетаріат не завоює державної влади... Для нас йдеться не про зміну приватної власності, а про її знищення, не про затушовування класових суперечностей, а про знищення класів, не про поліпшення існуючого суспільства, а про заснування нового суспільства» (див. цей том, с. 312).

Говорячи про безперервну революцію, основоположники марксизму мали на увазі перш за все визнання того, що революція не є одночасним актом, а являє собою більш чи менш тривалий процес, який проходить у своєму розвиткові декілька стадій. Цей процес включає перехід влади до рук робітничого класу, встановлення диктатури пролетаріату — найважливішої умови захисту революційних завоювань і успішного будівництва нового суспільства. Маркс і Енгельс указували, що буржуазно-демократична та пролетарська революції необов'язково повинні розділятися тривалим періодом мирного розвитку, за сприятливих обставин такий перехід може відбутися у короткий строк і навіть без перерви.

У Зверненні було накреслено і конкретну програму дій революційного робітничого класу, спрямованих на якнайшвидший перехід від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції (утворення поряд з офіційними урядами «революційних урядів», озброєння робітників і т. ін.). Згодом, спираючись на ці думки і узагальнюючи досвід революційної боротьби, В. І. Ленін розробив концепцію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, практично здійснену в 1917 р. у Росії.

З підбиттям підсумків революції 1848—1849 рр. у Німеччині безпосередньо зв'язані дві опубліковані в томі праці Енгельса — «Селянська війна в Німеччині» та «Революція і контрреволюція в Німеччині». У першій з них Енгельс не лише вперше виклав з точки зору матеріалістичного розуміння історії один з найважливіших періодів в історії Німеччини, а й, проводячи порівняння між подіями першої чверті XVI століття і щойно завершеною революцією, зробив ряд теоретичних висновків щодо ролі селянства, і взагалі народних мас, у революційних рухах. Звернення Енгельса до подій більш ніж трьохсотлітньої давнини не було випадковим. «Паралель між німецькою революцією 1525 р. і

революцією 1848—1849 рр. надто впадала в очі, щоб можна було тоді зовсім відмовитися від неї»,— писав він у передмові до другого видання цієї праці (див. цей том, с. 399). Таке зіставлення дало можливість Енгельсові — при всій відмінності епох — поглибити пояснення причин поразки революції 1848—1849 рр. Енгельс розглядав Реформацію і Селянську війну 1525 р. як першу, ранню буржуазну революцію і показав, що вже тоді бюргерство — попередник сучасної буржуазії — фактично зрадило справу повсталих, головною рушійною силою яких було селянство і плебейські елементи міст, які примикали до нього. Показавши, що селянство, через низький рівень його свідомості, роз'єднаність, нездатність централізувати свої сили, недостатню організованість, не могло досягти перемоги, Енгельс водночас підкреслив революційні потенції цього класу як союзника пролетаріату в майбутній революції.

До питання про союз робітничого класу і селянства Енгельс повернувся і в передмові до другого видання «Селянської війни в Німеччині» у 1870 р., коли німецький робітничий рух після створення соціалістичної робітничої партії був на піднесенні і проблема союзників пролетаріату набувала дедалі більшого значення. Енгельс підкреслив тут необхідність диференційованого підходу до селянства, охарактеризував різні його верстви і вказав, що природним союзником робітничого класу є дрібне селянство, і в першу чергу численний у тогочасній Німеччині сільськогосподарський пролетаріат, залучення якого до визвольної боротьби він назвав «найближчим і найнагальнішим завданням німецького робітничого руху» (див. цей том, с. 405).

У третьому виданні цього твору в 1875 р. Енгельс розширив передмову, доповнивши її деякими надзвичайно важливими зауваженнями щодо розвитку німецького робітничого руху після проголошення у 1871 р. Німецької імперії. Він указав, зокрема, на вирішальне значення революційної теорії для успішної боротьби робітничого класу, на необхідність використання всього попереднього досвіду міжнародного робітничого руху і підкреслив, що боротьба пролетаріату має вестися «планомірно в усіх трьох її напрямах, узгоджених і пов'язаних між собою: в теоретичному, політичному і практично економічному (опір капіталістам)» (див. цей том, с. 409). Відзначаючи виняткову важливість цього положення, В. І. Ленін у праці «Що робити?» особливо підкреслив, що Енгельс «визнає *не дві* форми великої боротьби соціал-демократії (політичну і економічну)... *а три, ставлячи поруч з ними і теоретичну боротьбу*» (Повне зібрання творів, т. 6, с. 24).

Праця Енгельса «Революція і контрреволюція в Німеччині» є першим дослідженням історії німецької революції 1848—1849 рр. з позицій історичного матеріалізму. В ній дано науковий аналіз

передумов і характеру революції, розстановки класових сил, поведінки і ролі окремих класів, причин її поразки. Енгельс встановив одну з найважливіших закономірностей буржуазних і буржуазно-демократичних революцій, вказавши, що «те єднання різних класів, яке до певної міри завжди є необхідною передумовою будь-якої революції, не може довго тривати» і перемога над спільним ворогом неминуче веде до загострення класових антагонізмів у лавах переможців. «Саме це ...робить революцію... могутнім рушієм суспільного і політичного прогресу; саме це безперервне виникнення і швидке зростання нових партій, які змінюють одна одну при владі, змушує націю... за якийсь п'ятирічний строк пройти шлях, який у звичайних умовах вона не пройшла б і протягом століття» (див. цей том, с. 437),— писав Енгельс, розвиваючи думку Маркса про революції як локомотиви історії.

Спираючись на досвід німецької революції, він обгрунтовує висунуте ним і Марксом ще у «Neue Rheinische Zeitung» положення про те, що ліберальна буржуазія виявилась неспроможною бути керівником буржуазної революції, а в ході подій сповзла на контрреволюційні позиції. Нестійкість і хитання виявили і лідери дрібнобуржуазної демократії. Тільки «робітничий клас представляв справжні і правильно усвідомлені інтереси всієї нації в цілому: він у міру сил прискорював хід революції» (див. цей том, с. 487). У цьому висновку, що грунтується на глибокому аналізі всього ходу революції в Німеччині, ідея про всесвітньо-історичну роль пролетаріату дістала конкретне підтвердження. Згодом у нових історичних умовах В. І. Ленін докладно розробив і обгрунтував думку про збіг класових інтересів робітничого класу із справді національними інтересами своєї країни.

У «Революції і контрреволюції в Німеччині» Енгельс зробив ряд винятково важливих узагальнень, що стосуються тактики революційної боротьби, насамперед такої її форми, як збройне повстання. Визначивши, що «повстання є мистецтво, так само як і війна, як і інші види мистецтва» (див. цей том, с. 485), він разом з тим зазначив: «По-перше, ніколи не слід гратися з повстанням, якщо немає рішимості йти до кінця... По-друге, якщо повстання почато, тоді треба діяти з якнайбільшою рішучістю і переходити в наступ. Оборона є смерть всякого збройного повстання; при обороні воно гине, ще раніше, ніж поміряლося силами з ворогом» (див. цей том, с. 485).

В. І. Ленін використав ці думки і міркування Енгельса, аналізуючи підсумки революції 1905—1907 рр., розвиваючи вчення про збройне повстання, розробляючи тактику більшовицької партії у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У цій праці Енгельс торкнувся також деяких проблем національно-визвольних рухів. Він викрив політику національного

гноблення, яку проводили правлячі кола Австрії і Пруссії щодо поляків, угорців, італійців, чехів та інших народів. Рішуче виступаючи на підтримку національних рухів, спрямованих проти реакційних режимів, Енгельс водночас, виходячи з інтересів революційного пролетаріату, показав небезпеку, яку несе з собою використання таких рухів контрреволюцією,— перетворення їх у реакційну силу, у знаряддя антинародних монархічних урядів.

Твори Маркса і Енгельса, що публікуються в томі, увійшли у золотий фонд теоретичної скарбниці наукового комунізму. Вони містять надзвичайно важливі теоретичні положення в галузі філософії марксизму, вихідні ідеї марксистської політичної економії, виклад ряду проблем теорії наукового комунізму, демонструють нерозривний зв'язок складових частин марксизму. Вони показують, як учення Маркса і Енгельса розвивалося й поглиблювалося у тісному зв'язку з суспільною практикою і на її основі. Вони свідчать про те, що новий світогляд успішно пройшов першу історичну перевірку, що основні його ідеї дістали в ній своє підтвердження.

Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС

К. МАРКС

ЗЛИДЕННІСТЬ ФІЛОСОФІЇ

ВІДПОВІДЬ НА «ФІЛОСОФІЮ ЗЛИДНІВ»
пана ПРУДОНА [1]

Написано К. Марксом у першій половині 1847 р.

Надруковано окремою книгою в Парижі і Брюсселі у 1847 р. Підпис: Карл Маркс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 65—178

ПЕРЕДМОВА

На лихо панові Прудону його якось дивно не розуміють в Європі. У Франції за ним визнають право бути поганим економістом, бо там він має славу хорошого німецького філософа. У Німеччині за ним, навпаки, визнається право бути поганим філософом, бо там він має славу одного з найсильніших французьких економістів. Належачи одночасно і до німців і до економістів, ми маємо намір протестувати проти цієї подвійної помилки.

Читач зрозуміє, чому, виконуючи цю невдячну працю, ми часто повинні були відступати від критики пана Прудона, щоб братися за критику німецької філософії і одночасно робити деякі зауваження щодо політичної економії.

Брюссель, 15 червня 1847 р.

Карл Маркс

Праця пана Прудона не просто якийсь політико-економічний трактат, не якась звичайна книжка, це — своєрідна біблія; там є все: «таємниці», «секрети, видобуті з надр божества», «одкровення». Але оскільки в наші часи пророків судять суворіше, ніж звичайних авторів, то читачеві доведеться покірливо пройти разом з нами сферу безплідної і туманної ерудиції «Книги буття», щоб потім уже піднестися разом з паном Прудоном в ефірні і плодоносні сфери *над-соціалізму* (див. Прудон, «Філософія злиднів», пролог, стор. III, рядок 20).

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

НАУКОВЕ ВІДКРИТТЯ

§ I. ПРОТИЛЕЖНІСТЬ МІЖ СПОЖИВНОЮ ВАРТІСТЮ І МІНОВОЮ ВАРТІСТЮ

«Здатність усіх продуктів, які створює сама природа або виробляє промисловість, до підтримання людського існування має особливу назву *споживної вартості.* А здатність їх обмінюватися один на одного називається *міновою вартістю*... Яким же чином споживна вартість стає міновою вартістю?... Походження ідеї вартості» (мінової) «не було з достатньою ретельністю з'ясоване економістами; тому нам треба спинитися на цьому пункті. Оскільки дуже багато потрібних мені предметів існують у природі лише в обмеженій кількості або навіть не існують зовсім, то я змушений сприяти виробництву того, чого мені бракує; а оскільки я не можу сам узятися за вироблення такої маси речей, то я *запропоную* іншим людям, моїм співробітникам у різних галузях діяльності, віддати мені частину вироблюваних ними продуктів в *обмін* на продукт, вироблюваний мною» (Прудон, т. I, розд. 2 [стор. 33—34]).

Пан Прудон ставить собі за мету насамперед з'ясувати нам двоїсту природу вартості, «*відмінність усередині вартості*» [т. I, стор. 34], процес, який робить з вартості споживної вартість мінову. Нам доводиться спинитися разом з паном Прудоном па цьому акті перетворення. Ось яким чином, на думку нашого автора, відбувається цей акт.

Досить велика кількість продуктів не дається природою, а виробляється тільки промисловістю. Оскільки потреби перевищують кількість продуктів, які дає сама природа, то людина змушена зайнятися промисловим виробництвом. Що ж таке ця промисловість, за припущенням пана Прудона? Яке її походження? Окрема людина, яка має потребу в дуже великій кількості речей, «не може сама взятися за вироблення такої маси речей». Різноманітність потреб, що вимагають задоволення, передбачає різноманітність речей, що мають бути вироблені,— без виробництва немає продуктів; а різноманітність речей, що мають бути вироблені, вже передбачає участь в їх виробництві більше однієї людини. Але оскільки ви припускаєте, що у виробництві зайнято більше однієї людини, ви вже цілком припустили виробництво, основане па поділі праці. Таким чином, передбачувана паном

Прудоном потреба сама передбачає поділ праці в усьому її обсязі. Припускаючи поділ праці, ви припускаєте наявність обміну, а, отже, і мінової вартості. З таким же самим правом можна було б з самого початку припустити існування мінової вартості.

Але пан Прудон визнав за краще зробити рух по колу. Підемо за ним в усіх його викрутах, які завжди приводитимуть нас знову до його вихідної точки.

Щоб вийти з того порядку речей, де кожний виробляє сам, і щоб прийти до обміну, «я звертаюсь»,— говорить Прудон,— «до моїх співробітників у різних родах діяльності». Отже, я маю співробітників, які всі зайняті в різних родах діяльності, хоч ми — я і всі інші,— за припущенням пана Прудона, ще не виходимо тим самим із становища ізольованих і відірваних від суспільства Робінзонів. Співробітники і різні роди діяльності, поділ праці і обмін, який розуміється під цим поділом праці,— все це просто падає з неба.

Резюмуємо: я маю потреби, що грунтуються на поділі праці і обміні. Припускаючи ці потреби, пан Прудон тим самим припускає вже існування обміну і мінової вартості, «походження» якої він якраз хотів «з'ясувати з більшою ретельністю, ніж інші економісти».

Пан Прудон міг би з таким самим правом перевернути порядок речей, не порушуючи цим самим правильності своїх висновків. Щоб пояснити мінову вартість, потрібний обмін. Щоб пояснити обмін, потрібний поділ праці. Щоб пояснити поділ праці, необхідне існування потреб, які викликають необхідність поділу праці. Щоб пояснити ці потреби, необхідно їх «*припустити*», що не означає, однак, заперечувати їх, на противагу першій аксіомі прологу пана Прудона: «Припускати бога — значить заперечувати його» (пролог, стор. I).

Яким же чином пан Прудон, що припускає поділ праці як відоме, пояснює з його допомогою мінову вартість, яка все ще лишається для нього чимось невідомим?

«Людина» наважується «*запропонувати* іншим людям, своїм співробітникам у різних родах діяльності», встановити обмін і провести відмінність між споживною вартістю і міновою вартістю. Погоджуючись на пропозицію визнати цю відмінність, співробітники залишають панові Прудону тільки одну «турботу»: констатувати доконаний факт, відмітити, «занести» до свого політико-економічного трактату «походження ідеї вартості». Але ж саме нам він все ще повинен пояснити «походження» цієї пропозиції, повинен, нарешті, сказати, яким чином цій поодинокій людині, цьому Робінзону, раптом спала на думку ідея зробити «своїм співробітникам» *ось таку* пропозицію і чому ці співробітники прийняли його пропозицію без усякого протесту.

Пан Прудон не вдається в ці генеалогічні подробиці. Він про-

сто прикладає до факту обміну щось на зразок історичної печатки, подаючи його у вигляді пропозиції, яка могла б бути зроблена третьою особою, що намагається встановити цей обмін.

Ось зразок «*історичного і описового методу*» [т. I, стор. 30] пана Прудона, який виявляє своє горде презирство до «історичного і описового методу» всяких Адамів Смітів і Рікардо.

Обмін має свою власну історію. Він пройшов через різні фази.

Був час, як, наприклад, у середні віки, коли обмінювався тільки надмір, надлишок виробництва над споживанням.

Був ще інший час, коли не тільки надлишок, а й усі продукти, все промислове життя опинились у сфері торгівлі, коли все виробництво цілком стало залежати від обміну. Як пояснити цю другу фазу обміну — піднесення мінової вартості до її другого степеня?

У пана Прудона на це знайшлася б цілком готова відповідь: припустіть, що та чи інша людина «*запропонувала* іншим людям, своїм співробітникам у різних галузях діяльності», піднести мінову вартість до її другого степеня.

Нарешті, настав час, коли все, на що люди звикли дивитись як на невідчужуване, зробилося предметом обміну і торгівлі і стало відчужуваним. Це — час, коли навіть те, що доти передавалося, але ніколи не обмінювалось, дарувалося, але ніколи не продавалось, набувалося, але ніколи не купувалось,— доброчесність, любов, переконання, знання, совість і т. д.,— коли все, нарешті, стало предметом торгівлі. Це — час загальної корупції, загальної продажності, або, висловлюючись термінами політичної економії, час, коли всяка річ, духовна чи фізична, ставши міновою вартістю, виноситься на ринок, щоб знайти оцінку, найбільш відповідну її справжній вартості.

Як же пояснити ще цю нову і останню фазу обміну — мінову вартість в її третьому степені?

У пана Прудона і на це знайшлася б цілком готова відповідь: припустіть, що хтось «*запропонував* іншим людям, своїм співробітникам у різних галузях діяльності», зробити з доброчесності, любові і т. д. мінову вартість — піднести мінову вартість до її третього і останнього степеня.

Як бачите, «історичний і описовий метод» пана Прудона на все придатний, на все відповідає і все пояснює. Особливо ж у тих випадках, коли йдеться про те, щоб пояснити історично «зародження якої-небудь економічної ідеї», пан Прудон передбачає людину, яка пропонує іншим людям, своїм співробітникам у різних галузях діяльності, здійснити цей акт зародження, і питання вичерпане.

Віднині ми приймаємо «зародження» мінової вартості за доконаний факт; тепер нам лишається тільки з'ясувати відношен-

ня мінової вартості до споживної вартості. Послухаємо пана Прудона.

«Економісти дуже ясно виявили двоїстий характер вартості; але вони не з'ясували з такою ж чіткістю її *суперечливої природи;* саме тут і починається наша критика... Не досить відзначити цей разючий контраст між споживною вартістю і міновою вартістю, контраст, на який економісти звикли дивитися, як на річ дуже просту: слід показати, що ця уявна простота криє в собі глибоку таємницю, в яку ми зобов'язані проникнути... Висловлюючись технічною мовою, ми можемо сказати, що споживна вартість і мінова вартість перебувають в оберненому відношенні одна до одної» [т. I, стор. 36, 38].

Якщо ми добре вловили думку пана Прудона, то ось ті чотири пункти, які він береться встановити:

1) Споживна вартість і мінова вартість становлять «разючий контраст», становлять протилежність одна одній.

2) Споживна вартість і мінова вартість перебувають в оберненому відношенні одна до одної, у взаємній суперечності.

3) Економісти не помітили і не пізнали ні їх протилежності, ні суперечності.

4) Критика пана Прудона починається з кінця.

Ми також почнемо з кінця і, щоб зняти з економістів звинувачення, які зводить на них пан Прудон, надамо слово двом досить визначним економістам.

Сісмонді: «Протилежність між споживною вартістю і міновою вартістю — до цієї останньої торгівля звела всі речі» і т. д. («Нариси», т. II, стор. 162, брюссельське видання [2]).

Лодердель: «Як загальне правило, національне багатство» (споживна вартість) «зменшується, в міру того як — із зростанням мінової вартості — збільшуються індивідуальні багатства; а в міру того як ці індивідуальні багатства внаслідок зниження мінової вартості зменшуються, національне багатство, як правило, збільшується» («Дослідження про природу і походження національного багатства». Переклад Лажанті де Лаваїса. Париж, 1808 [3]).

На *протилежності* між споживною вартістю і міновою вартістю Сісмонді побудував своє головне вчення, за яким зменшення доходу пропорційне зростанню виробництва.

Лодердель побудував свою систему на принципі оберненого відношення між двома родами вартості, і його доктрина була навіть настільки популярна за часів *Рікардо,* що міг говорити про неї, як про щось усім відоме.

«Внаслідок сплутання понять мінової вартості і багатства» (споживної вартості) «намагалися твердити, що багатство може бути збільшене шляхом зменшення кількості товарів, тобто необхідних, корисних або приємних для життя речей» (Рікардо. «Основи політичної економії», переклад Констансіо, з примітками Ж.-Б. Сея. Париж, 1835, т. II, розділ «Про вартість і багатство» [4]).

Ми бачимо, що економісти до пана Прудона «відзначили» глибоку таємницю протилежності і суперечності. Подивимося тепер, як пан Прудон пояснює, у свою чергу, цю таємницю після економістів.

Якщо попит лишається незмінним, то мінова вартість продукту знижується в міру того, як зростає пропозиція; інакше кажучи, чим більший продукт *у відношенні до попиту*, тим нижча його мінова вартість або його ціна. Vice versa *: чим слабіша пропозиція у відношенні до попиту, тим вищою стає мінова вартість або ціна пропонованого продукту; інакше кажучи, чим більш рідкісні пропоновані продукти у відношенні до попиту, тим вони дорожчі. Мінова вартість продукту залежить від його надмірної наявності або від його рідкісності, але завжди у відношенні до попиту. Візьміть продукт більш ніж рідкісний, навіть єдиний у своєму роді,— цей єдиний продукт буде більш ніж достатній, він буде зайвий, якщо на нього немає попиту. Навпаки, припустіть, що якого-небудь продукту є мільйони штук,— він усе-таки буде рідкісним, якщо його не вистачає для задоволення попиту, тобто якщо на нього існує надто великий попит.

Ці істини, ми б сказали, майже банальні, проте нам треба було їх відтворити тут, щоб зробити зрозумілими таємниці пана Прудона.

«Таким чином, дотримуючись принципу аж до його кінцевих висновків, можна прийти до найбільш логічного у світі висновку: ті речі, вживання яких необхідне і кількість яких безмежна, не повинні цінитися надзвичайно низько; ті ж речі, корисність яких дорівнює нулю, а рідкісність досягає крайніх меж, повинні мати безмірно високу ціну. Наше утруднення довершується ще тим, що практика не допускає цих крайнощів: з одного боку, жоден вироблюваний людиною продукт ніколи не може у своїй кількості збільшуватися без кінця; з другого боку, найбільш рідкісні речі якоюсь мірою повинні бути корисними, без чого вони не могли б мати ніякої вартості. Споживна вартість і мінова вартість лишаються, таким чином, фатально зв'язаними одна з одною, хоч за своєю природою вони постійно намагаються виключити одна одну» (т. I, стор. 39).

Чим же, власне, довершується утруднення пана Прудона? Тим, що він просто забув про *попит* і про те, що яка-небудь річ може бути рідкісною або надмірною лише остільки, оскільки на неї існує попит. Не беручи попит до уваги, він ототожнює мінову вартість з *рідкісністю,* а споживну вартість — з *надмірністю.* Справді, говорячи, що «речі, *корисність* яких дорівнює *нулю,* а *рідкісність* досягає *крайніх меж,* мають *безмірно високу ціну*»,— він просто висловлює ту думку, що мінова вартість є не що інше, як рідкісність. «Крайня рідкісність і рівна нулю корисність» — це рідкісність у чистому вигляді. «Безмірно висока ціна» — це максимум мінової вартості, мінова вартість у чистому вигляді. Між цими двома термінами він ставить знак рівності. Отже, мінова вартість і рідкісність є рівнозначні терміни. Приходячи до цих мнимих «крайніх висновків», пан Прудон у дійсності доводить до крайності не речі, а тільки терміни, що служать для їх вира-

* — Навпаки. *Ред.*

ження, і цим самим виявляє далеко більшу здатність до риторики, ніж до логіки. Він тільки знову знаходить свої первісні гіпотези в усій їх наготі, в той час як думає, що знайшов нові висновки. Завдяки тому самому способу йому вдається ототожнити споживну вартість з надмірністю у її чистому вигляді.

Поставивши знак рівності між міновою вартістю і рідкісністю, між споживною вартістю і надмірністю, пан Прудон дуже дивується, не знаходячи ні споживної вартості у рідкісності і міновій вартості, ні мінової вартості у надмірності і споживній вартості; і оскільки він бачить потім, що практика не допускає цих крайнощів, то йому лишається тільки вірити в таємницю. Безмірно висока ціна існує, на думку пана Прудона, саме тому, що немає покупців, і він ніколи їх не знайде, поки він абстрагується від попиту.

З другого боку, надмірність пана Прудона являє собою, очевидно, щось довільно виникаюче. Він зовсім забуває, що є люди, які створюють цю надмірність і в інтересах яких — ніколи не випускати з уваги попиту. В противному разі, як міг би пан Прудон твердити, що дуже корисні речі повинні мати надзвичайно низьку ціну або навіть нічого не коштувати? Він, навпаки, повинен був би прийти до висновку, що необхідно обмежити надмірність, скоротити виробництво дуже корисних речей, якщо хочуть підвищити їх ціну, їх мінову вартість.

Старовинні французькі виноградарі, що добивалися видання закону, який заборонив би розведення нових виноградників, так само, як і голландці, що спалювали азіатські прянощі і викорчовували гвоздичні дерева на Молуккських островах, хотіли просто зменшити надмірність, щоб цим підвищити мінову вартість. Протягом усього середньовіччя люди діяли за тим самим принципом, обмежуючи законами кількість підмайстрів, яких міг мати у себе один майстер, і кількість інструментів, якими він міг користуватися. (*Див.* Андерсон, «Історія торгівлі» [5].)

Подавши надмірність як споживну вартість і рідкісність як мінову вартість,— немає нічого легшого, як довести, що надмірність і рідкісність перебувають в оберненому відношенні одне до одного,— пан Прудон ототожнює споживну вартість з *пропозицією*, а мінову вартість — з *попитом*. Щоб зробити антитезу ще більш різкою, він підміняє терміни, ставлячи на місце *мінової вартості* «*вартість, що визначається думкою*» [т. I, стор. 32]. Таким чином, боротьба переноситься на інший грунт, і ми маємо, з одного боку, *корисність* (споживну вартість, пропозицію), а з другого боку — *думку* (мінову вартість, попит).

Як примирити ці дві протилежні сили? Як привести їх до згоди? Чи можна знайти у них хоч би один спільний для обох пункт?

Звичайно, вигукує пан Прудон, такий спільний пункт є: це — *свобода рішення*. Ціна, яка буде результатом цієї боротьби між

попитом і пропозицією, між корисністю і думкою, не буде вираженням вічної справедливості.

Пан Прудон продовжує розвивати цю антитезу:

«Як *вільний покупець* я — суддя моїх потреб, суддя придатності предмета, суддя ціни, яку я *хочу* дати за нього. З другого боку, ви як *вільний виробник* є паном над *засобами виготовлення предмета* і, отже, ви маєте можливість скорочувати ваші витрати» (т. І, стор. 41).

А оскільки попит або мінова вартість тотожні з думкою, то пан Прудон змушений сказати:

«Доведено, що саме *вільна воля* людини і викликає протилежність між споживною вартістю і міновою вартістю. Як розв'язати цю протилежність, поки існуватиме вільна воля? І як пожертвувати вільною волею, не жертвуючи людиною?» (т. І, стор. 41).

Таким чином, не можна прийти ні до якого результату. Існує боротьба між двома, так би мовити, непорівнянними силами, між корисністю і думкою, між вільним покупцем і вільним виробником.

Погляньмо на речі трохи ближче.

Пропозиція не являє собою виключно корисності, попит не являє собою виключно думки. Хіба той, хто пред'являє попит, не пропонує також якого-небудь продукту або грошей — знака, що служить представником усіх продуктів? А пропонуючи їх, хіба він не представляє, на думку пана Прудона, корисності або споживної вартості?

З другого боку, хіба той, хто пропонує, не пред'являє, у свою чергу, попиту на який-небудь продукт або на гроші — на знак, що представляє всі продукти? І чи не стає він, таким чином, представником думки, вартості, що визначається думкою, або мінової вартості?

Попит є в той же час пропозиція, пропозиція є в той же час попит. Таким чином, антитеза пана Прудона, яка просто ототожнює пропозицію з корисністю, а попит з думкою, грунтується лише на пустій абстракції.

Те, що пан Прудон називає споживною вартістю, інші економісти з таким самим правом називають вартістю, яка визначається думкою. Ми вкажемо тільки на Шторха («Курс політичної економії», Париж, 1823 [т. І], стор. 48 і 49 [6]).

На думку Шторха, *потребами* називаються речі, в яких ми відчуваємо потребу; *вартостями* — речі, яким ми приписуємо вартість. Більшість речей має вартість тільки тому, що вони задовольняють такі потреби, які породжені думкою. Думка про наші потреби може змінюватися, тому і корисність речей, що виражає тільки відношення цих речей до наших потреб, також може змінюватися. Та й самі природні потреби постійно змінюються. Справді, яка велика відмінність існує між головними предметами харчування різних народів!

Боротьба зав'язується не між корисністю і думкою: вона зав'язується між міновою вартістю, яку вимагає продавець, і міновою вартістю, яку пропонує покупець. Міновою вартістю продукту є кожного разу рівнодіюча цих оцінок, що суперечать одна одній.

Кінець кінцем пропозиція і попит ставлять віч-на-віч виробництво і споживання, але виробництво і споживання, основані на індивідуальному обміні.

Пропонований продукт корисний не сам по собі. Його корисність встановлюється споживачем. І якщо навіть за продуктом визнана корисність, то він усе-таки являє собою не саму тільки корисність. У ході виробництва продукт обмінювався на всі витрати виробництва, як, наприклад, на сировину, заробітну плату робітників і т. д., словом, на такі речі, які всі є міновими вартостями. Отже, продукт представляє в очах виробника певну суму мінових вартостей. Виробник пропонує не тільки корисний предмет, а й, крім того і насамперед, певну мінову вартість.

Щодо попиту, то він дійсний тільки за тієї умови, якщо має у своєму розпорядженні засоби обміну. Ці засоби, у свою чергу, є продукти, мінові вартості.

Таким чином, у пропозиції і попиті ми знаходимо на одному боці продукт, на який затрачені мінові вартості, і потребу продати цей продукт; на другому боці — засоби, на які також затрачені мінові вартості, і бажання купити.

Пан Прудон протиставляє *вільного покупця вільному виробникові;* і тому і другому він надає суто метафізичних якостей. Це і спонукає його заявити: «Доведено, що саме *вільна воля* людини і викликає протилежність між споживною вартістю і міновою вартістю».

Виробник, якщо тільки він виробляє в суспільстві, основаному на поділі праці і на обміні,— а саме таким є припущення пана Прудона,— змушений продавати. Пан Прудон робить виробника паном над засобами виробництва; але він погодиться з нами, що не від *вільної волі* залежать його засоби виробництва. Навіть більше: ці засоби виробництва здебільшого є продуктами, які одержує виробник іззовні, і при сучасному виробництві він не вільний навіть настільки, щоб виробляти продукти в бажаній йому кількості. Сучасний ступінь розвитку продуктивних сил змушує його виробляти в такому-то і такому-то масштабі.

Споживач не більше вільний, ніж виробник. Його думка грунтується на його засобах і його потребах. І ті й другі визначаються його суспільним становищем, яке залежить, у свою чергу, від організації суспільства в цілому. Звичайно, і робітник, що купує картоплю, і утриманка, що купує мереживо, обоє керуються своєю власною думкою. Проте відмінність їх думок пояснюється відмінністю становища, яке займають вони в суспільстві, а це

відмінне становище в суспільстві є продуктом організації суспільства.

На чому грунтується вся система потреб — на думці чи на всій організації виробництва? Найчастіше потреби народжуються прямо з виробництва або із стану речей, основаного на виробництві. Світова торгівля майже цілком визначається не потребами індивідуального споживання, а потребами виробництва. Так само, якщо взяти інший приклад, ми запитаємо: чи не передбачає потреба в нотаріусах існування даного цивільного права, яке являє собою тільки вираження певного ступеня у розвитку власності, тобто певного ступеня у розвитку виробництва?

Пан Прудон не задовольняється тим, що з відношення між попитом і пропозицією він усунув тільки що згадані нами елементи. Він доводить абстракцію до крайніх меж, зливаючи всіх виробників в *одного-єдиного* виробника, а всіх споживачів в *одного-єдиного* споживача і примушуючи ці дві химерні особи вступати в боротьбу одна з одною. Проте в реальному світі це відбувається інакше. Конкуренція серед представників пропозиції і конкуренція серед представників попиту становить необхідний елемент боротьби між покупцями і продавцями, боротьби, результатом якої є мінова вартість.

Усунувши витрати виробництва і конкуренцію, пан Прудон може, собі на втіху, привести до абсурду формулу попиту і пропозиції.

«Пропозиція і попит»,— говорить він,— «є не що інше, як дві *церемоніальні форми*, які служать для того, щоб поставити віч-на-віч споживну вартість і мінову вартість і викликати їх примирення. Це два електричні полюси, з'єднання яких повинно викликати явище спорідненості, що називається *обміном*» (т. I, стор. 49—50).

З таким самим правом можна було б сказати, що обмін є тільки «церемоніальна форма», необхідна для того, щоб поставити віч-на-віч споживача і предмет споживання. З таким самим правом можна було б сказати, що всі економічні відносини є «церемоніальні форми», за допомогою яких відбувається безпосереднє споживання. Пропозиція і попит — не більшою і не меншою мірою, ніж індивідуальний обмін,— являють собою відносини даного виробництва.

Отже, у чому ж полягає вся діалектика пана Прудона? В підміні понять споживної вартості і мінової вартості, попиту і пропозиції такими абстрактними і суперечливими поняттями, як рідкісність і надмірність, корисність і думка, *один* виробник і *один* споживач, причому обидва вони виявляються *лицарями вільної волі*.

А до чого він хотів прийти таким шляхом?

До того, щоб зберегти собі можливість ввести пізніше один з них же самим усунутих елементів,— а саме *витрати виробницт-*

ва,— як *синтез* споживної вартості і мінової вартості. Саме так витрати виробництва і конституюють в його очах *синтетичну*, або *конституйовану, вартість.*

§ II. КОНСТИТУЙОВАНА, АБО СИНТЕТИЧНА, ВАРТІСТЬ

«Вартість» (мінова) «є наріжний камінь економічної будови» [т. I, стор. 32]. Вартість «*конституйована*» є наріжний камінь системи економічних суперечностей.

Що ж це за «*конституйована вартість*», яка становить усе відкриття пана Прудона в політичній економії?

Оскільки визнано корисність того чи іншого продукту,— праця є джерелом його вартості. Мірою праці є час. Відносна вартість продуктів визначається робочим часом, який треба було витратити на їх вироблення. Ціна є грошове вираження відносної вартості продукту. Нарешті, *конституйована* вартість продукту є просто вартість, що утворюється втіленим у ньому робочим часом.

Як Адам Сміт відкрив *поділ праці,* так пан Прудон, у свою чергу, претендує на відкриття «*конституйованої вартості*». Звичайно, в цьому відкритті немає «чогось нечуваного», але треба визнати, що взагалі немає нічого нечуваного у жодному відкритті економічної науки. Відчуваючи всю важливість свого відкриття, пан Прудон намагається, однак, применшити його значення, «щоб заспокоїти читача щодо своїх претензій на оригінальність і примирити з собою уми, які через свою боязкість мало схильні до сприйняття нових ідей» [т. I, стор. 52]. Але при оцінці того, що зроблено для визначення вартості кожним з його попередників, він мимоволі змушений визнати і на повний голос заявити, що найбільша частина, левова пайка в цій справі належить йому.

«Синтетична ідея вартості була вже в невиразних обрисах помічена Адамом Смітом... Але в Адама Сміта ця ідея вартості була цілком інтуїтивною, а суспільство не змінює своїх звичок через віру в інтуїцію; його можна переконати тільки авторитетом фактів. Треба було, щоб антиномія дістала ясніше і чіткіше вираження: Ж.-Б. Сей і став її головним тлумачем» [т. I, стор. 66].

Таким чином, ось завершена історія відкриття синтетичної вартості: в Адама Сміта — невиразна інтуїція, у Ж.-Б. Сея — антиномія, у пана Прудона — конституююча і «конституйована» істина. І хай не помиляються щодо цього: всі інші економісти, від Сея до Прудона, обмежувалися тільки тим, що тяглися заїждженою дорогою антиномії.

«Неймовірно, що стільки розумних людей протягом сорока років билися над такою простою ідеєю. Але ні, *вартості порівнюються між собою, не маючи жодного спільного їм пункту і ніякої одиниці міри,*— ось що зважилися

твердити *економісти XIX століття* проти всіх і всупереч усім, замість того щоб прийняти революційну теорію рівності. *Щó скажуть про це нащадки?*» (т. I, стор. 68).

Запитані так несподівано нащадки насамперед збентежаться щодо хронології. Їм неминуче доведеться поставити собі питання: хіба Рікардо і його школа не були економістами XIX століття? Система Рікардо, основана на тому принципі, що «відносна вартість товарів залежить виключно від кількості праці, яка потрібна для їх вироблення», бере початок з 1817 року. Рікардо — глава цілої школи, що панує в Англії з часів Реставрації [7]. Вчення Рікардо строго, безжалісно резюмує точку зору всієї англійської буржуазії, яка, у свою чергу, є втіленням сучасної буржуазії. «Щó скажуть про це нащадки?» Вони не скажуть, що пан Прудон зовсім не знав Рікардо, бо він говорить про нього, говорить чимало, раз у раз повертається до нього і кінчає тим, що називає його вчення «набором фраз». Якщо колись нащадки втрутяться в це питання, вони скажуть, можливо, що пан Прудон, боячись образити англофобські почуття своїх читачів, визнав за краще зробити самого себе відповідальним видавцем ідей Рікардо. Але як би там не було, вони вважатимуть дуже наївним, що пан Прудон видає за «революційну теорію майбутнього» тé, що Рікардо науково виклав як теорію сучасного суспільства, суспільства буржуазного; вони вважатимуть дуже наївним, що пан Прудон приймає, таким чином, за розв'язання антиномії між корисністю і міновою вартістю тé, що Рікардо і його школа задовго до нього подали як наукову формулу однієї тільки сторони антиномії: *мінової вартості*. Але залишимо нащадків раз і назавжди осторонь і зведемо пана Прудона віч-на-віч з його попередником Рікардо. Ось кілька місць з твору цього автора, що резюмують його вчення про вартість:

«Корисність не є мірою *мінової вартості,* хоч вона абсолютно необхідна для неї» (стор. 3, т. I «Основ політичної економії» і т. д., переклад з англійської Ф.-С. Констансіо, Париж, 1835).

«Якщо речі визнані самі по собі корисними, то свою мінову вартість вони черпають з двох джерел: із своєї рідкісності і з кількості праці, що потрібна для їх добування. Існують речі, вартість яких залежить тільки від їх рідкісності. Оскільки ніякою працею не можна збільшити їх кількість, то вартість їх не може бути знижена за допомогою збільшення пропозиції. До таких речей належать дорогоцінні статуї й картини і т. д. Вартість їх залежить тільки від багатства, смаків і примхи тих осіб, які бажають придбати такі предмети» (стор. 4 і 5, т. I, цит. тв.). «Але в масі товарів, що повсякденно бувають в обігу на ринку, такі товари становлять лише дуже малу частину. Оскільки переважна більшість речей, які люди хочуть мати, дається працею, то кількість їх, кожного разу коли ми захочемо затратити необхідну для їх вироблення працю, може бути збільшена до таких масштабів, межі яких майже неможливо вказати, і не тільки в одній країні, а й у багатьох країнах» (стор. 5, т. I, цит. твору). «Ось чому, говорячи про товари, про їх мінову вартість і про принципи, що регулюють їх відносні

ціни, ми завжди маємо на увазі тільки такі товари, кількість яких може бути збільшена людською працею і виробництво яких стимулюється конкуренцією і не зустрічає ніяких перешкод» (т. I, стор. 5).

Рікардо цитує Адама Сміта, який, на його думку, «визначив з *великою точністю* первісне джерело всякої мінової вартості» (див. Сміт, кн. I, розд. 5 [8]). Потім він додає:

«Вчення про те, що саме це» (тобто робочий час) «є основою мінової вартості всіх речей, крім тих, кількість яких не може бути як завгодно збільшена людською працею, має для політичної економії надзвичайно важливе значення; бо ніщо не породжувало так багато помилок і незгод у цій науці, як саме неточність і невизначеність смислу, який вкладався у слово «*вартість*»» (т. I, стор. 8). «Якщо мінова вартість товарів визначається кількістю праці, втіленої в них, то всяке зростання цієї кількості повинно неминуче збільшувати вартість товару, на вироблення якого затрачено дану працю, а всяке зменшення кількості праці — знижувати її» (т. I, стор. 8).

Потім Рікардо дорікає А. Сміту за те, що він:

1) «Дає вартості ще іншу міру, крім праці: іноді вартість хліба, іноді ту кількість праці, яку можна купити за цю річ», і т. д. (т. I, стор. 9 і 10).

2) «Приймаючи беззастережно самий принцип, обмежує, проте, його застосування первісним і грубим станом суспільства, що передує нагромадженню капіталів і встановленню власності на землю» (т. I, стор. 21).

Рікардо намагається довести, що земельна власність, тобто рента, не може змінити відносної вартості сільськогосподарських товарів і що нагромадження капіталів справляє тільки минущий і коливальний вплив на відносні вартості, які визначаються порівняльною кількістю праці, використаної на їх вироблення. Для захисту цього положення він створює свою знамениту теорію земельної ренти, розкладає капітал на його складові частини і кінець кінцем не знаходить у ньому нічого, крім нагромадженої праці. Потім він розвиває цілу теорію заробітної плати і прибутку і доводить, що заробітна плата і прибуток підвищуються і знижуються в оберненому відношенні одне до одного і що це не впливає на відносну вартість продукту. Він не ігнорує того впливу, який можуть справляти на пропорційну вартість продуктів нагромадження капіталів і відмінність у їх природі (капітали основні і капітали оборотні), так само як і рівень заробітної плати. Ці проблеми є навіть основними проблемами для Рікардо.

«Всяка економія у праці»,— говорить він,— «завжди знижує відносну вартість * товару, однаково, чи стосується ця економія праці, необхідної для виготовлення самого предмета, чи праці, необхідної для утворення капіталу, що застосовується в цьому виробництві» (т. I, стор. 28). «Тому,

* Рікардо визначає, як відомо, вартість товару «кількістю праці, потрібної для його виготовлення». Але форма обміну, що панує при всякому способі виробництва, основаному на виробництві товарів, а, отже, і при капіталістичному способі виробництва, приводить до того, що ця вартість виражається не просто в кількості праці, а в кількості якого-небудь іншого товару. Вартість товару, виражена у певній кількості іншого товару (чи це будуть гроші, чи ні — все одно), називається у Рікардо відносною вартістю цього товару.— *Ф. Е. (Примітка Енгельса до німецького видання 1885 р.)*

поки праця одного дня продовжує давати одному ту саму кількість риби, а другому ту саму кількість дичини, природний рівень відповідних цін при обміні залишиться завжди тим самим, хоч би як при цьому змінювалася заробітна плата і прибуток і хоч би який вплив справляло нагромадження капіталу» (т. I, стор. 32). «Ми розглядали працю як основу вартості речей, а кількість праці, необхідної для їх вироблення, як норму, що визначає відповідні кількості товарів, які повинні обмінюватися одні на одні; але ми й не думали заперечувати випадкового і тимчасового відхилення ринкової ціни товарів від цієї їх первісної і природної ціни» (т. I, стор. 105 цит. твору). «Ціни речей кінець кінцем регулюються витратами виробництва, а не відношенням між пропозицією і попитом, як це часто твердили» (т. II, стор. 253).

Лорд Лодердель дослідив зміни мінової вартості, виходячи з закону пропозиції і попиту, або рідкісності і надмірності у відношенні до попиту. На його думку, вартість речі може збільшуватися, коли кількість цієї речі зменшується або коли попит на неї збільшується; вартість може зменшуватися внаслідок збільшення кількості цієї речі або внаслідок зменшення попиту. Таким чином, вартість речі може змінюватися під впливом восьми різних причин, а саме: чотирьох причин, що стосуються самої цієї речі, і чотирьох причин, що стосуються грошей або всякого іншого товару, який служить мірою її вартості. Ось як Рікардо спростовує цей погляд:

«Вартість продуктів, що становлять предмет *монополії* окремої особи або компанії, змінюється відповідно до закону, який був установлений лордом Лодерделем: вона знижується в міру збільшення пропонування цих продуктів і підвищується разом з посиленням вимоги на них з боку покупців. Ціна їх не перебуває ні в якому необхідному зв'язку з їх природною вартістю. Що ж до ціни тих речей, які є предметом конкуренції серед продавців і кількість яких може бути збільшена в якій завгодно помірній мірі, то вона кінець кінцем залежить не від відношення між попитом і пропозицією, а від збільшення або зменшення витрат виробництва» (т. II, стор. 259).

Ми надаємо можливість самому читачеві порівняти таку точну, таку ясну і таку просту мову Рікардо з риторичними силкуваннями, до яких вдається пан Прудон для того, щоб прийти до визначення відносної вартості робочим часом.

Рікардо показує нам дійсний рух буржуазного виробництва — рух, що конституює вартість. Пан Прудон, абстрагуючись від цього дійсного руху, «б'ється» над винайденням нових способів упорядкування світу за начебто новою формулою, що є тільки теоретичним вираженням реально існуючого руху, так добре змальованого у Рікардо. Рікардо бере за відправний пункт сучасне суспільство, щоб показати нам, яким чином воно конституює вартість; пан Прудон бере за відправний пункт конституйовану вартість, щоб за допомогою цієї вартості конституювати новий соціальний світ. На думку пана Прудона, конституйована вартість повинна описати коло і знову стати конституюючим началом

у відношенні до світу, вже цілком конституйованого саме за цим способом оцінки. Для Рікардо визначення вартості робочим часом є закон мінової вартості; для пана Прудона воно є синтез споживної і мінової вартості. Теорія вартості Рікардо є наукове тлумачення сучасного економічного життя; теорія вартості пана Прудона є утопічне тлумачення теорії Рікардо. Рікардо встановлює істинність своєї формули, виводячи її з усіх економічних відносин і пояснюючи з її допомогою всі явища, навіть ті, які на перший погляд здаються їй суперечливими, як, наприклад, рента, нагромадження капіталів і відношення заробітної плати до прибутку; саме це і робить з його теорії наукову систему. Пан Прудон, який заново — і до того ж лише за допомогою зовсім довільних гіпотез — відкрив цю формулу Рікардо, змушений потім вишукувати ізольовані економічні факти, які він насилує і фальсифікує з метою виставити їх як приклади, як існуючі вже зразки застосування, як початок здійснення його рятівної ідеї. (Див. наш § 3 «Застосування конституйованої вартості».)

Перейдемо тепер до тих висновків, які пан Прудон здобуває з конституйованої (робочим часом) вартості.

— Дана кількість праці рівноцінна продуктові, створеному тією самою кількістю праці.

— Усякий день праці вартий іншого дня праці, тобто взята у рівній кількості праця однієї людини варта праці іншої людини: між ними немає якісної різниці. При рівній кількості праці продукт одного обмінюється на продукт іншого. Всі люди є наймані робітники і до того ж робітники, однаково оплачувані за однаковий робочий час. Обмін відбувається на засадах цілковитої рівності.

Чи являють собою ці висновки природні, незаперечні наслідки вартості «конституйованої», чи визначеної робочим часом?

Якщо відносна вартість товару визначається кількістю праці, потрібної для його вироблення, то звідси природно випливає, що відносна вартість праці, або заробітна плата, теж визначається кількістю праці, необхідної для вироблення заробітної плати. Отже, заробітна плата, тобто відносна вартість, або ціна, праці визначається робочим часом, потрібним для вироблення всього необхідного для утримання робітника.

«*Зменшіть витрати виробництва* капелюхів, і ціна їх, кінець кінцем, знизиться до рівня їх нової природної ціни, хоч попит міг би подвоїтися, потроїтися або почетверитися. *Зменшіть* — за допомогою зменшення природної ціни їжі та одягу, що служать для підтримання життя,— *витрати на утримання людей,* і заробітна плата, кінець кінцем, упаде, незважаючи на те, що попит на робочі руки може значно збільшитися» (Рікардо, т. II, стор. 253).

Звичайно, мова Рікардо цинічна до краю. Ставити в один ряд витрати виробництва капелюхів і витрати на утримання людини —

це означає перетворювати людину в капелюх. Але не кричіть дуже про цинізм! Цинізм полягає не в словах, що описують дійсність, а в самій дійсності! Такі французькі письменники, як пп. Дроз, Бланкі, Россі та інші, роблять собі невинну приємність доводити свою перевагу над англійськими економістами дотриманням благопристойних форм «гуманної» мови; якщо вони закидають Рікардо і його школі цинізм мови, то вони роблять це тому, що їм неприємно бачити, як сучасні економічні відносини змальовуються в усій непривабливості і як викриваються найзаповітніші таємниці буржуазії.

Резюмуємо: праця, будучи сама товаром, вимірюється як така робочим часом, що необхідний для вироблення праці-товару. А що потрібно для вироблення праці-товару? Для цього потрібний саме той робочий час, який витрачається на вироблення предметів, необхідних для безперервного підтримування праці, тобто для надання робітникові можливості жити і продовжувати свій рід. Природна ціна праці є не що інше, як мінімум заробітної плати *. Якщо ринкова ціна заробітної плати піднімається вище від її природної ціни, то трапляється це саме тому, що закон вартості, зведений паном Прудоном у принцип, знаходить собі противагу в наслідках тих коливань, які відбуваються у відношеннях між пропозицією і попитом. Але мінімум заробітної плати залишається все-таки центром, до якого тяжіють ринкові ціни заробітної плати.

Таким чином, вимірювана робочим часом відносна вартість фатально виявляється формулою сучасного рабства робітника, замість того щоб бути, як того бажає пан Прудон, «революційною теорією» визволення пролетаріату.

Подивимося тепер, якою мірою застосування робочого часу як міри вартості виявляється несумісним з існуючим антагонізмом класів і з нерівним розподілом продукту праці між безпосереднім працівником і власником нагромадженої праці.

Візьмемо будь-який продукт, наприклад, полотно. Цей продукт, як такий, містить у собі певну кількість праці. Ця кількість праці залишиться завжди тією самою, хоч би як змінювалося взаємне становище тих, хто брав участь у створенні цього продукту.

* Теза про те, що «природна», тобто нормальна, ціна робочої сили збігається з мінімумом заробітної плати, тобто з еквівалентом вартості засобів існування, безумовно необхідних для життя робітника і продовження його роду, була вперше висунута мною в «Начерках до критики політичної економії» («Deutsch-Französische Jahrbücher», Париж, 1844) і в «Становищі робітничого класу в Англії»[9]. Як видно з тексту, Маркс прийняв тоді цю тезу. У нас обох запозичив її Лассаль. Проте, хоч заробітна плата і має в дійсності сталу тенденцію наближатися до свого мінімуму, згадана теза все-таки неправильна. Той факт, що робоча сила оплачується звичайно в середньому нижче від своєї вартості, не може змінити її вартості. В «Капіталі» Маркс виправив наведену вище тезу (параграф: «Купівля і продаж робочої сили»), а також з'ясував обставини (розділ XXIII: «Загальний закон капіталістичного нагромадження»), що дають можливість при капіталістичному виробництві дедалі більше і більше знижувати ціну робочої сили нижче від її вартості.— *Ф. Е. (Примітка Енгельса до німецького видання 1885 р.)*

Візьмемо інший продукт, сукно, і припустимо, що його виробництво потребувало тієї самої кількості праці, що й виробництво полотна.

Обмінюючи ці продукти один на один, ми обмінюємо рівні кількості праці. Обмінюючи ці рівні кількості робочого часу, ми ще не змінюємо взаємного становища виробників, так само як не змінюємо нічого у взаємовідносинах робітників і фабрикантів. Твердити, що цей обмін продуктів, вартість яких вимірюється робочим часом, веде до рівної винагороди всіх виробників, це значить припускати, що рівна участь у продукті існувала ще до обміну. Коли відбудеться обмін сукна на полотно, виробники сукна матимуть у полотні такі ж самі частки, які вони раніше мали в сукні.

Помилкова думка пана Прудона постає з того, що він приймає за наслідок те, що в кращому разі є не більш як необгрунтоване припущення.

Підемо далі.

Чи припускаємо ми, принаймні, беручи робочий час як міру вартості, що робочі дні *еквівалентні* і що день однієї людини вартий дня іншої? Ні.

Припустимо на хвилину, що робочий день ювеліра рівноцінний трьом робочим дням ткача; так само і в цьому разі всяка зміна вартості ювелірних виробів у відношенні до тканин, оскільки вона не є минущим результатом коливань попиту і пропозиції, повинна мати своєю причиною зменшення або збільшення робочого часу, витраченого тією чи іншою стороною на виробництво. Якщо три робочих дні різних працівників відноситимуться один до одного як 1, 2, 3, то всяка зміна у відносній вартості їх продуктів буде пропорційна цим самим числам — 1, 2, 3. Таким чином, можна вимірювати вартість робочим часом, незважаючи на нерівність вартості різних робочих днів; але щоб застосовувати таку міру, треба мати порівняльну шкалу вартості різних робочих днів; ця шкала встановлюється конкуренцією.

Чи варта година вашої роботи стільки ж, скільки година моєї роботи? Це питання, що розв'язується конкуренцією.

Конкуренція, на думку одного американського економіста, визначає, скільки днів простої праці міститься в одному дні складної праці. Чи не припускає це зведення днів складної праці до днів простої праці, що за міру вартості приймається саме проста праця? Та обставина, що мірою вартості служить сама лише кількість праці безвідносно до її якості, припускає, у свою чергу, що основою виробничої діяльності стала проста праця. Вона припускає, що різні види праці прирівнюються один до одного шляхом підпорядкування людини машині або шляхом крайнього поділу праці; що праця відтісняє людину на задній план; що маятник годинника став точною мірою відносної діяльності двох робітни-

ків, так само як він служить мірою швидкості двох локомотивів. Тому не слід говорити, що робоча година однієї людини варта робочої години іншої, але правильніше буде сказати, що людина протягом однієї години варта іншої людини протягом теж однієї години. Час — усе, людина — ніщо; вона, щонайбільше, тільки втілення часу. Тепер уже немає більше мови про якість. Кількість сама тільки вирішує все: година за годину, день за день; але це зрівнювання праці не є справою вічної справедливості пана Прудона; воно просто факт сучасної промисловості.

На підприємстві, що працює з допомогою машин, праця одного робітника майже нічим не відрізняється від праці іншого робітника; робітники можуть розрізнятися лише кількістю часу, витрачуваного ними на роботу. Проте ця кількісна відмінність стає, з певної точки зору, якісною, оскільки час, витрачуваний на роботу, залежить почасти від причин суто матеріального характеру, як-от, наприклад, фізична будова, вік, стать; а почасти від моральних причин суто негативного порядку, як-от, наприклад, терпіння, незворушність, посидючість. Нарешті, якщо і є якісна відмінність у праці робітників, то це, щонайбільше,— якість найгіршої якості, яка далеко не являє собою якоїсь відмітної особливості. Ось такий кінець кінцем стан речей в сучасній промисловості. І саме по цій уже здійсненій рівності машинної праці пан Прудон проводить рубанком «зрівнювання», яке він має намір скрізь здійснити у «прийдешні часи».

Усі «зрівняльні» висновки, які робить пан Прудон з учення Рікардо, грунтуються на одній корінній помилці. Справа в тому, що він сплутує вартість товарів, вимірювану кількістю вміщеної у них праці, з вартістю товарів, вимірюваною «*вартістю праці*»[10]. Якби ці два способи виміру вартості товарів зливалися в один, то можна було б з однаковим правом сказати: відносна вартість якого б то не було товару вимірюється кількістю вміщеної у ньому праці; або: вона вимірюється кількістю праці, яку можна на неї купити; або ще інакше: вона вимірюється кількістю праці, за яку можна її придбати. Але справа стоїть далеко не так. Вартість праці так само мало може служити мірою вартості, як і вартість всякого іншого товару. Досить кількох прикладів, щоб ще краще з'ясувати сказане.

Якщо мюї * зерна коштує двох днів праці, тимчасом як раніше він коштував одного, то відбудеться подвоєння його первісної вартості; але цей мюї зерна не може приводити в дію удвічі більшу кількість праці, бо він продовжує містити в собі тільки таку кількість поживної речовини, як і раніше. Таким чином, вартість зерна, вимірювана кількістю праці, витраченої на його вироблення, зросла б удвічі; але, вимірювана кількістю праці, яка може

* — французька старовинна міра місткості; для сипких тіл дорівнює приблизно 18 гектолітрам. *Ред.*

бути на нього куплена, або кількістю праці, за яку можна його купити, вона аж ніяк не подвоїлася б. З другого боку, якби та сама праця почала виробляти удвічі більше одягу, ніж раніше, то відносна вартість одягу впала б при цьому наполовину; та проте здатність цієї подвійної кількості одягу розпоряджатися певною кількістю праці не зменшилася б удвічі, або, інакше, та сама праця не могла б дістати у своє розпорядження удвічі більшої кількості одягу; і це тому, що половина виготовленого тепер одягу продовжувала б служити робітникові так само, як така ж кількість одягу в минулому.

Таким чином, визначати відносну вартість товарів вартістю праці означає суперечити економічним фактам. Це означає обертатися в порочному колі, це означає визначати відносну вартість за допомогою такої відносної вартості, яка сама ще повинна бути визначена.

Немає ніякого сумніву в тому, що пан Прудон сплутує два способи виміру: вимір за допомогою робочого часу, необхідного для вироблення якого-небудь товару, і вимір за допомогою вартості праці. «Праця всякої людини,— говорить він,— може купити вартість, яку вона в собі містить» [т. I, стор. 81]. Таким чином, на його думку, певна кількість праці, вміщеної в продукті, еквівалентна винагороді працівника, тобто еквівалентна вартості праці. На тій самій підставі він сплутує витрати виробництва з заробітною платою.

«Що таке заробітна плата? Це собівартість хліба і т. д., це повна ціна всіх речей. Підемо ще далі. Заробітна плата є пропорційність елементів, що становлять багатство» [т. I, стор. 110].

Що таке заробітна плата? Це вартість праці.

Адам Сміт приймає за міру вартості іноді робочий час, необхідний для вироблення товару, а іноді вартість праці. Рікардо розкрив цю помилку, ясно показавши відмінність між цими двома способами виміру. Пан Прудон збільшує помилку Адама Сміта, ототожнюючи ці дві речі, у той час як в Адама Сміта вони тільки ставляться поряд.

Пан Прудон шукає міру відносної вартості товарів для того, щоб знайти потім правильну пропорцію, в якій робітники повинні брати участь у продукті, або, інакше кажучи, щоб визначити відносну вартість праці. А для визначення міри відносної вартості товарів він не придумав нічого кращого, як видати за еквівалент певної кількості праці ту суму продуктів, яка нею створена, що рівнозначно припущенню, нібито все суспільство складається з самих тільки безпосередніх працівників, які одержують свій власний продукт у вигляді заробітної плати. Крім того, він приймає за існуючий факт рівноцінність робочих днів різних працівників. Словом, він шукає міру відносної вартості товарів, щоб знай-

ти рівну винагороду працівників, і приймає рівність заробітних плат як даний, уже цілком установлений факт, щоб, виходячи з цієї рівності, знайти відносну вартість товарів. Яка чудова діалектика!

«Сей та економісти, які йшли за ним, указували, що, приймаючи працю за принцип і дійсну причину вартості, ми потрапляємо в порочне коло, оскільки праця сама є предметом, вартість якого треба встановити, і таким самим товаром, як і всі інші. Зауважу з дозволу цих економістів, що, говорячи так, вони виявили разючу неуважність. Праці приписують *вартість* не остільки, оскільки вона сама є товар, а маючи на увазі ті вартості, що, як припускають, потенційно містяться в ній. Вартість праці є фігуральний вислів, що визначає наперед перехід причини в наслідок. Це така сама фікція, як і *продуктивність капіталу*. Праця виробляє, капітал коштує... Висловлюючись еліптично *, говорять про вартість праці... Праця, як і свобода... за своєю природою є щось неясне і невизначене, але якісно визначуване у своєму об'єкті; інакше кажучи, праця стає реальністю через свій продукт» [т. I, стор. 61].

«Але навіщо наполягати? Оскільки економіст» (читайте: пан Прудон) «змінює назву речей, vera rerum vocabula **, то він сам мовчазно визнає своє безсилля і уникає обговорення питання» (Прудон, т. I, стор. 188).

Як ми бачили, пан Прудон перетворює вартість праці в «дійсну причину» вартості продуктів, так що *заробітна плата* — офіційна назва «вартості праці» — становить, на його думку, повну ціну всякої речі. Ось чому його турбує заперечення Сея. У праці-товарі, цій жахливій дійсності, він вбачає тільки граматичне скорочення. Отже, все сучасне суспільство, яке грунтується на праці-товарі, віднині виявляється побудованим лише на певній поетичній вільності, на фігуральному вислові. І якщо суспільство захоче «усунути всі ті невигоди», від яких воно терпить, то йому досить тільки усунути неблагозвучні вислови, змінити мову, а для цього йому лише слід звернутися до Академії і попросити нового видання її словника. Після всього цього не важко зрозуміти, навіщо у творі, присвяченому політичній економії, пан Прудон визнав за потрібне вдатися у довгі розумування про етимологію та про інші частини граматики. Так, наприклад, він усе ще з ученим виглядом полемізує проти застарілого уявлення, начебто слово servus *** походить від servare ****. Ці філологічні розумування мають глибокий смисл, езотеричний ***** смисл, вони становлять істотну частину аргументації пана Прудона.

Оскільки праця ****** продається і купується, вона є таким самим товаром, як і всякий інший товар, і має, отже, мінову вартість.

* — скорочено, опускаючи деякі ланки. *Ред.*
** — справжні назви речей. *Ред.*
*** — раб. *Ред.*
**** — зберігати. *Ред.*
***** — таємний, призначений тільки для поінформованих. *Ред.*
****** У примірнику з рукописними виправленнями Маркса після слова «праця» додано: «робоча сила». Цей самий додаток зроблено у французькому виданні 1896 р. *Ред.*

Але вартість праці, або праця як товар, так само мало виробляє, як вартість хліба, або хліб як товар, служить їжею.

Праця «варта» більше чи менше залежно від того, дорожчі чи дешевші предмети харчування, від тієї чи іншої величини попиту на робочі руки і пропозиції їх і т. д. і т. д.

Праця зовсім не є «щось невиразне»; продається і купується не праця взагалі, а завжди та чи інша певна праця. Не тільки праця якісно визначається об'єктом, а й об'єкт, у свою чергу, визначається специфічними якостями праці.

Оскільки праця продається і купується, вона сама є товар. Навіщо її купують? «Маючи на увазі ті вартості, що, як припускають, потенційно містяться в ній». Але коли говорять, що така-от річ є товар, то йдеться вже не про мету, заради якої її купують, тобто не про користь, яку хочуть мати з неї, не про вжиток, який думають з неї зробити. Вона — товар як предмет торгівлі. Всі міркування пана Прудона зводяться тільки ось до чого: праця купується не як безпосередній об'єкт споживання. Звичайно, ні,— її купують як знаряддя виробництва, як купили б, наприклад, машину. Оскільки праця є товар, вона має вартість, але не виробляє. Пан Прудон міг би з таким самим правом сказати, що не існує взагалі ніяких товарів, бо всякий товар купується лише заради тієї чи іншої його корисності і ніколи — в ролі товару як такого.

Вимірюючи вартість товарів працею, пан Прудон непевно здогадується, що не можна не підвести під цю загальну міру і працю, оскільки вона має вартість, є працею-товаром. Він передчуває, що це означає визнати мінімум заробітної плати природною і нормальною ціною безпосередньої праці, а отже, визнати сучасний суспільний лад. Щоб ухилитися від цього фатального висновку, він робить крутий поворот і твердить, що праця не товар, що вона не може мати вартості. Він забуває, що сам же прийняв вартість праці за міру, забуває, що вся його система грунтується на праці-товарі, на праці — предметі торгівлі, який продається, купується, обмінюється на продукти і т. д., нарешті, на праці, яка становить безпосереднє джерело доходу працівника. Він забуває все.

Щоб врятувати свою систему, він готовий пожертвувати її основою.

Et propter vitam vivendi perdere causas! *

Тепер ми приходимо до якогось нового визначення «*конституйованої* вартості»:

«Вартість є *відношення пропорційності* продуктів, що становлять багатство» [т. I, стор. 62].

* — I втратити заради життя весь життевий корінь! (Ювенал. «Сатири»). *Ред.*

Зауважимо спочатку, що у простому вислові «відносна або мінова вартість» міститься вже уявлення про те чи інше відношення, в якому продукти обмінюються один на одного. Називаючи це відношення «відношенням пропорційності», ви зовсім нічого не змінюєте у відносній вартості, крім назви. Ніяке підвищення або зниження вартості продукту нітрохи не знищує його властивості — перебувати в тому чи іншому «відношенні пропорційності» до інших продуктів, що становлять багатство.

Навіщо ж цей новий термін, який не вносить нового поняття?

«Відношення пропорційності» наводить на думку про багато інших економічних відношень, наприклад, про пропорційність виробництва, про належну пропорцію між попитом і пропозицією і т. д.; і про все це думав пан Прудон, формулюючи цю дидактичну парафразу мінової вартості.

Насамперед: оскільки відносна вартість продуктів визначається порівняною кількістю праці, витраченої на вироблення кожного з них, то в даному випадку відношення пропорційності означає відносну кількість продуктів, що можуть бути вироблені в даний проміжок часу і здатні через це обмінюватися один на одного.

Подивимося, яку користь пан Прудон здобуває з цього відношення пропорційності.

Кожному відомо, що в тих випадках, коли попит і пропозиція взаємно урівноважуються, відносна вартість будь-якого продукту точно визначається вміщеною у ньому кількістю праці, тобто ця відносна вартість виражає відношення пропорційності якраз у тому розумінні, яке ми тільки що з'ясували. Пан Прудон ставить на голову дійсний порядок речей. Починайте з виміру відносної вартості продукту кількістю вміщеної у ньому праці,— говорить він,— і тоді попит і пропозиція неминуче урівноважаться. Виробництво відповідатиме споживанню, продукти завжди обмінюватимуться безперешкодно, а їх ринкові ціни точно виражатимуть їх справжню вартість. Замість того щоб говорити, як усі люди: в хорошу погоду можна зустріти багато гуляючих, пан Прудон посилає своїх людей гуляти, щоб забезпечити їм хорошу погоду.

Те, що пан Прудон видає за висновок, який випливає з апріорного визначення мінової вартості робочим часом, могло б бути хіба тільки на підставі закону такого приблизно змісту:

Віднині продукти повинні обмінюватися в точній відповідності з витраченим на них робочим часом. Хоч би яке було відношення попиту до пропозиції, обмін товарів завжди повинен відбуватися так, начебто вироблена кількість їх цілком відповідала попитові. Хай пан Прудон візьметься сформулювати і провести подібний закон; у такому разі ми не вимагатимемо від нього доказів. Але якщо він, навпаки, хоче виправдати свою теорію як економіст,

а не як законодавець, то він повинен буде довести, що необхідний на вироблення товару *час* точно визначає міру його *корисності* і виражає його відношення пропорційності до попиту, а отже і до сукупності багатств. У такому разі при продажу продукту по ціні, яка дорівнює витратам його виробництва, пропозиція і попит завжди перебуватимуть у рівновазі, бо припускається, що витрати виробництва виражають справжнє відношення пропозиції до попиту.

Пан Прудон дійсно намагається довести, що робочий час, необхідний для вироблення продукту, виражає справжнє відношення його до потреб, так що речі, на виробництво яких потрібна найменша кількість часу, мають найбільш безпосередню корисність, і так далі, в тому ж порядку. Вже самий тільки факт виробництва якого-небудь предмета розкоші доводить, згідно з цією теорією, що у суспільства залишається час, який дає йому змогу задовольняти певну потребу в розкоші.

Щодо самого доведення своєї тези, то пан Прудон знаходить його в тому, що, за його спостереженнями, найбільш корисні речі потребують найменшого часу для виробництва, що суспільство завжди починає з найлегших галузей виробництва і що воно потім поступово «переходить до виробництва предметів, які коштують найбільшої кількості робочого часу і відповідають потребам вищого порядку» [т. I, стор. 57].

Пан Прудон запозичує у пана Дюнуайє приклад добувної промисловості — збирання плодів, пастухування, полювання, рибальство і т. д.,— промисловості найбільш простої, що потребує найменших витрат, з якої людина почала «перший день свого другого творення» [т. I, стор. 78]. Перший день її першого творення описано у Книзі буття, яка змальовує нам бога як першого у світі промисловця.

У дійсності справа відбувається зовсім інакше, ніж думає пан Прудон. З самого початку цивілізації виробництво починає базуватися на антагонізмі рангів, станів, класів, нарешті, на антагонізмі праці нагромадженої і праці безпосередньої. Без антагонізму немає прогресу. Такий закон, якому цивілізація підкорялася до наших днів. До цього часу продуктивні сили розвивалися завдяки цьому режимові антагонізму класів. А твердити, що люди через те могли зайнятися створенням продуктів вищого порядку і складнішими галузями виробництва, що всі потреби усіх працівників були задоволені, значить абстрагуватися від антагонізму класів і змальовувати у перевернутому вигляді весь хід історичного розвитку. З таким самим правом можна було б сказати, що оскільки в часи римських імператорів дехто відгодовував мурен у штучних ставках, то для всього римського населення їжі було вдосталь; тимчасом як усе було зовсім навпаки: римському народові не вистачало необхідних коштів для купівлі хліба, а римсь-

ким аристократам не бракувало рабів, щоб годувати ними мурен.

Ціни життєвих припасів майже постійно зростали, тоді як ціни продуктів промисловості і предметів розкоші майже постійно падали. Візьмемо навіть саме сільське господарство: найбільш необхідні предмети — хліб, м'ясо і т. д.— дорожчають, а ціна бавовни, цукру, кави і т. д. постійно, і в разючій пропорції, знижується. І навіть з харчових припасів у власному розумінні предмети розкоші, на зразок артишоків, спаржі і т. д., коштують тепер порівняно дешевше, ніж харчові припаси першої потреби. В нашу епоху надлишкове легше виробляти, ніж необхідне. Нарешті, в різні історичні епохи взаємні відношення цін не тільки різні, а й прямо протилежні. Протягом усього середньовіччя землеробські продукти були відносно дешевші від промислових; за нових часів між ними існує обернене відношення. Чи випливає з цього, що корисність землеробських продуктів зменшилася з часу середніх віків?

Споживання продуктів визначається суспільними умовами, в які поставлені споживачі, а самі ці умови грунтуються на антагонізмі класів.

Бавовна, картопля і горілка являють собою найбільш поширені предмети споживання. Картопля породила золотуху; бавовна значною мірою витіснила льон і вовну, незважаючи на те, що вовна і льон у багатьох випадках корисніші від бавовни, хоч би з точки зору гігієни; нарешті, горілка взяла гору над пивом і вином, незважаючи на те, що горілка, коли її вживати як харчовий продукт, є, за загальним визнанням, отрута. Протягом цілого століття уряди марно боролися з цим європейським опіумом; економіка перемогла; вона продиктувала свої закони споживанню.

Чому ж бавовна, картопля і горілка є наріжним каменем буржуазного суспільства? Тому, що їх виробництво потребує найменше праці, і вони мають, внаслідок цього, найменшу ціну. А чому мінімум ціни зумовлює максимум споживання? Чи не внаслідок абсолютної, внутрішньо властивої цим предметам корисності, їх корисності в розумінні здатності якнайкраще задовольняти потреби робітника як людини, а не людини як робітника? Ні, це відбувається тому, що в суспільстві, заснованому на *злиднях,* найбільш *злиденні* продукти мають фатальну перевагу служити для споживання найширших мас.

Твердити, що коли найдешевші предмети мають найширше вживання, то вони повинні мати найбільшу корисність,— це означає твердити, що величезне поширення горілки, зумовлюване невеликими витратами її виробництва, є найпереконливіший доказ її корисності; це означає говорити пролетареві, що для нього картопля корисніша від м'яса; це означає змиритися з існуючим станом речей; це означає, нарешті, виступати разом з паном Прудоном апологетом суспільства, якого не розумієш.

У майбутньому суспільстві, де зникне антагонізм класів, де не буде і самих класів, споживання уже не визначатиметься *мінімумом* часу, необхідного для виробництва; навпаки, кількість часу, який присвячуватимуть виробництву * того чи іншого предмета **, визначатиметься ступенем суспільної *** корисності цього предмета.

Однак повернемося до тези пана Прудона. Якщо робочий час, необхідний для виробництва предмета, не виражає міри його корисності, то й мінова вартість цього предмета, наперед визначена втіленим у ньому робочим часом, ні в якому разі не може регулювати правильного відношення пропозиції до попиту, тобто відношення пропорційності в тому розумінні, якого надає йому тепер пан Прудон.

«Відношення пропорційності» між пропозицією і попитом, тобто пропорційна частка даного продукту в усій сукупності виробництва, встановлюється зовсім не продажем цього продукту по ціні, що дорівнює витратам його виробництва. Лише *коливання попиту і пропозиції* вказують виробникові ту кількість, в якій треба виробити даний товар, щоб одержати в обмін, щонайменше, витрати виробництва. І через те що ці коливання відбуваються постійно, то у різних галузях виробництва постійно відбувається також приплив і відплив капіталів.

«Тільки в результаті таких коливань капітали якраз у належній *пропорції*, а не понад це, спрямовуються на виробництво різних товарів, на які існує попит. З підвищенням або зниженням ціп прибутки піднімаються вище або падають нижче від їх загального рівня, і внаслідок цього капітали то припливають у певну галузь виробництва, то відпливають з неї, залежно від тієї чи іншої зміни, що відбулася в ній».— «Коли ми подивимося на ринки великих міст, то побачимо, як регулярно вони постачаються усіма видами вітчизняних та іноземних товарів у потрібній кількості при всіх умовах мінливого попиту, що залежить від примх, смаку або зміни в кількості населення, і як рідко відбувається переповнення ринків від занадто великої пропозиції або виникає непомірна дорожнеча від занадто слабої в порівнянні з попитом пропозиції; і ми повинні будемо визнати, що принцип, який розподіляє капітал між окремими галузями виробництва в *точно відповідних пропорціях*, виявляє свою дію значно сильніше, ніж це звичайно думають» (Рікардо, т. I, стор. 105 і 108).

Якщо пан Прудон визнає, що вартість продуктів визначається робочим часом, то він повинен визнати також і цей коливальний рух, який у суспільствах, заснованих на індивідуальному обміні ****, один тільки й робить з робочого часу міру вартості. Ніякого

---

* У французькому виданні 1896 р.— суспільному «виробництву». *Ред.*

** У примірнику з рукописними виправленнями Маркса і у виданні 1896 р.— «різних предметів». *Ред.*

*** Слова «суспільної» немає у виданні 1847 р.; додано у примірнику з рукописними виправленнями Маркса і внесено у французьке видання 1896 р. *Ред.*

**** У примірнику з рукописними виправленнями Маркса були спочатку додані, а потім викреслені слова «у суспільствах, заснованих на індивідуальному обміні», проте у списку виправлень, складеному Енгельсом, ця фраза залишилась. *Ред.*

цілком установленого «відношення пропорційності» не існує, а є тільки рух, що встановлює його.

Ми тільки що бачили, в якому розумінні було б правильно говорити про «пропорційність» як про наслідок визначення вартості робочим часом. Тепер ми побачимо, як це вимірювання вартості часом, назване паном Прудоном «законом пропорційності», перетворюється в закон *диспропорційності*.

Усякий новий винахід, який дає змогу виробляти за одну годину те, що вироблялося раніше за дві години, знецінює всі наявні на ринку однорідні продукти. Конкуренція змушує виробника продавати продукт двох годин не дорожче від продукту однієї години. Вона здійснює закон, за яким відносна вартість продукту визначається робочим часом, необхідним для його виробництва. Та обставина, що робочий час служить мірою мінової вартості, стає, таким чином, законом постійного *знецінення* праці. Більше того. Знецінення поширюється не тільки на товари, винесені на ринок, а й на знаряддя виробництва — на все підприємство. На цей факт указує вже Рікардо, говорячи:

«Збільшуючи невпинно легкість виробництва, ми невпинно зменшуємо вартість деяких з раніше вироблених речей» (т. II, стор. 59).

Сісмонді йде ще далі. Він вбачає у цій «вартості, *конституйованій*» робочим часом, джерело всіх суперечностей сучасної промисловості і торгівлі.

«Мінова вартість»,— говорить він,— «завжди кінець кінцем визначається кількістю праці, необхідної для одержання даної речі; не кількістю праці, фактично на неї витраченої, а кількістю тієї праці, яка надалі повинна бути на неї затрачена при удосконалених, можливо, засобах виробництва. І ця кількість праці, хоч її і нелегко визначити точно, завжди правильно встановлюється конкуренцією... Вона є основою для розрахунків як при заправі ціни з боку продавця, так і при пропозиції ціни з боку покупця. Перший почне, можливо, твердити, що річ коштувала йому десятьох днів праці; але якщо другий знає, що надалі вона може вироблятися за вісім робочих днів, і якщо конкуренція дасть на те переконливі для обох сторін докази, то вартість зведеться тільки до восьми днів, і ринкова ціна встановлюється на цьому рівні. І продавець і покупець знають, звичайно, що річ корисна, що її бажають мати, що якби не було потреби в даній речі, не можна було б продати її; але встановлення ціни речі не має ніякого відношення до її корисності» («Нариси» і т. д., т. II, стор. 267, брюссельське видання).

Дуже важливо не випускати з уваги тієї обставини, що вартість речі визначається не тим часом, протягом якого вона була вироблена, а *мінімумом* часу, протягом якого вона може бути вироблена, і цей мінімум встановлюється конкуренцією. Припустимо на хвилину, що зникла конкуренція і немає, отже, вже ніякого засобу встановити мінімум праці, необхідної для виробництва даного товару. Що тоді станеться? Досить буде витратити на виробництво предмета шість годин праці,щоб мати право вимагати за нього, за теорією пана Прудона, у шість разів більше, ніж вимагає той,

хто витратив лише одну годину на виробництво такого самого предмета.

Замість «відношення пропорційності» ми маємо відношення диспропорційності, якщо тільки взагалі ми все ще неодмінно хочемо залишатися у сфері яких би то не було відносин, хороших чи поганих.

Постійне знецінення праці є лише одна сторона, лише один з наслідків оцінки товарів робочим часом. Цим самим способом оцінки пояснюється також надмірне підвищення цін, надвиробництво та багато інших проявів анархії виробництва.

Але чи породжує прийняття робочого часу за міру вартості хоч би ту пропорційну різноманітність продуктів, яка так зачаровує пана Прудона?

Якраз навпаки: воно приводить у сфері продуктів до панування тієї самої монополії з усією її монотонною одноманітністю, що, як це всі бачать і як це всі знають, охоплює сферу знарядь виробництва. Дуже швидко прогресувати можуть лише деякі галузі виробництва, як, наприклад, бавовняна промисловість. Природним наслідком такого прогресу є швидке зниження цін на продукти, наприклад, бавовняної промисловості; але, в міру того як дешевшає бавовна, ціна льону повинна підвищуватися в порівнянні з бавовною. Що ж виходить у результаті цього? Льон витісняється бавовною. Таким саме чином льон був вигнаний майже з усієї Північної Америки, і замість пропорційної різноманітності продуктів ми одержали царство бавовни.

Що ж залишається від цього «відношення пропорційності»? Нічого, крім добрих побажань добропорядної людини, якій хочеться, щоб товари вироблялися у пропорціях, що дають змогу продавати їх за добросовісними цінами. За всіх часів добрі буржуа і економісти-філантропи любили висловлювати це невинне побажання.

Послухаємо старого *Буагільбера:*

«Ціна товарів»,— каже він,— «повинна завжди бути *пропорційною*, бо тільки таке взаємне погодження дає можливість їм існувати разом, *щоб обмінюватися один на одного в кожний момент*» (ось вона, прудонівська постійна здатність до обміну) «і в кожний момент бути знову відтворюваними один одним... Оскільки багатство є не що інше, як цей постійний обмін між людиною і людиною, між підприємством і підприємством і т. д., то було б жахливою помилкою шукати причини злиднів у чомусь іншому, а не в тому порушенні цього обміну, що викликається відхиленнями від пропорційних цін» («Міркування про природу багатств», видання Дера [11]).

Послухаємо також одного новітнього економіста:

«Великий закон, який повинен бути застосований до виробництва, є *закон пропорційності* (the law of proportion), що один тільки спроможний утримати сталість вартості... Еквівалент повинен бути гарантований... Усі нації в різні епохи намагалися за допомогою численних торговельних регламентів і обмежень здійснити цей закон пропорційності, хоч би до певної міри. Але егоїзм,

властивий людській природі, довів до того, що всю цю систему регулювання було повалено. Пропорційне виробництво (proportionate production) є здійснення істинної соціально-економічної науки» (У. Аткінсон. «Основи політичної економії», Лондон, 1840, стор. 170—195 [12]).

Fuit Troja! * Ця правильна пропорція між пропозицією і попитом, яка знову починає ставати предметом таких численних побажань, давним-давно перестала існувати. Вона пережила себе; вона була можлива лише в ті часи, коли засоби виробництва були обмежені, коли обмін відбувався в надто вузьких межах. З виникненням великої індустрії ця правильна пропорція повинна була неминуче зникнути, і виробництво повинно було з неминучістю законів природи проходити постійне послідовне чергування процвітання і занепаду, кризи, застою, нового процвітання і так далі.

Ті, що, як і Сісмонді, хочуть повернутися до правильної пропорційності виробництва і при цьому зберегти сучасні основи суспільства, є реакціонери, бо вони, щоб бути послідовними, повинні були б прагнути до відновлення й інших умов промисловості колишніх часів.

Що утримувало виробництво у правильних, або майже правильних, пропорціях? Попит, який управляв пропозицією, передував їй; виробництво йшло крок за кроком за споживанням. Велика індустрія, яка вже самим характером використовуваних нею знарядь змушена виробляти постійно у дедалі більших і більших розмірах, не може чекати попиту. Виробництво йде попереду попиту, пропозиція силою бере попит.

У сучасному суспільстві, в промисловості, що грунтується на індивідуальному обміні, анархія виробництва, являючи собою джерело стількох лих, є в той же час причина прогресу.

Тому одне з двох:

або бажати правильних пропорцій минулих віків при засобах виробництва нашого часу,— і це означає бути реакціонером і утопістом разом в один і той самий час;

або бажати прогресу без анархії,— і тоді треба відмовитися від індивідуального обміну для того, щоб зберегти продуктивні сили.

Індивідуальний обмін сумісний лише або з дрібною промисловістю минулих віків і з властивою їй «правильною пропорційністю» або ж з великою промисловістю разом з усім, що її супроводить,— із злиднями й анархією.

Зрештою виходить, що визначення вартості робочим часом, тобто та формула, яку пан Прудон видає нам за формулу майбутнього відродження, є, отже **, не що інше, як наукове вираження еко-

* — Не стало Трої! Слова з поеми Верґілія «Енеїда», кн. 2, вірш 325. *Ред.*
** Слово «отже» додано у примірнику з виправленнями Маркса. *Ред.*

номічних відносин сучасного суспільства, як це, задовго до пана Прудона, ясно і чітко довів Рікардо.

Та чи не належить панові Прудону, принаймні, «*зрівняльне*» застосування цієї формули? Чи він перший задумав перебудувати суспільство шляхом перетворення всіх людей у безпосередніх працівників, які обмінювалися б рівними кількостями праці? Чи йому дорікати комуністам — цим людям, позбавленим усяких знань з політичної економії, цим «упертим дурням», цим «мрійникам про рай»,— дорікати їм за те, що вони не знайшли до нього цього «розв'язання проблеми пролетаріату»?

Хто хоч трохи обізнаний з розвитком політичної економії в Англії, той не може не знати, що у різний час майже всі соціалісти цієї країни пропонували зрівняльне застосування рікардовської теорії. Ми могли б указати панові Прудону на «Політичну економію» Годскіна, 1827 [13], на твори: Уільям Томпсон, «Дослідження принципів розподілу багатства, що найбільше сприяють людському щастю», 1824; Т.-Р. Едмондс, «Практична, моральна і політична економія», 1828 [14], і т. д. і т. д., заповнивши ще чотири сторінки назвами таких праць. Ми обмежимося тим, що надамо слово одному англійському *комуністові*, панові Брею. Ми наведемо найголовніші місця з його чудового твору «Несправедливості щодо праці і засоби до їх усунення», Лідс, 1839 [15], і досить довго затримаємося на ньому, по-перше, тому, що пан Брей ще мало відомий у Франції, а по-друге, тому, що у творах цього письменника ми знайшли, як нам здається, ключ до всіх минулих, теперішніх і майбутніх творів пана Прудона.

«З'ясування основних принципів є єдиний спосіб для досягнення істини [...]. Піднімемося ж [...] відразу до того джерела, звідки ведуть своє походження самі уряди [...]. Дійшовши, таким чином, до самої першооснови речей, ми побачимо, що всяка форма правління, всяка соціальна і політична несправедливість випливають з пануючої тепер соціальної системи — з *інституту власності в його сучасній формі* (the institution of property as it at present exists). Тому, щоб раз і назавжди покласти край існуючим несправедливостям і нещастям, необхідно *зруйнувати дощенту сучасний суспільний лад*... Атакуючи економістів у їх власній галузі і їх власною зброєю, ми уникнемо тієї безглуздої балаканини про *мрійників* і *доктринерів*, яку вони завжди готові пустити в хід [...]. Якщо тільки економісти не захочуть заперечувати або спростовувати загальновизнані істини і принципи, на яких побудовані їх власні аргументи, то вони ніяк не зможуть відкинути ті висновки, до яких ми приходимо, дотримуючись цього методу» (Брей, стор. 17 і 41). «*Тільки праця створює вартість* (It is labour alone which bestows value)... Кожна людина має незаперечне право на все те, що може їй дати її чесна праця. Привласнюючи собі плоди своєї праці, вона не вчиняє ніякої несправедливості щодо інших людей, бо нітрохи не порушує їх права діяти таким же чином... Усі поняття про вищих і нижчих, про хазяїна і найманого робітника породжені нехтуванням основних принципів і виниклою звідси *нерівністю* майна (and to the consequent rise of inequality of possessions). Поки існуватиме ця нерівність, не буде можливості ні викоренити такі ідеї, ні ліквідувати засновані на них установи. Досі ще багато хто плекає марну надію виправити пануючий тепер протиприродний стан речей знищенням *існуючої нерівності*, не зачіпаючи при цьому *причини* нерів-

ності; але ми скоро доведемо, [...] що уряд є не причина, а наслідок, що він не створює, а, навпаки, сам створений, що, словом, він сам є *результат нерівності майна* (the offspring of inequality of possessions) і що нерівність майна нерозривно зв'язана з існуючою тепер суспільною системою» (Брей, стор. 33, 36 і 37).

«Система рівності не тільки має за собою величезні переваги, але вона також суворо справедлива... Кожна людина є ланкою, і до того ж необхідною ланкою в тому ланцюгу наслідків, який бере свій початок від якоїсь ідеї, щоб завершитися, можливо, виробництвом куска сукна. Через це з того, що ми маємо різні почуття у відношенні до тих чи інших професій, не слід робити того висновку, що праця однієї людини повинна винагороджуватися краще, ніж праця іншої. Винахідник, крім належної йому справедливої грошової винагороди, завжди діставатиме ще данину захоплення, яке викликає у нас тільки геній...

За самою природою праці і обміну, сувора справедливість вимагає, щоб вигоди тих, хто обмінюється, були не тільки *взаємні*, а й *рівні* (all exchangers should be not only *mutually* but they should likewise be *equally* benefited). Існують тільки дві речі, які люди можуть між собою обмінювати, а саме: праця і продукти праці. При справедливій системі обміну вартість усіх продуктів визначалася б *повною сукупністю витрат їх виробництва*, і *рівні вартості завжди обмінювалися б на рівні вартості* [...] (If a just system of exchanges were acted upon, the value of all articles would be determined by the entire cost of production, and equal values should always exchange for equal values). Наприклад, якщо капелюшник, який витрачає один робочий день на виробництво капелюха, і черевичник, який виготовляє за той же час пару черевиків (припускається, що обидва використовують сировину однакової вартості), обмінюються між собою цими продуктами, то здобута ними вигода від цього обміну буде взаємна і в той же час рівна. Тут вигода для однієї сторони не може бути збитком для другої, бо обидві дали однакову кількість праці і використали матеріали однакової вартості. Але якби, за тих самих припущених вище умов, капелюшник одержав *дві* пари черевиків за *один* капелюх, то очевидно, що обмін був би несправедливий. Капелюшник обдурив би черевичника на один робочий день і, діючи таким же чином в усіх своїх мінових угодах, одержав би за свою *піврічну* працю продукт *цілого року* праці іншої особи. Досі ми завжди дотримувалися цієї надзвичайно несправедливої системи обміну: *робітники віддавали* капіталістові працю цілого року в обмін на піврічну вартість (the workmen have given the capitalist the labour of a whole year, in exchange for the value of only half a year). Саме звідси, а зовсім не з гаданої нерівності фізичних і розумових сил індивідів, виникла нерівність багатства і влади. Нерівність обміну, відмінність цін при купівлях і продажах можуть існувати лише за тієї умови, що капіталісти назавжди залишаться капіталістами, а робітники — робітниками; одні — класом тиранів, другі — класом рабів... Ця угода між капіталістами і робітниками ясно показує, що за тижневу працю робітника капіталісти і власники дають йому лише частину багатства, одержаного ними від нього ж протягом попереднього тижня, інакше кажучи, що вони одержують від робітника *щось*, не даючи йому за це *нічого* (nothing bor something)... Вся угода між робітником і капіталістом виявляється простою комедією: в дійсності це здебільшого не що інше, як безсоромний, хоч і *узаконений, грабіж* (The whole transaction [...] between the producer and the capitalist is a mere farce: it is, in fact, in thousands of instances, no other than a barefaced though *legalised robbery*)» (Брей, стор. 45, 48, 49 і 50).

«Прибуток підприємця завжди буде втратою для робітника доти, поки обмін між ними лишається нерівним; а обмін не може стати рівним, поки суспільство ділиться на капіталістів і виробників, причому останні живуть своєю працею, тоді як перші жиріють від прибутку з чужої праці...

Ясно»,— продовжує пан Брей,— «що, яку б форму правління ви не встановили... скільки б ви не проповідували в ім'я моралі та братерської любові... взаємність несумісна з нерівністю обміну. Нерівність обміну, як джерело

нерівності майна, є таємний ворог, який нас пожирає (No reciprocity can exist where there are unequal exchanges [...]. Inequality of exchanges, as being the cause of inequality of possessions, is the secret enemy that devours us)» (Брей, стор. 51 і 52).

«Розгляд мети і завдання суспільства дає мені право зробити висновок, що не тільки всі люди повинні працювати і таким чином досягати можливості обмінюватися, а й що обмінюватися повинні рівні вартості на рівні ж вартості. Далі, для того щоб прибуток одного не міг бути втратою для другого, вартість повинна визначатися витратами виробництва. Проте ми бачили, що при існуючому суспільному ладі [...] прибуток капіталіста і багача завжди є втратою для робітника, що цей результат неминучий і що при всіх формах правління бідний цілком буде відданий на поталу багатому, поки існуватиме нерівність обміну. Рівність обміну може бути забезпечена лише таким суспільним ладом, при якому визнавалася б загальна обов'язковість праці... Рівність обміну викликала б поступовий перехід багатств з рук сучасних капіталістів у руки робітничих класів» (Брей, стор. 53—55).

«Поки лишається в силі ця система нерівності обміну, виробники завжди будуть так само бідні, так само неосвічені і так само надмірно обтяжені роботою, як і тепер, якби навіть були *скасовані всі урядові податки, всі збори*... Тільки повна зміна системи, тільки запровадження рівності праці і обміну може поліпшити цей стан справ і забезпечити людям справжню рівність прав... Виробникам досить зробити зусилля,— а саме від них і повинні виходити всі зусилля для їх власного порятунку,— і їх кайдани будуть розбиті назавжди... Як мета політична рівність є помилка, вона є також помилкою і як засіб (As an end, the political equality is there a failure [...] as a means, also, it is there a failure).

При рівності обміну прибуток одного не може бути втратою для другого, бо всякий обмін є тоді простим *перенесенням* праці і багатства, що не потребує ніяких жертв. Таким чином, при пануванні соціальної системи, яка грунтується на рівності обміну, виробник ще матиме можливість багатіти за допомогою своїх заощаджень, але його багатство буде лише нагромадженим продуктом його власної праці. Він матиме можливість обмінювати своє багатство або дарувати його іншим, [...] але, переставши працювати, він не зможе залишитися багатим протягом якогось тривалого часу. Із встановленням рівності обміну багатство втратить властиву йому тепер здатність відновлюватися і відтворюватися, так би мовити, за допомогою самого себе; воно не буде вже спроможне поповнювати втрати, яких зазнало від споживання, тому що один раз спожите багатство буде назавжди втрачене, якщо воно не відтворюватиметься працею. При режимі рівного обміну не зможе більше існувати те, що ми тепер називаємо *прибутками* і *процентами*. Як виробники, так і особи, зайняті розподілом, одержуватимуть однакову винагороду, і вартість кожного виробленого і доставленого споживачеві продукту визначатиметься загальною сумою праці, яку вони витратили на нього...

Отже, принцип рівності обміну повинен за самою своєю природою привести до того, що *праця* стане *загальною*» (Брей, стор. 67, 88, 89, 94 і 109—110).

Спростувавши заперечення економістів проти *комунізму*, пан Брей продовжує:

«Якщо, з одного боку, для успішного здійснення соціальної системи, яка грунтується на спільності майна, в її досконалій формі необхідна зміна людського характеру; якщо, з другого боку, сучасний лад не дає ні умов, ні сприятливих можливостей для такої зміни характеру і для того, щоб підготувати людей до кращого, всім нам бажаного порядку, то очевидно, що стан речей неодмінно повинен залишатися таким, як він є, якщо не буде відкрито і застосовано перехідний суспільний етап,— процес, що належить частково до сучасної, частково до майбутньої системи» (до системи, яка грунтується на спільно-

сті майна),— [...] «свого роду проміжний стан, в який суспільство вступило б з усіма своїми ексцесами й безумствами, щоб згодом вийти з нього збагаченим якостями і властивостями, що становлять життєву умову системи, яка грунтується на спільності майна» (Брей, стор. 134).

«Для всього цього процесу необхідна була б лише найпростіша форма кооперації... Витрати виробництва за всяких обставин визначали б вартість продукту, і рівні вартості завжди обмінювалися б на рівні вартості. Якщо з двох осіб одна особа працювала б цілий тиждень, а друга лише половину тижня, то винагорода першої удвічі перевищувала б винагороду другої; але цей надлишок плати не був би одержаний однією за рахунок другої: втрата, якої зазнала друга, аж ніяк не пішла б на користь першій. Кожний обмінював би одержану ним особисто заробітну плату на предмети однакової з нею вартості, і прибуток, одержаний якою-небудь особою або якою-небудь галуззю виробництва, ні в якому разі не становив би втрати для іншої людини або для іншої галузі виробництва. Праця кожної людини була б *єдиною мірою* її прибутків або її втрат...

...Кількість різних потрібних для споживання продуктів, відносна вартість кожного предмета в порівнянні з іншими (кількість робітників, потрібних у різних галузях праці), словом, усе, що має відношення до суспільного виробництва і розподілу, визначалося б за допомогою центральних і місцевих контор (boards of trade). Стосовно до цілої нації такі розрахунки здійснювалися б з такою ж малою затратою часу і з такою ж легкістю, з якими вони, за існуючого ладу, робляться стосовно до якої-небудь приватної компанії... Індивіди групувалися б у сім'ї, сім'ї — в громади, як і за існуючого ладу... Навіть розподіл населення між містом і селом, хоч який шкідливий такий розподіл, не був би скасований відразу... Кожний індивід зберіг би в цій асоціації надану йому тепер свободу нагромаджувати скільки йому хочеться і використовувати свої заощадження за власним розсудом... Наше суспільство було б, так би мовити, великою акціонерною компанією, складеною з безмежної кількості дрібніших акціонерних компаній, що всі працювали б, виробляли і обмінювали свої продукти на основі цілковитої рівності... Наша нова система акціонерних компаній, як лише поступка, зроблена сучасному суспільству з метою переходу до комунізму, допускає спільне існування *індивідуальної власності* на продукти із *загальною власністю* на продуктивні сили; вона ставить долю кожного індивіда в залежність від його власної діяльності і дає йому рівну частку в усіх вигодах, створюваних природою та успіхами техніки. Через це така система може бути застосована до суспільства в його сучасному стані і може підготувати його до дальших змін» (Брей, стор. 158, 160, 162, [163], 168, [170 і] 194).

Нам тільки залишається тепер кількома словами відповісти панові Брею, що зайняв, усупереч нашому бажанню і навіть проти нашої волі, місце пана Прудона, з тією, однак, різницею, що пан Брей аж ніяк не видає себе за носія останнього слова людства, вважаючи пропоновані ним заходи придатними лише для епохи, перехідної між сучасним суспільством і ладом, який грунтується на спільності майна.

Робоча година Петра обмінюється на робочу годину Павла. Ось основна аксіома пана Брея.

Припустимо, що Петро пропрацював дванадцять годин, а Павло тільки шість годин; у такому разі Петро може обмінюватися з Павлом тільки шістьма годинами на шість годин, а решта шість годин залишиться у нього в запасі. Що зробить він з цими шістьма робочими годинами?

Або зовсім нічого не зробить, і, таким чином, шість робочих годин пропали для нього марно, або він просидить без роботи інші шість годин, щоб відновити рівновагу, або, нарешті,— і це для нього останній вихід — він віддасть ці непотрібні йому шість годин Павлові на додачу до решти.

Отже, що ж, кінець кінцем, виграє Петро в порівнянні з Павлом? Робочі години? Ні. Він виграє тільки години дозвілля, він буде змушений байдикувати протягом шести годин. Щоб це нове право на безділля не тільки визнавалось, а й цінилось у новому суспільстві, це суспільство повинно знаходити в лінощах найбільше щастя і вважати працю важким тягарем, від якого слід звільнитися що б то не стало. І якби ще, повертаючись до нашого прикладу, ці години дозвілля, які Петро виграв у Павла, були для Петра справжнім виграшем! Так ні ж. Павло, який спочатку працював тільки шість годин, досягає за допомогою регулярної і помірної праці того самого результату, що й Петро, який почав роботу надмірною працею. Кожний захоче бути Павлом, і виникне конкуренція, конкуренція лінощів, з метою досягти становища Павла.

Отже, що ж приніс нам обмін рівних кількостей праці? Надвиробництво, знецінення, надмірну працю, яка змінюється бездіяльністю, словом, усі наявні в сучасному суспільстві економічні відносини за винятком конкуренції праці.

Та ні, ми помиляємося. Існує ще один засіб порятунку для нового суспільства, суспільства Петрів і Павлів. Петро сам споживе продукт тих шести годин праці, які у нього лишаються. Але коли у нього вже немає потреби вдаватися до обміну виробленого ним продукту, то у нього немає й потреби виробляти для обміну, а це руйнує все наше припущення про суспільство, яке грунтується на поділі праці і обміні. Рівність обміну була б врятована тільки за допомогою припинення всякого обміну: Павло і Петро перетворилися б у Робінзонів.

Отже, коли припустити, що всі члени суспільства є безпосередніми працівниками, то обмін рівними кількостями робочих годин можливий тільки за умови попередньої угоди відносно кількості годин, які слід витратити на матеріальне виробництво. Але така угода є заперечення індивідуального обміну.

Ми прийдемо до того самого висновку, якщо замість розподілу вироблених продуктів візьмемо за відправний пункт самий акт виробництва. У великій промисловості Петро не може довільно визначати час своєї праці, тому що без допомоги всіх інших Петрів і Павлів, з яких утворюється підприємство, праця Петра — ніщо. Цим якнайкраще пояснюється уперте протидіяння англійських фабрикантів *біллю про десятигодинний робочий день* [16]. Вони надто добре знали, що зменшення на дві години робочого часу жінок і підлітків повинно повести за собою також скорочення робочого

часу чоловіків. Сама природа великої промисловості потребує рівного для всіх робочого часу. Те, що сьогодні є результатом дії капіталу і конкуренції між робітниками, завтра, з усуненням відношення праці до капіталу, досягатиметься за допомогою угоди, яка грунтувалася б на відношенні суми продуктивних сил до суми наявних потреб.

Але така угода є смертним вироком індивідуальному обмінові; отже, ми знову приходимо до нашого першого результату.

У принципі, немає обміну продуктів, але є обмін видів праці, що беруть участь у виробництві. Від способу обміну продуктивних сил залежить і спосіб обміну продуктів. Взагалі форма обміну продуктів відповідає формі виробництва. Змініть цю форму, і наслідком цього буде зміна форми обміну. Тому в історії суспільства ми бачимо, що спосіб обміну продуктів регулюється способом їх виробництва. Індивідуальний обмін теж відповідає певному способові виробництва, який, у свою чергу, відповідає антагонізмові класів. Тому без антагонізму класів не може бути й індивідуального обміну.

Але свідомість добропорядного буржуа відмовляється визнати цей очевидний факт. Поки людина лишається буржуа, вона не може не бачити в цих антагоністичних відносинах відносин, які грунтуються на гармонії і вічній справедливості, що нікому не дозволяє задовольняти свої інтереси за рахунок іншого. На думку буржуа, індивідуальний обмін може існувати без антагонізму класів: для нього ці два явища зовсім не зв'язані між собою. Індивідуальний обмін, яким собі уявляє його буржуа, дуже мало схожий на індивідуальний обмін, як він існує на практиці.

Пан Брей з *ілюзії* добропорядного буржуа робить *ідеал,* який він хотів би здійснити. Очищаючи індивідуальний обмін, усуваючи з нього усі вміщені в ньому антагоністичні елементи, він думає, що знайшов «*зрівняльне*» відношення, яке йому хотілося б запровадити в суспільство.

Пан Брей не бачить, що те зрівняльне відношення, той *коректуючий ідеал,* який він хотів би запровадити у світ, сам є лише відображенням існуючого світу і що тому абсолютно неможливо перебудувати суспільство на основі, яка є не що інше як власна прикрашена тінь цього суспільства. В міру того як ця тінь знову стає чимось тілесним, виявляється, що замість перетвореного суспільства, яке уявлялося в мріях, з'являється лише тіло сучасного суспільства *.

---

* Як і всяка інша теорія, теорія пана Брея знайшла собі прихильників, що обманулися її зовнішнім виглядом. У Лондоні, в Шеффілді, у Лідсі та в багатьох інших містах Англії були засновані equitable-labour-exchange-bazars [17] [базари для справедливого обміну продуктів праці]. Поглинувши значні капітали, всі ці базари зазнали скандального банкротства. Це назавжди відбило від них бажання у цих людей. Пересторога для пана Прудона! *(Примітка Маркса.)*

Як відомо, Прудон не скористався цією перестерогою. У 1849 р. він сам намагався влаштувати новий обмінний банк у Парижі. Але цей банк зазнав краху

§ III. ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ВАРТОСТЕЙ

А. ГРОШІ

«Золото і срібло були першими товарами, вартість яких досягла конституювання» [т. I, стор. 69].

Отже, золото і срібло виявляються першими застосуваннями «вартості, конституйованої»... паном Прудоном. А оскільки пан Прудон конституює вартість продуктів за допомогою визначення її порівняльною кількістю вміщеної у них праці, то йому слід було б зробити тільки одне: довести, що *коливання* у вартості золота і срібла завжди пояснюються коливаннями робочого часу, необхідного для їх виробництва. Але пан Прудон і не думає про це. Він говорить про золото і срібло як про гроші, а не як про товар.

Уся його логіка, якщо тільки тут є логіка, полягає в тому, що на всі товари, вартість яких вимірюється робочим часом, він по-фокусницькому поширює властивість золота і срібла служити *грішми*. Звичайно, в усьому цьому фокусі більше наївності, ніж лукавства.

Оскільки вартість того чи іншого корисного продукту вимірюється необхідним для його виробництва робочим часом, то він завжди має здатність прийматися в обмін. Доказ цього, вигукує пан Прудон, ми маємо в золоті і сріблі, що перебувають у шуканих умовах «обмінюваності». Отже, золото і срібло — це вартість, яка досягла конституйованого стану, тобто втілення ідеї пана Прудона. Він дуже щасливий у виборі свого прикладу. Крім того, що золото і срібло є товарами, вартість яких, як і всяких інших товарів, вимірюється робочим часом, вони мають ще властивість бути загальним засобом обміну, тобто бути грішми. Тому, приймаючи золото і срібло за застосування *«вартості, конституйованої»* робочим часом, немає нічого легшого, як довести, що кожний товар, вартість якого буде конституйована робочим часом, набере постійної здатності до обміну, стане грішми.

В умі пана Прудона виникає зовсім просте питання: чому золото і срібло мають привілей служити типом «конституйованої вартості»?

«Спеціальна функція, яку звичай присвоїв коштовним металам,— бути засобом стосунків — є функція суто умовна, і кожний інший товар міг би виконувати цю роль так само автентично, хоч, можливо, і з меншими зручностями; це визнається економістами, які наводять чимало подібних прикладів. Де ж причина цього привілею бути грішми, яким всюди наділяються метали, і як пояснити таку спеціалізацію функції срібла, що не має аналогії в політичній економії?.. Чи не можна *відновити той ряд явищ*, з якого *гроші* були, очевидно, вирвані, і тим привести гроші до їх істинного принципу?» [т. I, стор. 68, 69].

навіть раніше, ніж почав регулярно функціонувати. Судове переслідування проти Прудона заслонило собою цей крах.— *Ф. Е. (Додаток Енгельса до німецького видання 1885 р.)*

Формулюючи так питання, пан Прудон уже наперед припускає *гроші*. Передусім пан Прудон повинен був би поставити собі питання: чому при обміні, як він склався на цей час, з'явилася потреба, так би мовити, індивідуалізувати мінову вартість, створивши спеціальний засіб обміну? Гроші — не річ, а суспільне відношення. Чому відношення, виражене грішми, як і всяке інше економічне відношення, як-от поділ праці і т. д., є виробниче відношення? Якби пан Прудон склав собі чітке уявлення про це відношення, гроші не здавалися б йому винятком, членом невідомого або шуканого ряду, вирваним з цього ряду.

Він побачив би, навпаки, що це відношення є тільки одна з ланок цілого ланцюга інших економічних відносин, з якими воно через це дуже тісно зв'язане; він визнав би, що це відношення відповідає певному способові виробництва, так само, як йому відповідає індивідуальний обмін. А що робить він? Він починає з того, що виділяє гроші з усієї сукупності сучасного способу виробництва, щоб зробити їх згодом першим членом уявлюваного ряду, ряду, який треба ще відкрити.

Оскільки визнано необхідність у спеціальному засобі обміну, тобто необхідність грошей, залишається тільки пояснити, чому ця особлива функція дісталася золоту і сріблу, а не якомусь іншому товарові. Це питання другорядне, і пояснення його слід шукати уже не в загальній системі виробничих відносин, а у специфічних властивостях золота і срібла як певного роду матерії. Звідси ясно, що коли економісти в цьому випадку «кинулися за межі своєї науки і зайнялися фізикою, механікою, історією і т. д.» [т. І, стор. 69], за що дорікає їм пан Прудон, то вони зробили тільки те, що повинні були зробити. Питання перебуває вже поза межами політичної економії.

«Чого не побачив і не зрозумів жоден економіст»,— говорить пан Прудон,— «це *економічної причини*, що створила для коштовних металів той привілей, яким вони користуються» [т. І, стор. 69].

Пан Прудон побачив, зрозумів і заповів нащадкам ту економічну причину, якої ніхто — і не без підстави — не бачив і не розумів.

«Ніхто не помітив того факту, що з усіх товарів золото і срібло були першими товарами, вартість яких досягла конституювання. В патріархальному періоді золото і срібло виступають як предмети торгівлі і обмінюються ще у зливках, але вже з явною тенденцією до панування і з помітною перевагою перед іншими товарами. *Потроху* монархи заволодівають коштовними металами і накладають на них свою печатку; ця монарша санкція і породжує гроші, тобто товар par excellence *, товар, який зберігає певну пропорційну вартість при всіх потрясіннях торгівлі і приймається при всіх платежах... Від-

* — переважно, у справжньому значенні слова. *Ред.*

мітна риса золота і срібла полягає, повторюю, в тому, що завдяки своїм металевим властивостям, труднощам добування, а головне — втручанню державної влади вони як товари рано набули сталості й автентичності» [т. I, стор. 69, 70].

Стверджувати, що з усіх товарів золото і срібло були першими товарами, вартість яких досягла конституювання, це означає, як це випливає із сказаного ним вище, стверджувати тільки те, що золото і срібло перші стали грішми. Ось велике відкриття пана Прудона, ось та істина, яку ніхто не відкрив до нього.

Якби пан Прудон хотів цим сказати, що час, необхідний для добування золота і срібла, був відомий раніше, ніж час, необхідний для виробництва інших товарів, то це знову було б одним з тих припущень, якими він так щедро частує своїх читачів. І якби ми хотіли дотримуватися цієї патріархальної ерудиції, ми сказали б панові Прудону, що насамперед став відомим час, необхідний для виробництва предметів першої потреби, якими є залізо і т. д. Ми не говоримо вже про класичний лук Адама Сміта [18].

Але як після всього цього пан Прудон може ще говорити про конституювання вартості, коли жодна вартість не конституюється окремо? Вартість конституюється не часом, необхідним для виробництва даного продукту зокрема, а пропорційно до кількості всіх інших продуктів, які можуть бути вироблені за цей самий проміжок часу. Таким чином, конституювання вартості золота і срібла передбачає вже здійснене конституювання вартості безлічі інших продуктів.

Отже, не товар, у вигляді золота і срібла, досяг становища «конституйованої вартості», а навпаки, «конституйована вартість» пана Прудона досягла, у вигляді золота і срібла, становища грошей.

Розглянемо тепер ближче ті *економічні причини,* завдяки яким, на думку пана Прудона, золото і срібло у порівнянні з усіма іншими продуктами здобули перевагу бути піднесеними до рангу грошей, пройшовши через стан, що конституює вартість.

Ці економічні причини такі: «явна тенденція до панування», «помітна перевага», досягнута вже у «патріархальний період» [т. I, стор. 69], та інші перекази самого цього факту, які тільки збільшують наше утруднення, бо внаслідок зростання кількості випадків, які наводить пан Прудон для пояснення факту, збільшується кількість фактів, які потребують пояснення. Але пан Прудон ще не вичерпав усіх так званих економічних причин. Ось одна з таких причин суверенної, непереборної сили:

«Монарша санкція породжує гроші: монархи заволодівають золотом і сріблом і накладають на них свою печатку» [т. I, стор. 69].

Отже, сваволя монархів є, на думку пана Прудона, верховною причиною в політичній економії!

Справді треба не мати ніяких історичних знань, щоб не знати того факту, що за всіх часів монархи змушені були підкорятися

економічним умовам і ніколи не могли диктувати їм закони. Як політичне, так і цивільне законодавство всього тільки виражає, протоколює вимоги економічних відносин.

Чи монарх заволодів золотом і сріблом, щоб прикладенням своєї печатки зробити з них загальні засоби обміну, чи, навпаки, ці загальні засоби обміну заволоділи монархом і добилися від нього прикладення печатки і політичної санкції?

Штемпель, який прикладали і прикладають до срібла, свідчить не про його вартість, а про його вагу. Та сталість і та автентичність, про які тлумачить пан Прудон, стосуються тільки проби монети, і ця проба вказує, скільки чистого металу міститься в куску срібла, перетвореному в монету.

«Єдина вартість, внутрішньо властива срібній марці»,— говорить Вольтер із своїм звичайним здоровим розумом,— «є марка срібла, півфунта срібла вагою вісім унцій. Тільки вага й проба і створюють цю внутрішню вартість» (Вольтер, «Система Ло» [19]).

Але питання: скільки коштує унція золота чи срібла? — все ще лишається нерозв'язаним. Якби на кашемірі з магазину «Гран Кольбер» ставилося фабричне клеймо з написом «чиста шерсть», то таке фабричне клеймо ще нічого не сказало б нам про вартість кашеміру. Нам все ще лишалося б дізнатися, скільки коштує шерсть.

«Французький король Філіпп I»,— говорить пан Прудон,— «домішав до турського лівра [20] Карла Великого одну третину лігатури. Він уявив, що, маючи монопольне право карбувати монету, може чинити з нею, як чинить із своїм товаром кожний торговець, який має монополію на який-небудь продукт. Що ж таке в дійсності являла собою ця підробка монет, за яку так дорікають Філіппові та його наступникам? Міркування, дуже правильне з точки зору комерційної рутини, але цілком неправильне з точки зору економічної науки. Це міркування зводиться до того, що оскільки вартість регулюється пропозицією і попитом, то можна підвищити оцінку, а тим самим і вартість речей, або створивши штучну рідкісність, або заволодівши цілком їх виробництвом, і що стосовно до золота і срібла це так само правильно, як стосовно до хліба, вина, масла, тютюну. А тим часом як тільки шахрайство Філіппа почало викликати підозріння, його монети впали до їх справжньої вартості, і він втратив усе те, що сподівався виграти за рахунок своїх підданих. Та сама доля спіткала й усі інші аналогічні спроби» [т. I, стор. 70—71].

По-перше, багато і багато разів було вже доведено, що коли монарх зважується підробляти монету, то він же і програє при цьому. Те, що він виграє один раз при першому випуску, втрачає потім кожного разу, коли фальсифіковані монети повертаються до нього у вигляді податків і т. д. Але Філіпп і його наступники вміли більш або менш уберігатися від цієї втрати, бо, пустивши в обіг підроблену монету, вони негайно ж видавали накази про загальне перекарбування монет за старим зразком.

А потім, якби Філіпп I справді міркував так, як пан Прудон, то його міркування зовсім не були б бездоганні «з комерційної точки зору». Ні Філіпп I, ні пан Прудон не виявляють великих

комерційних здібностей, гадаючи, що вартість золота, так само як і вартість усякого іншого товару, може бути змінена з тієї лише причини, що їх вартість визначається відношенням пропозиції до попиту.

Якби король Філіпп наказав називати один мюї хліба двома, він виявився б шахраєм. Він обманув би всіх одержувачів ренти, всіх тих людей, які мали одержати 100 мюї хліба; з його ласки, замість 100 мюї всі ці люди одержали б тільки 50. Припустіть, що король був винен кому-небудь 100 мюї хліба; він міг би у даному разі віддати тільки 50. Але в торгівлі 100 мюї коштували б аж ніяк не більше колишніх 50. Зміна назви не змінює речі. Кількість хліба, що служить об'єктом як попиту, так і пропозиції, не зменшиться і не збільшиться від самої зміни назви. Тому, якщо відношення пропозиції до попиту не зміниться, незважаючи на цю зміну назви, то й ціна хліба теж не зазнає ніякої дійсної зміни. Коли говорять про пропозицію і попит, то під цим розуміють пропозицію і попит речей, а не їх назву. Філіпп I не створював золота і срібла, як це випливає із слів пана Прудона, він створював тільки назви монет. Видайте свої французькі кашеміри за азіатські, і дуже можливо, що вам удасться обманути одного або двох покупців; але як тільки шахрайство відкриється, ціна ваших так званих азіатських кашемірів упаде до ціни французьких. Прикладаючи фальшиві клейма до золота і срібла, король Філіпп I міг обдурювати людей лише до тієї хвилини, поки його шахрайство не було розкрите. Як і всякий інший крамар, він обманював своїх клієнтів фальшивим позначенням товару; але це могло тривати лише якийсь час. Рано чи пізно йому довелося відчути всю суворість законів торгівлі. Чи це хотів довести пан Прудон? Ні, не це. На його думку, не торгівля, а монарх дає грошам їх вартість. А що довів він у дійсності? Що торгівля має більшу владу, ніж монарх. Нехай монарх наказує марці стати віднині двома марками,— торгівля вам завжди скаже, що ці дві нові марки варті лише стільки, скільки одна стара марка.

Але все це ні на крок не посуває питання про вартість, яка визначається кількістю праці. Все ще треба вирішити, чи визначається вартість цих двох марок, що знову перетворилися в одну колишню марку, витратами виробництва, чи законом пропозиції і попиту?

Пан Прудон продовжує:

«Слід навіть зауважити, що якби замість підробки монет у короля була влада подвоїти їх масу, то мінова вартість золота і срібла відразу ж упала б наполовину все з тієї ж причини пропорційності й рівноваги» [т. I, стор. 71].

Якщо правильний цей погляд, який поділяє пан Прудон з іншими економістами, то він говорить лише на користь їх теорії пропозиції і попиту, а зовсім не на користь пропорційності пана Прудона. Бо, згідно з цим поглядом, хоч би яка кількість праці була

вміщена в подвоєній масі золота і срібла, вартість їх упала б наполовину тільки через те, що попит залишився незмінним, а пропозиція подвоїлась. Чи, може, цього разу *«закон пропорційності»* випадково збігається з так нехтуваним законом пропозиції і попиту? Ця правильна пропорційність пана Прудона дійсно до такої міри еластична, виявляє готовність до стількох змін, поєднань і перестановок, що легко може збігтися іноді і з відношенням пропозиції до попиту.

Приписувати «всякому товарові якщо не фактичну, то принаймні юридичну здатність прийматися в обмін» і посилатися при цьому на роль золота і срібла, значить не розуміти цієї ролі. Золото і срібло мають юридичну здатність прийматися в обмін тільки тому, що вони мають фактичну здатність до цього, а фактичну здатність прийматися в обмін вони мають тому, що сучасна організація виробництва потребує загального засобу обміну. Право є лише офіційне визнання факту.

Ми бачили, що приклад грошей як практичного застосування вартості, що досягла конституйованого стану, вибраний паном Прудоном лише з метою протягти контрабандою всю його теорію обмінюваності, тобто з метою довести, що всякий товар, оцінюваний за витратами виробництва, повинен стати грішми. Все це було б чудово, якби не було тієї маленької незручності, що з усіх товарів саме золото і срібло як гроші є єдиними товарами, що не визначаються витратами їх виробництва; і це настільки правильно, що в обігу вони можуть бути замінені папером. Поки дотримується певна пропорція між потребами обігу і кількістю випущених грошей — чи то вони паперові, золоті, платинові чи мідні,— не може ставитися питання про дотримання пропорції між внутрішньою (визначуваною витратами виробництва) і номінальною вартістю грошей. Звичайно, в міжнародній торгівлі гроші, як і всякий інший товар, визначаються робочим часом. Але це відбувається тому, що в міжнародній торгівлі навіть золото і срібло є засобом обміну тільки як продукти, а не як гроші, тобто вони втрачають риси «сталості й автентичності», риси предмета, наділеного «монаршою санкцією», риси, які становлять, на думку пана Прудона, їх специфічний характер. Рікардо так добре зрозумів цю істину, що, поклавши в основу всієї своєї системи вартість, яка визначається робочим часом, і зазначивши, що *«золото і срібло,* так само як і всі інші товари, мають вартість лише відповідно до кількості праці, необхідної для виробництва і доставки їх на ринок», він додає все-таки, що вартість *грошей* визначається не робочим часом, втіленим у їх речовині, а лише законом пропозиції і попиту.

«Хоч паперові гроші не мають ніякої внутрішньої вартості, все-таки при обмеженні їх кількості мінова вартість їх може бути така ж велика, як вартість металевих монет того самого найменування або металу, вміщеного у цих

монетах. Внаслідок того ж самого принципу, а саме завдяки обмеженню кількості грошей, стерта монета може обертатися по вартості, яку вона мала б, якби відповідала законній вазі і пробі, а не по внутрішній вартості тієї кількості чистого металу, яку вона дійсно містить у собі. Ось чому в історії британської монетної справи ми часто помічаємо, що гроші ніколи не знецінювалися такою ж мірою, якою вони погіршувалися щодо своїх якостей. Причина цього лежить у тому, що кількість їх ніколи не збільшувалась пропорційно зменшенню їх внутрішньої вартості» (Рікардо, цит. тв.) [т. II, стор. 206—207].

Ось що зауважує Ж.-Б. Сей з приводу цих слів Рікардо:

«Цього *прикладу*, як мені здається, повинно було б вистачити, щоб переконати автора, що підставою всякої вартості є не кількість праці, необхідної для вироблення даного товару, а потреба в ньому, зіставлена з його рідкісністю» [21].

Отже, гроші, які, на думку Рікардо, вже не являють собою вартості, визначуваної робочим часом, і які саме з цієї причини Ж.-Б. Сей бере як приклад, що повинен переконати Рікардо в тому, що й інші вартості не можуть визначатися робочим часом,— ці самі гроші, кажу я, що їх Ж.-Б. Сей наводить як приклад вартості, визначуваної виключно пропозицією і попитом, стають, на думку пана Прудона, прикладом par excellence застосування вартості, конституйованої... робочим часом.

Щоб покінчити з цим, зауважимо, що коли гроші не являють собою «вартості, конституйованої» робочим часом, то ще менше можуть вони мати що-небудь спільне з правильною «пропорційністю» пана Прудона. Золото і срібло завжди здатні до обміну тому, що вони мають спеціальну функцію бути загальним засобом обміну, а зовсім не тому, що вони існують в кількості, пропорційній до загальної суми багатств; або, краще сказати, вони завжди пропорційні тому, що вони одні з усіх товарів служать грішми, загальним засобом обміну, хоч би яка була їх кількість у відношенні до загальної суми багатств.

«Гроші, що перебувають в обігу, ніколи не можуть бути в такій надмірності, щоб стати зайвими; бо, зменшуючи їх вартість, ви у тій самій пропорції збільшуєте їх кількість, а збільшуючи їх вартість, ви зменшуєте їх кількість» (Рікардо) [т. II, стор. 205].

«Яка плутанина ця політична економія!» [т. I, стор. 72] — вигукує пан Прудон.

«Прокляте золото! — забавно вигукує» (устами пана Прудона) «комуніст. З таким же правом можна було б сказати: проклята пшениця, прокляті виноград, прокляті вівці! — тому що, подібно до золота і срібла, *всяка комерційна вартість* повинна прийти до свого точного і строгого визначення» [т. I, стор. 73].

Думка про те, щоб надати вівцям і винограду властивостей грошей, не відзначається новизною. У Франції вона належить до часів Людовіка XIV. В цю епоху, коли почала встановлюватися всемогутність грошей, почулися скарги на знецінення всіх

інших товарів, і люди пристрасно бажали настання такого моменту, коли «всяка комерційна вартість» могла б прийти до свого точного і строгого визначення, зробившись грішми. Ось що ми знаходимо вже у Буагільбера, одного з найстаріших економістів Франції:

«Тоді гроші завдяки вторгненню незліченних конкурентів в особі самих товарів, відновлених у їх справедливій вартості, будуть введені у свої природні межі» («Економісти-фінансисти XVIII століття», стор. 422, видання Дера).

Як видно, перші ілюзії буржуазії є також і останніми її ілюзіями.

В. НАДЛИШОК, СТВОРЮВАНИЙ ПРАЦЕЮ

«В політико-економічних творах можна зустріти таку безглузду гіпотезу: *якби подвоїлась ціна всіх речей*... Начебто ціна всіх речей не є відношення речей і начебто відношення, пропорція або закон можуть бути подвоєні!» (Прудон, т. I, стор. 81.).

Економісти припустилися цієї помилки внаслідок того, що не вміли застосувати «закон пропорційності» і «конституйовану вартість».

На жаль, у I томі самого пана Прудона ми зустрічаємось на стор. 110 з цією ж безглуздою гіпотезою: «якби заробітна плата зазнала загального підвищення, то зросла б ціна всіх речей». Крім того, якщо в політико-економічних творах і трапляється згадана фраза, то там же можна знайти і її пояснення.

«Якщо говорять, що підвищується або знижується ціна всіх товарів, то при цьому завжди виключається той чи інший товар; товаром, що виключається, бувають звичайно гроші або праця» («Столична енциклопедія, або Універсальний словник знань», т. VI, стаття Сеніора «Політична економія», Лондон, 1836 [22]. Див. також про цей вислів: Дж.-Ст. Мілль. «Нариси про деякі нерозв'язані питання політичної економії». Лондон, 1844, і Тук. «Історія цін» і т. д. Лондон, 1838 [23]).

Перейдемо тепер до *другого застосування* «конституйованої вартості» та інших пропорційностей, єдиний недолік яких полягає в тому, що вони мало пропорційні, і подивимося, чи не буде пан Прудон у цьому випадку щасливіший, ніж у спробі *оголосити* овець *грішми*.

«Загальне визнання в економістів має та аксіома, що всяка праця повинна залишати певний надлишок. Для мене це положення є універсальною і абсолютною істиною; це — неодмінний наслідок закону пропорційності, який можна розглядати як підсумок усієї економічної науки. Але нехай пробачать мені економісти: в межах їх теорії положення, що *всяка праця повинна залишати певний надлишок,* не має смислу і не піддається ніякому *доказу*» (Прудон) [т. I, стор. 73].

Щоб довести, що всяка праця повинна залишати певний надлишок, пан Прудон персоніфікує суспільство; він робить з нього *суспільство-особу*, суспільство, яке являє собою далеко не те саме,

що суспільство, яке складається з осіб, тому що у нього є свої особливі закони, які не мають ніякого відношення до осіб, що становлять суспільство, і свій «власний розум» — не звичайний людський розум, а розум, позбавлений здорового глузду. Пан Прудон дорікає економістам за нерозуміння особистого характеру цієї колективної істоти. Ми вважаємо не зайвим протипоставити його словам такий витяг з твору одного американського економіста, який дорікає іншим економістам за цілком протилежне:

«Юридичній *особі* (the moral entity),— граматичній істоті (the grammatical being), яка називається суспільством,— були приписані властивості, що насправді існують лише в уяві тих, які із слова роблять річ... Ось що викликало в політичній економії безліч труднощів і жалісних непорозумінь» (Т. Купер «Лекції про елементи політичної економії», Колумбія, 1826 [24]).

Пан Прудон продовжує:

«У відношенні до індивідів цей принцип надлишку, створюваного працею, правильний лише тому, що він випливає з суспільства, яке переносить таким чином на них благотворний вплив своїх власних законів» [т. I, стор. 75].

Чи не хоче пан Прудон цим просто сказати, що індивід, який живе в суспільстві, може виробити більше, ніж ізольований індивід? Чи має він на увазі надлишок виробництва асоційованих індивідів порівняно з виробництвом індивідів, не зв'язаних між собою? Якщо так, то ми можемо вказати йому цілу сотню економістів, що висловлювали цю просту істину без того містицизму, яким оточує себе пан Прудон. Ось що говорить, наприклад, пан Садлер:

«Спільна праця дає такі результати, до яких ніколи не могла б привести праця індивідуальна. Отже, в міру того як людство зростатиме кількісно, продукти його спільної праці значно перевищуватимуть ту суму, яка утворюється від простого додавання чисел, що відповідають приросту населення... Тепер як у механічних ремеслах, так і в наукових працях одна людина може за один день зробити більше, [...] ніж ізольований [...] індивід зробив би за все своє життя. [...] Стосовно до розглядуваного нами предмета виявляється неправильною математична аксіома, [...] в якій сказано, що ціле дорівнює своїм частинам. Щодо праці, цієї великої опори людського існування (the great pillar of human existence), то можна сказати, що продукт спільних зусиль набагато перевищує все те, що коли-небудь могли створити індивідуальні і роз'єднані зусилля» (Т. Садлер. «Закон народонаселення», Лондон, 1830 [25]).

Повернемося до пана Прудона. Надлишок, створюваний працею, говорить він, знаходить своє пояснення в суспільстві-особі. Життя цієї особи підпорядковується таким законам, які протилежні законам, що визначають діяльність людини як індивіда; пан Прудон хоче довести це *«фактами»*.

«Відкриття нового прийому в господарській галузі ніколи не може дати винахідникові вигоди, що дорівнює тій, яку воно дає суспільству... Було помічено, що залізничні підприємства становлять далеко меншою мірою джерело збагачення підприємців, ніж держави... Перевезення товарів гужовим транспортом обходяться в середньому по 18 сантимів з тонна-кілометра, включаючи

сюди вартість вантаження товарів і доставки їх на склад. Було підраховано, що при такому тарифі звичайне залізничне підприємство не дало б і 10 % чистого прибутку, тобто дало б приблизно стільки ж, скільки дає гужове підприємство. Але припустимо, що швидкість перевезення залізницею відноситься до швидкості гужового транспорту, як 4 до 1; в такому разі, оскільки для суспільства час є сама вартість, то, при рівності тарифу, залізниця даватиме в порівнянні з гужовим транспортом вигоду в 400 %. Тим часом ця величезна, дуже реальна для суспільства вигода далеко не реалізується в тій самій пропорції для власника транспортного підприємства: даючи суспільству 400 % прибутку, він не дістає для себе і 10 %. Справді, припустимо для ще більшої наочності, що залізниця підняла тариф до 25 сантимів, тоді як ціна гужового транспорту і далі залишається 18 сантимів; у такому разі залізниця відразу ж втратила б усі замовлення на перевезення вантажів. Відправники і одержувачі всі повернулися б до старих фургонів або навіть, у разі потреби, до возів. Локомотив покинули б: суспільна вигода у 400 % була б принесена в жертву приватній втраті у 35 %. І зрозуміло чому: виграш від швидкості перевезень залізницею є виграш цілком суспільний; кожний індивід користується ним лише у зовсім незначних розмірах (не слід забувати, що мова йде в даний момент лише про перевезення товарів), тоді як втрата стосується споживача прямо і особисто. Суспільний прибуток, що дорівнює 400, становить для індивіда — якщо суспільство складається тільки з одного мільйона чоловік — чотири десятитисячних, тоді як втрата у 33 %, якої зазнав споживач, припускала б суспільний дефіцит у 33 мільйони» (Прудон) [т. I, стор. 75—76].

Нехай би ще пан Прудон виражав учетверо більшу швидкість у вигляді 400 % первісної швидкості. Але зіставляти проценти швидкості з процентами прибутку і встановлювати пропорцію між двома відношеннями, які — якщо й вимірюються кожне окремо процентами — є проте непорівнянними одне з одним, це значить встановлювати пропорцію між процентами, не беручи до уваги самі речі, яких ці проценти стосуються.

Проценти завжди лишаються процентами. 10 % і 400 % порівнянні; вони відносяться одні до одних, як 10 до 400. Отже, робить висновок пан Прудон, 10 % прибутку варті у 40 разів менше вчетверо більшої швидкості. Щоб зберегти зовнішню пристойність, він говорить при цьому, що для суспільства час — гроші (time is money). Він припускається цієї помилки через те, що неясно пригадує якесь відношення між вартістю і робочим часом і поспішає уподібнити робочий час часові перевезення, тобто він ототожнює з цілим суспільством кількох кочегарів, кондукторів і провідників, робочий час яких дійсно повністю збігається з часом перевезення. Таким чином, раптом перетворивши швидкість у капітал, він уже з цілковитою підставою говорить: «Прибуток у 400 % буде принесений у жертву втраті в 35 %». Встановивши як математик це дивне положення, він пояснює його нам з точки зору економіста.

«Суспільний прибуток, що дорівнює 400, становить для індивіда — якщо суспільство складається тільки з одного мільйона чоловік — чотири десятитисячних». Нехай буде так; але ж ідеться не про 400, а про 400 %; а прибуток у 400 % і для індивіда становить не більше й не менше як 400 %. Хоч би який був капі-

тал, дивіденди завжди в цьому випадку становитимуть 400 %. Що ж робить пан Прудон? Він приймає проценти за капітал і, наче побоюючись, що наплутанина буде не досить очевидною, не досить «наочною», продовжує:

«Втрата у 33 %, якої зазнав споживач, припускала б суспільний дефіцит у 33 мільйони». Втрата у 33 %, якої зазнав кожний із споживачів, залишиться втратою у 33 % і для мільйона споживачів. Далі, як же пан Прудон може хоч з деяким розумінням справи твердити, що в разі втрати, яка дорівнює 33 %, суспільний дефіцит досягне 33 мільйонів, коли він не знає ні величини суспільного капіталу, ні навіть розмірів капіталу окремої заінтересованої особи? Таким чином, пан Прудон не задовольняється тим, що сплутує *капітал* з *процентами*, а перевершує самого себе, ототожнюючи *капітал*, вкладений у виробництво, з *кількістю* заінтересованих у ньому осіб.

«Справді, припустимо для ще більшої наочності» який-небудь певний капітал. Суспільний прибуток у 400 %, розподілений між мільйоном учасників, що внесли по одному франку кожний, дає 4 франки доходу на людину, а не 0,0004, як твердить пан Прудон. Так само втрата у 33 %, якої зазнав кожний з учасників, становить суспільний дефіцит в 330 000 франків, а не в 33 000 000 (100 : 33 = 1 000 000 : 330 000).

Цілком зайнятий своєю теорією суспільства-особи, пан Прудон забуває зробити поділ на 100. Отже, виходить 330 000 франків втрати. Але 4 франки прибутку на людину становлять для суспільства прибуток у 4 000 000 франків. Таким чином, у суспільства залишається 3 670 000 франків чистого прибутку. Це точне обчислення доводить якраз протилежне тому, що хотів довести пан Прудон, а саме, що вигоди і втрати суспільства зовсім не стоять в оберненому відношенні до вигод і втрат індивідів.

Виправивши ці прості помилки суто арифметичного характеру, погляньмо на ті висновки, до яких ми прийшли б, якби, абстрагуючись від цих арифметичних помилок, ми наважились прийняти для залізниць установлене паном Прудоном відношення швидкості до капіталу. Припустимо, що вчетверо швидше перевезення коштує вчетверо дорожче; в такому разі це перевезення давало б не менший прибуток, ніж перевезення гужовим транспортом, вчетверо повільніше і вчетверо дешевше. Отже, якщо перевезення гужовим транспортом обходиться по 18 сантимів, то залізниця могла б брати по 72 сантими. Це було б «строго математичним» висновком з припущень пана Прудона, абстрагуючись знову-таки від його арифметичних помилок. Але ось зовсім несподівано він заявляє нам, що якби залізниця почала брати навіть не 72, а тільки 25 сантимів, то вона відразу ж втратила б усі свої замовлення на перевезення вантажів. Звичайно, в такому разі довелося б повернутися до фургонів і навіть до возів. Ми радимо тільки панові Прудо-

ну не забувати робити ділення на сто в його «*Програмі прогресивної асоціації*». Та на жаль! У нас немає ні найменшої надії на те, що наша порада буде почута, бо пан Прудон настільки зачарований своїм «прогресивним» обчисленням, яке відповідає «прогресивній асоціації», що у нього виривається пишномовний вигук:

«Розв'язанням антиномії вартості я в другому розділі вже показав, що корисне відкриття незрівнянно менш вигідне для самого винахідника, хоч би що він робив, ніж для суспільства; доказ цієї думки я довів *до строго математичної точності!*» [т. I, стор. 241].

Повернемося до фікції суспільства-особи, фікції, запровадженої з єдиною метою довести ту просту істину, що кожний новий винахід знижує мінову вартість продукту, даючи можливість за допомогою тієї самої кількості праці виробляти більшу кількість товарів. Отже, суспільство виграє не тому, що одержує більшу кількість мінових вартостей, а тому, що одержує більше товарів за ту саму вартість. Що ж до винахідника, то під впливом конкуренції його прибуток поступово падає до загального рівня прибутку. Чи довів пан Прудон це положення так, як він хотів це зробити? Ні. Проте це не заважає йому дорікати економістам за те, що вони залишили це положення недоведеним. Щоб переконати його в протилежному, процитуємо тільки Рікардо і Лодерделя. Рікардо — глава школи, яка визначає вартість робочим часом; Лодердель — один з найзавзятіших захисників визначення вартості пропозицією і попитом. Але обидва вони доводять те саме положення.

«Збільшуючи невпинно легкість виробництва, ми в той же час невпинно зменшуємо вартість деяких з товарів, вироблених раніше, хоч цим самим шляхом ми збільшуємо не тільки національне багатство, а й здатність виробляти в майбутньому... Як тільки з допомогою машин або наших знань у галузі природничих наук ми примушуємо сили природи виконувати роботу, яку раніше виконувала людина, мінова вартість цієї роботи відповідно знижується. Якщо борошномельний млин приводився в рух працею десяти чоловік, а потім було відкрито, що за допомогою вітру або води можна заощадити працю цих десяти чоловік, то вартість борошна, оскільки воно є продуктом роботи млина, знизилася б з цього моменту пропорційно до кількості заощадженої праці, і суспільство стало б багатшим на всю вартість тих речей, які могли б бути вироблені працею цих десяти чоловік, тому що фонд, призначений на їх утримання, при цьому нітрохи не зменшився б» (Рікардо) [т. II, стор. 59, 82].

Із свого боку, Лодердель говорить:

«Прибуток з капіталів утворюється завжди або тому, що капітали заміщають частину праці, яку людина мала б виконати власними руками, або ж тому, що вони виконують таку працю, яка перевищує особисті сили людини і яку людина не могла б сама виконати [...]. Незначність прибутку, що дістається звичайно власникам машин, у порівнянні з ціною праці, цими машинами заміщуваної, дасть, можливо, привід узяти під сумнів правильність нашого погляду. Так, наприклад, паровий насос за один день викачує з кам'яновугільної шахти більше води, ніж могли б винести на своїх плечах триста чоловік, якби навіть вони користувалися баддями; і не підлягає ніякому сумніву, що насос виконує їх роботу із значно меншими витратами. Те саме можна

сказати і про всі інші машини. Вони виконують за нижчу ціну ту роботу, яка виконувалась раніше руками заміщених ними людей.... Припустимо, що винахідник машини, яка замінює працю чотирьох чоловік, одержав патент; оскільки внаслідок виняткового привілею у нього не може бути іншої конкуренції, крім конкуренції, породжуваної працею робітників, заміщених його машиною, то ясно, що, поки триває привілей, мірилом, яке визначає ціну, по якій він може продавати свої продукти, буде заробітна плата цих робітників; отже, щоб забезпечити збут своєї продукції, винахідникові треба буде вимагати лише трохи менше, ніж становить заробітна плата за працю, заміщену його машиною. Але, як тільки закінчується строк привілею і з'являються інші машини того ж самого роду, вони вступають в конкуренцію з його власною. Тоді він регулюватиме свою ціну на основі загального принципу, ставлячи її в залежність від надміру машин [...]. Прибуток на затрачений капітал... хоч він тут і є результатом заміщеної праці, регулюється кінець кінцем не вартістю цієї праці, а, як і в усіх інших випадках, конкуренцією між власниками капіталів; а ступінь такої конкуренції завжди визначається відношенням між кількістю пропонованих для даної мети капіталів і попитом на них».

Отже, кінець кінцем виявляється, що коли в новій галузі виробництва прибуток буде вищий, ніж в усіх інших, то завжди знайдуться капітали, які спрямовуватимуться в цю галузь доти, поки норма прибутку не впаде там до загального рівня.

Ми тільки що бачили, наскільки приклад із залізницями нездатний пролити хоч яке-небудь світло на фікцію суспільства-особи. Проте пан Прудон сміливо продовжує своє міркування:

«Як тільки з'ясовано цю сторону справи, немає нічого легшого, як пояснити, чому праця кожного виробника повинна давати йому надлишок» [т. I, стор. 77].

Те, що за цим іде, належить до класичної старовини. Це — поетична байка, яка має на меті дати відпочити читачеві, стомленому строгістю попередніх математичних доказів. Пан Прудон дає своєму суспільству-особі ім'я *Прометей* і так прославляє його подвиги:

«Спочатку, вийшовши з надр природи, Прометей пробуджується до життя в бездіяльності, сповненій принадності», і т. д. і т. д. «Але ось Прометей береться за діло, і з першого ж дня, першого дня другого творіння, продукт Прометея, тобто його багатство, його добробут, дорівнює десяти. На другий день Прометей здійснює поділ своєї праці, і його продукт зростає до ста. На третій і в кожний з наступних днів Прометей винаходить машини, відкриває нові корисні властивості тіл, нові сили природи... З кожним кроком його трудової діяльності збільшується цифра його виробництва, провіщаючи йому зростання його щастя. Нарешті, оскільки для нього споживати — означає виробляти, то ясно, що кожний день споживання, забираючи з собою лише продукт попереднього дня, залишає йому надлишок продукту для наступного дня» [т. I, стор. 77, 78].

Дуже дивний суб'єкт цей Прометей пана Прудона! Він такий же слабий у логіці, як і в політичній економії. Поки Прометей обмежується повчальними розмовами про те, що поділ праці, застосування машин, використання сил природи і сил науки збільшують продуктивні сили людей і дають надлишок у порівнянні з продуктом ізольованої праці,— нещастя цього нового Прометея

полягає лише в тому, що він з'являється надто пізно. Але, як тільки Прометей починає міркувати про виробництво і споживання, він зовсім стає смішним. Споживати для нього — означає виробляти; він на другий день споживає те, що виробив напередодні, і, таким чином, завжди має один робочий день у запасі; цей запасний день і становить його «надлишок, створюваний працею». Але, споживаючи сьогодні те, що він виробив учора, Прометей повинен був у перший день, який не мав попереднього, попрацювати відразу за два дні, щоб мати потім один робочий день у запасі. Як міг він досягти цього надлишку в перший день, коли не було ні поділу праці, ні машин, ні обізнаності з іншими силами природи, крім сили вогню? Таким чином, якщо питання відсувається до «першого дня другого творіння», то від цього справа не посувається вперед ні на крок. Цей почасти грецький, почасти єврейський, одночасно і містичний і алегоричний спосіб пояснення явищ дає панові Прудону повне право сказати:

«Принцип, внаслідок якого всяка праця повинна залишати певний надлишок, я довів як за допомогою теорії, так і за допомогою фактів» [т. I, стор. 79].

Факти — це знамените прогресивне обчислення; роль теорії відіграє міф про Прометея.

«Але цей принцип, що має достовірність арифметичних істин, здійснений ще далеко не для всіх»,— продовжує пан Прудон.— «В той час як прогрес колективної трудової діяльності постійно збільшує продукт кожного індивідуального робочого дня і неодмінним наслідком цього збільшення мало б бути, при збереженні попередньої заробітної плати, безперервне збагачення працівника,— ми бачимо, що одні верстви суспільства наживаються, а інші гинуть від злиднів» [т. I, стор. 79—80].

У 1770 р. населення Сполученого королівства Великобританії досягло 15 мільйонів, а продуктивна частина населення становила 3 мільйони. Продуктивна сила технічних удосконалень відповідала приблизно ще 12 мільйонам чоловік; отже, загальна сума продуктивних сил дорівнювала 15 мільйонам. Таким чином, продуктивні сили відносилися до населення, як 1 до 1, а продуктивність технічних удосконалень відносилася до продуктивності ручної праці, як 4 до 1.

У 1840 р. населення не перевищувало 30 мільйонів, його продуктивна частина дорівнювала 6 мільйонам, тоді як продуктивність технічних удосконалень досягла 650 мільйонів, тобто відносилася до всього населення, як 21 до 1, а до продуктивності ручної праці — як 108 до 1.

Отже, продуктивність робочого дня в англійському суспільстві збільшилася протягом сімдесяти років на 2 700 процентів, тобто в 1840 р. за день вироблялося у двадцять сім разів більше, ніж у 1770 році. На думку пана Прудона, слід було б поставити таке питання: чому англійський робітник 1840 року не став у

двадцять сім разів багатшим від робітника 1770 року? Таке питання заздалегідь, звичайно, передбачає, що англійці могли б виробити всі ці багатства незалежно від тих історичних умов, при яких вони були вироблені, тобто без нагромадження капіталів приватними особами, без сучасного поділу праці, без фабрики, без анархічної конкуренції, без системи найманої праці, словом, без усього того, що грунтується на антагонізмі класів. Але ж саме ці умови і були якраз необхідні для розвитку продуктивних сил і зростання надлишку, створюваного працею. Отже, щоб досягти такого розвитку продуктивних сил і одержати такий надлишок, створюваний працею, необхідно було, щоб існували класи, з яких одні наживаються, а інші гинуть від злиднів.

Але що ж таке зрештою оцей воскрешений паном Прудоном Прометей? Це — суспільство, суспільні відносини, що грунтуються на антагонізмі класів. Це — не відносини одного індивіда до іншого індивіда, а відносини робітника до капіталіста, фермера до земельного власника і т. д. Усуньте ці суспільні відносини, і ви знищите все суспільство. Ваш Прометей перетвориться у привид без рук і без ніг, тобто без фабрики і без поділу праці,— словом, без усього того, що ви йому з самого початку дали для того, щоб він міг одержувати цей надлишок, створюваний працею.

Отже, якби в галузі теорії було досить, як це робить пан Прудон, дати зрівняльну інтерпретацію формули надлишку, створюваного працею, не беручи до уваги сучасних умов виробництва, то в галузі практики було б досить провести серед робітників зрівняльний розподіл усіх набутих дотепер багатств, нічого не змінюючи в сучасних умовах виробництва. Така дільба не забезпечила б, звичайно, кожному з її учасників особливо великого достатку.

Однак пан Прудон зовсім не такий песиміст, як можна було б думати. Оскільки для нього вся справа зводиться до пропорційності, то в Прометеї, яким він існує в дійсності, тобто в сучасному суспільстві, він не може не побачити початок здійснення своєї улюбленої ідеї.

«Але разом з тим прогрес багатства, тобто *пропорційність вартостей*, скрізь є пануючим законом; і коли економісти протиставлять скаргам соціальної партії прогресуюче зростання суспільного добробуту і полегшення становища навіть найбільш нещасних класів суспільства, то, самі того не підозріваючи, вони проголошують таку істину, яка є засудженням їх теорій» [т. I, стор. 80].

Що таке в дійсності колективне багатство, суспільний добробут? Це — багатство буржуазії, а не багатство кожного окремого буржуа. І от економісти довели тільки те, що при існуючих виробничих відносинах зросло і повинно ще більше зростати багатство буржуазії. Що ж до робітничого класу, то велике ще питання — чи поліпшилося його становище в результаті збільшення так званого суспільного багатства. Коли на захист свого оптиміз-

му економісти посилаються на приклад англійських робітників, зайнятих у бавовняній промисловості, то вони розглядають їх становище лише в рідкісні моменти процвітання торгівлі. До періодів кризи і застою такі моменти процвітання перебувають у «правильно-пропорційному» відношенні 3 до 10. Чи, може, економісти, говорячи про поліпшення становища робітників, мають на увазі ті мільйони робітників, які повинні були загинути в Ост-Індії, щоб дати $1\,^1/_2$ мільйонам зайнятих у тій самій галузі виробництва англійських робітників 3 роки процвітання з 10 років?

Щодо тимчасової участі у зростанні суспільного багатства, то це — інша справа. Факт цієї тимчасової участі пояснюється теорією економістів. Він є підтвердженням цієї теорії, а зовсім не «засудженням» її, як запевняє пан Прудон. Коли що-небудь і треба засудити, то це, звичайно, систему пана Прудона, що, як ми показали, прирекла б робітників на мінімум заробітної плати, незважаючи на зростання багатства. Тільки прирікаючи їх на мінімум заробітної плати, Прудон міг би застосувати тут принцип правильної пропорційності вартостей, принцип «вартості, конституйованої» робочим часом. Саме тому, що внаслідок конкуренції заробітна плата коливається, то піднімаючись вище, то опускаючись нижче від ціни життєвих засобів, необхідних для існування робітника, він може деякою, хоч би найнезначнішою, мірою скористатися зростанням суспільного багатства; але саме через це він може також і загинути від злиднів. У цьому і полягає вся теорія економістів, які не тішать себе ілюзіями щодо цього.

Після довгих відступів у питанні про залізниці, про Прометея і про нове суспільство, яке треба переконституювати на основі «конституйованої вартості», пан Прудон впадає у благоговійно-зосереджений настрій; його охоплює хвилювання, і він вигукує батьківським тоном:

«*Я заклинаю* економістів хоч би на мить запитати себе, звільнившись у глибині душі від забобонів, що бентежать їх, від турбот про посади, які вони займають або очікують їх, про інтереси, яким вони служать, про голоси схвалення, яких вони добиваються, про відзнаки, що тішать їх марнославність,— запитати себе і сказати: чи уявлявся їм досі принцип, внаслідок якого всяка праця повинна залишати певний надлишок, у світлі цього ряду передпосилок і висновків, який ми виявили?» [т. І, стор. 80].

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

МЕТАФІЗИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

§ I. МЕТОД

Тепер ми в самому серці Німеччини! Говорячи про політичну економію, ми повинні будемо водночас говорити про метафізику. І в цьому випадку ми підемо лише за «суперечностями» пана Прудона. Тільки що він примушував нас говорити по-англійському, перетворюватися певною мірою в англійця. Тепер сцена міняється. Пан Прудон переносить нас у нашу дорогу вітчизну і примушує нас мимоволі знову перетворитися в німця.

Якщо англієць перетворює людей у капелюхи, то німець перетворює капелюхи в ідеї. Англієць — це Рікардо, багатий банкір і видатний економіст; німець — це Гегель, ординарний професор філософії в Берлінському університеті.

Людовік XV, останній абсолютний монарх і представник занепаду французької монархії, мав при своїй особі медика, який разом з тим був першим економістом Франції. Цей медик, цей економіст був провісником неминучого і безперечного торжества французької буржуазії. Доктор Кене зробив з політичної економії науку; він резюмував її у своїй знаменитій «*Економічній таблиці*». Крім тисячі й одного коментаря, що були написані з приводу цієї таблиці, ми маємо коментар, автором якого був сам доктор. Це — «Аналіз Економічної таблиці», супроводжуваний «сімома *важливими зауваженнями*» [26].

Пан Прудон є другим доктором Кене. Він — Кене метафізики політичної економії.

Але метафізика, як і взагалі вся філософія, резюмується, на думку Гегеля, в методі. Отже, ми повинні постаратися з'ясувати метод пана Прудона, який щонайменше такий же туманний, як і «Економічна таблиця». З цією метою ми самі зробимо сім більш або менш важливих зауважень. Якщо доктор Прудон за-

лишиться незадоволений нашими зауваженнями, що ж, у такому разі він може взяти на себе роль абата Бодо і сам написати «роз'яснення економіко-метафізичного методу» [27].

Зауваження перше

«Ми викладаємо тут не ту *історію, яка відповідає порядкові часів*, а ту, *яка відповідає послідовності ідей.* Економічні *фази* або *категорії* бувають то одночасні у своїх *проявах*, то ідуть у зворотному порядку... Проте економічні теорії мають свою *логічну послідовність* і свій *певний ряд у розумі*: саме цей їх порядок нам і вдалося, як ми сподіваємося, відкрити» (Прудон, т. I, стор. 145 і 146).

Справді пан Прудон хотів нагнати страху на французів, закидаючи їх цими, квазігегельянськими, фразами. Таким чином, ми маємо справу з двома особами: по-перше, з паном Прудоном, а по-друге, з Гегелем. Чим відрізняється пан Прудон від інших економістів? І яку роль відіграє Гегель у політичній економії пана Прудона?

Економісти змальовують відносини буржуазного виробництва,— поділ праці, кредит, гроші і т. д.— як застиглі, незмінні, вічні категорії. Пан Прудон, який має перед собою ці категорії у цілком сформованому вигляді, хоче пояснити нам акт формування, походження всіх цих категорій, принципів, законів, ідей, думок.

Економісти пояснюють нам, як відбувається виробництво при зазначених відносинах; але у них лишається нез'ясованим, як виробляються самі ці відносини, тобто той історичний рух, який їх породжує. Оскільки пан Прудон бере ці відносини як принципи, категорії, абстрактні думки, то йому залишається тільки привести в *порядок* ці думки, які вже розміщені в алфавітному порядку в кінці будь-якого трактату з політичної економії. Матеріалом для економістів служить діяльне і рухливе людське життя; матеріалом для пана Прудона служать догми економістів. Та коли ми випускаємо з уваги історичний розвиток виробничих відносин, для яких категорії є лише теоретичним вираженням, коли ми хочемо бачити в цих категоріях лише ідеї, самовільні думки, незалежні від дійсних відносин, то ми хочеш не хочеш повинні шукати походження цих думок в русі чистого розуму. Як породжує ці думки чистий, вічний, безособовий розум? Яким чином створює він їх?

Якби у нас була безстрашність пана Прудона щодо гегельянства, то ми сказали б, що розум відрізняє себе в самому собі від самого себе. Що це означає? Оскільки безособовий розум не має поза собою ні грунту, на який він міг би поставити себе, ні об'єкта, якому він міг би себе протипоставити, ні суб'єкта, з яким він міг би поєднатися, то він мимоволі повинен перекидатися, ставлячи самого себе, протиставлячи себе самому ж собі і поєднуючись із самим собою: поставлення, протипоставлення, поєднання. Говорячи по-грецькому, ми маємо: тезу, антитезу, синтез. Щодо

читачів, необізнаних з гегельянською мовою, то ми їм подамо сакраментальну формулу: утвердження, заперечення, заперечення заперечення. Ось що значить орудувати словами. Це, звичайно, не кабалістика, не в докір сказати панові Прудону, але це мова цього такого чистого розуму, відокремленого від індивіда. Замість звичайного індивіда, з його звичайною манерою говорити і мислити, ми маємо тут не що інше, як цю звичайну манеру в чистому вигляді, без самого індивіда.

Чи треба дивуватися тому, що на останньому ступені абстракції,— оскільки ми маємо тут справу з абстракцією, а не з аналізом,— всяка річ уявляється у вигляді логічної категорії? Чи треба дивуватися тому, що, усуваючи потроху все, що становить індивідуальну особливість даного будинку, абстрагуючись від матеріалів, з яких він збудований, від форми, яка становить його відмітну рису, ми дістаємо, кінець кінцем, лише тіло взагалі; що, абстрагуючись від меж цього тіла, ми маємо в результаті лише простір; що, абстрагуючись від вимірів цього простору, ми приходимо, нарешті, до того, що маємо справу лише з кількістю в чистому вигляді, з логічною категорією кількості? Абстрагуючи таким чином від усякого предмета всі його так звані акциденції, живі чи неживі, людські чи речові, ми маємо підставу сказати, що на останньому ступені абстракції у нас виходять як субстанція логічні категорії. Так, метафізики, які уявляють, що, роблячи ці абстракції, вони займаються аналізом і що, дедалі більше й більше відриваючись від предметів, вони наближаються до предметів і проникають углиб речей,— ці метафізики по-своєму праві, коли кажуть, що речі нашого світу являють собою всього тільки узори, для яких канвою служать логічні категорії. Саме тим і відрізняється філософ від християнина, що християнин знає лише одне втілення *Логоса,* всупереч логіці; у філософа ж немає кінця цим втіленням. Хіба дивно після цього, що все існуюче, все, що живе на землі і під водою, може бути зведене з допомогою абстракції до логічної категорії, що весь реальний світ може, таким чином, потонути у світі абстракції, у світі логічних категорій?

Все існуюче, все, що живе на землі або під водою, існує, живе лише внаслідок якого-небудь руху. Так, рух історії створює суспільні відносини, рух промисловості дає нам промислові продукти і т. д.

Як за допомогою абстракції ми перетворюємо всяку річ у логічну категорію, так само досить нам тільки абстрагуватися від усяких відмітних ознак різних видів руху, щоб прийти до руху в абстрактному вигляді, до суто формального руху, до суто логічної формули руху. І якщо в логічних категоріях ми бачимо субстанцію всіх речей, то нам не важко уявити, що в логічній формулі руху ми знайшли *абсолютний метод,* який не тільки пояснює кожну річ, а й включає в себе рух кожної речі.

Про цей абсолютний метод Гегель говорить так:

«Метод є абсолютна, єдина, найвища, нескінченна сила, якій ніякий об'єкт не може чинити опір; це є прагнення розуму знайти і пізнати самого себе в кожній речі» («Логіка», т. III [28]).

Якщо всяка річ зводиться до логічної категорії, а всякий рух, всякий акт виробництва — до методу, то звідси само собою випливає, що всяка сукупність продуктів і виробництва, предметів і руху зводиться до прикладної метафізики. Пан Прудон намагається зробити для політичної економії те саме, що Гегель зробив для релігії, права і т. д.

Отже, що ж таке цей абсолютний метод? Абстракція руху. Що таке абстракція руху? Рух в абстрактному вигляді. Що таке рух в абстрактному вигляді? Суто логічна формула руху або рух чистого розуму. В чому полягає рух чистого розуму? В тому, що він ставить себе, протиставить себе самому собі і поєднується з самим собою, в тому, що він формулює себе як тезу, антитезу і синтез, або ще в тому, що він себе утверджує, себе заперечує і заперечує своє заперечення.

Яким чином розум робить так, що він себе утверджує або ставить у вигляді тієї чи іншої певної категорії? Це вже справа самого розуму і його апологетів.

Але коли він досяг того, що поставив себе як тезу, то ця теза, ця думка, протиставляючись сама собі, роздвоюється на дві думки, що суперечать одна одній,— на позитивне і негативне, на «так» і «ні». Боротьба цих двох вміщених в антитезі антагоністичних елементів утворює діалектичний рух. «Так» перетворюється в «ні», «ні» перетворюється в «так», «так» стає одночасно і «так» і «ні», «ні» стає одночасно і «ні» і «так». Таким шляхом протилежності взаємно урівноважуються, нейтралізують і паралізують одна одну. Злиття цих двох думок, що суперечать одна одній, утворює нову думку — їх синтез. Ця нова думка знову роздвоюється на дві думки, які суперечать одна одній і які, у свою чергу, зливаються в новий синтез. Цей процес народження створює групу думок. Група думок підпорядковується тому ж діалектичному рухові, що й проста категорія, і має як свою антитезу другу групу, що суперечить їй. З цих двох груп думок народжується нова група думок — їх синтез.

Як з діалектичного руху простих категорій народжується група, так з діалектичного руху груп виникає ряд, а діалектичний рух рядів породжує всю систему в цілому.

Застосуйте цей метод до категорій політичної економії, і ви матимете логіку і метафізику політичної економії, або, інакше кажучи, ви перекладете всім відомі економічні категорії на маловідому мову, завдяки якій вони набирають такого вигляду, начебто вони тільки що народилися в голові, сповненій чистого розуму:

до такої міри ці категорії здаються породжуючими одна одну, зв'язаними і переплетеними одні з одними за допомогою самого тільки діалектичного руху. Нехай читач не лякається цієї метафізики з усім її нагромадженням категорій, груп, рядів і систем. Незважаючи на величезне намагання вибратися на вершину *системи суперечностей,* пан Прудон ніколи не міг піднятися вище двох перших ступенів: простої тези і антитези, та й сюди він добирався лише два рази, причому з цих двох разів один раз він полетів сторчма.

До того ж ми досі викладали тільки діалектику Гегеля. Далі ми побачимо, як панові Прудону вдалося звести її до найжалюгідніших розмірів. Отже, на думку Гегеля, все, що відбувалося, і все, що відбувається ще у світі, тотожне з тим, що відбувається в його власному мисленні. Таким чином, філософія історії виявляється лише історією філософії — його власної філософії. Немає більше «історії, яка відповідає порядкові часів», існує лише «послідовність ідей у розумі». Він уявляє, що будує світ за допомогою руху думки; тимчасом як у дійсності він лише систематично перебудовує і розташовує, згідно із своїм абсолютним методом, ті думки, які є в голові в усіх людей.

Зауваження друге

Економічні категорії являють собою лише теоретичні вираження, абстракції суспільних відносин виробництва. Як справжній філософ, пан Прудон розуміє речі навиворіт і вбачає у дійсних відносинах лише втілення тих принципів, тих категорій, що дрімали, як повідомляє нам той самий пан Прудон-філософ, у надрах «безособового розуму людства».

Пан Прудон-економіст дуже добре зрозумів, що люди виробляють сукно, полотно, шовкові тканини в рамках певних виробничих відносин. Але він не зрозумів того, що ці певні суспільні відносини так само вироблені людьми, як і полотно, льон і т. д. Суспільні відносини тісно зв'язані з продуктивними силами. Здобуваючи нові продуктивні сили, люди змінюють свій спосіб виробництва, а із зміною способу виробництва, способу забезпечення свого життя,— вони змінюють всі свої суспільні відносини. Ручний млин дає вам суспільство з сюзереном на чолі, паровий млин — суспільство з промисловим капіталістом.

Ті ж самі люди, які встановлюють суспільні відносини відповідно до розвитку їх матеріального виробництва, створюють також принципи, ідеї і категорії відповідно до своїх суспільних відносин.

Таким чином, ці ідеї, ці категорії такі ж маловічні, як і відносини, які вони виражають. Вони являють собою *історичні і минущі продукти.*

Безперервно відбувається рух зростання продуктивних сил, руйнування суспільних відносин, виникнення ідей, нерухома лише абстракція руху — «безсмертна смерть» [29].

Зауваження третє

У кожному суспільстві виробничі відносини становлять певне єдине ціле. Пан Прудон розглядає економічні відносини як відповідну кількість суспільних фаз, які породжують одна одну, випливають одна з одної, як антитеза з тези, і в своїй логічній послідовності здійснюють безособовий розум людства.

Єдина незручність цього методу полягає в тому, що, беручись за розгляд якої-небудь однієї з цих фаз, пан Прудон не може пояснити її без допомоги всіх інших суспільних відносин, яких він, однак, не встиг ще викликати до життя за допомогою свого діалектичного руху. А коли пан Прудон переходить потім, з допомогою чистого розуму, до породження інших фаз, то він поводиться з ними, як з новонародженими дітьми, забуваючи, що вони такі ж старі, як і перша фаза.

Так, щоб конституювати вартість, яка є, на його думку, основа всякого економічного розвитку, він не міг обійтися без поділу праці, без конкуренції і т. д. А тим часом ці відносини тоді ще зовсім не існували в *певному ряду*, в *розумі* пана Прудона, в *логічній послідовності*.

Той, хто з категорій політичної економії конструює будову певної ідеологічної системи, тим самим роз'єднує різні ланки суспільної системи. Він перетворює різні ланки суспільства у відповідну кількість окремих суспільств, що йдуть одне за одним. Справді, як сама тільки логічна формула руху, послідовності, часу могла б пояснити нам суспільний організм, в якому всі відносини існують одночасно і спираються одне на одне?

Зауваження четверте

Подивимося тепер, яким видозмінам піддає пан Прудон гегелівську діалектику, застосовуючи її до політичної економії.

На його, пана Прудона, думку, всяка економічна категорія має дві сторони: хорошу і погану. Він розглядає категорії, як дрібний буржуа розглядає великих історичних діячів: *Наполеон* — велика людина; він зробив багато добра, але він приніс також багато зла.

Узяті разом, *хороша сторона* і *погана сторона, користь* і *шкода* становлять, на думку пана Прудона, *суперечність,* властиву кожній економічній категорії.

У завданні, яке треба розв'язати, сказано: зберегти хорошу сторону, усуваючи погану.

Рабство є така сама економічна категорія, як і всяка інша. Отже, і воно теж має дві сторони. Облишимо погану сторону рабства і займемося хорошою його стороною. Само собою зрозуміло, що при цьому мова йде лише про пряме рабство, рабство чорношкірих у Сурінамі, в Бразілії, у південних штатах Північної Америки.

Подібно до машин, кредиту і т. д. пряме рабство є основою буржуазної промисловості. Без рабства не було б бавовни; без бавовни немислима сучасна промисловість. Рабство надало цінності колоніям, колонії створили світову торгівлю, світова торгівля є необхідна умова великої промисловості. Таким чином, рабство являє собою надзвичайно важливу економічну категорію.

Без рабства Північна Америка, країна найбільш швидкого прогресу, перетворилася б у патріархальну країну. Зітріть Північну Америку з карти земної кулі,— і ви матимете анархію, цілковитий занепад сучасної торгівлі і сучасної цивілізації. Знищіть рабство,— і ви зітрете Америку з карти народів *.

Оскільки рабство є економічна категорія, то воно завжди належало до суспільних інститутів різних народів. Сучасні народи зуміли лише замаскувати рабство у своїх власних країнах, а в Новому Світі запровадили його без усякого маскування.

Що зробить пан Прудон для врятування рабства? Він поставить *завдання*: зберегти хорошу сторону цієї економічної категорії і усунути погану.

У Гегеля немає потреби ставити завдання. У нього є лише діалектика. Пан Прудон запозичив з діалектики Гегеля тільки мову. Діалектичний рух для самого пана Прудона полягає лише в догматичному розрізненні хорошого і поганого.

Візьмемо на хвилинку самого пана Прудона за категорію. Розглянемо його хорошу і його погану сторону, його достоїнства і його недоліки.

Якщо, порівняно з Гегелем, він має те достоїнство, що він ставить завдання, залишаючи за собою право розв'язувати їх для більшого блага людства, то він має також і недолік, виявляючи цілковиту безплідність там, де йдеться про виведення за допомогою діалектики якої-небудь нової категорії. Співіснування двох взаємно-суперечних сторін, їх боротьба і їх злиття в нову категорію становлять суть діалектичного руху. Той, хто ставить собі

* Для 1847 р. це було цілком справедливо. В той час торгівля Сполучених Штатів з усім іншим світом обмежувалась головним чином увезенням іммігрантів і продуктів промисловості і вивезенням бавовни й тютюну, тобто продуктів рабської праці Півдня. Північні штати виробляли головним чином хліб і м'ясо для рабовласницьких штатів. Скасування рабства стало можливе тільки з того часу, як Північ почала виробляти хліб і м'ясо для вивезення і поряд з цим стала промисловою країною, а бавовняна монополія Америки зустріла сильну конкуренцію з боку Індії, Єгипту, Бразілії і т. д. Та й тоді наслідком цього скасування було розорення Півдня, якому не вдалося замінити відкрите рабство негрів замаскованим рабством індійських і китайських кулі.— *Ф. Е. (Примітка Енгельса до німецького видання 1885 р.)*

завдання усунути погану сторону, вже самим цим відразу кладе край діалектичному рухові. Перед нами вже не категорія, що установлює себе і протиставляє себе самій собі внаслідок своєї суперечливої природи, а пан Прудон, що починає рухатися, борсається і мечеться між двома сторонами категорії.

Потрапивши таким чином у безвихідь, з якої важко вибратися з допомогою законних засобів, пан Прудон робить відчайдушне зусилля і одним стрибком переноситься у сферу нової категорії. Саме тоді і розкривається перед його захопленими очима *певний ряд у розумі*.

Він бере першу-ліпшу категорію і довільно приписує їй властивість усувати недоліки категорії, яка має бути очищена. Так, податки усувають, якщо вірити панові Прудону, недоліки монополії, торговельний баланс — недоліки податків, земельна власність — недоліки кредиту.

Перебираючи, таким чином, послідовно всі економічні категорії одну за одною і роблячи одну категорію *протиотрутою* у відношенні до другої, пан Прудон вигадує з допомогою цієї суміші з суперечностей і протиотрут від суперечностей два томи суперечностей, які він справедливо називає «Системою економічних суперечностей».

Зауваження п'яте

«В абсолютному розумі всі ці ідеї... однаково прості і загальні... Фактично ми приходимо до науки лише за допомогою спорудження з наших ідей чогось *на зразок будівельного риштовання*. Але, взята сама по собі, істина не залежить від цих діалектичних фігур і вільна від комбінацій нашого розуму» (Прудон, т. II, стор. 97).

Таким чином, несподівано, за допомогою крутого повороту, секрет якого нам тепер відомий, метафізика політичної економії перетворилася в ілюзію! Ніколи ще пан Прудон не висловлював більш справедливої думки. Звичайно, якщо весь процес діалектичного руху зводиться до простого прийому протиставлення добра злу, до постановки завдань, призначення яких полягає в усуненні зла і у вживанні однієї категорії як протиотрути у відношенні до іншої, то категорії втрачають свій самостійний рух; ідея «не *функціонує* більше»; в ній уже немає внутрішнього життя. Вона вже не може ні покладати себе у вигляді категорій, ні розкладати себе на них. Послідовність категорій перетворюється в подобу *будівельного риштовання*. Діалектика вже не являє собою руху абсолютного розуму. Від діалектики нічого не залишається, і на її місці виявляється в кращому разі чистісінька мораль.

Коли пан Прудон говорив про *певний ряд у розумі*, про *логічну послідовність категорій*, він прямо заявив, що не має наміру викладати *історію, яка відповідає порядкові часів*, тобто, на думку пана Прудона, ту історичну послідовність, в якій категорії *проя*-

лялись. Все відбувалося тоді у нього в *чистому ефірі розуму*. Все повинно було випливати з цього ефіру за допомогою діалектики. Тепер, коли йдеться про практичне застосування цієї діалектики, розум зраджує його. Діалектика пана Прудона відрікається від діалектики Гегеля, і пан Прудон виявляється змушеним визнати, що порядок, в якому він викладає економічні категорії, не відповідає тому порядку, в якому вони породжують одна одну. Економічні еволюції не є більше еволюціями самого розуму.

Що ж у такому разі дає нам пан Прудон? Справжню історію, тобто, згідно з розумінням пана Прудона, послідовність, в якій категорії *проявлялися* відповідно до порядку часів? — Ні. Історію, як вона здійснюється в самій ідеї? — Ще навіть менше. Значить, він не дає нам ні земної історії категорій, ні їх священної історії! Але яку саме історію він нам дає кінець кінцем? — Історію своїх власних суперечностей. Подивимося ж, як виступають ці суперечності і як вони тягнуть за собою пана Прудона.

Перш ніж приступити до цього розгляду, який стане приводом до шостого важливого зауваження, ми повинні зробити ще одне менш важливе зауваження.

Припустимо разом з паном Прудоном, що справжня історія, історія, яка відповідає порядкові часів, являє собою ту історичну послідовність, в якій проявлялися ідеї, категорії, принципи.

Кожний принцип мав особливе століття для свого прояву. Так, наприклад, принципові авторитету відповідало XI століття, принципові індивідуалізму — XVIII століття. Переходячи від наслідку до наслідку, ми повинні будемо сказати, що не принцип належав століттю, а століття принципові. Інакше кажучи, не історія створювала принцип, а принцип створював історію. Але коли,— щоб врятувати як принципи, так і історію,— ми запитаємо себе, далі, чому ж даний принцип проявлявся в XI або у XVIII, а не в якому-небудь іншому столітті, то ми неминуче будемо змушені старанно дослідити, якими були люди в XI столітті, якими вони були у XVIII столітті, якими були в кожному з цих століть потреби людей, їх продуктивні сили, їх спосіб виробництва, застосовувана в їх виробництві сировина; якими, нарешті, були ті відносини людини до людини, що випливали з усіх цих умов існування. Хіба вивчати всі ці питання не означає досліджувати справжню земну історію людей кожного століття, змальовувати цих людей водночас як авторів і як дійових осіб їх власної драми? Але коли ви змальовуєте людей як дійових осіб і авторів їх власної історії, то ви приходите кружним шляхом до істинної відправної точки, тому що ви покидаєте вічні принципи, від яких ви відправлялися на початку.

Щодо пана Прудона, то він навіть на тому кружному шляху, яким іде ідеолог, не досить просунувся для того, щоб вийти на великий шлях історії.

Зауваження шосте

Підемо за паном Прудоном кружним шляхом.

Припустимо, що економічні відносини, розглядувані як *незмінні закони*, як *вічні принципи*, як *ідеальні категорії*, передували діяльному і рухливому життю людей; припустимо, крім того, що ці закони, ці принципи, ці категорії споконвіку дрімали в надрах «безособового розуму людства». Ми вже бачили, що всі ці незмінні і непорушні вічності не залишають місця для історії; найбільше, що залишається,— це історія в ідеї, тобто історія, яка відбивається в діалектичному русі чистого розуму. Говорячи, що в діалектичному русі ідеї вже не «*диференціюють*» себе, пан Прудон знищує як усяку *тінь руху*, так і всякий *рух тіней*, з допомогою яких ще можна було б створити хоч яку-небудь подобу історії. Замість цього він приписує історії своє власне безсилля і нарікає на все і всіх, до французької мови включно.

«Говорячи, що що-небудь *з'являється* або що-небудь *виробляється*, ми висловлюємося не точно»,— заявляє нам пан Прудон-філософ,— «у цивілізації, як і у всесвіті, все існує, все діє споконвіку... *Такий же стан справ і з усією соціальною економією*» (т. II, стор. 102).

Дійова сила суперечностей, *що функціонують* у системі пана Прудона і примушують функціонувати самого пана Прудона, така велика, що, бажаючи пояснити історію, він виявляється змушеним заперечувати її; бажаючи пояснити послідовну появу суспільних відносин, він заперечує, що *що-небудь* взагалі могло *з'явитися;* бажаючи пояснити виробництво і всі його фази, він заперечує, що *що-небудь могло вироблятися.*

Таким чином, для пана Прудона немає більше ні історії, ні послідовності ідей; а тим часом усе ще існує його книга, та сама книга, яка, за його власним висловом, є не що інше, як «*історія, яка відповідає послідовності ідей*». Як же знайти ту формулу — бо пан Прудон є людиною формул,— за допомогою якої можна *одним стрибком* перестрибнути через усі ці суперечності?

Для цього він винайшов новий розум, який не є ні абсолютним, чистим і непорочним розумом, ні звичайним розумом діяльних і рухливих людей, що жили в різні історичні епохи; це — розум цілком особливий, розум суспільства-особи, розум того суб'єкта, який називається *людством*, розум, який під пером пана Прудона іноді виступає також як «*соціальний геній*», або як «*загальний розум*», або, нарешті, як «*людський розум*». Однак цей розум, що має дуже багато імен, кожного разу виявляється індивідуальним розумом пана Прудона з усіма його хорошими і поганими сторонами, з його протиотрутами і завданнями.

«Людський розум не створює істини», що криється у глибинах абсолютного вічного розуму. Він може тільки відкривати її. Але відкриті ним досі істини неповні, недостатні і тому суперечливі.

Отже, і економічні категорії, що являють собою істини, виявлені і розкриті людським розумом, соціальним генієм, також неповні і носять у собі зародок суперечності. До пана Прудона соціальний геній бачив лише *антагоністичні елементи* і не знаходив *синтетичної формули*, хоч і елементи і формула одночасно криються в *абсолютному розумі*. Тому економічні відносини, як лише земне здійснення цих недостатніх істин, цих неповних категорій, цих суперечливих понять, містять у самих собі суперечність і являють дві сторони: одну — хорошу, другу — погану.

Знайти закінчену істину, поняття в усій його повноті, синтетичну формулу, що знищила б антиномію,— таке завдання, яке повинен розв'язати соціальний геній. І ще ось чому той самий соціальний геній в уяві пана Прудона змушений був переходити від однієї категорії до іншої, не зумівши досі, незважаючи на цілу батарею своїх категорій, вирвати у бога, в абсолютного розуму, синтетичну формулу:

> «Спочатку суспільство» (соціальний геній) «покладає якийсь перший факт, висуває якусь *гіпотезу*... справжню антиномію, антагоністичні результати якої розгортаються в соціальній економії цілком таким же порядком, як вони могли б бути виведені в думці як наслідки, так що промисловий рух, ідучи в усьому за дедукцією ідеї, поділяється на два потоки: потік корисних дій і потік згубних результатів... Щоб гармонійно конституювати цей двоїстий принцип і розв'язати цю антиномію, суспільство породжує *другу* антиномію, за якою незабаром іде третя, і таким буде *хід соціального генія* доти, поки, вичерпавши всі свої суперечності,— а я припускаю, хоч це і не доведено, що властиві людству суперечності мають кінець,— він не повернеться одним стрибком до всіх своїх попередніх положень і не розв'яже усіх своїх завдань в *єдиній формулі*» (т. I, стор. 133).

Як раніше *антитеза* перетворилася в *протиотруту*, так тепер *теза* стає *гіпотезою*. Але тепер нас уже не може здивувати ця здійснювана паном Прудоном зміна термінів. Людський розум, який менш за все чистий, бо має лише неповні погляди, на кожному кроці натрапляє на нові завдання, що потребують розв'язання. Кожна нова теза, яку він відкриває в абсолютному розумі і яка являє собою заперечення першої тези, стає для нього синтезом, який він досить наївно приймає за розв'язання даного завдання. Так цей розум борсається у постійно нових суперечностях, поки, опинившись біля кінцевого пункту суперечностей, він не помічає, що всі ці тези і синтези являють собою не більше, як суперечливі гіпотези. У стані цілковитого збентеження «людський розум, соціальний геній, повертається одним стрибком до всіх своїх попередніх положень і розв'язує усі свої завдання в єдиній формулі». Зауважимо мимохідь, що ця єдина формула становить справжнє відкриття пана Прудона. Це — *конституйована вартість*.

Гіпотези створюються лише з якою-небудь певною метою. Мета, яку насамперед ставить собі соціальний геній, що говорить устами пана Прудона, полягає в усуненні всього поганого в кожній еко-

номічній категорії, з тим щоб у ній залишилося тільки хороше. Для нього добро, найвище благо, справжня практична мета зводяться до *рівності*. А чому соціальний геній надає перевагу рівності над нерівністю чи братерством, чи католицизмом, чи будь-яким іншим принципом? Відповідь: «людство лише тому і здійснювало одну за одною стільки часткових гіпотез, що мало на увазі одну найвищу гіпотезу» [т. I, стор. 12], яка саме і є рівність. Інакше кажучи,— тому що рівність є ідеал пана Прудона. Він думає, що поділ праці, кредит, фабрика, словом, усі економічні відносини були винайдені лише для того, щоб послужити на користь рівності, а тим часом вони завжди оберталися кінець кінцем проти неї. З того, що історія і фікція пана Прудона суперечать одна одній на кожному кроці, він робить висновок про існування суперечності. Але якщо суперечність й існує, то тільки між його настирливою ідеєю і справжнім рухом.

Віднині хорошою стороною кожного економічного відношення стає та, яка утверджує рівність, поганою — та, яка її заперечує і утверджує нерівність. Усяка нова категорія є гіпотеза соціального генія, що має на меті усунути нерівність, породжену попередньою гіпотезою. Словом, рівність є *споконвічний намір, містична тенденція, провіденціальна мета,* яку соціальний геній ніколи не випускає з уваги, обертаючись у колі економічних суперечностей. Тому *провидіння* є той локомотив, з допомогою якого весь економічний багаж пана Прудона рухається значно краще, ніж з допомогою його чистого розуму, який вивітрився. Наш автор присвятив провидінню цілий розділ, що йде за розділом про податки [30].

Провидіння, провіденціальна мета — ось те гучне слово, яким тепер користуються для пояснення ходу історії. Насправді це слово не пояснює зовсім нічого. Це в кращому разі риторична форма, один з багатьох способів багатослівного переказування фактів.

Відомо, що завдяки розвиткові англійської промисловості зросла вартість земельної власності в Шотландії. Ця промисловість відкрила для вовни нові ринки збуту. Щоб виробляти вовну у великій кількості, треба було перетворити орні поля в пасовища. Щоб здійснити це перетворення, треба було концентрувати власність. Щоб концентрувати власність, треба було знищити дрібні господарства спадкових орендарів, зігнати тисячі орендарів з їх рідної землі і поселити замість них кілька пастухів, що пасли б мільйони овець. Таким чином, у Шотландії земельна власність шляхом перетворень, які йшли одне за одним, призвела до витіснення людей вівцями. Скажіть тепер, що провіденціальною метою інституту земельної власності в Шотландії було витіснення людей вівцями,— і ви матимете провіденціальну історію.

Звичайно, прагнення до рівності властиве нашому століттю. Але говорити, що всі попередні століття з їх цілком різними потребами, засобами виробництва і т. д. провіденціально сприяли

здійсненню рівності, говорити це — значить, насамперед, ставити людей і засоби нашого століття на місце людей і засобів попередніх століть і не визнавати того історичного руху, за допомогою якого покоління, що йшли одне за одним, перетворювали результати, здобуті попередніми поколіннями. Економісти дуже добре знають, що та сама річ, яка для одного була обробленим продуктом, іншому служить тільки сировиною для нового виробництва.

Припустіть разом з паном Прудоном, що соціальний геній створив або, точніше, зімпровізував феодалів, маючи на увазі провіденціальну мету перетворити *землеробів* у *працівників, які несуть відповідальність* і *рівні між собою,* і ви зробите підстановку цілей і осіб, цілком гідну того самого провидіння, яке в Шотландії запровадило земельну власність, щоб злобно втішатися, бачачи те, як вівці витісняють людей.

Але оскільки пан Прудон виявляє до провидіння такий ніжний інтерес, то ми відсилаємо його до «Історії політичної економії» пана де Вільнева-Баржемона [31], який теж ганяється за провіденціальною метою. Цією метою є вже не рівність, а католицизм.

Зауваження сьоме і останнє

Економісти застосовують дуже дивний прийом у своїх міркуваннях. Для них існує тільки два роди інститутів: одні — штучні, другі — природні. Феодальні інститути — штучні, буржуазні — природні. В цьому разі економісти схожі на теологів, які теж встановлюють два роди релігій. Усяка чужа релігія є вигадкою людей, тимчасом як їх власна релігія є еманація бога. Говорячи, що існуючі відносини — відносини буржуазного виробництва — є природними, економісти хочуть цим сказати, що це саме ті відносини, при яких виробництво багатства і розвиток продуктивних сил відбуваються згідно з законами природи. Отже, самі ці відносини є незалежними від впливу часу природними законами. Це — вічні закони, які повинні завжди управляти суспільством. Таким чином, до цього часу була історія, а тепер її більше немає. До цього часу була історія, тому що були феодальні інститути і тому що в цих феодальних інститутах ми знаходимо виробничі відносини, цілком відмінні від виробничих відносин буржуазного суспільства, які економісти видають за природні і тому вічні.

Феодалізм теж мав свій пролетаріат — кріпосний стан, що містив у собі всі зародки буржуазії. Феодальне виробництво теж мало два антагоністичні елементи, які теж називають *хорошою* і *поганою стороною* феодалізму, не враховуючи при цьому, що кінець кінцем погана сторона завжди бере гору над хорошою. Саме погана сторона, породжуючи боротьбу, створює рух, який становить історію. Якби в епоху панування феодалізму економісти, натхнені рицарськими чеснотами, чудовою гармонією між права-

ми і обов'язками, патріархальним життям міст, процвітанням домашньої промисловості на селах, розвитком промисловості, організованої в корпорації, гільдії і цехи, словом, якби вони, натхнені всім тим, що становить хорошу сторону феодалізму, поставили собі завданням усунути все те, що є тіньовою стороною цієї картини,— кріпосний стан, привілеї, анархію,— то що б з цього вийшло? Всі елементи, які породжують боротьбу, були б знищені, розвиток буржуазії був би припинений у самому зародку. Економісти поставили б собі безглузде завдання усунути історію.

Коли взяла гору буржуазія, то вже не було більше мови ні про хорошу, ні про погану сторону феодалізму. Буржуазія вступила у володіння продуктивними силами, розвинутими нею при пануванні феодалізму. Всі старі економічні форми, всі громадянські відносини, що відповідали їм, політичний лад, що був офіційним вираженням старого громадянського суспільства, були розбиті.

Таким чином, щоб правильно судити про феодальне виробництво, треба розглядати його як спосіб виробництва, заснований на антагонізмі. Треба показати, як у рамках цього антагонізму створювалось багатство, як одночасно з антагонізмом класів розвивалися продуктивні сили, як один з класів, що являв собою погану, негативну сторону суспільства, неухильно зростав до того часу, поки не визріли, нарешті, матеріальні умови його визволення. Хіба це не означає, що спосіб виробництва, ті відносини, в рамках яких розвиваються продуктивні сили, менш за все є вічними законами, а відповідають певному рівню розвитку людей і їх продуктивних сил, і що всяка зміна продуктивних сил людей неминуче веде за собою зміну в їх виробничих відносинах. Оскільки найважливішим є не втратити плоди цивілізації — набуті продуктивні сили, то треба розбити ці традиційні форми, в яких вони були створені. З цього моменту колишній революційний клас стає консервативним.

Буржуазія починає свій історичний розвиток з таким пролетаріатом, який, у свою чергу, є залишком пролетаріату * феодальних часів. У ході свого історичного розвитку буржуазія неминуче розвиває свій антагоністичний характер, який спочатку більш-менш замаскований, існує лише у прихованому стані. В міру розвитку буржуазії в надрах її розвивається новий пролетаріат, сучасний пролетаріат; між класом пролетарів і класом буржуазії розгортається боротьба, яка, перш ніж обидві сторони її відчули, помітили, оцінили, зрозуміли, визнали і відкрито проголосили, виявляється спочатку лише у часткових і короткочасних конфліктах, в окремих актах руйнування. З другого боку, якщо всі члени сучасної буржуазії мають той самий інтерес, оскільки вони становлять один клас, який протистоїть другому класові, то інтере-

* У примірнику з виправленнями Маркса слово «пролетаріату» підкреслено, а на полях рукою Енгельса написано: «трудящого класу». *Ред.*

си їх протилежні, антагоністичні, оскільки вони протистоять один одному. Ця протилежність інтересів випливає з економічних умов їх буржуазного життя. Таким чином, з кожним днем стає дедалі більше й більше очевидним, що характер тих виробничих відносин, в рамках яких відбувається рух буржуазії, відзначається двоїстістю, а зовсім не єдністю і простотою; що в рамках тих самих відносин, в яких виробляється багатство, виробляються також і злидні; що в рамках тих самих відносин, в яких відбувається розвиток продуктивних сил, розвивається також і сила, яка виробляє гноблення; що ці відносини створюють *буржуазне багатство*, тобто багатство класу буржуазії, лише при умові безперервного знищення багатства окремих членів цього класу і утворення постійно зростаючого пролетаріату.

Чим більше виявляється цей антагоністичний характер, тим більше економісти, ці вчені представники буржуазного виробництва, заходять у розлад із своєю власною теорією, і серед них утворюються різні школи.

Є економісти-*фаталісти*, які так само байдужі у своїй теорії до того, що вони називають негативними сторонами буржуазного виробництва, як самі буржуа байдужі на практиці до страждань пролетарів, за допомогою яких вони набувають свої багатства. Ця фаталістична школа має своїх класиків і своїх романтиків. Класики, як, наприклад, Адам Сміт і Рікардо, є представниками тієї буржуазії, яка, перебуваючи ще в боротьбі з рештками феодального суспільства, прагнула лише очистити економічні відносини від феодальних плям, збільшити продуктивні сили і надати нового розмаху промисловості й торгівлі. З їх точки зору, пролетаріат, що бере участь у цій боротьбі і захоплений цією гарячковою діяльністю, переживає тільки минущі, випадкові страждання і сам сприймає ці страждання як минущі. Місія таких економістів, як Адам Сміт і Рікардо, що є істориками цього періоду, полягає лише в тому, щоб показати, яким чином багатство здобувається в рамках відносин буржуазного виробництва, сформулювати ці відносини у вигляді категорій та законів і довести, що ці закони і категорії значно зручніші для виробництва багатств, ніж закони і категорії феодального суспільства. В їх очах злидні — це тільки муки, що супроводять всяке народжування як у природі, так і в промисловості.

Романтики належать до нашої епохи — епохи, коли буржуазія перебуває у прямій протилежності до пролетаріату, коли злидні породжуються в такому ж величезному надмірі, як і багатство. Тоді економісти удають із себе пересичених фаталістів, які з висоти своєї величі кидають зневажливий погляд на ті машини в людській подобі, працею яких створюється багатство. Вони копіюють усі міркування своїх попередників, але байдужість, що була у тих наївністю, у цих стає кокетством.

Потім виступає *гуманістична школа,* що бере близько до серця погану сторону сучасних виробничих відносин. Для очистки совісті вона намагається по можливості згладити наявні контрасти; вона щиро оплакує бідування пролетарів і нестримну конкуренцію між буржуа; вона радить робітникам бути поміркованими, добре працювати і народжувати трохи менше дітей; вона рекомендує буржуазії зменшити свій запал у галузі виробництва. Вся теорія цієї школи грунтується на нескінченних розрізненнях між теорією і практикою, між принципами і їх наслідками, між ідеєю і її застосуванням, між змістом і формою, між суттю і дійсністю, між правом і фактом, між хорошою і поганою стороною.

Філантропічна школа є удосконалена гуманістична школа. Вона заперечує неминучість антагонізму; вона хоче всіх людей перетворити в буржуа; вона хоче здійснити теорію, оскільки ця теорія відрізняється від практики і не містить у собі антагонізму. Само собою зрозуміло, що в галузі теорії неважко абстрагуватися від суперечностей, які зустрічаються в дійсності на кожному кроці. Така теорія стала б тоді ідеалізованою дійсністю. Таким чином, філантропи хочуть зберегти категорії, що виражають собою буржуазні відносини, але без того антагонізму, який становить суть цих категорій і від них невіддільний. Філантропам здається, що вони серйозно борються проти буржуазної практики, тимчасом як самі вони буржуазні більше, ніж будь-хто.

Так само, як *економісти* є вченими представниками буржуазного класу, *соціалісти* і *комуністи* є теоретиками класу пролетарів. Поки пролетаріат не настільки ще розвинений, щоб конституюватися як клас, поки сама боротьба пролетаріату з буржуазією не має ще, отже, політичного характеру і поки продуктивні сили ще не настільки розвинулися в надрах самої буржуазії, щоб можна було виявити матеріальні умови, потрібні для визволення пролетаріату і для побудови нового суспільства,— доти ці теоретики є лише утопістами, які, щоб допомогти у злиднях пригнобленим класам, вигадують різні системи і намагаються знайти якусь відроджуючу науку. Але в міру того як рухається вперед історія, а разом з тим і ясніше окреслюється боротьба пролетаріату, для них стає зайвим шукати наукову істину у своїх власних головах; їм треба тільки збагнути те, що відбувається перед їх очима, і стати свідомими виразниками цього. Доти, поки вони шукають науку і тільки створюють системи, доти, поки вони перебувають лише на початку боротьби, вони бачать у злиднях тільки злидні, не помічаючи їх революційної, руйнуючої сторони, яка і повалить старе суспільство. Але коли помічено цю сторону, наука, що породжена історичним рухом і бере в ньому участь з цілковитим знанням справи, перестає бути доктринерською і стає революційною.

Повернемося до пана Прудона.

Кожне економічне відношення має свою хорошу і свою погану сторону — це єдиний пункт, в якому пан Прудон не зраджує самого себе. Хороша сторона виставляється, на його думку, економістами; погана — викривається соціалістами. В економістів він запозичує переконання в необхідності вічних економічних відносин; у соціалістів — ту ілюзію, з огляду на яку вони бачать у злиднях тільки злидні. Він погоджується і з тими і з другими, намагаючись послатися при цьому на авторитет науки. А наука зводиться в його уявленні до вузьких розмірів якоїсь наукової формули; він перебуває у вічній погоні за формулами. Ось чому пан Прудон думає, що він дав критику як політичної економії, так і комунізму; насправді він стоїть нижче їх обох. Нижче економістів — тому, що він як філософ, який володіє магічною формулою, вважає себе вільним від необхідності вдаватися в суто економічні деталі; нижче соціалістів — тому, що у нього не вистачає ні мужності, ні проникливості для того, щоб піднятися — хоч би тільки умоглядно — вище буржуазного кругозору.

Він хоче бути синтезом, але виявляється не більш як сукупною помилкою.

Він хоче витати над буржуа і пролетарями, як муж науки, але виявляється лише дрібним буржуа, що постійно хитається між капіталом і працею, між політичною економією і комунізмом.

§ II. ПОДІЛ ПРАЦІ І МАШИНИ

Поділом праці відкривається, на думку пана Прудона, ряд *економічних еволюцій.*

Хороша сторона поділу праці.	«Розглядуваний у своїй суті поділ праці є спосіб здійснення *рівності* умов і розумових здібностей» (т. I, стор. 93).
Погана сторона поділу праці.	«Поділ праці став для нас джерелом злиднів» (т. I, стор. 94). Варіант «Праця, *поділяючись відповідно до* властивого її *закону*, який становить першу умову її плодотворності, приходить кінець кінцем до заперечення своїх цілей і сама себе знищує» (т. I, стор. 94).
Завдання, що потребує розв'язання.	Знайти «нове поєднання, яке усунуло б шкідливі сторони поділу, зберігаючи при цьому його корисні діяння» (т. I, стор. 97).

Поділ праці є, на думку пана Прудона, вічний закон, проста і абстрактна категорія. Отже, він повинен знайти в абстракції, в ідеї, у слові достатнє пояснення поділу праці в різні історичні епохи. Касти, цехи, мануфактура, велика промисловість повинні бути пояснені з допомогою одного слова: *поділяти*. Вивчіть спочатку добре значення слова «поділяти», і вам уже не треба буде вивчати ті численні впливи, які в кожну епоху надають поділові праці того чи іншого певного характеру.

Звичайно, зводити речі до категорій пана Прудона означало б надто вже спрощувати їх. Хід історії не такий категоричний. Цілих три століття потрібно було Німеччині для того, щоб установити перший великий поділ праці, яким є відокремлення міста від села. В міру того як видозмінювалося саме тільки це відношення між містом і селом, видозмінювалось і все суспільство. Навіть якщо взяти саму тільки цю сторону поділу праці, то ми маємо в одному випадку античні республіки, в другому випадку — християнський феодалізм; в одному випадку — стару Англію з її баронами, в другому випадку — сучасну Англію з її бавовняними лордами (cotton-lords). У XIV і XV століттях, коли ще не було колоній, коли Америка ще не існувала для Європи, а з Азією зносини велися тільки через Константинополь, коли Середземне море було центром торговельної діяльності, поділ праці мав зовсім іншу форму й інший характер, ніж у XVII столітті, коли іспанці, португальці, голландці, англійці і французи мали колонії в усіх частинах світу. Розміри ринку, його вигляд надають поділові праці в різні епохи такого вигляду, такого характеру, вивести які з одного слова «*поділяти*», з ідеї, з категорії було б нелегкою справою.

«Всі економісти, починаючи з А. Сміта»,— говорить пан Прудон,— «вказували на *корисні* і *шкідливі сторони* закону поділу праці, але вони надавали першим далеко більшого значення, ніж останнім, бо це більш відповідало їх оптимізмові; при цьому жоден з економістів не поставив собі питання, що́ являють собою шкідливі сторони будь-якого закону... Яким чином той самий принцип, строго проведений в усіх своїх наслідках, приводить до діаметрально протилежних результатів? Жоден економіст ні до, ні після А. Сміта навіть не помітив тут проблеми, яка потребує роз'яснення. Сей доходить до визнання, що в поділі праці та сама причина, яка творить добро, породжує також і зло» [т. I, стор. 95—96].

А. Сміт був далекоглядніший, ніж думає пан Прудон. Він дуже добре бачив, що «у дійсності відмінність між індивідами за їх природними здібностями далеко менш значна, ніж нам здається, і ці такі відмінні схильності, що відрізняють, очевидно, один від одного людей різних професій, коли вони досягли зрілого віку, становлять не стільки *причину*, скільки *наслідок* поділу праці» [32]. Первісна відмінність між носильником і філософом менш значна, ніж між дворняжкою і хортом. Прірва між ними вирита поділом праці. Усе це не перешкоджає панові Прудону твердити в іншому місці, що Адам Сміт навіть і гадки не мав про існування

шкідливих наслідків поділу праці, і заявляти, нібито Ж.-Б. Сей *першим* визнав, «що в поділі праці та сама причина, яка творить добро, породжує також і зло» [т. I, стор. 96].

Але послухаємо Лемонте; suum cuique *.

«Пан Ж.-Б. Сей зробив мені честь, прийнявши у своєму чудовому трактаті з політичної економії принцип, *який я висунув* у цьому фрагменті про моральний вплив поділу праці. Трохи легковажна назва моєї книги [33], без сумніву, не дозволила йому послатися на мене. Тільки цим я і можу пояснити мовчання письменника, занадто багатого на власні думки, щоб заперечувати таке маленьке запозичення» (Лемонте. Повне зібрання творів, т. I, стор. 245, Париж, 1840).

Віддамо належне Лемонте: він дотепно змалював згубні наслідки поділу праці у тому вигляді, в якому він установився в наші дні, і пан Прудон не спромігся нічого до цього додати. Але коли вже, з вини пана Прудона, ми втрутилися у цей спір про пріоритет, то скажемо ще мимохідь, що задовго до Лемонте і за сімнадцять років до Адама Сміта, учня А. Фергюсона, Фергюсон ясно виклав цей предмет у розділі, спеціально присвяченому поділові праці.

«Можна було б навіть узяти під сумнів, чи збільшуються загальні здібності нації пропорційно до прогресу техніки. В багатьох механічних ремеслах... мета цілком досягається без всякої участі розуму і почуття, і неуцтво є матір'ю промисловості так само, як і забобони. Роздуми і уява схильні до помилок, але звичний рух руки або ноги не залежить ні від того, ні від другого. Таким чином, можна було б сказати, що у відношенні до мануфактури найвища досконалість полягає в тому, щоб обходитися без участі розумових здібностей, так що без усяких зусиль голови майстерню можна було б розглядати як машину, частинами якої є люди... Генерал може відзначатися великою вмілістю у військовій справі, тимчасом як усе, що вимагається від солдата, зводиться до виконання кількох рухів рук і ніг. Генерал виграв, можливо, те, що втратив солдат... У такий період, коли всі функції відокремлені одна від одної, само мистецтво мислення може перетворитися в окреме ремесло» (А. Фергюсон. «Нарис історії громадянського суспільства», Париж, 1783 [34] [т. II, стор. 108, 109, 110]).

Закінчуючи наш літературний екскурс, відзначимо, що ми рішуче заперечуємо, ніби «*всі* економісти надавали корисним сторонам поділу праці далеко більшого значення, ніж шкідливим». Досить назвати Сісмонді.

Отже, щодо *корисних сторін* поділу праці, то панові Прудону залишалося тільки перефразувати в більш або менш пишномовній формі загальні, усім відомі фрази.

Подивимося тепер, яким чином у Прудона з поділу праці, що розглядається як загальний закон, як категорія, як ідея, виводяться зв'язані з ним *шкідливі сторони*. Як виходить, що ця категорія, цей закон містить у собі нерівний розподіл праці на шкоду зрівняльній системі пана Прудона?

---

* — кожному своє. *Ред.*

«В цю урочисту годину поділу праці буйний вітер починає бушувати над людством. Прогрес відбувається не для всіх рівно та однаково... Він починає з того, що охоплює невелику кількість привілейованих... Ця пристрасть прогресу до певного кола осіб, яка примушувала так довго вірити в природну і провіденціальну нерівність становища, і породила касти і створила ієрархічний лад усіх суспільств» (Прудон, т. I, стор. 94).

Поділ праці створив касти. Касти — це шкідлива сторона поділу праці; отже, шкідлива сторона породжена поділом праці. Quod erat demonstrandum *. Якщо ми захочемо піти далі і запитаємо, щó привело поділ праці до створення каст, ієрархічного ладу і привілеїв, то пан Прудон відповість нам: прогрес. А що викликало прогрес? Розмежування. Розмежуванням пан Прудон називає пристрасть прогресу до певного кола осіб.

За філософією йде історія. Тепер уже не описова і не діалектична історія, а порівняльна. Пан Прудон проводить паралель між сучасним і середньовічним робітником друкарні, між робітником заводів Крезо [35] і сільським ковалем, між сучасним письменником і середньовічним письменником; він примушує чашу терезів схилятися на сторону тих, які більшою чи меншою мірою є представниками поділу праці, що склався у середні віки або успадкований від середніх віків. Він протиставить поділ праці однієї історичної епохи поділові праці іншої історичної епохи. Чи це повинен був довести пан Прудон? Ні. Він повинен був показати нам шкідливі сторони поділу праці взагалі, поділу праці як категорії. Навіщо, однак, спинятися на цій частині твору пана Прудона, коли, як ми побачимо трохи далі, він сам недвозначно відрікається від усіх цих мнимих доказів?

«Першим наслідком роздробленої праці»,— продовжує пан Прудон,— «після *розтління душі,* є подовження робочого дня, який зростає обернено пропорційно сумі затрачених розумових сил... Але оскільки тривалість робочого дня не може перевищувати шістнадцяти-вісімнадцяти годин, то з того моменту, коли стає неможливим компенсувати зменшення затрати розумових сил за рахунок збільшення робочого часу, компенсація відбуватиметься за рахунок ціни праці, і заробітна плата падатиме... Безперечно одне, і тільки це одне нам і необхідно тут відзначити: *загальна совість* не ставить в один ряд працю фабричного майстра і працю чорнороба. *Отже,* зниження ціни робочого дня необхідне, і, таким чином, працівник, душа якого була знівечена виконанням функції, що принижує його, неминуче повинен постраждати і фізично від помірності винагороди» [т. I, стор. 97, 98].

Ми не будемо спинятися на логічному достоїнстві цих силогізмів, які Кант назвав би паралогізмами, що відводять убік.

Ось їх суть:

Поділ праці зводить робітника до функції, що принижує його; цій принижуючій функції відповідає розтлінна душа, а розтлінню душі відповідає постійно збільшуване падіння заробітної плати. А щоб довести, що зменшена заробітна плата цілком відповідає

* — Що і треба було довести. *Ред.*

розтлінній душі, пан Прудон, для очистки совісті, твердить, що така є воля загальної совісті. Цікаво знати, чи входить душа пана Прудона в цю загальну совість?

Машини є для пана Прудона «логічною антитезою поділу праці» [т. I, стор. 135], і, на підтвердження своєї діалектики, він починає з того, що перетворює машини у *фабрику*.

Для того щоб з поділу праці вивести злидні, пан Прудон припускав наявність сучасної фабрики; слідом за цим він припускає породжені поділом праці злидні, щоб прийти до фабрики і мати можливість подати її як діалектичне заперечення цих злиднів. Покаравши працівника в моральному відношенні *принижуючою функцією*, у фізичному — помірністю заробітної плати, поставивши робітника *у залежність від фабричного майстра*, звівши його працю до рівня *праці чорнороба*, пан Прудон слідом за тим знову звертається до фабрики і машин, звинувачуючи їх у тому, що це вони *принижують* працівника шляхом «підкорення його *хазяїнові*», і — на довершення приниження працівника — примушує його «опуститися із становища ремісника до становища *чорнороба*» [т. I, стор 164]. Чудова діалектика! І якби він хоч на цьому зупинився. Так ні, йому потрібна ще нова історія поділу праці, цього разу вже не для здобуття з неї суперечностей, а для того, щоб реконструювати фабрику на свій лад. Для досягнення цієї мети він змушений забути все щойно сказане ним про поділ праці.

Праця організується і поділяється по-різному, залежно від того, які знаряддя вона має. Ручний млин потребує іншого поділу праці, ніж паровий. Почати з поділу праці взагалі, щоб потім прийти від нього до одного з особливих знарядь виробництва, до машини,— це значить просто знущатися з історії.

Машина так само мало є економічною категорією, як і віл, що тягне плуга. Машина — це тільки продуктивна сила. А сучасна фабрика, заснована на застосуванні машин, є суспільне відношення виробництва, економічна категорія.

Подивимося тепер, як відбувається справа у блискучій уяві пана Прудона.

«В суспільстві невпинна поява все нових і нових машин є антитезою, оберненою формулою поділу праці: це *протест* промислового генія проти *роздробленої* і *людиновбивчої праці*. Що таке, справді, машина? *Це особливий спосіб з'єднання різних часток праці*, відокремлених одна від одної поділом праці. Кожну машину можна розглядати як з'єднання багатьох операцій... Отже, з допомогою машини відбуватиметься *відновлення працівника*... Машини, які є в політичній економії протилежністю поділу праці, являють собою синтез, який у людському розумі протиставиться аналізові... Поділ тільки відокремлював одну від одної різні частини праці, даючи змогу кожному зайнятися тією спеціальністю, до якої він почував найбільший нахил; фабрика групує працівників відповідно до відношення кожної частини до цілого... Вона вводить у сферу праці принцип влади... Але це ще не все: *машина*, або *фабрика*, принизивши працівника шляхом підкорення його хазяїнові, довершує його приниження, змушуючи його опуститися із становища ремісника до

становища чорнороба... Період, який ми тепер переживаємо, а саме, період машин, відзначається однією характерною особливістю, а саме, *найманою працею.* Наймана праця з'явилася *пізніше* від поділу праці і обміну» [т. I, стор. 135, 136, 161, 164].

Зробимо панові Прудону одне просте зауваження. Роз'єднання різних частин праці, що дає кожному можливість зайнятися тією спеціальністю, до якої він почуває найбільший нахил,— це роз'єднання, початок якого пан Прудон відносить до перших днів існування світу, існує тільки в сучасній промисловості, при пануванні конкуренції.

Далі пан Прудон дає нам надзвичайно «цікаву генеалогію», що має на меті показати, яким чином фабрика була породжена поділом праці, а наймана праця — фабрикою.

1) Він має на увазі людину, яка «помітила, що, поділяючи виробництво на його різні частини і доручаючи виконання кожної з цих частин окремому робітникові», можна примножити продуктивні сили.

2) Ця людина, «простежуючи нитку цієї ідеї, говорить собі, що, утворивши постійну групу працівників, підібраних для *поставленої* нею собі спеціальної мети, вона досягне більш регулярного виробництва і т. д.» [т. I, стор. 161].

3) Ця людина робить іншим людям *пропозицію* з метою примусити їх засвоїти її ідею і простежити нитку цієї ідеї.

4) На самому початку промислового процесу ця людина домовляється, як *рівна з рівними,* із *своїми товаришами,* які стають згодом її *робітниками.*

5) «Зрозуміло, звичайно, що ця первісна рівність повинна була швидко зникнути через вигідне становище хазяїна і залежність найманого робітника» [т. I, стор. 163].

Такий новий зразок *історичного і описового методу* пана Прудона.

Розглянемо тепер з історичної та економічної точок зору, чи справді *принцип влади* запроваджений у суспільство фабрикою і машиною пізніше від поділу праці; чи відбулася при цьому, з одного боку, реабілітація робітника, хоч він, з другого боку, і потрапив у підлеглість чужій владі; чи є, нарешті, машина возз'єднанням поділеної праці, її *синтезом,* протилежним її *аналізові.*

Суспільство, як ціле, має з внутрішньою будовою фабрики ту спільну рису, що і в ньому теж є свій поділ праці. Якщо ми візьмемо за зразок поділ праці на сучасній фабриці, щоб застосувати його потім до цілого суспільства, то ми побачимо, що суспільство, якнайкраще організоване для виробництва багатств, безперечно повинно було б мати лише одного головного підприємця, який розподіляв би між різними членами суспільного колективу їх роботу за наперед установленими правилами. Але в дійсності справа зовсім інша. Тимчасом як усередині сучасної фабрики

поділ праці регулюється до дрібниць владою підприємця, сучасне суспільство для розподілу праці не має інших правил, іншої влади, крім вільної конкуренції.

За патріархального устрою, за кастового устрою, за феодального і цехового устрою поділ праці в цілому суспільстві відбувався за певними правилами. Чи були ці правила встановлені якимось законодавцем? Ні. Покликані до життя спочатку умовами матеріального виробництва, вони були піднесені до рівня законів лише значно пізніше. Саме таким способом ці різні форми поділу праці і лягли в основу різних форм організації суспільства. Що ж до поділу праці всередині майстерні, то при всіх зазначених вище формах суспільства він був дуже мало розвинутий.

Можна навіть встановити як загальне правило, що, чим менше влада керує поділом праці всередині суспільства, тим сильніше розвивається поділ праці всередині майстерні і тим сильніше він там підпорядковується владі однієї особи. Таким чином, щодо поділу праці влада в майстерні і влада в суспільстві *обернено пропорційні* одна одній.

Подивимося тепер, щó являє собою фабрика, в якій робота різко поділена, де праця кожного робітника зводиться до дуже простої операції і де влада, тобто капітал, групує і спрямовує роботи. Як виникла ця фабрика? Щоб відповісти на це питання, нам треба було б розглянути, як розвивалася власне мануфактурна промисловість. Я маю на увазі ту промисловість, яка не перетворилася ще в сучасну промисловість з її машинами, але не являє собою вже ні середньовічного ремесла, ні домашньої промисловості. Ми не будемо вдаватись у великі подробиці, а намітимо лише кілька сумарних пунктів, щоб показати, що на формулах в історичній науці далеко не заїдеш.

Однією з найнеобхідніших умов для утворення мануфактурної промисловості було нагромадження капіталів, полегшене відкриттям Америки і ввозом її коштовних металів.

Достатньо доведено, що наслідком збільшення засобів обміну було, з одного боку, знецінення заробітної плати і земельної ренти, а з другого — зростання промислових прибутків. Інакше кажучи: тією мірою, якою занепали клас земельних власників і клас трудящих, феодальні сеньйори і народ, такою самою мірою піднісся клас капіталістів, буржуазія.

Були ще й інші обставини, які одночасно з цим сприяли розвиткові мануфактурної промисловості: збільшення кількості товарів, що перебувають в обігу, з того часу, як були встановлені торговельні зносини з Ост-Індією морським шляхом навколо мису Доброї Надії, колоніальна система, розвиток морської торгівлі.

Другою умовою, яка ще не була достатньо оцінена в історії мануфактурної промисловості, був розпуск численних почтів феодальних сеньйорів, у результаті якого залежні елементи, що вхо-

дили в ці почти, перетворилися в бродяг, перш ніж вступити до майстерень. Створенню мануфактурної майстерні передувало майже повсюдне бродяжництво в XV і XVI століттях. Майстерня знайшла, крім того, міцну опору у великій кількості селян, приплив яких до міст тривав протягом цілих століть, бо перетворення орних земель у пасовища і успіхи землеробства, що зменшили кількість потрібних для обробітку землі робочих рук, постійно гнали селян із сіл.

Розширення ринку, нагромадження капіталів, зміни в суспільному становищі класів, поява великої кількості людей, позбавлених своїх джерел доходу,— ось історичні умови для утворення мануфактури. Не полюбовні угоди між рівними, як твердить пан Прудон, зібрали людей у майстерні. Мануфактура виникла не в надрах стародавніх цехів. Хазяїном новітньої майстерні став купець, а не старий цеховий майстер. Майже всюди між мануфактурою і ремеслами точилася запекла боротьба.

Нагромадження і концентрація знарядь виробництва і працівників передували розвиткові поділу праці всередині майстерні. Відмітною властивістю мануфактури було скоріше об'єднання багатьох працівників і багатьох ремесел в одному місці, в одному приміщенні, під командою одного капіталу, а не розкладання праці на її складові частини і пристосування спеціальних робітників до дуже простих операцій.

Корисність мануфактурної майстерні полягала не стільки в поділі праці у власному розумінні слова, скільки в тій обставині, що виробництво провадилося тут у більших розмірах, що скорочувалося багато накладних витрат і т. д. Наприкінці XVI і на початку XVII століття голландська мануфактура ще майже не знала поділу праці.

Розвиток поділу праці передбачає об'єднання працівників в одній майстерні. Ні в XVI, ні в XVII столітті ми не зустрічаємо навіть жодного прикладу такого розвитку відокремлених одна від одної галузей того самого ремесла, при якому досить було б з'єднати їх в одному місці, щоб вийшла цілком готова мануфактурна майстерня. Але як тільки люди і знаряддя виробництва були об'єднані в одному місці, поділ праці у тому вигляді, в якому він існував за цехового устрою, неминуче відтворювався і знаходив своє відображення всередині майстерні.

Для пана Прудона, який, якщо і бачить речі, то бачить їх навиворіт, поділ праці в розумінні Адама Сміта передує мануфактурній майстерні, тимчасом як насправді така майстерня є умовою існування поділу праці.

Машини, у власному розумінні слова, з'являються тільки в кінці XVIII століття. Немає нічого безглуздішого, як вбачати в них *антитезу* поділу праці, *синтез,* що відновлює єдність роздробленої праці.

Машина є з'єднання знарядь праці, а зовсім не комбінація робіт для самого робітника.

«Коли кожна окрема операція зведена поділом праці до використання одного простого інструмента, тоді з'єднання всіх цих інструментів, що приводяться в дію одним двигуном, утворює машину» (Баббедж. «Трактат про економічну природу машин» і т. д., Париж, 1833 [36]).

Прості знаряддя, нагромадження знарядь, складні знаряддя; приведення в дію складного знаряддя одним двигуном — руками людини, приведення цих інструментів у дію силами природи; машина; система машин, що має один двигун; система машин, що має автоматично діючий двигун,— ось хід розвитку машин.

Концентрація знарядь виробництва і поділ праці так само невіддільні одне від одного, як у галузі політики нерозлучні концентрація державної влади і розходження приватних інтересів. Англія, при своїй концентрації земель, цих знарядь землеробської праці, має також поділ землеробської праці і застосовує машини для обробітку землі. А Франція, де знаряддя землеробської праці роздроблені, де існує система парцел, не має, загалом кажучи, ні поділу землеробської праці, ні застосування машин у землеробстві.

На думку пана Прудона, концентрація знарядь праці є заперечення поділу праці. У дійсності ми знову-таки бачимо протилежне. В міру того як розвивається концентрація знарядь, розвивається також поділ праці, і vice versa *. Ось чому за кожним великим винаходом у галузі механіки іде посилення поділу праці, а всяке посилення поділу праці веде, у свою чергу, до нових винаходів у механіці.

Немає потреби нагадувати, що великі успіхи в поділі праці почалися в Англії після винайдення машин. Так, ткачі і прядильники були здебільшого такими ж селянами, яких ми і досі зустрічаємо у відсталих країнах. Винайдення машин довершило відокремлення мануфактурної праці від сільськогосподарської. Ткач і прядильник, об'єднані раніше в одній сім'ї, були роз'єднані машиною. Завдяки цій машині прядильник може тепер жити в Англії, в той час як ткач перебуває в Ост-Індії. До винайдення машин промисловість даної країни обробляла головним чином ту сировину, яка була продуктом її власного грунту. Так, Англія обробляла вовну, Німеччина — льон, Франція — шовк і льон, Ост-Індія і Левант — бавовну і т. д. Завдяки застосуванню машин і пари поділ праці набрав таких розмірів, що велика промисловість, відірвана від національного грунту, залежить уже виключно від світового ринку, від міжнародного обміну і міжнародного поділу праці. Нарешті, машина справляє такий вплив на поділ праці, що, як тільки у виробленні якого-небудь предмета з'являється можливість виготовляти машинним способом ті чи інші його частини, вироб-

---

* — навпаки. *Ред.*

ництво відразу ж поділяється на дві, незалежні одна від одної, галузі.

Чи треба говорити про *провіденціальну* і філантропічну *мету*, відкриту паном Прудоном у винайденні і первісному застосуванні машин?

Коли в Англії торгівля набула такого розвитку, що ручна праця не могла вже задовольняти наявний на ринку попит, стала відчуватися потреба у машинах. Тоді почали думати про застосування науки — механіки, яка вже цілком склалась у XVIII столітті.

Поява фабрики відмічена такими діями, які менш за все відзначалися філантропічністю. Нагаєм утримували там дітей за роботою; діти стали предметом торгівлі, і про доставку їх укладали контракти з сирітськими будинками. Всі закони про робітниче учнівство було скасовано, бо, вживаючи вислів пана Прудона, не було вже більше потреби в *синтетичних* робітниках. Нарешті, починаючи з 1825 р. [37], майже всі нові винаходи були результатом конфліктів між робітниками і підприємцями, які всіма силами намагалися знецінити спеціальну підготовку робітників. Після кожного нового хоч трохи значного страйку з'являлась яка-небудь нова машина. А робітник так мало вбачав у застосуванні машин свою реабілітацію, або своє *відновлення*, як твердить пан Прудон, що у XVIII столітті він довго чинив опір зароджуваному тоді пануванню автоматично діючого механізму.

«Уайатт»,— говорить доктор Юр,— «...задовго до Аркрайта винайшов прядильні п'яльці (ряд валиків з жолобками)... Але головна трудність... полягала не стільки у винайденні автоматично діючого механізму... Вона полягала головним чином у вихованні дисципліни, потрібної для того, щоб примусити людей відмовитися від їх безладних звичок у роботі і допомогти їм злитися з незмінною регулярністю руху великої автоматично діючої машини. Винайти і запровадити на практиці кодекс фабричної дисципліни, пристосований до потреб і швидкості машинної системи,— ця справа, гідна Геркулеса, була благородною справою Аркрайта» [38].

В підсумку, запровадження машин посилило поділ праці всередині суспільства, спростило функції робітника всередині майстерні, збільшило концентрацію капіталу і ще більше розчленувало людину.

Коли у пана Прудона з'являється бажання бути економістом і облишити на хвилину «розвиток певного ряду в розумі», він черпає свою ерудицію в А. Сміта, який писав у такий час, коли фабрика тільки ще зароджувалась. Різниця між поділом праці, що існував за часів Адама Сміта, і тим поділом праці, який ми бачимо в сучасній фабриці, справді величезна. Для кращого її розуміння досить буде процитувати кілька місць з «Філософії фабрики» доктора Юра.

«Коли А. Сміт писав свою безсмертну працю про основи політичної економії, система машинної промисловості мало була відома. Поділ праці справедливо здавався йому великим принципом удосконалення мануфактури. На

прикладі виробництва шпильок він показав, що робітник, удосконалюючись завдяки виконанню однієї і тієї самої операції, стає вправнішим у роботі і дешевшим. Він бачив, що, відповідно до цього принципу, в кожній галузі мануфактури виконання деяких операцій — як-от розрізування мідного дроту на рівні частини — значно полегшується; а інші операції, як, наприклад, обробка і прикріплення головок до шпильок, лишаються порівняно важчими; з цього він зробив висновок, що буде цілком природно пристосувати до кожної з цих операцій одного робітника, заробітна плата якого відповідатиме його майстерності. Це *пристосування* і становить суть поділу праці [...]. Але те, що могло бути корисним прикладом за часів доктора Сміта, тепер може лише ввести публіку в оману щодо справжнього принципу фабричної промисловості. Справді, розподіл, або, точніше, пристосування робіт до різних індивідуальних здібностей, навряд чи входить у план дій фабрики; навпаки, в кожному процесі, що потребує великої спритності і точності, рука вмілого, але часто схильного до різних неправильностей робітника замінюється тим чи іншим спеціальним механізмом, автоматична робота якого настільки правильна, що нагляд за нею може здійснювати дитина.

[...] Отже, принцип фабричної системи полягає у витісненні ручної праці машинною і в заміні поділу праці між ремісниками розкладом процесу на його складові частини. При системі ручної праці людська праця становила звичайно найдорожчий елемент будь-якого продукту, [...] при системі машинної праці майстерність ремісника дедалі більше й більше замінюється простим наглядом за машинами.

Така вже слабкість людської природи, що, чим уміліший робітник, тим він самовільніший і незговірливіший і тим менше він придатний через це для механічної системи, загальній дії якої він може завдати значної шкоди своїми примхливими витівками. Отже, велика мета сучасного фабриканта полягає в тому, щоб, поєднуючи науку із своїми капіталами, звести функції своїх робітників до використання в ділі тільки однієї уважності і спритності — здібностей, які добре удосконалюються замолоду, *якщо їх зосереджують на одному і тому самому предметі*.

При системі градації праці потрібне багаторічне навчання, перш ніж очі і руки робітника досягнуть майстерності, необхідної для виконання деяких особливо важких механічних операцій; а при системі, що розкладає процеси на їх складові частини, які виконуються автоматично діючою машиною, ці елементарні часткові операції можна доручити робітникові, наділеному звичайнісінькими здібностями, піддавши його лише короткому випробуванню; в разі потреби можна навіть, за бажанням хазяїна підприємства, переводити його з однієї машини на іншу. Такі переміщення перебувають у явній суперечності із старою рутиною, яка, поділяючи працю, одному робітникові доручала виробляти головки шпильок, другому загострювати кінці — робота, нудна одноманітність якої отупляє робітників... А при пануванні принципу *зрівнювання*, тобто при фабричній системі, здібності робітника дістають лише приємну вправу» і т. д. «... Оскільки його діяльність обмежується наглядом за правильно діючим механізмом, то він може вивчити його за дуже короткий час; а коли він переходить від обслуговування однієї машини до обслуговування іншої, в його роботу вноситься різноманітність, і він розширює свій кругозір міркуванням про загальне поєднання результатів його праці і праці його товаришів. Тому режим *рівного розподілу робіт* не може при звичайних обставинах приводити до того придушування здібностей, звужування кругозору і гальмування тілесного розвитку робітника, що не без підстави приписувалися поділові праці.

У дійсності постійною метою і тенденцією всякого удосконалення в галузі машинної техніки є цілковите усунення людської праці або зниження її ціни шляхом заміни праці чоловіків працею жіночою і дитячою, праці вправних ремісників — працею ненавчених робітників ... Це прагнення замість досвідчених кваліфікованих робітників використовувати тільки дітей з гост-

рим зором і гнучкими пальцями доводить, що схоластичний догмат поділу праці за різними ступенями досягнутої робітниками майстерності відкинутий, нарешті, нашими освіченими фабрикантами» (Ендр'ю Юр. «Філософія фабрики, або Промислова економія», т. I, розд. I).

Поділ праці всередині сучасного суспільства характеризується тим, що він породжує спеціальності, відособлені професії, а разом з ними професійний ідіотизм.

«Ми страшенно дивуємося»,— говорить Лемонте,— «бачачи, що у древніх одна й та сама особа була одночасно видатним філософом, поетом, промовцем, істориком, священиком, правителем і полководцем. Нас лякає таке широке поприще. Кожний відгороджує собі певний простір і замикається в ньому. Я не знаю, чи збільшується в результаті цього роздроблення загальне поле діяльності, але я добре знаю, що людина в результаті цього дрібнішає».

Поділ праці на фабриці характеризується тим, що праця цілком втрачає тут характер спеціальності. Але як тільки припиняється всякий спеціальний розвиток, починає даватися взнаки потреба в універсальності, прагнення до всебічного розвитку індивіда. Фабрика усуває відособлені професії і професійний ідіотизм.

Пан Прудон, не зрозумівши навіть цієї єдино революційної сторони фабрики, робить крок назад і пропонує робітникові не обмежуватися виготовленням однієї дванадцятої частини шпильки, а виготовляти по черзі всі дванадцять її частин. Цим, мовляв, шляхом робітник досяг би повного і всебічного знання шпильки. Ось у чому полягає синтетична праця пана Прудона. Ніхто не буде заперечувати, що крок уперед і крок назад становлять разом теж якийсь синтетичний рух.

У загальному підсумку пан Прудон не пішов далі ідеалу дрібного буржуа. І для здійснення цього ідеалу він не придумав нічого кращого, як повернути нас до стану середньовічного підмайстра або, щонайбільше, середньовічного майстра-ремісника. Досить створити у своєму житті лише один шедевр, один лише раз відчути себе людиною, говорить він в одному місці своєї книги. Чи не є це — і за формою і за суттю — той самий шедевр, виготовлення якого вимагали ремісничі цехи середньовіччя?

§ III. КОНКУРЕНЦІЯ І МОНОПОЛІЯ

Хороша сторона конкуренції.	«Конкуренція має для праці таке саме істотне значення, як і поділ праці... Вона необхідна [...] для *настання рівності*» [т. I, стор. 186, 188].
Погана сторона конкуренції.	«Її принцип заперечує сам себе. Найбільш достовірним її наслідком є загибель тих, кого вона захоплює» [т. I, стор. 185].

Загальне міркування.	«Як *шкідливі* наслідки конкуренції, так само і ті вигоди..., що вона їх дає, логічно випливають з її принципу» [т. I, стор. 185—186].
Завдання, що потребує розв'язання.	«Знайти *примирливий* принцип, який повинен виходити з закону, що стоїть вище самої свободи» [т. I, стор. 185]. Варіант: «Отже, мова йде зовсім не про знищення конкуренції, що так само неможливе, як і знищення свободи; вся справа в тому, щоб знайти для неї рівновагу — я б охоче сказав, *поліцію*» [т. I, стор. 223].

Пан Прудон починає з захисту вічної необхідності конкуренції проти тих, які хочуть її замінити *змаганням* *.

«Безцільного змагання» не буває. «Предмет кожної пристрасті з необхідності аналогічний самій пристрасті: жінка є предметом пристрасті для закоханого, влада — для честолюбця, золото — для скнари, лавровий вінок — для поета; так само і предметом промислового змагання неодмінно є *прибуток*... Змагання є не що інше, як сама конкуренція» [т. I, стор. 187].

Конкуренція є змагання заради прибутку. Чи необхідно, щоб промислове змагання завжди було змаганням заради прибутку, тобто конкуренцією? Пан Прудон доводить це простим твердженням. Ми вже бачили, що твердити, на його думку, значить доводити, так само як припускати — значить заперечувати.

Якщо безпосереднім *предметом* пристрасті для закоханого є жінка, то безпосереднім предметом промислового змагання буде продукт, а не прибуток.

Конкуренція є торговельне, а не промислове змагання. В наш час промислове змагання існує лише заради торговельних цілей. Бувають навіть такі фази в економічному житті сучасних народів, коли всіх охоплює особлива гарячка погоні за прибутком, одержуваним без виробництва. Ця спекулятивна гарячка, що періодично настає знову і знову, розкриває справжній характер конкуренції, яка намагається уникнути необхідності промислового змагання.

Якби ви сказали ремісникові XIV століття, що привілеї і вся феодальна організація промисловості будуть знищені і замінені

* Проти фур'єристів. — *Ф. Е. (Примітка Енгельса до німецького видання 1885 р.)*

промисловим змаганням, яке називається конкуренцією, він відповів би вам, що привілеї різних корпорацій, цехів і гільдій становлять організовану конкуренцію. Те саме говорить і пан Прудон, коли він твердить, що «змагання є не що інше, як сама конкуренція».

«Видайте указ, на підставі якого з 1 січня 1847 р. всім і кожному гарантувалися б праця і заробітна плата; відразу ж бурхливе напруження промисловості зміниться величезним застоєм» [т. I, стор. 189].

Замість припущення, твердження і заперечення ми маємо тепер указ, який видає пан Прудон з навмисною метою довести необхідність конкуренції, її вічність як категорії і т. д.

Якщо ми уявимо собі, що для звільнення від конкуренції потрібні тільки укази, то ми ніколи від конкуренції не звільнимося. А доходити до пропозиції скасувати конкуренцію при збереженні заробітної плати, значить пропонувати створити за допомогою королівського декрету щось таке, що взагалі позбавлене глузду. Але народи розвиваються не за королівським декретом. Перш ніж удаватися до таких указів, народи повинні щонайменше змінити знизу доверху всі умови свого промислового і політичного існування, а отже, і весь свій спосіб життя.

Пан Прудон відповість нам із своєю непорушною самовпевненістю, що це — гіпотеза «такої зміни нашої природи, для якої немає прецедентів в історії», і що він мав би право «*усунути* нас від суперечки» [т. I, стор. 191], не знаємо вже на підставі якого указу.

Панові Прудону невідомо, що вся історія є не що інше, як безперервна зміна людської природи.

«Будемо дотримуватися фактів... Французька революція була здійснена стільки ж заради промислової свободи, скільки і заради політичної свободи; і хоч Франція в 1789 р.— скажемо це для загального відома — не розуміла всіх наслідків того принципу, здійснення якого вимагала, вона не помилилася, проте, ні у своїх бажаннях, ні у своїх сподіваннях. Хто спробує заперечувати це, той втратить у моїх очах всяке право на критику: я ніколи не сперечатимуся з противником, який у принципі допускає самовільну помилку двадцяти п'яти мільйонів чоловік... Якби конкуренція не була *принципом* соціальної економії, *декретом долі, потребою людської душі*, то чому ж, замість того щоб *знищити* корпорації, цехи і гільдії, люди не визнали за краще подумати про їх *виправлення?*» [т. I, стор. 191, 192].

Таким чином, оскільки французи XVIII століття знищили корпорації, цехи і гільдії, замість того щоб видозмінити їх, то французи XIX століття повинні видозмінити конкуренцію, замість того щоб знищити її. Оскільки конкуренція встановилась у Франції XVIII століття як наслідок історичних потреб, то вона не повинна бути усунута у Франції XIX століття заради інших історичних потреб. Не розуміючи, що встановлення конкуренції було зв'язане з реальним розвитком людей XVIII століття, пан Прудон перетворює її в якусь необхідну потребу *людської душі* in partibus

infidelium *. У що він перетворив би для XVII століття великого Кольбера?

Після революції настає сучасний нам порядок речей. Пан Прудон і тут черпає факти, щоб показати вічність конкуренції, доводячи, що всі ті галузі виробництва, де, як, наприклад, у землеробстві, ця категорія ще не досить розвинута, перебувають у стані відсталості і занепаду.

Розмови про те, що деякі галузі виробництва не розвинулися ще до конкуренції, а інші не досягли ще рівня буржуазного виробництва, є просто балаканина, яка нітрохи не доводить вічності конкуренції.

Вся логіка пана Прудона резюмується в положенні: конкуренція є суспільне відношення, в якому ми тепер розвиваємо наші продуктивні сили. Цій істині він дає не логічний розвиток, а лише формулювання, часто дуже широкі, говорячи, що конкуренція є промислове змагання, сучасний спосіб бути вільним, відповідальність у праці, конституювання вартості, умова настання рівності, принцип соціальної економії, декрет долі, необхідна потреба людської душі, навіювання вічної справедливості, свобода в поділі, поділ у свободі, економічна категорія.

«*Конкуренція* і *асоціація* спираються одна на одну... Вони не тільки не виключають себе взаємно, але навіть не *розходяться* між собою. Конкуренція неодмінно припускає *спільну мету*. Отже, конкуренція не є *егоїзм*, і найсумніша помилка соціалізму полягає в тому, що він її розглядав як повалення суспільства» [т. I, стор. 223].

Конкуренція припускає спільну мету, а це, з одного боку, доводить, що конкуренція є асоціація, а з другого, що конкуренція не є егоїзм. А хіба *егоїзм* не припускає спільної мети? Всякий егоїзм діє в суспільстві і за допомогою суспільства. Отже, він припускає суспільство, тобто спільні цілі, спільні потреби, спільні засоби виробництва і т. д. і т. д. Тому хіба випадковим є те, що конкуренція і асоціація, про які говорять соціалісти, навіть не розходяться між собою?

Соціалісти чудово знають, що сучасне суспільство засноване на конкуренції. Яким же чином могли б вони дорікати конкуренції за повалення сучасного суспільства, яке вони самі хочуть повалити? І як могли б вони звинувачувати конкуренцію у поваленні майбутнього суспільства, в якому вони вбачають, навпаки, повалення самої конкуренції?

Пан Прудон говорить далі, що конкуренція є *протилежність монополії* і що, отже, вона не може бути *протилежна асоціації*.

Феодалізм був з самого початку свого існування протилежний патріархальній монархії; таким чином, він не був протилежний

* — поза реальною дійсністю (буквально: «у країні невірних» — додаток до титулу католицьких єпископів, що призначалися на суто номінальні посади єпископів нехристиянських країн). *Ред.*

конкуренції, яка ще не існувала в той час. Чи випливає з цього, що конкуренція не протилежна феодалізмові?

Насправді вислови: *суспільство, асоціація* це такі найменування, які можна дати всякому суспільству, як феодальному суспільству, так і буржуазному, яке є асоціація, що заснована на конкуренції. Яким же чином можуть існувати соціалісти, що вважають можливим спростовувати конкуренцію одним словом: *асоціація*? І як це сам пан Прудон може думати, що за допомогою самого тільки підведення конкуренції під поняття *асоціації* він може захистити її від соціалізму?

Все тільки що сказане нами стосується хорошої сторони конкуренції, в тому вигляді, як її розуміє пан Прудон. Перейдемо тепер до поганої, тобто до негативної, сторони конкуренції, до її шкідливих наслідків, до її руйнівних, згубних, зловредних властивостей.

Картина намальована нам паном Прудоном, має надто похмурий характер.

Конкуренція породжує злидні, вона розпалює громадянську війну, «змінює природні умови земних поясів», перемішує національності, вносить розлад у сім'ї, розбещує суспільну совість, «перекручує поняття про правосуддя, про справедливість», про мораль, і, що найгірше, вона руйнує чесну і вільну торгівлю, не даючи взамін цього навіть *синтетичної вартості*, сталої і чесної ціни [т. I, стор. 203]. Конкуренція розчаровує всіх, не виключаючи самих економістів. Вона доводить справу до того, що руйнує саму себе.

Після всього поганого, що сказав пан Прудон про конкуренцію, чи не буде вона найбільш розкладаючим, найбільш руйнуючим елементом для відносин буржуазного суспільства, для його принципів та ілюзій?

Зауважимо, що вплив конкуренції на буржуазні *відносини* стає дедалі більше руйнівним у міру того, як вона спонукає до гарячкового створення нових продуктивних сил, тобто матеріальних умов нового суспільства. В цьому відношенні, принаймні, погана сторона конкуренції могла б мати в собі і щось хороше.

«Розглядувана з точки зору її походження, конкуренція, як економічний стан або економічна фаза, є неминучий результат... теорії скорочення загальних витрат виробництва» [т. I, стор. 235].

Для пана Прудона кровообіг був би результатом теорії Гарвея.

«*Монополія* є фатальна межа конкуренції, яка породжує її безперервним запереченням самої себе. У цьому походженні монополії міститься вже її виправдання... Монополія становить природну протилежність конкуренції... але оскільки конкуренція необхідна, то вона вже у собі містить ідею монополії, бо монополія є ніби оплот для кожної конкуруючої індивідуальності» [т. I, стор. 236, 237].

Ми радіємо разом з паном Прудоном, що йому пощастило хоч один раз вдало застосувати свою формулу тези і антитези. Усім відомо, що сучасна монополія породжується самою ж конкуренцією.

Що ж до змісту, то пан Прудон дотримується поетичних образів. Конкуренція робила «з кожного підрозділу праці ніби суверенну галузь, в якій кожний індивід проявляв свою силу і свою незалежність» [т. I, стор. 86]. Монополія є «*оплот* для кожної конкуруючої індивідуальності». «Суверенна галузь» звучить принаймні так само добре, як і «оплот».

Пан Прудон говорить тільки про сучасну монополію, породжену конкуренцією. Але всім відомо, що конкуренція була породжена феодальною монополією. Отже, спочатку конкуренція була протилежністю монополії, а не монополія протилежністю конкуренції. Тому сучасна монополія не є простою антитезою, а є, навпаки, справжнім синтезом.

Теза: Феодальна монополія, що передувала конкуренції.

Антитеза: Конкуренція.

Синтез: Сучасна монополія, яка, оскільки вона припускає панування конкуренції, являє собою заперечення феодальної монополії і в той же час, оскільки вона є монополією, заперечує конкуренцію.

Таким чином, сучасна монополія, буржуазна монополія, є монополія синтетична, заперечення заперечення, єдність протилежностей. Вона є монополія в чистому, нормальному, раціональному вигляді. Пан Прудон допускає суперечність із своєю власною філософією, приймаючи буржуазну монополію за монополію в її грубому, *спрощеному*, суперечливому, судорожному стані. Пан Россі, якого пан Прудон не раз цитує в питанні про монополії, очевидно, краще зрозумів синтетичний характер буржуазної монополії. У своєму «Курсі політичної економії»[39] він проводить відмінність між штучними і природними монополіями. Феодальні монополії, говорить він,— штучні, тобто довільні; а буржуазні монополії — природні, тобто раціональні.

Монополія — хороша річ, міркує пан Прудон, бо вона являє собою економічну категорію, еманацію «безособового розуму людства». Конкуренція теж хороша річ, бо вона, у свою чергу, є економічною категорією. Але що погано, так це реальність монополії і реальність конкуренції. А ще гірше те, що монополія і конкуренція пожирають одна одну. Що робити? Намагатися знайти синтез цих двох вічних ідей, вирвати його з лона божества, де він зберігається з давніх часів.

У практичному житті ми бачимо не тільки конкуренцію, монополію та їх антагонізм, але також і їх синтез, який є не формула, а рух. Монополія породжує конкуренцію, конкуренція породжує монополію. Монополісти конкурують між собою, кон-

куренти стають монополістами. Якщо монополісти обмежують взаємну конкуренцію за допомогою часткових асоціацій, то посилюється конкуренція між робітниками; і чим більше зростає маса пролетарів у відношенні до монополістів даної нації, тим розгнузданішою стає конкуренція між монополістами різних націй. Синтез полягає в тому, що монополія може триматися лише завдяки тому, що вона постійно вступає в конкурентну боротьбу.

Щоб діалектично вивести *податки*, які йдуть за *монополією*, пан Прудон розповідає нам про *соціального генія*. Цей геній *безстрашно* прямує *своїм зигзагоподібним шляхом*,

«...іде впевненим кроком, *без каяття* і без зупинки; *дійшовши до грані монополії*, він кидає *меланхолійний* погляд назад і, після глибокого роздуму, оподатковує всі предмети виробництва і створює цілу адміністративну організацію для того, щоб *усі посади були віддані пролетаріатові* і *оплачувалися монополістами*» [т. I, стор. 284, 285].

Що сказати про цього генія, який робить натщесерце зигзагоподібні прогулянки? І що сказати про цю прогулянку, що не має іншої мети, як роздавити буржуа податками, тимчасом як податки служать саме засобом збереження за буржуазією становища пануючого класу?

Щоб дати читачеві деякі уявлення про спосіб поводження пана Прудона з економічними деталями, досить буде сказати, що, на його думку, *податок на споживання* був установлений з метою рівності і для подання допомоги пролетаріатові.

Податок на споживання досяг свого повного розвитку лише з утвердженням панування буржуазії. В руках промислового капіталу, тобто тверезого і ощадливого багатства, що зберігається, відтворюється і збільшується шляхом безпосередньої експлуатації праці, податок на споживання був засобом експлуатації легковажного, веселого і марнотратного багатства феодальної знаті, яка займалася самим тільки споживанням. Джемс Стюарт у своєму творі «Дослідження про основи політичної економії», опублікованому за десять років до появи книги А. Сміта, дуже добре змалював цю первісну мету податку на споживання.

«У необмеженій монархії»,— говорить він,— «володарі ставляться ніби з якоюсь заздрістю до зростання багатств і тому стягують податки з тих, хто багатіє,— оподатковують виробництво. А при конституційному правлінні податки падають головним чином на тих, хто бідніє,— оподатковується споживання. Так, монархи накладають подать на промисловість... Наприклад, подушне і податок на недворянське майно пропорційні передбачуваному багатству платників... Кожний оподатковується відповідно до того прибутку, який, згідно з припущенням, він одержує... При конституційних формах правління податки звичайно стягуються із споживання. Кожний оподатковується відповідно до величини своїх витрат» [40].

Щодо *логічної послідовності* появи — в розумі пана Прудона — податків, торговельного балансу і кредиту, то ми зауважимо тільки, що англійська буржуазія, встановивши при Вільгельмі

Оранському свій політичний режим, відразу створила нову податкову систему, державний кредит і систему протекційних мит, як тільки вона дістала можливість вільно розвивати умови свого існування.

Цих коротких зауважень цілком досить, щоб дати читачеві правильне уявлення про глибокодумні розумування пана Прудона в питаннях про поліцію або податки, про торговельний баланс, кредит, комунізм і народонаселення. Можна ручитися, що ніяка, навіть найпоблажливіша, критика не буде серйозно розглядати розділи, присвячені цим питанням.

§ IV. ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ АБО ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА

В кожну історичну епоху власність розвивалася по-різному і при зовсім різних суспільних відносинах. Тому визначити буржуазну власність — це означає не що інше, як дати опис усіх суспільних відносин буржуазного виробництва.

Намагатися дати визначення власності як незалежного відношення, як особливої категорії, як абстрактної і вічної ідеї — значить впадати в метафізичну або юридичну ілюзію.

Хоч пан Прудон і удає, начебто говорить про власність взагалі, але він міркує лише про *земельну власність*, про *земельну ренту*.

«Походження ренти, так само як і власності, лежить, так би мовити, за межами економіки: воно кореніться у психологічних і моральних міркуваннях, що перебувають лише в дуже віддаленому зв'язку з виробництвом багатств» [т. II, стор. 269].

Таким чином, пан Прудон визнає свою нездатність зрозуміти економічні причини виникнення ренти і власності. Він признається, що ця нездатність примушує його вдаватися до міркувань психологічного і морального порядку, які, перебуваючи дійсно в дуже віддаленому зв'язку з виробництвом багатств, тісно зв'язані, однак, з обмеженістю його історичного кругозору. Пан Прудон твердить, що в походженні власності є щось *містичне* і *таємниче*. Але приписувати походженню власності таємничість, тобто перетворювати в таємницю відношення самого виробництва до розподілу знарядь виробництва,— чи не значить це, говорячи мовою пана Прудона, відмовлятися від усяких претензій на економічну науку?

Пан Прудон

«*обмежується* нагадуванням, що в цьому епоху економічної еволюції» — в епоху *кредиту*,— «коли дійсність була витіснена фікцією і людській діяльності загрожувала небезпека загубитися в порожнечі, з'явилася необхідність *міцніше прив'язати людину до природи*, і рента була ціною цього нового договору» [т. II, стор. 265].

Людина з сорока екю передчувала, очевидно, появу чогось на зразок пана Прудона: «Воля ваша, пане творець: кожний — господар у своєму світі, але ви ніколи не переконаєте мене, щоб світ, в якому ми живемо, був із скла» *.

У вашому світі, де кредит був засобом *загубитися в порожнечі*, можливо, і з'явилася необхідність у земельній власності, щоб *прив'язати людину до природи*. Але у світі справжнього виробництва, де земельна власність завжди передує кредитові, horror vacui ** пана Прудона не міг би мати місця.

Хоч би яке було походження ренти, оскільки вона існує, вона стає предметом гострої суперечки між фермером і земельним власником. Який же кінцевий результат цієї суперечки, або, інакше кажучи, яка середня величина ренти? Ось що говорить пан Прудон:

«Теорія Рікардо відповідає на це питання. На початку суспільного життя, коли людина, новачок на землі, мала перед собою тільки величезні ліси, коли землі було багато, а промисловість тільки зароджувалась, рента повинна була дорівнювати нулю. Ще необроблена працею земля була корисною річчю, а не міновою вартістю, вона була спільною, але не суспільною. Потроху, внаслідок збільшення кількості сімей і прогресу землеробства, земля почала набувати ціни. Праця передала грунтові свою вартість, і звідси народилася рента. Кожне поле цінилося тим вище, чим більше плодів давало воно при рівній кількості праці; тому власники завжди намагалися привласнити собі всю кількість продуктів, які давала земля, за винятком заробітку фермера, тобто за винятком витрат виробництва. Таким чином, власність невідступно йде за працею, щоб відбирати у неї всю ту кількість продуктів, яка перевищує дійсні витрати виробництва. В той час як власник виконує містичний обов'язок і у відношенні до землероба є представником суспільного колективу, фермер у накреслениях провидіння є не більше як працівник, який несе відповідальність і зобов'язаний звітувати перед суспільством про те, що він одержав понад належний йому по праву заробіток... Отже, за суттю своєю і за своїм призначенням рента є знаряддям розподіляючої справедливості, одним з численних засобів, що вживаються економічним генієм для досягнення рівності. Це — величезний кадастр, який складають з протилежних точок зору власники і фермери — при неможливості таємної змови між ними — заради найвищої мети, причому кінцевим результатом такого кадастру повинно бути зрівняння володіння землею між землекористувачами і промисловцями... Потрібна була вся магічна сила власності, щоб вирвати у землероба надлишок продукту, на який він не міг не дивитися, як на свій власний, вважаючи себе єдиним його творцем. Рента, або, краще сказати, земельна власність, розтрощила землеробський егоїзм і породила солідарність, яку не могла б створити ніяка сила, ніякий поділ земель... Тепер, коли моральний результат власності досягнутий, лишається зробити розподіл ренти» [т. II, стор. 270, 272].

Весь цей набір гучних слів зводиться насамперед ось до чого: Рікардо говорить, що міра ренти визначається надлишком ціни землеробських продуктів над витратами їх виробництва, включаючи в ці витрати звичайний прибуток і звичайний процент на капітал. Пан Прудон робить краще: він примушує втрутитися у справу

* Людина з сорока екю — персонаж однойменного роману Вольтера. *Ред.*
** — боязнь порожнечі. *Ред.*

власника, який з'являється як deus ex machina *, щоб вирвати у *землероба* весь надлишок його продукту над витратами виробництва. Він вдається до втручання власника, щоб пояснити власність, до втручання одержувача ренти, щоб пояснити ренту. Він відповідає на питання тим, що повторює категорію, яка має бути пояснена, з доданням до неї ще одного складу [41].

Зауважимо ще, що, визначаючи земельну ренту відмінністю в родючості грунту, пан Прудон приписує їй нове походження, оскільки, перед тим як стали цінити землю за різним ступенем її родючості, вона «не була», на думку пана Прудона, «міновою вартістю, а була спільною». Куди ж ділася прудонівська фікція ренти, породженої *необхідністю* повернути *до землі* людину, яка *готова була загубитися у нескінченній порожнечі?*

Звільнимо тепер вчення Рікардо від тих провіденціальних, алегоричних і містичних фраз, в які так старанно прибрав його пан Прудон.

Рента, в рікардовському розумінні, є земельна власність у буржуазному стані, тобто феодальна власність, яка підкорилась умовам буржуазного виробництва.

Ми бачили, що, за вченням Рікардо, ціна всіх предметів визначається, кінець кінцем, витратами виробництва, включаючи сюди підприємницький прибуток; інакше кажучи, вона визначається кількістю затраченого робочого часу. В промисловому виробництві ціна продукту, одержаного при затраті найменшої кількості праці, визначає ціну всіх інших товарів того самого роду, бо кількість найбільш дешевих і найбільш продуктивних знарядь виробництва може бути збільшена до нескінченності, а вільна конкуренція неодмінно створює ринкову ціну, тобто створює одну загальну ціну для всіх продуктів одного і того самого роду.

А в сільськогосподарському виробництві ціна всіх продуктів одного і того самого роду визначається, навпаки, ціною продукту, виробленого при затраті найбільшої кількості праці. Насамперед, тут не можна, як у промисловому виробництві, збільшувати за бажанням кількість знарядь виробництва однакового ступеня продуктивності, тобто кількість земель однакового ступеня родючості. Потім поступове зростання народонаселення приводить тут до експлуатації земель нижчої якості або до нових капіталовкладень у старі ділянки, відповідно менш продуктивних, ніж початкові капіталовкладення. В тому й іншому випадку витрачається більша кількість праці для одержання порівняно меншої кількості продуктів. Оскільки необхідність у цій праці, що збільшилася, створена потребами населення, то продукт земельної ділянки, яка потребувала дорожчого обробітку, неодмінно знаходить собі виму-

* Буквально: «бог з машини» (в античному театрі актори, які зображували богів, з'являлися на сцені з допомогою особливих механізмів); у переносному розумінні — особа, яка з'являється несподівано і врятовує становище. *Ред.*

шений збут, як і продукт земельної ділянки, обробіток якої обходиться дешевше. А оскільки конкуренція нівелює ринкові ціни, то продукти кращої ділянки продаватимуться так само дорого, як і продукти гіршої ділянки. Саме цей надлишок у ціні продуктів, зібраних з кращої ділянки, над витратами їх виробництва і становить ренту. Якби завжди були під рукою землі однакового ступеня родючості; якби в землеробстві можна було, так само як у промисловості, завжди вдаватися до менш дорогих і більш продуктивних машин, або якби подальші вкладення капіталу в землю давали стільки ж, як і перші, то ціна землеробських продуктів визначалася б собівартістю товарів, вироблених за допомогою найкращих знарядь виробництва, як ми це бачили щодо ціни промислових продуктів. Але тоді зникла б і рента.

Для того щоб теорія Рікардо була взагалі правильна, необхідно *, щоб капітали могли вільно застосовуватися в різних галузях виробництва; щоб дуже розвинута конкуренція між капіталістами привела прибуток до одного рівня; щоб фермер перетворився у звичайного капіталістичного підприємця, який вимагає на свій капітал, вкладений ним у земельні ділянки нижчої якості **, прибутку, що дорівнює тому, який він міг би мати із свого капіталу в будь-якій галузі промисловості ***; щоб обробіток землі провадився за системою великого виробництва; щоб, нарешті, сам земельний власник добивався одержання доходу лише у грошовій формі.

Можливе таке становище, як це спостерігається в Ірландії, що рента ще не існує, хоч здача земель в оренду досягла крайнього розвитку ****. Оскільки рента є надміром не тільки над заробітною платою, а й над підприємницьким прибутком, то вона не може існувати там, де доход землевласника є просто вирахуванням із заробітної плати.

Отже, рента не тільки не перетворює землекористувача, фермера у *простого працівника* і не «вириває у землероба надлишок продукту, на який він не може не дивитися як на свій власний», а ставить перед земельним власником — замість раба, кріпака, оброчного селянина або найманого батрака — капіталістичного підприємця. Відколи земельна власність конституювалась як джерело ренти, землевласник одержує собі тільки надлишок зверх витрат виробництва, що визначаються не тільки заробітною платою, а також і підприємницьким прибутком. Отже, саме у землевласника

---

* У примірнику з виправленнями Маркса початок цієї фрази був змінений так: «Для того, щоб теорія Рікардо, якщо прийняти її положення, була взагалі правильна, необхідно ще». *Ред.*

** У примірнику з виправленнями Маркса слова «у земельні ділянки нижчої якості» замінено словами «у землю». *Ред.*

*** У виданні 1847 р. замість останніх слів було: «наприклад, у бавовняній промисловості». *Ред.*

**** У виданні 1847 р. цей абзац починався так: «В Ірландії рента ще не існує». *Ред.*

рента вирвала частину його доходів *. Минуло багато часу, перш ніж феодальний орендар був витіснений капіталістичним підприємцем. У Німеччині, наприклад, таке перетворення почалося тільки в останній третині XVIII століття, і лише в Англії ці відносини між капіталістичним підприємцем і земельним власником досягли свого повного розвитку.

Поки існував тільки *землероб* пана Прудона, ренти не було. Але якщо існує рента, землероб є вже не фермером, а робітником, землеробом фермера. Приниження працівника до ролі простого робітника, поденника, найманого батрака, що працює на капіталістичного підприємця; поява капіталістичного підприємця, що експлуатує землю на таких самих підставах, як будь-яку фабрику; перетворення земельного власника з маленького пана у звичайного лихваря — ось різні відносини, які виражає рента.

Рента, в рікардовському розумінні, є перетворення патріархального землеробства у комерційне підприємство, прикладення підприємницького капіталу до землі, перенесення міської буржуазії на село. Замість того щоб *прив'язати людину до природи*, рента тільки зв'язала експлуатацію землі з конкуренцією. Конституювавшись як джерело ренти, земельна власність сама є вже *результатом конкуренції*, оскільки з цього часу вона потрапляє у залежність від ринкової вартості землеробських продуктів. Як рента земельна власність втрачає свою нерухомість і стає предметом торгівлі. Рента можлива тільки з того моменту, коли розвиток міської промисловості і суспільна організація, що виникла в результаті цього розвитку, примушують земельного власника прагнути до самого лише комерційного прибутку, до самого тільки грошового доходу від своїх землеробських продуктів і привчають його бачити в його земельній власності лише машину, яка карбує йому гроші. Рента настільки відірвала земельного власника від землі, від природи, що він може навіть зовсім не знати своїх земельних володінь, як це буває в Англії. Що ж до фермера, капіталістичного підприємця і сільськогосподарського робітника, то вони не більше прив'язані до землі, з якої вони здобувають доход, ніж фабрикант і фабричний робітник прив'язані до тієї бавовни або до тієї вовни, яку вони обробляють; прив'язаність вони почувають лише до ціни свого господарства, до грошового доходу. Звідси ієреміади реакційних партій, які жадають повернення феодалізму, доброго патріархального життя, простих звичаїв і великих чеснот наших предків. Підпорядкування землі тим самим законам, що управляють і всякою іншою промисловістю, є і завжди буде предметом небез-

* У німецькому виданні 1885 р. дві останні фрази випущені і замість них до попередніх слів «капіталістичного підприємця» додано таке речення: «який експлуатує землю за допомогою своїх найманих робітників і платить землевласникові як орендну плату тільки надлишок зверх витрат виробництва, включаючи в них прибуток на капітал». *Ред.*

корисливого жалю. Отже, рента, можна сказати, була тією рушійною силою, що втягла ідилію в історичний рух.

Припустивши буржуазне виробництво як необхідну умову існування ренти, Рікардо проте застосовує своє поняття про ренту до земельної власності всіх часів і народів. Це — спільна помилка всіх економістів, які видають відносини буржуазного виробництва за вічні категорії.

Від приписуваної ренті провіденціальної мети — перетворення *землероба* у *працівника, що несе відповідальність*,— пан Прудон переходить до зрівняльного розподілу ренти.

Рента утворюється, як ми це тільки що бачили, в результаті *рівності цін* на продукти, одержані з ділянок землі *неоднакової родючості,* так що гектолітр зерна, який коштував 10 франків, продається за 20 франків, якщо витрати виробництва на землі нижчої якості досягають 20 франків.

Поки необхідність примушує споживачів купувати всі землеробські продукти, доставлені на ринок, їх ринкова ціна визначається витратами виробництва найдорожчих продуктів. Саме це вирівнювання цін, що випливає з конкуренції, а зовсім не з відмінності в родючості грунту, дає власникові кращої землі 10 франків ренти з кожного проданого його фермером гектолітра.

Припустимо на хвилину, що ціна зерна визначається кількістю робочого часу, необхідного для його виробництва; тоді гектолітр зерна, зібраний з землі кращої якості, продаватиметься по 10 франків, тимчасом як гектолітр, зібраний з землі гіршої якості, коштуватиме 20 франків. Якщо прийняти це припущення, то середня ринкова ціна буде 15 франків, тимчасом як за законом конкуренції вона становить 20 франків. Якби середня ціна дорівнювала 15 франкам, то не могло б бути ні зрівняльного, ні будь-якого іншого розподілу ренти, бо не було б і самої ренти. Рента тому тільки й існує, що гектолітр зерна, який коштує виробникові 10 франків, продається за 20 франків. Пан Прудон припускає рівність ринкових цін при нерівних витратах виробництва, для того щоб прийти до зрівняльного розподілу продукту нерівності.

Ми розуміємо, чому такі економісти, як Мілль, Шербюльє, Хільдіч та ін., вимагали привласнення ренти державою і використання її для заміни податків. Це було тільки відкритим виявом ненависті промислового капіталіста до земельного власника, який є в його очах непотрібним і зайвим у загальному ході буржуазного виробництва.

Але примусити спочатку платити по 20 франків за гектолітр зерна, щоб провести потім загальний розподіл тих зайвих 10 франків, які було взято із споживачів,— цього дійсно цілком досить для того, щоб *соціальний геній меланхолійно* пішов *своїм зигзагоподібним шляхом* і розбив собі голову об перший-ліпший *ріг.*

Рента стає під пером пана Прудона

«величезним *кадастром*, який складають з протилежних точок зору власники і фермери... заради найвищої мети, причому кінцевим результатом такого кадастру повинно бути зрівняння володіння землею між землекористувачами і промисловцями» [т. II, стор. 271].

Тільки в умовах сучасного суспільства той чи інший створюваний рентою кадастр може мати яке-небудь практичне значення.

Але ми вже показали, що орендна плата, сплачувана фермером земельному власникові, є більш-менш точним вираженням ренти лише в країнах, найбільш розвинутих у промисловому і торговельному відношенні. Та й тут в орендну плату включається часто процент на вкладений у землю капітал. Місцеположення земельних ділянок, близькість міст і багато інших обставин впливають на розмір орендної плати і видозмінюють ренту. Цих незаперечних доказів було б досить, щоб довести неточність кадастру, заснованого на ренті.

З другого боку, рента не може бути і постійним показником ступеня родючості даної ділянки землі, бо сучасне застосування хімії невпинно змінює природу грунту, а геологічні знання починають саме тепер спростовувати всі старі оцінки порівняльної родючості. Лише близько двадцяти років тому почався обробіток обширних земель у східних графствах Англії, що лишалися до того часу необробленими внаслідок недостатнього знання взаємовідносин між гумусом і складом підгрунтя.

Таким чином, історія не тільки не дає нам у ренті готового кадастру, а весь час змінює і цілком спростовує всі уже існуючі кадастри.

Нарешті, родючість зовсім не настільки є природною якістю грунту, як це може здатися: вона тісно зв'язана з сучасними суспільними відносинами. Земля може бути дуже родючою для обробітку під хліб, і все-таки ринкові ціни можуть спонукати хлібороба перетворити її в штучні луки і зробити, таким чином, неродючою.

Пан Прудон винайшов свій кадастр, що не має навіть того значення, яке має звичайний кадастр, лише для того, щоб втілити у ньому *провіденціально-зрівняльну мету* ренти.

«Рента»,— продовжує пан Прудон,— «є процент, який платять за капітал, що ніколи не знищується, тобто за землю. А оскільки матеріальний склад цього капіталу не може бути збільшений, але може лише нескінченно поліпшуватися щодо способу використання, то звідси випливає, що, в той час як внаслідок величезної кількості капіталів процент або прибуток від позики (mutuum) має тенденцію завжди зменшуватися, рента прагне до постійного збільшення завдяки удосконаленню виробництва, що веде до поліпшення обробітку землі... Така рента за своєю сутністю» [т. II, стор. 265].

На цей раз пан Прудон бачить у ренті всі ознаки процента, з тією лише різницею, що вона є процентом на особливого роду капітал. Цей капітал є земля, капітал вічний, «матеріальний склад якого не може бути збільшений, але може лише нескінченно поліпшуватися щодо способу використання». В ході розвитку цивіліза-

ції процент має сталу тенденцію до зниження, а рента завжди прагне до підвищення. Процент падає через велику кількість капіталів, рента підвищується внаслідок внесених у виробництво удосконалень, результатом яких є дедалі кращі і кращі способи використання землі.

Така думка пана Прудона за своєю суттю.

Розглянемо насамперед, наскільки правомірно називати ренту процентом на капітал.

Для самого земельного власника рента є процент на той капітал, який заплачений ним за землю або міг би бути виручений при її продажу. Але, продаючи або купуючи землю, він продає або купує тільки ренту. Ціна, яку він платить за придбання ренти, встановлюється відповідно до загального рівня процента і не має нічого спільного з самою природою ренти. Процент на капітали, вкладені в землю, звичайно нижчий від процента на капітали, вміщені у промислові підприємства або в торгівлю. Таким чином, якщо не відрізняти від самої ренти процента, який дає земля її власникові, то виявиться, що процент з землі-капіталу падає ще нижче від процента з інших капіталів. Але мова йде не про продажну або купівельну ціну ренти, не про її ринкову вартість, не про ренту капіталізовану, а про ренту саму по собі.

Орендна плата, крім ренти у власному розумінні, може ще містити в собі процент на капітал, вкладений у землю. В такому разі цю частину орендної плати земельний власник одержує не як земельний власник, а як капіталіст. Це, однак, не та рента, у власному розумінні слова, про яку в нас повинна йти мова.

Поки землею не користуються як засобом виробництва, вона не являє собою капіталу. Кількість землі-капіталу може збільшуватися так само, як і кількість усіх інших знарядь виробництва. Ми нічого не додаємо до її матеріального складу, вживаючи вислів пана Прудона, але збільшуємо кількість земель, що служать знаряддям виробництва. Самим тільки новим вкладенням капіталів у ділянки землі, вже перетворені у засоби виробництва, люди збільшують землю-капітал без усякого збільшення землі-матерії, тобто простору землі. Під землею-матерією пан Прудон розуміє землю в її просторових межах. Щодо вічності, яку він приписує землі, то ми нічого не маємо проти присвоєння їй, як матерії, цієї якості. Але земля-капітал не більш вічна, ніж усякий інший капітал.

Золото і срібло, що дають процент, так само міцні і вічні, як земля. Якщо ціна золота і срібла падає, в той час як ціна землі зростає, то цим земля аж ніяк не зобов'язана своїй більш або менш вічній природі.

Земля-капітал є основний капітал, але основний капітал так само зношується, як і оборотні капітали. Поліпшення, застосовувані до землі, потребують, щоб їх відтворювали і підтримували; вони служать лише певний час і в цьому відношенні подібні до всіх

інших поліпшень, якими користуються для перетворення матерії в засіб виробництва. Якби земля-капітал була вічною, то деякі місцевості мали б зовсім інший вигляд, ніж тепер; римська Кампанья, Сіцілія і Палестина лишалися б в усьому блиску їх колишнього процвітання.

Бувають навіть такі випадки, коли земля-капітал може зникнути при збереженні внесених у неї поліпшень.

По-перше, це трапляється кожного разу, коли рента, у власному розумінні слова, знищується внаслідок конкуренції нових, більш родючих земель; по-друге, поліпшення, що мали цінність у певну епоху, втрачають її з того моменту, коли розвиток агрономії робить їх загальними.

Представником землі-капіталу є не земельний власник, а фермер. Доход, який дає земля як капітал,— це не рента, а процент і підприємницький прибуток. Є землі, які дають цей процент і цей прибуток, не даючи ренти.

Словом, земля, оскільки вона дає процент, є земля-капітал, але як земля-капітал вона не дає ренти, не становить земельної власності. Рента є результатом тих суспільних відносин, при яких відбувається експлуатація землі. Вона не може бути наслідком більш або менш міцної, більш або менш довговічної природи землі. Рента зобов'язана своїм походженням суспільству, а не грунтові.

На думку пана Прудона, «поліпшення обробітку землі» — наслідок «удосконалення виробництва» — становить причину постійного зростання ренти. Це поліпшення, навпаки, примушує її періодично падати.

У чому полягає взагалі всяке поліпшення, все одно — у землеробстві чи промисловості? У тому, щоб виробляти більше за допомогою тієї самої кількості праці, у тому, щоб виробляти стільки як і навіть більше за допомогою меншої кількості праці. Завдяки таким поліпшенням фермер не має потреби вживати більшу кількість праці для одержання порівняно меншого продукту. Йому немає тоді потреби вдаватися до обробітку земель нижчої якості, і його послідовні капіталовкладення в ту саму землю лишаються однаково продуктивними. Таким чином, ці поліпшення не тільки не піднімають ренту, як твердить пан Прудон, а становлять, навпаки, тимчасові перешкоди до її підвищення.

Англійські землевласники XVII століття настільки добре розуміли цю істину, що боролися проти успіхів землеробства, побоюючись зменшення своїх доходів. (*Див.* Петті, англійського економіста часів Карла II [42].)

§ V. СТРАЙКИ І КОАЛІЦІЇ РОБІТНИКІВ

«Усякий рух, спрямований на підвищення заробітної плати, не може привести ні до чого іншого, крім підвищення ціни на хліб, вино і т. д., тобто до зростання нужди. Бо що таке заробітна плата? Це собівартість хліба» і т. д.,

«це повна ціна всіх речей. Підемо ще далі. Заробітна плата є пропорційність елементів, які становлять багатство і кожного дня споживаються з метою відтворення масою робітників. Тому подвоїти заробітну плату... означало б видати кожному виробникові частину, яка перевищує його продукт, що само по собі становить суперечність. Якщо ж підвищення захопить лише невелику кількість галузей виробництва, то воно викличе загальний розлад обміну, одним словом, *зростання нужди*... Я стверджую, що за страйками, які викликали збільшення заробітної плати, не може не настати *загальне підвищення цін;* це так само правильно, як двічі по два — чотири» (Прудон, т. I, стор. 110 і 111).

Ми заперечуємо всі ці положення за винятком одного: що двічі по два — чотири.

По-перше, не може бути *загального підвищення цін*. Якщо ціна всіх предметів подвоюється одночасно з подвоєнням заробітної плати, то від цього не відбувається ніякої зміни цін, а змінюються лише словесні вирази.

По-друге, загальне підвищення заробітної плати ніколи не може привести до більш або менш загального подорожчання товарів. Справді, якби всі галузі виробництва використовували однакову кількість робітників у відношенні до свого основного капіталу, або до застосовуваних у цих галузях знарядь праці, то загальне підвищення заробітної плати повело б до загального зниження прибутку, а ринкова ціна товарів не зазнала б ніякої зміни.

Але оскільки відношення ручної праці до основного капіталу неоднакове в різних галузях виробництва, то всі галузі, що використовують порівняно більший основний капітал і меншу кількість робітників, змушені будуть рано чи пізно знизити ціну своїх товарів. У противному разі, якби ціна їх товарів не знизилась, то їх прибуток піднявся б вище від загального рівня прибутків. Адже машини не одержують заробітної плати. Тому загальне підвищення заробітної плати було б менш відчутне для галузей виробництва, що використовують порівняно з іншими більше машин і менше робітників. Але перевищення тими чи іншими прибутками загального рівня, при постійному прагненні конкуренції до їх вирівнювання, могло б бути тільки тимчасовим. Таким чином, не беручи до уваги деяких коливань, загальне підвищення заробітної плати повело б не до загального підвищення цін, як твердить пан Прудон, а до часткового їх зниження, тобто до зниження ринкової ціни товарів, що виготовляються переважно за допомогою машин.

Підвищення і зниження прибутку і заробітної плати виражають лише ту пропорцію, в якій капіталісти і робітники беруть участь у продукті робочого дня, зовсім не впливаючи в більшості випадків на ціну продукту. Але щоб «страйки, які викликали збільшення заробітної плати, вели до загального підвищення цін і навіть до зростання нужди»,— це одна з тих ідей, які можуть зародитися лише в голові незбáгненого поета.

В Англії страйки завжди були приводом до винайдення і застосування тих чи інших нових машин. Машини були, можна

сказати, зброєю капіталістів проти заворушень кваліфікованих робітників. Найбільший винахід новітньої промисловості — self-acting mule * — поставив поза боротьбою прядильників, що збунтувалися. Якби навіть єдиним результатом коаліцій і страйків були спрямовані проти них зусилля винахідницької думки в галузі механіки, то і в цьому разі коаліції і страйки справляли б величезний вплив на розвиток промисловості.

«Я»,— продовжує пан Прудон,— «читаю в статті пана Леона Фоше, надрукованій... у вересні 1845 р. [43], що з деякого часу англійські робітники втратили смак до *коаліцій* — прогрес, з яким їх, звичайно, можна тільки привітати,— але що це поліпшення морального стану робітників є переважно наслідком їх економічної освіти. «Не від фабрикантів залежить заробітна плата,— вигукнув на мітингу в Болтоні один прядильник.— У періоди депресії хазяї виконують, так би мовити, тільки роль нагая в руках необхідності і повинні волею-неволею завдавати ударів. Регулюючим принципом є відношення між попитом і пропозицією, а над ним хазяї не владні»... В добрий час»,— вигукує пан Прудон,— «ось, нарешті, добре видресирувані, зразкові робітники» і т. д., і т. д., і т. д. «Цього лиха ще тільки бракувало Англії; але через протоку воно не перейде» (Прудон, т. I, стор. 261 і 262).

З усіх англійських міст саме в Болтоні радикалізм найбільше розвинутий. Робітники Болтона відомі як найбільш крайні революціонери. Під час широкої агітаційної кампанії за скасування хлібних законів [44], що велася в Англії, місцеві фабриканти не вважали за можливе боротися з земельними власниками, не висуваючи вперед робітників. Але оскільки інтереси робітників не менш протилежні інтересам фабрикантів, ніж інтереси фабрикантів інтересам земельних власників, то фабриканти, природно, повинні були зазнавати поразок на мітингах робітників. Що ж зробили фабриканти? Вони організували показні мітинги з участю головним чином фабричних майстрів, невеликої кількості відданих їм робітників і *друзів торгівлі* у власному розумінні цього слова. Коли потім справжні робітники намагалися взяти участь у цих мітингах, як це було в Болтоні і Манчестері, щоб протестувати проти таких підтасованих демонстрацій, то їм заборонили вхід під тим приводом, що це — ticket-meeting. Під цим словом розуміють мітинги, на які допускаються лише особи, що мають вхідні квитки. Тим часом афіші, розклеєні на стінах, оголошували про публічні мітинги. Кожного разу, коли відбувалися ці мітинги, газети фабрикантів давали пишномовні і докладні звіти про виголошувані там промови. Нічого й казати, що ці промови виголошували фабричні майстри. Лондонські газети передруковували їх слово в слово. Пан Прудон мав нещастя прийняти фабричних майстрів за рядових робітників, і він їм якнайсуворіше забороняє перепливати протоку.

Якщо в 1844 і 1845 р. стало менше чути про страйки, ніж у попередні роки, то це тому, що 1844 і 1845 р. були першими роками

* — сельфактор (автоматична прядильна машина). *Ред.*

процвітання англійської промисловості після 1837 року [45]. І проте жоден з тред-юніонів не розпався.

Послухаємо тепер болтонських фабричних майстрів. За їх словами, фабриканти не мають влади над заробітною платою, бо не від них залежить ціна продукту; а ціна продукту не залежить від них тому, що вони не мають влади над світовим ринком. На цій підставі вони давали зрозуміти, що не слід влаштовувати коаліцій з метою вирвати у хазяїв збільшення заробітної плати. Пан Прудон, навпаки, забороняє коаліції, побоюючись, щоб вони не привели до підвищення заробітної плати і не викликали загального зростання нужди. Немає потреби зазначати, що в одному пункті між фабричними майстрами і паном Прудоном існує найбільш зворушлива згода: в тому, що підвищення заробітної плати рівнозначне підвищенню ціни продуктів.

Та чи дійсно досада пана Прудона викликана побоюванням зростання нужди? Ні. Він сердиться на болтонських фабричних майстрів просто за те, що вони визначають вартість *попитом і пропозицією* і нітрохи не турбуються про *конституйовану вартість,* про вартість, що досягла конституйованого стану, про конституювання вартості, включаючи сюди *постійну обмінюваність* і всі інші *пропорційності відносин* і *відносини пропорційності,* що виступають поряд з провидінням.

«Страйк робітників *протизаконний;* це засвідчує не тільки кримінальний кодекс, а також і економічна система і необхідність встановленого порядку... Свобода кожного окремого робітника розпоряджатися своєю особою і своїми руками може бути терпима, але суспільство не може дозволити робітникам вдаватися за допомогою коаліцій до насильства над монополією» (т. I, стор. 334 і 335).

Пан Прудон хоче видати статтю французького кримінального кодексу за необхідний і загальний результат відносин буржуазного виробництва.

В Англії коаліції дозволені актом парламенту, і саме економічна система змусила парламент затвердити такий закон. Коли в 1825 р., при міністрі Хаскіссоні, парламент повинен був змінити законодавство, щоб привести його в більшу відповідність з порядком речей, створеним вільною конкуренцією, він не міг не скасувати усіх законів, що забороняли коаліції робітників [46]. Чим сильніше розвиваються сучасна промисловість і конкуренція, тим більше є елементів, що викликають появу коаліцій і сприяють їх діяльності, а коли коаліції стають економічним фактом, який з кожним днем набирає дедалі більшої сталості, вони неминуче вже незабаром стають і правовим фактом.

Тому відповідна стаття французького кримінального кодексу доводить щонайбільше тільки те, що під час Установчих зборів і при імперії сучасна промисловість і конкуренція не були ще досить розвинуті [47].

Економісти і соціалісти * згодні між собою в одному-однісінькому пункті — в осудженні *коаліцій*. Тільки вони по-різному мотивують свій вирок.

Економісти говорять робітникам: Не об'єднуйтеся в коаліції. Об'єднуючись у коаліції, ви порушуєте регулярну роботу промисловості, заважаєте фабрикантам задовольняти замовників, вносите розлад у торгівлю і прискорюєте запровадження машин, які, роблячи непотрібною частину вашої праці, змушують вас тим самим погоджуватися на ще нижчу заробітну плату. До того ж ваші зусилля даремні. Ваша заробітна плата визначатиметься відношенням між попитом на робочі руки і їх пропозицією; обурення проти вічних законів політичної економії таке ж смішне, як і небезпечне.

Соціалісти говорять робітникам: Не об'єднуйтеся в коаліції, бо, в остаточному підсумку, що ви цим виграєте? Підвищення заробітної плати? Економісти доведуть вам з цілковитою очевидністю, що навіть у разі успіху за короткочасним виграшем кількох копійок настане зменшення заробітної плати вже назавжди. Спритні калькулятори доведуть вам, що потрібно буде багато років, щоб збільшення заробітної плати могло відшкодувати вам хоч би ті витрати, які були необхідні для організації і підтримки коаліцій. А ми, як соціалісти, скажемо вам, що навіть незалежно від цього грошового питання ви і при коаліціях не станете в меншій мірі робітниками, а хазяї завжди залишаться хазяями в майбутньому, як були ними в минулому. Отже, ніяких коаліцій, ніякої політики, бо влаштовувати коаліції — чи не означає це займатися політикою?

Економісти хочуть, щоб робітники залишалися в суспільстві, яким воно склалося на даний час і яким воно було ними записане і зафіксоване в їх підручниках.

Соціалісти радять дати спокій старому суспільству, щоб з тим більшою легкістю увійти в нове, уготоване ними з такою передбачливістю.

Але, всупереч тим і іншим, всупереч підручникам і утопіям, коаліції ні на хвилину не переставали прогресувати і розширюватися разом з розвитком і зростанням сучасної промисловості. Тепер можна навіть сказати, що ступінь розвитку коаліцій у даній країні точно вказує місце, яке вона займає в ієрархії світового ринку. Англія, де промисловість досягла найвищого ступеня розвитку, має також найбільші і найкраще організовані коаліції.

В Англії робітники не обмежилися частковими коаліціями, що не мали іншої мети, крім минущого страйку, і зникали разом з його припиненням. Були створені постійні коаліції, тред-юніо-

* Тобто соціалісти того часу: фур'єристи у Франції, оуеністи в Англії.— *Ф. Е.* *(Примітка Енгельса до німецького видання 1885 р.)*

ни, які служать оплотом робітників у їх боротьбі проти підприємців. Нині всі ці місцеві тред-юніони об'єднані в Національну асоціацію об'єднаних професій [48], що налічує вже 80 000 членів і має в Лондоні свій центральний комітет. Організація цих страйків, коаліцій, тред-юніонів відбувалась одночасно з політичною боротьбою робітників, які становлять тепер під назвою *чартистів* велику політичну партію [49].

Перші спроби робітників до *об'єднання* завжди набирають форми коаліцій.

Велика промисловість скупчує в одному місці масу невідомих один одному людей. Конкуренція розколює їх інтереси. Але охорона заробітної плати, цей спільний інтерес щодо їх хазяїна, об'єднує їх однією спільною ідеєю опору, *коаліції*. Таким чином, коаліція завжди має подвійну мету: припинити конкуренцію між робітниками, щоб вони були спроможні спільними силами конкурувати з капіталістом. Якщо першою метою опору була тільки охорона заробітної плати, то потім, в міру того як ідея приборкання робітників у свою чергу об'єднує капіталістів, коаліції, спочатку ізольовані, формуються в групи, і охорона робітниками їх спілок проти постійно об'єднаного капіталу стає для них більш необхідною, ніж охорона заробітної плати. Наскільки це правильно, показує той факт, що робітники, на превелике здивування англійських економістів, жертвують значною частиною своєї заробітної плати на користь спілок, заснованих, на думку цих економістів, лише заради заробітної плати. У цій боротьбі — справжній громадянській війні — об'єднуються і розвиваються всі елементи для прийдешньої битви. Досягши цього пункту, коаліція набирає політичного характеру.

Економічні умови перетворили спочатку масу народонаселення в робітників. Панування капіталу створило для цієї маси однакове становище і спільні інтереси. Таким чином, ця маса є вже класом у відношенні до капіталу, але ще не для себе самої. У боротьбі, наміченій нами лише в деяких її фазах, ця маса згуртовується, вона конституюється як клас для себе. Інтереси, які вона захищає, стають класовими інтересами. Але боротьба класу проти класу є боротьба політична.

В історії буржуазії ми повинні розрізняти дві фази: у першій фазі вона формується у клас в умовах панування феодалізму і абсолютної монархії; в другій, уже сформувавшись у клас, вона повалює феодалізм і монархію, щоб із старого суспільства створити суспільство буржуазне. Перша з цих фаз була тривалішою і потребувала найбільших зусиль. Буржуазія теж почала свою боротьбу з часткових коаліцій проти феодалів.

Існує чимало досліджень, що змальовують різні історичні фази, пройдені буржуазією, починаючи з міської самоврядної громади до конституювання буржуазії як класу.

Та коли йдеться про те, щоб ясно усвідомити собі про страйки, коаліції та інші форми, в яких пролетарі на наших очах здійснюють свою організацію як класу, то одних охоплює справжній страх, а інші афішують *трансцендентальну* зневагу.

Існування пригнобленого класу становить життєву умову кожного суспільства, заснованого на антагонізмі класів. Отже, визволення пригнобленого класу неодмінно має на увазі створення нового суспільства. Для того щоб пригноблений клас міг визволити себе, треба, щоб набуті вже продуктивні сили й існуючі суспільні відносини не могли довше існувати поряд. З усіх знарядь виробництва наймогутнішою продуктивною силою[50] є сам революційний клас. Організація революційних елементів як класу припускає існування всіх тих продуктивних сил, які могли зародитися в надрах старого суспільства.

Чи значить це, що після падіння старого суспільства настане панування нового класу, яке виражатиметься у новій політичній владі? Ні.

Умова визволення робітничого класу є знищення всіх класів; цілком так само, як умовою визволення третього стану, буржуазії, було знищення всіх і всіляких станів *.

Робітничий клас поставить, у ході розвитку, на місце старого буржуазного суспільства таку асоціацію, яка виключає класи і їх протилежність; не буде вже ніякої власне політичної влади, бо саме політична влада є офіційне вираження протилежності класів усередині буржуазного суспільства.

А до того часу антагонізм між пролетаріатом і буржуазією залишиться боротьбою класу проти класу, боротьбою, яка, будучи доведена до найвищої міри свого напруження, являє собою повну революцію. А втім, чи треба дивуватися, що суспільство, засноване на *протилежності* класів, приходить, як до останньої розв'язки, до грубої *суперечності*, до фізичної сутички людей?

Не говоріть, що соціальний рух виключає політичний рух. Ніколи не буває політичного руху, який не був би водночас і соціальним.

Тільки при такому порядку речей, коли не буде більше класів і класового антагонізму, *соціальні еволюції* перестануть бути *політичними революціями*. А до того часу напередодні кожної загальної перебудови суспільства останнім словом соціальної науки завжди буде:

«Битва або смерть; кривава боротьба або небуття. Така невблаганна постановка питання». *(Жорж Санд.)* [52]

---

* Про стани тут говориться в історичному розумінні, як про стани феодальної держави, стани з певними і суворо обмеженими привілеями. Буржуазна революція знищила стани разом з їх привілеями. Буржуазне суспільство знає тільки *класи*. Через це той, хто називає пролетаріат «четвертим станом», впадає в цілковиту суперечність з історією.— *Ф. Е.* [51] *(Примітка Енгельса до німецького видання 1885 р.)*

Ф. ЕНГЕЛЬС

МАРКС І РОДБЕРТУС

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ ПРАЦІ К. МАРКСА «ЗЛИДЕННІСТЬ ФІЛОСОФІЇ» [53]

Пропонований твір був написаний зимою 1846—1847 рр.,—у той час, коли Маркс остаточно усвідомив основні риси своїх нових історичних і економічних поглядів. Книга Прудона «Система економічних суперечностей, або Філософія злиднів», яка саме вийшла тоді, дала йому привід грунтовно викласти ці основні риси на противагу поглядам людини, що мала зайняти з цього часу найвидатніше місце серед тодішніх французьких соціалістів. З того часу, коли обидва вони в Парижі часто цілими ночами сперечалися з економічних питань, шляхи їх розходилися все більше й більше; твір Прудона довів, що тепер уже між ними лягла непрохідна прірва; ігнорувати це тоді стало вже неможливо, і Маркс у цій своїй відповіді констатував остаточний розрив.

Узагальнюючий відзив Маркса про Прудона є у вміщеній слідом за цією передмовою статті, що з'явилась у 1865 р. в №№ 16, 17 і 18 берлінського «Social-Demokrat» [54]. Це була єдина стаття, яку Маркс написав для цієї газети; спроби пана фон Швейцера спрямувати газету феодальним і урядовим руслом, що виявилися незабаром, змусили нас уже через кілька тижнів публічно відмовитися від співробітництва в ній [55].

Для Німеччини пропонований твір має саме в даний момент таке значення, якого сам Маркс ніколи не передбачав. Чи міг він знати, що, спрямовуючи свої стріли в Прудона, він влучить у кумира сучасних кар'єристів — Родбертуса, якого тоді не знав навіть на ім'я?

Тут не місце докладно спинятися на відносинах між Марксом і Родбертусом; нагода для цього мені дуже скоро випаде [56]. Зауважу тут тільки, що коли Родбертус звинувачує Маркса в тому, що він його «пограбував» і, «не цитуючи, широко використав у своєму «Капіталі»» [57] його твір «До пізнання», то в азарті він доходить до наклепу, який пояснюється лише роздратованістю невизнаного генія і його дивовижною необізнаністю з тим, що відбувається за

межами Пруссії, особливо ж у соціалістичній та економічній літературі. Ні ці звинувачення, ні згаданий твір Родбертуса ніколи не потрапляли Марксові на очі; з творів Родбертуса він взагалі був обізнаний тільки з його трьома «Соціальними листами» [58], та й то ніяк не раніше 1858 чи 1859 року.

З більшою підставою Родбертус твердить у цих листах, що «прудонівська конституйована вартість» відкрита ним ще *до* Прудона [59]; але й тут, правда, знову помилково тішить себе тим, начебто він *перший* зробив це відкриття. Отже, він, в усякому разі, теж був підданий критиці в пропонованому творі, і це примушує мене коротко спинитися на розгляді його «основоположного» творика «До пізнання нашого економічного ладу», 1842, оскільки творик, крім вміщеного у ньому (знову-таки несвідомо) вейтлінгівського комунізму, випереджає також і передбачення Прудона.

У тій мірі, в якій сучасний соціалізм, незалежно від напряму, виходить з буржуазної політичної економії, він майже без винятку примикає до теорії вартості Рікардо. З обох положень, які Рікардо проголосив у 1817 р. вже на перших сторінках своїх «Основ» [60]: 1) що вартість усякого товару визначається єдино і виключно кількістю праці, необхідної для його виробництва, і 2) що продукт усієї суспільної праці ділиться між трьома класами: землевласниками (рента), капіталістами (прибуток) і робітниками (заробітна плата),— з обох цих положень в Англії вже з 1821 р. робилися соціалістичні висновки [61], і до того ж іноді з такою гостротою й рішучістю, що ця література, яка тепер майже зовсім забута і в значній своїй частині знову відкрита лише Марксом, залишалася неперевершеною до появи «Капіталу». Але про це іншим разом. Отже, коли Родбертус у 1842 р., у свою чергу, зробив соціалістичні висновки з наведених вище положень, то для німця це було тоді, звичайно, дуже значним кроком уперед, але вважатися новим відкриттям могло хіба тільки в Німеччині. У своїй критиці Прудона, який був так само зарозумілим, Маркс отак показав, як мало нового було в такому застосуванні теорії Рікардо:

«Хто хоч трохи обізнаний з розвитком політичної економії в Англії, той не може не знати, що в різний час майже всі соціалісти цієї країни пропонували *зрівняльне* (тобто соціалістичне) застосування рікардовської теорії. Ми могли б указати панові Прудону на «Політичну економію» Годскіна, 1827, на твори: Уільям Томпсон, «Дослідження принципів розподілу багатства, що найбільше сприяють людському щастю», 1824; Т.-Р. Едмондс, «Практична, моральна і політична економія», 1828, і т. д., і т. д., заповнивши ще чотири сторінки назвами таких праць. Ми обмежимося тим, що надамо слово одному англійському комуністові, Брею, процитувавши його знаменитий твір «Несправедливості щодо праці і засоби до їх усунення», Лідс, 1839» [62]. Самих тільки цитат з

Брея, наведених тут Марксом, досить для усунення значної частини претензій Родбертуса на пріоритет.

У той час Маркс ще ні разу не бував у читальному залі Британського музею. Крім книг паризької і брюссельської бібліотек, крім моїх книг і виписок, він переглянув тільки ті книги, які можна було дістати в Манчестері під час нашої спільної шеститижневої поїздки в Англію літом 1845 року. Отже, в сорокових роках література, про яку йде мова, зовсім не була ще така недоступна, як, можливо, тепер. Якщо вона, все-таки, лишалася весь час невідомою Родбертусу, то цим він зобов'язаний тільки своїй прусській провінційній обмеженості. Він справжній засновник специфічно прусського соціалізму і таким тепер, нарешті, визнаний.

Однак Родбертусу не судилося мати спокій навіть у його улюбленій Пруссії. У 1859 р. в Берліні вийшла книга Маркса «До критики політичної економії, перший випуск» [63]. Там серед заперечень, що їх висували економісти проти Рікардо, другим наводиться таке — стор. 40:

«Якщо мінова вартість продукту дорівнює вміщеному в ньому робочому часові, то мінова вартість робочого дня дорівнює його продуктові. Інакше кажучи, заробітна плата повинна дорівнювати продукту праці. Тим часом, у дійсності буває навпаки». Маркс робить до цього таку примітку: «Це заперечення, висунуте проти Рікардо економістами *, пізніше було підхоплене соціалістами. Припускаючи теоретичну правильність цієї формули, вони звинувачували практику в тому, що вона суперечить теорії, і закликали буржуазне суспільство здійснити на практиці мнимий висновок з його теоретичного принципу. Принаймні, таким способом англійські соціалісти обернули формулу мінової вартості Рікардо проти політичної економії». У тій же примітці Маркс посилається на свою книгу «Злиденність філософії», яка в той час була ще всюди у продажу.

Отже, Родбертус мав сам цілковиту можливість переконатися, чи дійсно його відкриття 1842 року були нові. Замість цього він продовжує весь час сповіщати про них і вважає їх такими незрівнянними, що йому навіть на думку не спадає, що Маркс міг самостійно зробити свої висновки з теорії Рікардо з таким же успіхом, як це зробив він сам, Родбертус. Де там! Маркс «пограбував» його,— його, якому той самий Маркс надав усі можливості переконатися в тому, що ці висновки, принаймні, в тій грубій формі, яку вони ще мають у Родбертуса, задовго до них обох уже були висловлені в Англії!

Вищевикладене і являє собою найпростіше соціалістичне застосування теорії Рікардо. Це застосування у багатьох випадках привело до таких поглядів на походження і на природу додаткової

* У Маркса — «буржуазними економістами». *Ред.*

вартості, що йшли значно далі, ніж погляди Рікардо; так було серед інших і у Родбертуса. Але, не кажучи вже про те, що в цьому відношенні він ніде не дає нічого такого, що не було б принаймні так само добре виражене вже раніше, у нього, подібно до його попередників, виклад хибує на те, що він некритично запозичає економічні категорії — працю, капітал, вартість і т. д.— в їх грубій формі, яка виражає лише поверховість явища і перейшла до нього у спадщину від економістів, не досліджуючи змісту цих категорій. Цим він не тільки відрізає собі всякий шлях до дальшого розвитку, на противагу Марксу, який вперше зробив щось з цих положень, про які твердять ось уже 64 роки, а й відкриває собі, як побачимо далі, прямий шлях до утопії.

Вказане застосування теорії Рікардо,— що робітникам, як єдиним дійсним виробникам, належить весь суспільний продукт, *їх* продукт,— веде прямо до комунізму. Але, як відмічає Маркс у наведених вище рядках, у формально-економічному розумінні цей висновок помилковий, тому що являє собою просте прикладення моралі до політичної економії. За законами буржуазної політичної економії найбільша частина продукту *не* належить робітникам, які його виробили. Коли ж ми говоримо: це несправедливо, цього не повинно бути,— то до цього політичній економії безпосередньо немає ніякого діла. Ми говоримо лише, що цей економічний факт суперечить нашому моральному почуттю. Тому Маркс ніколи не обґрунтовував свої комуністичні вимоги такими доказами, а виходив з неминучості краху капіталістичного способу виробництва, який з кожним днем дедалі більше й більше здійснюється перед нашими очима; Маркс говорить тільки про той простий факт, що додаткова вартість складається з неоплаченої праці. Але що неправильне у формально-економічному розумінні, може бути правильним у всесвітньо-історичному розумінні. Якщо моральна свідомість маси оголошує який-небудь економічний факт несправедливим, як свого часу рабство або панщину, то це є доказ того, що цей факт сам пережив себе, що з'явилися інші економічні факти, внаслідок яких він став нестерпним і незбережуваним. Отже, за формальною економічною неправдою може бути прихований істинний економічний зміст. Тут не місце більш докладно говорити про значення та історію теорії додаткової вартості.

Але з теорії вартості Рікардо можна, крім того, робити ще й інші висновки, і це було зроблено. Вартість товарів визначається необхідною для їх виробництва працею. А тим часом виявляється, що в нашому грішному світі товари продаються то вище, то нижче від своєї вартості, і до того ж не тільки внаслідок коливань, які викликає конкуренція. Норма прибутку має таку саму тенденцію вирівнюватися до одного рівня для всіх капіталістів, як ціни товарів мають тенденцію зводитися за допомогою попиту і пропо-

зиції до їх трудової вартості. Але норма прибутку обчислюється у відношенні до всього капіталу, вкладеного у промислове підприємство. А оскільки у двох різних галузях промисловості річний продукт може втілювати однакові кількості праці і представляти, отже, рівні вартості, причому заробітна плата в обох галузях також може бути однаковою, а капітали, авансовані в одну галузь промисловості, можуть бути і часто бувають удвічі або втричі більші, ніж у другій, то закон вартості Рікардо заходить тут у відкриту вже самим Рікардо суперечність із законом рівної норми прибутку. Якщо продукти обох галузей промисловості продаються за їх вартостями, то норми прибутку не можуть бути рівними; а при рівних нормах прибутку продукти обох галузей промисловості не завжди будуть продаватися за їх вартостями. Отже, ми маємо тут суперечність, антиномію двох економічних законів, що на практиці розв'язується, на думку Рікардо (розд. I, відділи 4 і 5 [64]), як правило, на користь норми прибутку за рахунок вартості.

Але рікардовське визначення вартості, незважаючи на свої зловісні властивості, має одну сторону, яка робить його милим серцю добропорядного буржуа. Воно з непереборною силою волає до його почуття справедливості. Справедливість і рівність прав — такі основні підвалини, на яких буржуа XVIII і XIX століть хотів би спорудити свою суспільну будову на руїнах феодальних несправедливостей, нерівностей і привілеїв. А визначення вартості товарів працею і здійснюваний на основі цієї міри вартості вільний обмін продуктів праці між рівноправними товаровласниками — такі є, як уже довів Маркс, реальні основи, на яких будується вся політична, юридична і філософська ідеологія сучасної буржуазії. Коли встановлено, що праця є міра вартості товару, то добропорядний буржуа повинен почувати себе глибоко ображеним у своїх найкращих почуттях безчесністю цього світу, який, правда, визнає цей основний закон справедливості на словах, а на ділі, як видно, щохвилини безцеремонно його нехтує. І особливо дрібний буржуа, чесна праця якого,— хоч би навіть це тільки праця його підмайстрів та учнів,— день у день дедалі більше і більше знецінюється конкуренцією великої промисловості і машин, особливо дрібний виробник повинен палко бажати такого суспільства, в якому обмін продуктів за їх трудовою вартістю буде, нарешті, цілковитою і безумовною істиною. Інакше кажучи: він повинен палко бажати такого суспільства, в якому діє виключно і без обмежень тільки один закон товарного виробництва, але усунено ті умови, за яких він тільки й може мати силу, а саме — всі інші закони товарного, а потім і капіталістичного виробництва.

Як глибоко проникла ця утопія в мислення сучасного — за дійсним становищем або за поглядами —дрібного буржуа, дово-

дить той факт, що вже у 1831 р. вона була систематично розвинута Джоном Греєм [65], у тридцятих роках в Англії її намагалися здійснити на практиці і широко пропагували в теорії [66], у 1842 р. вона була проголошена як новітня істина Родбертусом у Німеччині, в 1846 р.— Прудоном у Франції, в 1871 р. ще раз провіщена Родбертусом як розв'язання соціального питання і начебто його, Родбертуса, соціальний заповіт [67], а в 1884 р. вона знову знаходить прихильників серед армії кар'єристів, які мають намір використати прусський державний соціалізм, спираючись на ім'я Родбертуса [68].

Критика цієї утопії, спрямована Марксом як проти Прудона, так і проти Грея (див. додаток до цієї книги [69]), має настільки вичерпний характер, що я можу обмежитися тут кількома зауваженнями про спеціально родбертусівську форму її обгрунтування і викладу.

Як уже сказано, Родбертус сприймає ходячі визначення економічних понять цілком у тій формі, в якій вони перейшли до нього у спадщину від економістів. Він не робить найменшої спроби дослідити їх. Вартість для нього є

«кількісна значущість однієї речі порівняно з іншими, коли ця значущість розуміється як міра» [70].

Це, м'яко висловлюючись, надзвичайно невиразне визначення у кращому разі дає нам уявлення про те, який приблизно вигляд має вартість, але абсолютно нічого не говорить про те, що вона таке. А оскільки це все, що Родбертус спроможний нам сказати про вартість, то зрозуміло, що він шукає таку міру вартості, яка перебуває поза вартістю. Після того як він на тридцяти сторінках найбезладніше сплутує споживну вартість з міновою, виявляючи таку силу абстрактного мислення, яка викликає безмежне захоплення пана Адольфа Вагнера [71], він приходить до висновку, що дійсної міри вартості не існує і що доводиться вдовольнятися сурогатною мірою. Саме нею могла б бути праця, але тільки в тому разі, якби продукти рівної кількості праці завжди обмінювалися на продукти теж рівної кількості праці, незалежно від того, «чи трапляється цей випадок сам по собі, чи здійснюються заходи», які його гарантують [72]. Отже, вартість і праця залишаються без якого б то не було реального зв'язку, хоч перший розділ цілком присвячений роз'ясненню нам того, що товари «варті праці», і тільки праці, і чому саме.

Працю знову-таки некритично бере Родбертус у тій формі, в якій вона фігурує в економістів. Мало того. Хоч Родбертус і вказує кількома словами на відмінності в інтенсивності праці, проте він бере працю в найбільш загальному вигляді як таку, що «має вартість» і, отже, вимірює вартість — однаково, чи витра-

чається вона при нормальних середніх суспільних умовах, чи ні. Чи витрачають виробники на виробництво продуктів, які можуть бути виготовлені за один день, десять днів чи тільки один день; чи застосовують вони найкращі, чи найгірші знаряддя, чи використовують вони свій робочий час на виробництво суспільно необхідних предметів і в суспільно необхідній кількості, чи виготовляють предмети, на які немає ніякого попиту, чи предмети, на які є попит, але в кількості більшій або меншій, ніж вони потрібні,— про все це й мови немає: праця є праця, продукти рівної кількості праці повинні обмінюватися одні на одні. Родбертус, який в інших випадках завжди готовий, до речі і не до речі, ставати на точку зору нації в цілому і з висоти загального суспільного спостережного пункту оглядати відносини окремих виробників, тут боязко цього уникає. І, звичайно, тільки тому, що він уже з першого рядка своєї книги прямує до утопії робочих грошей, а всяке дослідження властивості праці створювати вартість захарастило б його шлях нездоланними перешкодами. Інстинкт Родбертуса виявився тут значно сильнішим, ніж його сила абстрактного мислення, яку, до речі, можна відкрити у нього тільки маючи дуже конкретну убогість думки.

Перехід до утопії зроблено за одну мить. «Заходи», що забезпечують обмін товарів за їх трудовою вартістю у вигляді правила без винятків, не становлять для Родбертуса ніяких труднощів. Інші утопісти того самого напряму, від Грея до Прудона, мучились над тим, що, мудруючи, вигадували суспільні установи, які повинні були б здійснити цю мету. Вони намагалися, принаймні, розв'язувати економічні питання знову-таки економічним шляхом, шляхом дій самих товаровласників, які обмінюються своїми товарами. У Родбертуса справа розв'язується значно простіше. Як щирий пруссак, він апелює до держави, і реформа декретується державною владою.

Тим самим благополучно «конституюється» вартість, але аж ніяк не пріоритет у цьому конституюванні, на що претендує Родбертус. Навпаки, Грей і Брей — поряд з багатьма іншими — задовго до Родбертуса повторювали донесхочу ту саму думку — добре побажання таких заходів, за допомогою яких продукти завжди і за всіх обставин обмінювалися б тільки за їх трудовою вартістю.

Після того як держава таким чином конституювала вартість, принаймні, частини продуктів,— адже Родбертус до того ж і скромний,— вона випускає свої паперові робочі гроші і позичає їх промисловим капіталістам, які оплачують ними робітників, а вони купують на одержані паперові робочі гроші продукти, повертаючи таким шляхом паперові гроші до їх вихідного пункту. Як чудово все це відбувається, ми повинні почути від самого Родбертуса.

«Щодо другої умови, то захід, необхідний для того, щоб в обігу дійсно була зазначена у розписці вартість, полягає в тому, що тільки той, хто дійсно віддає продукт, одержує розписку, в якій точно зазначається кількість праці, затраченої на виготовлення цього продукту. Хто віддає продукт двох днів праці, той одержує розписку, в якій зазначено «два дні». Точним дотриманням цього правила при емісії повинна неодмінно виконуватися і ця друга умова. Оскільки справжня вартість продуктів, згідно з нашою передумовою, завжди збігається з кількістю праці, витраченої на їх виготовлення, а ця кількість праці вимірюється масштабом звичайних одиниць часу, то особа, що доставляє продукт, на який затрачено два дні праці, якщо вона одержує розписку з відміткою про два дні, має посвідку, або асигновку, на вартість не більшу і не меншу тієї, яку вона справді доставила;— і оскільки, далі, таку посвідку одержує *тільки* той, хто дійсно доставив продукт для обігу, то безперечно також, що відмічена у розписці вартість є в наявності для задоволення потреб суспільства. Якщо цього правила суворо дотримуватись, то хоч би яке широке коло поділу праці уявити собі, *сума наявної вартості* повинна *точно дорівнювати сумі вартості, засвідченій у розписках.* А оскільки сума засвідченої вартості є разом з тим точно сума вартості виданих асигновок, то й ця сума повинна *внаслідок необхідності збігатися з кількістю наявної вартості, всі претензії будуть задоволені, і ліквідація цих претензій відбудеться правильно»* (стор. 166—167).

Якщо досі Родбертус мав нещастя завжди запізнюватися із своїми новими відкриттями, то цього разу, принаймні, йому можна поставити в заслугу *одну* оригінальність: в такій дитячо-наївній, прозорій, я б сказав, істинно померанській формі жоден з його конкурентів не наважився висловити всю безглуздість утопії робочих грошей. Оскільки під кожну розписку доставлений відповідний носій вартості і жоден носій вартості, у свою чергу, не видається інакше, як тільки після подання відповідної розписки, то сума розписок повинна завжди покриватися сумою носіїв вартості; зведення рахунку відбувається без найменшого залишку, все збіжиться, аж до секунди праці, і жоден посивілий на службі рахівник головної каси державної скарбниці неспроможний буде знайти в ньому найменшої помилки. Чого ж іще більше бажати?

В сучасному капіталістичному суспільстві кожний промисловий капіталіст виробляє на свій риск і страх — що́, як і скільки хоче. Але суспільна потреба лишається для нього невідомою величиною, з погляду як якості, роду потрібних предметів, так і їх кількості. Те, що сьогодні не може бути досить скоро доставлене, може бути завтра запропоноване в кількості, яка значно перевищує потребу. Проте, так чи інакше, добре чи погано, потреба, зрештою, задовольняється, а виробництво, зрештою, спрямовується загалом і в цілому на потрібні предмети. Як же розв'язується ця суперечність? Конкуренцією. А як досягає цього конкуренція? Дуже просто: примушуючи знижувати ціни товарів, які своїм родом або кількістю не відповідають в даний момент суспільній потребі, нижчі від їх трудової вартості; конкуренція цим круж-

ним шляхом дає виробникам відчути, що вони виробили предмети, які або взагалі не потрібні, або самі по собі потрібні, але вироблені в непотрібній, надлишковій кількості. Звідси випливають два висновки.

По-перше, постійні відхилення цін товарів від їх вартостей становлять необхідну умову, за якої і внаслідок якої тільки й може проявлятися сама вартість товару. Тільки завдяки коливанням конкуренції, а тим самим і товарних цін, прокладає собі шлях закон вартості товарного виробництва, і стає дійсністю визначення вартості товару суспільно необхідним робочим часом. І якщо при цьому форма прояву вартості — ціна,— як правило, має трохи інший вигляд, ніж вартість, проявом якої вона є, то вартість зазнає у цьому разі долі більшості суспільних відносин. Король також здебільшого має зовсім інший вигляд, ніж монархія, яку він представляє. Через це той, хто в суспільстві товаровиробників, які обмінюються своїми товарами, хоче встановити визначення вартості робочим часом, забороняючи конкуренції здійснювати це визначення вартості шляхом тиску на ціни, тобто єдиним шляхом, яким це взагалі може бути досягнуто,— доводить тільки, що, принаймні у цій галузі, він засвоїв собі звичайне для утопістів нехтування економічних законів.

По-друге, оскільки в суспільстві товаровиробників, що обмінюються своїми товарами, конкуренція приводить у дію властивий товарному виробництву закон вартості, вона цим самим здійснює таку організацію і такий порядок суспільного виробництва, які є єдино можливими за даних обставин. Тільки знецінення або надмірне подорожчання продуктів наочно показують окремим виробникам, що̀ і в якій кількості потрібно або непотрібно для суспільства. Тим часом саме цей єдиний регулятор і хоче усунути утопія, яку представляє також і Родбертус. А коли ми тепер запитаємо, які у нас гарантії, що кожний продукт вироблятиметься в необхідній кількості, а не в більшій, що ми не матимемо потреби у хлібі і м'ясі, задихаючись під купами бурякового цукру і потопаючи в картопляній горілці, або що ми не зазнаватимемо нестачі в штанах, щоб прикрити свою голизну, серед мільйонів гудзиків для штанів, то Родбертус урочисто вкаже нам на свій знаменитий розрахунок, згідно з яким за кожний надлишковий фунт цукру, за кожну непродану бочку горілки, за кожний не пришитий до штанів гудзик видана правильна розписка, розрахунок, в якому все точно «збігається» і за яким «усі претензії будуть задоволені, і ліквідація цих претензій відбудеться правильно». А хто цьому не вірить, той нехай звернеться до рахівника Ікс головної каси державної скарбниці в Померанії, який перевіряв рахунок, визнав його правильним і як людина, яку ще жодного разу в нестачі грошей у касі не було звинувачено, заслуговує цілковитого довір'я.

Звернемо тепер увагу на ту наївність, з якою Родбертус думає усунути за допомогою своєї утопії промислові і торговельні кризи. Коли товарне виробництво досягає розмірів світового ринку, то відповідність між виробництвом окремих виробників, що керуються своїм приватним розрахунком, і ринком, для якого вони виробляють і потреби якого щодо кількості і якості товарів лишаються для них більш чи менш невідомими, встановлюється шляхом бурі на світовому ринку, шляхом торговельної кризи *. А заборонити конкуренції за допомогою підвищення або зниження цін доводити до відома окремих виробників про стан світового ринку — значить зовсім закрити їм очі. Організувати виробництво товарів так, щоб виробники нічогісінько не могли дізнаватися про стан ринку, на який вони виробляють,— це, звичайно, такий спосіб лікування хвороби криз, відносно якого Родбертусу міг би позаздрити сам доктор Ейзенбарт.

Тепер зрозуміло, чому Родбертус визначає вартість товару просто «працею» і допускає хіба тільки різні ступені інтенсивності праці. Якби він дослідив, за допомогою чого і як праця створює і, отже, також визначає й вимірює вартість, то він прийшов би до суспільно необхідної праці — необхідної для окремого продукту як у відношенні до інших продуктів того самого роду, так і до всієї суспільної потреби. Це привело б його до питання про те, як відбувається пристосування виробництва окремих товаровиробників до сукупної суспільної потреби, а разом з тим зробило б неможливою і всю його утопію. На цей раз він дійсно вважав за краще «абстрагуватися», а саме «абстрагуватися» від самої суті справи.

Тепер, нарешті, ми переходимо до пункту, в якому Родбертус справді пропонує нам щось нове, щось таке, що відрізняє його від усіх його численних однодумців по організації мінового господарства за допомогою робочих грошей. Усі вони вимагають такої організації обміну з метою знищення експлуатації найманої праці капіталом. Кожний виробник повинен одержувати повністю трудову вартість свого продукту. В цьому вони згодні всі, від Грея до Прудона. Ні, ні в якому разі,— говорить Родбертус,— наймана праця та її експлуатація залишаються.

По-перше, ні при якому мислимому суспільному ладі робітник не може одержувати для споживання повну вартість свого продукту; з виробленого фонду завжди повинні будуть покриватися витрати на цілий ряд економічно непродуктивних, але необхідних

* Так було, принаймні, до недавнього часу. Відтоді, як монополія Англії на світовому ринку дедалі більше підривається участю у світовій торгівлі Франції, Німеччини і, насамперед, Америки, намічається, очевидно, нова форма встановлення такої відповідності. Передуючий кризі період загального процвітання все ще не настає. Якщо його зовсім не буде, то хронічний застій лише з невеликими коливаннями повинен буде зробитися нормальним станом сучасної промисловості.

функцій, а отже, і на утримання осіб, які виконують ці функції. — Це правильно лише доти, поки існує сучасний поділ праці. В суспільстві з обов'язковою для всіх продуктивною працею,— адже ж таке суспільство також «мислиме»,— це відпадає. Та залишилася б необхідність у суспільному резервному фонді і у фонді нагромадження, і через це тоді *ці* робітники, тобто всі члени суспільства, правда, володітимуть і користуватимуться всім своїм продуктом, але кожний окремо користуватиметься своїм «повним трудовим доходом». Витрати на економічно непродуктивні функції за рахунок продукту праці не були випущені з уваги й іншими представниками утопічної теорії робочих грошей. Але вони дають можливість самим робітникам у звичайному демократичному порядку оподатковувати себе для цієї мети, тоді як Родбертус, вся соціальна реформа якого викроєна у 1842 р. стосовно до тодішньої прусської держави, передає всю справу на розсуд бюрократії, яка зверху визначає і милостиво видає робітникові його частку з його власного продукту.

А по-друге, земельна рента і прибуток також повинні залишитися в неурізаному вигляді. Бо, мовляв, землевласники і промислові капіталісти також виконують певні суспільно корисні і навіть необхідні функції, хоч економічно й непродуктивні, і у вигляді земельної ренти і прибутку одержують певною мірою утримання за це,— погляд, як відомо, зовсім не новий навіть у 1842 році. Власне кажучи, вони одержують тепер занадто вже багато за ту невелику працю, яку вони виконують, і до того ж досить погано, але Родбертусу потрібен привілейований клас щонайменше на найближчі 500 років, а тому сучасна норма додаткової вартості — я вживаю цей точний вислів — повинна бути збережена, але не повинна зростати. Цю сучасну норму додаткової вартості Родбертус приймає за 200 %, тобто при щоденній дванадцятигодинній праці робітник повинен одержувати розписку не на дванадцять, а тільки на чотири години, а вартість, вироблена за решту вісім годин, повинна ділитися між землевласником і капіталістом. Отже, трудові розписки Родбертуса служать для обману. Але треба знову-таки бути власником дворянського маєтку в Померанії, щоб подумати, що робітничий клас погодиться працювати по дванадцять годин, а одержувати розписки на чотири години. Якщо перекласти фокус-покус капіталістичного виробництва цією наївною мовою, то він виступає як неприхований грабіж і стає неможливим. Кожна видана робітникові розписка була б прямим закликом до повстання і підпадала б під чинність § 110 німецького Імперського кримінального кодексу [73]. Треба бути людиною, яка ніколи не бачила іншого пролетаріату, крім ще перебуваючих фактично в напівкріпосному стані поденників дворянських маєтків у Померанії, де панують нагай і палиця і де всі вродливі жінки села становлять приналежність панського гарему, щоб уявити собі, що

можна виступати перед робітниками з такими безсоромними пропозиціями. Так, але ж наші консерватори — найбільші наші революціонери.

Та коли наші робітники проявлять досить покірливості, щоб дозволити себе переконати, начебто протягом усіх дванадцяти годин тяжкої праці вони в дійсності пропрацювали тільки чотири години, то в нагороду за це їм на віки вічні буде гарантовано, що їх частка в їх власному продукті ніколи не впаде нижче від третини. Це дійсно розіграна на іграшковій трубі музика майбутнього, і про неї не варто й говорити. Отже, те нове, що вніс Родбертус в утопію обміну за допомогою робочих грошей, є просто хлоп'яцтво і стоїть значно нижче від усього того, що написане його численними колегами як до нього, так і після нього.

У той час, коли з'явилась праця Родбертуса «До пізнання і т. д.», вона, безперечно, була визначною книгою. Розроблення ним у певному напрямі теорії вартості Рікардо було багатообіцяючим початком. Хоч вона і була новою тільки для нього і для Німеччини, але в цілому вона все-таки стоїть на одному рівні з творами його найкращих англійських попередників. Але це був саме тільки початок, з якого дійсний вклад у теорію міг вийти лише при дальшій ґрунтовній і критичній роботі. Проте цей дальший шлях він сам собі відрізав тим, що з самого початку заходився розвивати теорію Рікардо і в іншому напрямі, у напрямі до утопії. Разом з цим він втратив першу умову всякої критики — відсутність упередженої думки. Він всю свою роботу підганяв до наперед наміченої мети, став тенденційним економістом. Раз опинившись під владою своєї утопії, він позбавив себе всякої можливості наукового прогресу. З 1842 р. до своєї смерті Родбертус крутиться як білка в колесі, раз у раз повторює одні й ті самі думки, висловлені або намічені уже в першому його творі, почуває себе невизнаним, вважає себе пограбованим там, де не було чого грабувати, і, нарешті, не без умислу відмовляється зрозуміти, що він знову відкрив по суті давно вже відкрите.

У деяких місцях німецький переклад відрізняється від друкованого французького оригіналу. Зміни зроблені на підставі власноручних виправлень Маркса; вони будуть внесені також у підготовлюване нове французьке видання [74].

Навряд чи ще треба звертати увагу читачів на ту обставину, що вживані в цьому творі терміни не цілком збігаються з термінологією «Капіталу». Так, наприклад, замість робочої *сили* [Arbeits*kraft*] тут ще говориться про *працю* [*Arbeit*] як товар, про купівлю і продаж праці.

Як доповнення до цього видання додані: 1) уривок з твору Маркса «До критики політичної економії», Берлін, 1859, про *першу* утопію обміну за допомогою робочих грошей, яка належить Джону Грею, і 2) переклад брюссельської промови Маркса про свободу торгівлі (1848) [75], що належить до того самого періоду розвитку Маркса, як і «Злиденність філософії».

Лондон, 23 жовтня 1884 р.

Фрідріх Енгельс

Надруковано в журналі «Die Neue Zeit» № 1, січень 1885 р. і в книзі: Marx K. Das Elend der Philosophie. Stuttgart, 1885

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 173—186

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПРИНЦИПИ КОМУНІЗМУ [76]

1-е питання: Що таке комунізм?

Відповідь: Комунізм є вчення про умови визволення пролетаріату.

2-е питання: Що таке пролетаріат?

Відповідь: Пролетаріатом називається той суспільний клас, який здобуває засоби до життя виключно продажем своєї праці [10], а не живе за рахунок прибутку з якого-небудь капіталу,— клас, щастя і горе, життя і смерть, все існування якого залежить від попиту на працю, тобто від зміни хорошого і поганого стану справ, від коливань нічим не стримуваної конкуренції. Одним словом, пролетаріат, або клас пролетарів, є трудящий клас XIX століття.

3-є питання: Отже, пролетарі існували не завжди?

Відповідь: Ні, не завжди. Бідні і трудящі класи існували завжди, і звичайно трудящі класи жили в бідності. Але такі бідняки, такі робітники, які жили б у тільки що вказаних умовах, тобто пролетарі, існували не завжди [77], так само як не завжди конкуренція була цілком вільною і необмеженою.

4-е питання: Як виник пролетаріат?

Відповідь: Пролетаріат виник у результаті промислової революції, яка відбулася в Англії в другій половині минулого століття і після цього повторилася в усіх цивілізованих країнах світу. Ця промислова революція була викликана винайденням парової машини, різних прядильних машин, механічного ткацького верстата і цілого ряду інших механічних пристроїв. Ці машини, які коштували дуже дорого і через те були доступні тільки великим капіталістам, змінили весь спосіб виробництва, що існував до того часу, і витіснили колишніх робітників, бо машини виготовляли товари дешевше і краще, ніж могли їх зробити робітники з допомогою своїх недосконалих прядок і ткацьких верстатів. Таким чином ці машини віддали промисловість цілком у руки великих капіталістів і зовсім знецінили ту мізерну власність, яка нале-

жала робітникам (інструменти, ткацькі верстати і т. д.), так що капіталісти незабаром усе захопили у свої руки, а в робітників не залишилося нічого. Тим самим у галузі виготовлення тканин було запроваджено фабричну систему.— Як тільки був даний поштовх до запровадження машин і фабричної системи, остання швидко поширилась і в усіх інших галузях промисловості, особливо в галузі вибивання тканин, у книгодрукуванні, в гончарному виробництві та у виробництві металевих виробів. Праця стала дедалі більше й більше поділятися між окремими робітниками, так що робітник, який раніше виконував всю роботу цілком, тепер став виконувати лише частину її. Цей поділ праці дав можливість виготовляти продукти швидше, а через це й дешевше. Він звів діяльність кожного робітника до одного якого-небудь, дуже простого, постійно повторюваного, механічного прийому, який з таким самим успіхом, і навіть значно краще, могла виконувати машина. Таким чином усі ці галузі промисловості, одна за одною, підпали під владу пари, машин і фабричної системи, цілком так само, як це було в прядильному і ткацькому виробництві. Але тим самим вони цілком переходили в руки великих капіталістів, і робітники також і тут втрачали останні залишки своєї самостійності. Поступово фабрична система поширила своє панування не тільки на мануфактуру у власному розумінні цього слова, а стала дедалі більше оволодівати також і ремеслом, бо і в цій галузі великі капіталісти все більше витісняли дрібних майстрів, створюючи великі майстерні, в яких можна було досягти економії на багатьох витратах і також запровадити детальний поділ праці. В результаті, ми прийшли тепер до того, що в цивілізованих країнах майже в усіх галузях праці утвердилося фабричне виробництво і майже в усіх цих галузях ремесло і мануфактура витіснені великою промисловістю.— Внаслідок цього колишній середній стан, особливо дрібні ремісничі майстри, все більше розоряється, колишнє становище робітника зовсім змінюється і створюються два нових класи, які поступово поглинають усі інші. А саме:

I. Клас великих капіталістів, які в усіх цивілізованих країнах уже тепер є майже єдиними власниками всіх життєвих засобів, а також сировини і знарядь (машин, фабрик і т. д.), необхідних для їх виробництва. Це клас буржуа, або буржуазія.

II. Клас зовсім неімущих, які внаслідок цього змушені продавати буржуа свою працю, щоб взамін діставати необхідні для їх існування засоби до життя. Цей клас називається класом пролетарів, або пролетаріатом.

5-е питання: За яких умов відбувається цей продаж праці пролетарів буржуа?

Відповідь: Праця — такий самий товар, як і всякий інший, і ціна її визначається тими самими законами, як і ціна всякого іншого товару. При пануванні великої промисловості або вільної

конкуренції,— що, як ми побачимо далі, є одне й те саме,— ціна товару в середньому завжди дорівнює витратам виробництва цього товару. Отже, ціна праці теж дорівнює витратам виробництва праці, а витрати виробництва праці складаються саме з тієї кількості життєвих засобів, яка необхідна, щоб робітник був спроможний зберігати свою працездатність і щоб робітничий клас не вимер. Більше, ніж потрібно для цієї мети, робітник за свою працю не одержить; отже, ціна праці, або заробітна плата, буде найнижчою, становитиме той мінімум, який необхідний для підтримання життя. Але оскільки у справах бувають то кращі, то гірші часи, робітник одержуватиме то більше, то менше, зовсім так само, як фабрикант одержує то більше, то менше за свій товар. І як фабрикант у середньому, коли взяти хороші і погані часи, все-таки одержує за свій товар не більше і не менше, ніж витрати виробництва, так і робітник у середньому одержить не більше і не менше цього мінімуму. Цей економічний закон заробітної плати здійснюватиметься тим суворіше, чим більше велика промисловість оволодіватиме всіма галузями праці.

6-е питання: Які трудящі класи існували до промислової революції?

Відповідь: Трудящі класи, залежно від різних ступенів суспільного розвитку, жили в різних умовах і займали різне становище у відношенні до імущих і пануючих класів. У стародавні часи трудящі були *рабами* своїх хазяїв, подібно до того як вони є рабами ще й тепер у багатьох відсталих країнах і навіть у південній частині Сполучених Штатів. У середні віки вони були *кріпаками* дворян-землевласників, і залишаються ними й понині ще в Угорщині, Польщі і Росії. Крім того, в містах у середні віки, аж до промислової революції, існували ремісничі підмайстри, які працювали у дрібнобуржуазних майстрів, а з розвитком мануфактури почали поступово з'являтися мануфактурні робітники, яких наймали вже більші капіталісти.

7-е питання: Чим відрізняється пролетар від раба?

Відповідь: Раб проданий раз і назавжди, пролетар мусить сам продавати себе щодня і щогодини. Кожний окремий раб є власністю *певного* пана, і, уже внаслідок заінтересованості пана, існування раба забезпечене, хоч би яке жалюгідне воно було. А окремий пролетар є, так би мовити, власністю всього *класу* буржуазії. Його праця купується тільки тоді, коли хто-небудь має в ній потребу, і через те його існування не забезпечене. Це існування забезпечене тільки *класові* пролетарів у цілому. Раб стоїть поза конкуренцією, пролетар перебуває в умовах конкуренції і відчуває на собі всі її коливання. Раб вважається річчю, а не членом громадянського суспільства. Пролетар визнається особою, членом громадянського суспільства. Отже, раб може мати більш терпиме існування, ніж пролетар, але пролетар належить до суспіль-

ства, яке стоїть на більш високому ступені розвитку, і сам стоїть на більш високому ступені, ніж раб. Раб визволяє себе тим, що з усіх відносин приватної власності знищує одні тільки відносини рабства і завдяки цьому тоді тільки стає пролетарем; а пролетар може визволити себе, тільки знищивши приватну власність взагалі.

8-е питання: Чим відрізняється пролетар від кріпака?

Відповідь: У володінні і користуванні кріпака перебуває знаряддя виробництва, клаптик землі, і за це він віддає частину свого доходу або виконує ряд робіт. А пролетар працює знаряддями виробництва, які належать іншому, і виконує роботу на користь цього іншого, одержуючи замість того частину доходу. Кріпак віддає, пролетареві дають. Існування кріпака забезпечене, існування пролетаря не забезпечене. Кріпак стоїть поза конкуренцією, пролетар перебуває в умовах конкуренції. Кріпак визволяє себе або тим, що тікає до міста і стає там ремісником, або тим, що дає своєму поміщикові замість роботи або продуктів гроші, стаючи вільним орендарем, або тим, що він проганяє свого феодала, сам стаючи власником. Словом, він визволяє себе тим, що так чи інакше входить в ряди класу, який володіє власністю, і вступає у сферу конкуренції. А пролетар визволяє себе тим, що знищує конкуренцію, приватну власність і всі класові відмінності.

9-е питання: Чим відрізняється пролетар від ремісника? *

10-е питання: Чим відрізняється пролетар від мануфактурного робітника?

Відповідь: Мануфактурний робітник XVI—XVIII століть майже всюди володів ще знаряддями виробництва: своїм ткацьким верстатом, прядкою для своєї сім'ї і маленькою ділянкою землі, яку він обробляв у вільні від роботи години. У пролетаря нічого цього немає. Мануфактурний робітник живе майже завжди на селі і перебуває в більш або менш патріархальних відносинах із своїм поміщиком або роботодавцем. Пролетар здебільшого живе у великих містах і з роботодавцем його зв'язують суто грошові відносини. Велика промисловість вириває мануфактурного робітника з його патріархальних умов; він втрачає останнє майно, яким ще володів, і тільки тоді перетворюється внаслідок цього у пролетаря.

11-е питання: Які були найближчі наслідки промислової революції і поділу суспільства на буржуа і пролетарів?

Відповідь: По-перше, внаслідок того, що машинна праця все більше знижувала ціни на вироби промисловості, в усіх країнах світу колишня система мануфактури, або промисловості, заснованої на ручній праці, була цілком зруйнована. Усі напівварварсь-

* Далі в Енгельса у рукопису залишена незаповненою половина сторінки. Відповідь на це питання було дано у «Проекті Комуністичного символу віри» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 42, с. 334—335). *Ред.*

кі країни, які досі залишалися більш-менш далекими від історичного розвитку і промисловість яких досі грунтувалася на мануфактурі, були таким чином насильно вирвані із свого стану замкнутості. Вони почали купувати дешевші товари англійців і прирекли на загибель своїх власних мануфактурних робітників. Таким чином, країни, які протягом тисячоліть не знали прогресу, як, наприклад, Індія, зазнали повної революції, і навіть Китай тепер іде назустріч революції. Дійшло до того, що нова машина, яку сьогодні винаходять в Англії, за один рік позбавляє хліба мільйони робітників у Китаї. Таким чином, велика промисловість зв'язала між собою всі народи землі, об'єднала всі маленькі місцеві ринки у всесвітній ринок, підготувала всюди грунт для цивілізації і прогресу і привела до того, що все, що діється в цивілізованих країнах, повинно справляти вплив на всі інші країни; так що, коли тепер в Англії або у Франції робітники себе визволять, то в усіх інших країнах це повинно викликати революції, які рано чи пізно приведуть також і там до визволення робітників.

По-друге, всюди, де велика промисловість замінила мануфактуру, промислова революція надзвичайно примножила багатство і могутність буржуазії і зробила її першим класом у країні. Результатом цього було те, що всюди, де відбувся такий процес, буржуазія одержала у свої руки політичну владу і витіснила класи, які панували до того часу,— аристократію, цехове бюргерство і абсолютну монархію, яка представляла тих і других. Буржуазія знищила могутність аристократії, дворянства, анулювавши майорати, або невідчужуваність земельних володінь, і скасувавши всі дворянські привілеї. Вона зруйнувала могутність цехового бюргерства, скасувавши всі цехи і всі привілеї ремісників. На місце тих і других вона поставила вільну конкуренцію, тобто такий стан суспільства, при якому кожний має право займатися якою завгодно галуззю промислової діяльності, причому ніщо не може йому в цьому перешкодити, крім відсутності потрібного для цього капіталу. Запровадження вільної конкуренції рівнозначне, таким чином, відкритому проголошенню, що віднині члени суспільства не рівні між собою лише остільки, оскільки не рівні їх капітали, що капітал стає вирішальною силою, а капіталісти, буржуа, тим самим стають першим класом у суспільстві. Але вільна конкуренція необхідна для початкового періоду розвитку великої промисловості, тому що вона являє собою єдиний стан суспільства, при якому може вирости велика промисловість.— Буржуазія, знищивши таким чином суспільну могутність дворянства і цехового бюргерства, знищила також і їх політичну владу. Ставши першим класом у суспільстві, вона проголосила себе першим класом в політичній сфері. Вона зробила це, запровадивши представницьку систему, яка заснована на буржуазній рівності перед законом, на законодавчому визнанні вільної конкуренції. Цю си-

стему було запроваджено в європейських країнах у вигляді конституційної монархії. В конституційних монархіях правами виборців користуються лише ті, хто має певний капітал, тобто тільки буржуа. Ці буржуа-виборці обирають депутатів, а ці буржуа-депутати, використовуючи право відмови в податках, обирають буржуазний уряд.

По-третє, промислова революція всюди сприяла розвиткові пролетаріату так само, як і розвиткові буржуазії. Чим багатшою ставала буржуазія, тим численнішими ставали пролетарі. Оскільки роботу пролетарям може дати тільки капітал, а капітал збільшується тільки тоді, коли застосовує працю, то зростання пролетаріату відбувається в точній відповідності із зростанням капіталу. В той же час промислова революція збирає буржуа і пролетарів у великі міста, де найвигідніше розвивати промисловість, і цим скупченням величезних мас в *одному* місці прищеплює пролетарям свідомість їх сили. Потім, у міру того як розвивається промислова революція, у міру дальшого винайдення нових машин, які витісняють ручну працю, велика промисловість дедалі сильніше тисне на заробітну плату і знижує її, як ми вже сказали, до мінімуму, внаслідок чого становище пролетаріату стає дедалі нестерпнішим. Так, з одного боку, внаслідок зростання невдоволення пролетаріату, а з другого — внаслідок зростання його могутності, промислова революція готує соціальну революцію, яку здійснить пролетаріат.

12-е питання: Які були дальші наслідки промислової революції?

Відповідь: Велика промисловість створила, у вигляді парової та інших машин, засоби, які дають можливість за короткий час і з невеликими затратами нескінченно збільшувати промислове виробництво. Завдяки такій легкості розширення виробництва вільна конкуренція, яка є неминучим наслідком цієї великої промисловості, незабаром набрала надзвичайно гострого характеру; маса капіталістів кинулась у промисловість, і дуже скоро вироблено було більше, ніж могло бути спожито. В результаті цього вироблені товари неможливо було продати і настала так звана торговельна криза. Фабрики змушені були стати, фабриканти збанкрутували і робітники залишилися без хліба. Всюди настали жахливі злидні. Через деякий час надлишкові продукти були продані, фабрики знову почали працювати, заробітна плата піднялась, і поступово справи пішли краще, ніж будь-коли. Але не надовго, бо незабаром знову було вироблено надто багато товарів, настала нова криза, яка проходила цілком так само, як і попередня. Таким чином, з початку цього століття у промисловості невпинно відбувалися коливання між періодами процвітання і періодами кризи, і майже регулярно через кожні п'ять-сім років наставала така криза [78], причому кожного разу вона викликала страшенне

бідування серед робітників, загальне революційне піднесення і величезну небезпеку для всього існуючого ладу.

13-е питання: Що випливає з цих торговельних криз, які регулярно повторюються?

Відповідь: По-перше, що хоч велика промисловість у першу епоху свого розвитку сама створила вільну конкуренцію, але тепер вона вже переросла вільну конкуренцію; що конкуренція і взагалі ведення промислового виробництва окремими особами перетворилися для великої промисловості в окови, які вона повинна розбити і розіб'є; що велика промисловість, поки вона ведеться на нинішніх засадах, не може існувати, не приводячи до загального розладу, який повторюється кожні сім років, а це щоразу ставить під загрозу всю цивілізацію і не тільки кидає на дно злиднів пролетарів, а й розоряє багатьох буржуа; що, таким чином, необхідно або відмовитися від великої промисловості,— а це абсолютно неможливо,— або визнати, що вона робить безумовно необхідним створення цілком нової організації суспільства, при якій керівництво промисловим виробництвом здійснюється не окремими конкуруючими між собою фабрикантами, а всім суспільством за твердим планом і відповідно до потреб усіх членів суспільства.

По-друге, що велика промисловість і зумовлена нею можливість нескінченного розширення виробництва дають можливість створити такий суспільний лад, в якому всіх необхідних для життя предметів вироблятиметься так багато, що кожний член суспільства буде спроможний цілком вільно розвивати і застосовувати всі свої сили і здібності. Отже, саме та властивість великої промисловості, яка в сучасному суспільстві породжує всі злидні і всі торговельні кризи, буде при іншій суспільній організації якраз тією властивістю, що знищить ці злидні і ці коливання, які завдають лиха.

Таким чином, цілком переконливо доведено:

1) що тепер всі ці лиха пояснюються тільки суспільним ладом, який уже не відповідає умовам часу;

2) що вже є засоби для остаточного усунення цих лих шляхом створення нового суспільного ладу.

14-е питання: Яким повинен бути цей новий суспільний лад?

Відповідь: Насамперед, управління промисловістю і всіма галузями виробництва взагалі буде вилучене з рук окремих, конкуруючих один з одним індивідуумів. Замість цього всі галузі виробництва перебуватимуть у віданні всього суспільства, тобто вестимуться в суспільних інтересах, за суспільним планом і з участю всіх членів суспільства. Таким чином, цей новий суспільний лад знищить конкуренцію і поставить на її місце асоціацію. Оскільки ведення промисловості окремими особами має своїм неминучим наслідком приватну власність і оскільки конкуренція

є не що інше, як такий спосіб ведення промисловості, коли вона управляється окремими приватними власниками, то приватна власність невіддільна від індивідуального ведення промисловості і від конкуренції. Отже, приватна власність повинна бути також ліквідована, а її місце заступить загальне користування всіма знаряддями виробництва і розподіл продуктів за загальною згодою, або так звана спільність майна. Знищення приватної власності є навіть найкоротшим і найбільш узагальнюючим виразом того перетворення всього суспільного ладу, яке стало необхідним внаслідок розвитку промисловості. Тому комуністи цілком правильно висувають головною своєю вимогою знищення приватної власності.

15-е питання: Отже, знищення приватної власності раніше було неможливе?

Відповідь: Так, неможливе. Всяка зміна суспільного ладу, всякий переворот у відносинах власності були неминучим наслідком створення нових продуктивних сил, які перестали відповідати старим відносинам власності. Так виникла і сама приватна власність. Справа в тому, що приватна власність існувала не завжди; коли в кінці середніх віків у вигляді мануфактури виник новий спосіб виробництва, який не вкладався в рамки тодішньої феодальної і цехової власності, ця мануфактура, що вже переросла старі відносини власності, створила для себе нову форму власності — приватну власність. Для мануфактури і для першої стадії розвитку великої промисловості не була можлива ніяка інша форма власності, крім приватної власності, не був можливий ніякий інший суспільний лад, крім ладу, заснованого на приватній власності. Поки не можна виробляти у таких розмірах, щоб не тільки вистачало на всіх, але щоб ще залишався надлишок продуктів для збільшення суспільного капіталу і дальшого розвитку продуктивних сил, до того часу повинен завжди залишатися пануючий клас, який розпоряджається продуктивними силами суспільства, і другий клас — бідний і пригноблений. Які ці класи, це залежить від ступеня розвитку виробництва. У середньовіччі, яке залежало від землеробства,— перед нами поміщик і кріпак; у містах пізнього середньовіччя — цеховий майстер, підмайстер і поденник; у XVII столітті — власник мануфактури і мануфактурний робітник; у XIX столітті — великий фабрикант і пролетар. Цілком очевидно, що досі продуктивні сили не були ще розвинуті настільки, щоб можна було виробляти достатню для всіх кількість продуктів і щоб приватна власність уже стала оковами, перепоною для розвитку цих продуктивних сил. Але тепер завдяки розвиткові великої промисловості, *по-перше*, створено капітали і продуктивні сили в розмірах, раніше нечуваних, і є засоби для того, щоб за короткий строк нескінченно збільшити ці продуктивні сили. *По-друге*, ці продуктивні сили зосереджені в руках небагатьох

буржуа, тоді як широкі народні маси все більше перетворюються у пролетарів, причому становище їх стає тим більш злиденним і нестерпним, чим більше зростають багатства буржуа. *По-третє,* ці могутні продуктивні сили, які легко піддаються збільшенню, до такої міри переросли приватну власність і буржуа, що вони неминуче викликають найсильніші потрясіння суспільного ладу. Тому лише тепер знищення приватної власності стало не тільки можливим, а навіть цілком необхідним.

16-е питання: Чи можливе знищення приватної власності мирним шляхом?

Відповідь: Можна було б побажати, щоб це було так, і комуністи, звичайно, були б останніми, хто став би проти цього заперечувати. Комуністи дуже добре знають, що всякі змови не тільки марні, але навіть шкідливі. Вони дуже добре знають, що революції не можна робити навмисно й довільно і що революції завжди і скрізь були неминучим наслідком обставин, які зовсім не залежали від волі і керівництва окремих партій і цілих класів. Але, разом з тим, вони бачать, що розвиток пролетаріату майже в усіх цивілізованих країнах насильствено придушується і що тим самим противники комуністів з усієї сили працюють на революцію. Якщо все це, кінець кінцем, штовхне пригноблений пролетаріат на революцію, то ми, комуністи, будемо тоді захищати справу пролетаріату ділом не гірше, ніж тепер словом.

17-е питання: Чи можна знищити приватну власність відразу?

Відповідь: Ні, неможливо, цілком так само, як не можна *відразу* збільшити наявні продуктивні сили в таких межах, які необхідні для створення суспільного господарства. Тому революція пролетаріату, яка за всіма ознаками наближається, зможе тільки поступово перетворити нинішнє суспільство і тільки тоді знищить приватну власність, коли буде створена необхідна для цього маса засобів виробництва.

18-е питання: Який буде хід цієї революції?

Відповідь: Насамперед, вона створить *демократичний лад* і тим самим, прямо чи посередньо, політичне панування пролетаріату. Прямо — в Англії, де пролетарі вже тепер становлять більшість народу, посередньо — у Франції і Німеччині, де більшість народу складається не тільки з пролетарів, а також з дрібних селян і міських дрібних буржуа, які перебувають ще тільки в стадії переходу в пролетаріат, у здійсненні всіх своїх політичних інтересів все більше залежать від пролетаріату і тому незабаром повинні будуть приєднатися до його вимог. Для цього, можливо, потрібна буде ще нова боротьба, яка, однак, неодмінно закінчиться перемогою пролетаріату.

Демократія була б зовсім непотрібна для пролетаріату, коли нею не скористатися негайно, як засобом для проведення широких заходів, які безпосередньо посягають на приватну власність і

забезпечують існування пролетаріату. Найголовніші заходи ці, що з необхідністю випливають з існуючих нині умов, такі:

1) Обмеження приватної власності: прогресивний податок, високий податок на спадщини, скасування права спадкування у побічних лініях (братів, племінників і т. д.), примусові позики і т. д.

2) Поступова експропріація земельних власників, фабрикантів, власників залізниць і судновласників, почасти з допомогою конкуренції з боку державної промисловості, почасти безпосередньо шляхом викупу асигнатами.

3) Конфіскація майна всіх емігрантів і бунтівників, які повстали проти більшості народу.

4) Організація праці або надання роботи пролетарям у національних маєтках, фабриках і майстернях, завдяки чому буде усунена конкуренція робітників між собою, і фабриканти, оскільки вони ще залишаються, будуть змушені платити таку саму високу плату, як і держава.

5) Однакова обов'язковість праці для всіх членів суспільства до повного знищення приватної власності. Утворення промислових армій, особливо для сільського господарства.

6) Централізація кредитної системи і торгівлі грішми в руках держави через національний банк з державним капіталом. Закриття всяких приватних банків і банкірських контор.

7) Збільшення кількості національних фабрик, майстерень, залізниць, суден, обробіток усіх земель, що залишаються необробленими, і поліпшення обробітку оброблених уже земель відповідно до того, як збільшуються капітали і зростає кількість робітників, яких має у своєму розпорядженні нація.

8) Виховання всіх дітей з того моменту, як вони можуть обходитись без материнського догляду, в державних закладах і державним коштом. Поєднання виховання з фабричною працею.

9) Спорудження великих палаців у національних володіннях, як спільних жител для комун громадян, які займатимуться промисловістю, сільським господарством і поєднуватимуть переваги міського і сільського способу життя, не терплячи від їх односторонності і недоліків.

10) Зруйнування всіх нездорових і погано збудованих жител і кварталів у містах.

11) Однакове право спадкування для шлюбних і позашлюбних дітей.

12) Концентрація всієї транспортної справи в руках нації.

Всі ці заходи не можна, зрозуміло, провести відразу, але один з них поведе за собою другий. Досить тільки провести першу радикальну атаку на приватну власність, і пролетаріат буде змушений іти все далі, все більше концентрувати в руках держави весь капітал, все сільське господарство, всю промисловість, весь тран-

спорт і весь обмін. До цього ведуть усі перелічені заходи. Здійснимість цих заходів і породжувана ними централізація зростатимуть точно такою ж мірою, якою продуктивні сили країни множитимуться працею пролетаріату. Нарешті, коли весь капітал, усе виробництво, весь обмін будуть зосереджені в руках нації, тоді приватна власність відпаде сама собою, гроші стануть зайвими, і виробництво збільшиться такою мірою, а люди настільки зміняться, що зможуть відпасти і останні форми відносин старого суспільства.

19-е питання: Чи може ця революція відбутися в одній якійнебудь країні?

Відповідь: Ні. Велика промисловість уже тим, що вона створила світовий ринок, так зв'язала між собою всі народи земної кулі, особливо цивілізовані народи, що кожний з них залежить від того, що відбувається в іншого. Потім велика промисловість так зрівняла суспільний розвиток в усіх цивілізованих країнах, що всюди буржуазія і пролетаріат стали двома вирішальними класами суспільства і боротьба між ними — головною боротьбою нашого часу. Тому комуністична революція буде не тільки національною, а відбудеться одночасно в усіх цивілізованих країнах, тобто, принаймні, в Англії, Америці, Франції і Німеччині [79]. У кожній з цих країн вона розвиватиметься швидше або повільніше, залежно від того, в якій з цих країн більш розвинута промисловість, більше нагромаджено багатств і є значно більша кількість продуктивних сил. Тому вона здійсниться найповільніше і найважче в Німеччині, найшвидше і найлегше в Англії. Вона справить також значний вплив на всі інші країни світу і цілком змінить і надзвичайно прискорить їх попередній хід розвитку. Вона є всесвітня революція і матиме через це всесвітню арену.

20-е питання: Які будуть наслідки остаточного усунення приватної власності?

Відповідь: Тим, що суспільство вилучить з рук приватних капіталістів користування всіма продуктивними силами і засобами сполучення, а також обмін і розподіл продуктів, тим, що воно управлятиме всім цим відповідно до плану, який випливає з наявних ресурсів і потреб суспільства в цілому,— будуть насамперед усунуті всі згубні наслідки, зв'язані з нинішньою системою ведення великої промисловості. Кризи припиняться, розширене виробництво, яке при існуючому суспільному ладу викликає надвиробництво і є такою могутньою причиною злиднів, тоді стане далеко не достатнім і повинно буде набрати значно ширших розмірів. Надлишок виробництва, який перевищує найближчі потреби суспільства, замість того щоб породжувати злидні, забезпечуватиме задоволення потреб усіх членів суспільства, викликатиме нові потреби і одночасно створюватиме засоби для їх задоволення. Він буде умовою і стимулом для дальшого прогресу і

здійснюватиме цей прогрес, не призводячи при цьому, як раніше, до періодичного розладнання всього суспільного порядку. Велика промисловість, звільнена від оков приватної власності, розвинеться у таких розмірах, що в порівнянні з ними її нинішній стан здаватиметься таким же мізерним, яким нам здається мануфактура в порівнянні з великою промисловістю нашого часу. Цей розвиток промисловості дасть суспільству достатню кількість продуктів, щоб задовольняти потреби всіх його членів. Цілком так само землеробство, для якого, внаслідок гніту приватної власності і внаслідок дроблення ділянок, утруднене впровадження вже існуючих удосконалень і досягнень науки, теж вступить у зовсім нову смугу розквіту і дасть у розпорядження суспільства цілком достатню кількість продуктів. Таким чином, суспільство вироблятиме досить продуктів для того, щоб організувати розподіл, розрахований на задоволення потреб усіх своїх членів. Тим самим стане зайвим поділ суспільства на різні, ворожі один одному класи. Але він не тільки стане зайвим, він буде навіть несумісний з новим суспільним ладом. Існування класів викликане поділом праці, а поділ праці в його теперішньому вигляді зовсім зникне, бо, щоб підняти промислове і сільськогосподарське виробництво на зазначену висоту, не досить одних тільки механічних і хімічних допоміжних засобів. Треба також відповідно розвинути і здібності людей, які приводять у рух ці засоби. Подібно до того як у минулому столітті селяни і робітники мануфактур після втягнення їх у велику промисловість змінили весь свій життєвий уклад і самі стали зовсім іншими людьми, так само спільне ведення виробництва силами всього суспільства і новий розвиток цього виробництва, що випливає звідси, потребуватиме цілком нових людей і створить їх. Суспільне ведення виробництва не може здійснюватися такими людьми, якими вони є тепер, — людьми, з яких кожний підпорядкований одній якій-небудь галузі виробництва, прикований до неї, експлуатується нею, розвиває тільки *одну* сторону своїх здібностей за рахунок усіх інших і знає тільки *одну* галузь або частину якої-небудь галузі всього виробництва. Уже нинішня промисловість все менше спроможна застосовувати таких людей. А промисловість, яка ведеться спільно і планомірно всім суспільством, тим більше передбачає людей з усебічно розвиненими здібностями, людей, здатних орієнтуватися в усій системі виробництва. Отже, поділ праці, який підірваний уже в даний час машиною, який перетворює одного в селянина, другого в шевця, третього у фабричного робітника, четвертого в біржового спекулянта, зникне зовсім. Виховання дасть молодим людям можливість швидко освоювати на практиці всю систему виробництва, воно дасть їм змогу по черзі переходити від однієї галузі виробництва до іншої, залежно від потреб суспільства або від їх особистих нахилів. Отже, виховання звільнить їх від тієї одностороп-

ності, яку сучасний поділ праці нав'язує кожній окремій людині. Таким чином, суспільство, організоване на комуністичних засадах, дасть можливість своїм членам усебічно застосовувати свої всебічно розвинені здібності. Але разом з тим неминуче зникнуть і різні класи. Отже, з одного боку, суспільство, організоване на комуністичних засадах, несумісне з дальшим існуванням класів, а, з другого боку, саме будівництво цього суспільства дає засоби для знищення класових відмінностей.

Звідси випливає, що протилежність між містом і селом теж зникне. Одні й ті самі люди займатимуться землеробством і промисловою працею, замість того щоб давати це робити двом різним класам. Це є необхідною умовою комуністичної асоціації уже внаслідок надто матеріальних причин. Розпорошеність землеробського населення в селах, поряд із скупченням промислового населення у великих містах, відповідає тільки не досить ще високому рівневі розвитку землеробства й промисловості і є перешкодою для всякого дальшого розвитку, що вже тепер дається сильно взнаки.

Загальна асоціація всіх членів суспільства з метою спільної і планомірної експлуатації продуктивних сил; розвиток виробництва настільки, щоб воно задовольняло потреби всіх; ліквідація такого становища, коли потреби одних людей задовольняються за рахунок інших; повне знищення класів і протилежностей між ними; всебічний розвиток здібностей усіх членів суспільства шляхом усунення колишнього поділу праці, шляхом виробничого виховання, зміни родів діяльності, участі всіх у користуванні благами, які виробляються всіма ж, і, нарешті, шляхом злиття міста з селом — ось найголовніші результати ліквідації приватної власності.

21-е питання: Який вплив справить комуністичний суспільний лад на сім'ю?

Відповідь: Відносини статей стануть виключно приватною справою, яка стосуватиметься тільки заінтересованих осіб і в яку суспільству немає потреби втручатися. Це можливо завдяки усуненню приватної власності і суспільному вихованню дітей, внаслідок чого знищуються обидві основи сучасного шлюбу, зв'язані з приватною власністю,— залежність жінки від чоловіка і дітей від батьків. У цьому й полягає відповідь на галасування високоморальних міщан з приводу комуністичної спільності жінок. Спільність жінок є явище, яке цілком властиве буржуазному суспільству і в повному обсязі існує в даний час у вигляді проституції. Але проституція грунтується на приватній власності і зникне разом з нею. Отже, комуністична організація замість того, щоб запроваджувати спільність жінок, навпаки, знищить її.

22-е питання: Як ставитиметься комуністична організація до існуючих національностей?

— Залишається *.

23-є питання: Як вона ставитиметься до існуючих релігій?

— Залишається **.

24-е питання: Чим відрізняються комуністи від соціалістів?

Відповідь: Так звані соціалісти поділяються на три категорії.

Перша категорія складається з прихильників феодального і патріархального суспільства, яке знищувалось і знищується з кожним днем великою промисловістю, світовою торгівлею і створеним ними буржуазним суспільством. Ця категорія з бідувань сучасного суспільства робить висновок про те, що треба відновити феодальне і патріархальне суспільство, тому що воно не знало цих бідувань. Всі її пропозиції, прямими чи кружними шляхами, спрямовані на це. Комуністи завжди рішуче боротимуться з цією категорією *реакційних* соціалістів, незважаючи на її удаване співчуття бідуванням пролетаріату і на гарячі сльози, що проливаються з цього приводу. Бо ці соціалісти:

1) прагнуть до чогось зовсім неможливого;

2) намагаються відновити панування аристократії, цехових майстрів і власників мануфактур, з їх почтом абсолютних або феодальних монархів, чиновників, солдатів і попів; вони хочуть відновити суспільство, яке, правда, було б вільне від пороків сучасного суспільства, але зате принесло б із собою, щонайменше, стільки ж інших бідувань, а до того ж не відкривало б ніяких перспектив до визволення пригноблених робітників за допомогою комуністичної організації;

3) свої справжні наміри вони завжди виявляють, коли пролетаріат стає революційним і комуністичним. У цих випадках вони негайно об'єднуються з буржуазією проти пролетарів.

Друга категорія складається з прихильників нинішнього суспільства, яких бідування, що неминуче породжуються цим суспільством, примушують побоюватися за його існування. Отже, вони прагнуть зберегти нинішнє суспільство, але усунути зв'язані з ним бідування. Для цього одні пропонують заходи простої благодійності, інші — грандіозні плани реформ, які, під приводом реорганізації суспільства, мають на меті зберегти підвалини нинішнього суспільства і тим самим саме нинішнє суспільство. Проти цих *буржуазних соціалістів* комуністи теж повинні будуть вести безустанну боротьбу, тому що їх діяльність іде на користь ворогам комуністів і вони захищають той суспільний лад, який комуністи хочуть зруйнувати.

Нарешті, третя категорія складається з демократичних соціалістів. Ідучи по шляху з комуністами, вони хочуть здійснити

* Очевидно, Енгельс має тут на увазі відповідь на 21 питання у «Проекті Комуністичного символу віри» (Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 42, с. 336). *Ред.*

** Відповідь на це питання див. у «Проекті Комуністичного символу віри» (там же, с. 337). *Ред.*

частину заходів, зазначених у ... питанні *, але не як перехідних заходів, що ведуть до комунізму, а як заходів, достатніх для знищення злиднів і усунення бідувань нинішнього суспільства. Ці *демократичні соціалісти* є або пролетарями, які ще недостатньо з'ясували собі умови визволення свого класу, або представниками дрібної буржуазії, тобто класу, який аж до завоювання демократії і здійснення випливаючих з неї соціалістичних заходів у багатьох відношеннях має ті самі інтереси, що й пролетарі. Тому комуністи в моменти дій укладатимуть угоди з демократичними соціалістами і взагалі на цей час повинні дотримуватися по можливості спільної з ними політики, якщо тільки ці соціалісти не підуть служити до пануючої буржуазії і не нападатимуть на комуністів. Зрозуміло, спільні дії не виключають обговорення тих незгод, що існують між ними і комуністами.

25-е питання: Як ставляться комуністи до всіх інших політичних партій нашого часу?

Відповідь: Ставлення це різне в різних країнах.— В Англії, Франції і Бельгії, де панує буржуазія, комуністи поки що мають спільні інтереси з різними демократичними партіями, причому ця спільність інтересів тим значніша, чим більше демократи наближаються до мети комуністів у тих соціалістичних заходах, які демократи всюди тепер відстоюють, тобто чим ясніше і виразніше вони відстоюють інтереси пролетаріату і чим більше вони спираються на пролетаріат. В Англії, наприклад, чартисти, які складаються з робітників, незмірно ближчі до комуністів, ніж демократичні дрібні буржуа або так звані радикали.

В *Америці,* де запроваджено демократичну конституцію, комуністи повинні будуть підтримувати партію, яка хоче повернути цю конституцію проти буржуазії і використати її в інтересах пролетаріату, тобто партію прихильників національної аграрної реформи [80].

У *Швейцарії* радикали, хоч і являють собою ще партію з дуже мішаним складом, є, однак, єдиними, з ким комуністи можуть вступати в угоду, а серед цих радикалів знову-таки найбільш прогресивними є ваадтські і женевські.

Нарешті, в Німеччині рішуча боротьба між буржуазією і абсолютною монархією ще попереду. Але оскільки комуністи не можуть розраховувати, що їм доведеться вступити у вирішальний бій з буржуазією раніше, ніж буржуазія досягне панування, то в інтересах комуністів допомогти буржуазії якомога швидше досягти панування, щоб потім якнайшвидше у свою чергу скинути її. Таким чином, у боротьбі ліберальної буржуазії з урядами комуністи повинні бути завжди на боці першої, остерігаючись, однак, того самообману, в який впадає буржуазія, і не довіряючи її спо-

* В рукопису вільне місце; мається на увазі 18-е питання. *Ред.*

кусливим запевненням про ті благотворні для пролетаріату наслідки, до яких нібито приведе перемога буржуазії. Єдині переваги від перемоги буржуазії для комуністів полягатимуть: 1) у різних поступках, які полегшать комуністам захист, обговорення і поширення своїх принципів і тим самим полегшать об'єднання пролетаріату в тісно згуртований, готовий до боротьби і організований клас, і 2) в упевненості, що з того дня, як упадуть абсолютистські уряди, настане черга для боротьби між буржуа і пролетарями. З цього дня партійна політика комуністів буде тут такою ж, як і в країнах, де буржуазія вже панує.

Написано Ф. Енгельсом наприкінці жовтня — листопаді 1847 р.

Вперше надруковано окремим виданням у 1914 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 311—327

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

МАНІФЕСТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ [81]

Написано К. Марксом і Ф. Енгельсом у грудні 1847 — січні 1848 р.

Надруковано окремим виданням у Лондоні в лютому 1848 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 405—441

Привид бродить по Європі — привид комунізму. Всі сили старої Європи об'єдналися для священного цькування цього привида: папа і цар, Меттерніх і Гізо, французькі радикали і німецькі поліцаї.

Де та опозиційна партія, яку не ославили б комуністичною її противники, що стоять при владі? Де та опозиційна партія, яка у свою чергу не кидала б плямуючого звинувачення в комунізмі як передовішим представникам опозиції, так і своїм реакційним противникам?

Два висновки випливають з цього факту.

Комунізм уже визнається за силу всіма європейськими силами.

Час уже комуністам перед усім світом відкрито викласти свої погляди, свої цілі, свої прагнення і байкам про привид комунізму протипоставити маніфест самої партії.

З цією метою в Лондоні зібралися комуністи найрізніших національностей і склали такий «Маніфест», що публікується англійською, французькою, німецькою, італійською, фламандською і датською мовами.

I

БУРЖУА І ПРОЛЕТАРІ *

Історія всіх суспільств **, що існували до цього часу, була історією боротьби класів.

Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер *** і підмайстер, коротше кажучи, гнобитель і гноблений перебували у вічному антагонізмі один до одного, вели невпинну, то приховану, то явну боротьбу, яка завжди кінчалася революційною перебудовою всієї суспільної будови або загальною загибеллю класів, що вели між собою боротьбу.

В попередні історичні епохи ми знаходимо майже скрізь повне розчленування суспільства на різні стани,— цілу градацію різних суспільних становищ. У Стародавньому Римі ми зустрічаємо патриціїв, вершників, плебеїв, рабів; у середні віки — феодальних панів, васалів, цехових майстрів, підмайстрів, кріпаків, і до того ж майже в кожному з цих класів — ще особливі градації.

Сучасне буржуазне суспільство, що вийшло з надр загиблого феодального суспільства, не знищило класових суперечностей. Воно тільки поставило нові класи, нові умови гноблення і нові форми боротьби на місце старих.

---

* Під буржуазією розуміється клас сучасних капіталістів, власників засобів суспільного виробництва, які застосовують найману працю. Під пролетаріатом розуміється клас сучасних найманих робітників, які, будучи позбавлені своїх власних засобів виробництва, змушені продавати свою робочу силу для того, щоб жити. *(Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.)*

** Тобто вся історія, яка дійшла до нас у *письмових* джерелах. В 1847 р. передісторія суспільства, суспільна організація, що передувала всій писаній історії, була ще майже зовсім невідома. За час, що відтоді минув, Гакстгаузен відкрив общинну власність на землю в Росії, Маурер довів, що вона була суспільною основою, яка стала вихідним пунктом історичного розвитку всіх германських племен, і поступово з'ясувалося, що сільська община із спільним володінням землею є або була в минулому всюди первісною формою суспільства, від Індії до Ірландії. Внутрішню організацію цього первісного комуністичного суспільства, в її типовій формі, з'ясував Морган, який увінчав справу своїм відкриттям справжньої суті *роду* і його становища в *племені*. З розкладом цієї первісної общини починається розшарування суспільства на окремі і кінець кінцем антагоністичні класи. Я спробував простежити цей процес розкладу в праці «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats», 2. Aufl., Stuttgart, 1886 [«Походження сім'ї, приватної власності і держави», 2-е вид., Штутгарт, 1886. Див. це видання, т. 5]. *(Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р. і — за винятком останньої фрази — до німецького видання 1890 р.)*

*** Цеховий майстер — це повноправний член цеху, майстер усередині цеху, а не старшина його. *(Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.)*

Проте наша епоха, епоха буржуазії, відзначається тим, що вона спростила класові суперечності: суспільство дедалі більше розколюється на два великі ворожі табори, на два великі класи, які стоять один проти одного,— буржуазію і пролетаріат.

З кріпаків середньовіччя вийшло вільне населення перших міст; з цього стану городян розвинулися перші елементи буржуазії.

Відкриття Америки і морського шляху навколо Африки створило для буржуазії, що піднімається, нове поле діяльності. Ост-індський і китайський ринки, колонізація Америки, обмін з колоніями, збільшення кількості засобів обміну і товарів узагалі дали нечуваний доти поштовх торгівлі, мореплавству, промисловості і тим самим викликали швидкий розвиток революційного елементу в феодальному суспільстві, що розпадалося.

Колишня феодальна, або цехова, організація промисловості не могла вже задовольнити попиту, що зростав разом з новими ринками. Її місце зайняла мануфактура. Цехові майстри були витіснені промисловим середнім станом; поділ праці між різними корпораціями зник, поступившись місцем поділові праці всередині окремої майстерні.

Але ринки все зростали, попит усе збільшувався. Задовольнити його не могла вже і мануфактура. Тоді пара й машина здійснили революцію у промисловості. Місце мануфактури зайняла сучасна велика промисловість, місце промислового середнього стану зайняли мільйонери-промисловці, проводирі цілих промислових армій, сучасні буржуа.

Велика промисловість створила всесвітній ринок, який підготувало відкриття Америки. Всесвітній ринок викликав колосальний розвиток торгівлі, мореплавства і засобів сухопутного сполучення. Це, у свою чергу, вплинуло на розширення промисловості, і такою ж мірою, якою зростали промисловість, торгівля, мореплавство, залізниці, розвивалася буржуазія, вона збільшувала свої капітали і відтісняла на задній план усі класи, успадковані від середньовіччя.

Отже, ми бачимо, що сучасна буржуазія сама є продукт тривалого процесу розвитку, ряду переворотів у способі виробництва і обміну.

Кожний з цих ступенів розвитку буржуазії супроводився відповідним політичним успіхом. Пригноблений стан при пануванні феодалів, озброєна і самоврядна асоціація в комуні *, тут — незалежна міська республіка, там — третій, податний стан монар-

* «Комунами» називалися у Франції виникаючі міста навіть до того часу, коли вони відвоювали у своїх феодальних владик і панів місцеве самоврядування і політичні права «третього стану». Взагалі кажучи, тут як типову країну економічного розвитку буржуазії взято Англію, як типову країну політичного розвитку — Францію. *(Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.)*

Комуна — так називали городяни Італії і Франції свою міську громаду, після того як вони відкупили або відвоювали у своїх феодальних панів перші права самоврядування. *(Примітка Енгельса до німецького видання 1890 р.)*

хії *, потім, у період мануфактури,— противага дворянству в становій або в абсолютній монархії і головна основа великих монархій взагалі, нарешті, з часу встановлення великої промисловості і всесвітнього ринку, вона завоювала собі виключне політичне панування в сучасній представницькій державі. Сучасна державна влада — це тільки комітет, який управляє загальними справами всього класу буржуазії.

Буржуазія відіграла в історії надзвичайно революційну роль.

Буржуазія, скрізь, де вона досягла панування, зруйнувала всі феодальні, патріархальні, ідилічні відносини. Безжально розірвала вона строкаті феодальні пута, що прив'язували людину до її «природних повелителів», і не залишила ніякого іншого зв'язку між людьми, крім голого інтересу, безсердечного «чистогану». В крижаній воді егоїстичного розрахунку втопила вона священний трепет релігійного екстазу, рицарського ентузіазму, міщанської сентиментальності. Особисту гідність людини вона перетворила в мінову вартість і поставила на місце незліченних дарованих і набутих свобод *одну* безсовісну свободу торгівлі. Словом, експлуатацію, прикриту релігійними і політичними ілюзіями, вона замінила експлуатацією відкритою, безсоромною, прямою, черствою.

Буржуазія позбавила священного ореолу всі роди діяльності, які до того часу вважалися почесними і на які дивилися з побожним трепетом. Лікаря, юриста, священика, поета, людину науки вона перетворила у своїх платних найманих працівників.

Буржуазія зірвала з сімейних відносин їх зворушливо-сентиментальний покров і звела їх до суто грошових відносин.

Буржуазія показала, що грубий вияв сили в середні віки, що викликає таке захоплення у реакціонерів, природно доповнювався лінощами і нерухомістю. Вона вперше показала, чого може досягти людська діяльність. Вона створила чудеса мистецтва, але зовсім іншого роду, ніж єгипетські піраміди, римські водопроводи і готичні собори; вона здійснила зовсім інші походи, ніж переселення народів і хрестові походи.

Буржуазія не може існувати, не викликаючи раз у раз переворотів у знаряддях виробництва, отже, не революціонізуючи виробничих відносин, а значить, і всієї сукупності суспільних відносин. Навпаки, першою умовою існування всіх попередніх промислових класів було збереження старого способу виробництва у незмінному вигляді. Безперестанні перевороти у виробництві, безперервне потрясіння всіх суспільних відносин, вічна непевність і рух відрізняють буржуазну епоху від усіх інших. Усі застиглі, заіржавілі відносини, разом із супутніми їм, віками ос-

* В англійському виданні 1888 р., редагованому Енгельсом, після слів «незалежна міська республіка» вставлено слова «(як в Італії і Німеччині)», а після слів «третій, податний стан монархії» — «(як у Франції)». *Ред.*

вяченими уявленнями і поглядами, руйнуються, всі нововиникаючі виявляються застарілими, раніше ніж встигають закостеніти. Все станове і застійне зникає, все священне оскверняється, і люди, нарешті, змушені подивитися тверезими очима на своє життєве становище і свої взаємні відносини.

Потреба в дедалі збільшуваному збуті продуктів жене буржуазію по всій земній кулі. Скрізь повинна вона вкоренитися, скрізь влаштуватися, скрізь встановити зв'язки.

Буржуазія шляхом експлуатації всесвітнього ринку зробила виробництво і споживання всіх країн космополітичним. На превеликий жаль реакціонерів вона вирвала з-під ніг промисловості національний грунт. Споконвічні національні галузі промисловості знищені і далі знищуються з кожним днем. Їх витісняють нові галузі промисловості, запровадження яких стає питанням життя для всіх цивілізованих націй,— галузі, які переробляють уже не місцеву сировину, а сировину, що привозять з найвіддаленіших країв земної кулі, галузі, які виробляють фабричні продукти, що їх споживають не тільки всередині даної країни, а й в усіх частинах світу. Замість старих потреб, що задовольнялися вітчизняними продуктами, виникають нові, для задоволення яких потрібні продукти найвіддаленіших країн і найрізніших кліматів. На зміну старій місцевій і національній замкнутості та існуванню за рахунок продуктів власного виробництва приходить всебічний зв'язок і всебічна залежність націй одна від одної. Це однаковою мірою стосується як матеріального, так і духовного виробництва. Плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням. Національна однобічність і обмеженість стають все більш і більш неможливими, і з багатьох національних та місцевих літератур утворюється одна всесвітня література.

Буржуазія швидким удосконаленням усіх знарядь виробництва і безмежним полегшенням засобів сполучення втягує у цивілізацію всі, навіть найбільш варварські, нації. Дешеві ціни її товарів — ось та важка артилерія, з допомогою якої вона руйнує всі китайські мури і примушує капітулювати найупертішу ненависть варварів до чужоземців. Вона під страхом загибелі змушує всі нації прийняти буржуазний спосіб виробництва, змушує їх заводити у себе так звану цивілізацію, тобто ставати буржуа. Словом, вона створює собі світ за своїм образом і подобою.

Буржуазія підпорядкувала село пануванню міста. Вона створила величезні міста, великою мірою збільшила чисельність міського населення в порівнянні з сільським і вирвала таким чином значну частину населення з ідіотизму сільського життя. Подібно до того як вона зробила село залежним від міста, так само варварські і напівварварські країни вона поставила в залеж-

ність від країн цивілізованих, селянські народи — від буржуазних народів, Схід — від Заходу.

Буржуазія все більше і більше знищує роздробленість засобів виробництва, власності і населення. Вона згустила населення, централізувала засоби виробництва, концентрувала власність в руках небагатьох. Необхідним наслідком цього була політична централізація. Незалежні, зв'язані майже тільки союзними відносинами області з різними інтересами, законами, урядами і митами, виявилися з'єднані в *одну* націю, з *одним* урядом, з *одним* законодавством, з *одним* національним класовим інтересом, з *одним* митним кордоном.

Буржуазія менш ніж за сто років свого класового панування створила більш численні і більш грандіозні продуктивні сили, ніж усі минулі покоління, разом узяті. Підкорення сил природи, машинне виробництво, застосування хімії в промисловості і землеробстві, пароплавство, залізниці, електричний телеграф, освоєння для землеробства цілих частин світу, пристосування річок для судноплавства, цілі, немов з-під землі викликані, маси населення,— яке з попередніх століть могло передбачати, що такі продуктивні сили дрімають у надрах суспільної праці!

Отже, ми бачили, що засоби виробництва і обміну, на основі яких склалася буржуазія, були створені у феодальному суспільстві. На певному ступені розвитку цих засобів виробництва і обміну відносини, за яких відбувалися виробництво і обмін у феодальному суспільстві, феодальна організація землеробства і промисловості, одним словом, феодальні відносини власності, уже перестали відповідати розвинутим продуктивним силам. Вони гальмували виробництво, замість того щоб розвивати його. Вони перетворилися в його окови. Їх необхідно було розбити, і вони були розбиті.

Місце їх зайняла вільна конкуренція, з відповідним їй суспільним і політичним ладом, з економічним і політичним пануванням класу буржуазії.

Такий же рух відбувається на наших очах. Сучасне буржуазне суспільство, з його буржуазними відносинами виробництва і обміну, буржуазними відносинами власності, що немов чарами створило такі могутні засоби виробництва і обміну, схоже на чарівника, що уже неспроможний справитися з підземними силами, які він викликав своїми заклинаннями. Ось уже кілька десятиріч історія промисловості і торгівлі являє собою лише історію збурення сучасних продуктивних сил проти сучасних виробничих відносин, проти тих відносин власності, які є умовою існування буржуазії та її панування. Досить указати на торговельні кризи, які, періодично повертаючись, дедалі грізніше ставлять під сумнів існування всього буржуазного суспільства.

Під час торговельних криз кожного разу знищується значна частина не тільки виготовлених продуктів, а навіть створених уже продуктивних сил. Під час криз вибухає суспільна епідемія, яка всім попереднім епохам здалася б безглуздям,— епідемія надвиробництва. Суспільство несподівано виявляється відкинутим назад у стан варварства, що раптово настало, неначе голод, загальна спустошлива війна позбавили його всіх життєвих засобів; здається, що промисловість, торгівлю знищено,— і чому? Тому, що суспільство має надто велику цивілізацію, у нього надто багато життєвих засобів, надто велика промисловість і торгівля. Продуктивні сили, які є в його розпорядженні, не служать більше розвиткові буржуазних відносин власності; навпаки, вони стали непомірно великими для цих відносин, буржуазні відносини затримують їх розвиток; і коли продуктивні сили починають долати ці перешкоди, вони розладнують усе буржуазне суспільство, ставлять під загрозу існування буржуазної власності. Буржуазні відносини стали занадто вузькими, щоб вмістити створене ними багатство.— Яким шляхом буржуазія переборює кризи? З одного боку, вимушеним знищенням цілої маси продуктивних сил, з другого боку, завоюванням нових ринків і грунтовнішою експлуатацією старих. Отже, чим? Тим, що вона готує більш усебічні і більш руйнівні кризи і зменшує засоби протидіяння їм.

Зброя, якою буржуазія повалила феодалізм, спрямовується тепер проти самої буржуазії.

Але буржуазія не тільки викувала зброю, що несе їй смерть; вона породила і людей, які спрямують проти неї цю зброю,— сучасних робітників, *пролетарів*.

Так само, як розвивається буржуазія, тобто капітал, розвивається і пролетаріат, клас сучасних робітників, які тільки тоді й можуть існувати, коли знаходять роботу, а знаходять її лише до того часу, поки їх праця збільшує капітал. Ці робітники, що змушені продавати себе поштучно, являють собою такий же товар, як і всякий інший предмет торгівлі, а через те в такій же мірі зазнають усіх випадковостей конкуренції, усіх коливань ринку.

Внаслідок зростаючого застосування машин і поділу праці, праця пролетарів втратила всякий самостійний характер, а разом з тим і всяку привабливість для робітників. Робітник стає простим придатком машини, від нього вимагають тільки найпростіших, найодноманітніших, найлегше засвоюваних прийомів. Витрати на робітника через це зводяться майже виключно до життєвих засобів, необхідних для його утримання і продовження його роду. Але ціна всякого товару, а отже і праці [10], дорівнює витратам його виробництва. Через це такою ж мірою, якою зростає непривабливість праці, зменшується заробітна плата. Більше того: такою ж мірою, якою зростає застосування

машин і поділ праці, зростає і кількість праці, чи то за рахунок збільшення кількості робочих годин, чи внаслідок збільшення кількості праці, яка потрібна в кожний даний проміжок часу, прискорення ходу машин і т. д.

Сучасна промисловість перетворила маленьку майстерню патріархального майстра у велику фабрику промислового капіталіста. Маси робітників, скупчені на фабриці, організовуються по-солдатському. Як рядових промислової армії, їх ставлять під нагляд цілої ієрархії унтер-офіцерів і офіцерів. Вони — раби не тільки класу буржуазії, буржуазної держави, щодня і щогодини поневолює їх машина, наглядач і передусім сам окремий буржуа-фабрикант. Ця деспотія тим дріб'язковіша, ненависніша, вона тим більше озлобляє, чим відвертіше її метою проголошується нажива.

Чим менше вміння і сили потребує ручна праця, тобто чим більше розвивається сучасна промисловість, тим більше чоловіча праця витісняється жіночою і дитячою. Щодо робітничого класу відмінності статі і віку втрачають усяке суспільне значення. Існують лише робочі інструменти, що потребують різних витрат залежно від віку і статі.

Коли кінчається експлуатація робітника фабрикантом і робітник одержує, нарешті, готівкою свою заробітну плату, на нього накидаються інші частини буржуазії — домовласник, крамар, лихвар та ін.

Нижчі верстви середнього стану: дрібні промисловці, дрібні торговці і рантьє, ремісники і селяни — всі ці класи опускаються в ряди пролетаріату, почасти через те, що їх маленького капіталу недостатньо для ведення великих промислових підприємств і він не витримує конкуренції з більшими капіталістами, почасти через те, що їх професійна майстерність знецінюється в результаті запровадження нових методів виробництва. Так рекрутується пролетаріат з усіх класів населення.

Пролетаріат проходить різні ступені розвитку. Його боротьба проти буржуазії починається разом з його існуванням.

Спочатку боротьбу ведуть окремі робітники, потім робітники однієї фабрики, далі робітники однієї галузі праці в одній місцевості проти окремого буржуа, який їх безпосередньо експлуатує. Робітники спрямовують свої удари не тільки проти буржуазних виробничих відносин, а й проти самих знарядь виробництва; вони знищують конкуруючі іноземні товари, розбивають машини, підпалюють фабрики, силою намагаються відновити втрачене становище середньовічного робітника.

На цьому ступені робітники становлять розкидану по всій країні і роздроблену конкуренцією масу. Згуртування робітничих мас поки ще є не наслідок їх власного об'єднання, а лише наслідок об'єднання буржуазії, яка для досягнення своїх власних

політичних цілей повинна, і поки ще може, приводити в рух весь пролетаріат. Отже, на цьому ступені пролетарі борються не із своїми ворогами, а з ворогами своїх ворогів — із залишками абсолютної монархії, землевласниками, непромисловими буржуа, дрібними буржуа. Весь історичний рух зосереджується, таким чином, у руках буржуазії; кожна здобута в таких умовах перемога є перемогою буржуазії.

Але з розвитком промисловості пролетаріат не тільки зростає кількісно; він скупчується у великі маси, сила його зростає, і він дедалі більше її відчуває. Інтереси і умови життя пролетаріату дедалі більше зрівнюються в міру того, як машини дедалі більше стирають відмінності між окремими видами праці і майже скрізь зводять заробітну плату до однаково низького рівня. Зростаюча конкуренція буржуа між собою і спричинювані нею торговельні кризи призводять до того, що заробітна плата робітників стає дедалі більш несталою; невпинне вдосконалювання машин, яке дедалі швидше розвивається, робить життєве становище пролетарів дедалі менш забезпеченим; сутички між окремим робітником і окремим буржуа дедалі більше набирають характеру сутичок між двома класами. Робітники починають з того, що утворюють коаліції * проти буржуа; вони виступають спільно для захисту своєї заробітної плати. Вони засновують навіть постійні асоціації для того, щоб забезпечити себе коштами на випадок можливих сутичок. Подекуди боротьба переходить у відкриті повстання.

Робітники час від часу перемагають, але ці перемоги лише минущі. Дійсним результатом їх боротьби є не безпосередній успіх, а дедалі більш поширюване об'єднання робітників. Йому сприяють дедалі зростаючі засоби сполучення, які створює велика промисловість і які встановлюють зв'язок між робітниками різних місцевостей. Лише цей зв'язок і потрібен для того, щоб централізувати велику кількість місцевих вогнищ боротьби, яка має всюди однаковий характер, і злити їх в одну національну, класову боротьбу. А будь-яка класова боротьба є боротьба політична. І об'єднання, для якого середньовічним городянам з їх польовими дорогами потрібні були століття, досягають сучасні пролетарі завдяки залізницям, протягом небагатьох років.

Ця організація пролетарів у клас, і тим самим — у політичну партію, щохвилини знову руйнується конкуренцією між самими робітниками. Але вона виникає знову і знову, стаючи щоразу сильнішою, міцнішою, могутнішою. Вона примушує визнати окремі інтереси робітників законодавчим порядком, використовуючи для цього чвари між окремими верствами буржуазії. Наприклад, закон про десятигодинний робочий день в Англії [82].

* В англійському виданні 1888 р. після слова «коаліції» вставлено: «(професійні спілки)». *Ред.*

Взагалі сутички всередині старого суспільства у багатьох відношеннях сприяють процесові розвитку пролетаріату. Буржуазія веде безперервну боротьбу: спочатку проти аристократії, пізніше проти тих частин самої ж буржуазії, інтереси яких заходять у суперечність з прогресом промисловості, і завжди — проти буржуазії всіх зарубіжних країн. В усіх цих битвах вона змушена звертатися до пролетаріату, кликати його на допомогу і втягувати його таким чином у політичний рух. Отже, вона сама передає пролетаріатові елементи своєї власної освіти *, тобто зброю проти самої себе.

Далі, як ми бачили, прогрес промисловості зштовхує в ряди пролетаріату цілі верстви пануючого класу або, принаймні, ставить під загрозу умови їх життя. Вони також приносять пролетаріатові велику кількість елементів освіти.

Нарешті, у ті періоди, коли класова боротьба наближається до розв'язки, процес розкладу всередині пануючого класу, всередині всього старого суспільства набирає такого бурхливого, такого різкого характеру, що невелика частина пануючого класу відрікається від нього і приєднується до революційного класу, до того класу, якому належить майбутнє. Ось чому, як раніше частина дворянства переходила до буржуазії, так тепер частина буржуазії переходить до пролетаріату, а саме — частина буржуаідеологів, які піднеслися до теоретичного розуміння всього ходу історичного руху.

З усіх класів, що протистоять тепер буржуазії, тільки пролетаріат являє собою дійсно революційний клас. Усі інші класи занепадають і знищуються з розвитком великої промисловості, а пролетаріат є її власний продукт.

Середні стани: дрібний промисловець, дрібний торговець, ремісник і селянин — всі вони борються з буржуазією для того, щоб урятувати від загибелі своє існування, як середні стани. Отже, вони не революційні, а консервативні. Навіть більше, вони реакційні: вони прагнуть повернути назад колесо історії. Якщо вони революційні, то остільки, оскільки має відбутися їх перехід в ряди пролетаріату, оскільки вони захищають не свої теперішні, а свої майбутні інтереси, оскільки вони покидають свою власну точку зору для того, щоб стати на точку зору пролетаріату.

Люмпен-пролетаріат, цей пасивний продукт гниття найнижчих верств старого суспільства, подекуди втягується пролетарською революцією в рух, але внаслідок всього свого життєвого становища він значно більш схильний продавати себе для реакційних підступів.

---

* В англійському виданні 1888 р. замість слів «елементи своєї власної освіти» надруковано: «елементи своєї власної політичної і загальної освіти». *Ред.*

Життєві умови старого суспільства вже знищені в життєвих умовах пролетаріату. У пролетаря немає власності; його ставлення до дружини і дітей не має уже нічого спільного з буржуазними сімейними відносинами; сучасна промислова праця, сучасне ярмо капіталу, однакове як в Англії, так і у Франції, як в Америці, так і в Німеччині, стерли з нього всякий національний характер. Закони, мораль, релігія — все це для нього не більш як буржуазні передсуди, за якими приховуються буржуазні інтереси.

Всі попередні класи, завоювавши собі панування, прагнули зміцнити вже здобуте ними життєве становище, підпорядковуючи все суспільство умовам, що забезпечують їх спосіб привласнення. А пролетарі можуть завоювати суспільні продуктивні сили, лише знищивши свій власний нинішній спосіб привласнення, а тим самим і весь дотеперішній спосіб привласнення в цілому. У пролетарів немає нічого свого, що треба було б їм охороняти, вони повинні зруйнувати все, що досі охороняло і забезпечувало приватну власність.

Усі рухи, що відбувалися дотепер, були рухами меншості або здійснювалися в інтересах меншості. Пролетарський рух є самостійний рух величезної більшості в інтересах величезної більшості. Пролетаріат, найнижча верства сучасного суспільства, не може піднятися, не може випростатися без того, щоб при цьому не висадити в повітря всю надбудову, що височить над ним з верств, які становлять офіційне суспільство.

Якщо не за змістом, то за формою боротьба пролетаріату проти буржуазії є спочатку боротьба національна. Пролетаріат кожної країни, звичайно, повинен спочатку покінчити із своєю власною буржуазією.

Описуючи найзагальніші фази розвитку пролетаріату, ми простежували більш чи менш прикриту громадянську війну всередині існуючого суспільства аж до того пункту, коли вона перетворюється у відкриту революцію, і пролетаріат засновує своє панування шляхом насильственого повалення буржуазії.

Всі дотепер існуючі суспільства грунтувались, як ми бачили, на антагонізмі між класами пригноблюючими і пригнобленими. Але, щоб можна було пригноблювати який-небудь клас, треба забезпечити умови, за яких він міг би, принаймні, по-рабському животіти. Кріпак у стані кріпацтва вибився до становища члена комуни так само, як дрібний буржуа під ярмом феодального абсолютизму вибився до становища буржуа. Навпаки, сучасний робітник з прогресом промисловості не піднімається, а дедалі більше опускається нижче умов існування свого власного класу. Робітник стає паупером, і пауперизм зростає ще швидше, ніж населення і багатство. Це ясно показує, що буржуазія нездатна залишатися більше пануючим класом суспільства і нав'язувати

всьому суспільству умови існування свого класу як регулюючий закон. Вона нездатна панувати, бо нездатна забезпечити своєму рабові навіть рабського рівня існування, бо змушена дати йому опуститися до такого становища, коли вона сама повинна його харчувати, замість того щоб харчуватися за його рахунок. Суспільство не може більше жити під її владою, тобто її життя більше несумісне з суспільством.

Основною умовою існування і панування класу буржуазії є нагромадження багатства в руках приватних осіб, утворення і збільшення капіталу. Умовою існування капіталу є наймана праця. Наймана праця тримається виключно на конкуренції робітників між собою. Прогрес промисловості, мимовільним носієм якого є буржуазія, безсила чинити йому опір, ставить на місце роз'єднання робітників конкуренцією революційне об'єднання їх через асоціацію. Таким чином, з розвитком великої промисловості з-під ніг буржуазії виривається сама основа, на якій вона виробляє і привласнює продукти. Вона виробляє насамперед своїх власних могильників. Її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі.

II

ПРОЛЕТАРІ І КОМУНІСТИ

В якому відношенні стоять комуністи до пролетарів узагалі?

Комуністи — не особлива партія, яка протистоїть іншим робітничим партіям.

У них немає ніяких інтересів, які відрізнялися б від інтересів усього пролетаріату в цілому.

Вони не висувають ніяких особливих * принципів, під які вони хотіли б підігнати пролетарський рух.

Комуністи відрізняються від усіх інших пролетарських партій лише тим, що, з одного боку, в боротьбі пролетарів різних націй вони виділяють і відстоюють спільні, не залежні від національності інтереси всього пролетаріату; з другого боку, тим, що на різних ступенях розвитку, через які проходить боротьба пролетаріату з буржуазією, вони завжди є представниками інтересів руху в цілому.

Отже, комуністи на практиці є найрішучіша частина робітничих партій усіх країн, яка завжди спонукає до руху вперед **, а в теоретичному відношенні вони мають перед рештою маси

---

* В англійському виданні 1888 р. замість «особливих» сказано: «сектантських». *Ред.*

** В англійському виданні 1888 р. замість слів «яка завжди спонукає до руху вперед» надруковано: «найпередовіша». *Ред.*

пролетаріату перевагу в розумінні умов, ходу і загальних результатів пролетарського руху.

Найближча мета комуністів та сама, що й усіх інших пролетарських партій: формування пролетаріату в клас, повалення панування буржуазії, завоювання пролетаріатом політичної влади.

Теоретичні положення комуністів аж ніяк не грунтуються на ідеях, принципах, вигаданих або відкритих тим чи іншим обновником світу.

Вони є лише загальним вираженням дійсних відносин нинішньої класової боротьби, вираженням історичного руху, що відбувається на наших очах. Знищення відносин власності, що існували раніше, не є чимось властивим виключно комунізмові.

Усі відносини власності зазнавали постійної історичної заміни, постійних історичних змін.

Наприклад, французька революція скасувала феодальну власність, замінивши її власністю буржуазною.

Відмітною рисою комунізму є не скасування власності взагалі, а скасування буржуазної власності.

Але сучасна буржуазна приватна власність є останнє і найповніше вираження такого виробництва і привласнення продуктів, яке грунтується на класових антагонізмах, на експлуатації одних іншими *.

У цьому розумінні комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності.

Нам, комуністам, закидали, що ми хочемо знищити власність, особисто придбану, своєю працею здобуту, власність, яка становить основу всякої особистої свободи, діяльності і самостійності.

Зароблена, придбана, здобута своєю працею власність! Чи говорите ви про дрібнобуржуазну, дрібноселянську власність, яка передувала власності буржуазній? Нам не треба її знищувати, розвиток промисловості її знищив і знищує день у день

Чи, може, ви говорите про сучасну буржуазну приватну власність?

Але хіба наймана праця, праця пролетаря, створює йому власність? Аж ніяк. Вона створює капітал, тобто власність, яка експлуатує найману працю, власність, яка може збільшуватися лише за умови, що вона породжує нову найману працю, щоб знову її експлуатувати. Власність у її сучасному вигляді рухається в протилежності між капіталом і найманою працею. Розглянемо ж обидві сторони цієї протилежності.

Бути капіталістом — значить займати у виробництві не тільки суто особисте, а й суспільне становище. Капітал — це колективний продукт і може бути приведений в рух лише спільною

---

* В англійському виданні 1888 р. замість слів «експлуатації одних іншими» надруковано: «експлуатації більшості меншістю». *Ред.*

діяльністю багатьох членів суспільства, а в остаточному підсумку — тільки спільною діяльністю усіх членів суспільства.

Отже, капітал — не особиста, а суспільна сила.

Тому, якщо капітал буде перетворений у колективну, всім членам суспільства належну, власність, то це не буде перетворенням особистої власності в суспільну. Зміниться лише суспільний характер власності. Вона втратить свій класовий характер.

Перейдемо до найманої праці.

Середня ціна найманої праці є мінімум заробітної плати, тобто сума життєвих коштів, необхідних для того, щоб зберегти життя робітника як робітника. Отже, того, що найманий робітник привласнює в результаті своєї діяльності, ледве вистачає для відтворення його життя. Ми зовсім не маємо наміру знищити це особисте привласнення продуктів праці, які служать безпосередньо для відтворення життя, привласнення, що не лишає ніякого надлишку, який міг би дати владу над чужою працею. Ми хочемо знищити тільки жалюгідний характер такого привласнення, коли робітник живе тільки для того, щоб збільшувати капітал, і живе лише остільки, оскільки цього вимагають інтереси пануючого класу.

В буржуазному суспільстві жива праця є лише засіб збільшувати нагромаджену працю. В комуністичному суспільстві нагромаджена праця — це лише засіб розширювати, збагачувати, полегшувати життєвий процес робітників.

Таким чином, у буржуазному суспільстві минуле панує над сучасним, у комуністичному суспільстві — сучасне над минулим. У буржуазному суспільстві капітал має самостійність та індивідуальність, тимчасом як трудящий індивідуум позбавлений самостійності і знеособлений.

І знищення цих відносин буржуазія називає знищенням особистості і свободи! Вона має рацію. Дійсно, йдеться про знищення буржуазної особистості, буржуазної самостійності і буржуазної свободи.

Під свободою, в рамках нинішніх буржуазних виробничих відносин, розуміють свободу торгівлі, свободу купівлі і продажу.

Але з падінням торгашества впаде і вільне торгашество. Розмови про вільне торгашество, як і всі інші пишномовні фрази наших буржуа про свободу, мають взагалі смисл тільки щодо невільного торгашества, щодо поневоленого городянина середньовіччя, а не щодо комуністичного знищення торгашества, буржуазних виробничих відносин і самої буржуазії.

Ви жахаєтесь від того, що ми хочемо знищити приватну власність. Але у вашому нинішньому суспільстві приватна власність знищена для дев'яти десятих його членів; вона існує саме завдяки тому, що не існує для дев'яти десятих. Отже, ви закидаєте нам, що ми хочемо знищити власність, яка передбачає як необхідну умову відсутність власності у величезної більшості суспільства.

Словом, ви закидаєте нам, що ми хочемо знищити вашу власність. Так, ми дійсно хочемо це зробити.

З того моменту, коли не можна буде більше перетворювати працю у капітал, у гроші, у земельну ренту, коротше кажучи — в суспільну силу, яку можна монополізувати, тобто з того моменту, коли особиста власність не зможе більше перетворюватись у буржуазну власність,— з цього моменту, заявляєте ви, особу знищено.

Отже, ви признаєтесь, що за особу ви не визнаєте нікого, крім буржуа, тобто буржуазного власника. Така особа дійсно повинна бути знищена.

Комунізм ні у кого не віднімає можливості привласнювати суспільні продукти, він віднімає лише можливість з допомогою цього привласнення поневолювати чужу працю.

Висували заперечення, ніби із знищенням приватної власності припиниться всяка діяльність і запанує загальне ледарство.

В такому разі буржуазне суспільство давно мало б загинути від ледарства, бо тут той, хто працює, нічого не здобуває, а той, хто здобуває, не працює. Всі ці побоювання зводяться до тавтології, що немає більше найманої праці, оскільки більше не існує капітал.

Усі заперечення, спрямовані проти комуністичного способу привласнення і виробництва матеріальних продуктів, поширюються також на привласнення і виробництво продуктів розумової праці. Подібно до того як знищення класової власності уявляється буржуа знищенням самого виробництва, так і знищення класової освіти для нього рівнозначне знищенню освіти взагалі.

Освіта, втрату якої він оплакує, є для величезної більшості перетворенням у придаток машини.

Але не сперечайтеся з нами, оцінюючи при цьому скасування буржуазної власності з точки зору ваших буржуазних уявлень про свободу, освіту, право і т. д. Ваші ідеї самі є продуктом буржуазних виробничих відносин і буржуазних відносин власності, так само як ваше право є лише зведена у закон воля вашого класу, воля, зміст якої визначається матеріальними умовами життя вашого класу.

Ваше небезстороннє уявлення, яке змушує вас перетворювати свої виробничі відносини і відносини власності з відносин історичних, минущих у процесі розвитку виробництва, у вічні закони природи і розуму, ви поділяєте з усіма панівними раніше і загиблими класами. Коли заходить мова про буржуазну власність, ви не смієте більше зрозуміти того, що здається вам зрозумілим щодо власності античної або феодальної.

Знищення сім'ї! Навіть найбільш крайні радикали обурюються проти цього ганебного наміру комуністів.

На чому грунтується сучасна, буржуазна сім'я? На капіталі, на приватній наживі. У цілком розвинутому вигляді вона існує

тільки для буржуазії; але вона знаходить своє доповнення у вимушеній безсімейності пролетарів і в публічній проституції.

Буржуазна сім'я природно відпадає разом з відпадінням цього її доповнення, і обидві разом зникнуть із зникненням капіталу.

Чи ви закидаєте нам те, що ми хочемо припинити експлуатацію дітей їхніми батьками? Ми зізнаємося у цьому злочині.

Але ви стверджуєте, що, замінюючи домашнє виховання суспільним, ми хочемо знищити найдорожчі для людини відносини.

А хіба ваше виховання не визначається суспільством? Хіба воно не визначається суспільними відносинами, в яких ви виховуєте, не визначається прямим або посереднім втручанням суспільства через школу і т. д.? Комуністи не вигадують впливу суспільства на виховання; вони лише змінюють характер виховання, виривають його з-під впливу пануючого класу.

Буржуазні базікання про сім'ю і виховання, про ніжні відносини між батьками і дітьми викликають тим більшу огиду, чим більше руйнуються всі сімейні зв'язки в середовищі пролетаріату внаслідок розвитку великої промисловості, чим більше діти перетворюються у прості предмети торгівлі і робочі інструменти.

Але ви, комуністи, хочете запровадити спільність жінок,— кричить нам хором уся буржуазія.

Буржуа дивиться на свою дружину як на звичайне знаряддя виробництва. Він чує, що знаряддя виробництва передбачається віддати у спільне користування, і, звичайно, не може позбутися думки, що й жінок спіткає та сама доля.

Він навіть і гадки не має, що йдеться якраз про те, щоб скасувати таке становище жінки, коли вона є звичайним знаряддям виробництва.

А втім, немає нічого смішнішого, як високоморальний жах наших буржуа з приводу мнимої офіційної спільності жінок у комуністів. Комуністам немає потреби запроваджувати спільність жінок, вона існувала майже завжди.

Наші буржуа, не задовольняючись тим, що мають у своєму розпорядженні дружин і дочок своїх робітників, не кажучи вже про офіційну проституцію, вбачають особливу втіху в тому, щоб спокушати один в одного дружин.

Буржуазний шлюб є в дійсності спільністю жінок. Комуністам можна було б закинути хіба тільки те, ніби вони хочуть запровадити замість лицемірно-прихованої спільності жінок офіційну, відкриту. Але ж само собою зрозуміло, що із знищенням теперішніх виробничих відносин зникне і випливаюча з них спільність жінок, тобто офіційна і неофіційна проституція.

Далі, комуністам закидають, ніби вони хочуть скасувати вітчизну, національність.

Робітники не мають вітчизни. У них не можна відняти те, чого у них немає. Оскільки пролетаріат повинен насамперед завоюва-

ти політичне панування, піднятися до становища національного класу *, конституюватись як нація, він сам поки що національний, хоч зовсім не в тому значенні, як розуміє це буржуазія.

Національна відособленість і протилежності народів дедалі більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, із свободою торгівлі, всесвітнім ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя.

Панування пролетаріату ще більше прискорить їх зникнення. Поєднання зусиль, принаймні цивілізованих країн, є одна з перших умов визволення пролетаріату.

Тією ж мірою, якою буде знищена експлуатація одного індивідуума іншим, буде знищено і експлуатацію однієї нації іншою.

Разом з антагонізмом класів усередині націй зникнуть і ворожі відносини націй між собою.

Звинувачення проти комунізму, що висуваються з релігійних, філософських і взагалі ідеологічних точок зору, не заслуговують на докладний розгляд.

Чи потрібна особлива глибокодумність, щоб зрозуміти, що разом з умовами життя людей, з їх суспільними відносинами, з їх суспільним буттям змінюються також і їх уявлення, погляди і поняття,— одним словом, їх свідомість?

Що ж доводить історія ідей, як не те, що духовне виробництво перетворюється разом з матеріальним? Панівними ідеями будь-якого часу завжди були тільки ідеї пануючого класу.

Говорять про ідеї, які революціонізують усе суспільство; цим виражають лише той факт, що всередині старого суспільства утворилися елементи нового, що рука в руку з розкладом старих умов життя іде і розклад старих ідей.

Коли стародавній світ хилився до загибелі, стародавні релігії були переможені християнською релігією. Коли християнські ідеї у XVIII столітті гинули під ударом просвітницьких ідей, феодальне суспільство вело свій смертельний бій з революційною на той час буржуазією. Ідеї свободи совісті і релігії виражали у галузі знання лише панування вільної конкуренції.

«Але», скажуть нам, «релігійні, моральні, філософські, політичні, правові ідеї і т. д., звичайно, змінювалися в ході історичного розвитку. А релігія, мораль, філософія, політика, право завжди зберігалися у цій безперервній зміні.

До того ж існують вічні істини, як свобода, справедливість і т. д., властиві усім стадіям суспільного розвитку. А комунізм скасовує вічні істини, він скасовує релігію, мораль, замість того щоб оновити їх; отже, він суперечить усьому попередньому ходові історичного розвитку».

---

* В англійському виданні 1888 р. замість слів «піднятися до становища національного класу» надруковано: «піднятися до становища провідного класу нації». *Ред.*

До чого зводиться це звинувачення? Історія всіх дотеперішніх суспільств рухалась у класових протилежностях, які в різні епохи складалися по-різному.

Але хоч би яких вони набирали форм, експлуатація однієї частини суспільства іншою є факт, спільний усім минулим століттям. Тому немає нічого дивного, що суспільна свідомість усіх віків, незважаючи на всю різноманітність і всі відмінності, рухається у певних спільних формах, у формах свідомості, які цілком зникнуть лише з остаточним зникненням протилежності класів.

Комуністична революція є найрішучіший розрив з успадкованими від минулого відносинами власності; не дивно, що в ході свого розвитку вона якнайрішучіше пориває з ідеями, успадкованими від минулого.

Облишмо, однак, заперечення буржуазії проти комунізму.

Ми бачили вже вище, що першим кроком у робітничій революції є перетворення пролетаріату в пануючий клас, завоювання демократії.

Пролетаріат використає своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил.

Це може, звичайно, відбутися спочатку лише з допомогою деспотичного втручання у право власності і в буржуазні виробничі відносини, тобто з допомогою заходів, які економічно здаються недостатніми і неспроможними, але які в ході руху переростають самих себе * і неминучі як засіб для перевороту в усьому способі виробництва.

Ці заходи будуть, звичайно, різні в різних країнах.

Проте в найпередовіших країнах можуть бути майже всюди застосовані такі заходи:

1. Експропріація земельної власності і повернення земельної ренти на покриття державних видатків.
2. Високий прогресивний податок.
3. Скасування права спадкування.
4. Конфіскація майна всіх емігрантів і заколотників.
5. Централізація кредиту в руках держави через національний банк з державним капіталом і з виключною монополією.
6. Централізація всього транспорту в руках держави.
7. Збільшення кількості державних фабрик, знарядь виробництва, розчистка під оранку і поліпшення земель за загальним планом.
8. Однакова обов'язковість праці для всіх, утворення промислових армій, особливо для землеробства.

* В англійському виданні 1888 р. після слів «переростають самих себе» додано: «роблять необхідними дальші атаки на старий суспільний лад». *Ред.*

9. Поєднання землеробства з промисловістю, сприяння поступовому усуненню відмінності між містом і селом *.

10. Громадське і безплатне виховання всіх дітей. Усунення фабричної праці дітей в її сучасній формі. Поєднання виховання з матеріальним виробництвом і т. д.

Коли в ході розвитку зникнуть класові відмінності і все виробництво зосередиться в руках асоціації індивідів, тоді публічна влада втратить свій політичний характер. Політична влада у власному розумінні слова — це організоване насильство одного класу для придушення іншого. Якщо пролетаріат у боротьбі проти буржуазії неодмінно об'єднується в клас, якщо шляхом революції він перетворює себе в пануючий клас і як пануючий клас силою скасовує старі виробничі відносини, то разом з цими виробничими відносинами він знищує умови існування класової протилежності, знищує класи взагалі, а тим самим і своє власне панування як класу.

На місце старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх.

III

СОЦІАЛІСТИЧНА І КОМУНІСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

1. РЕАКЦІЙНИЙ СОЦІАЛІЗМ

а) ФЕОДАЛЬНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Французька і англійська аристократія за своїм історичним становищем була покликана до того, щоб писати памфлети проти сучасного буржуазного суспільства. У французькій липневій революції 1830 р. і в англійському русі на користь парламентської реформи [83] ненависний вискочка ще раз завдав їй поразки. Про серйозну політичну боротьбу більше не могло бути й мови. Їй лишалася тільки літературна боротьба. Але і в галузі літератури старі фрази часів Реставрації ** стали вже неможливі. Щоб викликати співчуття, аристократія змушена була удати, ніби вона вже не

* У виданні 1848 р. — «протилежності між містом і селом». У виданні 1872 р. і в наступних німецьких виданнях слово «протилежності» було замінене словом «відмінності». В англійському виданні 1888 р. замість слів «сприяння поступовому усуненню відмінності між містом і селом» надруковано: «поступове усунення відмінності між містом і селом шляхом більш рівномірного розподілу населення по всій країні». *Ред.*

** Мається на увазі не англійська Реставрація 1660—1689 рр., а французька Реставрація 1814—1830 років. *(Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.)*

дбає про свої власні інтереси і складає свій обвинувальний акт проти буржуазії тільки в інтересах експлуатованого робітничого класу. Вона вдовольнялася тим, що складала пасквілі на свого нового володаря і шептала йому на вухо більш або менш зловісні пророцтва.

Так виник феодальний соціалізм: напівпохоронна пісня — напівпасквіль, напіввідгомін минулого — напівзагроза майбутнього, який часом уражає буржуазію в саме серце своїм гірким, дотепним, уїдливим присудом, але який завжди справляє комічне враження цілковитою нездатністю зрозуміти хід сучасної історії.

Аристократія розмахувала жебрацькою торбою пролетаріату як прапором, щоб повести за собою народ. Але щоразу, коли народ ішов за нею, він помічав у неї на заду старі феодальні герби і розбігався з гучним і непоштивим реготом.

Розігруванням цієї комедії займалася частина французьких легітимістів [84] і «Молода Англія» [85].

Якщо феодали доводять, що їх спосіб експлуатації був іншим, ніж буржуазна експлуатація, то вони забувають тільки, що вони експлуатували при зовсім інших, тепер уже віджилих, обставинах і умовах. Якщо вони зазначають, що за їх панування не існувало сучасного пролетаріату, то забувають, що якраз сучасна буржуазія була необхідним плодом їх суспільного ладу.

А втім, вони так мало приховують реакційний характер своєї критики, що їх головне звинувачення проти буржуазії саме в тому й полягає, що за її панування розвивається клас, який висадить у повітря весь старий суспільний лад.

Вони значно більше закидають буржуазії те, що вона породжує революційний пролетаріат, ніж те, що вона породжує пролетаріат взагалі.

Тому в політичній практиці вони беруть участь в усіх насильствених заходах проти робітничого класу, а в буденному житті, всупереч усій своїй пишномовній фразеології, не упускають нагоди підібрати золоті яблука * і проміняти вірність, любов, честь на бариш від торгівлі овечою вовною, цукровими буряками і горілкою **.

Подібно до того як піп завжди йшов рука в руку з феодалом, попівський соціалізм іде рука в руку з феодальним.

Немає нічого легшого, як надати християнському аскетизмові соціалістичного відтінку. Хіба християнство не боролося теж про-

---

* В англійському виданні 1888 р. після слів «золоті яблука» вставлено: «що падають з древа промисловості». *Ред.*

** Це стосується головним чином Німеччини, де земельна аристократія і юнкерство ведуть господарство на більшій частині своїх земель за власний рахунок через управителів і крім того є великими власниками цукробурякових та винокурних заводів. Більш багаті англійські аристократи до цього ще не дійшли; але вони теж знають, як можна компенсувати падіння ренти, надаючи своє ім'я засновникам більш або менш сумнівних акціонерних компаній. *(Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.)*

ти приватної власності, проти шлюбу, проти держави? Хіба воно не проповідувало замість цього благодійність і жебрацтво, безшлюбність і умертвіння плоті, монастирське життя і церкву? Християнський соціалізм — це лише свята вода, якою піп кропить озлоблення аристократа.

b) ДРІБНОБУРЖУАЗНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Феодальна аристократія — не єдиний повалений буржуазією клас, умови життя якого в сучасному буржуазному суспільстві погіршувалися і відмирали. Середньовічний стан городян і стан дрібних селян були попередниками сучасної буржуазії. У країнах, менш розвинутих у промисловому і торговельному відношенні, клас цей досі ще животіє поряд із зростаючою буржуазією.

У тих країнах, де розвинулась сучасна цивілізація, утворилася — і як доповнююча частина буржуазного суспільства завжди знову утворюється — нова дрібна буржуазія, що хитається між пролетаріатом і буржуазією. Але конкуренція раз у раз зштовхує належних до цього класу осіб у ряди пролетаріату, і вони починають уже бачити наближення того моменту, коли з розвитком великої промисловості вони зовсім зникнуть як самостійна частина сучасного суспільства і в торгівлі, промисловості та землеробстві будуть замінені наглядачами і найманими службовцями.

У таких країнах, як Франція, де селянство становить значно більше половини всього населення, природною була поява письменників, які, стаючи на бік пролетаріату проти буржуазії, у своїй критиці буржуазного ладу прикладали до нього дрібнобуржуазну та дрібноселянську мірку і захищали справу робітників з дрібнобуржуазної точки зору. Так виник дрібнобуржуазний соціалізм. Сісмонді стоїть на чолі цієї літератури не тільки у Франції, а й в Англії.

Цей соціалізм чудово умів підмітити суперечності в сучасних виробничих відносинах. Він викрив лицемірну апологетику економістів. Він незаперечно довів руйнуючий вплив машинного виробництва і поділу праці, концентрацію капіталів і землеволодіння, надвиробництво, кризи, неминучу загибель дрібних буржуа і селян, злидні пролетаріату, анархію виробництва, кричущу нерівність у розподілі багатства, винищувальну промислову війну націй між собою, розклад старих звичаїв, старих сімейних відносин і старих національностей.

Але за своїм позитивним змістом цей соціалізм прагне або відновити старі засоби виробництва і обміну, а разом з ними старі відносини власності і старе суспільство, або — знову насильно втиснути сучасні засоби виробництва і обміну в рамки старих відносин власності, відносин, які були вже ними висаджені у повітря і неминуче мали бути висаджені. В обох випадках він одночасно і реакційний і утопічний.

Цехова організація промисловості і патріархальне сільське господарство — ось його останнє слово.

У дальшому своєму розвитку цей напрям вилився у боягузливе бурчання *.

c) НІМЕЦЬКИЙ, АБО «ІСТИННИЙ», СОЦІАЛІЗМ

Соціалістична і комуністична література Франції, що виникла під гнітом пануючої буржуазії і є літературним вираженням боротьби проти цього панування, була перенесена у Німеччину в такий час, коли буржуазія там тільки розпочала свою боротьбу проти феодального абсолютизму.

Німецькі філософи, напівфілософи і любителі красивої фрази жадібно вхопилися за цю літературу, забувши тільки, що з перенесенням цих творів із Франції в Німеччину туди не були одночасно перенесені і французькі умови життя. В німецьких умовах французька література втратила все безпосереднє практичне значення і набрала вигляду суто літературної течії. Вона повинна була набрати характеру розумування на дозвіллі про здійснення людської сутності. Так, вимоги першої французької революції мали для німецьких філософів XVIII століття смисл лише як вимоги «практичного розуму» [86] взагалі, а прояви волі революційної французької буржуазії в їх очах мали значення законів чистої волі, волі, якою вона повинна бути, істинно людської волі.

Вся робота німецьких літераторів полягала виключно у тому, щоб примирити нові французькі ідеї із своєю старою філософською совістю або, точніше, у тому, щоб засвоїти французькі ідеї із своєї філософської точки зору.

Це засвоєння відбулося таким самим способом, яким узагалі засвоюють чужу мову, шляхом перекладу.

Відомо, що на манускриптах, які містили класичні твори язичеської древності, монахи над текстом писали безглузді життєписи католицьких святих. Німецькі літератори вчинили з нечестивою французькою літературою якраз навпаки. Під французький оригінал вони вписали свою філософську нісенітницю. Наприклад, під французьку критику грошових відносин вони вписали «відчуження людської сутності», під французьку критику буржуазної держави — «скасування панування Абстрактно-Загального» і т. д.

Це підсовування під французькі теорії своєї філософської фразеології вони охрестили «філософією дії», «істинним соціалізмом», «німецькою наукою соціалізму», «філософським обгрунтуванням соціалізму» і т. д.

---

* В англійському виданні 1888 р. замість слів «У дальшому своєму розвитку цей напрям вилився у боягузливе бурчання» надруковано: «Зрештою, коли незаперечні історичні факти змусили зникнути всякі сліди чарівної дії ілюзій, ця форма соціалізму вилилась у жалюгідне бурчання». *Ред.*

Французька соціалістично-комуністична література була таким чином зовсім вихолощена. І оскільки в руках німця вона перестала виражати боротьбу одного класу проти іншого, то німець був упевнений, що він піднявся вище «французької однобічності», що він відстоює, замість істинних потреб, потребу в істині, а замість інтересів пролетаріату — інтереси людської сутності, інтереси людини взагалі, людини, яка не належить ні до якого класу і взагалі існує не в дійсності, а в туманних небесах філософської фантазії.

Цей німецький соціалізм, який вважав свої безпорадні шкілярські вправи такими серйозними й важливими і так крикливо їх рекламував, поступово втратив свою педантичну невинність.

Боротьба німецької, особливо пруссько ї, буржуазії проти феодалів і абсолютної монархії — одним словом ліберальний рух — ставала дедалі серйознішою.

«Істинному» соціалізмові випала, таким чином, бажана нагода протипоставити політичному рухові соціалістичні вимоги, оголошувати традиційну анафему лібералізмові, представницькій державі, буржуазній конкуренції, буржуазній свободі друку, буржуазному праву, буржуазній свободі й рівності і проповідувати народній масі, що в цьому буржуазному русі вона не може нічого виграти, а, навпаки, ризикує все втратити. Німецький соціалізм дуже доречно забував, що французька критика, жалюгідним відгуком якої він був, передбачала сучасне буржуазне суспільство з відповідними йому матеріальними умовами життя і відповідною політичною конституцією, тобто якраз усі ті передумови, про завоювання яких у Німеччині тільки ще йшла мова.

Німецьким абсолютним урядам, з їх почтом попів, шкільних наставників, зашкарублих юнкерів і бюрократів, він служив страховищем, яке до речі нагодилося, проти загрозливо наступаючої буржуазії.

Він був підсолодженим доповненням до гірких ударів батогами і рушничних куль, якими ці уряди придушували повстання німецьких робітників.

Якщо «істинний» соціалізм ставав таким чином зброєю в руках урядів проти німецької буржуазії, то він і безпосередньо був вираженням реакційних інтересів, інтересів німецького міщанства. В Німеччині дійсну суспільну основу існуючого порядку речей становить дрібна буржуазія, яка була успадкована від XVI століття і відтоді раз у раз знову з'являється в тій чи іншій формі.

Збереження її рівнозначне збереженню порядку речей, що існує в Німеччині. Від промислового і політичного панування буржуазії вона із страхом чекає своєї неминучої загибелі, з одного боку, внаслідок концентрації капіталу, з другого — внаслідок зростання революційного пролетаріату. Їй здавалося, що «істинний»

соціалізм одним пострілом убиває двох зайців. І «істинний» соціалізм ширився як зараза.

Виткане з умоглядного павутиння, розшите вигадливими квітами красномовства, промочене слізьми солоденької розчуленості, це містичне покривало, яким німецькі соціалісти прикривали кілька своїх убогих «вічних істин», тільки збільшувало збут їх товару серед цієї публіки.

Із свого боку, німецький соціалізм дедалі більше розумів своє покликання бути пишномовним представником цього міщанства.

Він проголосив німецьку націю зразковою нацією, а німецького міщанина — зразком людини. Кожній його підлоті він надавав таємничого, піднесеного соціалістичного смислу, який перетворював її у щось їй зовсім протилежне. Послідовний до кінця, він відкрито виступав проти «груборуйнівного» напряму комунізму і сповістив, що сам він у своїй величній неупередженості стоїть вище усякої класової боротьби. За дуже небагатьма винятками все, що циркулює в Німеччині якніби соціалістичні і комуністичні твори, належить до цієї брудної, розслаблюючої літератури *.

2. КОНСЕРВАТИВНИЙ, АБО БУРЖУАЗНИЙ, СОЦІАЛІЗМ

Певна частина буржуазії бажає вилікувати суспільні недуги для того, щоб зміцнити існування буржуазного суспільства.

Сюди належать економісти, філантропи, поборники гуманності, піклувальники про благо трудящих класів, організатори благодійності, члени товариств захисту тварин, засновники товариств тверезості, дрібні реформатори найрізноманітніших видів. Цей буржуазний соціалізм розроблявся навіть у цілі системи.

Як приклад наведемо «Філософію злиднів» Прудона.

Буржуа-соціалісти хочуть зберегти умови існування сучасного суспільства, але без боротьби і небезпек, які неминуче з них випливають. Вони хочуть зберегти сучасне суспільство, але без тих елементів, які його революціонізують і розкладають. Вони хотіли б мати буржуазію без пролетаріату. Той світ, в якому панує буржуазія, звичайно, здається їй найкращим із світів. Буржуазний соціалізм розробляє це втішне уявлення в більш або менш цілісну систему. Закликаючи пролетаріат здійснити його систему і ввійти в новий Єрусалим, він власне вимагає тільки, щоб пролетаріат залишався в теперішньому суспільстві, але відкинув своє уявлення про нього, як про щось ненависне.

Друга, менш систематична, але більш практична форма цього соціалізму прагнула до того, щоб викликати у робітничого класу

---

* Революційна буря 1848 р. змела весь цей мерзенний напрям і відбила бажання у його носіїв спекулювати соціалізмом. Головним представником і класичним типом цього напряму є пан Карл Грюн. *(Примітка Енгельса до німецького видання 1890 р.)*

негативне ставлення до всякого революційного руху, доводячи, що йому може бути корисним не те чи інше політичне перетворення, а лише зміна матеріальних умов життя, економічних відносин. Проте під зміною матеріальних умов життя цей соціалізм розуміє аж ніяк не знищення буржуазних виробничих відносин, здійсниме тільки революційним шляхом, а адміністративні поліпшення, які проводяться на грунті цих виробничих відносин, і, таким чином, нічого не змінюють у відносинах між капіталом і найманою працею, а в кращому разі — лише зменшують для буржуазії витрати її панування і спрощують її державне господарство.

Найбільш підходяще для себе вираження буржуазний соціалізм знаходить тільки тоді, коли перетворюється у простий ораторський мовний зворот.

Вільна торгівля! в інтересах робітничого класу; протекційні мита! в інтересах робітничого класу; одиночні тюрми! в інтересах робітничого класу — ось останнє, єдине сказане всерйоз, слово буржуазного соціалізму.

Соціалізм буржуазії полягає якраз у твердженні, що буржуа є буржуа, — в інтересах робітничого класу.

3. КРИТИЧНО-УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ І КОМУНІЗМ

Ми не говоримо тут про ту літературу, яка в усіх великих революціях нового часу виражала вимоги пролетаріату (твори Бабефа і т. д.).

Перші спроби пролетаріату безпосередньо здійснити свої власні класові інтереси під час загального заворушення, в період повалення феодального суспільства, неминуче зазнавали краху внаслідок нерозвиненості самого пролетаріату, а також внаслідок відсутності матеріальних умов його визволення, бо ці умови є лише продукт буржуазної епохи. Революційна література, яка супроводила ці перші рухи пролетаріату, за своїм змістом неминуче є реакційною. Вона проповідує загальний аскетизм і грубу зрівняльність.

Власне соціалістичні і комуністичні системи, системи Сен-Сімона, Фур'є, Оуена і т. д., виникають у перший, нерозвинутий період боротьби між пролетаріатом і буржуазією, який ми змалювали вище (див. «Буржуазія і пролетаріат»).

Винахідники цих систем, правда, бачать протилежність класів, так само як і діяння руйнівних елементів усередині самого пануючого суспільства. Але вони не бачать на боці пролетаріату ніякої історичної самодіяльності, ніякого властивого йому політичного руху.

Оскільки розвиток класового антагонізму йде рука в руку з розвитком промисловості, то вони так само не можуть ще знайти матеріальних умов визволення пролетаріату і шукають таку соціальну науку, такі соціальні закони, які створили б ці умови.

Місце суспільної діяльності повинна зайняти їх особиста винахідницька діяльність, місце історичних умов визволення — фантастичні умови, місце поступово перероставочої організації пролетаріату в клас — організація суспільства за вигаданим ними рецептом. Подальша історія всього світу зводиться для них до пропаганди і практичного здійснення їх суспільних планів.

Правда, вони усвідомлюють, що в цих своїх планах захищають головним чином інтереси робітничого класу як найбільш страждаючого класу. Тільки як цей найбільш страждаючий клас і існує для них пролетаріат.

Проте нерозвинута форма класової боротьби, а також їх власне становище в житті призводять до того, що вони вважають себе тими, хто високо стоїть над цим класовим антагонізмом. Вони хочуть поліпшити становище всіх членів суспільства, навіть тих, що перебувають у найкращих умовах. Через це вони постійно апелюють до всього суспільства без розрізнення і навіть переважно — до пануючого класу. На їх думку, досить тільки зрозуміти їх систему, щоб визнати її найкращим планом найкращого з можливих суспільств.

Тому вони відкидають всяку політичну, і особливо всяку революційну, дію; вони хочуть досягти своєї мети мирним шляхом і намагаються дрібними і, звичайно, невдалими спробами, силою прикладу прокласти шлях новому суспільному євангелію.

Цей фантастичний опис майбутнього суспільства виникає у той час, коли пролетаріат ще перебуває в дуже нерозвиненому стані і через це уявляє собі своє власне становище ще фантастично, він виникає з першого сповненого передчуттів пориву пролетаріату до загального перетворення суспільства.

Але в цих соціалістичних і комуністичних творах є також і критичні елементи. Ці твори нападають на всі основи існуючого суспільства. Тому вони дали надзвичайно цінний матеріал для освіти робітників. Їх позитивні висновки про майбутнє суспільство, наприклад, знищення протилежності між містом і селом *, знищення сім'ї, приватної наживи, найманої праці, проголошення суспільної гармонії, перетворення держави у просте управління виробництвом,— усі ці положення виражають лише необхідність усунути класову протилежність, яка тільки починала розвиватися і була відома їм лише в її первісній безформній невизначеності. Тому й положення ці мають ще зовсім утопічний характер.

Значення критично-утопічного соціалізму і комунізму стоїть

* В англійському виданні 1888 р. це місце сформульоване так: «Пропоновані у них практичні заходи, наприклад, знищення відмінності між містом і селом». *Ред.*

в оберненому відношенні до історичного розвитку. В міру того як розвивається і набирає дедалі визначеніших форм боротьба класів, це фантастичне прагнення піднестися над нею, це подолання її фантастичним способом втрачає всякий практичний смисл і всяке теоретичне виправдання. Через це, якщо засновники цих систем і були у багатьох відношеннях революційні, то їхні учні завжди створюють реакційні секти. Вони міцно дотримуються старих поглядів своїх учителів, незважаючи на дальший історичний розвиток пролетаріату. Через це вони послідовно намагаються знову притупити класову боротьбу і примирити протилежності. Вони все ще мріють про здійснення, шляхом експериментів, своїх суспільних утопій, про створення окремих фаланстерів, про заснування внутрішніх колоній [«Home-colonies»], про створення маленької Ікарії * — кишенькового видання нового Єрусалима,— і для спорудження всіх цих надхмарних замків змушені вдаватися до філантропії буржуазних сердець і гаманців. Вони поступово опускаються в категорію описаних вище реакційних або консервативних соціалістів, відрізняючись від них лише більш систематичним педантизмом і фанатичною вірою в чудодійну силу своєї соціальної науки.

Ось чому вони з озлобленням виступають проти всякого політичного руху робітників, який викликається, на їх думку, лише сліпою невірою в нове євангеліє.

Оуеністи в Англії і фур'єристи у Франції виступають — перші проти чартистів [49], другі проти реформістів [87].

IV

СТАВЛЕННЯ КОМУНІСТІВ ДО РІЗНИХ ОПОЗИЦІЙНИХ ПАРТІЙ

Після того, що було сказано в розділі II, зрозуміле ставлення комуністів до робітничих партій, які вже склалися, тобто їх ставлення до чартистів в Англії і до прихильників аграрної реформи в Північній Америці [80].

Комуністи борються в ім'я найближчих цілей та інтересів робітничого класу, але в той же час у русі сьогоднішнього дня вони відстоюють і майбутність руху. У Франції, в боротьбі проти консервативної і радикальної буржуазії, комуністи примикають до соціалістично-демократичної партії **, не відмовляючись проте

* Фаланстерами називалися соціалістичні колонії, які проектував Шарль Фур'є; Ікарією Кабе називав свою утопічну країну, а пізніше свою комуністичну колонію в Америці. *(Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.)*

Home-colonies (колоніями всередині країни) Оуен називав свої зразкові комуністичні товариства. Фаланстерами називалися громадські палаци, які проектував Фур'є. Ікарією називалась утопічно-фантастична країна, комуністичні установи якої описував Кабе. *(Примітка Енгельса до німецького видання 1890 р.)*

** Ця партія була тоді представлена в парламенті Ледрю-Ролленом, у літературі — Луї Бланом, у щоденній пресі — газетою «Réforme». Придуманою ними назвою —

від права критично ставитись до фраз та ілюзій, що випливають з революційної традиції.

У Швейцарії вони підтримують радикалів, не випускаючи, проте, з уваги, що ця партія складається з суперечливих елементів, почасти з демократичних соціалістів у французькому стилі, почасти з радикальних буржуа.

Серед поляків комуністи підтримують партію, яка ставить аграрну революцію умовою національного визволення, ту саму партію, яка викликала краківське повстання 1846 року [88].

У Німеччині, оскільки буржуазія виступає революційно, комуністична партія бореться разом з нею проти абсолютної монархії, феодальної земельної власності і реакційного міщанства.

Але вона ні на хвилину не перестає виробляти у робітників якомога яснішу свідомість ворожої протилежності між буржуазією і пролетаріатом, щоб німецькі робітники могли зараз же використати суспільні і політичні умови, які повинно принести з собою панування буржуазії, як зброю проти неї ж самої, щоб, зараз же після повалення реакційних класів у Німеччині, почалася боротьба проти самої буржуазії.

На Німеччину комуністи звертають головну свою увагу через те, що вона перебуває напередодні буржуазної революції, через те, що вона здійснить цей переворот при більш прогресивних умовах європейської цивілізації взагалі, з далеко більш розвиненим пролетаріатом, ніж в Англії XVII і у Франції XVIII століття. Отже, німецька буржуазна революція може бути лише безпосереднім прологом пролетарської революції.

Одним словом, комуністи всюди підтримують всякий революційний рух, спрямований проти існуючого суспільного і політичного ладу.

В усіх цих рухах вони висувають на перше місце питання про власність, як основне питання руху, незалежно від того, чи набрав він більш або менш розвинутої форми.

Нарешті, комуністи всюди добиваються об'єднання і порозуміння між демократичними партіями всіх країн.

Комуністи вважають за ганьбу приховувати свої погляди і наміри. Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнуті тільки насильственим поваленням усього існуючого суспільного ладу. Нехай пануючі класи тремтять перед Комуністичною Революцією. Пролетарям нічого втрачати у ній крім своїх кайданів. А здобудуть вони весь світ.

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

соціалістично-демократична — вони позначали ту частину демократичної або республіканської партії, яка була більш-менш забарвлена в соціалістичний колір. *(Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.)*

Французька партія, що називала себе соціалістично-демократичною, була представлена у політичному житті Ледрю-Ролленом, у літературі — Луї Бланом; таким чином, вона, як небо від землі, відрізнялася від сучасної німецької соціал-демократії. *(Примітка Енгельса до німецького видання 1890 р.)*

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ «МАНІФЕСТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ» 1872 РОКУ

Союз комуністів [89], міжнародна робітнича організація, яка за тодішніх умов, зрозуміло, могла бути тільки таємною, на конгресі, що відбувся у листопаді 1847 р. в Лондоні, доручила нижчепідписаним виробити призначену для опублікування розгорнуту теоретичну і практичну програму партії. Так виник наведений нижче «Маніфест», рукопис якого був надісланий для надрукування в Лондон за кілька тижнів до лютневої революції [90]. Опублікований уперше німецькою мовою, «Маніфест» витримав цією мовою в Німеччині, Англії і Америці щонайменше дванадцять різних видань. Англійською мовою він уперше з'явився у 1850 р. в Лондоні у «Red Republican» [91], у перекладі міс Елен Макфарлін, потім у 1871 р. не менш як у трьох різних перекладах в Америці. Французькою мовою він уперше вийшов у Парижі незадовго перед червневим повстанням 1848 р.[92] і недавно — в нью-йоркському «Socialiste» [93]. Готується новий переклад. Польською мовою він з'явився в Лондоні незабаром після першого німецького видання. Російською — в Женеві у шістдесятих роках [94]. Датською мовою він був перекладений теж незабаром після свого виходу у світ.

Хоч як дуже змінилися умови за останні двадцять п'ять років, проте розвинуті у цьому «Маніфесті» загальні основні положення залишаються в цілому абсолютно правильними і тепер. В окремих місцях слід було б внести деякі виправлення. Практичне застосування цих основних положень, як сказано у самому «Маніфесті», всюди і завжди залежатиме від існуючих історичних умов, і через це революційним заходам, запропонованим у кінці II розділу, аж ніяк не надається самодостатнього значення. В даний час це місце у багатьох відношеннях звучало б інакше. З огляду на величезний розвиток великої промисловості за останні двадцять

п'ять років і супровідний йому розвиток партійної організації робітничого класу; з огляду на практичний досвід спочатку лютневої революції, а потім, ще більшою мірою, Паризької Комуни, коли вперше політична влада протягом двох місяців була в руках пролетаріату, ця програма тепер місцями застаріла. Особливо Комуна довела, що «робітничий клас не може просто оволодіти готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей» (див. «Громадянська війна у Франції. Відозва Генеральної Ради Міжнародного Товариства Робітників», німецьке видання, стор. 19, де ця думка розвинута повніше *). Далі, зрозуміло само собою, що критика соціалістичної літератури для даного часу є неповною, тому що вона доведена тільки до 1847 року; так само зрозуміло, що зауваження про ставлення комуністів до різних опозиційних партій (розділ IV), якщо вони в основних рисах правильні і для сьогоднішнього дня, то все ж для практичного здійснення застаріли вже тому, що політичне становище зовсім змінилося і більшість перелічених там партій стерта історичним розвитком з лиця землі.

Однак «Маніфест» є історичний документ, змінювати який ми вже не вважаємо себе вправі. Можливо, до наступного видання вдасться написати вступ, який охоплюватиме проміжок від 1847 р. до наших днів; це видання було розпочате настільки несподівано для нас, що ми не мали часу для цієї роботи.

Карл Маркс
Фрідріх Енгельс

Лондон, 24 червня 1872 р.

Надруковано у брошурі «Das Kommunistische Manifest. Neue Ausgabe mit einem Vorwart der Verfasser». Leipzig, 1872

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 87—88

* Див. це видання, т. 4. *Ред.*

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО РОСІЙСЬКОГО ВИДАННЯ «МАНІФЕСТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ» 1882 РОКУ

Перше російське видання «Маніфесту Комуністичної партії» в перекладі Бакуніна вийшло на початку 60-х років [94]; воно було надруковане в друкарні «Колокола» [95]. В той час російське видання «Маніфесту» могло здаватися на Заході не більш як літературним курйозом. Тепер такий погляд був би вже неможливий.

Якою мірою обмежену сферу поширення мав тоді (грудень 1847 р.) рух пролетаріату, найкраще показує останній розділ «Маніфесту»: «Ставлення комуністів до різних опозиційних партій» у різних країнах. В ньому бракує якраз Росії і Сполучених Штатів. Це був час, коли Росія являла собою останній великий резерв усієї європейської реакції, коли еміграція в Сполучені Штати поглинала надлишок сил європейського пролетаріату. Обидві ці країни постачали Європі сировину і були в той же час ринком для збуту її промислових виробів. Отже, обидві вони були тоді так чи інакше оплотом існуючого в Європі ладу.

Наскільки це змінилося тепер! Саме європейська імміграція зробила можливим колосальний розвиток землеробського виробництва у Північній Америці, яке своєю конкуренцією розхитує європейську земельну власність — і велику і дрібну — в самій її основі. Вона дала, крім того, Сполученим Штатам можливість взятися за експлуатацію їх багатих джерел промислового розвитку в таких розмірах і з такою енергією, які за короткий час повинні покласти край промисловій монополії Західної Європи і особливо Англії. Обидві ці обставини у свою чергу впливають у революційному розумінні і на Америку. Дрібна й середня земельна власність фермерів, основа всього її політичного ладу, переборюється малопомалу конкуренцією величезних ферм; в той же час у промислових округах уперше розвивається численний пролетаріат і нечувана концентрація капіталів.

Перейдемо до Росії! Під час революції 1848—1849 рр. не тільки європейські монархи, а й європейські буржуа вбачали у російському втручанні єдиний порятунок проти пролетаріату, який щойно почав пробуджуватися. Царя проголосили главою європейської реакції. Тепер він — військовополонений революції [96], якого тримають у Гатчині, і Росія являє собою передовий загін революційного руху в Європі.

Завданням «Комуністичного маніфесту» було проголосити загибель сучасної буржуазної власності, що має неминуче статися. Але поряд із швидко зростаючою капіталістичною гарячкою і тільки тепер утворюваною буржуазною земельною власністю ми бачимо в Росії більшу половину землі в общинному володінні селян. Тепер постає питання: чи може російська община* — ця, правда, дуже вже зруйнована форма первісного спільного володіння землею — безпосередньо перейти у вищу, комуністичну форму спільного володіння? Чи, навпаки, вона повинна пережити спочатку той самий процес розкладу, який властивий історичному розвиткові Заходу?

Єдино можлива в даний час відповідь на це питання полягає ось у чому. Якщо російська революція буде сигналом для пролетарської революції на Заході, так що обидві вони доповнять одна одну, то сучасна російська общинна власність на землю може стати вихідним пунктом комуністичного розвитку.

Карл Маркс, Фрідріх Енгельс

Лондон, 21 січня 1882 р.

Надруковано у книзі:
К. Маркс и Ф. Энгельс.
Манифест Коммунистической партии,
Женева, 1882

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф.
Твори, т. 19, с. 293—294

* — в оригіналі російське слово, написане латинськими буквами. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ «МАНІФЕСТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ» 1883 РОКУ

Передмову до цього видання мені доводиться, на жаль, підписувати самому. Маркс — людина, якій весь робітничий клас Європи і Америки завдячує більше, ніж будь-кому,— спочиває на Хайгетському кладовищі, і на могилі його вже виросла перша трава. Після його смерті вже в усякому разі не може бути й мови про переробку або доповнення «Маніфесту». Тим більше я вважаю за необхідне з цілковитою ясністю ще раз заявити тут ось що.

Основна думка, яка проходить червоною ниткою через увесь «Маніфест», думка, що економічне виробництво і неминуче випливаюча з нього будова суспільства будь-якої історичної епохи становлять основу її політичної і розумової історії; що відповідно до цього (з часу розкладу первісного общинного землеволодіння) вся історія була історією класової боротьби, боротьби між експлуатованими і експлуатуючими, підлеглими і пануючими класами на різних ступенях суспільного розвитку, і що тепер ця боротьба досягла ступеня, на якому експлуатований і пригноблений клас (пролетаріат) не може вже визволитися від експлуатуючого і пригноблюючого його класу (буржуазії), не визволяючи в той же час усього суспільства назавжди від експлуатації, гноблення і класової боротьби,— ця основна думка належить цілком і виключно Марксу.

Я це говорив уже не раз, але саме тепер необхідно заявити про це і в передмові до самого «Маніфесту».

Ф. Енгельс

Лондон, 28 червня 1883 р.

Надруковано у книзі «Das Kommunistische Manifest». Hottingen-Zürich, 1883

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 1—2

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО АНГЛІЙСЬКОГО ВИДАННЯ «МАНІФЕСТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ» 1888 РОКУ

«Маніфест» був опублікований як програма Союзу комуністів — робітничої організації, що спочатку була виключно німецькою, а потім міжнародною організацією і, за політичних умов, які існували на континенті до 1848 р., неминуче повинна була залишатися таємним товариством [89]. На конгресі Союзу, який відбувся у листопаді 1847 р. в Лондоні, Марксу і Енгельсу було доручено підготувати призначену для опублікування розгорнуту теоретичну і практичну програму партії. Ця робота була завершена в січні 1848 р., і рукопис німецькою мовою був відісланий для видання у Лондон за кілька тижнів до французької революції, що почалася 24 лютого. Французький переклад вийшов у Парижі незадовго до червневого повстання 1848 року. Перший англійський переклад, зроблений міс Елен Макфарлін, з'явився у «Red Republican» [91] Джорджа Джуліана Гарні в Лондоні у 1850 році. Вийшли у світ також датське і польське видання.

Поразка паризького червневого повстання 1848 р. [92] — цієї першої великої битви між пролетаріатом і буржуазією — на якийсь час знову відсунула соціальні і політичні вимоги робітничого класу Європи на задній план. З того часу боротьбу за владу знову, як і до лютневої революції, вели між собою тільки різні групи імущого класу; робітничий клас змушений був боротися за політичну свободу дій і зайняти позицію крайнього крила радикальної частини буржуазії. Всякий самостійний пролетарський рух, оскільки він продовжував подавати ознаки життя, нещадно придушувався. Так, прусській поліції вдалося вистежити Центральний комітет Союзу комуністів, який перебував на той час у Кельні. Члени його були заарештовані і після вісімнадцятимісячного тюремного ув'язнення були віддані до суду в жовтні 1852 року. Цей знаменитий «Кельнський процес комуністів» тривав з 4 жовтня по 12 листопада; з підсудних сім чоловік були засуджені до ув'язнення у фортеці на строки від трьох до шести років. Безпосередньо

після вироку Союз був формально розпущений рештою членів [97]. Щодо «Маніфесту», то він, здавалося, був приречений відтоді на забуття.

Коли робітничий клас Європи знову досить зміцнів для нового наступу на пануючі класи, виникло Міжнародне Товариство Робітників. Але це Товариство, що утворилося з певною метою — згуртувати воєдино весь пролетаріат Європи і Америки, який веде боротьбу, не могло відразу проголосити принципи, викладені у «Маніфесті». Програма Інтернаціоналу мала бути досить широка для того, щоб стати прийнятною і для англійських тред-юніонів, і для послідовників Прудона у Франції, Бельгії, Італії та Іспанії, і для лассальянців * у Німеччині. Маркс, який написав цю програму так, що вона повинна була задовольнити всі ці партії, цілком покладався на інтелектуальний розвиток робітничого класу, розвиток, що мав стати неминучим результатом спільних дій і взаємного обміну думками. Самі по собі події і перипетії боротьби проти капіталу — поразки ще більше, ніж перемоги,— неминуче повинні були довести до свідомості робітників неспроможність різних улюблених ними всецілющих засобів і підготувати їх до грунтовнішого розуміння дійсних умов визволення робітничого класу. І Маркс мав рацію. Коли у 1874 р. Інтернаціонал припинив своє існування, робітники були вже зовсім іншими, ніж під час заснування його в 1864 році. Прудонізм у Франції і лассальянство в Німеччині дихали на ладан, і навіть консервативні англійські тред-юніони, хоч більшість з них уже задовго до цього порвала зв'язок з Інтернаціоналом, поступово наближалися до того моменту, коли голова їх конгресу **, що відбувався торік в Суонсі, зміг сказати від їх імені: «Континентальний соціалізм більше нас не лякає» [98]. Дійсно, принципи «Маніфесту» дуже поширилися серед робітників усіх країн.

Таким чином, і сам «Маніфест» знову висунувся на передній план. Після 1850 р. німецький текст перевидавався кілька разів у Швейцарії, Англії і Америці. В 1872 р. він був перекладений англійською мовою в Нью-Йорку і надрукований там у «Woodhull and Claflin's Weekly» [99]. З цього англійського тексту був зроблений і надрукований в нью-йоркському «Le Socialiste» французький переклад [93]. Після цього в Америці з'явилися принаймні ще два більш або менш перекручені англійські переклади, причому один з них був перевиданий в Англії. Перший російський переклад, зроблений Бакуніним, був виданий близько 1863 р. друкарнею герценівського «Колокола» в Женеві [95]; другий, який належить героїчній Вірі Засулич, вийшов теж у Женеві в 1882 році [100]. Нове датське видання з'явилося в «Socialdemokratisk Bibliothek» у

* Сам Лассаль завжди запевняв нас, що він — учень Маркса і, як такий, стоїть на грунті «Маніфесту». Але у своїй публічній агітації 1862—1864 рр. він не йшов далі вимоги продуктивних товариств, підтримуваних з допомогою державного кредиту.

** — У. Бівен. *Ред.*

Копенгагені в 1885 році; новий французький переклад — у паризькому «Le Socialiste» в 1886 році. З нього був зроблений іспанський переклад, опублікований у Мадріді в 1886 році[101]. Про повторні німецькі видання не доводиться й говорити, їх було щонайменше дванадцять. Вірменський переклад, який мав бути надрукований кілька місяців тому в Константинополі, як мені переказували, не побачив світу тільки тому, що видавець боявся випустити книгу, на якій стояло ім'я Маркса, а перекладач не погодився видати «Маніфест» за свій твір. Про пізніші переклади на інші мови я чув, але сам їх не бачив. Таким чином, історія «Маніфесту» значною мірою відображає історію сучасного робітничого руху; тепер він безперечно є найбільш поширеним, найбільш міжнародним твором усієї соціалістичної літератури, загальною програмою, визнаною мільйонами робітників від Сибіру до Каліфорнії.

І все ж, коли ми писали його, ми не могли назвати його *соціалістичним* маніфестом. У 1847 р. під назвою соціалістів були відомі, з одного боку, прихильники різних утопічних систем: оуеністи в Англії, фур'єристи у Франції, причому і ті і другі уже виродилися у справжнісінькі секти, які поступово вимирали; з другого боку,— всілякі соціальні знахарі, які обіцяли, без всякої шкоди для капіталу і прибутку, усунути всі соціальні лиха з допомогою всіляких латок. В обох випадках це були люди, які стояли поза робітничим рухом і шукали підтримки скоріше в «освічених» класів. А та частина робітничого класу, яка переконалася в недостатності суто політичних переворотів і проголошувала необхідність докорінної перебудови суспільства, називала себе тоді комуністичною. Це був грубуватий, погано обтесаний, чисто інстинктивний вид комунізму; проте він пащупував найосновніше і виявився у середовищі робітничого класу досить сильним для того, щоб створити утопічний комунізм: у Франції — комунізм Кабе, в Німеччині — комунізм Вейтлінга. Таким чином, у 1847 р. соціалізм був буржуазним рухом, комунізм — рухом робітничого класу. Соціалізм, принаймні на континенті, був «респектабельним», комунізм — якраз навпаки. А оскільки ми з самого початку дотримувалися тієї думки, що «визволення робітничого класу може бути справою тільки самого робітничого класу» [102], то для нас не могло бути ніякого сумніву в тому, яку з двох назв нам слід вибрати. Більше того, нам і пізніше ніколи не спадало на думку відмовлятися від неї.

Хоч «Маніфест» — наш спільний твір, проте я вважаю за свій обов'язок констатувати, що основне положення, яке становить його ядро, належить Марксу. Це положення полягає в тому, що в кожну історичну епоху переважаючий спосіб економічного виробництва та обміну і необхідно зумовлювана ним будова суспільства становлять основу, на якій грунтується політична історія цієї епохи та історія її інтелектуального розвитку, основу, виходячи

з якої вона тільки й може бути пояснена; що відповідно до цього вся історія людства (з часу розкладу первісного родового суспільства з його общинним землеволодінням) була історією боротьби класів, боротьби між експлуатуючими і експлуатованими, пануючими і пригнобленими класами; що історія цієї класової боротьби в даний час досягла у своєму розвиткові того ступеня, коли експлуатований і пригноблюваний клас — пролетаріат — не може вже визволити себе з-під ярма експлуатуючого і пануючого класу — буржуазії,— не визволяючи разом з тим раз і назавжди всього суспільства від усякої експлуатації, гноблення, класового поділу і класової боротьби.

До цієї думки, яка, на мій погляд, повинна для історії мати таке саме значення, яке для біології мала теорія Дарвіна, обидва ми поступово наближалися ще за кілька років до 1845 року. Наскільки мені вдалося просунутися у цьому напрямі самостійно, найкраще показує моя праця «Становище робітничого класу в Англії» *. Коли ж навесні 1845 р. я знову зустрівся з Марксом у Брюсселі, він уже розробив цю думку і виклав її мені майже в таких самих ясних висловах, в яких я навів її тут.

З нашої спільної передмови до німецького видання 1872 року я подаю такі рядки:

«Хоч як дуже змінилися умови за останні двадцять п'ять років, проте розвинуті у цьому «Маніфесті» загальні основні положення залишаються в цілому абсолютно правильними і тепер. В окремих місцях слід було б внести деякі виправлення. Практичне застосування цих основних положень, як сказано у самому «Маніфесті», всюди і завжди залежатиме від існуючих історичних умов, і через це революційним заходам, запропонованим у кінці II розділу, аж ніяк не надається самодостатнього значення. В даний час це місце у багатьох відношеннях звучало б інакше. З огляду на величезний розвиток великої промисловості з 1848 р.** і супровідне йому поліпшення та зростання *** організації робітничого класу; з огляду на практичний досвід спочатку лютневої революції, а потім, ще більшою мірою, Паризької Комуни, коли вперше політична влада протягом двох місяців була в руках пролетаріату, ця програма тепер місцями застаріла. Особливо Комуна довела, що «робітничий клас не може просто оволодіти готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей» (див. «Громадянська війна у Франції; відозва Генеральної Ради Міжнародного Товариства Робітників». Лондон, видавництво Трулов, 1871,

* «The Condition of the Working Class in England in 1844». By Frederick Engels. Translated by Florence K. Wishnewetzky. New York, Lovell — London, W. Reeves, 1888 [Фрідріх Енгельс. «Становище робітничого класу в Англії у 1844 році». Переклад Флоренс К.-Вишневецької. Нью-Йорк, Лавелл — Лондон, У. Рівс, 1888].

** У виданні 1872 р. замість слів «з 1848 р.» надруковано: «за останні двадцять п'ять років». *Ред.*

*** У виданні 1872 р. замість слів «поліпшення та зростання» надруковано: «розвитку партійної». *Ред.*

стор. 15, де цю думку розвинуто повніше) *. Далі, зрозуміло само собою, що критика соціалістичної літератури для даного часу є неповною, тому що вона доведена тільки до 1847 року; так само зрозуміло, що зауваження про ставлення комуністів до різних опозиційних партій (розділ IV), якщо вони в основних рисах правильні і для сьогоднішнього дня, то все ж для практичного здійснення застаріли вже тому, що політичне становище зовсім змінилося і більшість перелічених там партій стерта історичним розвитком з лиця землі.

Однак «Маніфест» є історичний документ, змінювати який ми вже не вважаємо себе вправі».

Пропонований переклад зробив пан Самюел Мур, перекладач більшої частини «Капіталу» Маркса. Ми переглянули його разом, і я додав кілька пояснювальних приміток історичного характеру.

Фрідріх Енгельс

Лондон, 30 січня 1888 р.

Надруковано у книзі:
Karl Marx and Frederich Engels. Manifesto of the Communist party. London, 1888

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 346—352

* Див. це видання, т. 4. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ «МАНІФЕСТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ» 1890 РОКУ [103]

З того часу як були написані наведені вище рядки [104], з'явилася потреба у новому німецькому виданні «Маніфесту», та й з самим «Маніфестом» сталося багато чого, про що слід тут згадати.

В 1882 р. у Женеві з'явився другий російський переклад, зроблений Вірою Засулич [100]; передмова до нього була написана Марксом і мною *. На жаль, у мене загубився оригінал німецького рукопису, і тому мені доводиться перекладати знову з російської, від чого праця, звичайно, мало виграє [105]. Ось ця передмова:.

Майже в той же час з'явився у Женеві новий польський переклад: «Комуністичний маніфест».

Потім з'явився новий датський переклад у «Socialdemokratisk Bibliothek», Копенгаген, 1885. На жаль, він не повний; деякі істотні місця, які, очевидно, були важкими для перекладача, випущені, і взагалі подекуди помітні сліди недбальства, тим більш прикрі, що, судячи з праці, перекладач при трохи уважнішому ставленні міг би досягти чудових результатів.

У 1886 р. вийшов новий французький переклад у паризькій газеті «Le Socialiste»; це — найкращий з виданих досі перекладів.

З цього французького перекладу був зроблений і виданий у тому ж році іспанський переклад, який вийшов спочатку в мадрідській газеті «El Socialista», а потім окремою брошурою: «Маніфест Комуністичної партії» Карла Маркса і Ф. Енгельса. Мадрід. Видавництво «El Socialista». Вулиця Ернана Кортéса, 8 [101].

Як курйоз згадаю ще, що в 1887 р. одному константинопольському видавцеві був запропонований рукопис вірменського перекладу «Маніфесту»; але ця добра людина не мала мужності надрукувати твір, на якому стояло ім'я Маркса, і вважала більш підходящим, щоб перекладач назвав автором себе, але той на це не погодився.

---

* Див. цей том, с. 165—166. *Ред.*

В Англії не раз перевидавалися різні, в тій чи іншій мірі неточні переклади, зроблені в Америці. Нарешті, у 1888 р. з'явився автентичний переклад. Його зробив мій друг Самюел Мур і до здачі до друку ми ще раз обидва його переглянули. Заголовок його: ««Маніфест Комуністичної партії» Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Авторизований англійський переклад, відредагований Фрідріхом Енгельсом і з його примітками, 1888. Лондон. Уїльям Рівс, 185. Фліт-стріт, Істерн Сентрал». Деякі із зроблених мною до цього видання приміток увійшли і в це видання.

«Маніфест» мав свою власну долю. При своїй появі він був (як це доводять переклади, відзначені у першій передмові *) захоплено зустрінутий тоді ще нечисленним авангардом наукового соціалізму, але незабаром був відтіснений на задній план реакцією, яка почалася слідом за поразкою паризьких робітників у червні 1848 р. [92], і, нарешті, засудженням кельнських комуністів у листопаді 1852 р. [97] був «на законній підставі» оголошений поза законом. Зв'язаний з лютневою революцією робітничий рух зник з суспільної арени, а разом з ним відійшов на задній план і «Маніфест»

Коли робітничий клас Європи знову досить зміцнів для нового наступу на владу пануючих класів, виникло Міжнародне Товариство Робітників. Його метою було об'єднати в одну велику армію весь робітничий клас Європи і Америки, який веде боротьбу. Тому воно не могло *виходити безпосередньо* з принципів, викладених у «Маніфесті». Воно повинно було мати таку програму, яка не закривала б дверей перед англійськими тред-юніонами, французькими, бельгійськими, італійськими та іспанськими прудоністами і німецькими лассальянцями **. Таку програму — мотивувальну частину до Статуту Інтернаціоналу *** — написав Маркс з майстерністю, яку змушені були визнати навіть Бакунін і анархісти. Щодо остаточної перемоги принципів, висунутих у «Маніфесті», то тут Маркс цілком покладається на інтелектуальний розвиток робітничого класу, розвиток, що мав стати неминучим результатом спільних дій і обміну думками. Події і перипетії боротьби проти капіталу — поразки ще більше, ніж перемоги — не могли не показати тим, що ведуть боротьбу, всю неспроможність тих всецілющих засобів, на які вони до того часу покладали надії, і зробити їх голови більш сприйнятливими до грунтовного розуміння дійсних умов визволення робітників. І Маркс мав рацію. У 1874 р., коли Інтернаціонал припинив своє існування, робітничий клас був уже зовсім іншим, ніж при заснуванні його в 1864 році. Прудонізм у романських країнах і специфічне лассальянство в Німеччині ди-

* Див. цей том, с. 163. *Ред.*

** Сам Лассаль завжди запевняв нас, що він — «учень» Маркса і, як такий, стояв, зрозуміло, на грунті «Маніфесту». Інакше було з тими його послідовниками, які не йшли далі його вимоги продуктивних товариств, підтримуваних державним кредитом, і які ділили весь робітничий клас на прихильників державної допомоги і прихильників самодопомоги.

*** Див. це видання, т. 4. *Ред.*

хали на ладан, і навіть тодішні архіконсервативні англійські тредюніони поступово наближалися до того моменту, коли голова їх конгресу * у 1887 р. в Суонсі зміг сказати від їх імені: «Континентальний соціалізм більше нас не лякає». Але в 1887 р. континентальним соціалізмом була майже виключно теорія, проголошена в «Маніфесті». Таким чином, історія «Маніфесту» до певної міри відображає історію сучасного робітничого руху з 1848 року. Тепер він безсумнівно є найбільш поширеним, найбільш міжнародним твором усієї соціалістичної літератури, загальною програмою багатьох мільйонів робітників усіх країн від Сибіру до Каліфорнії.

І все ж у момент його видання ми не могли назвати його *соціалістичним* маніфестом. У 1847 р. під соціалістами розуміли двоякого роду людей. З одного боку, прихильників різних утопічних систем, особливо оуеністів в Англії і фур'єристів у Франції, причому і ті і другі уже виродилися тоді у справжнісінькі секти, які поступово вимирали. З другого боку,— всіляких соціальних знахарів, які мали намір з допомогою різних всецілющих засобів і всіляких латок усунути соціальні лиха, не завдаючи при цьому найменшої шкоди капіталові і прибуткові. В обох випадках це були люди, які стояли поза робітничим рухом і шукали підтримки скоріше в «освічених» класів. Навпаки, та частина робітників, яка переконалася в недостатності суто політичних переворотів і вимагала докорінної перебудови суспільства, називала себе тоді *комуністичною*. Це був ще погано обтесаний, лише інстинктивний, багато в чому грубуватий комунізм; проте він виявився досить сильним для того, щоб створити дві системи утопічного комунізму: у Франції — «ікарійський» комунізм Кабе, в Німеччині — комунізм Вейтлінга. Соціалізм означав у 1847 р. буржуазний рух, комунізм — робітничий рух. Соціалізм, принаймні на континенті, був цілком благопристойним, комунізм — якраз навпаки. А оскільки ми вже тоді дуже рішуче дотримувалися тієї думки, що «визволення робітничого класу може бути справою тільки самого робітничого класу» [102], то для нас не могло бути і хвилинного сумніву в тому, яку з двох назв нам слід вибрати. І пізніше нам ніколи не спадало на думку відмовлятися від неї.

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — Лише небагато голосів відгукнулося, коли ми сорок два роки тому кинули у світ цей клич напередодні паризької революції — першої революції, в якій пролетаріат виступив з власними вимогами. Але 28 вересня 1864 р. пролетарі більшості західноєвропейських країн об'єдналися у славної пам'яті Міжнародне Товариство Робітників. Правда, самий Інтернаціонал прожив усього лише дев'ять років Але що заснований ним вічний союз пролетарів усіх країн ще живе і став

* — У. Бівен. *Ред.*

сильніший, ніж будь-коли, це найкраще доводить нинішній день. Бо сьогодні [106], коли я пишу ці рядки, європейський і американський пролетаріат проводить огляд своїх бойових сил, уперше мобілізованих в *одну* армію, під *одним* прапором, заради *однієї* найближчої мети — для того, щоб добитися законодавчого встановлення нормального восьмигодинного робочого дня, проголошеного ще Женевським конгресом Інтернаціоналу в 1866 р., і вдруге — Паризьким робітничим конгресом у 1889 році. І видовище сьогоднішнього дня покаже капіталістам і землевласникам усіх країн, що пролетарі всіх країн нині дійсно об'єдналися.

О, якби Маркс був тепер поруч зі мною, щоб бачити це на власні очі!

Ф. Енгельс

Лондон, 1 травня 1890 р.

Надруковано у книзі «Das Kommunistische Manifest». London, 1890

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 52—58

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО ПОЛЬСЬКОГО ВИДАННЯ «МАНІФЕСТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ» 1892 РОКУ [107]

Той факт, що виникла потреба у новому польському виданні «Комуністичного маніфесту», дає змогу зробити цілий ряд висновків.

Насамперед знаменно, що «Маніфест» останнім часом став свого роду показником розвитку великої промисловості на європейському континенті. В міру того як у тій чи іншій країні розвивається велика промисловість, серед робітників цієї країни посилюється прагнення з'ясувати собі своє становище як робітничого класу щодо імущих класів, серед них шириться соціалістичний рух і зростає попит на «Маніфест». Таким чином, щодо кількості примірників «Маніфесту», поширених мовою тієї чи іншої країни, можна з достатньою точністю визначити не тільки стан робітничого руху, а й ступінь розвитку великої промисловості в кожній країні.

Тому нове польське видання «Маніфесту» свідчить про значний прогрес польської промисловості. А що такий прогрес дійсно стався за десять років, які минули з часу виходу останнього видання, не викликає ніякого сумніву. Царство Польське, конгресова Польща [108], стало великим промисловим районом Російської імперії. Тимчасом як російська промисловість розкидана в різних місцях — одна частина біля Фінської затоки, друга в центрі (Москва і Владимир), третя на узбережжі Чорного і Азовського морів, решта розпорошена ще десь — польська промисловість зосереджена на порівняно невеликому просторі і на ній позначаються як переваги, так і невигоди такої концентрації. Переваги ці визнали конкуруючі російські фабриканти, коли, незважаючи на своє палке бажання русифікувати поляків, зажадали протекційних мит проти Польщі. А невигоди — як для польських фабрикантів, так і для російського уряду — позначаються у швидкому поширенні соціалістичних ідей серед польських робітників і в зростаючому попиті на «Маніфест».

Але цей швидкий розвиток польської промисловості, що лишила позаду російську, є, у свою чергу, новим доказом невичерпної життєвої сили польського народу і новою гарантією його майбутнього національного відродження. А відродження незалежної сильної Польщі, це, проте, справа, що стосується не тільки поляків, а й усіх нас. Щире міжнародне співробітництво європейських націй можливе тільки за тієї умови, якщо кожна з цих націй повністю розпоряджається у своєму власному домі. Революція 1848 р., в якій пролетарським борцям довелося під прапором пролетаріату в кінцевому підсумку виконати лише роботу буржуазії, здійснила разом з тим руками своїх душоприказників — Луї Бонапарта і Бісмарка — незалежність Італії, Німеччини, Угорщини. А Польщу, яка за час з 1792 р. зробила для революції більше, ніж усі ці три країни, разом узяті, в момент, коли вона у 1863 р. знемагала під натиском сил росіян, що в десять разів переважали її сили, залишили на саму себе. Шляхта не зуміла ні відстояти, ні знову завоювати незалежність Польщі; буржуазію ця незалежність тепер принаймні не обходить. А все ж для гармонійного співробітництва європейських націй вона є необхідністю *. Незалежність цю може завоювати тільки молодий польський пролетаріат, і в його руках вона цілком забезпечена. Бо для робітників усієї іншої Європи незалежність Польщі так само необхідна, як і для самих польських робітників.

Ф. Енгельс

Лондон, 10 лютого 1892 р.

Надруковано в журналі «Przedświt» № 35, 27 лютого 1892 р. і в книзі K. Marx i F. Engels «Manifest Komunistyczny». London, 1892

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 274—275

---

* У польському виданні ця фраза випущена. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ДО ІТАЛІЙСЬКОГО ЧИТАЧА ПЕРЕДМОВА ДО ІТАЛІЙСЬКОГО ВИДАННЯ «МАНІФЕСТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ» 1893 РОКУ

Опублікування «Маніфесту Комуністичної партії», можна сказати, збіглося з днем 18 березня 1848 р., з революціями у Мілані і в Берліні — збройними повстаннями двох націй, з яких одна знаходиться у центрі європейського континенту, друга — у центрі Середземномор'я; двох націй, які до того часу були ослаблені роздробленістю та внутрішніми чварами і через це підпали під чужоземне панування. Якщо Італія була підлегла австрійському імператорові *, то Німеччина перебувала під не менш відчутним, хоч і більш посереднім, ігом царя всієї Русі **. Результатом 18 березня 1848 р. було звільнення Італії і Німеччини від цієї ганьби; якщо за час з 1848 по 1871 р. ці дві великі нації були відновлені і їм у тому чи іншому вигляді була повернена самостійність, то це сталося, як говорив Карл Маркс, тому, що ті самі люди, які придушили революцію 1848 р., були всупереч своїй волі її душоприказниками [109].

Скрізь ця революція була справою робітничого класу, саме він будував барикади і розплачувався своєю кров'ю. Але одні тільки паризькі робітники, скидаючи уряд, мали цілком певний намір повалити і буржуазний лад. Проте, хоч вони і усвідомлювали неминучий антагонізм, що існує між їх власним класом і буржуазією, ні економічний розвиток країни, ні духовний розвиток маси французьких робітників не досягли ще того рівня, при якому була б можлива соціальна перебудова. Тому плоди революції дісталися в кінцевому підсумку класові капіталістів. А в інших країнах — в Італії, Німеччині, Австрії — робітники з самого початку обмежилися лише тим, що допомогли буржуазії прийти до влади. Але ні в якій країні панування буржуазії неможливе без національної незалежності. Тому революція 1848 р. повинна була привести до єд-

* — Фердінанду I. *Ред.*
** — Миколи I. *Ред.*

ності і незалежності тих націй, які до того часу їх не мали: Італії, Німеччини, Угорщини. Черга тепер за Польщею.

Отже, якщо революція 1848 р. і не була соціалістичною, то вона розчистила шлях, підготувала грунт для неї. Завдяки бурхливому розвиткові великої промисловості в усіх країнах буржуазний лад за останні сорок п'ять років всюди створив численний, сконцентрований, сильний пролетаріат; він породив, таким чином, вживаючи вислів «Маніфесту», своїх власних могильників. Без встановлення незалежності і єдності кожної окремої нації неможливе ні інтернаціональне об'єднання пролетаріату, ні мирне свідоме співробітництво цих націй для досягнення спільних цілей. Спробуйте уявити собі якусь спільну інтернаціональну дію італійських, угорських, німецьких, польських, російських робітників при політичних умовах, що існували до 1848 року!

Отже, битви 1848 р. були недаремні. Недаремно минули і сорок п'ять років, що відділяють нас від цього революційного періоду. Плоди його починають дозрівати, і я хотів би тільки, щоб вихід у світ цього італійського перекладу «Маніфесту» став добрим провісником перемоги італійського пролетаріату, так само як вихід у світ оригіналу став провісником міжнародної революції.

«Маніфест» віддає повну справедливість тій революційній ролі, яку капіталізм відіграв у минулому. Першою капіталістичною нацією була Італія. Кінець феодального середньовіччя, початок сучасної капіталістичної ери відзначені колосальною постаттю. Це — італієць Данте, останній поет середньовіччя і разом з тим перший поет нового часу. Тепер, як і в 1300 р., настає нова історична ера. Чи дасть нам Італія нового Данте, який відзначить час народження цієї нової, пролетарської ери?

Фрідріх Енгельс

Лондон, 1 лютого 1893 р.

Надруковано у книзі: Karlo Mapx e Federico Engels. Il Manifesto del Partito Comunista, Milano, 1893

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 361—362

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ВИМОГИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В НІМЕЧЧИНІ[110]

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

1. Вся Німеччина оголошується єдиною, неподільною республікою.

2. Кожний німець, якому минув 21 рік, має право обирати і бути обраним, якщо тільки він не зазнавав кримінального покарання.

3. Народні представники одержують платню, для того щоб і робітник мав можливість засідати в парламенті німецького народу.

4. Загальне озброєння народу. В майбутньому армії повинні бути водночас і робітничими арміями, щоб військо не тільки споживало, як це було раніше, а й виробляло б більше, ніж витрачається на його утримання.

Це є, крім того, одним із способів організації праці.

5. Судочинство є безплатним.

6. Усі феодальні повинності, усі оброки, панщини, десятини і т. д., які досі обтяжували сільське населення, скасовуються без ніякого викупу.

7. Земельні володіння монархів та інші феодальні маєтки, всі рудники, шахти і т. д. перетворюються у власність держави. На цих землях землеробство ведеться в інтересах усього суспільства у великому масштабі і за допомогою найбільш сучасних наукових способів.

8. Іпотеки на селянські землі оголошуються власністю держави. Проценти з цих іпотек селяни сплачують державі.

9. У тих областях, де поширена оренда, земельна рента або орендна плата сплачується державі як податок.

Усі ці заходи, зазначені в пунктах 6, 7, 8 і 9, проводяться для того, щоб зменшити громадські та інші повинності селян і дрібних орендарів, не зменшуючи коштів, потрібних для покриття державних видатків, і не завдаючи шкоди самому виробництву.

Земельний власник як такий, що не є ні селянином, ні орендарем, не бере ніякої участі у виробництві. Тому його споживання — це просто зловживання.

10. Замість усіх приватних банків створюється державний банк, папери якого мають узаконений курс.

Цей захід робить можливим регулювання кредитної справи в інтересах *всього* народу і підриває, таким чином, панування великих фінансистів. Замінюючи мало-помалу золото й срібло паперовими грішми, він здешевлює необхідне знаряддя буржуазного обігу, загальний засіб обміну, і дає змогу використовувати золото й срібло у зовнішніх зносинах. Цей захід, нарешті, потрібний для того, щоб прикувати до уряду * інтереси консервативних буржуа.

11. Держава бере у свої руки всі засоби транспорту: залізниці, канали, пароплави, шляхи, поштові станції і т. д. Вони перетворюються в державну власність і безоплатно віддаються у розпорядження неімущого класу.

12. В оплаті всіх державних чиновників не буде ніякої іншої різниці, крім тієї, що *сімейні*, тобто особи з більшими потребами, одержуватимуть і більший оклад, ніж інші.

13. Повне відокремлення церкви від держави. Духовенство всіх віросповідань одержуватиме плату тільки від своїх добровільних громад.

14. Обмеження права спадкування.

15. Запровадження високих прогресивних податків і скасування податків на предмети споживання.

16. Створення національних майстерень. Держава гарантує всім робітникам засоби існування і бере на себе піклування про нездатних до праці.

17. Загальна безплатна народна освіта.

В інтересах німецького пролетаріату, дрібної буржуазії та дрібного селянства — якнайенергійніше добиватися втілення у життя зазначених вище заходів. Бо тільки здійснивши їх, мільйони, яких досі експлуатувала в Німеччині невелика кількість людей і яких намагатимуться й далі тримати під гнітом, зможуть здобути свої права і ту владу, що повинна належати їм як виробникам усіх багатств.

Комітет:
Карл Маркс. Карл Шаппер. Г. Бауер. Ф. Енгельс. Й. Молль. В. Вольф

Написано К. Марксом і Ф. Енгельсом між 21 і 29 березня 1848 р.

Надруковано у вигляді листівки в Парижі близько 30 березня 1848 р. і в додатку до «Berliner Zeitungs-Halle» № 82. 5 квітня 1848 р., а також у багатьох інших німецьких газетах

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. т. 5. с. 1—3

* У листівці, надрукованій пізніше в Кельні, замість слів «прикувати до уряду» надруковано: «зв'язати з революцією». *Ред.*

К. МАРКС

НАЙМАНА ПРАЦЯ І КАПІТАЛ [111]

Звідусіль нам доводилося вислухувати закиди, що ми не змалювали *економічних відносин,* які становлять матеріальну основу сучасної класової і національної боротьби. Ми навмисне торкалися цих відносин тільки тоді, коли вони безпосередньо висувалися на перший план у політичних сутичках.

Треба було насамперед простежити класову боротьбу в ході сучасної історії й емпірично довести на історичному матеріалі, який уже є і кожного дня знову з'являється, що разом з поразкою робітничого класу, який здійснив лютневу і березневу революції, були переможені і його противники, буржуазні республіканці у Франції, а на всьому європейському континенті — класи буржуазії і селянства, які боролися проти феодального абсолютизму; що перемога «добропорядної республіки» у Франції була разом з тим поразкою націй, які відповіли на лютневу революцію героїчними війнами за незалежність; нарешті, що з поразкою революційних робітників Європа знову потрапила у своє старе подвійне рабство — в *англо-російське* рабство. Червнева боротьба в Парижі, падіння Відня, трагікомедія берлінського листопада 1848 року, відчайдушне напруження сил Польщі, Італії й Угорщини, задушення Ірландії голодом [112] — ось головні події, в яких знайшла своє концентроване вираження європейська класова боротьба між буржуазією і робітничим класом і на прикладі яких ми доводили, що будь-яке революційне повстання, хоч би як далеко лежали, здавалося, його цілі від класової боротьби, повинно закінчитися поразкою, поки не переможе революційний робітничий клас, що будь-яке соціальне перетворення залишиться утопією, поки пролетарська революція і феодальна контрреволюція не поміряються зброєю у *світовій війні.* У нашому зображенні, як і в дійсності, *Бельгія* і *Швейцарія* у великій історичній панорамі являли собою трагікомічні, карикатурні жанрові картини: одна — зразкову державу буржуазної монархії, друга — зразкову державу буржуазної республіки, обидві — держави, які вважають, що вони

так само незалежні від класової боротьби, як і від європейської революції.

Тепер, після того як наші читачі бачили розгорнуту в грандіозних політичних формах класову боротьбу 1848 року, настав час ближче розглянути самі економічні відносини, на яких засноване як існування буржуазії та її класове панування, так і рабство робітників.

У трьох великих розділах ми змалюємо: 1) відношення *найманої праці до капіталу,* рабство робітника, панування капіталіста; 2) *неминучий при сучасній системі процес загибелі середніх буржуазних класів і так званого бюргерського стану;* 3) *торговельне поневолення і експлуатацію буржуазних класів різних європейських націй* деспотом світового ринку — *Англією.*

Ми постараємось викладати все це якомога простіше і популярніше, не припускаючи у читача обізнаності навіть з найелементарнішими поняттями політичної економії. Ми хочемо, щоб нас розуміли робітники. До того ж у Німеччині всюди, починаючи з патентованих захисників існуючого порядку і кінчаючи *соціалістичними шарлатанами* і *невизнаними політичними геніями*, яких роздрібнена Німеччина має ще більше, ніж «батьків своїх підданих», панує нечуване неуцтво і плутанина в розумінні найпростіших економічних відносин.

Отже, насамперед — перше питання:

Що таке заробітна плата? Як вона визначається?

Якщо спитати у робітників: «Яка ваша заробітна плата?», то один відповість: «Я одержую від свого буржуа 1 марку за робочий день», інший: «Я одержую 2 марки» і т. д. Залежно від того, в якій галузі праці вони зайняті, вони назвуть різну суму грошей, яку кожний з них одержує від відповідного буржуа за виконання певної роботи,— наприклад, за виготовлення одного аршина полотна або за складання одного друкованого аркуша. Незважаючи на відмінність суми, яку вони називають, усі вони сходяться в одному: заробітна плата — це сума грошей, яку платить капіталіст за певний робочий час або за виконання певної роботи.

Отже, здається, ніби капіталіст *купує* за гроші працю робітників. Робітники за гроші *продають* йому свою працю. Проте це тільки так здається. В дійсності вони продають капіталістові за гроші свою робочу *силу.* Капіталіст купує цю робочу силу на день, на тиждень, на місяць і т. д. А після того як він її купив, він споживає її, змушуючи робітників працювати протягом домовленого строку. За ту ж суму грошей, за яку капіталіст купив їх робочу силу, наприклад за 2 марки, він міг би купити 2 фунти цукру

або певну кількість якого-небудь іншого товару. 2 марки, за які він купив 2 фунти цукру, становлять *ціну* 2-х фунтів цукру. 2 марки, за які він купив дванадцять годин споживання робочої сили, становлять ціну дванадцятигодинної праці. Отже, робоча сила — товар, товар не в більшій і не в меншій мірі, ніж цукор. Перший вимірюється з допомогою годинника, другий — з допомогою ваг.

Свій товар, робочу силу, робітники обмінюють на товар капіталіста, на гроші, причому цей обмін відбувається у певній пропорції. Стільки-то грошей за стільки-то часу споживання робочої сили. За дванадцятигодинну працю ткача — 2 марки. Та хіба ці 2 марки не представляють всіх інших товарів, які можна купити за 2 марки? Отже, по суті робітник обміняв свій товар, робочу силу, на всілякі інші товари, і до того ж у певній пропорції. Даючи йому 2 марки, капіталіст в обмін на його робочий день дав йому стільки-то м'яса, стільки-то одягу, стільки-то дров, освітлення і т. д. Таким чином, ці 2 марки виражають відношення, в якому робоча сила обмінюється на інші товари, виражають *мінову вартість* його робочої сили. Мінова вартість товару, виражена у *грошах*, якраз і називається його *ціною*. Отже, *заробітна плата* — це тільки особлива назва ціни робочої сили, яку звичайно називають *ціною праці*, ціни цього своєрідного товару, який не може існувати інакше, як в людській плоті і крові.

Візьмемо будь-якого робітника, наприклад ткача. Капіталіст дає йому ткацький верстат і пряжу. Ткач береться за роботу, і пряжа перетворюється в полотно. Капіталіст забирає це полотно і продає його, скажімо, за 20 марок. Чи є заробітна плата ткача *часткою* полотна, *часткою* 20 марок, *часткою* продукту його праці? Ні в якому разі. Адже ткач одержав свою заробітну плату ще задовго до того, як полотно було продане, можливо задовго до того, як воно виткане. Отже, капіталіст платить цю заробітну плату не з тих грошей, які він виручить за полотно, а з грошей, які є у нього в запасі. Ткацький верстат і пряжа не є продуктом того ткача, якому дав їх буржуа, і так само не є його продуктом ті товари, які він одержує в обмін на свій товар, робочу силу. Може статися, що буржуа зовсім не знайде покупця на своє полотно. Можливо, при продажу полотна він не виручить навіть суми, витраченої на заробітну плату. Можливо, що він продасть його дуже вигідно у порівнянні із сплаченою ткачеві заробітною платою. Ткача все це зовсім не обходить. На одну частину свого наявного майна, свого капіталу, капіталіст купує робочу силу ткача цілком так само, як на другу його частину він закупив сировину — пряжу, а також знаряддя праці — ткацький верстат. Зробивши ці покупки — а до них належить і необхідна для виробництва полотна робоча сила,— капіталіст приступає до виробництва, причому *сировина і знаряддя праці належать* тільки *йому*. Зрозуміло, до знарядь пра-

ці тепер належить також і наш добрий ткач, який, так само як і ткацький верстат, не має частки у продукті чи в його ціні.

Отже, заробітна плата не є часткою робітника у виробленому ним товарі. Заробітна плата є частина вже наявного товару, на яку капіталіст купує собі певну кількість продуктивної робочої сили.

Таким чином, робоча сила є товар, який його власник, найманий робітник, продає капіталові. Навіщо він його продає? Щоб жити

Але прояв робочої сили в дії, праця — це власна життєдіяльність робітника, прояв його власного життя. І саме цю *життєдіяльність* він продає іншому, щоб забезпечити собі необхідні *засоби до життя.* Отже, його життєдіяльність є для нього тільки засіб, який дає йому можливість існувати. Він працює для того, щоб жити. Він навіть не вважає працю часткою свого життя; навпаки, працювати означає для нього жертвувати своїм життям. Праця — це товар, який він продав іншому. Через те і продукт його діяльності не є метою його діяльності. Для себе самого робітник виробляє не шовк, який він тче, не золото, яке він видобуває з шахти, не палац, який він будує. Для себе самого він виробляє *заробітну плату,* а шовк, золото, палац перетворюються для нього у певну кількість життєвих засобів, можливо у бавовняну куртку, в мідну монету, в житло де-небудь у підвалі. І чи може робітник, який 12 годин на добу тче, пряде, свердлить, точить, будує, копає, дробить каміння, переносить вантажі і т. д.,— чи може він вважати це дванадцятигодинне ткання, прядіння, свердління, токарну, будівельну роботу, копання, дробіння каміння проявом свого життя, своїм життям? Навпаки. Життя для нього починається тоді, коли ця діяльність припиняється,— за обіднім столом, біля трактирного стояка, в ліжку. Смисл дванадцятигодинної праці полягає для нього не в тому, що він тче, пряде, свердлить і т. д., а в тому, що це — спосіб *заробітку,* який дає йому можливість поїсти, піти у трактир, поспати. Якби шовковик пряв для того, щоб підтримувати своє існування як гусениця, він був би справжнім найманим робітником. Робоча сила не завжди була *товаром.* Праця не завжди була найманою працею, тобто *вільною працею. Раб* не продає свою робочу силу рабовласникові, так само як віл не продає своєї роботи селянинові. Раб разом із своєю робочою силою раз і назавжди проданий своєму панові. Він — товар, який може переходити з рук одного власника в руки іншого. *Сам він* — товар, але робоча сила не є *його* товаром. *Кріпак* продає тільки частину своєї робочої сили. Не він одержує плату від власника землі; навпаки, власник землі бере данину з нього.

Кріпак належить землі і приносить плоди власникові землі. Навпаки, *вільний робітник* сам продає себе, і до того ж продає

частинами. День у день з публічного торгу він продає 8, 10, 12, 15 годин свого життя, продає тому, хто більше дасть,— власникові сировини, знарядь праці і життєвих засобів, тобто капіталістові. Робітник не належить ні власникові, ні землі, але 8, 10, 12, 15 годин його щоденного життя належать тому, хто їх купує. Робітник, як тільки захоче, кидає капіталіста, до якого найнявся, і капіталіст, коли йому спаде на думку, звільняє робітника, звільняє, як тільки робітник перестає давати йому вигоду або не дає йому такої вигоди, на яку капіталіст розраховував. Але робітник, для якого єдиним джерелом заробітку є продаж робочої сили, не може покинути *всього класу покупців, тобто класу капіталістів,* не прирікаючи себе при цьому на голодну смерть. Він належить не тому чи іншому капіталістові, а *класові капіталістів у цілому;* і вже його справа — знайти собі хазяїна, тобто підшукати покупця серед класу капіталістів.

Тепер, перш ніж спинитися докладніше на відношеннях між капіталом і найманою працею, викладемо коротко найбільш загальні умови, що відіграють роль при визначенні заробітної плати.

Як ми бачили, *заробітна плата* є *ціна* певного товару — робочої сили. Таким чином, заробітна плата визначається тими самими законами, якими визначається ціна всякого іншого товару.

Отже, постає питання: *як визначається ціна товару?*

Чим визначається ціна товару?

Конкуренцією між покупцями і продавцями, відношенням попиту до пропозиції, пропозиції до попиту. Конкуренція, за допомогою якої визначається ціна товару, є *тристоронньою.*

Один і той самий товар пропонується різними продавцями. Хто продає товари однієї й тієї самої якості дешевше від усіх, той напевно візьме гору над усіма іншими продавцями і забезпечить собі найбільший збут. Таким чином, продавці ведуть між собою боротьбу за збут, за ринок. Кожний з них хоче продавати, продавати якнайбільше, хоче по можливості продавати один, усунувши інших продавців. Тому один продає дешевше, ніж інший. Отже, відбувається *конкуренція між продавцями,* яка *знижує* ціну пропонованих ними *товарів.*

Але відбувається також *конкуренція між покупцями,* яка, із свого боку, *підвищує* ціни пропонованих товарів.

Нарешті, існує *конкуренція між покупцями і продавцями;* одні хочуть якнайдешевше купити, інші — якнайдорожче продати. Результат цієї конкуренції між покупцями і продавцями залежить від того, яке співвідношення обох зазначених вище конкуруючих сторін, тобто від того, де конкуренція сильніша, у таборі по-

купців чи в таборі продавців. Промисловість виводить на поле бою одну проти одної дві армії, причому у власних рядах кожної з них, у свою чергу, відбувається міжусобна боротьба. Перемогу над противником здобуває та армія, в рядах якої менше бійки.

Припустимо, що на ринку є 100 кіп бавовни, тимчасом як покупцям потрібно 1 000 таких кіп. Отже, в цьому випадку попит у десять разів перевищує пропозицію. Тому конкуренція між покупцями буде дуже сильна; кожний з них намагатиметься урвати собі хоч одну кіпу, а по можливості захопити й усі 100 кіп. Цей приклад не є довільним припущенням. В історії торгівлі ми переживали такі періоди недороду бавовни, коли кілька капіталістів, уклавши між собою союз, намагалися скупити не сотню кіп, а весь запас бавовни, який був на земній кулі. Отже, в наведеному нами випадку кожний покупець постарається усунути іншого, пропонуючи за кіпу бавовни відносно вищу ціну. Бачачи дуже запеклу міжусобну боротьбу в рядах ворожого війська і будучи цілком упевненими у продажу всіх своїх 100 кіп, продавці бавовни остережуться вступати у бійку між собою, щоб не знизити цін свого товару в момент, коли їх противники навперебій змагаються в роздуванні цін. Таким чином, у таборі продавців раптом настає мир. Як *одна* людина, протистоять вони покупцям, по-філософськи схрестивши руки, і їх домаганням не було б меж, якби пропозиції навіть найбільш наполегливих покупців не мали, із свого боку, цілком певних меж.

Отже, якщо пропозиція якого-небудь товару менша, ніж попит на цей товар, то конкуренція в рядах його продавців дуже слаба або навіть зовсім відсутня. Так само, як слабшає конкуренція між продавцями, зростає конкуренція між покупцями. Результат — більш або менш значне підвищення цін товарів.

Як відомо, частіше буває зворотний випадок із зворотним результатом: значне перевищення пропозиції над попитом, шалена конкуренція між продавцями, недостача покупців, розпродаж товарів за безцінь.

Але що означає підвищення і зниження цін, що означає висока і низька ціна? Піщинка, коли її розглядати в мікроскоп, здається високою, а башта низька у порівнянні з горою. І якщо ціна визначається співвідношенням між попитом і пропозицією, то чим же визначається співвідношення між попитом і пропозицією?

Звернімося до першого-ліпшого буржуа. Ні на хвилину не задумуючись, він, як новоявлений Александр Македонський, розрубає цей метафізичний вузол з допомогою таблиці множення. Якщо, скаже він нам, виробництво товару, який я продаю, коштувало мені 100 марок, а виручаю я, продаючи його, 110 марок — зрозуміло, як мине рік,— то це буде скромний, чесний, пристойний прибуток. Але якщо при обміні я одержую 120, 130 марок, то це — високий прибуток; і, нарешті, якби я виручив цілих 200 ма-

рок, то це був би винятковий, величезний прибуток. Отже, що ж є для буржуа *мірою* прибутку? *Витрати виробництва* його товару. Якщо він в обмін на свій товар одержує певну кількість інших товарів, виробництво яких коштувало менше, ніж виробництво його товару,— він зазнає збитків. А якщо в обмін на свій товар він одержує певну кількість інших товарів, виробництво яких коштувало більше,— він виграє. Зниження або підвищення свого прибутку він вимірює кількістю градусів, на яку мінова вартість його товару нижча або вища нуля — *витрат виробництва.*

Отже, ми бачили, що зміна співвідношення між попитом і пропозицією викликає то підвищення, то падіння цін, то високі, то низькі ціни. Якщо, внаслідок недостатньої пропозиції або надмірно зрослого попиту, ціна одного товару значно підвищується, то неминуче відповідно падає ціна якого-небудь іншого товару, бо ціна товару виражає в грошах тільки те відношення, в якому інші товари даються в обмін на нього. Якщо, наприклад, ціна аршина шовкової матерії підвищується з 5 до 6 марок, то ціна срібла по відношенню до шовкової матерії знижується, і так само всі інші товари, ціни яких лишилися незмінними, знижуються в ціні у відношенні до шовкової матерії. Тепер, щоб одержати в обмін таку саму кількість шовкової матерії, як раніше, треба давати більшу кількість товарів. Які будуть наслідки підвищення ціни товару? Маса капіталів ринеться у процвітаючу галузь промисловості, і цей приплив капіталів у вигіднішу галузь промисловості триватиме доти, поки прибуток у даній галузі не впаде до звичайного рівня, або, точніше, поки внаслідок надвиробництва ціна її продуктів не впаде нижче витрат виробництва.

Навпаки. Якщо ціна якого-небудь товару впаде нижче витрат його виробництва, то капітали відхлинуть з виробництва даного товару. За винятком того випадку, коли дана галузь промисловості уже не відповідає вимогам часу і через те повинна зникнути, виробництво даного товару, тобто його пропозиція, внаслідок цієї втечі капіталів скорочуватиметься доти, поки вона не прийде у відповідність з попитом, отже поки ціна товару не підніметься знову до рівня витрат його виробництва або, точніше, поки пропозиція не впаде нижче попиту, тобто поки ціна товару не підніметься знову вище витрат його виробництва, *тому що поточна ціна товару завжди стоїть вище або нижче витрат його виробництва.*

Ми бачимо, що капітали безперервно відпливають і припливають з однієї галузі виробництва в іншу. Висока ціна викликає надто великий приплив, низька ціна — надто великий відплив капіталів.

Розглядаючи питання з іншої точки зору, ми могли б показати, що не тільки пропозиція, а й попит визначається витратами виробництва. Однак це відвернуло б нас надто далеко від нашої теми.

Ми тільки що бачили, як коливання попиту і пропозиції щоразу приводять ціну товару до рівня витрат виробництва. *Правда, дійсна ціна товару завжди стоїть вище або нижче витрат виробництва; але підвищення і зниження взаємно покриваються,* так що, в межах певного проміжку часу, коли розглядати приплив і відплив у промисловості в їх загальному підсумку, товари обмінюються один на одного відповідно до витрат виробництва, а отже, їх ціна визначається витратами виробництва.

Це визначення ціни витратами виробництва не слід розуміти так, як його розуміють економісти. Економісти говорять, що *середня ціна* товарів дорівнює витратам виробництва; це, на їх думку,— *закон.* Анархічний рух, в якому підвищення ціни компенсується її падінням, а падіння — підвищенням, вони розглядають як випадковість. З таким самим правом можна було б — як це й роблять деякі економісти — розглядати коливання цін як закон, а визначення їх витратами виробництва як випадковість. Насправді ж тільки в ході цих коливань,— що завдають, як з'ясовується при ближчому розгляді, найжахливіших спустошень і потрясають, немов землетруси, самі підвалини буржуазного суспільства,— тільки в ході цих коливань ціни і визначаються витратами виробництва. Сукупний рух цього безпорядку є його порядок. У ході цієї промислової анархії, в цьому круговороті конкуренція, так би мовити, компенсує одну крайність іншою.

Отже, ми бачимо, що ціна товару визначається витратами виробництва таким чином, що періоди, протягом яких ціна даного товару перевищує витрати його виробництва, компенсуються періодами, протягом яких вона падає нижче витрат його виробництва, і навпаки. Звичайно, це стосується не кожного окремого промислового продукту, а тільки всієї галузі промисловості в цілому. І, отже, це стосується також не окремого промисловця, а тільки всього класу промисловців у цілому.

Визначення ціни витратами виробництва рівнозначне визначенню ціни робочим часом, необхідним для виробництва товару, тому що витрати виробництва складаються: 1) з сировини і зношування знарядь праці, тобто з продуктів промисловості, виробництво яких коштувало певної кількості робочих днів і які, отже, представляють певну кількість робочого часу, і 2) з безпосередньої праці, мірою якої теж є час.

Ті самі загальні закони, які взагалі регулюють ціну товарів, регулюють, звичайно, і *заробітну плату, ціну праці.*

Оплата праці то підвищуватиметься, то падатиме залежно від співвідношення між попитом і пропозицією, залежно від того, як складається конкуренція між покупцями робочої сили, капіталістами, і продавцями робочої сили, робітниками. Коливання заробітної плати загалом відповідають коливанням товарних цін. *Але в межах цих коливань ціна праці визначається витратами ви-*

робництва, робочим часом, потрібним для того, щоб створити цей товар, робочу силу.

Які ж витрати виробництва самої робочої сили?

Це — витрати, які потрібні для того, щоб зберегти робітника як робітника і підготувати його як робітника.

Тому, чим менше часу для навчання потребує яка-небудь праця, тим менші витрати виробництва робітника, тим нижча ціна його праці, його заробітна плата. У тих галузях промисловості, де не потрібно майже ніякого часу на навчання і досить просто фізичного існування робітника, витрати виробництва, які потрібні для його створення, зводяться майже тільки до тих товарів, які потрібні для підтримання його життя і працездатності. Тому *ціна його праці* визначається *ціною необхідних життєвих засобів.*

Тут, однак, треба взяти до уваги ще одну обставину.

Фабрикант, обчислюючи свої витрати виробництва, а за ними і ціну продуктів, включає у розрахунок зношування знарядь праці. Якщо, наприклад, машина коштує йому 1 000 марок і зношується протягом десяти років, то він щороку включає в ціну товару по 100 марок, щоб мати можливість через десять років замінити зношену машину новою. Так само до витрат виробництва простої робочої сили повинні входити і витрати на продовження роду, які дають робітничому класові можливість розмножуватись і заміняти робітників, що втратили працездатність, новими. Таким чином, зношування робітника включається в розрахунок так само, як і зношування машини.

Отже, витрати виробництва простої робочої сили зводяться до *витрат існування робітника і продовження його роду.* Ціна цих витрат існування і продовження роду становить заробітну плату. Визначувана таким способом заробітна плата називається *мінімумом заробітної плати.* Цей мінімум заробітної плати, як і взагалі визначення ціни товарів витратами виробництва, має силу не у відношенні до *окремого індивіда*, а до всього *виду.* Окремі робітники, мільйони робітників одержують недостатньо для того, щоб мати можливість існувати і продовжувати свій рід; *але заробітна плата всього робітничого класу* в межах своїх коливань вирівнюється за цим мінімумом.

Тепер, після того, як ми домовилися відносно найбільш загальних законів, що регулюють заробітну плату, так само як і ціну всякого іншого товару, ми можемо ближче зайнятися нашим предметом.

Капітал складається з сировини, знарядь праці і різних життєвих засобів, що використовуються для виробництва нової сировини, нових знарядь праці і нових життєвих засобів. Усі ці складові частини капіталу являють собою витвори праці, продукти праці, *нагромаджену працю.* Нагромаджена праця, що служить засобом для нового виробництва, є капітал.

Так говорять економісти.

Що таке негр-раб? Людина чорної раси. Одне пояснення варте іншого.

Негр є негр. Тільки при певних відносинах він стає рабом. Бавовнопрядильна машина є машина для прядіння бавовни. Тільки при певних відносинах вона стає *капіталом*. Вихоплена з цих відносин, вона так само не є капіталом, як золото саме по собі не є *грішми* або цукор — ціною цукру.

У виробництві люди впливають не тільки на природу, а й один на одного. Вони не можуть виробляти, не об'єднуючись певним способом для спільної діяльності і для взаємного обміну своєю діяльністю. Щоб виробляти, люди вступають у певні зв'язки і відносини, і тільки в рамках цих суспільних зв'язків і відносин існує їх вплив на природу, наявне виробництво.

Залежно від характеру засобів виробництва ці суспільні відносини, в які вступають виробники один з одним, умови, при яких вони обмінюються своєю діяльністю і беруть участь у сукупному виробництві, будуть, звичайно, різні. З винайденням нового знаряддя війни, вогнепальної зброї, неминуче змінилася вся внутрішня організація армії, змінилися ті відносини, при яких індивіди утворюють армію і можуть діяти як армія, змінилися також відносини різних армій між собою.

Отже, суспільні відносини, при яких виробляють індивіди, *суспільні виробничі відносини, змінюються, перетворюються із зміною і розвитком матеріальних засобів виробництва, продуктивних сил. Виробничі відносини у своїй сукупності становлять те, що називають суспільними відносинами, суспільством, і притому становлять суспільство, яке перебуває на певному ступені історичного розвитку*, суспільство із своєрідним відмітним характером. *Античне* суспільство, *феодальне* суспільство, *буржуазне* суспільство являють собою такі сукупності виробничих відносин, з яких кожна разом з тим знаменує собою особливий ступінь в історичному розвитку людства.

Капітал — теж суспільне виробниче відношення. *Це — буржуазне виробниче відношення,* виробниче відношення буржуазного суспільства. Життєві засоби, знаряддя праці, сировина, з яких складається капітал,— хіба все це вироблено і нагромаджено не при даних суспільних умовах, не при певних суспільних відносинах? Хіба вони застосовуються для нового виробництва не при даних суспільних умовах, не в рамках певних суспільних відносин? І хіба не саме цей певний суспільний характер перетворює продукти, які служать для нового виробництва, *в капітал?*

Капітал складається не тільки з життєвих засобів, знарядь праці і сировини, не тільки з матеріальних продуктів; він складається разом з тим *з мінових вартостей.* Всі продукти, з яких він складається, являють собою *товари.* Отже, капітал є не тільки

сума матеріальних продуктів, а й сума товарів, мінових вартостей, *суспільних величин*.

Чи візьмемо ми замість вовни — бавовну, замість хліба — рис, замість залізниць — пароплави, капітал залишиться тим же капіталом, якщо тільки бавовна, рис, пароплави — плоть капіталу — мають ту ж мінову вартість, ту ж ціну, що вовна, хліб, залізниці, в яких він втілювався раніше. Плоть капіталу може весь час змінюватися, не викликаючи найменшої зміни капіталу.

Але якщо всякий капітал є сума товарів, тобто мінових вартостей, то далеко не всяка сума товарів, мінових вартостей, є капітал.

Усяка сума мінових вартостей є одна мінова вартість. Всяка окрема мінова вартість є сума мінових вартостей. Наприклад, будинок, який коштує 1 000 марок, є мінова вартість у 1 000 марок. Аркуш паперу, який коштує 1 пфеніг, є сума мінових вартостей у $\frac{100}{100}$ пфенігів. Продукти, які можуть обмінюватися на інші продукти, є *товари*. Те певне відношення, в якому вони обмінюються, становить їх *мінову вартість* або, якщо воно виражене у грошах,— їх *ціну*. Кількість цих продуктів нітрохи не може змінити їх призначення бути *товаром*, або представляти *мінову вартість*, або мати певну *ціну*. Дерево лишається деревом, незалежно від того, велике воно чи мале. Хіба зміниться характер заліза як товару, як мінової вартості від того, що ми будемо обмінювати його на інші продукти не лотами, а центнерами? Зележно від кількості, залізо є товаром більшої або меншої вартості, вищої або нижчої ціни.

Яким же чином сума товарів, мінових вартостей, стає капіталом?

Вона стає капіталом завдяки тому, що вона, як самостійна суспільна *сила*, тобто як сила, що належить *одній частині суспільства*, зберігається і примножується шляхом *обміну на безпосередню, живу робочу силу*. Існування класу, який не володіє нічим, крім здатності до праці, є необхідною передумовою капіталу.

Тільки панування нагромадженої, попередньої, уречевленої праці над безпосередньою, живою працею перетворює нагромаджену працю в капітал.

Суть капіталу полягає не в тому, що нагромаджена праця служить живій праці засобом для нового виробництва. Суть його полягає в тому, що жива праця служить нагромадженій праці засобом збереження і збільшення її мінової вартості.

Що відбувається при обміні між капіталістом і найманим робітником?

В обмін на свою робочу силу робітник одержує життєві засоби, а капіталіст в обмін на життєві засоби, що належать йому, одержує працю, продуктивну діяльність робітника, творчу силу, з допомогою якої робітник не тільки відшкодовує те, що він споживає,

а й *надає нагромадженій праці більшої вартості, ніж ця праця мала раніше.* Робітник одержує від капіталіста частину наявних життєвих засобів. Для чого служать йому ці життєві засоби? Для безпосереднього споживання. Але коли я спожив дані життєві засоби, вони для мене безповоротно втрачені, якщо тільки часом, протягом якого ці засоби підтримували моє життя, я не скористався для того, щоб виробити нові життєві засоби і за час споживання з допомогою своєї праці створити нові вартості на відшкодування вартостей, які зникли в результаті споживання. Але ж саме цією благородною відтворюючою силою робітник і поступається капіталові в обмін на одержані життєві засоби. Отже, для нього самого вона втрачена.

Візьмемо такий приклад. Фермер дає своєму поденникові 5 зільбергрошів на день. За ці 5 зільбергрошів поденник працює на полі фермера цілий день і забезпечує йому, таким чином, доход у 10 зільбергрошів. Фермер не тільки одержує відшкодування тих вартостей, які він дає поденникові, а й подвоює їх. Отже, 5 зільбергрошів, які він дав поденникові, він застосував, спожив плодотворно, продуктивно. На ці 5 зільбергрошів він саме і купив працю та силу поденника, які виробляють землеробські продукти подвійної вартості і перетворюють 5 зільбергрошів у 10. А поденник взамін своєї продуктивної сили, діянням якої він саме й поступився фермерові, одержує 5 зільбергрошів і обмінює їх на життєві засоби, які швидше або повільніше споживає. Таким чином, ці 5 зільбергрошів спожиті двояким способом: *продуктивно* для капіталу, оскільки він обміняв їх на робочу силу *, яка дала 10 зільбергрошів, і *непродуктивно* для робітника, оскільки він обміняв їх на життєві засоби, які назавжди зникли і вартість яких він може знову одержати лише за тієї умови, якщо повторить той самий обмін з фермером. *Отже, капітал передбачає найману працю, а наймана праця передбачає капітал. Вони взаємно зумовлюють одне одного; вони взаємно породжують одне одного.*

Чи виробляє робітник на бавовняній фабриці тільки бавовняні тканини? Ні, він виробляє капітал. Він виробляє вартості, які знову служать для того, щоб панувати над його працею і створювати з її допомогою нові вартості.

Капітал може збільшуватися, тільки обмінюючись на робочу силу, тільки викликаючи до життя найману працю. Робоча сила найманого робітника може обмінюватися на капітал тільки за тієї умови, якщо вона збільшує капітал, посилює ту саму владу, рабом якої вона є. *Тому збільшення капіталу є збільшення пролетаріату, тобто робітничого класу.*

---

* У цьому місці термін «робоча сила» не вставлений Енгельсом, фігурує вже у тексті, опублікованому Марксом в «Neue Rheinische Zeitung». *Ред.*

Отже, інтереси капіталіста і робітника *одні й ті самі,* твердять буржуа та їх економісти. І справді! Робітник гине, якщо не знаходить роботи у капіталу. Капітал гине, якщо не експлуатує робочу силу, а щоб її експлуатувати, він повинен її купити. Чим швидше збільшується призначений для виробництва капітал, продуктивний капітал, отже, чим більше процвітає промисловість, чим більше збагачується буржуазія, чим краще йдуть справи, — тим більше робітників потрібно капіталістові, тим дорожче продає себе робітник.

Виходить, що неодмінною умовою скільки-небудь пристойного становища робітника є *якнайшвидше зростання продуктивного капіталу.*

Але що таке зростання продуктивного капіталу? Це — зростання влади нагромадженої праці над живою працею. Це — зростання панування буржуазії над робітничим класом. Якщо наймана праця виробляє пануюче над нею чуже багатство, ворожу їй силу, капітал, то від нього вона одержує засоби зайнятості [Beschäftigungsmittel], тобто засоби до життя, за тієї умови, що вона знову стане частиною капіталу, підоймою, яка знову кидає капітал у прискорений рух зростання.

Твердження, що інтереси капіталу і інтереси робітників одні й ті самі, насправді означає тільки ось що: капітал і наймана праця — це дві сторони одного й того самого відношення. Одна сторона зумовлює другу, як взаємно зумовлюють один одного лихвар і марнотратник.

Поки найманий робітник залишається найманим робітником, доля його залежить від капіталу. Це і є горезвісна спільність інтересів робітника і капіталіста.

Якщо капітал зростає, то зростає маса найманої праці, зростає кількість найманих робітників, словом, панування капіталу поширюється на більшу кількість людей. Припустимо найбільш сприятливий випадок: із зростанням продуктивного капіталу зростає попит на працю, отже підвищується ціна праці, заробітна плата.

Хоч би який малий був який-небудь будинок, але, поки навколишні будинки так само малі, він задовольняє усі суспільні вимоги, що ставляться до житла. Але якщо поряд з маленьким будиночком виростає палац, то будиночок зіщулюється до розмірів убогої хатини. Тепер малі розміри будиночка свідчать про те, що його власник зовсім невимогливий або дуже скромний у своїх вимогах; і хоч би як збільшувалися розміри будиночка з прогресом цивілізації, але якщо сусідній палац збільшується однаковою або ще більшою мірою, мешканець порівняно маленького будиночка почуватиме себе у своїх чотирьох стінах усе більш незатишно, усе більш невдоволено, усе більш принижено.

Скільки-небудь помітне збільшення заробітної плати передбачає швидке зростання продуктивного капіталу. Швидке зростання продуктивного капіталу викликає таке ж швидке зростання багат-

ства, розкоші, суспільних потреб і суспільних втіх. Таким чином, хоч доступні робітникові втіхи зросли, однак те суспільне задоволення, яке вони дають, зменшилось у порівнянні із зрослими втіхами капіталіста, які робітникові недоступні, і взагалі у порівнянні з рівнем розвитку суспільства. Наші потреби і втіхи породжуються суспільством; через те ми прикладаємо до них суспільну мірку, а не вимірюємо їх предметами, що служать для їх задоволення. Оскільки наші потреби і втіхи мають суспільний характер, вони відносні.

Заробітна плата взагалі визначається не лише кількістю товарів, яку я можу одержати в обмін на неї. В ній містяться різні відношення.

Насамперед, робітник одержує за свою робочу силу певну суму грошей. Чи визначається заробітна плата тільки цією грошовою ціною?

У XVI столітті, внаслідок відкриття в Америці багатших і легше розроблюваних копалень, збільшилася кількість золота і срібла, що перебувала в обігу в Європі. Тому вартість золота і срібла впала у відношенні до всіх інших товарів. А робітники одержували за свою робочу силу ту ж саму кількість срібла в монеті, що й раніше. Грошова ціна їх праці залишилася та сама, але, незважаючи на це, їх заробітна плата впала, тому що в обмін на ту ж саму кількість срібла вони почали одержувати меншу кількість інших товарів. Це було однією з обставин, що сприяли зростанню капіталу, піднесенню буржуазії у XVI столітті.

Візьмемо інший випадок. Зимою 1847 р., внаслідок неврожаю, значно підвищилися в ціні найнеобхідніші життєві засоби: хліб, м'ясо, масло, сир тощо. Припустимо, що робітники одержували за свою робочу силу ту ж суму грошей, що й раніше. Хіба їх заробітна плата не впала? Звичайно, впала. За ті самі гроші вони почали одержувати при обміні менше хліба, м'яса тощо. Їх заробітна плата впала не тому, що зменшилася вартість срібла, а тому, що збільшилася вартість життєвих засобів.

Припустимо, нарешті, що грошова ціна праці лишається незмінною, тимчасом як усі землеробські і промислові товари впали у ціні внаслідок застосування нових машин, внаслідок більш сприятливого сезону і т. д. Тепер за ті ж самі гроші робітники можуть купити більше всяких товарів. Таким чином, їх заробітна плата підвищилася саме тому, що її грошова вартість лишилася незмінною.

Отже, грошова ціна праці, номінальна заробітна плата, не збігається з реальною заробітною платою, тобто з тією кількістю товарів, яка дійсно дається в обмін на заробітну плату. Через це, говорячи про підвищення або зниження заробітної плати, ми повинні мати на увазі не тільки грошову ціну праці, не тільки номінальну заробітну плату.

Але ні номінальна заробітна плата, тобто та сума грошей, за яку робітник продає себе капіталістові, ні реальна заробітна плата, тобто та кількість товарів, яку він може купити на ці гроші, не вичерпують відношень, що є в заробітній платі.

Заробітна плата, крім того, визначається в першу чергу своїм відношенням до зиску, до прибутку капіталіста; це — порівняльна, відносна заробітна плата.

Реальна заробітна плата виражає ціну праці у відношенні до ціни всіх інших товарів, а відносна заробітна плата виражає ту частку новоствореної працею вартості, яку одержує безпосередня праця, у відношенні до тієї частки цієї вартості, яка дістається нагромадженій праці, капіталові.

Вище, стор. 14 *, ми говорили: «Заробітна плата не є часткою робітника у виробленому ним товарі. Заробітна плата є частина вже наявного товару, на яку капіталіст купує собі певну кількість продуктивної робочої сили». Але капіталіст повинен знову відшкодувати цю заробітну плату з виручки від продажу створеного робітником продукту; він повинен відшкодувати її так, щоб у нього, як правило, залишався ще надлишок понад зроблені ним витрати виробництва, прибуток. Продажна ціна виробленого робітником товару розпадається для капіталіста на три частини: *по-перше*, відшкодування ціни авансованої ним сировини, поряд з відшкодуванням зношування знарядь, машин та інших засобів праці, також авансованих ним; *по-друге*, відшкодування авансованої капіталістом заробітної плати і, *по-третє*, надлишок понад це, прибуток капіталіста. Тимчасом як перша частина тільки відшкодовує *вартості, які були вже раніше,* ясно, що і відшкодування заробітної плати і надлишок, який становить прибуток капіталіста, цілком беруться з *нової вартості, створеної працею робітника* і доданої до вартості сировини. І *в цьому розумінні*, для порівняння їх між собою, ми можемо розглядати і заробітну плату і прибуток як частки у продукті, виробленому робітником.

Реальна заробітна плата може лишитися незмінною, вона може навіть підвищитися, і все-таки відносна заробітна плата може впасти. Припустимо, наприклад, що всі життєві засоби впали у ціні на $^{2}/_{3}$, а поденна заробітна плата знизилася тільки на $^{1}/_{3}$, наприклад, з 3 марок до 2. Хоч на ці 2 марки робітник може придбати більшу кількість товарів, ніж раніше на 3 марки, але все-таки у відношенні до прибутку капіталіста його заробітна плата зменшилася. Прибуток капіталіста (наприклад, фабриканта) збільшився на одну марку, інакше кажучи, за меншу суму мінових вартостей, які сплачує робітникові капіталіст, робітник повинен тепер виробити більшу, ніж раніше, суму мінових вартостей. Частка

---

* Див. цей том, с. 186. *Ред.*

капіталу підвищилась у порівнянні з часткою праці. Розподіл суспільного багатства між капіталом і працею став ще більш нерівномірним. З допомогою того самого капіталу капіталіст панує над більшою кількістю праці. Влада класу капіталістів над робітничим класом зросла, суспільне становище робітника погіршало, стало ще на один ступінь нижчим у порівнянні із становищем капіталіста.

Який же той загальний закон, що визначає зниження і підвищення заробітної плати і прибутку у відношенні одне до одного?

Заробітна плата і прибуток перебувають у зворотному відношенні одне до одного. Частка капіталу, прибуток, підвищується в тій же пропорції, в якій знижується частка праці, поденна плата, і навпаки. Прибуток підвищується тією ж мірою, якою знижується заробітна плата, і знижується тією ж мірою, якою підвищується заробітна плата.

Можливо, на це заперечать, що капіталіст може виграти завдяки вигідному обмінові своїх продуктів з іншими капіталістами, завдяки тому, що, в результаті відкриття нових ринків або в результаті раптового зростання потреб на старих ринках і т. д., підвищиться попит на його товар; що, отже, прибуток одного капіталіста може збільшитися за рахунок інших капіталістів, незалежно від підвищення і падіння заробітної плати, мінової вартості робочої сили; або що прибуток капіталіста може бути підвищений також завдяки поліпшенню знарядь праці, новим способам застосування сил природи і т. д.

Передусім доведеться визнати, що результат залишається той самий, хоч він і досягнутий зворотним шляхом. Правда, прибуток збільшився не тому, що впала заробітна плата, але заробітна плата впала через те, що прибуток зріс. На ту саму кількість чужої праці капіталіст купив більшу кількість мінових вартостей, не оплачуючи при цьому працю дорожче; це означає, що праця оплачується дешевше у порівнянні з тим чистим доходом, який вона дає капіталістові.

Нагадаймо до того ж, що, незважаючи на коливання товарних цін, середня ціна кожного товару, пропорція, в якій він обмінюється на інші товари, визначається *витратами його виробництва.* Тому взаємні обраховування капіталістів у межах класу капіталістів у цілому неминуче урівноважуються. Удосконалення машин, нові способи застосування сил природи у виробництві дають можливість створити протягом певного робочого часу при тій самій кількості праці і капіталу більшу масу продуктів, але ніяк не більшу масу мінових вартостей. Якщо, застосовуючи прядильну машину, я можу виробити за годину вдвічі більше пряжі, ніж виробляли до її винайдення, наприклад, сто фунтів замість п'ятдесяти, то в обмін на ці сто фунтів я буду одержувати у середньому за більш або менш тривалий час не більше товарів, ніж раніше за

п'ятдесят фунтів, тому що витрати виробництва впали наполовину або тому що при тих самих витратах я можу виробити подвоєну кількість продукту.

Нарешті, в якій би пропорції не розподіляв між собою клас капіталістів, буржуазія,— чи то однієї країни, чи всього світового ринку — чистий доход від виробництва, загальна сума цього чистого доходу в усякому разі являє собою тільки ту суму, на яку безпосередня праця збільшує в цілому працю нагромаджену. Таким чином, ця загальна сума зростає в тій самій пропорції, в якій праця збільшує капітал, тобто в тій самій пропорції, в якій прибуток підвищується у порівнянні із заробітною платою.

Отже, ми бачимо, що коли навіть ми залишаємось *у межах відношень між капіталом і найманою працею, інтереси капіталу й інтереси найманої праці діаметрально протилежні.*

Швидке збільшення капіталу рівнозначне швидкому збільшенню прибутку. А прибуток може збільшуватися швидко тільки за тієї умови, якщо ціна праці, якщо відносна заробітна плата так само швидко зменшується. Відносна заробітна плата може падати навіть тоді, коли разом з номінальною заробітною платою, з грошовою вартістю праці, підвищується і реальна заробітна плата, але якщо тільки ця плата підвищується не такою мірою, як прибуток. Якщо, наприклад, у періоди сприятливого ходу справ заробітна плата підвищується на 5 %, а прибуток — на 30 %, то порівняльна, відносна заробітна плата не *збільшується,* а *зменшується.*

Таким чином, якщо при швидкому зростанні капіталу і збільшується доход робітника, то одночасно збільшується і суспільна прірва, що відділяє робітника від капіталіста, а разом з тим збільшується і влада капіталу над працею, залежність праці від капіталу.

Твердження, що робітник заінтересований у швидкому зростанні капіталу, насправді означає тільки таке: чим швидше робітник примножує чуже багатство, тим жирніші крихти йому перепадають, тим більше робітників можуть дістати роботу і бути покликані до життя, тим більше може зрости кількість залежних від капіталу рабів.

Отже, ми бачили таке:

Навіть *найбільш сприятлива* для робітничого класу *ситуація, якнайшвидше зростання капіталу,* хоч би як поліпшувала вона матеріальне існування робітника, не знищує протилежності між його інтересами та інтересами буржуа, інтересами капіталіста. *Прибуток і заробітна плата*, як і раніше, перебувають у *зворотному відношенні одне до одного.*

Якщо капітал зростає швидко, заробітна плата може підвищитись; але незрівнянно швидше підвищується прибуток капіталіста. Матеріальне становище робітника поліпшилось, але за рахунок

його суспільного становища. Суспільна прірва, що відділяє його від капіталіста, розширилась.

Нарешті:

Твердження, що якнайшвидше зростання продуктивного капіталу є для найманої праці найбільш сприятливою умовою, насправді означає лише таке: чим швидше робітничий клас примножує і збільшує ворожу йому силу, пануюче над ним чуже багатство, тим сприятливіші умови, на яких йому дозволяють знову працювати над примноженням багатства буржуазії, над збільшенням влади капіталу — працювати, задовольняючись тим, що він сам кує золоті ланцюги, на яких буржуазія тягне його за собою.

Але чи дійсно *зростання продуктивного капіталу* так нерозривно зв'язане з *підвищенням заробітної плати*, як це твердять буржуазні економісти? Ми не повинні їм вірити на слово. Ми не можемо повірити їм навіть у тому, ніби чим жирніший капітал, тим краще відгодовується його раб. Буржуазія надто освічена, надто обачна, щоб поділяти передсуди феодала, який хизується блиском своєї челяді. Умови існування буржуазії змушують її бути обачною.

Тому ми повинні будемо ближче дослідити питання:

Як впливає зростання продуктивного капіталу на заробітну плату?

Якщо продуктивний капітал буржуазного суспільства загалом і в цілому зростає, то відбувається *більш багатостороннє* нагромадження праці. Кількість капіталістів і розміри їх капіталу збільшуються. *Примноження* капіталів посилює *конкуренцію між капіталістами. Збільшення розміру* капіталів дає можливість *виводити на поле промислової битви більш могутні армії робітників, озброєні більш грандіозними знаряддями боротьби.*

Один капіталіст може витіснити іншого з поля битви і заволодіти його капіталом лише в тому разі, якщо продає дешевше. Щоб мати можливість продавати дешевше, не розоряючись при цьому, він повинен дешевше виробляти, тобто якнайбільше підвищувати продуктивну силу праці. А продуктивна сила праці підвищується насамперед шляхом *більшого поділу праці,* шляхом більш всебічного застосування і постійного удосконалення *машин.* Чим більша армія робітників, усередині якої поділено працю, чим грандіозніший масштаб, в якому застосовуються машини, тим відносно швидше скорочуються витрати виробництва, тим продуктивнішою стає праця. Тому між капіталістами виникає всебічне суперництво — вони прагнуть збільшувати поділ праці та кількість машин і використовувати їх в якнайбільшому масштабі.

Але що робитиме капіталіст, якщо, завдяки більшому поділові праці, застосуванню нових машин та їх удосконаленню, завдяки вигіднішому і ширшому використанню сил природи, він дістане можливість з тією ж кількістю праці або нагромадженої праці

виробляти більшу кількість продуктів, товарів, ніж його конкуренти, наприклад, якщо за той же робочий час, протягом якого його конкуренти тчуть пів-аршина полотна, він зможе виробляти цілий аршин?

Він міг би, як і раніше, продавати пів-аршина полотна по старій ринковій ціні, але в такому разі він не зміг би витіснити своїх противників з поля битви і не зміг би збільшити свій власний збут. А тим часом, тією ж мірою, якою розширилось його виробництво, зросла і його потреба в збуті. Правда, покликані ним до життя могутніші і дорожчі засоби виробництва *дають* йому *можливість* продавати товар дешевше, але зате вони разом з тим *змушують* його *продавати більше товарів,* завойовувати для своїх товарів незрівнянно *більший* ринок; тому наш капіталіст продаватиме пів-аршина полотна дешевше, ніж його конкуренти.

Але, хоч виробництво цілого аршина коштує капіталістові не дорожче, ніж іншим виробництво пів-аршина, він не стане продавати цілий аршин по тій же ціні, по якій його конкуренти продають пів-аршина. Інакше він не одержав би ніякого додаткового зиску, а тільки повернув би з допомогою обміну свої витрати виробництва. І якби його доход все-таки збільшився, то це сталося б тільки тому, що він привів у рух більший капітал, а не тому, що його капітал підвищував свою вартість більшою мірою, ніж інші капітали. Крім того, він досягає тієї мети, до якої прагне, коли призначає за свій товар ціну лише на кілька процентів нижчу, ніж його конкуренти. *Збиваючи ціни,* він витісняє своїх конкурентів з ринку або, принаймні, відвойовує у них частину їх збуту. І, нарешті, нагадаємо, що поточна ціна завжди *вища або нижча витрат виробництва*, залежно від того, чи продається даний товар у сприятливий чи несприятливий для промисловості сезон. Залежно від того, чи стоїть ринкова ціна аршина полотна вище чи нижче звичайних до цього часу витрат виробництва, змінюватимуться ті проценти, які виручить понад свої дійсні витрати виробництва капіталіст, що застосував нові, продуктивніші засоби виробництва.

Однак *привілей* нашого капіталіста недовговічний: інші капіталісти, які конкурують з ним, запроваджують такі самі машини, такий самий поділ праці, запроваджують їх у такому самому або ще більшому масштабі,— і ці нововведення поширюються доти, поки ціна полотна не *впаде* не тільки *нижче старих,* а й *нижче нових витрат виробництва.*

Отже, капіталісти опиняються у відношенні один до одного в тому самому становищі, в якому вони були *до* запровадження нових засобів виробництва, і якщо завдяки цим засобам виробництва вони могли за попередню ціну доставляти подвійну кількість продуктів, то *тепер* вони змушені продавати подвійну кількість продукту за ціну *нижчу* від попередньої. На рівні цих нових витрат виробництва та ж сама гра починається спочатку. Знову

запроваджується більший поділ праці, знову збільшується кількість машин, зростає масштаб використання цього поділу праці і цих машин. А конкуренція знову породжує протидіяння цьому результатові.

Ми бачимо, яким чином невпинно перетворюється, революціонізується спосіб виробництва, засоби виробництва, *як поділ праці неминуче веде за собою ще більший поділ праці, застосування машин — ще ширше застосування машин, виробництво у великому масштабі — виробництво у ще більшому масштабі.*

Це — закон, який все знову і знову вибиває буржуазне виробництво із старої колії і примушує капітал напружувати продуктивні сили праці, *тому що він* напружував їх раніше, закон, який не дає капіталові ні хвилини спокою і постійно нашіптує йому: Вперед! Вперед!

Це якраз той самий закон, який у рамках періодичних коливань торгівлі неминуче *вирівнює* ціну товару за його *витратами виробництва.*

Хоч би які могутні засоби виробництва пустив у хід капіталіст, конкуренція приводить до їх загального застосування, і з того моменту, як застосування їх стане загальним, єдиним наслідком більшої продуктивності його капіталу є тільки те, що *за ту саму ціну* він повинен доставляти тепер у 10, 20, 100 разів більше продуктів, ніж доставляв раніше. Але оскільки тепер йому доводиться збувати, можливо, в 1 000 разів більше, для того щоб збільшенням кількості продаваного продукту компенсувати зниження продажної ціни; оскільки продаж більшої кількості товарів потрібен йому тепер не тільки для того, щоб одержати більший прибуток, а й для того, щоб відшкодувати витрати виробництва,— адже самі знаряддя виробництва, як ми бачили, все дорожчають; оскільки цей масовий продаж став тепер питанням життя не тільки для нього, а й для його суперників, то попередня боротьба розгоряється *з тим більшою запеклістю, чим продуктивніші вже винайдені засоби виробництва. Отже, поділ праці і застосування машин будуть знову розвиватися в незрівнянно більшому масштабі.*

Хоч би якою була могутність застосовуваних засобів виробництва, конкуренція прагне відняти у капіталу золоті плоди цієї могутності, зводячи ціну товару до рівня витрат виробництва; отже тією ж мірою, якою з'являється можливість виробляти дешевше, тобто виробляти більше продуктів з допомогою тієї самої кількості праці, конкуренція робить здешевлення виробництва, поставку дедалі зростаючих мас продуктів за попередню суму цін непорушним законом. Таким чином, капіталіст нічого не виграв би від своїх зусиль, крім обов'язку виробляти більше товарів протягом того самого робочого часу, словом, крім *погіршення умов, за яких відбувається зростання вартості його капіталу* Через це, в той час як конкуренція постійно переслідує капіталіста своїм за-

коном витрат виробництва і всяку зброю, викувану ним проти своїх суперників, спрямовує проти нього самого, капіталіст постійно намагається перехитрувати конкуренцію, безустанно запроваджуючи замість старих машин і старого поділу праці нові, правда, дорожчі, але здешевлюючі виробництво машини і новий поділ праці, і не чекає, поки в результаті конкуренції ці нововведення застаріють.

Уявімо собі тепер, що це гарячкове збудження одночасно охопило *весь світовий ринок,*— і ми зрозуміємо, яким чином зростання, нагромадження і концентрація капіталу ведуть до безперервного, здійснюваного в дедалі грандіозніших масштабах поділу праці, що сам себе випереджає, до застосування нових машин і удосконалення старих.

А як ці обставини, невіддільні від зростання продуктивного капіталу, впливають на визначення заробітної плати?

Більший *поділ праці* дає можливість *одному* робітникові виконувати роботу 5, 10, 20 чоловік; отже, він збільшує конкуренцію між робітниками у 5, 10 і 20 разів. Конкуренція між робітниками полягає не тільки в тому, що один робітник продає себе дешевше, ніж інший, а й у тому, що *один* робітник виконує роботу 5, 10, 20 чоловік; і до цієї конкуренції примушує робітників *поділ праці,* запроваджуваний і весь час розширюваний капіталом.

Далі. Тією ж мірою, якою збільшується *поділ праці,* праця *спрощується.* Особлива вправність робітника втрачає усяку цінність. Робітник перетворюється в просту, одноманітну продуктивну силу, від якої не вимагається особливих фізичних або розумових здібностей і навиків. Його праця стає працею, доступною для всіх. Тому робітника з усіх боків тіснять конкуренти; нагадаймо до того ж, що чим простіша яка-небудь робота, чим легше навчитися її, чим менше витрат виробництва потрібно для її засвоєння, тим нижче падає заробітна плата, бо заробітна плата, як і ціна всякого товару, визначається витратами виробництва.

Отже, тією ж мірою, якою праця перестає давати задоволення, стає дедалі огиднішою,— тією ж самою мірою конкуренція збільшується, а заробітна плата зменшується. Робітник намагається відстояти загальну суму своєї заробітної плати тим, що більше працює: працює більшу кількість годин або виготовляє більше протягом однієї години. Гнаний нуждою, він, таким чином, ще більше посилює згубні наслідки поділу праці. Результат такий: *чим більше він працює, тим меншу плату він одержує;* і це з тієї простої причини, що чим більше він працює, тим сильнішу конкуренцію він створює своїм товаришам по роботі і через те перетворює своїх товаришів у конкурентів самому собі, у конкурентів, які пропонують себе на таких же поганих умовах, як і він сам; отже, з тієї простої причини, що він у кінцевому підсумку *створює конкуренцію самому собі, самому собі як членові робітничого класу.*

Машини справляють той самий вплив, але у значно більшому масштабі, бо вони витісняють вмілих робітників маловмілими, чоловіків — жінками, дорослих — дітьми, бо машини там, де вони вводяться вперше, масами викидають на вулицю робітників ручної праці, а там, де машини удосконалюються, поліпшуються, замінюються більш продуктивними машинами, вони витісняють окремі групи робітників. Ми побіжно змалювали вище промислову війну капіталістів між собою. *Ця війна має ту особливість, що тут бої виграються не стільки шляхом збільшення армії робітників, скільки шляхом зменшення її. Полководці, капіталісти змагаються між собою в тому, хто зможе звільнити більшу кількість промислових солдатів.*

Правда, економісти розповідають нам, ніби робітники, що стали завдяки машинам зайвими, знаходять роботу в *нових* галузях промисловості.

Вони не наважуються прямо твердити, що в нових галузях праці знаходять собі пристановище ті ж самі робітники, які були звільнені. Факти надто голосно кричать проти такої брехні. Вони, власне, тільки твердять, що нові засоби зайнятості відкриваються для *інших складових частин робітничого класу,* наприклад, для тієї частини молодого покоління робітників, яка вже була готова вступити в загиблу галузь промисловості. Це, звичайно, велика втіха для знедолених робітників. Панам капіталістам не бракуватиме свіжих, придатних для експлуатації м'язів і крові, вони дають можливість мертвим ховати своїх мерців. Це — втіха, яку буржуа знаходять скоріше для самих себе, ніж для робітників. Адже коли б машини знищили весь клас найманих робітників,— які жахливі часи настали б для капіталу, який без найманої праці перестає бути капіталом!

Припустимо, проте, що як робітники, безпосередньо витіснені машинами, так і вся та частина молодого покоління, яка вже розраховувала на заробіток у даній галузі, *знаходять собі нову роботу.* Чи можна повірити, що нова робота оплачуватиметься так само високо, як втрачена? *Це суперечило б усім економічним законам.* Ми бачили, що сучасна промисловість несе з собою постійну заміну більш складної і вищої роботи спрощеною, нижчою.

Як же в такому разі маса робітників, витіснених машинами з однієї галузі промисловості, може знайти пристановище в іншій галузі інакше, як за умови *нижчої, гіршої оплати?*

Як на виняток, вказували на робітників, зайнятих виробництвом самих машин. Оскільки, мовляв, промисловість потребує і споживає більше машин, кількість їх неминуче повинна збільшуватись, отже повинно збільшуватись і виробництво машин, а разом з тим і кількість зайнятих у цьому виробництві робітників; адже ж робітники, зайняті в цій галузі промисловості, належать до кваліфікованих, більше того — освічених робітників.

З 1840 р. це твердження, вже й раніше правильне тільки наполовину, втратило всяку тінь правдоподібності, тому що для виробництва машин дедалі всебічніше застосовуються машини, не більше й не менше, ніж при виробництві бавовняної пряжі, і робітники, зайняті у виробництві машин, у порівнянні з дуже досконалими машинами можуть відігравати тільки роль дуже недосконалих машин.

Але замість одного витісненого машиною чоловіка фабрика дає роботу, можливо, *трьом* дітям і *одній* жінці! А хіба заробітної плати чоловіка не повинно було вистачати для прогодування трьох дітей і дружини? Хіба мінімум заробітної плати не повинен бути достатнім для підтримання і розмноження роду? Що ж у такому разі доводять ці улюблені буржуазні фрази? Тільки одне: що тепер для того, щоб забезпечити існування для *однієї* робітничої сім'ї, споживається життя вчетверо більшої кількості робітників, ніж раніше.

Резюмуємо: *Чим більше зростає продуктивний капітал, тим більше розширюється поділ праці і застосування машин. Чим більше розширюється поділ праці і застосування машин, тим більше посилюється конкуренція між робітниками, тим більше зменшується їх заробітна плата.*

До того ж робітничий клас поповнюється і з *більш високих верств суспільства;* в ряди пролетаріату опускається велика кількість дрібних промисловців і дрібних рантьє, яким не лишається нічого іншого, як швидше підняти свої руки поруч з руками робітників. Таким чином, ліс рук, простягнутих догори з вимогою роботи, стає дедалі густішим, а самі руки — дедалі худішими.

Само собою зрозуміло, що дрібний промисловець не може витримати такої боротьби, однією з перших умов якої є виробництво у щораз ширшому масштабі, тобто необхідність бути саме великим, а зовсім не дрібним промисловцем.

Звичайно, не потребує дальших пояснень і та обставина, що процент з капіталу зменшується тією ж мірою, якою зростає капітал, якою збільшується його маса і чисельність; що через це дрібний рантьє втрачає можливість існувати на свою ренту і змушений кинутися в промисловість, тобто поповнити собою ряди дрібних промисловців і разом з тим збільшити кількість кандидатів у пролетарі.

Нарешті, тією самою мірою, якою описаний вище хід розвитку змушує капіталістів у дедалі зростаючих масштабах експлуатувати вже існуючі велетенські засоби виробництва і з цією метою приводити в рух усі пружини кредиту, тією ж мірою частішають промислові землетруси, при яких торговельний світ зберігається тільки завдяки тому, що приносить у жертву підземним богам частину багатства, продуктів і навіть продуктивних сил,— словом, посилюються *кризи.* Вони частішають і стають дедалі гострішими вже

тому, що в міру того як збільшується маса продуктів, а отже, зростає потреба в розширенні ринків, усе більше звужується всесвітній ринок, залишається для експлуатації все менше нових ринків, тому що кожна попередня криза втягувала у всесвітню торгівлю нові або до того часу тільки поверхово експлуатовані нею ринки. Але капітал не тільки *живе* за рахунок праці. Як знатний варвар-рабовласник, він забирає з собою в могилу трупи своїх рабів — цілі гекатомби робітників, що гинуть під час криз. Ми бачимо, таким чином: *якщо капітал зростає швидко, то це незрівнянно швидше зростає конкуренція між робітниками, тобто чим швидше зростає капітал, тим відносно сильніше скорочуються засоби зайнятості, засоби до життя для робітничого класу; і все-таки швидке зростання капіталу є умовою, найбільш сприятливою для найманої праці.*

Написав К. Маркс

Надруковано у «Neue Rheinische Zeitung» № 264—267 і 269, 5—8 і 11 квітня 1849 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 413—443 з урахуванням змін, внесених Енгельсом у видання 1891 року

Ф. ЕНГЕЛЬС

ВСТУП ДО ОКРЕМОГО ВИДАННЯ ПРАЦІ К. МАРКСА «НАЙМАНА ПРАЦЯ І КАПІТАЛ» 1891 РОКУ [111]

Пропонована праця була вперше опублікована у 1849 р. в ряді номерів «Neue Rheinische Zeitung» [113], починаючи з 4 квітня, у вигляді передових статей. В основу її покладено лекції, які читав *Маркс* у 1847 р. в Німецькому робітничому товаристві в Брюсселі [114]. Повністю праця надрукована не була; хоч у № 269 в кінці статті було вміщено повідомлення: «Далі буде», публікація її припинилася внаслідок подій, що нахлинули тоді,— вступу росіян в Угорщину, повстань у Дрездені, Ізерлоні, Ельберфельді, Пфальці і Бадені [115],— подій, які спричинили заборону (19 травня 1849 р.) самої газети. Рукопису, що є продовженням цієї праці, в літературній спадщині Маркса не знайдено [116].

Окремим виданням, у вигляді брошури, «Наймана праця і капітал» випускалася кілька разів, востаннє — у 1884 р. в Хоттінген-Цюріху «Швейцарським друкарським товариством». В усіх існуючих досі виданнях точно наводився текст оригіналу. Але оскільки це нове видання являє собою брошуру пропагандистського характеру і повинно розійтись у кількості не менш 10 000 примірників, переді мною постало питання, чи схвалив би за таких умов сам Маркс передрук тексту без усяких змін.

У сорокових роках Маркс ще не завершив своєї критики політичної економії. Це було зроблено лише наприкінці п'ятдесятих років. Тому його праці, що з'явилися до виходу першого випуску «До критики політичної економії» (1859 р.) *, в окремих пунктах відхиляються від праць, написаних після 1859 р., і містять вислови та цілі фрази, які, з точки зору пізніших праць, є невдалими і навіть неправильними. Само собою зрозуміло, що у звичайних виданнях, розрахованих на читаючу публіку взагалі, повинна знайти собі місце і ця більш рання точка зору автора, яка становить один із ступенів його духовного розвитку, що і автор, і публіка

* Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 1—152. *Ред.*

мають безспірне право на передрук цих більш ранніх творів без усяких змін. При такому виданні мені і на думку не спало б змінити в цих творах хоч би одне слово.

Інша справа, коли нове видання розраховане, так би мовити, виключно для пропаганди серед робітників. У цьому разі Маркс безумовно навів би старий виклад, що відноситься до 1849 р., відповідно до своєї пізнішої точки зору. І я впевнений, що, вносячи *у це видання* деякі зміни і додатки, необхідні для того, щоб в усіх істотних пунктах досягти такої відповідності, я дію цілком у його дусі. Отже, я наперед застерігаю читача: ця брошура подається тут не в такому вигляді, як Маркс її написав у 1849 р., а приблизно в такому, як він написав би її в 1891 році. До того ж автентичний текст розійшовся у такій великій кількості примірників, що цього цілком досить до того часу, поки у мене випаде нагода перевидати його без змін у майбутньому повному зібранні творів.

Усі внесені мною зміни стосуються одного пункту. За оригіналом, робітник за заробітну плату продає капіталістові свою *працю,* за теперішнім текстом,— свою *робочу силу*. З приводу цієї зміни я повинен дати роз'яснення. Роз'яснення робітникам, щоб вони бачили, що тут перед нами не марне буквоїдство, а, навпаки, один з найважливіших пунктів усієї політичної економії. Роз'яснення буржуа, щоб вони могли переконатися, наскільки неосвічені робітники, для яких легко можна зробити зрозумілими найскладніші економічні висновки, перевершують наших зарозумілих «освічених» людей, для яких такі заплутані питання лишаються нерозв'язаними на все життя.

Класична політична економія [117] запозичила з промислової практики ходяче уявлення фабриканта, нібито він купує і оплачує *працю* своїх робітників. Цього уявлення було цілком досить фабрикантові для ведення справ, для рахівництва і калькуляції цін. Однак, будучи наївно перенесеним у політичну економію, це уявлення породило там надзвичайно вражаючі помилки і плутанину.

Політична економія натрапляє на факт, що ціни всіх товарів, у тому числі і ціна того товару, який вона називає «працею», безперервно змінюються; вони підвищуються і знижуються під впливом найрізноманітніших обставин, які часто не мають ніякого зв'язку з виробництвом самого товару, так що здається, нібито ціни взагалі визначаються чистою випадковістю. Коли політична економія виступила як наука [118], одним з перших її завдань було знайти закон, який приховується за цим уявним пануванням випадковості над товарними цінами і який в дійсності сам панує над цією випадковістю. У рамках безперервних змін товарних цін і коливань їх то вгору, то вниз наука шукала стійкий центр, навколо якого ці зміни і коливання відбуваються. Словом, вона виходила з товарних *цін* для того, щоб знайти як регулюючий їх

закон *вартість* товарів, виходячи з якої можна було б пояснити всі коливання цін і до якої всі вони могли б бути в кінцевому підсумку зведені.

І ось класична політична економія прийшла до висновку, що вартість товару визначається вміщеною у ньому працею, необхідною для його виробництва. Цим поясненням вона задовольнилася. Ми теж можемо поки що на цьому спинитися. І тільки, щоб уникнути непорозумінь, я вважаю за потрібне нагадати, що тепер це пояснення стало зовсім недостатнім. Маркс уперше грунтовно дослідив властивість праці створювати вартість і при цьому побачив, що не всяка праця, яка здається необхідною або навіть дійсно є необхідною для виробництва товару, за всіх умов надає цьому товарові вартості такої величини, яка відповідає затраченій кількості праці. Отже, коли ми тепер разом з такими економістами, як Рікардо, говоримо просто, що вартість товару визначається необхідною для його виробництва працею, то при цьому ми завжди розуміємо зроблені Марксом застереження. Цієї вказівки тут досить; решту можна знайти у Маркса в праці «До критики політичної економії», 1859 р. [119], і в першому томі «Капіталу» [120].

Але як тільки економісти застосували визначення вартості працею до товару «праця», вони з однієї суперечності впали в іншу. Чим визначається вартість «праці»? Вміщеною у ній необхідною працею. Але скільки праці міститься у праці робітника за один день, один тиждень, один місяць, один рік? Праця одного дня, одного тижня, одного місяця, одного року. Якщо праця є міра всіх вартостей, то «вартість праці» ми можемо виразити тільки у праці. Але ми абсолютно нічого не знаємо про вартість однієї години праці, якщо нам відомо лише, що вона дорівнює одній годині праці. Цим ми ні на йоту не наблизилися до мети; ми і далі обертаємось у зачарованому колі.

Тоді класична політична економія зробила спробу в іншому напрямі; вона сказала: вартість товару дорівнює витратам його виробництва. Але що таке витрати виробництва праці? Щоб відповісти на це питання, економісти повинні були вчинити деяке насильство над логікою. Замість витрат виробництва самої праці, яких, на жаль, не можна встановити, вони досліджують, щó являють собою витрати виробництва *робітника*. А ці витрати встановити можна. Вони змінюються залежно від часу і обставин, але при даному стані суспільства, в даному місці, в даній галузі виробництва вони є теж величина дана, принаймні дана у досить вузьких межах. Ми живемо тепер в умовах панування капіталістичного виробництва, при якому великий і дедалі зростаючий клас населення може існувати лише в тому разі, якщо він працює за заробітну плату на власників засобів виробництва — знарядь, машин, сировини і життєвих засобів. В умовах цього способу виробництва витрати виробництва робітника містяться у тій сумі

життєвих засобів,— або в тій їх грошовій ціні,— яка в середньому необхідна для того, щоб зробити його працездатним, зберегти його працездатність і, коли він виходить з ладу через старість, хворобу або смерть, замінити його новим робітником, тобто щоб забезпечити збереження і збільшення в необхідному розмірі робітничого класу. Припустимо, що грошова ціна цих життєвих засобів становить у середньому 3 марки на день.

Отже, наш робітник одержує від капіталіста, який наймає його, заробітну плату в 3 марки на день. За це капіталіст змушує його працювати, скажімо, 12 годин на день. При цьому капіталіст робить приблизно такий розрахунок:

Припустимо, що наш робітник, слюсар-верстатник, повинен виготовити таку деталь машини, яку він робить за один день. Хай сировина — залізо і латунь в необхідній попередньо обробленій формі — коштує 20 марок. Хай споживання вугілля паровою машиною, зношування цієї парової машини, токарного верстата і всіх інших знарядь, якими працює наш робітник, становить, з розрахунку на один день і на одного робітника, вартість в 1 марку. Заробітну плату за один день, за нашим припущенням, становлять 3 марки. Всього на нашу деталь машини витрачається 24 марки. Але капіталіст розраховує одержати за неї від своїх покупців у середньому ціну в 27 марок, тобто на 3 марки більше зроблених ним витрат.

Звідки беруться ці 3 марки, які кладе собі в кишеню капіталіст? Як твердить класична політична економія, товари продаються в середньому за їх вартостями, тобто по цінах, які відповідають вміщеній у цих товарах необхідній кількості праці. Отже, середня ціна нашої деталі машини — 27 марок — дорівнювала б її вартості, дорівнювала б вміщеній у ній праці. Але з цих 27 марок 21 марка становить вартість, яка вже існувала до того, як наш слюсар-верстатник почав працювати. 20 марок містилися в сировині, а 1 марка у спаленому за час роботи вугіллі або у застосовуваних при цьому машинах і знаряддях, придатність яких до дії відповідно зменшилася. Залишається 6 марок, які були додані до вартості сировини. Але ці 6 марок, за припущенням самих наших економістів, можуть виникнути тільки з праці, доданої нашим робітником до сировини. Його дванадцятигодинна праця створила, таким чином, нову вартість у 6 марок. Отже, вартість його дванадцятигодинної праці дорівнювала б 6 маркам. І тим самим ми, нарешті, відкрили б, що таке «вартість праці».

Стій! — вигукує наш слюсар-верстатник.— Шість марок? Але ж я одержав тільки три! Мій капіталіст клянеться всіма святими, що вартість моєї дванадцятигодинної праці дорівнює тільки трьом маркам, і він підніме мене на сміх, якщо я зажадаю шість. Як же зв'язати одне з одним?

Якщо й раніше з нашою вартістю праці ми потрапили у зачаро-

ване коло, то тепер ми і зовсім опинилися перед нерозв'язною суперечністю. Ми шукали вартість праці, а знайшли більше, ніж нам треба. Для робітника вартість дванадцятигодинної праці — це 3 марки, для капіталіста — 6 марок, з яких 3 він платить робітникові як заробітну плату, а 3 кладе собі в кишеню. Таким чином, праця мала б не одну, а дві вартості, і до того ж дуже різні!

Суперечність стає ще більш безглуздою, якщо вартості, виражені у грошах, ми зведемо до робочого часу. Протягом 12 годин праці створюється нова вартість у 6 марок. Значить, протягом 6 годин — 3 марки, сума, яку робітник одержує за дванадцятигодинну працю. Як еквівалент за дванадцятигодинну працю робітник одержує продукт 6 годин праці. Отже, або праця має дві вартості, з яких одна удвічі більша за другу, або 12 дорівнюють 6! В обох випадках виходить чистісінька нісенітниця.

Скільки б ми не викручувались, ми не виплутаємося з цієї суперечності доти, поки будемо говорити про купівлю і продаж праці і про вартість праці. Так воно й було з економістами. Остання представниця класичної політичної економії, школа Рікардо, зазнала краху значною мірою через те, що не змогла розв'язати цю суперечність. Класична політична економія зайшла в тупик. Людиною, що знайшла вихід з цього тупика, був Карл Маркс.

Те, що економісти розглядали як витрати виробництва «праці», є витратами виробництва не праці, а самого живого робітника. А те, що цей робітник продає капіталістові, являє собою не працю робітника. «Коли його праця дійсно починається,— говорить Маркс,— вона перестає належати йому і, отже, не може бути ним продана» [121]. Отже, найбільше, що він може продати,— це свою *майбутню* працю, тобто він може взяти на себе зобов'язання виконати певну роботу в певний час. Але тим самим він продає не працю (яка ще тільки повинна бути виконана), а віддає у розпорядження капіталіста за певну плату на певний час (при поденній заробітній платі) або для виконання певної роботи (при поштучній заробітній платі) свою робочу силу: він наймає, інакше кажучи, продає, свою *робочу силу*. Але ця робоча сила зрослася з особою робітника і невіддільна від неї. Тому витрати її виробництва збігаються з витратами виробництва самого робітника; те, що економісти називали витратами виробництва праці, і являє собою витрати виробництва робітника, а, отже,— витрати виробництва робочої сили. І таким чином ми можемо від витрат виробництва робочої сили перейти до *вартості* робочої сили і визначити кількість суспільно необхідної праці, потрібної для виробництва робочої сили певної якості,— що й зробив Маркс у підрозділі про купівлю і продаж робочої сили («Капітал», т. I, розділ IV, підрозділ 3).

Що ж відбувається після того, як робітник продав капіталістові свою робочу силу, тобто віддав її у розпорядження капіталіста за попередньо домовлену заробітну плату — поденну або по-

штучну? Капіталіст веде робітника у свою майстерню або на фабрику, де вже є всі необхідні для роботи предмети: сировина, допоміжні матеріали (вугілля, барвники і т. д.), знаряддя, машини. Тут робітник береться за роботу. Хай його денна заробітна плата становить, як і припущено вище, 3 марки,— причому не має ніякого значення, чи заробляє він їх у формі поденної, чи поштучної заробітної плати. Так само ми тут знову припускаємо, що своєю працею робітник протягом 12 годин додає до використаної сировини нову вартість у 6 марок, яку капіталіст реалізує під час продажу готового продукту. З них він платить робітникові його 3 марки, а інші 3 марки залишає собі. Але якщо робітник за 12 годин виробляє вартість у 6 марок, то за 6 годин він створює вартість у 3 марки. Отже, пропрацювавши на капіталіста шість годин, робітник уже відшкодував капіталістові еквівалент 3 марок, які містяться у заробітній платі. Через 6 годин праці обидва вони квити, жоден з них не винен другому ні копійки.

Стій!— кричить тепер капіталіст.— Я найняв робітника на цілий день, на дванадцять годин. А шість годин — це тільки половина дня. Отже, мерщій до роботи знову, поки не минуть і другі шість годин,— тільки тоді ми будемо квити! І робітникові справді доводиться виконувати свій «добровільно» укладений договір, за яким він зобов'язався за продукт праці, що коштує 6 робочих годин, працювати цілих 12 годин.

Те ж саме і при поштучній оплаті. Припустимо, що наш робітник за 12 годин виробляє 12 штук товару. Витрачена на кожну штуку товару сировина і спрацювання машин коштують 2 марки, а кожна штука продається за $2^1/_2$ марки. Таким чином, за тих самих умов, що припускалися вище, капіталіст платитиме робітникові по 25 пфенігів за штуку; за 12 штук це становитиме 3 марки, і, щоб заробити їх, робітникові потрібно 12 годин. Капіталіст одержує за 12 штук 30 марок; за винятком 24 марок на сировину і спрацювання, лишається 6 марок, з яких він 3 марки виплачує як заробітну плату, а 3 кладе собі в кишеню. Все відбувається так само, як і вище. І тут робітник 6 годин працює на себе, тобто для відшкодування своєї заробітної плати (в кожну з 12 годин по $^1/_2$ години), і 6 годин на капіталіста.

Утруднення, об яке розбивалися зусилля кращих економістів, поки вони виходили з вартості «праці», зникає, як тільки ми замість цього беремо за вихідний пункт вартість «*робочої сили*». В нашому сучасному капіталістичному суспільстві робоча сила є товаром, таким самим товаром, як і всякий інший, але все-таки товаром цілком особливим. Справа в тому, що товар цей має особливу властивість — бути силою, що створює вартість, джерелом вартості, і до того ж — при належному використанні — джерелом більшої вартості, ніж та, яку він сам має. При сучасному стані виробництва людська робоча сила не тільки виробляє за день

вартість, що перевищує ту, яку вона сама має і в яку вона обходиться; з кожним новим науковим відкриттям, з кожним новим технічним винаходом цей надлишок денного продукту робочої сили над денними витратами на неї зростає; отже, та частина робочого дня, протягом якої робітник виробляє відшкодування своєї денної заробітної плати, скорочується, а, з другого боку, та частина робочого дня, протягом якої робітникові доводиться *даром віддавати* капіталістові свою працю, не одержуючи за це оплати, подовжується.

І такий економічний лад усього нашого сучасного суспільства: робітничий клас є тим єдиним класом, який виробляє усі вартості. Бо вартість є лише інше вираження праці, таке вираження, яким у нашому сучасному капіталістичному суспільстві позначається кількість суспільно необхідної праці, що міститься в певному товарі. Але ці вироблювані робітниками вартості не належать робітникам. Вони належать власникам сировини, машин, знарядь і авансовуваних коштів, які дають змогу цим власникам купувати робочу силу робітничого класу. Отже, з усієї маси вироблюваних ним продуктів робітничий клас одержує назад тільки частину. Друга частина, яку клас капіталістів утримує у своїх руках і якою йому доводиться ділитися хіба тільки з класом земельних власників, як ми тільки що бачили, зростає з кожним новим винаходом і відкриттям, тимчасом як частина, що дістається робітничому класові (з розрахунку на душу), або збільшується лише дуже повільно і незначною мірою, або зовсім не збільшується, а за певних умов може навіть скорочуватись.

Але ці винаходи і відкриття, які все швидше витісняють одне одного, ця день у день зростаюча в нечуваних досі розмірах продуктивність людської праці створюють у кінцевому підсумку конфлікт, від якого повинно загинути сучасне капіталістичне господарство. На одному боці — незліченні багатства і надлишок продуктів, якими неспроможні оволодіти покупці. На другому боці — величезна маса суспільства, пролетаризована, перетворена в найманих робітників і саме тому позбавлена можливості привласнювати цей надлишок продуктів. Розкол суспільства на нечисленний непомірно багатий клас і на величезний неімущий клас найманих робітників призводить до того, що це суспільство задихається у своєму власному достатку, тимчасом як величезна більшість його членів ледве чи може уникнути або зовсім не може уникнути найтяжчих злиднів. Такий стан суспільства з кожним днем стає все більш безглуздим і все більш непотрібним. Він *повинен* бути усунутий, і він *може* бути усунутий. Можливий новий суспільний лад, при якому зникнуть сучасні класові відмінності і при якому — очевидно, після короткого, зв'язаного з деякими злигоднями, але в усякому разі дуже корисного в моральному відношенні перехідного часу — засоби для існування, користування радощами життя, здобуття освіти і прояву всіх фізичних і духовних

здібностей в однаковій мірі, з дедалі зростаючою повнотою будуть надані у розпорядження всіх членів суспільства завдяки планомірному використанню і дальшому розвиткові вже існуючих величезних продуктивних сил, при однаковому для всіх обов'язку працювати. А що робітники дедалі більше проймаються рішимістю завоювати цей новий суспільний лад, свідченням тому буде по обидва боки океану наступаюче завтра перше травня і неділя третього травня [122].

Лондон, 30 квітня 1891 р.

Фрідріх Енгельс

Надруковано у додатку до газети «Vorwärts» № 109, 13 травня 1891 р. і в брошурі: Marx Karl. Lohnarbeit und Kapital. Berlin, 1891

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 193—200

К. МАРКС

БУРЖУАЗІЯ І КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ [123]

II

Кельн, 11 грудня. Коли пронісся березневий потоп [124]— потоп en miniature *, — на поверхні берлінської землі після нього лишилися не які-небудь чудовиська, не революційні колоси, а істоти старого типу, присадкуваті буржуазні постаті — ліберали «Об'єднаного ландтагу» [125], представники свідомої прусської буржуазії. Провінції, що мали найбільш розвинену буржуазію, *Рейнська провінція* і *Сілезія*, дали головний контингент для нових міністерств. За ними — цілий хвіст рейнських юристів. У міру того як буржуазія відтіснялась на задній план феодалами, в міністерствах Рейнська провінція і Сілезія поступалися місцем старопрусським провінціям. Міністерство Бранденбурга зв'язане ще з Рейнською провінцією тільки через одного ельберфельдського торі. *Ганземан* і *фон дер Гейдт!* Ці два імені втілюють для прусської буржуазії всю різницю між березнем і груднем 1848 року!

Прусська буржуазія була кинута на вершини державної влади, але не так, як вона хотіла, шляхом *мирної угоди з короною,* а завдяки *революції.* Не свої власні інтереси, а *інтереси народу* змушена була вона захищати проти корони, тобто проти *себе самої,* оскільки *народний рух* розчистив їй дорогу. Але корона в її очах являла собою тільки божественний покров, за яким мали ховатися її власні земні інтереси. Недоторканність *її* власних інтересів і відповідних їм політичних форм повинна була означати в перекладі на конституційну мову *недоторканність корони.* Звідси мрії німецької і особливо прусської буржуазії про *конституційну монархію.* Тому, хоч лютнева революція разом із своїм відгомоном у Німеччині була вигідна для прусської буржуазії, бо віддала в її руки кермо державного корабля, разом з тим вона сплутала її розрахунки, бо її панування було зв'язане тепер з такими умовами, яких вона не хотіла і не могла виконувати.

---

* — у мініатюрі. *Ред.*

Буржуазія і пальцем не ворухнула. Вона дозволила народові битися за неї. Тому передана їй влада являла собою не владу полководця, що переміг свого противника, а владу комітету безпеки, якому переможний народ довірив охорону своїх власних інтересів. *Кампгаузен* ще відчував усі незручності такого становища, і вся слабість його міністерства випливає з цього почуття та обставин, якими воно було викликане. Щось подібне до краски сорому забарвлює через це найбезсоромніші акти його уряду. Відверта *безсоромність* і *нахабство* були привілеєм *Ганземана*. Червонуватий *відтінок* становить єдину різницю між цими двома художниками.

Не слід сплутувати *березневу революцію в Пруссії* ні з *англійською* революцією 1648 року, ні з *французькою* 1789 року.

У 1648 році буржуазія в союзі з новим дворянством боролася проти монархії, проти феодального дворянства і проти пануючої церкви.

У 1789 році буржуазія в союзі з народом боролася проти монархії, дворянства і пануючої церкви.

Революція 1789 року мала своїм прообразом (принаймні, в Європі) тільки революцію 1648 року, а революція 1648 року — тільки повстання нідерландців проти Іспанії. Кожна з цих революцій пішла на століття вперед у порівнянні із своїми прообразами не тільки щодо часу, а й щодо свого змісту.

В обох революціях буржуазія була тим класом, який *дійсно* стояв на чолі руху. *Пролетаріат* і *верстви міського населення, що не належали до буржуазії*, або не мали ще ніяких відокремлених від буржуазії інтересів, або ще не становили самостійно розвинених класів чи частин класу. Через це там, де вони виступали проти буржуазії, наприклад у 1793 і 1794 роках у Франції, вони боролися тільки за здійснення інтересів буржуазії, хоч і небуржуазним *способом*. *Весь французький тероризм* був не чим іншим, як *плебейським способом* розправитися з *ворогами буржуазії*, з абсолютизмом, феодалізмом і міщанством.

Революції 1648 і 1789 років не були *англійською* і *французькою* революціями; це були революції *європейського* масштабу. Вони являли собою не перемогу *певного* класу суспільства над *старим політичним ладом;* вони *проголошували політичний лад нового європейського суспільства*. Буржуазія перемогла в них; але *перемога буржуазії* означала тоді *перемогу нового суспільного ладу*, перемогу буржуазної власності над феодальною, нації над провінціалізмом, конкуренції над цеховим устроєм, дроблення власності над майоратом, панування власника землі над підкоренням землі її власника, освіти над забобонами, сім'ї над родовим іменем, підприємливості над героїчними лінощами, буржуазного права над середньовічними привілеями. Революція 1648 року являла собою революцію сімнадцятого століття у відношенні до шістнадцятого, рево-

люція 1789 року — перемогу вісімнадцятого століття над сімнадцятим. Ці революції виражали значно більшою мірою потреби всього тодішнього світу, ніж потреби тих частин світу, де вони відбувалися, тобто Англії і Франції.

Нічого подібного не було в *прусській березневій революції.*

Лютнева революція *знищила* конституційну монархію на ділі і владу буржуазії в ідеї. Прусська березнева революція повинна була *встановити* конституційну монархію в ідеї і владу буржуазії на ділі. Далека від того, щоб стати *європейською революцією*, вона являла собою тільки жалюгідний відгомін європейської революції у відсталій країні. Замість того, щоб випередити свій вік, вона відставала від нього більш ніж на півстоліття. Вона з самого початку була *вторинним явищем*, але ж відомо, що вторинні захворювання важче піддаються лікуванню і разом з тим більше руйнують організм, ніж первинна хвороба. Йшлося не про створення нового суспільства, а про відродження у Берліні суспільства, яке спочило в Парижі. Прусська березнева революція не була навіть *національною, німецькою*, вона з самого початку була *провінційно-прусською*. Віденське, кассельське, мюнхенське — різні провінційні повстання відбувалися поряд з нею і змагалися з нею за першість.

У той час як революції 1648 і 1789 років були сповнені безмежного почуття гордості від того, що вони були вінцем творіння, берлінська революція 1848 року хизувалася тим, що вона являла собою анахронізм. Її світло було подібне до світла далеких зірок, яке доходить до нас, жителів Землі, через 100 000 років після того, як погасло світило, що його випромінювало. Прусська березнева революція являла собою в мініатюрі — вона взагалі все являла в мініатюрі — таку зірку для Європи. Її світло було світлом, яке випромінювало давно вже зотліле суспільство.

Німецька буржуазія розвивалася так мляво, боягузливо й повільно, що в той момент, коли вона вороже протистояла феодалізмові і абсолютизмові, вона сама виявилася такою, що вороже протистоїть пролетаріатові і всім верствам міського населення, інтереси й ідеї яких були близькі пролетаріатові. Вона побачила у ворожій позиції щодо себе не тільки клас *за собою*, а й всю Європу *перед* собою. На відміну від французької буржуазії 1789 року, прусська буржуазія не була тим класом, який виступає від імені *всього* сучасного суспільства проти представників старого суспільства, монархії і дворянства. Вона опустилася до рівня якогось *стану*, відособленого як від корони, так і від народу, опозиційно настроєного щодо них обох, нерішучого щодо кожного із своїх противників зокрема, бо вона завжди бачила їх обох попереду або позаду себе; вона з самого початку була схильна зраджувати народ і йти на компроміс з коронованим представником старого суспільства, бо вона сама вже належала до старого суспільства; вона

представляла не інтереси нового суспільства проти старого, а оновлені інтереси всередині застарілого суспільства; вона стояла біля керма революції не тому, що за нею стояв народ, а тому, що народ штовхав її поперед себе; вона була на чолі не тому, що представляла ініціативу нової суспільної епохи, а тільки тому, що виражала незадоволення старої суспільної епохи; то був шар старої держави, який сам не проклав собі дорогу, а силою землетрусу був викинутий на поверхню нової держави; без віри в себе, без віри в народ, буркочучи проти верхів, боячись низів, егоїстична щодо тих і других і свідома свого егоїзму, революційна щодо консерваторів і консервативна щодо революціонерів; недовірлива щодо своїх власних лозунгів, з фразами замість ідей, боячись світового урагану і експлуатуючи його на свою користь; позбавлена всякої енергії, являючи собою суцільний плагіат, вона вульгарна, тому що в ній немає нічого оригінального, вона оригінальна у своїй вульгарності, вона торгується сама з собою, без ініціативи, без віри у себе, без віри в народ, без всесвітньо-історичного покликання — наче старик, над яким тяжіє прокляття, приречений на те, щоб перекручувати перші молоді пориви сповненого життя народу і підпорядковувати їх своїм старечим інтересам — старик без очей, без вух, без зубів, цілковита руїна,— такою виявилася *прусська буржуазія* після березневої революції біля керма прусської держави.

Написав К. Маркс
Надруковано в «Neue Rheinische Zeitung» № 169, 15 грудня 1848 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 6, с. 111—114

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ДО КЕЛЬНСЬКИХ РОБІТНИКІВ [126]

На прощання ми застерігаємо вас проти будь-якого путчу в Кельні. При воєнному стані в Кельні ви зазнали б жорстокої поразки. На прикладі Ельберфельда ви бачили, як буржуазія посилає робітників у вогонь, а потім якнайпідліше зраджує їх. Стан облоги в Кельні деморалізував би всю Рейнську провінцію, а стан облоги був би неминучим наслідком усякого з вашого боку повстання в даний момент. Ваш спокій доведе пруссаків до відчаю.

Редактори «Neue Rheinische Zeitung», прощаючись з вами, дякують вам за виявлене їм співчуття. Їх останнім словом завжди і скрізь буде: **визволення робітничого класу!**

Редакція «Neue Rheinische Zeitung»

Написано К. Марксом і Ф. Енгельсом 18 травня 1849 р.

Надруковано в «Neue Rheinische Zeitung» № 301, 19 травня 1849 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 545

К. МАРКС

КЛАСОВА БОРОТЬБА У ФРАНЦІЇ З 1848 ПО 1850 р. [127]

Написано К. Марксом у січні — 1 листопада 1850 р.

Надруковано в журналі «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» № 1, 2, 3 і 5—6, 1850 р. Підпис: Карл Маркс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 5—104

За винятком тільки небагатьох розділів, кожний більш-менш значний підрозділ літопису революції з 1848 по 1849 р. має заголовок: *поразка революції!*

Але в цих поразках гинула не революція. Гинули пережитки дореволюційних традицій, результати суспільних відносин, які не загострилися ще до ступеня різких класових протилежностей, гинули особи, ілюзії, уявлення, проекти, від яких революційна партія не була вільна до лютневої революції, від яких її могла звільнити не *лютнева перемога*, а тільки цілий ряд *поразок*.

Одним словом, революція йшла вперед і прокладала собі дорогу не своїми безпосередніми трагікомічними завоюваннями, а, навпаки, тим, що вона породжувала згуртовану й міцну контрреволюцію, породжувала ворога, в боротьбі з яким партія перевороту тільки й виростала у справді революційну партію.

Довести це і становить завдання пропонованих статей.

I

ЧЕРВНЕВА ПОРАЗКА 1848 р.

Після липневої революції * ліберальний банкір Лаффіт, проводжаючи свого compère **, герцога Орлеанського, в його тріумфальному поході до ратуші, побіжно кинув фразу: «*Віднині пануватимуть банкіри*». Лаффіт виказав таємницю революції.

При Луї-Філіппі панувала не французька буржуазія, а лише *одна* її *фракція*: банкіри, біржові й залізничні королі, власники вугільних копалень, залізних рудників і лісів, зв'язана з ними частина земельних власників — так звана *фінансова аристократія*. Вона сиділа на троні, вона диктувала в палатах закони, вона роздавала державні прибуткові посади, починаючи з міністерських постів і кінчаючи казенними тютюновими крамницями.

Власне *промислова буржуазія* становила частину офіційної опозиції, тобто була представлена в палатах тільки як меншість. Її опозиція ставала тим рішучіша, чим чистішої форми набувало у своєму розвитку самодержавство фінансової аристократії і чим більше сама вона уявляла, що після придушених у крові повстань 1832, 1834 і 1839 рр.[128] її панування над робітничим класом зміцнено. Руанський фабрикант *Гранден*, найбільш запеклий фанатик буржуазної реакції як в Установчих, так і в Законодавчих національних зборах, був у палаті депутатів найпалкішим противником Гізо. *Леон Фоше*, який пізніше прославився своїми безсилими намаганнями піднятися до ролі Гізо французької контрреволюції, вів наприкінці царювання Луї-Філіппа чорнильну війну на захист промисловості проти спекуляції та її прислужника — уряду. *Бастіа* агітував проти пануючої системи від імені Бордо і всіх французьких виноробів.

Дрібна буржуазія, всі її верстви, а також *селянство* були повністю усунуті від участі в політичній владі. Нарешті, в рядах

* 1830 р. *Ред.*
** Гра слів: «compère» — «кум», а також «співучасник в інтризі». *Ред.*

офіційної опозиції або зовсім поза pays légal * стояли *ідеологічні* представники і захисники згаданих класів, їхні вчені, адвокати, лікарі і т. д.— коротше, їхні так звані «*таланти*».

Фінансова нужда з самого початку поставила Липневу монархію в залежність від верхівки буржуазії, а її залежність від верхівки буржуазії, у свою чергу, стала невичерпним джерелом дедалі зростаючої фінансової нужди. Не можна підпорядкувати державне управління інтересам національного виробництва, поки не відновлена рівновага в бюджеті, рівновага між державними видатками і доходами. А як відновити цю рівновагу, не скорочуючи державних видатків, тобто не порушуючи інтересів стовпів пануючого режиму, і не змінюючи податкової системи, тобто не покладаючи значної частини податкового тягаря на верхівку буржуазії?

Більше того, *заборгованість держави* була в *прямих інтересах* тієї фракції буржуазії, яка панувала і законодавствувала через палати. *Державний дефіцит* якраз і був предметом її спекуляції і найважливішим джерелом її збагачення. Після закінчення кожного року — новий дефіцит. Через кожні чотири або п'ять років — нова позика. А кожна нова позика давала фінансовій аристократії нову слушну нагоду оббирати державу, штучно підтримувану на грані банкротства,— держава повинна була укладати позики з банкірами на найбільш невигідних умовах. Крім того, кожна нова позика давала можливість зайвий раз грабувати публіку, що вміщувала свої капітали в державні процентні папери, за допомогою біржових операцій, таємниця яких була відома урядові і парламентській більшості. Взагалі, нетривке становище державного кредиту і знання державних таємниць давало банкірам та їх спільникам у палатах і на троні можливість викликáти раптові, надзвичайні коливання в курсі державних паперів, які щоразу неминуче спричиняли розорення безлічі дрібніших капіталістів і казково швидке збагачення великих біржовиків. Тим, що державний дефіцит був у прямих інтересах пануючої фракції буржуазії, пояснюється, чому *надзвичайні* державні видатки в останні роки царювання Луї-Філіппа більш ніж удвічі перевищили надзвичайні державні видатки при Наполеоні; вони поглинали щороку близько 400 мільйонів франків, тоді як весь вивіз Франції в середньому рідко досягав 750 мільйонів франків на рік. Величезні суми, що проходили, таким чином, через руки держави, створювали, крім того, можливість для шахрайських підрядів, підкупів, крадіжок і всілякого крутійства. Обкрадання держави, що відбувалося при позиках оптом, при казенних підрядах повторювалося вроздріб. Те, що було у відносинах між палатою і урядом, багато разів відтворювалось у відносинах між окремими відомствами і окремими підприємцями.

---

* — колом осіб, які користувалися виборчим правом. *Ред.*

Так само як пануючий клас використовував державні видатки взагалі і державні позики, він використовував і *будівництво залізниць*. Палати покладали головний тягар витрат на державу, а фінансовій аристократії, що спекулювала, вони забезпечували золоті плоди. Усі пам'ятають скандали в палаті депутатів, коли випадково з'ясувалося, що всі депутати більшості, включаючи і частину міністрів, були заінтересовані як акціонери в будівництві тих самих залізниць, які вони потім як законодавці змушували будувати коштом держави.

Навпаки, найменша фінансова реформа розбивалася протидією банкірів. Так, наприклад, *поштова реформа*. Ротшільд запротестував. Хіба мала право держава скорочувати ті джерела доходу, з яких треба було сплачувати проценти з її дедалі зростаючого боргу?

Липнева монархія була не чим іншим, як акціонерною компанією для експлуатації французького національного багатства; дивіденди її розподілялися між міністрами, банкірами [129], 240 000 виборців та їх прихвоснями. Луї-Філіпп був директором цієї компанії — Робером Макером [130] на троні. Ця система являла собою постійну загрозу, постійні збитки для торгівлі, промисловості, землеробства, судноплавства, для інтересів промислової буржуазії, яка в липневі дні написала на своєму прапорі gouvernement à bon marché — дешевий уряд.

Оскільки фінансова аристократія видавала закони, управляла державою, розпоряджалася всією організованою суспільною владою, самим фактом свого панування і за допомогою преси підпорядковувала собі громадську думку, то в усіх сферах, починаючи з королівського двору і кінчаючи café borgne*, панували та сама проституція, той самий безсоромний обман, та сама пристрасть до збагачення не шляхом виробництва, а шляхом спритного привласнювання вже наявного чужого багатства. Саме серед верхів буржуазного суспільства нездорові й порочні жадання проявилися у тій нестримній формі,— яка на кожному кроці стикалася навіть з буржуазними законами,— формі, в якій породжене спекуляцією багатство шукає собі задоволення відповідно до своєї природи, так що втіха стає розпустою, а гроші, бруд і кров зливаються в один потік. Фінансова аристократія як за способом свого збагачення, так і за характером своїх утіх є не що інше, як *відродження люмпен-пролетаріату на верхах буржуазного суспільства*.

Фракції французької буржуазії, які не брали участі у владі, кричали: «*Корупція!*» Народ кричав: «*A bas les grands voleurs! A bas les assassins!*»**, коли в 1847 р. на найвищих підмостках буржуазного суспільства публічно розігрувалися ті самі сцени, які звичайно приводять люмпен-пролетаріат в кубла розпусти, в богадільні і в будинки для божевільних, на лаву підсудних, на каторгу і на

* — притонами нижчого розряду. *Ред.*
** — «Геть великих злодіїв! Геть убивць!» *Ред.*

ешафот [131]. Промислова буржуазія побачила загрозу своїм інтересам, дрібна буржуазія була сповнена морального обурення, уява народу була обурена. Париж був переповнений памфлетами: «La dynastie Rothschild», «Les juifs rois de l'époque» і т. д. [132], які з більшою або меншою дотепністю викривали і таврували панування фінансової аристократії.

Rein pour la gloire! * Слава не дає ніякого прибутку! La paix partout et toujours! ** Війна знижує курс три- і чотирипроцентних паперів! — ось що написала на своєму прапорі Франція біржових ділків. Її зовнішня політика через те звелась до ряду принижень, заподіяних національному почуттю французів. Особливо сильно воно було обурене приєднанням Кракова до Австрії, яке завершило розграбування Польщі, і тим, що Гізо активно став на бік Священного союзу в швейцарській війні Зондербунду [133]. Перемога швейцарських лібералів у цій малій війні піднесла почуття власної гідності буржуазної опозиції у Франції, а криваве народне повстання в Палермо подіяло на паралізовану народну масу, як електричний струм, і розбудило її великі революційні спогади і пристрасті***.

Нарешті, вибух загального невдоволення був прискорений, а нарікання переросли у повстання завдяки *двом економічним подіям світового значення.*

Картопляна хвороба і *неврожаї* 1845 і 1846 рр. посилили загальне заворушення в народі. У 1847 р. дорожнеча викликала у Франції, як і на всьому континенті, криваві сутички. Поряд з безсоромними оргіями фінансової аристократії — боротьба народу за найнеобхідніші засоби до існування! В Бюзансі страчують учасників голодних бунтів [134], а в Парижі королівська сім'я виривав з рук суду пересичених шахраїв!

Другою великою економічною подією, що прискорила вибух революції, була *загальна торговельна і промислова криза* в Англії. Вона була провіщена вже восени 1845 р. масовим банкротством спекулянтів залізничними акціями, в 1846 р. її затримав ряд випадкових обставин, як, наприклад, майбутнє скасування хлібних мит, восени 1847 р. вона, нарешті, вибухнула банкротствами великих лондонських торговців колоніальними товарами, за якими негайно сталися крахи земельних банків і закриття фабрик у промислових округах Англії. Ще не встигли на континенті позначитися до кінця всі наслідки цієї кризи, як вибухнула лютнева революція.

Економічна епідемія, що вразила торгівлю і промисловість, зробила ще нестерпнішим самодержавство фінансової аристократії.

* — Ні копійки для слави! *Ред.*
** — Мир що б то не стало! *Ред.*
***Анексія Кракова Австрією, за згодою Росії і Пруссії, 11 листопада 1846 року.— Швейцарська війна Зондербунду з 4 по 28 листопада 1847 року.— Повстання в Палермо 12 січня 1848 року; наприкінці січня дев'ятиденне бомбардування міста неаполітанцями. *(Примітка Енгельса до видання 1895 р.)*

Опозиційна буржуазія підняла по всій Франції *кампанію банкетів* на користь *виборчої реформи,* яка повинна була дати їй більшість у палатах і скинути міністерство біржі. В Парижі промислова криза зумовила, зокрема, ще один наслідок: велику кількість фабрикантів і оптових торговців, які за наявних умов не могли більше вести свої діла на закордонному ринку, вона змусила кинутися на внутрішній ринок. Вони заснували великі фірми, конкуренція яких масами розоряла бакалійників і крамарів. Цим пояснюються численні банкротства серед цієї частини паризької буржуазії і революційна поведінка її в лютневі дні. Відомо, що Гізо і палати відповіли на пропозиції реформ недвозначним викликом, що Луї-Філіпп зважився призначити міністерство Барро, коли було вже надто пізно, що справа дійшла до сутички між народом і армією, що армія була обеззброєна пасивною поведінкою національної гвардії, а Липнева монархія повинна була поступитися місцем тимчасовому урядові.

За своїм складом *тимчасовий уряд,* що виник на лютневих барикадах, неминуче був відбиттям різних партій, які поділили між собою плоди перемоги. Він не міг бути нічим іншим, як *компромісом між різними класами,* які спільними зусиллями скинули Липневу монархію, але інтереси яких були один одному ворожі. *Значна більшість* його складалася з представників буржуазії. Ледрю-Роллен і Флокон були представниками республіканської дрібної буржуазії, республіканська буржуазія була представлена людьми з «National» [135], династична опозиція — Крем'є, Дюпон де л'Ером та іншими [136]. Робітничий клас мав тільки двох представників: Луї Блана і Альбера. Нарешті, Ламартін у тимчасовому уряді не був власне виразником якого-небудь реального інтересу, якого-небудь певного класу; він був уособленням самої лютневої революції, загального повстання з його ілюзіями, з його поезією, з його уявним змістом і з його фразами. А втім, за своїм становищем і своїми поглядами цей представник лютневої революції належав до *буржуазії.*

Якщо Париж завдяки політичній централізації панує над Францією, то робітники в моменти революційних потрясінь панують над Парижем. Першим кроком тимчасового уряду була спроба позбутися цього величезного впливу шляхом апеляції від сп'янілого перемогою Парижа до тверезої Франції. Ламартін заперечував право бійців барикад проголосити республіку. Це, говорив він, може зробити тільки більшість французької нації, треба почекати її голосування, паризький пролетаріат не повинен заплямувати свою перемогу узурпацією [137]. Буржуазія дозволяє пролетаріатові тільки *одну* узурпацію — узурпацію боротьби.

Опівдні 25 лютого республіку ще не було проголошено, зате всі міністерські портфелі було вже розподілено як між буржуазними елементами тимчасового уряду, так і між генералами, банкіра-

ми і адвокатами, що групувалися навколо «National». Але робітники вирішили не допускати на цей раз такого шахрайства, як у липні 1830 року. Вони готові були відновити боротьбу і добитися республіки силою зброї. Щоб повідомити про це, *Распайль* пішов у ратушу. Від імені паризького пролетаріату він *наказав* тимчасовому урядові проголосити республіку; якщо це веління народу не буде виконано протягом двох годин, то він повернеться на чолі 200 000 чоловік. Тіла полеглих борців ще не встигли прохолонути, барикади ще не були прибрані, робітники ще не були обеззброєні, і єдина сила, яку можна було їм протипоставити, була національна гвардія. За цих обставин відразу зникли міркування державної мудрості і юридична дріб'язковість тимчасового уряду. Ще до закінчення двогодинного строку на всіх стінах Парижа красувалися історичні велетенські слова:

République française! Liberté, Egalité, Fraternité! *

З проголошенням республіки на основі загального виборчого права зник і самий спогад про ті обмежені цілі й мотиви, які штовхнули буржуазію на лютневу революцію. Замість небагатьох окремих фракцій буржуазії всі класи французького суспільства раптом були залучені до участі в політичній владі, змушені були покинути ложі, партер та галерею і вийти на революційну сцену як дійові особи. Разом з конституційною монархією зникла і уявна незалежність держави, яка протиставляла себе буржуазному суспільству, а з нею зникли і всі другорядні сутички, які викликала ця фікція!

Примусивши тимчасовий уряд, а через нього і всю Францію, прийняти республіку, пролетаріат відразу виступив на перший план як самостійна партія, але в той же час він викликав на боротьбу проти себе всю буржуазну Францію. Він завоював тільки грунт для боротьби за своє революційне визволення, але зовсім не саме це визволення.

Навпаки, лютнева республіка насамперед повинна була *зробити більш повним панування буржуазії:* завдяки їй поряд з фінансовою аристократією *всі імущі класи* дістали доступ до політичної влади. Республіка вивела більшість великих землевласників, легітимістів [84], з того стану політичної нікчемності, на який їх прирекла Липнева монархія. Недаремно «Gazette de France» [138] агітувала заодно з газетами опозиції, недаремно Ларошжаклен на засіданні палати депутатів 24 лютого оголосив себе прихильником революції. Загальне виборче право віддало долю Франції в руки номінальних власників, які становили величезну більшість французького народу,— в руки *селян*. Розбивши корону, за якою ховався капітал, лютнева республіка привела, нарешті, до відкритого панування буржуазії.

* — Французька республіка! Свобода, Рівність, Братерство! *Ред.*

Подібно до того як у липневі дні робітники завоювали *буржуазну монархію,* так у лютневі дні вони завоювали *буржуазну республіку*. Подібно до того як Липнева монархія змушена була оголосити себе *монархією, обставленою республіканськими установами,* так лютнева республіка змушена була оголосити себе *республікою, обставленою соціальними установами.* Паризький пролетаріат *вирвав* і цю поступку.

Марш, робітник, продиктував декрет [139], в якому тільки що утворений тимчасовий уряд зобов'язувався забезпечити робітникам їх існування працею, дати роботу всім громадянам і так далі. А коли через кілька днів уряд забув свої обіцянки і, здавалося, зовсім випустив з уваги пролетаріат, юрба в 20 000 робітників рушила до ратуші з вигуками: *Організація праці! Утворення окремого міністерства праці!* Всупереч волі, після довгих дебатів тимчасовий уряд призначив спеціальну постійну комісію з дорученням *знайти* засоби для поліпшення становища трудящих класів. Ця комісія була утворена з делегатів паризьких ремісничих корпорацій під головуванням Луї Блана і Альбера. Їй для засідань було відведено Люксембурзький палац. Так представники робітничого класу були вигнані з будинку, де засідав тимчасовий уряд, і буржуазна частина його утримала виключно у своїх руках дійсну державну владу і кермо влади. *Поряд* з міністерствами фінансів, торгівлі, громадських робіт, *поряд* з банком і біржею височіла *соціалістична синагога,* первосвященики якої, Луї Блан і Альбер, мали своїм завданням відкрити обітовану землю, провістити нове євангеліє і дати роботу паризькому пролетаріатові. На відміну від усякої світської державної влади вони не мали ніякого бюджету, ніякої виконавчої влади. Вони повинні були своїм власним лобом розбити підвалини буржуазного ладу. В той час як у Люксембурзькому палаці відшукували філософський камінь, у ратуші карбували монету, яка була в обігу.

І, однак, треба сказати, що вимоги паризького пролетаріату, оскільки вони виходили за межі буржуазної республіки, дійсно не могли реалізуватися інакше, як у туманній формі Люксембурзької комісії.

Робітники зробили лютневу революцію спільно з буржуазією; тепер вони намагалися відстояти свої інтереси *поруч* з буржуазією, адже посадили вони в самому тимчасовому уряді поруч з буржуазною більшістю одного робітника. *Організація праці!* Але наймана праця — це і є вже існуюча буржуазна організація праці. Без неї немає капіталу, немає буржуазії, немає буржуазного суспільства. *Окреме міністерство праці!* А хіба міністерства фінансів, торгівлі, громадських робіт не є *буржуазними* міністерствами праці? *Поряд* з ними *пролетарське* міністерство праці могло бути тільки міністерством безсилля, міністерством добрих побажань, Люксембурзькою комісією. Вірячи у можливість свого визволення

пліч-о-пліч з буржуазією, робітники сподівалися також здійснити свою пролетарську революцію в національних межах Франції, пліч-о-пліч з іншими буржуазними націями. Але виробничі відносини Франції зумовлюються її зовнішньою торгівлею, її становищем на світовому ринку і законами цього ринку. Хіба Франція могла б їх зламати, не викликавши європейської революційної війни, яка у свою чергу зробила б сильний вплив на Англію, цього деспота світового ринку?

Якщо повстає клас, в якому зосереджуються революційні інтереси суспільства, то він знаходить безпосередньо у своєму власному становищі зміст і матеріал для своєї революційної діяльності: він знищує ворогів, вживає заходів, що диктуються потребами боротьби, а наслідки його власних дій штовхають його далі. Він не займається умоглядними дослідженнями щодо своїх власних завдань. Французький робітничий клас не перебував у такому становищі, він ще не був здатний здійснити свою власну революцію.

Взагалі розвиток промислового пролетаріату зумовлюється розвитком промислової буржуазії. Тільки при її пануванні він набуває широкого національного існування, здатного піднести його революцію до загальнонаціональної, тільки при її пануванні він створює сучасні засоби виробництва, що служать у той же час засобами його революційного визволення. Тільки її панування вириває матеріальні корені феодального суспільства і вирівнює грунт, на якому тільки й можлива пролетарська революція. Французька промисловість — найбільш розвинута, а французька буржуазія — найбільш революційна на всьому континенті. Але хіба лютнева революція не була спрямована безпосередньо проти фінансової аристократії? Факт цей показував, що промислова буржуазія не панувала у Франції. Панування промислової буржуазії можливе тільки там, де сучасна промисловість перетворила посвоєму всі відносини власності; а цього ступеня могутності промисловість може досягти тільки тоді, коли вона завоювала світовий ринок, тому що національні межі недостатні для її розвитку. А французька промисловість навіть внутрішній ринок утримує за собою значною мірою тільки завдяки більш або менш модифікованій системі заборонних мит. Тому, якщо французький пролетаріат у момент революції має в Парижі фактичну силу і вплив, які штовхають його далі, ніж це відповідає його засобам, то в усій іншій Франції, будучи зосереджений лише в окремих, розкиданих промислових центрах, він майже зникає серед переважаючої маси селянства і дрібної буржуазії. Боротьба проти капіталу в її розвинутій, сучасній формі, в її кульмінаційній фазі, боротьба промислового найманого робітника проти промислового буржуа, є у Франції повсюдно поширеним фактом. Після лютневих днів вона тим менше могла бути загальнонаціональним змістом революції, що

боротьба проти другорядних способів капіталістичної експлуатації — боротьба селянина проти лихварства та іпотеки, боротьба дрібного буржуа проти великого торговця, банкіра і фабриканта, одним словом, проти банкротства — була ще прихована під оболонкою загального повстання проти фінансової аристократії. Тому не дивно, що паризький пролетаріат намагався відстоювати свої інтереси *поряд* з буржуазними інтересами замість того, щоб висувати їх як революційний інтерес самого суспільства; не дивно, що він схилив *червоний* прапор перед *триколірним* [140]. Французькі робітники не могли рушити ні на крок уперед, не могли ні на волосину зачепити буржуазний лад, поки хід революції не підняв проти нього, проти панування капіталу масу нації, що стоїть між пролетаріатом і буржуазією, селян і дрібних буржуа, і не змусив їх приєднатися до пролетарів як до своїх передових борців. Тільки ціною страшної червневої поразки робітники могли купити цю перемогу.

За Люксембурзькою комісією, цим витвором паризьких робітників, залишиться та заслуга, що вона з висоти європейської трибуни розкрила таємницю революції XIX століття: *визволення пролетаріату.* «Moniteur» [141] червонів, коли йому доводилося офіційно пропагувати «дикі нісенітниці», що були до того часу поховані в апокрифічних творах соціалістів і лише час від часу доносилися до слуху буржуазії у вигляді якихось далеких легенд, почасти страшних, почасти смішних. Здивована Європа раптом прокинулася від своєї буржуазної напівдрімоти. Отже, в уяві пролетарів, які плутали фінансову аристократію з буржуазією взагалі; в уяві республіканських простаків, які заперечували саме існування класів або в кращому разі вважали їх наслідком конституційної монархії; у лицемірних фразах тих верств буржуазії, які до того часу були усунуті від влади,— *панування буржуазії* було скасоване разом з установленням республіки. Усі роялісти перетворилися тоді в республіканців, усі паризькі мільйонери — в робітників. Фразою, що відповідала цьому уявлюваному знищенню класових відносин, було fraternité — загальне братання і братерство. Це ідилічне абстрагування від класових суперечностей, це сентиментальне примирення протилежних класових інтересів, це мрійне прагнення піднестися над класовою боротьбою, словом, fraternité — ось що було справжнім лозунгом лютневої революції. Тільки просте *непорозуміння* розкололо суспільство на класи, і 24 лютого Ламартін охрестив тимчасовий уряд «un gouvernement qui suspende ce *malentendu terrible qui existe entre les différentes classes*» *. Паризький пролетаріат упивався цим великодушним поривом загального братерства.

* — «урядом, який повинен уладнати *страшне непорозуміння, що існує між різними класами*». *Ред.*

Із свого боку, тимчасовий уряд, якщо вже він був змушений проголосити республіку, всіма силами намагався зробити її прийнятною для буржуазії і для провінцій. Він відрікся від кривавого терору першої французької республіки, скасувавши смертну кару за політичні злочини; у пресі можна було вільно обстоювати всі погляди; армія, суд, адміністрація, за небагатьма винятками, лишилися в руках старих сановників; жодного з великих злочинців Липневої монархії не було притягнуто до відповідальності. Буржуазні республіканці «National» втішалися тим, що міняли монархічні імена і костюми на старореспубліканські. Для них республіка була тільки новим бальним нарядом для старого буржуазного суспільства. Своє покликання молода республіка вбачала у тому, щоб нікого не лякати, а, навпаки, самій усього лякатися і лагідною податливістю та непротивленням відстоювати своє існування і обеззброювати ворогів. Привілейованим класам усередині країни і деспотичним державам зовні було голосно заявлено, що республіка, мовляв, настроєна миролюбно: живи і жити давай іншим — такий, мовляв, її лозунг. Саме в цей час, відразу після лютневої революції, повстали німці, поляки, австрійці, угорці, італійці — кожний народ відповідно до особливих умов свого становища. Росія і Англія — остання сама охоплена рухом, перша залякана ним — були захоплені зненацька. Таким чином, республіка не зустріла на своєму шляху жодного *загальнонаціонального* ворога. Отже, не було тих великих зовнішніх ускладнень, які могли б запалити енергію, прискорити революційний процес, штовхнути вперед тимчасовий уряд або викинути його за борт. Паризький пролетаріат, який вбачав у республіці своє власне дітище, вітав, зрозуміло, всякий крок тимчасового уряду, що допомагав йому зміцнити своє становище в буржуазному суспільстві. Він охоче робив Коссідьєру поліцейські послуги у справі охорони власності в Парижі і давав можливість Луї Блану улагоджувати суперечки між робітниками і хазяями з приводу заробітної плати. Він вважав point d'honneur * для себе зберегти незаплямованою в очах Європи буржуазну честь республіки.

Республіка не зустріла ніякого опору ні зовні, ні всередині. Це її обеззброїло. Її завданням була тепер уже не революційна перебудова світу, а тільки своє власне пристосування до умов буржуазного суспільства. З яким фанатизмом тимчасовий уряд взявся за виконання цього завдання, найкраще показують його *фінансові заходи*.

Державний і *приватний кредит* був, звичайно, розхитаний. *Державний кредит* базується на упевненості в тому, що держава дає себе експлуатувати лихварям-фінансистам. Але стара держава зникла, а революція була спрямована насамперед проти фінансової аристократії. Судороги останньої європейської торговельної

* — питанням честі. *Ред.*

кризи ще не припинилися Одне банкротство ще йшло на зміну іншому.

Отже, *приватний кредит* був паралізований, товарооборот утруднений, виробництво підірване ще до вибуху лютневої революції. Революційна криза посилила кризу торговельну. Якщо приватний кредит базується на упевненості, що весь комплекс відносин буржуазного виробництва, весь буржуазний лад лишається незайманим і недоторканним, то як же мала подіяти на нього революція, що загрожувала самій основі буржуазного виробництва, економічному рабству пролетаріату,— революція, що протипоставила біржі люксембурзького сфінкса? Визволення пролетаріату рівнозначне знищенню буржуазного кредиту, тому що воно означає знищення буржуазного виробництва і буржуазного ладу. Державний і приватний кредит, це — економічний термометр, який показує інтенсивність революції. *Тією ж мірою, якою падає кредит, підвищується напруження революції і зростає її творча сила.*

Тимчасовий уряд хотів скинути з республіки її антибуржуазну личину. Для цього треба було насамперед забезпечити *мінову вартість* нової державної форми, її *курс* на біржі. Разом з біржовим котируванням республіки неминуче мав знову піднятися приватний кредит.

Щоб усунути навіть *підозру*, ніби республіка не хоче або не може виконати зобов'язання, одержані нею у спадщину від монархії, щоб вселити довір'я до буржуазної чесності і платоспроможності республіки, тимчасовий уряд вдався до настільки ж негідних, наскільки й дитячих хвастощів. Ще *до* законного строку він сплатив державним кредиторам проценти по 5-, $4^1/_2$- і 4-процентних паперах. До капіталістів відразу повернувся весь їх буржуазний апломб і самовпевненість, коли вони побачили, з якою боязкою поспішністю намагаються купити їх довір'я.

Звичайно, грошові утруднення тимчасового уряду не зменшилися від цієї театральної витівки, яка позбавила його запасу наявних грошей. Не можна було далі приховувати грошову нужду, і *дрібній буржуазії, слугам, робітникам* довелося з власної кишені розплачуватися за приємний сюрприз, зроблений державним кредиторам.

Було оголошено, що по *ощадних книжках* видаватимуть готівкою не більше 100 франків. Вкладені в ощадні каси суми були конфісковані і декретом уряду перетворені у державний борг, що не підлягав сплаті. Це озлобило проти республіки *дрібних буржуа,* які і без того були в скрутному становищі. Одержавши замість ощадних книжок державні боргові зобов'язання, вони були змушені продавати їх на біржі і таким чином віддавати себе в руки тих самих біржових заправил-лихварів, проти яких була спрямована лютнева революція.

Банк був храмом фінансової аристократії, що панувала під час Липневої монархії. Як біржа тримає у своїх руках державний кредит, так банк управляє *торговельним кредитом.*

Лютнева революція безпосередньо загрожувала не тільки пануванню банку, а й самому його існуванню, тому він з самого початку намагався дискредитувати республіку, зробивши некредитоспроможність загальною. Він раптом закрив кредит банкірам, фабрикантам і купцям. Не викликавши негайної контрреволюції, цей маневр неминуче завдав зворотного удару самому банкові. Капіталісти взяли назад свої гроші, що зберігалися у підвалах банку. Власники банкнот кинулися до каси банку, щоб обміняти їх на золото і срібло.

Тимчасовий уряд міг би цілком законно, без насильственого втручання, змусити банк до *банкротства;* йому треба було тільки лишатися пасивним і покинути банк напризволяще. *Банкротство банку* було б потопом, який в одну мить очистив би французький грунт від фінансової аристократії, цього золотого п'єдесталу Липневої монархії, наймогутнішого й найнебезпечнішого ворога республіки. І в разі банкротства банку сама буржуазія змушена була б поставитися до створення урядом національного банку і до підпорядкування національного кредиту контролеві нації як до останньої відчайдушної спроби порятунку.

Але замість цього тимчасовий уряд встановив *примусовий курс* для банкнот. Мало того. Він перетворив усі провінційні банки у філії Французького банку і, таким чином, дав можливість йому розкинути свою сітку по всій Франції. Пізніше він зробив у банку позику і як гарантію віддав йому в заставу *державні ліси.* Таким чином, лютнева революція безпосередньо зміцнила й розширила ту саму банкократію, яку вона повинна була скинути.

А в цей час тимчасовий уряд дедалі більше згинався під тягарем зростаючого дефіциту. Даремно вимолював він патріотичні жертви. Тільки робітники кинули йому милостиню. Довелося вдатися до героїчного засобу — до запровадження *нового податку.* Та кого оподатковувати? Біржових вовків, банківських королів, державних кредиторів, рантьє, промисловців? Але таким способом не можна було привернути буржуазію до республіки. Це означало б, з одного боку, підривати державний і торговельний кредит, у той час як, з другого — йому приносилися такі принизливі жертви. Та хтось же повинен був розщедритись. Хто ж був принесений у жертву буржуазному кредитові? Jacques le bonhomme [142], *селянин.*

Тимчасовий уряд запровадив додатковий податок у 45 сантимів на кожний франк по всіх чотирьох прямих податках. Урядова преса брехала паризькому пролетаріатові, ніби цей податок падає головним чином на велике землеволодіння, на власників подарованого Реставрацією мільярда [143]. А насправді він упав насамперед на *селянство,* тобто на величезну більшість французького народу.

Селянам довелося сплачувати витрати лютневої революції, — і вони склали головну армію контрреволюції. Податок у 45 сантимів був життєвим питанням для французького селянина, який, у свою чергу, зробив його питанням життя і смерті для республіки. З цього моменту в очах французького селянина *республіку* уособлював *податок у 45 сантимів,* а паризький пролетаріат здавався йому марнотратником, який благоденствував за його рахунок.

У той час як революція 1789 р. почала з того, що звільнила селян від тягаря феодальних повинностей, революція 1848 р., щоб не зашкодити капіталові і забезпечити хід його державної машини, насамперед піднесла сільському населенню новий податок.

Тільки одним способом тимчасовий уряд міг усунути всі ці труднощі і вибити державу з її старої колії, а саме *оголошенням державного банкротства.* Всі пам'ятають, як Ледрю-Роллен згодом розписував перед Національними зборами, з яким доброчесним обуренням відкинув він таку пропозицію біржового лихваря Фульда, теперішнього французького міністра фінансів. Тим часом Фульд пропонував йому яблуко від древа пізнання.

Визнавши векселі, видані на державу старим буржуазним суспільством, тимчасовий уряд підпав під його владу. Він потрапив у становище боржника буржуазного суспільства, який заплутався, замість того щоб з'явитися до нього в ролі грізного кредитора, який стягує старі революційні борги. Він повинен був зміцнювати розхитані буржуазні відносини, щоб справитися із зобов'язаннями, здійснимими тільки в рамках цих відносин. Кредит став необхідною умовою його існування, а поступки пролетаріатові і дані йому обіцянки — *оковами,* які що б то не стало *треба* було розбити. Визволення робітників — навіть тільки *фраза* про це — стало нестерпною небезпекою для нової республіки, бо ця вимога була постійним протестом проти відновлення кредиту, який базується на міцному й непохитному визнанні існуючих економічних класових відносин. Тому треба було *покінчити з робітниками.*

Лютнева революція викинула армію геть з Парижа. Національна гвардія, тобто різні верстви буржуазії, становила єдину військову силу, але вона не почувала себе досить міцною для того, щоб справитися з пролетаріатом. До того ж вона була змушена, хоч і після найупертішого опору, після сотні всіляких перешкод, потроху, частково, відкрити доступ у свої ряди озброєним пролетарям. Таким чином, лишався тільки один вихід: *протиставити одну частину пролетарів іншій.*

З цією метою тимчасовий уряд створив 24 батальйони *мобільної гвардії* з молодих людей віком від 15 до 20 років, по тисячі чоловік у кожному батальйоні [144]. Вони належали здебільшого до *люмпен-пролетаріату,* який є в усіх великих містах і дуже відрізняється від промислового пролетаріату. Ця верства, з якої рекрутуються злодії і всілякі злочинці, складається з елементів,

що живуть покидьками з суспільного стола, людей без певних занять, бродяг — gens sans feu et sans aveu; вони розрізняються залежно від культурного рівня нації, до якої належать, але скрізь і завжди вони зберігають характерні риси лацароні [145]. Дуже нестійкі в тому юнацькому віці, в якому їх вербував тимчасовий уряд, вони здатні були на найбільше геройство й самопожертву, але разом з тим і на найпідліші розбійницькі вчинки і на найбруднішу продажність. Тимчасовий уряд платив їм 1 франк 50 сантимів на день, тобто купив їх. Він одяг їх в особливий мундир, тобто зовнішнім виглядом відособив їх від блузників. У командири їм почасти дали офіцерів регулярного війська, почасти вони самі вибрали молодих буржуазних синків, які зачарували їх гучними словами про смерть за вітчизну і про відданість республіці.

Таким чином, проти паризького пролетаріату стояла набрана з його ж середовища армія у 24 000 по-юнацькому міцних, відчайдушних людей. Пролетаріат вітав мобільну гвардію на вулицях Парижа гучними криками *«ура»*. Він вбачав у ній своїх передових борців на барикадах. Він вважав її *пролетарською* гвардією, на відміну від буржуазної національної гвардії. Його помилка була простима.

Поряд з мобільною гвардією уряд вирішив зібрати навколо себе також промислову робітничу армію. Міністр Марі зарахував сто тисяч робітників, які в результаті кризи і революції були викинуті на вулицю, у так звані національні майстерні. Під цим гучним ім'ям крилося не що інше, як використання робітників на нудних, одноманітних, непродуктивних *земляних роботах* із заробітною платою у 23 су. *Англійські робітні доми* [146] *під відкритим небом* — ось чим були ці національні майстерні. Тимчасовий уряд думав, що знайшов у них *другу пролетарську армію проти самих же робітників*. На цей раз буржуазія помилилася в національних майстернях так само, як робітники помилилися у мобільній гвардії. Вона створила *армію бунту*.

Але *однієї* мети було досягнуто.

Національні майстерні — так називалися народні майстерні, які проповідував Луї Блан у Люксембурзькому палаці. Майстерні Марі створені були за планом, прямо *протилежним* люксембурзькому планові, але завдяки однаковому ярлику вони давали привід до інтриги помилок, гідної іспанської комедії з шахрайськими витівками слуг. Тимчасовий уряд сам таємно пустив чутку, що ці національні майстерні — винахід Луї Блана, і це здавалося тим більш правдоподібним, що Луї Блан, апостол національних майстерень, був членом тимчасового уряду. Для паризької буржуазії, яка напівнаївно і напівумисно плутала обидві речі, для штучно оброблюваної громадської думки Франції і Європи ці робітні доми були першим кроком до здійснення соціалізму, який разом з ними виставлявся біля ганебного стовпа.

Якщо не за своїм змістом, то за своєю назвою *національні майстерні* були втіленим протестом пролетаріату проти буржуазної промисловості, буржуазного кредиту і буржуазної республіки. І на них обрушилась уся ненависть буржуазії; у них вона побачила той пункт, на який могла спрямувати свій удар, як тільки вона досить зміцніла, щоб відкрито порвати з лютневими ілюзіями. *Дрібні буржуа* теж спрямували все своє невдоволення, всю свою досаду проти національних майстерень, які стали загальною мішенню. Із скреготом зубовним вони вираховували, скільки грошей поглинали дармоїди-робітники, тоді як їх власне становище з кожним днем ставало дедалі нестерпнішим. Державна пенсія за видимість роботи, ось що таке соціалізм!— бурчали вони самі до себе. У національних майстернях, у люксембурзьких декламаціях, у вуличних демонстраціях паризьких робітників вони вбачали причину свого тяжкого становища. І ніхто не виявляв такого фанатизму в боротьбі проти мнимих махінацій комуністів, як дрібний буржуа, що стояв на краю банкротства без усякої надії на порятунок.

Таким чином, у майбутній сутичці між буржуазією і пролетаріатом усі переваги, усі вирішальні позиції, усі середні верстви суспільства були в руках буржуазії. А в цей самий час хвилі лютневої революції високо здіймалися над континентом, кожна чергова пошта приносила все нові революційні вісті, то з Італії, то з Німеччини, то з крайнього південного сходу Європи і підтримувала загальне захоплення народу, невпинно даючи йому нові докази перемоги, плоди якої вже вислизали з його рук.

17 березня і *16 квітня* були першими сутичками у великій класовій боротьбі, що крилася під покровом буржуазної республіки.

17 березня виявилося двозначне становище пролетаріату, яке не допускало ніяких рішучих дій. Спочатку метою його демонстрації було повернути тимчасовий уряд на шлях революції, змусити його в разі потреби виключити із свого середовища буржуазних членів і відкласти день виборів у Національні збори і в національну гвардію [147]. Але 16 березня буржуазія, представлена у національній гвардії, влаштувала демонстрацію проти тимчасового уряду. З вигуками: «à bas Ledru-Rollin!» * вона рушила до ратуші. Це змусило народ кричати 17 березня: «Хай живе Ледрю-Роллен! Хай живе тимчасовий уряд!». Щоб дати *відсіч* буржуазії, йому довелося заступитися за буржуазну республіку, що, як йому здавалося, була в небезпеці. Він зміцнив становище тимчасового уряду, замість того щоб підпорядкувати його собі. 17 березня закінчилося мелодраматичною сценою. Правда, у цей день паризький пролетаріат ще раз показав свою велетенську могутність, але це тільки

---

* — «геть Ледрю-Роллена!». *Ред.*

зміцнило буржуазію — всередині тимчасового уряду і поза ним — у рішенні зламати пролетаріат.

16 квітня було *непорозумінням,* створеним тимчасовим урядом разом з буржуазією. На Марсовому полі і на іподромі зібралася велика кількість робітників, щоб обговорити наступні вибори у генеральний штаб національної гвардії. Раптом з блискавичною швидкістю по всьому Парижу з кінця в кінець поширюється чутка, ніби на Марсовому полі під проводом Луї Блана, Бланкі, Кабе і Распайля зібрались озброєні робітники з наміром рушити звідти на ратушу, скинути тимчасовий уряд і проголосити комуністичний уряд. Б'ють загальний збір,— пізніше Ледрю-Роллен, Марраст і Ламартін оспорювали один в одного честь цієї ініціативи,— і через годину 100 000 чоловік стоять при зброї, всі підступи до ратуші зайняті національною гвардією, по всьому Парижу лунає крик: «Геть комуністів! Геть Луї Блана, Бланкі, Распайля і Кабе!». До тимчасового уряду приходять з висловленням відданості незліченні депутації, готові рятувати вітчизну і суспільство. А коли, нарешті, робітники з'являються перед ратушею, щоб вручити тимчасовому урядові суму, одержану від патріотичного грошового збору, влаштованого на Марсовому полі, вони, на свій подив, дізнаються, що буржуазний Париж тільки що здобув у фіктивній боротьбі, обставленій найбільшими пересторогами, перемогу над їхньою тінню. Жахливий замах 16 квітня став приводом для *повернення армії в Париж,*— що, власне, і було метою всієї цієї грубої комедії,— і для реакційних федералістських демонстрацій у провінції.

4 травня зібралися *Національні збори* *, що вийшли з *прямих і загальних виборів.* Загальне виборче право не мало тієї магічної сили, яку приписували йому республіканці старого покрою. В усій Франції або принаймні в більшості французів вони вбачали citoyens ** з однаковими інтересами, однаковими поглядами і т. д. Це був у них свого роду *культ народу.* Але вибори замість їх *уявлюваного* народу показали *справжній* народ, тобто представників різних класів, на які він розпадається. Ми вже знаємо, чому селяни і дрібна буржуазія йшли на виборах за войовничо настроєною буржуазією і великими землевласниками, які прагнули реставрації. Однак якщо загальне виборче право не було тією чарівною паличкою, якою його вважали республіканські простаки, то воно мало інше, незрівнянно вище достоїнство: воно розв'язувало класову боротьбу, воно змушувало різні середні верстви буржуазного суспільства швидко збуватися своїх ілюзій і розчарувань; воно відразу піднімало на вершину держави всі фракції експлуататорського класу, зриваючи з них таким чином їх облудну

* Тут і далі до с. 246 під Національними зборами маються на увазі Установчі національні збори, діяльність яких тривала з 4 травня 1848 по травень 1849 р. (Конституанта). *Ред.*

** — громадян. *Ред.*

маску, тоді як монархія з її цензом компрометувала тільки певні фракції буржуазії, даючи змогу іншим ховатися за кулісами і оточуючи їх ореолом загальної опозиції.

В Установчих національних зборах, які відкрилися 4 травня, переважали *буржуазні республіканці*, республіканці «National». Навіть легітимісти і орлеаністи [148] спочатку наважувалися виступати лише під маскою буржуазного республіканізму. Тільки в ім'я республіки можна було почати боротьбу проти пролетаріату.

З 4 травня, а не з 25 лютого треба вважати початок республіки, тобто республіки, визнаної французьким народом; це не та республіка, яку паризький пролетаріат нав'язав тимчасовому урядові, не республіка з соціальними установами, не та мрія, що носилася перед бійцями барикад. Проголошена Національними зборами єдино законна республіка була не революційною зброєю проти буржуазного ладу, а, навпаки, його політичною реконструкцією, яка заново політично зміцнювала буржуазне суспільство,— одним словом, *буржуазною республікою.* Це твердження пролунало з трибуни Національних зборів і знайшло собі відгук в усій республіканській і антиреспубліканській буржуазній пресі.

І ми бачили, що лютнева республіка дійсно не була і не могла бути нічим іншим, як *буржуазною* республікою, але що під безпосереднім тиском пролетаріату тимчасовий уряд змушений був оголосити її *республікою з соціальними установами;* що паризький пролетаріат не був ще спроможний вийти з рамок буржуазної республіки інакше, як у своїх *мріях,* в *уяві,* і що він всюди діяв на її користь, коли справа доходила до дій; що дані йому обіцянки стали нестерпною небезпекою для нової республіки і що все існування тимчасового уряду звелося до безустанної боротьби проти вимог пролетаріату.

В особі Національних зборів уся Франція стала суддею паризького пролетаріату. Збори негайно порвали з усіма соціальними ілюзіями лютневої революції і відверто проголосили *буржуазну республіку,* і тільки буржуазну республіку. Вони поспішили виключити з обраної ними Виконавчої комісії [149] представників пролетаріату— Луї Блана і Альбера; вони відхилили пропозицію створити спеціальне міністерство праці і зустріли бурхливим схваленням слова міністра Трела: «Тепер йдеться тільки про те, щоб *повернути працю в її попередні умови*».

Але всього цього було ще не досить. Лютнева республіка була завойована робітниками при пасивній підтримці з боку буржуазії. Пролетарі справедливо вважали себе переможцями в лютневій боротьбі і ставили зарозумілі вимоги переможця. Треба було перемогти їх у вуличній боротьбі, треба було показати їм, що вони приречені на поразку, коли воюють не *в союзі* з буржуазією, а *проти* неї. У свій час для створення лютневої республіки з її по-

ступками соціалізмові знадобилася битва пролетаріату, що об'єднався з буржуазією проти монархії; тепер потрібна була друга битва, щоб звільнити республіку від зроблених нею поступок соціалізмові, щоб офіційно утвердити панування *буржуазної республіки*. Із зброєю в руках буржуазія повинна була відкинути вимоги пролетаріату. Справжньою колискою буржуазної республіки була не *лютнева перемога*, а *червнева поразка*.

Пролетаріат прискорив розв'язку, коли, увірвавшись 15 травня в Національні збори, зробив марну спробу повернути собі свій колишній революційний вплив;— він досяг тільки того, що його енергійні вожді потрапили до рук тюремників буржуазії [150]. *Il faut en finir!* Треба покласти цьому край! У цьому вигуку виявилося тверде рішення Національних зборів примусити пролетаріат до рішучої битви. Виконавча комісія видала ряд декретів визивного характеру, як, наприклад, заборона народних зборищ [151] і т. д. З трибуни Установчих національних зборів лунали неприховані виклики, глузування й лайка на адресу робітників. Але головним пунктом для нападу були, як ми бачили, *національні майстерні*. На них Установчі збори владно вказали Виконавчій комісії, яка тільки й чекала, щоб Національні збори у формі наказу підтвердили її власний план.

Виконавча комісія почала з того, що утруднила доступ у національні майстерні, замінила поденну плату відрядною і вислала усіх робітників, не уродженців Парижа, в Солонь нібито для виконання земляних робіт. Ці земляні роботи,— як заявили своїм товаришам розчаровані робітники, що повернулися звідти,— були тільки риторичною фразою, яка повинна була прикрасити їхнє вигнання. Нарешті, 21 червня в «Moniteur» з'явився декрет, що наказував силою усунути з національних майстерень усіх неодружених робітників або ж зарахувати їх в армію [152].

У робітників не було вибору: вони змушені були або померти з голоду або почати боротьбу. Вони відповіли 22 червня грандіозним повстанням — першою великою битвою між обома класами, на які розпадається сучасне суспільство. Це була боротьба за збереження чи знищення *буржуазного* ладу. Покривало, що оповивало республіку, було розірване.

Відомо, з якою безприкладною мужністю і майстерністю робітники, не маючи вождів, не маючи загального плану дій, не маючи засобів, здебільшого потребуючи зброї, цілих п'ять днів тримали в напруженні армію, мобілів, паризьку національну гвардію і національних гвардійців, що прибули з провінції. Відомо, що буржуазія помстилася за пережитий нею смертельний страх нечуваними жорстокостями і перебила понад 3 000 полонених.

Офіційні представники французької демократії були під таким великим впливом республіканської ідеології, що лише через кілька тижнів після червневої битви почали догадуватися про її

значення. Вони були немов засліплені пороховим димом, в якому розвіялась їх фантастична республіка.

Читач дозволить нам передати словами «Neue Rheinische Zeitung» безпосереднє враження, яке справила на нас червнева поразка: [153]

«Останній офіційний залишок лютневої революції — Виконавча комісія — розвіявся, як привид, перед лицем суворих подій; фейєрверк Ламартіна перетворився у запалювальні ракети Каверньяка. Ось воно — fraternité, братерство класів, що протистоять один одному, з яких один експлуатує другий, це fraternité, провіщене в лютому, величезними літерами написане на фронтонах Парижа, на кожній тюрмі, на кожній казармі. Його справжнім, непідробним, його прозаїчним виявом є *громадянська війна*, громадянська війна у своєму найстрашнішому вигляді — війна праці і капіталу. Це братерство палало перед усіма вікнами Парижа увечері 25 червня, коли Париж буржуазії влаштував ілюмінацію, в той час як Париж пролетаріату згорав у вогні, спливав кров'ю, стогнав. Братерство тривало тільки доти, поки інтереси буржуазії збігалися з інтересами пролетаріату.

Педанти старої революційної традиції 1793 року; соціалістичні доктринери, які випрошували у буржуазії милостиню для народу і яким дозволено було читати довгі проповіді й компрометувати себе, поки треба було заколисувати пролетарського лева; республіканці, яким потрібен був увесь старий буржуазний порядок, але тільки без коронованого глави; династична опозиція, якій випадок підніс замість зміни міністерства крах династії; легітимісти, що прагнули не скинути ліврею, а тільки змінити її покрій,— такі були союзники, з якими народ здійснив свій лютий...

Лютнева революція була *красивою* революцією, революцією загальних симпатій, бо суперечності, що різко виступили у той момент проти королівської влади, ще дрімали мирно, рядочком, перебуваючи у *нерозвинутому вигляді,* бо соціальна боротьба, яка становила їх підгрунтя, досягла поки що тільки примарного існування, існування фрази, слова. *Червнева революція,* навпаки, — революція *огидна,* відштовхуюча, тому що на місце фрази виступило діло, тому що республіка відкрила голову самої потвори, збивши з неї корону, яка її захищала і приховувала.— *Порядок!* — такий був бойовий клич Гізо. *Порядок!* — кричав гізотист Себастіані, коли Варшаву взяли росіяни. *Порядок!* — кричить Кавеньяк, цей грубий відгомін французьких Національних зборів і республіканської буржуазії. *Порядок!* — гриміла його картеч, розриваючи тіло пролетаріату. Жодна з численних революцій французької буржуазії, починаючи з 1789 р., не була замахом на *порядок,* тому що всі вони зберігали класове панування, рабство робітників, зберігали *буржуазний* порядок, хоч би як часто мінялася політична форма цього панування і цього рабства. Червень

посягнув на цей порядок. Горе Червню!» («Neue Rheinische Zeitung», 29 червня 1848 р.)

Горе Червню! — відлунюється в Європі.

Буржуазія *примусила* паризький пролетаріат до червневого повстання. Уже одна ця обставина прирекла його на невдачу. Не безпосередня, усвідомлена потреба штовхнула пролетаріат на цю спробу насильственого повалення буржуазії; та він ще й був неспроможний справитися з цим завданням. «Moniteur» повинен був офіційно заявити йому, що минув час, коли республіка вважала за потрібне зважити на його ілюзії, і тільки поразка його відкрила йому ту істину, що найменше поліпшення його становища *в рамках* буржуазної республіки лишається *утопією* і що ця утопія стає злочином при першій спробі здійснити її. Тоді на місце вимог, до задоволення яких пролетаріат хотів примусити лютневу республіку, вимог надмірних за формою, але дріб'язкових і навіть усе ще буржуазних по суті, виступив сміливий революційний бойовий лозунг: *Повалення буржуазії! Диктатура робітничого класу!*

Перетворивши свою могилу в колиску *буржуазної республіки*, пролетаріат тим самим змусив її виступити у своєму чистому вигляді, як державу, визнане завдання якої — увічнити панування капіталу і рабство праці. Маючи завжди перед очима вкритого шрамами, непримиренного, непереможного ворога,— непереможного тому, що його існування є життєвою потребою самої буржуазії,— панування буржуазії, звільнене від усіх оков, повинно було негайно перетворитися в *тероризм буржуазії*. Після того як пролетаріат на якийсь час було усунуто зі сцени і офіційно було визнано диктатуру буржуазії, середні верстви буржуазного суспільства — дрібна буржуазія і селянство — повинні були все тісніше і тісніше примикати до пролетаріату, в міру того як погіршувалося їхнє становище і загострювався антагонізм між ними і буржуазією. Як раніше вони вбачали причину своїх лих у посиленні пролетаріату, так тепер вони повинні були її вбачати у його поразці.

Якщо червневе повстання всюди на континенті посилило у буржуазії усвідомлення її становища і спонукало її вступити у відкритий союз з феодальною монархією проти народу, то хто ж був першою жертвою цього союзу? Сама ж континентальна буржуазія. Червнева поразка перешкодила їй зміцнити своє панування і утримати народ напівзадоволеним, напіврозчарованим на найнижчому ступені буржуазної революції.

Нарешті, червнева поразка розкрила деспотичним державам Європи ту таємницю, що Франції необхідно що б то не стало зберігати мир з сусідами, щоб мати змогу вести громадянську війну в себе вдома. Це віддало під владу Росії, Австрії і Пруссії народи, які розпочали боротьбу за свою національну незалежність, але в той же час доля цих національних революцій була поставлена у залежність від долі пролетарської революції, зникла їх уявна

самостійність і незалежність від великого соціального перевороту. Ні угорець, ні поляк, ні італієць не будуть вільні, поки робітник лишається рабом!

Нарешті, перемоги Священного союзу привели до таких змін в Європі, які дають підставу припускати, що всяке нове пролетарське повстання у Франції неминуче призведе до *світової війни*. Нова французька революція змушена буде зараз же вийти за національні рамки і *завоювати собі європейську арену*, на якій тільки й може бути здійснена соціальна революція XIX століття.

Отже, тільки червнева поразка створила всі ті умови, за яких Франція може взяти на себе *ініціативу* європейської революції. Тільки обагрившись *кров'ю* червневих інсургентів, триколірний прапор став прапором європейської революції — *червоним прапором!*

І ми вигукуємо: *Революція померла, хай живе революція!*

II

13 ЧЕРВНЯ 1849 р.

25 лютого 1848 р. дало Франції *республіку*, 25 червня нав'язало їй *революцію*. А після червня революція означала: *повалення буржуазного суспільства*, тоді як до лютого вона означала: *повалення державної форми*.

Червневою боротьбою керувала *республіканська* фракція буржуазії, перемога природно віддала владу в її руки. Стан облоги кинув до її ніг зв'язаний по руках і ногах, нездатний до опору Париж, а в провінціях панував дух стану облоги, грізна і груба зарозумілість буржуазії, що святкувала перемогу, і розгнузданий власницький фанатизм селян. Отже, *знизу* не загрожувала ніяка небезпека!

Разом з революційною міццю робітників було розбито і політичний вплив *демократичних*, тобто *дрібнобуржуазних*, *республіканців*, які у Виконавчій комісії були представлені Ледрю-Ролленом, в Установчих національних зборах — партією Гори, у пресі — газетою «Réforme» [154]. 16 квітня вони були у змові з буржуазними республіканцями проти пролетаріату, разом з ними билися проти нього у червневі дні. Таким чином, вони самі підірвали ту основу, на якій базувалася сила їх партії, тому що дрібна буржуазія може тільки доти утримувати революційні позиції проти буржуазії, поки за її спиною стоїть пролетаріат. Вони дістали відставку. Буржуазні республіканці відкрито розірвали той фіктивний союз, який вони всупереч волі і з прихованою думкою уклали з ними в період тимчасового уряду і Виконавчої комісії. Зневажливо відкинуті як союзники, демократичні республіканці опустилися до ролі охоронців триколірних республіканців, причому вони не мог-

ли добитися від них жодної поступки, але повинні були захищати їх панування щоразу, коли йому, а разом з тим і республіці, загрожувала, здавалося, небезпека з боку антиреспубліканських фракцій буржуазії. Нарешті, ці фракції, орлеаністи і легітимісти, з самого початку були в меншості в Установчих національних зборах. До червневих днів вони навіть не насмілювалися виступати інакше, як під маскою буржуазного республіканізму; червнева перемога на якусь мить об'єднала всю буржуазну Францію навколо Кавеньяка, в особі якого вона вітала свого рятівника, а коли незабаром після червневих днів антиреспубліканська партія знову виступила самостійно, військова диктатура і стан облоги в Парижі дозволили їй лише дуже несміливо і обережно випускати свої щупальця.

З 1830 р. фракція *буржуазних республіканців* в особі своїх письменників, ораторів і «талантів», в особі своїх честолюбців, депутатів, генералів, банкірів і адвокатів групувалася навколо паризької газети «National». У провінції «National» мав свої філіальні газети. Кліка «National» була *династією триколірної республіки.* Вона відразу ж заволоділа всіма державними постами — міністерствами, поліцейською префектурою, дирекцією пошт, місцями префектів, вищими офіцерськими постами в армії, що стали вакантними. Її генерал *Кавеньяк* стояв на чолі виконавчої влади, а її головний редактор Марраст став беззмінним головою Установчих національних зборів. Разом з тим на своїх прийомах він, як церемонійместер, виконував обов'язок гостинності від імені «добропорядної» республіки.

Навіть революційні французькі письменники, з якогось благоговіння перед республіканською традицією, зміцнили помилкову думку, нібито в Установчих національних зборах панували роялісти. Навпаки, з червневих днів Установчі збори лишалися *виключно представником буржуазного республіканізму,* і вони тим рішучіше виставляли свій республіканізм, чим нижче падав вплив триколірних республіканців поза Зборами. Коли йшлося про те, щоб відстоювати *форму* буржуазної республіки, вони мали голоси демократичних республіканців; а коли йшлося про відстоювання *змісту* її, то навіть стилем мови ці Збори не відрізнялися від роялістських фракцій буржуазії, тому що саме інтереси буржуазії, матеріальні умови її класового панування і класової експлуатації, становлять зміст буржуазної республіки.

Отже, не роялізм, а буржуазний республіканізм втілився у житті й діяльності цих Установчих зборів, які кінець кінцем не вмерли і не були вбиті, а просто згнили.

Протягом усього часу панування Установчих зборів, поки вони розігрували на авансцені лицедійство для найповажнішої публіки, у глибині сцени відбувалося невпинне жертвоприношення — нескінченні вироки військово-польових судів, що виносилися поло-

неним червневим інсургентам, або заслання їх без суду. Установчі збори мали такт признатися, що в червневих інсургентах вони не судять злочинців, а знищують ворогів.

Першим актом Установчих національних зборів було створення *слідчої комісії* у справі про події червневих днів та 15 травня і про участь, яку брали в них вожді соціалістичної і демократичної партій. Слідство було спрямоване безпосередньо проти Луї Блана, Ледрю-Роллена і Коссідьєра. Буржуазні республіканці горіли з нетерплячки звільнитися від цих суперників. Щоб здійснити свою помсту, вони не могли знайти більш підходящого суб'єкта, ніж пан *Оділон Барро,* колишній вождь династичної опозиції. Цьому втіленню лібералізму, цьому nullité grave *, цьому незграбному пустомелі хотілося не тільки помститися за династію, а, крім того, притягти революціонерів до відповідальності за те, що у нього вислизнув пост прем'єр-міністра. Надійна гарантія його нещадності! Саме цей Барро і був призначений головою слідчої комісії, і він створив проти лютневої революції справжню судову справу, яка зводилася до такого: 17 березня — *маніфестація,* 16 квітня — *змова,* 15 травня — *замах,* 23 червня — *громадянська війна!* Чому він не довів своїх учених криміналістичних дослідів до 24 лютого? «Journal des Débats» дав відповідь на це [155]. 24 лютого це свого роду *заснування Рима.* Походження держав губиться у сфері міфів, які треба брати на віру, які не можна обговорювати. Луї Блан і Коссідьєр були віддані під суд. Національні збори завершили справу свого власного очищення, почату ними 15 травня.

Намічений тимчасовим урядом і знову висунутий Гудшо план оподаткування капіталу — у формі податку на іпотеки — був відхилений Установчими зборами; закон, що обмежував робочий день десятьма годинами, був скасований; знову запроваджено було тюремне ув'язнення за борги; неписьменних, що становлять значну частину населення Франції, було усунуто від участі в суді присяжних. Чому б заодно не позбавити їх також виборчого права? Знову було запроваджено заставу для газет, право спілок було обмежено.

Але поспішаючи повернути старим буржуазним відносинам їх старі гарантії і знищити всі сліди, залишені революційними хвилями, буржуазні республіканці наразилися на опір, який загрожував їм несподіваною небезпекою.

У червневі дні ніхто з таким фанатизмом не боровся за врятування власності і відновлення кредиту, як паризька дрібна буржуазія — хазяї кафе і ресторанів, marchands de vin **, дрібні комерсанти, крамарі, власники дрібних майстерень та інші. Крамничка сполошилася і рушила проти барикади, щоб відновити рух,

---

* — пихатому нікчемі. *Ред.*
** — власники винних погребів. *Ред.*

який веде з вулиці в крамничку. Але за барикадою були покупці і боржники крамаря, перед нею — його кредитори. І коли барикади були зруйновані, робітники розбиті, коли крамарі, сп'янілі від перемоги, кинулися назад до своїх крамниць, виявилося, що вхід туди забарикадований рятівником власності, офіційним агентом кредиту, який зустрів їх грізними повістками. Вексель прострочено! Прострочено плату за квартиру! Прострочено боргову розписку! Пропала крамничка! Пропали крамарі!

Рятування власності! Але будинок, в якому вони жили, не був їх власністю; крамниці, в яких вони торгували, не були їх власністю; товари, які вони збували, не були їх власністю. Ні їх крамниця, ні тарілка, з якої вони їли, ні ліжко, на якому вони спали, вже не належали їм. Якраз проти них самих треба було *рятувати цю власність* — для домовласника, який здав їм внайми будинок, для банкіра, який дисконтував їх векселі, для капіталіста, який позичив їм готівкою, для фабриканта, який довірив крамарям свої товари для продажу, для оптового торговця, який дав власникам дрібних майстерень у кредит сировину. *Відновлення кредиту!* Але знову зміцнілий кредит проявив себе як живе і мстиве божество насамперед тим, що вигнав неспроможного боржника з його житла, вигнав його разом з дружиною й дітьми, віддав його ілюзорне майно капіталові, а його самого кинув у тюрму для боржників, яка знову грізно піднялася над трупами червневих інсургентів.

Дрібні буржуа з жахом зрозуміли, що, розбивши робітників, вони без опору віддали себе в руки своїх кредиторів. Їх банкротство, яке хронічно тривало з лютого і якому, здавалося, не надавали значення, тепер, після червня, було офіційно оголошено.

Номінальній власності дрібного буржуа давали спокій доти, поки треба було гнати його на боротьбу *в ім'я власності*. Тепер, коли були зведені великі рахунки з пролетаріатом, можна було звести й дрібні рахунки з крамарем. У Парижі прострочених векселів було на суму понад 21 мільйон франків, у провінціях — понад 11 мільйонів. Власники більш як 7 000 торговельних закладів у Парижі не платили за наймання приміщень з лютого.

Якщо Національні збори призначили розслідування про *політичний злочин* починаючи з лютого, то дрібна буржуазія, із свого боку, зажадала розслідування про *цивільні борги* до 24 лютого. Дрібні буржуа зібралися у великій кількості в залі біржі і з погрозами заявили свої вимоги: кожний комерсант, який доведе, що він став банкротом тільки внаслідок викликаного революцією застою у справах і що до 24 лютого його справи були в хорошому стані, повинен дістати через комерційний суд відстрочку свого боргу, а кредитор зобов'язаний ліквідувати свій позов за сплату помірних процентів. Це питання обговорювалося в Національних зборах у формі законопроекту про *«concordats à*

*l'amiable»**. Збори вагалися; раптом вони дізналися, що в цей самий час біля воріт Сен-Дені тисячі дружин і дітей інсургентів готують петицію про амністію.

Перед лицем воскреслого червневого привида дрібна буржуазія затремтіла, а Збори знову стали невблаганними. Concordats à l'amiable — полюбовні угоди — між кредитором і боржником були відхилені в найістотніших пунктах.

Таким чином, після того як республіканські представники буржуазії в Національних зборах давно уже відштовхнули від себе демократичних представників дрібної буржуазії, цей парламентський розрив набрав буржуазного, реально-економічного смислу: дрібні буржуа-боржники віддані були на волю буржуа-кредиторів. Більша частина цих боржників зовсім розорилася, решті дозволено було вести далі свої справи за умов, які означали їх повне закабалення капіталом. 22 серпня 1848 р. Національні збори відхилили concordats à l'amiable, а 19 вересня 1848 р., в самому розпалі стану облоги, принц Луї Бонапарт і венсенський в'язень, комуніст Распайль, були обрані представниками Парижа [156]. Буржуазія ж обрала єврея-банкіра і орлеаніста Фульда. Отже, з усіх боків відразу було оголошено відкриту війну Установчим національним зборам, буржуазному республіканізму і Кавеньяку.

Само собою зрозуміло, що масові банкротства паризьких дрібних буржуа повинні були зачепити значно ширше коло осіб, ніж безпосередньо потерпілі, і знову потрясти буржуазний товарооборот, тимчасом як витрати, викликані червневим повстанням, ще сильніше збільшили державний дефіцит, а державні доходи все падали через застій у виробництві, через скорочення споживання і ввозу. Кавеньяк і Національні збори могли шукати виходу тільки в новій позиці, яка ще тугіше стягувала над ними ярмо фінансової аристократії.

Якщо дрібним буржуа дісталися від червневої перемоги тільки банкротство і продаж з молотка, то *мобільна гвардія,* ці яничари Кавеньяка, знайшли собі винагороду в ніжних обіймах лореток і у вітаннях, якими осипали «юних рятівників суспільства» в салонах Марраста, цього рицаря триколірного прапора, що відігравав одночасно роль амфітріона і трубадура «добропорядної» республіки [157]. Але ця перевага, яку суспільство надавало мобілям, і їх непомірно висока платня озлобляли *армію;* в той же час зникли всі національні ілюзії, якими буржуазний республіканізм, з допомогою своєї газети «National», зумів прив'язати до себе при Луї-Філіппі частину армії і селянства. Посередницька роль, яку відіграли Кавеньяк і Національні збори в *Північній Італії,* спільно з Англією видавши її Австрії,— один цей день перебування при владі знищив результати 18 років опозиції «National». Жоден уряд

---

* — «полюбовні угоди». *Ред.*

не був так мало національний, як уряд «National», жоден не залежав такою мірою від Англії, а тим часом при Луї-Філіппі «National» жив перефразуванням день у день катонівського Carthaginem esse delendam *, жоден уряд не плазував так низько перед Священним союзом, тоді як від якого-небудь Гізо «National» вимагав розриву віденських трактатів [158]. Іронія історії зробила Бастіда, екс-редактора закордонного відділу в «National», міністром закордонних справ Франції для того, щоб він кожну із своїх статей спростовував кожною із своїх депеш.

Якийсь момент армія і селянство вірили, що військова диктатура поставить для Франції на порядок денний зовнішню війну і «славу». Але Кавеньяк уособлював не диктатуру шаблі над буржуазним суспільством, а диктатуру буржуазії з допомогою шаблі. Солдат потрібний був тепер тільки в ролі жандарма. Під суворою маскою старореспубліканської скромності Кавеньяк приховував непристойну покору принизливим умовам своєї буржуазної посади. L'argent n'a pas de maître! Гроші не мають господаря! Кавеньяк, як зрештою і Установчі збори, ідеалізували цей старий девіз третього стану, перекладаючи його на мову політики словами: буржуазія не має короля, справжня форма її панування є республіка.

У виробленні цієї *форми,* у складанні республіканської *конституції* і повинна була полягати «велика органічна робота» Установчих національних зборів. Перейменування християнського календаря в республіканський [159], святого Варфоломея — у святого Робесп'єра, не більше змінило б погоду, ніж ця конституція змінила або повинна була змінити буржуазне суспільство. Де справа йшла далі *зміни костюма,* вона просто заносила в протокол *уже існуючі* факти. Так, вона урочисто зареєструвала факт встановлення республіки, факт загального виборчого права, факт єдиних суверенних Національних зборів замість двох обмежених у правах конституційних палат. Так, вона зареєструвала й узаконила факт диктатури Кавеньяка, замінивши постійну, невідповідальну, спадкову королівську владу перехідною, відповідальною і виборною королівською владою — чотирирічним президентством. Далі, вона не проминула звести в основний закон ту надзвичайну владу, якою після страхіть 15 травня і 25 червня Національні збори передбачливо наділили свого голову в інтересах своєї власної безпеки. Решта в конституції була справою термінології. З механізму старої монархії було зірвано роялістські ярлички і на їх місце приклеєно республіканські. Марраст, колишній головний редактор «National», а тепер головний редактор конституції, не без таланту справився з цим академічним завданням.

---

* — Карфаген повинен бути зруйнований. *Ред.*

Установчі збори нагадували того чілійського чиновника, який зібрався межувати землю для точнішого поділу земельної власності у той самий момент, коли підземний гул сповістив уже вулканічне виверження, якому судилося вирвати з-під його ніг цю землю. У той час як в теорії Установчі збори виробляли точні форми для республіканського вираження панування буржуазії, в дійсності вони трималися тільки запереченням усяких формул, насильством sans phrase *, допомогою *стану облоги*. За два дні перед тим, як почати вироблення конституції, вони продовжили строк стану облоги. Раніше конституції складалися і приймалися тоді, коли в процесі суспільного перевороту досягалася рівновага, коли нові класові відносини ставали тривкими і фракції пануючого класу, що боролися, вдавалися до компромісу, який давав їм можливість продовжувати між собою боротьбу і разом з тим усунути від неї знесилену народну масу. А ця конституція не санкціонувала ніякої соціальної революції; вона санкціонувала тимчасову перемогу старого суспільства над революцією.

У першому проекті конституції [160], складеному до червневих днів, ще згадувалося «*droit au travail*», право на працю, ця перша незграбна формула, в якій резюмуються революційні вимоги пролетаріату. Тепер вона перетворилася у droit à l'assistance **, у право на громадську благодійність,— а яка ж сучасна держава не годує так чи інакше своїх жебраків? Право на працю в буржуазному розумінні є безглуздя, жалюгідне благочестиве побажання, але за правом на працю приховується влада над капіталом, а за владою над капіталом — привласнення засобів виробництва, підпорядкування їх асоційованому робітничому класові, отже, знищення найманої праці, капіталу і їх взаємовідношення. За «*правом на працю*» стояло червневе повстання. Установчі збори, які фактично поставили революційний пролетаріат hors la loi, поза законом, повинні були принципово викинути *його* формулу з конституції, з цього закону законів, і оголосити анафему «праву на працю». Але на цьому вони не спинились. Як Платон із своєї республіки вигнав поетів, так вони на вічні часи вигнали із своєї республіки *прогресивний прибутковий податок*. А тим часом цей податок не тільки є цілком буржуазним заходом, здійснимим у більшому чи меншому масштабі в рамках існуючих виробничих відносин,— він був єдиним засобом прив'язати середні верстви буржуазного суспільства до «добропорядної» республіки, зменшити державний борг і дати відсіч антиреспубліканській більшості буржуазії.

У питанні про concordats à l'amiable триколірні республіканці фактично принесли дрібну буржуазію в жертву великій. Цей одиничний факт вони звели в принцип, провівши у законодавчій

* — нічим не прикритим. *Ред.*
** — право на допомогу. *Ред.*

формі заборону прогресивного прибуткового податку. Вони поставили буржуазну реформу на одну дошку з пролетарською революцією. Який же клас лишався після цього опорою їх республіки? Велика буржуазія. Але більшість її була антиреспубліканською. Якщо вона використовувала республіканців «National», щоб знову зміцнити старі економічні умови життя, то, з другого боку, вона збиралася скористатися зміцненням старих суспільних відносин, щоб відновити відповідні їм політичні форми. Уже на початку жовтня Кавеньяк побачив, що він змушений призначити міністрами республіки Дюфора і Вів'єна, колишніх міністрів Луї-Філіппа, незважаючи на весь шум і крик, який учинили безголові пуритани його власної партії.

Відкинувши усякий компроміс з дрібною буржуазією і не зумівши прив'язати до нової державної форми ніяких нових суспільних елементів, триколірна конституція зате поспішила повернути традиційну недоторканність тій корпорації, яка була найзапеклішим і найфанатичнішим захисником старого ладу. Вона звела в основний закон *незмінюваність суддів,* на яку посягнув був тимчасовий уряд. *Один* король, якого вона скинула, тисячу разів воскрес у цих незмінюваних інквізиторах законності.

Французька преса всебічно розкрила суперечності конституції пана Марраста, як, наприклад, одночасне існування двох суверенів — Національних зборів і президента, і таке інше.

Але головна суперечність цієї конституції полягає ось у чому: за допомогою загального виборчого права вона дає політичну владу тим самим класам, соціальне рабство яких вона повинна увічнити,— пролетаріатові, селянству і дрібній буржуазії. А той клас, чию стару соціальну владу вона санкціонує,— буржуазію,— вона позбавляє політичних гарантій цієї влади. Політичне панування буржуазії вона втиснула у демократичні рамки, які на кожному кроці сприяють перемозі противників буржуазії і ставлять на карту самі основи буржуазного суспільства. Від одних вона вимагає, щоб від політичного визволення вони не йшли вперед до соціального, від інших — щоб від соціальної реставрації вони не йшли назад до політичної.

Буржуазним республіканцям було байдуже до цих суперечностей. Оскільки буржуазні республіканці перестали бути *необхідними,*— а вони були необхідні лише як авангард старого суспільства в його боротьбі проти революційного пролетаріату,— через кілька тижнів після своєї перемоги, вони перестали бути *партією* і опустилися до становища *кліки.* Конституція була для них великою *інтригою.* Вона повинна була насамперед конституювати панування їхньої кліки. Президентом повинен був лишатися Кавеньяк. Законодавчі збори мали бути продовженням Конституанти. Політичну владу народних мас вони сподівалися звести до фікції; вони розраховували навіть, що зможуть легко грати цією

фікцією і постійно тримати в страху більшість буржуазії, поставивши перед нею дилему червневих днів: *царство «National»* або *царство анархії.*

Почате 4 вересня вироблення конституції було закінчене 23 жовтня. 2 вересня Конституанта вирішила засідати доти, поки не будуть видані органічні закони, що доповнюють конституцію. Проте вона зважилася покликати до життя своє власне дітище, президента, вже з 10 грудня, задовго до кінця свого власного життєвого шляху. Так була вона упевнена в тому, що вітатиме в особі гомункула конституції гідного сина своєї матері. З обережності було вирішено, що, коли жоден з кандидатів не дістане двох мільйонів голосів, право виборів переходить від нації до Конституанти.

Марна обережність! Перший день застосування конституції був останнім днем панування Конституанти. У глибині виборчої урни лежав її смертний вирок. Вона шукала «сина своєї матері», а знайшла «племінника свого дядька». Саул-Кавеньяк добився *одного* мільйона голосів, Давід-Наполеон — *шести* мільйонів. Шість разів був розбитий Саул-Кавеньяк [161].

10 грудня 1848 р. було днем *селянського повстання.* Тільки з цього дня почався лютий для французьких селян. Символ, що виразив їх вступ у революційний рух, незграбно-лукавий, хитруватонаївний, недоладно-піднесений, корисливий забобон, патетичний фарс, геніально-безглуздий анахронізм, пустотливий жарт всесвітньої історії, незрозумілий ієрогліф для цивілізованого розуму,— цей символ явно мав на собі печать того класу, який є представником варварства усередині цивілізації. Республіка заявила йому про своє існування фігурою *збирача податків,* він заявив їй про своє існування фігурою *імператора.* Наполеон був єдиною людиною, в якій знайшли собі вичерпне вираження інтереси і фантазія новоутвореного в 1789 р. селянського класу. Написавши його ім'я на фронтоні республіки, селянство цим самим оголошувало війну іноземним державам і боротьбу за свої класові інтереси всередині країни. Наполеон був для селян не особою, а програмою. З прапорами, з музикою йшли вони до виборчих урн, вигукуючи: «Plus d'impôts, à bas les riches, à bas la république, vive l'Empereur!» — «Геть податки, геть багачів, геть республіку, хай живе імператор!». За спиною імператора ховалася селянська війна. Республіка, яку вони забалотували, була *республікою багачів.*

10 грудня було coup d'état * селян, що скинули існуючий уряд. З цього дня, коли селяни відняли у Франції один уряд і дали їй інший, їх погляди були завжди звернені до Парижа. Вони виступили на одну мить дійовими особами революційної драми, і після цього вже не можна було нав'язувати їм пасивну й бездіяльну роль хору.

---

* — державним переворотом. *Ред.*

Інші класи допомогли довершити виборчу перемогу селянства. Для *пролетаріату* обрання Наполеона означало усунення Кавеньяка, падіння Конституанти, відставку буржуазного республіканізму, касацію червневої перемоги. Для *дрібної буржуазії* обрання Наполеона означало панування боржників над кредиторами. Для більшості *великої буржуазії* обрання Наполеона означало відкритий розрив з тією фракцією, яку ця більшість тимчасово змушена була використати проти революції і яка стала для неї тягарем, як тільки захотіла закріпити в конституції те, що мало тимчасовий характер. Наполеон замість Кавеньяка — це означало для більшості великої буржуазії монархію замість республіки, початок роялістської реставрації, несміливий кивок у бік герцога Орлеанського, сховану між фіалками лілію [162]. Нарешті, *армія,* обираючи Наполеона, голосувала проти мобільної гвардії, проти ідилії миру, за війну.

Таким чином, як висловилась «Neue Rheinische Zeitung», найбідніша на розум людина Франції дістала надзвичайно багатостороннє * значення [163]. Саме тому, що вона була нічим, вона могла означати все,— тільки не саму себе. Проте, хоч ім'я Наполеона мало зовсім різний смисл в устах різних класів, усі вони написали разом з цим ім'ям на своєму виборчому бюлетені: «Геть партію «National», геть Кавеньяка, геть Конституанту, геть буржуазну республіку!» Міністр Дюфор відкрито заявив це в Установчих зборах: «10 грудня є друге 24 лютого».

Дрібна буржуазія і пролетаріат голосували en bloc ** *за* Наполеона для того, щоб голосувати *проти* Кавеньяка і, зосередивши всі голоси на одному кандидаті, не дати Конституанті можливості остаточного рішення. Проте найбільш передова частина обох цих класів виставила власних кандидатів. Наполеон був *загальним ім'ям* усіх партій, що з'єдналися проти буржуазної республіки, *Ледрю-Роллен* і *Распайль* були *іменами власними:* перший — демократичної дрібної буржуазії, другий — революційного пролетаріату. Голосування за Распайля — так заявили на повний голос пролетарі і їх соціалістичні вожді — мало характер лише демонстрації; воно було масовим протестом проти всякого президентства взагалі, тобто проти самої конституції; разом з тим це було голосуванням проти Ледрю-Роллена; це був перший акт, в якому виразилось відокремлення пролетаріату як самостійної політичної партії від демократичної партії [164]. Навпаки, ця остання партія — демократична дрібна буржуазія та її представниця в парламенті, Гора,— поставилась до кандидатури Ледрю-Роллена з усією тією урочистою серйозністю, з якою вона має звичку дурити саму себе. А втім, це була її остання спроба виступити як

* Гра слів: «einfältig» — «бідний на розум», «vielfältig» — «багатосторонній». *Ред.*

** — в масі. *Ред.*

самостійна партія на противагу пролетаріату. Не тільки партія республіканської буржуазії, а й демократична дрібна буржуазія з її Горою були розбиті 10 грудня.

Поряд з *Горою* Франція мала тепер *Наполеона* — доказ того, що обидва були тільки безживними карикатурами великих історичних явищ, імена яких вони носили. Луї-Наполеон із своїм імператорським орлом і трикутним капелюхом був такою ж жалюгідною пародією на старого Наполеона, як Гора із своїми демагогічними позами і запозиченими у 1793 року фразами — пародією на стару Гору. Таким чином, було покладено край одночасно і традиційному забобону щодо 1793 року і традиційному забобону щодо Наполеона. Революція стала сама собою тільки тоді, коли завоювала своє *власне, оригінальне* ім'я, а це стало можливим тільки тоді, коли на перший план її владно виступив новий революційний клас — промисловий пролетаріат. Можна сказати, що 10 грудня вже тому приголомшило партію Гори і збило її з пантелику, що грубий селянський жарт із сміхом обірвав класичну аналогію із старою революцією.

20 грудня Кавеньяк склав з себе свої обов'язки, і Установчі збори проголосили Луї-Наполеона президентом республіки. 19 грудня, в останній день свого єдинодержавства, вони відкинули пропозицію про амністію для червневих інсургентів. Відректися від декрету 27 червня, яким вони без суду засудили на заслання 15 000 інсургентів,— чи не означало це відректися від самої червневої бойні?

Оділон Барро, останній міністр Луї-Філіппа, став першим міністром Луї-Наполеона. Як Луї-Наполеон вважав початком своєї влади не 10 грудня, а сенатську постанову 1804 р., так він знайшов прем'єр-міністра, який теж вважав початком свого міністерства не 20 грудня, а королівський декрет 24 лютого [165]. Як законний наступник Луї-Філіппа, Луї-Наполеон пом'якшив зміну правління, зберігши старе міністерство, яке до того ж не мало ще часу зноситися, бо воно не встигло ще з'явитися на світ.

Цей вибір підказали йому вожді роялістських фракцій буржуазії. Глава старої династичної опозиції, що несвідомо став перехідним ступенем до республіканців «National», був тим більше підходящим для того, щоб цілком свідомо стати перехідним ступенем від буржуазної республіки до монархії.

Оділон Барро був вождем єдиної старої опозиційної партії, яка, безуспішно добиваючись весь час міністерського портфеля, не встигла ще остаточно себе скомпрометувати. Революція швидко одну за одною закидáла на вершину держави всі старі опозиційні партії нібито для того, щоб вони змушені були не тільки на ділі, а також і на словах відмовитися, відректися від своїх старих фраз і щоб вони кінець кінцем були викинуті народом усі разом, як якесь суцільне огидне місиво, на смітник історії. І Барро, це вті-

лення буржуазного лібералізму, який вісімнадцять років підряд приховував свою внутрішню підлість і пустоту під зовнішньою пихою, не проминув жодного ступеня ренегатства. Якщо часом його самого лякав надто вже гострий контраст між тернами сучасного і лаврами минулого, йому досить було тільки подивитися у дзеркало — і до нього знову поверталися його міністерське самовладання і людське самопоклоніння. У дзеркалі сяяла перед ним фізіономія Гізо — Гізо, якому він завжди заздрив, який раз у раз третирував його, як школяра, самого Гізо, але з олімпійським чолом Оділона. Одного тільки він не помічав на собі — вух Мідаса [166].

Барро від 24 лютого розкрився тільки в Барро від 20 грудня; до нього, орлеаніста й вольтер'янця, приєднався як міністр віросповідань легітиміст і єзуїт Фаллу.

Через кілька днів міністерство внутрішніх справ було віддане мальтузіанцеві Леону Фоше. Право, релігія, політична економія! В міністерстві Барро все це було, і, крім того, воно з'єднало легітимістів з орлеаністами. Бракувало тільки бонапартиста. Бонапарт ще приховував свої претензії на роль Наполеона, тому що *Сулук* ще не удавав із себе Туссена-Лувертюра [167].

Партія «National» зараз же була усунута з усіх вищих постів, куди вона встигла забратися. Поліцейська префектура, дирекція пошт, генеральна прокуратура, мерія Парижа — все дісталося старим креатурам монархії. Легітиміст Шангарньє об'єднав у своїх руках командування національною гвардією департаменту Сени, мобільною гвардією і лінійними військами першої армійської дивізії; орлеаніст Бюжо був призначений командуючим альпійською армією. Ця зміна службових осіб тривала без перерви під час міністерства Барро. Першим актом його міністерства була реставрація старої роялістської адміністрації. Вмить змінилася вся офіційна сцена — куліси, костюми, мова, актори, фіґуранти, статисти, суфлери, позиція партій, рушійні сили драми, суть колізії, вся обстановка. Тільки допотопні Установчі збори лишалися ще на своєму місці. Але з того моменту, коли Збори встановили на посту Бонапарта, Бонапарт — Барро, а Барро — Шангарньє, Франція перейшла з періоду встановлення республіки у період встановленої республіки. І до чого були Установчі збори в уже встановленій республіці? Коли створена була земля, її творцеві не лишилося нічого іншого, як втекти на небо. Установчі збори твердо вирішили не наслідувати його приклад, вони були останнім пристановищем партії буржуазних республіканців. Якщо у них відняли усі підойми виконавчої влади, то чи не лишалась у них в руках всемогутність установчої влади? Першою їх думкою було що б то не стало утримати за собою свій суверенний пост і з його допомогою повернути собі втрачені позиції. Досить тільки скинути міністерство Барро і замінити його міністерством «National», і

тоді роялістські чиновники негайно змушені будуть залишити адміністративні будинки, а триколірний персонал з тріумфом повернеться назад. Національні збори вирішили скинути міністерство, і міністерство саме дало їм нагоду для нападу, зручнішої за яку Збори не могли б і придумати.

Згадаймо, що для селян Луї Бонапарт означав: геть податки! Шість днів сидів він у президентському кріслі, а на сьомий, 27 грудня, його міністерство запропонувало *зберегти податок на сіль,* скасований декретом тимчасового уряду. Податок на сіль поділяє з податком на вино привілей бути козлом відпущення старої фінансової системи Франції, особливо в очах сільського населення. Селянському обранцеві міністерство Барро не могло підказати більш ущипливої епіграми на його виборців, ніж слова: *відновлення податку на сіль.* З податком на сіль Бонапарт втратив свою революційну сіль,— Наполеон селянського повстання розтанув, як туманний привид, лишилася тільки загадкова фігура в роялістській інтризі буржуазії. І не без заміру міністерство Барро зробило цей безтактний акт грубого руйнування ілюзій першим урядовим актом президента.

Із свого боку, Конституанта з радістю вхопилася за можливість одночасно скинути міністерство і виступити проти селянського обранця в ролі захисниці селянських інтересів. Вона відкинула пропозицію міністра фінансів, зменшила соляний податок до однієї третини його попередньої величини, збільшивши таким чином на 60 мільйонів державний дефіцит у 560 мільйонів, і після цього *вотуму недовір'я* спокійно чекала відставки міністерства. Ось як мало розуміла вона новий світ, що її оточував, і своє власне становище, що змінилося. За міністерством стояв президент, а за президентом — шість мільйонів виборців, кожний з яких поклав у виборчу урну вотум недовір'я Конституанті. Конституанта повернула нації її вотум недовір'я. Сміховинний обмін! Конституанта забула, що її вотуми втратили примусовий курс. Відкинувши податок на сіль, вона тільки зміцнила рішення Бонапарта і його міністрів *«покінчити»* з нею. Почався довгий двобій, який заповнює собою всю другу половину її існування. *29 січня,* 21 березня, 8 травня були journées, вирішальними днями цієї кризи, провісниками *13 червня.*

Французи — наприклад Луї Блан — вбачали у 29 січня прояв конституційної суперечності між породженими загальним виборчим правом суверенними Національними зборами, що не підлягають розпускові, і президентом, який на папері відповідальний перед Зборами, а насправді, цілком так само, як Збори, санкціонований загальною подачею голосів,— навіть більше того: з'єднує в собі одному всі ті голоси, які розподілені і сто разів роздроблені між окремими членами Національних зборів; до того ж в руках президента перебуває вся виконавча влада, над якою Національні

збори витають тільки як моральна сила. Це тлумачення подій 29 січня сплутує словесну форму боротьби в парламенті, у пресі, в клубах з її дійсним змістом. Луї Бонапарт і Установчі національні збори зовсім не були односторонніми органами однієї й тієї ж конституційної влади, що протистояли один одному. Бонапарт не був виконавчою владою, що протистояла владі законодавчій. Бонапарт — це була сама вже встановлена буржуазна республіка, що протистояла знаряддям її встановлення, протистояла честолюбним інтригам та ідеологічним вимогам революційної фракції буржуазії, яка заснувала республіку, а тепер, на свій подив, побачила, що заснована нею республіка має вигляд зовсім як реставрована монархія, і яка тепер захотіла насильно продовжити установчий період з його умовами, його ілюзіями, його мовою та його персонажами і перешкодити дозрілій уже буржуазній республіці виступити в її цілком закінченому й характерному вигляді. Як Установчі національні збори були представником Кавеньяка, що знову звалився в їх середовище, так Бонапарт виступав представником ще не відокремлених від нього Законодавчих національних зборів, тобто Національних зборів уже встановленої буржуазної республіки.

Обрання Бонапарта могло дістати витлумачення тільки після того, як на місце *одного* імені були підставлені його різноманітні значення, після того, як це обрання повторилося на виборах нових Національних зборів. Мандат старих був скасований 10 грудня. Таким чином, 29 січня зіткнулися не президент і Національні збори *однієї й тієї самої* республіки, а, з одного боку, Національні збори республіки, що встановлювалась, з другого — президент уже встановленої республіки, дві влади, які втілювали два зовсім різні періоди у життєвому процесі республіки. В одному таборі стояла невелика фракція республіканської буржуазії, яка одна могла проголосити республіку, шляхом вуличної боротьби і терору вирвати її з рук революційного пролетаріату і намітити в конституції ідеальні риси цієї республіки; в другому — вся роялістська маса буржуазії, яка одна могла панувати в цій уже встановленій буржуазній республіці, могла зірвати з конституції її ідеологічне вбрання і з допомогою свого законодавства та своєї адміністрації насправді здійснити необхідні умови для поневолення пролетаріату.

Гроза, що вдарила 29 січня, готувалася протягом усього місяця. Конституанта хотіла своїм вотумом недовір'я змусити міністерство Барро піти у відставку. Але у відповідь на це міністерство Барро, із свого боку, запропонувало Конституанті висловити собі самій остаточне недовір'я, засудити себе на самогубство, декретувати свій *власний розпуск*. З намови міністерства, Рато, один з найбільш незначних депутатів, вніс 6 січня цю пропозицію в Конституанту, ту саму Конституанту, яка вже у серпні постанови-

ла не розпускати себе, поки не видасть цілого ряду органічних, доповнюючих конституцію законів. Прихильник міністерства, Фульд, заявив їй прямо, що її розпуск необхідний *«для відновлення розхитаного кредиту»*. Справді, хіба вона не підривала кредит, затягуючи тимчасовий стан і знову ставлячи під сумнів в особі Барро — Бонапарта, а в особі Бонапарта — уже встановлену республіку? Олімпієць Барро обернувся в несамовитого Орландо від думки, що у нього знову вирвуть нарешті-таки добутий ним пост прем'єр-міністра, не давши йому повтішатися ним і двох тижнів,— той самий пост, якого республіканці вже один раз змусили його чекати цілий «деценніум», тобто десять місяців. І ось Барро в поводженні з цими жалюгідними Зборами перевершив у тиранії самого тирана. Найм'якший вислів його був: «З ними неможливе ніяке майбутнє». І справді, вони були тепер тільки минулим. «Вони нездатні обставити республіку установами, які необхідні для її зміцнення» — іронічно додав він. І справді! Разом з винятковим антагонізмом Зборів щодо пролетаріату зламалася і їх буржуазна енергія, а з їх антагонізмом щодо роялістів знову ожив їх республіканський пафос. Таким чином, вони були подвійно нездатні зміцнити відповідними установами буржуазну республіку, якої вони вже не розуміли.

З допомогою пропозиції Рато міністерство викликало в усій країні цілу *бурю петицій;* щодня з усіх кутків Франції сипалися Конституанті на голову тюки billets-doux *, в яких її більш або менш категорично просили *розпустити* себе і скласти свій заповіт. Конституанта, із свого боку, викликала контрпетиції, в яких від неї вимагали лишатися в живих. Виборча боротьба між Наполеоном і Кавеньяком відновилась у вигляді боротьби шляхом петицій за і проти розпуску Зборів. Петиції повинні були стати додатковими коментарями до 10 грудня. Ця агітація тривала протягом усього січня.

У своєму конфлікті з президентом Конституанта не могла послатися на те, що вона є дітищем загального виборчого права, бо противники апелювали проти неї саме до загального виборчого права. Вона не могла спертися ні на яку правомірну владу, бо йшлося про боротьбу проти законної влади. Вона не могла скинути міністерство вотумами недовір'я, як вона спробувала це зробити ще 6 і 26 січня, тому що міністерство і не потребувало її довір'я. Їй лишався тільки *один* вихід — *повстання.* Бойову силу повстання становили *республіканська частина національної гвардії, мобільна гвардія* і центри революційного пролетаріату — *клуби.* Мобілі, герої червневих днів, становили в грудні організовану бойову силу республіканської фракції буржуазії, так само як до червневого повстання *національні майстерні* були організованою

* — любовних послань. *Ред.*

бойовою силою революційного пролетаріату. Подібно до того, як Виконавча комісія Конституанти, вирішивши покінчити з вимогами пролетаріату, що стали для неї нестерпними, грубо обрушилась на національні майстерні, так міністерство Бонапарта, вирішивши покінчити з вимогами республіканської фракції буржуазії, що стали нестерпними, обрушилось на мобільну гвардію. Воно постановило *розпустити мобільну гвардію*. Одна половина її була звільнена і викинута на вулицю, друга — дістала нову організацію, монархічну, замість демократичної, а платня її була знижена до рівня звичайної платні лінійних військ. Мобільна гвардія опинилася у становищі червневих інсургентів, і в газетах щодня почали з'являтися *публічні покаяння* мобілів, в яких вони визнавали свою вину, допущену у червні, і благали у пролетаріату прощення.

А *клуби?* З того моменту, як Установчі збори, висловивши недовір'я Барро, виявили в його особі недовір'я президенту, в особі президента — встановленій буржуазній республіці, а в її особі — буржуазній республіці взагалі, навколо Зборів з необхідності згуртувалися всі установчі елементи лютневої республіки, всі партії, які хотіли повалити існуючу республіку і насильно повернути її в попередній стан, перетворити її в республіку, яка виражала б їх власні класові інтереси і принципи. Те, що сталося, ніби і не відбувалося; те, що викристалізувалося з революційного руху, знову розчинилося; боротьба знову розпочалася за невиразну республіку лютневих днів, контури якої кожна партія визначала по-своєму. На мить партії знову зайняли свої старі лютневі позиції, не поділяючи, однак, лютневих ілюзій. Триколірні республіканці «National» знову почали спиратися на демократичних республіканців «Réforme», знову висунули їх як застрільників на авансцену парламентської боротьби. Демократичні республіканці знову почали спиратися на соціалістичних республіканців (27 січня публічний маніфест проголосив їх примирення та об'єднання) і готували в клубах грунт для своєї інсурекційної боротьби. Міністерська преса справедливо побачила в триколірних республіканцях «National» воскреслих червневих інсургентів. Щоб утриматися на чолі буржуазної республіки, вони поставили під сумнів саму буржуазну республіку. 26 січня міністр Фоше вніс закон про право спілок [168], у першому параграфі якого сказано: *«Клуби забороняються»*. Він запропонував негайно ж почати обговорення цього законопроекту, як такого, що не терпить зволікання. Конституанта відхилила питання про невідкладність, а 27 січня Ледрю-Роллен вніс підписану 230 депутатами пропозицію про віддання міністерства під суд за порушення конституції. Віддання міністерства під суд у такі моменти, коли це означало або безтактне виявлення безсилля судді, тобто більшості палати, або безсилий протест обвинувача проти самої цієї більшості,— ось той великий

революційний козир, який ця Гора-послідок з того часу стала пускати в хід у всякий вирішальний момент кризи. Бідна Гора, роздавлена тягарем свого власного імені!

Бланкі, Барбес, Распайль та інші намагалися 15 травня розігнати Установчі збори, увірвавшись на чолі паризького пролетаріату до залу їх засідань. Барро готував тим же Зборам моральне повторення 15 травня, маючи намір продиктувати їх саморозпуск і замкнути зал їх засідань. Ці самі Збори у свій час доручили Барро почати слідство проти винуватців травневих подій; а тепер, коли Барро став грати щодо них роль роялістського Бланкі, а вони почали шукати союзників проти нього в клубах, у революційного пролетаріату, у партії Бланкі,— тепер нещадний Барро почав мучити їх своєю пропозицією забрати травневих полонених з суду присяжних і передати їх винайденому партією «National» верховному судові — haute cour. Варто уваги, як страх за міністерський портфель зумів видобути з голови нашого Барро перли дотепності, гідні Бомарше! Після довгого вагання Збори прийняли його пропозицію. Щодо травневих інсургентів вони знову набули свого нормального характеру.

Якщо в боротьбі проти президента і міністрів Конституанта змушена була стати на шлях *повстання*, то в боротьбі проти Конституанти президент і міністри змушені були стати на шлях *державного перевороту*, бо у них не було ніякої законної можливості розпустити її. Але Конституанта була матір'ю конституції, а конституція — матір'ю президента. Шляхом державного перевороту президент скасовував конституцію, а разом з нею свою республіканську правову основу. Йому лишалося тоді висунути свої імператорські права; але імператорські права викликали до життя орлеаністські, а ті й інші знічувалися перед легітимістськими правами. Падіння законної республіки могло викликати торжество лише її антипода, легітимної монархії, бо в цей момент орлеаністи були тільки переможеними лютневих днів, а Бонапарт був тільки переможцем 10 грудня, і обидві партії могли протипоставити республіканській узурпації лише свої так само узурповані у монархії права. Легітимісти усвідомлювали, що стан справ їм сприяє, вони конспірували серед білого дня. Вони могли сподіватися знайти в генералі Шангарньє свого *Монка* [169]. Близькість *білої монархії* так само відкрито проголошувалася в їх клубах, як у клубах пролетарів — близькість *червоної республіки*.

Успішно придушене повстання врятувало б міністерство від усіх труднощів. «Законність нас убиває!» — вигукнув Оділон Барро. Повстання дало б змогу розпустити Конституанту під приводом salut public * і порушити конституцію заради самої ж

---

* — громадського порятунку. *Ред.*

конституції. Грубий виступ Оділона Барро в Національних зборах, пропозиція закрити клуби, усунення, що набуло розголосу, з посади 50 триколірних префектів і їх заміщення роялістами, розпуск мобільної гвардії, зневажливе ставлення Шангарньє до її начальників, повернення кафедри професорові Лерміньє, який уже при Гізо вважався неприйнятним, терпимість щодо вихваток легітимістів — усе це мало на меті викликати повстання. Але повстання мовчало. Воно чекало сигналу від Конституанти, а не від міністерства.

Нарешті, настало 29 січня, день, коли мала обговорюватись пропозиція Матьє де ла Дрома про безумовне відхилення пропозиції Рато. Легітимісти, орлеаністи, бонапартисти, мобільна гвардія, Гора, клуби — кожний конспірував у цей день, конспірував стільки ж проти свого мнимого ворога, скільки й проти свого мнимого союзника. Бонапарт, верхи, оглядав частини військ на площі Згоди, Шангарньє акторствував, роблячи ефектні стратегічні маневри, Конституанта побачила будинок своїх засідань оточеним військами. Центр усіх перехресних надій, побоювань, сподівань, заворушень, напружень, змов — Збори, хоробрі, як лев, не вагалися ні на хвилину в цей більш ніж будь-коли серйозний для них всесвітньо-історичний момент. Вони вчинили, як той борець, який не тільки боявся застосувати свою власну зброю, а й відчував, що він зобов'язаний зберегти в цілості зброю свого противника. З презирством до смерті підписали вони свій власний смертний вирок і відкинули безумовне відхилення пропозиції Рато. Опинившись самі ж в стані облоги, вони поклали край своїй установчій діяльності, необхідним обрамленням якої був стан облоги Парижа. Їхня помста була гідна їх: на другий день вони призначили слідство з приводу страху, який міністерство нагнало на них 29 січня. Гора виявила брак революційної енергії і політичного смислу, дозволивши партії «National» використати себе як оповісника у цій великій комедії інтриг. Партія «National» зробила останню спробу утримати за собою у встановленій уже буржуазній республіці монополію влади, яку вона мала у період виникнення республіки. Вона зазнала фіаско.

Якщо в січневій кризі йшлося про існування Конституанти, то в кризі 21 березня стояло питання про існування конституції; у першому випадку йшлося про персонал партії «National», у другому — про її ідеал. Зрозуміло, «добропорядні» республіканці дешевше продали свою надхмарну ідеологію, ніж земне володіння урядовою владою.

21 березня на порядку денному Національних зборів стояв законопроект Фоше, спрямований проти права спілок: *насильствене закриття клубів.* Стаття 8 конституції гарантує всім французам право спілок. Отже, заборона клубів була явним порушенням конституції, і сама Конституанта мала санкціонувати осквернення

своєї святині. Але ж клуби були збірними пунктами революційного пролетаріату, ареною його конспіративної діяльності. Самі Національні збори заборонили коаліції робітників проти своїх буржуа. А чим були клуби, як не коаліцією всього робітничого класу проти всього буржуазного класу, як не організацією окремої робітничої держави, спрямованої проти буржуазної держави? Хіба всі вони не були установчими зборами пролетаріату, хіба всі вони не були готовими до бою загонами армії повстання? Конституція насамперед повинна була конституювати панування буржуазії; отже, під правом спілок вона, очевидно, розуміла існування тільки тих спілок, які сумісні з пануванням буржуазії, тобто з буржуазним ладом. Якщо конституція, дотримуючись пристойності щодо теорії, обмежувалася загальними формулами, то хіба не було уряду і Національних зборів, щоб тлумачити її і застосовувати в окремих випадках? І якщо уже в первісну епоху республіки клуби фактично були заборонені через стан облоги, то невже їх не можна заборонити на законній підставі в упорядкованій, установленій республіці? Триколірні республіканці могли висунути проти такого прозаїчного тлумачення конституції тільки пишномовну фразеологію конституції. Частина їх, Паньєр, Дюклер та інші, голосувала за міністерство і таким чином дала йому більшість. Інша частина, з архангелом Кавеньяком і отцем церкви Маррастом на чолі, після прийняття статті про заборону клубів пішла разом з Ледрю-Ролленом і Горою у приміщення однієї з комісій — і «раду радила». Національні збори були паралізовані, вони вже не налічували законної кількості голосів, необхідної для прийняття рішення. Тут пан Крем'є вчасно нагадав, сидячи у приміщенні комісії, що дорога звідси веде прямо на вулицю і що тепер уже не лютий 1848 р., а березень 1849 року. Партія «National», раптом прозрівши, повернулася до залу засідань Національних зборів, а за нею — знову обдурена Гора, яку постійно мучили революційні потуги і яка так само постійно шукала конституційного виходу і почувала себе завжди все-таки більше на своєму місці за спиною буржуазних республіканців, ніж попереду революційного пролетаріату. Так закінчилася ця комедія. Сама Конституанта постановила, що порушення тексту конституції є єдино правильним тлумаченням її смислу.

Лишилося врегулювати ще один пункт: відношення встановленої республіки до європейської революції, її *зовнішню політику*. 8 травня 1849 р. в Установчих зборах, які доживали свої останні дні, панувало надзвичайне збудження. На порядку денному стояв напад французької армії на Рим, відбиття її римлянами, її політична ганьба і воєнне фіаско, зрадницьке вбивство Римської республіки, вчинене Французькою республікою, перший італійський похід другого Бонапарта [170]. Гора ще раз пустила у хід свій головний козир: Ледрю-Роллен поклав на стіл голови незмінний

обвинувальний акт проти міністерства, на цей раз спрямований і проти Бонапарта, у справі про порушення конституції.

Мотив 8 травня повторився пізніше у мотиві 13 червня. Подивимось, чим була ця римська експедиція.

Кавеньяк уже в середині листопада 1848 р. послав військовий флот у Чівіта-Веккію, щоб захистити папу, взяти його на борт і перевезти у Францію. Папа повинен був дати своє благословення «добропорядній» республіці і забезпечити обрання Кавеньяка у президенти. Разом з папою Кавеньяк хотів піймати на гачок попів, разом з попами — селян, а з селянами — президентство. Будучи щодо своєї найближчої мети виборчою рекламою, експедиція Кавеньяка у той же час була протестом і погрозою проти римської революції. В ній у зародку була інтервенція Франції на користь папи.

Ця інтервенція на користь папи і проти Римської республіки в союзі з Австрією і Неаполем була вирішена 23 грудня на першому засіданні ради міністрів Бонапарта. Фаллу в міністерстві — це означало папа в Римі, і до того ж у папському Римі. Бонапартові вже не потрібен був папа, щоб стати президентом селян, але йому потрібне було збереження папської влади для того, щоб зберегти за собою селян. Їх легковір'я зробило його президентом. Разом з вірою вони втрачали легковір'я, а з папою — віру. Що ж до об'єднаних орлеаністів і легітимістів, які панували ім'ям Бонапарта, то, адже, перш ніж відновити короля, треба було відновити владу, яка освячує королів. І справа не тільки в їх роялізмі — адже без старого Рима, підлеглого світській владі папи, немає папи, без папи немає католицизму, без католицизму немає французької релігії, а без релігії що стало б із старим французьким суспільством? Іпотека селянина на небесні блага є гарантією для іпотеки буржуа на селянські землі. Отже, римська революція була таким же страшним посяганням на власність, на буржуазний порядок, як і червнева революція. Відновлене панування буржуазії у Франції вимагало реставрації папської влади в Римі. Нарешті, в особі римських революціонерів завдавався удар союзникам французьких революціонерів; союз контрреволюційних класів у встановленій Французькій республіці знайшов своє природне доповнення в союзі Французької республіки із Священним союзом, з Неаполем і Австрією. Рішення ради міністрів від 23 грудня не було таємницею для Конституанти. Уже 8 січня Ледрю-Роллен зробив про це запит міністерству, міністерство відреклося, і Збори перейшли до чергових справ. Чи повірили вони словам міністерства? Ми знаємо, що весь січень вони тільки те й робили, що виносили йому вотуми недовір'я. Але якщо брехати входило в роль міністерства, то в роль Зборів входила удавана віра в цю брехню, що рятувала республіканський декорум.

Тим часом П'ємонт був розбитий, Карл-Альберт зрікся престолу, австрійська армія стукала у ворота Франції [171], Ледрю-Роллен

вніс рішучий запит. Але міністерство довело, що воно лише продовжувало у Північній Італії політику Кавеньяка, який, у свою чергу, продовжував політику тимчасового уряду, тобто Ледрю-Роллена. На цей раз воно навіть дістало у Національних зборів вотум довір'я і було уповноважене тимчасово зайняти підходящий пункт у Північній Італії, що повинно було підкріпити мирні переговори з Австрією про неподільність сардінських володінь і про римське питання. Відомо, що доля Італії вирішується на полях бою Північної Італії. Тому треба було або допустити, щоб слідом за Ломбардією і П'ємонтом впав і Рим, або ж Франція повинна була оголосити війну Австрії, а разом з нею і європейській контрреволюції. Невже Національні збори прийняли раптом міністерство Барро за старий Комітет громадського порятунку [172]? Або самих себе за Конвент? Для чого ж треба було французьким військам займати якийсь пункт у Північній Італії? За цим прозорим покровом ховали експедицію проти Рима.

14 квітня 14 000 солдатів під командуванням Удіно вирушили морем у Чівіта-Веккію; 16 квітня Збори вотували міністерству кредит у 1 200 000 франків, щоб протягом трьох місяців тримати напоготові у водах Середземного моря французьку ескадру, призначену для інтервенції. Таким чином, вони дали міністерству в руки всі засоби для інтервенції проти Рима, удаючи, ніби змушують його діяти проти Австрії. Вони не бачили, що робить міністерство, а лише слухали, що воно говорить. Такої віри не можна було б знайти і в Ізраїлі. Установчі збори потрапили в таке становище, коли вони не сміли знати, що повинна робити встановлена республіка.

Нарешті, 8 травня була розіграна остання сцена комедії. Конституанта зажадала від міністерства негайних заходів, щоб вернути італійську експедицію до поставленої перед нею мети. Бонапарт того ж вечора вмістив у «Moniteur» листа, в якому висловив найбільшу вдячність Удіно. 11 травня Збори відхилили обвинувальний акт проти цього самого Бонапарта і його міністрів. А Гора, замість того щоб розірвати цю сіть брехні, зробила трагедію з парламентської комедії, щоб самій зіграти в ній роль Фук'є-Тенвіля, але під взятою напрокат левовою шкурою Конвенту виявила тільки свою власну дрібнобуржуазну телячу шкуру!

Друга половина життя Конституанти зводиться до такого: 29 січня вона визнає, що роялістські фракції буржуазії є природними володарями в установленій нею республіці, 21 березня — що порушення конституції є її здійснення, і 11 травня — що широкомовно проголошений пасивний союз Французької республіки з європейськими народами, які борються за своє визволення, означає її активний союз з європейською контрреволюцією.

Перш ніж зійти зі сцени, ці жалюгідні Збори зробили собі втіху ще за два дні до роковин свого народження, 4 травня, від-

хилити пропозицію про амністію для червневих інсургентів. Втративши всю свою владу, смертельно зненавиджені народом, грубо відштовхнуті, зневажливо відкинуті буржуазією, знаряддям якої вони були, змушені в другій половині свого існування відрікатися від першої, позбавлені своїх республіканських ілюзій, без великих справ у минулому, без надій у майбутньому, живцем згниваючи частинами, Установчі збори вміли тільки гальванізувати свій власний труп, раз у раз викликаючи перед собою привид червневої перемоги, знову переживаючи її, знову і знову засуджуючи вже засуджених і пересвідчуючись таким способом у своєму існуванні. Вампір, що живився кров'ю червневих інсургентів!

Вони лишили після себе колишній державний дефіцит, збільшений витратами червневих днів, скасуванням соляного податку, винагородами, які вони дали власникам плантацій за скасування рабства негрів, витратами на римську експедицію, нарешті, знищенням податку на вино; цей податок Установчі збори скасували перед самою своєю смертю, як злобний старик, що радий нав'язати своєму щасливому спадкоємцеві компрометуючий обов'язок честі.

У перших числах березня почалася виборча кампанія для виборів у *Законодавчі національні збори.* Дві основні групи виступали одна проти одної: *партія порядку* і *демократично-соціалістична,* або *червона, партія;* між ними стояли *«друзі конституції»,*— під цим ім'ям триколірні республіканці «National» намагалися представити окрему партію. *Партія порядку* утворилася зараз же після червневих днів, але тільки після того, як 10 грудня дало можливість їй відштовхнути від себе кліку «National», кліку буржуазних республіканців, розкрилася таємниця її існування — *коаліція орлеаністів і легітимістів в о д н у партію.* Буржуазний клас розпадався на дві великі фракції, які по черзі посідали монополію влади: *великі землевласники* — в період *Реставрації, фінансова аристократія* і *промислова буржуазія* — в період *Липневої монархії. Бурбон* — таке було королівське ім'я для переважного впливу інтересів однієї фракції; *Орлеан* — королівське ім'я для переважного впливу інтересів другої фракції; тільки в *безіменному царстві республіки* обидві фракції могли відстоювати свої спільні класові інтереси, стоячи на рівних началах при владі, не припиняючи в той же час свого суперництва. Якщо буржуазна республіка не могла бути нічим іншим, як вищою і суто вираженою формою панування всього класу буржуазії, то чим же ще вона могла бути, як не пануванням орлеаністів, доповнених легітимістами, і пануванням легітимістів, доповнених орлеаністами, *синтезом Реставрації і Липневої монархії?* Буржуазні республіканці «National» зовсім не були представниками якоїсь великої фракції свого класу, яка спирається на економічну основу. Їх значення та їх історичне покликання полягали тільки в тому, що в період монархії,

на противагу обом буржуазним фракціям, які знали кожна тільки свій *особливий* режим, вони висунули загальний режим буржуазного класу, *безіменне царство республіки,* ідеалізуючи і прикрашаючи його античними арабесками, але вітаючи в ньому насамперед, звичайно, панування своєї кліки. Якщо партія «National» була збита з пантелику, коли побачила на вершині заснованої нею республіки об'єднаних роялістів, то і роялісти такою ж мірою помилялися щодо факту свого спільного панування. Вони не розуміли, що коли кожна з їх фракцій, взята окремо, була роялістська, то продукт їх хімічного сполучення неминуче повинен бути *республіканським;* вони не розуміли, що біла і голуба монархії повинні були нейтралізуватися в триколірній республіці. Антагонізм щодо революційного пролетаріату і перехідних класів, що дедалі більше тяжіли до нього, як до свого центру, змусив обидві фракції партії порядку напружувати всю свою об'єднану силу і зберігати організацію цієї об'єднаної сили; кожна з фракцій повинна була на противагу реставраторським і виключним прагненням другої висувати спільне панування, тобто *республіканську форму* панування буржуазії. І ось ми бачимо, що ці роялісти, які спочатку ще вірили в негайну реставрацію, які потім з піною на губах, з прокльонами зберігали республіканську форму, визнають, нарешті, що можуть ужитися тільки в республіці, і відкладають реставрацію на невизначений час. Спільне панування само по собі посилювало кожну з обох фракцій і робило її ще менш здатною та схильною підкоритися іншій, тобто реставрувати монархію.

Партія порядку відкрито проголосила у своїй виборчій програмі панування буржуазного класу, тобто збереження життєвих умов його панування: *власності, сім'ї, релігії, порядку!* Звичайно, класове панування буржуазії і умови цього класового панування вона виставляла як панування цивілізації і як необхідні умови матеріального виробництва, а так само і випливаючих з нього суспільних відносин обігу. Партія порядку мала у своєму розпорядженні величезні кошти, вона організувала по всій Франції свої відділення, мала на утриманні всіх ідеологів старого ладу, користувалася усім впливом існуючої урядової влади, мала дарове васальне військо в усій масі дрібних буржуа і селян, які були ще далекі від революційного руху і вбачали у магнатах власності природних захисників своєї дрібної власності та її дрібних забобонів. Представлена по всій країні безліччю маленьких королів, партія порядку могла покарати, як бунтівників, усіх, хто відкинув би її кандидатів, звільнити бунтівливих робітників, непокірних наймитів, прислугу, прикажчиків, залізничних чиновників, писарів, усіх підлеглих їй у цивільному житті службовців. Нарешті, подекуди партія порядку могла підтримувати легенду, нібито республіканська Конституанта перешкодила Бонапарту,

обранцеві 10 грудня, виявити свою чудодійну силу. Говорячи про партію порядку, ми не мали на увазі бонапартистів. Вони не були серйозною фракцією буржуазного класу — це була суміш старих забобонних інвалідів і молодих невіруючих авантюристів.— Партія порядку перемогла на виборах і послала величезну більшість у Законодавчі збори.

Перед лицем коаліції контрреволюційної буржуазії всі уже революціонізовані елементи дрібної буржуазії і селянства природно повинні були об'єднатися з головним носієм революційних інтересів, з революційним пролетаріатом. Ми бачили, як парламентські поразки штовхали демократичних представників дрібної буржуазії в парламенті, тобто Гору, до союзу з соціалістичними представниками пролетаріату і як відхилення concordats à l'amiable, грубе відстоювання буржуазних інтересів і банкротство штовхали справжню дрібну буржуазію поза парламентом на зближення із справжніми пролетарями. 27 січня Гора і соціалісти відсвяткували своє примирення; на великому лютневому банкеті 1849 р. вони знову підтвердили цей акт об'єднання. Партія соціальна і партія демократична, партія робітників і партія дрібних буржуа, об'єдналися в *соціально-демократичну,* тобто в *червону, партію.*

На мить паралізована агонією, що настала за червневими днями, Французька республіка пережила з часу припинення стану облоги, з 19 жовтня, безперервний ряд гарячкових потрясінь. Спочатку боротьба за президентство; потім боротьба президента з Конституантою; боротьба за клуби; процес в Бурже [173], у якому — в порівнянні з дрібними фігурами президента, об'єднаних роялістів, «добропорядних» республіканців, демократичної Гори і соціалістичних доктринерів пролетаріату — його справжні революціонери постали такими первісними титанами, яких тільки всесвітній потоп міг лишити на поверхні суспільства або які тільки можуть передувати суспільному потопові; передвиборна агітація; страта убивців Бреа [174]; безперервні процеси у справах преси; насильницькі поліцейські втручання уряду в банкети; зухвалі провокації роялістів; портрети Луї Блана і Коссідьєра біля ганебного стовпа; невпинна боротьба між Установчими зборами і встановленою республікою, боротьба, що кожного разу повертала революцію до її вихідного пункту, кожного разу обертала переможця в переможеного, переможеного — в переможця, в одну мить змінювала становище партій і класів, їх розриви і з'єднання; швидкий хід європейської контрреволюції; славна боротьба угорців; німецькі повстання [175]; римська експедиція; ганебна поразка французької армії перед воротами Рима — у цьому вихорі руху, в цьому тяжкому і неспокійному ході історії, у цьому драматичному припливі і відпливі революційних пристрастей, надій і розчарувань різні класи французького суспільства повинні були обчислювати тижнями періоди свого розвитку, які раніше обчис-

лювалися півстоліттями. Значна частина селян, а також і ряд провінцій були революціонізовані. Вони не тільки розчарувалися в Наполеоні,— партія червоних давала їм замість імені зміст, замість ілюзорної свободи від податків — повернення сплаченого легітимістам мільярда, врегулювання іпотек і знищення лихварства.

Навіть армія була заражена революційною гарячкою. Голосуючи за Бонапарта, вона голосувала за перемогу, а він приніс їй поразку. Вона голосувала в його особі за маленького капрала [176], за яким приховується великий полководець революції, а він повернув їй поважних генералів, за якими приховується звичайний капрал. Безперечно, червона партія, тобто об'єднана демократична партія, повинна була добитися якщо не перемоги, то все-таки великих успіхів: Париж, армія, значна частина провінцій повинні були голосувати за неї. *Ледрю-Роллен,* вождь Гори, був обраний п'ятьма департаментами; жоден вождь партії порядку не здобув такої перемоги, жодне ім'я з рядів власне пролетарської партії. Це обрання розкриває нам таємницю демократично-соціалістичної партії. З одного боку, Гора, цей парламентський авангард демократичної дрібної буржуазії, змушена була об'єднатися з соціалістичними доктринерами пролетаріату, а пролетаріат, зазнавши у червні тяжкої матеріальної поразки, змушений був шукати шляхи до нового піднесення в інтелектуальних перемогах; оскільки розвиток усіх інших класів ще не давав можливості пролетаріатові захопити революційну диктатуру, він змушений був кинутися в обійми до доктринерів свого визволення, до засновників соціалістичних сект. З другого боку, революційні селяни, армія, провінції стали на бік Гори. До Гори, таким чином, перейшло командування над об'єднаними революційними силами, а її угода з соціалістами усунула всякий розкол у революційному таборі. В другій половині існування Конституанти Гора втілювала в собі її республіканський пафос і змусила забути свої гріхи у період тимчасового уряду, Виконавчої комісії і червневих днів. У міру того, як партія «National» відповідно до своєї половинчатої природи дозволяла роялістському міністерству себе придушити, партія Гори, усунена зі сцени у період всемогутності партії «National», тепер підпімалась і набувала значення як представниця революції в парламенті. Справді, партія «National» нічого не могла протипоставити іншим, роялістським фракціям, крім честолюбних осіб та ідеалістичного базікання. Партія Гори, навпаки, представляла масу, що хиталася між буржуазією і пролетаріатом, матеріальні інтереси якої вимагали демократичних установ. У боротьбі проти Кавеньяка і Марраста Ледрю-Роллен і Гора стояли на грунті справжньої революції, і усвідомлення цієї важливої ролі надавало їм тим більшої хоробрості, що вияв революційної енергії обмежувався парламентськими вихватками, складанням обвинувальних актів, погрозами, підвищенням голосу, громовими

промовами і крайнощами, які не йшли далі фраз. Селяни були приблизно в такому ж становищі, як і дрібні буржуа, їх соціальні вимоги були приблизно ті самі. Тому всі середні верстви суспільства, оскільки їх захопив революційний рух, повинні були вбачати у Ледрю-Роллені свого героя. Ледрю-Роллен був головною постаттю демократичної дрібної буржуазії. У боротьбі з партією порядку повинні були висунутися на перше місце насамперед напівконсервативні, напівреволюційні і цілком утопічні реформатори цього порядку.

Партія «National», «друзі конституції quand même *», républicains purs et simples ** були зовсім розбиті на виборах. Мізерна меншість їх потрапила у законодавчу палату; їх найбільш відомі вожді зникли зі сцени, серед них навіть Марраст, головний редактор і Орфей «добропорядної» республіки.

28 травня [177] відкрилися Законодавчі збори, 11 червня відновилася сутичка 8 травня. Ледрю-Роллен від імені Гори подав обвинувальний акт проти президента і міністерства у зв'язку з порушенням конституції, бомбардуванням Рима. 12 червня Законодавчі збори відхилили цей обвинувальний акт, як відхилили його Установчі збори 11 травня, але на цей раз пролетаріат примусив Гору вийти на вулицю,— правда, не для вуличної боротьби, а для вуличної процесії. Досить сказати, що Гора стояла на чолі цього руху, щоб зрозуміти, що цей рух був придушений і що червень 1849 р. був стільки ж смішною, скільки й нікчемною пародією на червень 1848 року. Великий відступ 13 червня затьмарив хіба тільки ще більший звіт про битву, поданий Шангарньє, якого партія порядку терміново зробила великою людиною. Кожна суспільна епоха потребує своїх великих людей і, якщо їх немає, вона їх винаходить, як говорить Гельвецій.

20 грудня існувала тільки одна половина встановленої буржуазної республіки — *президент,* 28 травня вона була доповнена другою половиною — *Законодавчими зборами.* У червні 1848 р. встановлювана буржуазна республіка була позначена в метричній книзі історії безприкладною битвою проти пролетаріату; в червні 1849 р. встановлена буржуазна республіка була позначена в цій книзі несказанною комедією, розіграною нею з дрібною буржуазією. Червень 1849 р. був Немезідою, що мстила за червень 1848 року. В червні 1849 р. не робітники були переможені, а розбиті були дрібні буржуа, які стояли між робітниками і революцією. Червень 1849 р. був не кривавою трагедією, що розігралася між найманою працею і капіталом, а жалюгідною п'єсою, що загрожувала в'язницею, п'єсою, розіграною боржником і кредитором. Партія порядку перемогла, вона стала всемогутня,— вона повинна була показати тепер свою сутність.

* — що б то не стало, незважаючи ні на що. *Ред.*
** — чисті республіканці. *Ред.*

III

НАСЛІДКИ 13 ЧЕРВНЯ 1849 р.

20 грудня голова Януса *конституційної республіки* показала тільки *одне* своє лице, виконавче, з розпливчасто-плескатими рисами Луї Бонапарта. 28 травня 1849 р. вона показала друге своє лице, *законодавче*, усе в шрамах, які лишили після себе оргії Реставрації і Липневої монархії. Законодавчі національні збори означали завершення створення *конституційної республіки*, тобто республіканської форми держави, форми, в якій конституйовано панування буржуазного класу, отже, спільне панування обох великих роялістських фракцій, що являють собою в сукупності французьку буржуазію, об'єднаних легітимістів і орлеаністів, панування *партії порядку*. В той час як Французька республіка стала, таким чином, власністю коаліції роялістських партій, європейська коаліція контрреволюційних держав розпочала загальний хрестовий похід проти останніх притулків березневих революцій. Росія вторглась в Угорщину, прусські війська рушили проти армії, що билася за імперську конституцію, а Удіно бомбардував Рим. Європейська криза явно наближалася до вирішального поворотного пункту, погляди всієї Європи були звернені до Парижа, а погляди всього Парижа — до *Законодавчих зборів*.

11 червня Ледрю-Роллен зійшов на їх трибуну. Він не виголосив промови, він лише сформулював звинувачення проти міністрів, голе, без прикрас, фактичне, стисле, тяжке звинувачення.

Напад на Рим є напад на конституцію, напад на Римську республіку є напад на Французьку республіку. У статті V конституції сказано: «Французька республіка ніколи не використовує своїх військових сил проти свободи якого б то не було народу», а президент повертає французькі війська проти римської свободи. Стаття 54 конституції забороняє виконавчій владі оголошувати яку б то не було війну без згоди Національних зборів *. Постанова Конституанти від 8 травня категорично наказувала міністрам якнайшвидше вернути римську експедицію до її первісної мети, отже, вона не менш категорично забороняла війну проти Рима,— тим часом Удіно бомбардує Рим. Ледрю-Роллен свідчився, таким чином, самою конституцією у звинуваченні проти Бонапарта і його міністрів. Роялістській більшості Національних зборів він, трибун конституції, кинув в обличчя грізну заяву: «Республіканці зуміють змусити поважати конституцію всіма засобами, хоч би навіть силою зброї!» — «*Силою зброї!*» — стоголосою луною озвалася Гора. Більшість відповіла страшенним шумом; голова На-

* Тут і далі до кінця праці під Національними зборами маються на увазі Законодавчі національні збори, що діяли з 28 травня 1849 по грудень 1851 р. (Легіслатива). *Ред.*

ціональних зборів * закликав Ледрю-Роллена до порядку; Ледрю-Роллен повторив свою визивну заяву і на закінчення поклав на стіл голови пропозицію віддати під суд Бонапарта і його міністрів. Національні збори більшістю в 361 голос проти 203 голосів вотували в питанні про бомбардування Рима звичайний перехід до чергових справ.

Невже Ледрю-Роллен сподівався побити Національні збори з допомогою конституції, а президента — з допомогою Національних зборів?

Конституція, звичайно, забороняла всякий напад на свободу чужоземних народів, але, за словами міністерства, французька армія нападала в Римі не на «свободу», а на «деспотизм анархії». Хіба Гора, всупереч всьому своєму досвідові в Установчих зборах, все ще не розуміла, що тлумачення конституції належить не тим, хто її склав, а лише тим, хто її прийняв? Що її текст треба тлумачити в його життєздатному смислі і що буржуазний смисл — єдиний життєздатний смисл її? Що Бонапарт і роялістська більшість Національних зборів були справжніми тлумачами конституції, так само як піп є справжнім тлумачем біблії, а суддя — справжнім тлумачем закону? Невже Національні збори, які тільки що вийшли з лона загальних виборів, повинні були вважати, що вони зв'язані заповітом мертвої Конституанти, коли і за життя її така людина, як Оділон Барро, порушувала її волю? Посилаючись на рішення Конституанти від 8 травня, хіба Ледрю-Роллен забув, що ця сама Конституанта 11 травня відкинула його першу пропозицію про віддання під суд Бонапарта і його міністрів, що вона виправдала президента й міністрів і таким чином санкціонувала бомбардування Рима як «конституційне», що по суті він тільки апелював проти вже виголошеного вироку, притому апелював від республіканської Конституанти до роялістської Легіслативи? Конституція сама закликає на допомогу повстання, в окремій статті закликаючи кожного громадянина охороняти її. Ледрю-Роллен спирався на цю статтю. Але, з другого боку, хіба не для захисту конституції встановлено державні влади, хіба порушення конституції не починається лише з того моменту, коли одна з державних конституційних влад повстає проти іншої? Тим часом, президент республіки, міністри республіки, Національні збори республіки були між собою в найгармонійнішій згоді.

Те, що намагалася влаштувати Гора 11 червня, було «*повстанням у межах чистого розуму*», тобто суто *парламентським повстанням*. Вона сподівалась, що більшість Зборів, налякана перспективою збройного повстання народних мас, знищить в особі Бонапарта і його міністрів свою власну владу і значення свого власного

* — Андре-Марі Дюпен. *Ред.*

обрання. Хіба Конституанта не намагалася вже подібним способом скасувати обрання Бонапарта, коли вона так уперто наполягала на відставці міністерства Барро — Фаллу?

Хіба не було прикладів з часів Конвенту, коли парламентські повстання раптом робили докорінний переворот у відносинах більшості і меншості,— чому ж не вдасться молодій Горі те, що вдавалося старій? — та й обстановка моменту не здавалася несприятливою для такої справи. Народне збудження в Парижі дійшло до такої міри, що почало викликати тривогу; судячи з голосування на виборах, армія не була прихильна до уряду, більшість Законодавчих зборів була ще надто молода, щоб зорганізуватися, до того ж вона складалася з людей старих. Якби Горі вдалося парламентське повстання, кермо правління перейшло б безпосередньо в її руки. Демократична дрібна буржуазія, із свого боку, як завжди, нічого так пристрасно не бажала, як того, щоб боротьба відбулася над її головою, у хмарах, між тінями членів парламенту. Нарешті, шляхом парламентського повстання як демократична дрібна буржуазія, так і її представниця, Гора, досягали своєї великої мети: розбити могутність буржуазії, не розв'язуючи рук пролетаріатові, не даючи йому показатися інакше, як віддалік; пролетаріат був би використаний, не стаючи небезпечним.

Після вотуму Національних зборів від 11 червня відбулося побачення кількох членів Гори з делегатами таємних робітничих товариств [178]. Делегати наполягали на тому, щоб почати повстання того ж вечора. Гора рішуче відкинула цей план. Вона нізащо не хотіла випустити із своїх рук керівництво рухом; до своїх союзників вона ставилася з такою ж підозрою, як і до своїх ворогів, і вона мала рацію. Спогад про червень 1848 р. ніколи ще так живо не хвилював ряди паризького пролетаріату. Проте він був зв'язаний союзом з Горою. Вона представляла у парламенті більшість департаментів, вона перебільшувала свій вплив в армії, в її розпорядженні була демократична частина національної гвардії, нарешті, вона мала моральну підтримку крамарів. Почати повстання у цей момент всупереч волі Гори — це означало для пролетаріату, ряди якого до того ж поріділи від холери й від безробіття, що розігнало значну масу його з Парижа, марно повторити червневі дні 1848 р., коли немає тієї ситуації, яка штовхала його тоді на відчайдушну боротьбу. Робітничі делегати зробили те, що єдино було розумно. Вони зобов'язали Гору *скомпрометувати* себе, тобто вийти за межі парламентської боротьби, в разі, якщо її обвинувальний акт буде відкинутий. Протягом усього 13 червня пролетаріат займав ту ж скептично-спостережну позицію і вичікував серйозної, безповоротної сутички між демократичною національною гвардією і армією, щоб кинутися тоді в боротьбу і штовхнути революцію далі нав'язаної їй дрібнобуржуазної мети. На випадок перемоги вже було організовано пролетарську комуну,

яка повинна була діяти поряд з офіційним урядом. Паризьких робітників навчила кривава червнева школа 1848 року.

12 червня міністр Лакрос сам вніс у Законодавчі збори пропозицію перейти до негайного обговорення обвинувального акта. За ніч уряд вжив усіх заходів для оборони і нападу; більшість Національних зборів мала твердий намір примусити вийти на вулицю бунтівливу меншість, сама меншість не могла вже відступити, жереб було кинуто; 377 голосів проти 8 відкинули обвинувальний акт; Гора, що відмовилася від участі в голосуванні, сповнена злоби, кинулась у зали пропаганди «миролюбної демократії», в редакцію газети «Démocratie pacifique».

Вихід з будинку парламенту зламав силу Гори, подібно до того як гігант Антей, втрачаючи зв'язок з землею, своєю матір'ю, втрачав і свою силу. Самсони у стінах Законодавчих зборів, її прихильники стали звичайними філістерами в залах «миролюбної демократії». Розгорілися довгі, шумні й пусті дебати. Гора була сповнена рішучості змусити поважати конституцію будь-якими засобами, «*але тільки не силою зброї*». В цьому рішенні її підтримали маніфест [179] і депутація «друзів конституції». «Друзями конституції» називали себе уламки кліки «National», партії буржуазних республіканців. У той час як з уцілілих представників її в парламенті шість голосували *проти*, а всі інші *за* відхилення обвинувального акта, в той час як *Кавеньяк* віддав свою шаблю в розпорядження партії порядку, більш значна позапарламентська частина кліки жадібно вхопилася за нагоду, що випала, вийти із свого становища політичних паріїв і протиснутися в ряди демократичної партії. Справді, хіба вони не були природними зброєносцями цієї партії, що сховалася за їх щит, за їх *принцип*, за *конституцію!*

До самого ранку «Гора» мучилася в родах. Вона народила «*прокламацію до народу*», що з'явилася ранком 13 червня в більш-менш скромних куточках двох соціалістичних газет [180]. Ця прокламація оголошувала «*поза конституцією*» (hors la Constitution) президента, міністрів та більшість Законодавчих зборів і закликала «піднятися» національну гвардію, армію, а наприкінці також і народ. «*Хай живе конституція!*» було її паролем,— паролем, який означав не що інше, як «*геть революцію!*»

Конституційній прокламації Гори відповідала так звана *мирна демонстрація*, влаштована 13 червня дрібними буржуа. Це була вулична процесія від Шато-д'О по бульварах; 30 000 чоловік, здебільшого національні гвардійці, без зброї, впереміш з членами таємних робітничих секцій, ішли по бульварах з вигуками: «*Хай живе конституція!*». Самі демонстранти вигукували цей лозунг механічно, холодно, не від щирого серця, і замість того, щоб посилюватися до громових перекатів, ці вигуки викликали іронічний відгук у народу, який натовпом стояв на тротуарах. Багатоголосому

співові бракувало грудного голосу. А коли процесія порівнялася з будинком засідань «друзів конституції» і на фронтоні його з'явився найманий герольд конституції, який, розмахуючи з усієї сили своїм клакерським капелюхом і надриваючи свої неймовірні легені, засипав паломників градом покликів *«хай живе конституція!»,*— здавалося, самі учасники процесії на мить відчули весь комізм становища. Відомо, що процесія, дійшовши до рогу вулиці де ла Пе і бульварів, зустріла зовсім не парламентський прийом з боку драгунів та стрільців Шангарньє і що учасники в одну мить порозбігалися на всі боки і лише на бігу слабо вигукували «до зброї!», щоб виконати парламентський заклик 11 червня до повстання.

Більшість членів Гори, що зібралися на вулиці Азар, розбіглася в той момент, коли насильствений розгін мирної процесії, глухі чутки про вбивство беззбройних громадян на бульварах, дедалі зростаюча тривога на вулицях — усе, здавалося, провіщало наближення повстання. *Ледрю-Роллен,* на чолі невеликої групи депутатів, урятував честь Гори. Під захистом паризької артилерії, яка зайняла Пале-Насіональ, вони рушили до Консерваторії мистецтв і ремесел, куди мали прибути 5-й і 6-й легіони національної гвардії. Але монтаньяри даремно чекали 5-й і 6-й легіони: ці обережні гвардійці лишили напризволяще своїх представників, паризька артилерія сама перешкодила народові збудувати барикади, хаос і метушня зробили неможливим прийняття якого-небудь рішення, лінійні війська насунулися з штиками наперевіс, частина депутатів була захоплена, частина зникла. Так закінчилось 13 червня.

Якщо 23 червня 1848 р. було днем повстання революційного пролетаріату, то 13 червня 1849 р. було днем повстання демократичних дрібних буржуа; кожне з цих двох повстань було *класично чистим* вираженням того класу, який його підняв.

Тільки в Ліоні справа дійшла до упертої, кривавої сутички [181]. Тут промислова буржуазія і промисловий пролетаріат стоять безпосередньо віч-на-віч, робітничий рух не включений, як у Парижі, в рамки загального руху і ним не визначається; тому 13 червня втратило тут у своєму відображенні свій первісний характер. В інших місцях провінції, де 13 червня знайшло відгук, воно нічого не запалило,— це була *холодна блискавка.*

13 червня закінчився *перший період життя конституційної республіки,* яка почала своє нормальне існування 28 травня 1849 р., з відкриттям Законодавчих зборів. Увесь цей пролог заповнений шумною боротьбою між партією порядку і Горою, між буржуазією і дрібною буржуазією; дрібна буржуазія марно чинила опір встановленню буржуазної республіки, на користь якої сама ж раз у раз конспірувала в тимчасовому уряді і у Виконавчій комісії, за яку сама ж запекло билася проти пролетаріату

в червневі дні. День 13 червня зламав її опір і зробив *законодавчу диктатуру* об'єднаних роялістів фактом, що уже відбувся. З цього моменту Національні збори стають лише *комітетом громадського порятунку партії порядку*.

Париж поставив у «*становище звинувачуваних*» президента, міністрів і більшість Національних зборів; вони, у свою чергу, оголосили Париж у «*стані облоги*». Гора оголосила більшість Законодавчих зборів «*поза конституцією*», більшість, у свою чергу, віддала Гору до Верховного суду за порушення конституції і піддала проскрипції все, що в цій партії ще мало життєву силу [182]. Від Гори лишився тільки тулуб без голови і серця. Меншість дійшла до спроби *парламентського повстання*, більшість звела свій *парламентський деспотизм* у закон. Вона декретувала новий парламентський *регламент*, який знищив свободу трибуни і дав голові Національних зборів право карати депутатів за порушення порядку висловленням осуду, грошовими штрафами, позбавленням окладу, тимчасовим виключенням із засідань, арештом. Над тулубом Гори повісила вона замість меча різку. Обов'язок честі вимагав би від уцілілих депутатів Гори демонстративно скласти повноваження. Цей акт прискорив би розпад партії порядку. Вона повинна була б розпастися на свої первісні складові частини в той момент, коли її перестала б об'єднувати навіть тінь протидії.

Одночасно з її *парламентською* силою у демократичної дрібної буржуазії віднята була також її *збройна* сила: були розпущені паризька артилерія і 8-й, 9-й та 12-й легіони національної гвардії. Навпаки, легіон фінансової аристократії, який 13 червня напав на друкарні Буле і Ру, потрощив друкарські верстати, розгромив редакції республіканських газет і незаконно заарештував їх редакторів, складачів, друкарів, експедиторів, розсильних, дістав підтримку з трибуни Національних зборів. По всій Франції повторився цей розпуск запідозрених у республіканізмі національних гвардійців.

Новий *закон про пресу*, новий *закон про спілки*, новий *закон про стан облоги*, переповнення паризьких тюрем, вигнання політичних емігрантів, припинення випуску всіх газет, що йдуть далі «National», підкорення Ліона і п'ятьох сусідніх департаментів грубому деспотизмові солдатчини, всюдисущий прокурорський нагляд, нова чистка стільки разів уже чищеної армії чиновників — ось неминучі, раз у раз повторювані *трафаретні прийоми* переможної реакції, які варто згадати після червневої бойні і червневих заслань тільки тому, що на цей раз вони були спрямовані не тільки проти Парижа, а й проти департаментів, не тільки проти пролетаріату, а насамперед проти середніх класів.

Уся законодавча діяльність Національних зборів протягом червня, липня і серпня була заповнена каральними законами,

які надали урядові право оголошувати стан облоги, ще міцніше затиснути рот пресі і знищили право спілок.

Однак для цього періоду характерне не *фактичне*, а *принципове* використання перемоги, не рішення Національних зборів, а мотивування цих рішень, не діло, а фраза, навіть не фраза, а акцент і жести, що оживляли фразу. Нестримно-зухвала демонстрація *рояліотських переконань*, презирливо-аристократичні образи на адресу республіки, кокетливо-фривольне виказування реставраторських цілей, словом, хвалькувате порушення *республіканської пристойності* — ось що надає цьому періодові особливого тону і відбитку. «Хай живе конституція!» — був бойовий клич *переможених* 13 червня. Це звільнило *переможців* від лицемірства конституційної, тобто республіканської, мови. Контрреволюція перемогла Угорщину, Італію й Німеччину, і вони вже бачили реставрацію перед воротами Франції. Між вожаками фракцій партії порядку розпочалася справжня конкуренція; вони наввипередки намагалися дати документальне підтвердження свого роялізму через «Moniteur», висповідатися, покаятися у деяких ліберальних гріхах, учинених ними за часів монархії, вимолити за них прощення перед богом і людьми. Не минало дня без того, щоб з трибуни Національних зборів не оголошували лютневу революцію громадським лихом, без того, щоб який-небудь легітимістський провінційний поміщик урочисто не заявляв, що він ніколи не визнавав республіки, без того, щоб хто-небудь з боягузливих перебіжчиків і зрадників Липневої монархії докладно не змальовував заднім числом свої подвиги, здійсненню яких перешкодили тільки людинолюбство Луї-Філіппа або інші непорозуміння. Виходило так, що в лютневих подіях була гідна подиву не великодушність переможного народу, а самопожертва й поміркованість роялістів, які дозволили йому перемогти себе. Один народний представник запропонував видати частину грошей, призначених на допомогу пораненим в лютневі дні, *муніципальним гвардійцям* [183], що одні тільки в ті дні прислужилися вітчизні. Інший пропонував спорудити кінну статую герцога Орлеанського на площі Каруселі. Тьєр назвав конституцію брудним клаптиком паперу. На трибуні по черзі з'являлися орлеаністи, щоб каятися у своїх підступах проти легітимної монархії, легітимісти, які дорікали собі за те, що їх опір проти нелегітимної монархії прискорив падіння монархії взагалі; Тьєр каявся у тому, що інтригував проти Моле, Моле каявся у своїх інтригах проти Гізо, Барро — в інтригах проти всіх трьох. Вигук «Хай живе соціально-демократична республіка!» був оголошений антиконституційним; вигук «Хай живе республіка!» переслідувався як соціально-демократичний. У роковини битви під Ватерлоо один з депутатів заявив: «Я не так боюся вторгнення пруссаків, як вступу революційних емігрантів у Францію». У відповідь на скарги з приводу

терору, організованого в Ліоні та сусідніх департаментах, Бараге д'Ільє сказав: «Я вважаю за краще білий терор, ніж терор червоний» («J'aime mieux la terreur blanche que la terreur rouge»). І Збори несамовито аплодували щоразу, коли з уст їх ораторів вихоплювалась епіграма проти республіки, проти революції, проти конституції, за монархію, за Священний союз. Усяке порушення найменших республіканських формальностей, наприклад звернення до депутатів із словами «Citoyens» *, захоплювало рицарів порядку.

Паризькі додаткові вибори 8 липня, проведені під впливом стану облоги і при утриманні значної частини пролетаріату від голосування [184], зайняття Рима французькою армією, вступ до Рима червоних преподобій [185], а в їхньому почті — інквізиції і терору монахів,— усе це додавало нові перемоги до червневої перемоги, все посилювало захоплення у партії порядку.

Нарешті, в середині серпня роялісти декретували двомісячну перерву засідань Національних зборів — почасти для того, щоб бути присутніми на засіданнях щойно зібраних департаментських рад, а почасти тому, що перевтомилися від багатомісячної оргії свого роялізму. З неприхованою іронією вони лишили як заступників Національних зборів, як *стражів республіки*, комісію з двадцяти п'яти депутатів, такі вершки легітимістської і орлеаністської партій, як Моле і Шангарньє. Іронія була глибшою, ніж вони чекали. Засуджені історією сприяти падінню монархії, яку вони любили, вони були призначені нею охороняти республіку, яку ненавиділи.

З *перервою* засідань Законодавчих зборів *закінчився другий період у житті конституційної республіки, період її роялістського шаленства*.

Стан облоги в Парижі було знову знято, преса знову почала функціонувати. Під час припинення соціально-демократичних газет, у період репресивних заходів і роялістського розгулу «Siècle» [186], старий літературний представник *монархічно-конституційної дрібної буржуазії*, повернув до *республіканства*; «Presse» [187], старий орган *буржуазних реформаторів*, повернув до *демократизму*, а «National», старий класичний орган *буржуазних республіканців*, повернув до *соціалізму*.

В міру того як ставали неможливими *відкриті клуби*, набували більшого поширення і посилювалися *таємні товариства*. Продуктивні *товариства робітників*, з якими мирилися як із суто комерційними товариствами і які не мали ніякого економічного значення, у політичному відношенні відіграли для пролетаріату роль сполучних ланок. 13 червня знесло офіційну верхівку різних напівреволюційних партій, зате в уцілілих мас виросла своя

* — «Громадяни». *Ред.*

голова на плечах. Рицарі порядку сіяли страх, пророкуючи страхіття червоної республіки, але підлі звірства і гіперборейські страхіття переможної контрреволюції в Угорщині, в Бадені, в Римі до білого обмили *«червону республіку»*. І невдоволені проміжні класи французького суспільства почали вважати за краще обіцянки червоної республіки з її проблематичними страхіттями, ніж страхіття червоної монархії з її фактичною безнадійністю. Жоден соціаліст не зробив у Франції більше для революційної пропаганди, ніж *Гайнау*. A chaque capacité selon ses oeuvres! *

Тим часом Луї Бонапарт використав канікули Національних зборів для царствених поїздок по провінції, найпалкіші з легітимістів вирушили в Емс на поклоніння до нащадка святого Людовіка [188], а маса депутатів з партії порядку зайнялася інтригами у щойно зібраних департаментських радах. Треба було змусити ради висловити те, чого не наважувалася ще вимовити більшість Національних зборів, треба було, щоб вони *зажадали негайного перегляду конституції*. Згідно з конституцією, цей перегляд міг відбутися лише у 1852 р. в спеціально скликаних для цієї мети національних зборах. Та коли б більшість департаментських рад висловилася за перегляд,— невже голос Франції не змусив би Національні збори пожертвувати непорочністю конституції? Національні збори чекали від цих провінційних зборів того самого, чого чекали у «Генріаді» Вольтера черниці від пандурів. Але, за небагатьма винятками, Пентефрії Національних зборів натрапили у провінції на не меншу кількість Йосифів. Величезна більшість не хотіла розуміти настирливих повчань. Переглядові конституції перешкодило те саме знаряддя, яке повинно було покликати його до життя: голосування департаментських рад. Франція, і до того ж буржуазна Франція, висловилась, і висловилась проти перегляду.

На початку жовтня Законодавчі національні збори знову розпочали свої засідання — tantum mutatus ab illo! ** Їх фізіономія зовсім змінилася. Несподіване відхилення перегляду конституції з боку департаментських рад вернуло їх у межі конституції і нагадало їм про межі їх існування. В орлеаністів почали викликати підозру паломництва легітимістів в Емс, легітимістів почали тривожити зносини орлеаністів з Лондоном [189], газети обох фракцій роздували вогонь і зважували взаємні претензії своїх претендентів. Орлеаністи разом з легітимістами були злі на бонапартистів за підступи, що виявилися у царствених поїздках президента, в його більш або менш явних спробах скинути з себе конституційну узду, в зухвалій мові бонапартистських газет; Луї Бонапарт, із свого боку, був злий на Національні збори, які визнавали право на конспірацію тільки за легітимістами й орлеаністами, і на мі-

---

* — Кожному талантові по його ділах! (Маркс тут обігрує відому сенсімоністську формулу). *Ред.*

** — але як вони змінилися! (Вергілій. «Енеїда»). *Ред.*

ністерство, яке постійно зраджувало його на користь цих Національних зборів. Нарешті, в самому міністерстві стався розкол у питанні про римську політику і запропонований міністром *Пассі прибутковий податок*, який консерватори лаяли як соціалістичний.

Однією з перших пропозицій міністерства Барро у Законодавчих зборах, що знову зібралися, була вимога кредиту в 300 000 франків для сплати вдовиної пенсії *герцогині Орлеанській*. Національні збори згодилися на це і додали до реєстру боргів французької нації суму в 7 мільйонів франків. Тимчасом як Луї-Філіпп продовжував таким чином з успіхом грати роль «pauvre honteux» — сором'язливого жебрака,— міністерство не наважувалося запропонувати Зборам збільшити утримання Бонапарта, а Збори, здавалося, не були схильні дозволити цю надбавку, і Луї Бонапарт, як завжди, стояв перед дилемою: *Aut Caesar, aut Clichy!* *

Друга вимога міністерства щодо кредиту в 9 мільйонів франків для покриття *витрат на римську експедицію* ще більше посилила напружені відносини між Бонапартом, з одного боку, і міністрами й Національними зборами — з другого. Луї Бонапарт опублікував у «Moniteur» листа до свого ад'ютанта Едгара Нея, в якому він зв'язував папський уряд конституційними гарантіями. Папа, із свого боку, видав звернення: «motu proprio» [190], в якому відкидав усяке обмеження своєї відновленої влади. Лист Бонапарта з навмисною нескромністю піднімав завісу над його кабінетом, щоб виставити його самого перед очима гальорки як доброзичливого, але не визнаного навіть у власному домі і скутого генія. Він не вперше кокетував «затаєними помахами крил вільної душі» [191]. *Тьєр*, доповідач комісії, зовсім ігнорував помахи крил Бонапарта і обмежився тим, що переклав папське звернення французькою мовою. Не міністерство, а *Віктор Гюго* зробив спробу виручити президента, запропонувавши Національним зборам висловити своє схвалення листа Наполеона. «Allons donc! Allons donc!» ** — таким зневажливо-легковажним вигуком поховала більшість пропозицію Гюго. Політика президента? Лист президента? Сам президент? «Allons donc! Allons donc!» Хто ж сприймає пана Бонапарта всерйоз? Чи думаєте ви, пане Віктор Гюго, що ми віримо вам, ніби ви вірите у президента? «Allons donc! Allons donc!»

Нарешті, розрив між Бонапартом і Національними зборами був прискорений завдяки дебатам з приводу проекту *повернення Орлеанів і Бурбонів у країну*. За відсутністю міністерства кузен президента ***, син екс-короля Вестфалії, вніс у палату цю пропозицію, яка мала на меті не що інше, як поставити легітимістських

---

* — Або Цезар, або Кліші! (Перефразування вислову «Aut Caesar, aut nihil» — «Або Цезар, або ніщо»); Кліші — боргова тюрма у Парижі.— *Ред.*

** — «Годі! Годі!» *Ред.*

*** — принц Наполеон Бонапарт, син Жерома Бонапарта. *Ред.*

і орлеаністських претендентів на одну дошку з бонапартистським претендентом або, точніше, *нижче* його, бо він, принаймні, фактично стояв на вершині державної влади.

Наполеон Бонапарт був досить неввічливий, щоб з'єднати в одну пропозицію *повернення вигнаних королівських фамілій і амністію червневим інсургентам*. Обурення більшості зараз же примусило його взяти назад це блюзнірське поєднання святого і нечестивого, королівської породи і пролетарського породження, нерухомих зірок суспільства і його мандрівних болотяних вогників, і приділити належне місце кожній з двох пропозицій. Більшість енергійно відкинула проект закликання в країну королівських фамілій, і *Бер'є*, Демосфен легітимістів, не лишив ніяких сумнівів щодо значення цього вотуму. Розжалування претендентів у звичайних громадян — ось мета, яку вони ставлять! Їх хочуть позбавити ореола святості, останньої уцілілої у них величі, *величі вигнання!* Що подумали б про того з претендентів,— вигукнув Бер'є,— який, забувши своє високе походження, повернувся б у Францію жити тут простою приватною особою? Ясніше не можна було сказати Бонапартові, що він нічого не виграв своєю присутністю в країні, що коли він потрібний був об'єднаним роялістам тут, у президентському кріслі, як *нейтральна особа*, то справжні претенденти на корону повинні були лишатися прихованими туманом вигнання від очей невтаємничених.

1 листопада Луї Бонапарт відповів Законодавчим зборам посланням, в якому у досить гострих виразах повідомляв про відставку міністерства Барро і утворення нового міністерства. Міністерство Барро — Фаллу було міністерством роялістської коаліції, міністерство Опуля — міністерством Бонапарта, знаряддям президента проти Законодавчих зборів, *міністерством прикажчиків*.

Бонапарт уже не був тепер тільки *нейтральною особою* 10 грудня 1848 року. Як глава виконавчої влади, він став центром певних інтересів, боротьба з анархією змусила саму партію порядку посилити його вплив, і, якщо він уже не був популярний, то вона взагалі була непопулярна. Хіба він не міг сподіватися, що суперництво орлеаністів і легітимістів, з одного боку, і необхідність якої б то не було монархічної реставрації — з другого, примусять обидві ці фракції визнати *нейтрального претендента?*

З 1 листопада 1849 р. починається третій період у житті конституційної республіки, який закінчується 10 березня 1850 року. Починається звичайна гра конституційних установ, якою так захоплюється Гізо, тобто чвари між виконавчою і законодавчою владою. Але це не все. Проти реставраторських прагнень об'єднаних орлеаністів і легітимістів Бонапарт захищає юридичну основу своєї фактичної влади — республіку; проти реставраторських прагнень Бонапарта партія порядку захищає юридичну основу свого спільного панування — республіку; легітимісти проти орлеаніс-

тів, орлеаністи проти легітимістів захищають status quo * — республіку. Всі ці фракції партії порядку, з яких кожна має in petto ** свого власного короля і свою власну реставрацію, протиставляють кожна узурпаторським і заколотницьким прагненням своїх суперників спільне панування буржуазії, форму, в якій всі їхні окремі претензії взаємно нейтралізуються і зберігаються,— *республіку*.

Як у Канта республіка, як єдина раціональна державна форма, стає постулатом практичного розуму, який ніколи не здійснюється, але здійснення якого завжди повинно бути нашою метою і предметом наших помислів,— так для цих роялістів постулатом є *монархія*.

Таким чином, конституційна республіка, що вийшла з рук буржуазних республіканців пустою ідеологічною формулою, в руках об'єднаних роялістів стала повною змісту, живою формою. Тьєр і не підозрював, яка правда крилася в його словах: «Ми, роялісти, є справжнім оплотом конституційної республіки».

Падіння міністерства коаліції, поява міністерства прикажчиків мало ще й інше значення. Міністр фінансів у новому кабінеті мав ім'я *Фульд*. Зробити Фульда міністром фінансів означало офіційно віддати французьке національне багатство в руки біржі, управляти державним майном через біржу і в інтересах біржі. Разом з призначенням Фульда фінансова аристократія оголосила в «Moniteur» про свою реставрацію. Ця реставрація необхідно доповнювала собою всі інші реставрації і разом з ними була ланкою в ланцюгу конституційної республіки.

Луї-Філіпп жодного разу не наважився зробити міністром фінансів справжнього loup-cervier ***. Подібно до того як його монархія була ідеальною назвою для панування верхівки буржуазії, так і в його міністерствах привілейовані інтереси повинні були мати ідеологічні імена, які свідчили б про особисту незаінтересованість. У буржуазній республіці всюди виступило на авансцену те, що різні монархії, легітимна і орлеаністська, ховали за кулісами. Вона спустила на землю те, що ті підносили на небо. Імена святих вона замінила буржуазними власними іменами пануючих класових інтересів.

Весь наш виклад показав, як республіка з першого ж дня свого існування не тільки не знищила панування фінансової аристократії, а, навпаки, зміцнювала його. Але вона робила їй поступки проти волі, скоряючись долі. А з Фульдом урядова ініціатива повернулася в руки фінансової аристократії.

---

* — існуюче становище, існуючий порядок. *Ред.*
** — в душі. *Ред.*
*** — біржового вовка. *Ред.*

Спитають, як буржуазна коаліція могла зносити й терпіти панування фінансової аристократії, яке за Луї-Філіппа грунтувалося на усуненні від влади або на підпорядкуванні інших верств буржуазії?

Відповідь на це проста.

Насамперед, фінансова аристократія сама становить важливу керівну групу всередині роялістської коаліції, спільна урядова влада якої називається республікою. Хіба оратори і «таланти» орлеаністів не були старими союзниками і спільниками фінансової аристократії? Хіба сама вона не є золотою фалангою орлеаністів? Щодо легітимістів, то вони вже за Луї-Філіппа брали практично участь в усіх оргіях біржових, гірничих і залізничних спекуляцій. Взагалі союз великого землеволодіння з фінансовою аристократією є *нормальне явище*. Доказ — *Англія*, доказ — навіть *Австрія*.

У такій країні, як Франція, де обсяг національного виробництва становить непропорційно малу величину порівняно з розміром державного боргу, де державна рента є найважливішим предметом спекуляції, а біржа становить головний ринок для застосування капіталу, який хоче зростати непродуктивним шляхом,— у такій країні безліч осіб з усіх буржуазних і напівбуржуазних класів не може не бути заінтересована в державному боргу, в біржовій грі, у фінансах. А хіба всі ці другорядні учасники біржової гри не знаходять свою природну опору і керівництво у тій фракції, яка представляє ті ж інтереси, але в колосальних розмірах, представляє їх загалом і в цілому?

Чим же зумовлено, що державне добро потрапило в руки фінансової аристократії? Постійно зростаючою заборгованістю держави. А в чому причина цієї заборгованості держави? У постійному переважанні її витрат над доходами, у невідповідності, яка є одночасно і причиною і наслідком системи державних позик.

Щоб уникнути цієї заборгованості, держава повинна обмежити свої витрати, тобто спростити урядовий організм, зменшити його розміри, управляти по змозі менше, тримати якомога менший персонал чиновників, якомога менше втручатися у справи громадянського суспільства. Партія порядку не могла піти цим шляхом; вона повинна була дедалі більше посилювати свої репресивні заходи, своє офіційне втручання від імені держави, свою всюдисущість в особі державних органів, у міру того як зростали небезпеки, що з усіх боків загрожували її пануванню і умовам існування її класу. Не можна зменшувати склад жандармерії у той час, коли частішають злочини проти особи і власності.

Або ж держава повинна спробувати обійтися без боргів, установити на момент хоча б скороминущу рівновагу в бюджеті, поклавши на плечі найзаможніших класів населення *надзвичайні податки*. Але чи повинна партія порядку для врятування

національного багатства від біржової експлуатації принести в жертву на вівтар вітчизни своє власне багатство? Pas si bête! *

Словом, без докорінного перевороту у французькій державі немислимий переворот у державних фінансах Франції. А з цими державними фінансами неминуче зв'язана заборгованість держави, із заборгованістю держави — панування спекуляції на державних боргах, панування державних кредиторів, банкірів, торговців грішми, біржових вовків. Тільки одна фракція партії порядку була прямо заінтересована в падінні фінансової аристократії, це — *фабриканти*. Ми говоримо не про середніх, не про дрібних промисловців, а про промислових магнатів, які становили за Луї-Філіппа широкий базис династичної опозиції. Їх інтереси, безперечно, вимагали зменшення витрат виробництва, отже — зменшення податків, які входять у витрати виробництва, отже, зменшення державних боргів, проценти з яких входять у ці податки,— інакше кажучи, їх інтереси вимагали падіння фінансової аристократії.

В Англії — а найбільші французькі фабриканти є дрібними буржуа порівняно із своїми англійськими суперниками — ми дійсно бачимо фабрикантів, якого-небудь Кобдена або Брайта, на чолі хрестового походу проти банку і біржової аристократії. Чому ж немає цього у Франції? В Англії переважає промисловість, у Франції — землеробство. В Англії промисловість потребує free trade **, у Франції — протекційних мит, національної монополії поряд з іншими монополіями. Французька промисловість не панує над французьким виробництвом, тому французькі фабриканти не панують над французькою буржуазією. Щоб відстояти свої інтереси від інших фракцій буржуазії, вони не можуть, як англійці, стати на чолі руху і тим самим висунути свої класові інтереси на перше місце; вони повинні іти у хвості революції і служити інтересам, що протилежні спільним інтересам їх класу. В лютому вони не зрозуміли свого становища, але лютий навчив їх розуму. І кому найближче загрожує небезпека з боку робітників, як не роботодавцеві, промисловому капіталістові? Через це у Франції фабрикант неминуче примкнув до найзапекліших фанатиків партії порядку. Правда, фінансові верховоди урізують його *прибуток, але що це в порівнянні з повним знищенням його пролетаріатом?*

У Франції дрібний буржуа виконує те, що нормально було б справою промислового буржуа; робітники виконують те, що нормально було б завданням дрібного буржуа; хто ж розв'язує завдання робітника? Ніхто. Розв'язується воно не у Франції, воно тут тільки проголошується. Воно ніде не може бути розв'язане в національних межах [79]; війна класів усередині французького суспільства перетвориться у світову війну між націями. Розв'язання почнеться лише тоді, коли світова війна поставить пролетаріат на

* — Не така вже вона дурна! *Ред.*
** — свободи торгівлі. *Ред.*

чолі нації, яка панує над світовим ринком, на чолі Англії. Однак революція, що знаходить тут не свій кінець, а лише свій організаційний початок, не буде короткочасною революцією. Нинішнє покоління нагадує тих євреїв, яких Мойсей вів через пустелю. Воно повинно не тільки завоювати новий світ, а й зійти зі сцени, щоб дати місце людям, які дозріли для нового світу.

Вернімося до Фульда.

14 листопада 1849 р. Фульд зійшов на трибуну Національних зборів і виклав свою фінансову систему: апологія старої податкової системи! збереження податку на вино! відмова від прибуткового податку Пассі!

Пассі теж не був революціонером, він був старим міністром Луї-Філіппа. Він належав до пуританів типу Дюфора і до найінтимніших друзів Теста, цього козла відпущення Липневої монархії! * Пассі теж розхвалював стару податкову систему, він теж пропонував зберегти податок на вино, але у той же час він зірвав завісу з державного дефіциту. Він заявив, що уникнути державного банкротства можна тільки з допомогою нового податку — прибуткового. Фульд, який пропонував колись Ледрю-Роллену державне банкротство, запропонував Законодавчим зборам державний дефіцит. Він обіцяв заощадження, таємниця яких виявилася згодом: наприклад, видатки зменшилися на 60 мільйонів, а поточний борг збільшився на 200 мільйонів — підозрілі фокуси в групуванні цифр, у підрахунках, що кінець кінцем зводилося до нових позик.

За Фульда фінансова аристократія, поставлена поряд з іншими фракціями буржуазії, що суперничали, звичайно, не виявляла так цинічно своє користолюбство, як за Луї-Філіппа. Але система лишалася та сама: те ж постійне зростання державних боргів, той же замаскований дефіцит. А з часом старе біржове шахрайство виступило відвертіше. Докази: закон про Авіньйонську залізницю, таємничі коливання державних паперів, що стали на якийсь час злобою дня в усьому Парижі, нарешті, невдалі спекуляції Фульда і Бонапарта на виборах 10 березня [192].

З офіційною реставрацією фінансової аристократії французький народ повинен був незабаром знову опинитися перед 24 лютого.

Конституанта, у напа́ді ненависті до своєї наступниці, скасувала податок на вино на 1850 рік. Скасування старих податків не давало коштів для сплати нових боргів. *Кретон*, один з кретинів партії порядку, запропонував ще до перерви засідань Законодавчих зборів зберегти податок на вино. Фульд прийняв цю пропози-

* 8 липня 1847 р. в Парижі у палаті перів почався процес проти Пармантьє і генерала Кюб'єра — вони звинувачувалися у підкупі чиновників з метою одержати соляну концесію — і проти тодішнього міністра громадських робіт Теста, який звинувачувався у тому, що він брав від них хабарі. Тест під час процесу робив спробу покінчити з собою. Усі були оштрафовані на великі суми. Тест, крім того,— засуджений на три роки тюремного ув'язнення. *(Примітка Енгельса до видання 1895 р.)*

цію від імені бонапартистського міністерства, і 20 грудня 1849 р., в роковини проголошення Бонапарта президентом, Національні збори декретували *реставрацію податку на вино*.

Адвокатом цієї реставрації був не фінансист, а вождь єзуїтів *Монталамбер*. Його аргументація була на диво проста. Податок — це материні груди, що годують уряд; уряд — це знаряддя репресій, це органи авторитету, це армія, це поліція, це чиновники, судді, міністри, це *священики*. Замах на податок є замах анархістів на стражів порядку, які оберігають матеріальне і духовне виробництво буржуазного суспільства від посягань пролетарських вандалів. Податок — це п'ятий бог поряд з власністю, сім'єю, порядком і релігією. А податок на вино є безперечно податок, і до того ж не звичайний, а стародавній, пройнятий монархізмом, поважний податок. Vive l'impôt des boissons! Three cheers and one more *.

Коли французький селянин хоче уявити собі чорта, він уявляє його у вигляді збирача податків. З того моменту, як Монталамбер оголосив податок богом, селянин став безбожником, атеїстом, і кинувся в обійми до чорта — *соціалізму*. З легковажності релігія порядку його втратила, єзуїти його втратили, Бонапарт його втратив. 20 грудня 1849 р. назавжди скомпрометувало 20 грудня 1848 року. «Племінник свого дядька» був у своїй сім'ї не перший, кого згубив податок на вино, податок, який пахне, за словами Монталамбера, революційною грозою. Справжній, великий Наполеон на острові Св. Єлени говорив, що відновлення податку на вино більше ніж що-небудь інше було причиною його падіння, бо відштовхнуло від нього селян Південної Франції. Вже за Людовіка XIV цей податок був головним предметом народної ненависті (див. твори Буагільбера і Вобана). Перша революція скасувала його, а Наполеон знову запровадив у 1808 р. у дещо зміненому вигляді. Коли Реставрація вступала у Францію, шлях їй прокладали не тільки гарцюючі козаки, а і обіцянки скасувати податок на вино. Звичайно, gentilhommerie ** не зобов'язане було дотримуватися слова, даного gens taillable à merci et miséricorde ***. 1830 рік обіцяв скасувати податок на вино. Не в дусі цього року було робити те, що говорилося, і говорити те, що робилося. 1848 рік обіцяв скасувати податок на вино, так само як він усе обіцяв. Нарешті, Конституанта, яка нічого не обіцяла, розпорядилась, як ми вже сказали, у своєму заповіті, щоб податок на вино був скасований з 1 січня 1850 року. Але якраз за десять днів до 1 січня 1850 р. Законодавчі збори його знову запровадили. Таким чином, французький народ марно намагався вигнати цей податок: коли він викидав його за двері, той знову влітав у вікно.

---

* — Хай живе податок на вино! Триразове ура і ще раз ура. *Ред.*

** — дворянство. *Ред.*

*** — безправному нижчому станові. *Ред.*

Податок на вино недаром був предметом народної ненависті: у ньому з'єдналися всі ненависні сторони французької податкової системи. Спосіб його стягування ненависний, спосіб розподілу аристократичний, бо процентна ставка оподаткування однакова як для зовсім простих, так і для найдорожчих вин; отже, він збільшується у геометричній прогресії, в міру того як зменшується майно споживача; це — прогресивний податок навиворіт. Він є премією за фальсифікацію й підробку вина і таким чином викликає систематичне отруєння трудящих класів. Він скорочує споживання, споруджуючи біля воріт кожного міста з населенням понад 4000 чоловік акцизні застави і перетворюючи кожне таке місто в чужу країну, захищену від французького вина протекційними митами. Великі виноторговці і ще більшою мірою дрібні, так звані marchands de vin, власники винних погребів, доходи яких безпосередньо залежать від споживання вина, всі вони — запеклі вороги податку на вино. І, нарешті, скорочуючи споживання, податок на вино звужує у виробництва ринок збуту. Позбавляючи міських робітників можливості купувати вино, він позбавляє селян-виноробів можливості продавати його. А Франція налічує приблизно 12 мільйонів виноробів. Тому зрозуміла ненависть всього народу до податку на вино, особливо зрозуміле фанатичне озлоблення проти нього селян. До того ж у відновленні податку на вино вони вбачали не одиничну, більш або менш випадкову подію. Селяни мають свої особливі історичні традиції, які переходять від батька до сина, і в цій історичній школі склалося таке переконання, що всякий уряд, коли він хоче обманути селян, обіцяє їм скасування податку на вино, а як тільки він обманув їх, то зберігає його чинність або відновлює. На податку на вино селянин випробовує букет уряду, його тенденцію. Відновлення податку на вино 20 грудня означало: *Луї Бонапарт — такий же, як інші.* Але він не був такий, як інші, він був *винаходом селян,* і в покритих мільйонами підписів петиціях проти податку селянство взяло назад свої голоси, які рік тому воно віддало «племінникові свого дядька».

Сільське населення, більше двох третин усього французького населення, складається головним чином з так званих вільних *земельних власників.* Перше покоління, безоплатно звільнене революцією 1789 р. від феодальних повинностей, нічого не заплатило за свою землю. Але наступні покоління сплачували під виглядом *ціни за землю* те, що їх напівкріпосні предки сплачували у свій час у формі ренти, десятини, панщини і т. д. Чим більше, з одного боку, зростало народонаселення, а з другого — збільшувалося дроблення земель, тим дорожчою ставала ціна дрібної земельної ділянки, тому що разом із зменшенням розмірів парцел зростав попит на них. Але в міру того як зростала ціна, сплачувана селянином за парцелу — чи купував він її прямо, чи вона зарахо-

вувалась йому співспадкоємцями як капітал,— неминуче зростала тією ж мірою *заборгованість селянина,* тобто *іпотека.* Боргове зобов'язання, що тяжіє на землі, і називається *іпотекою,* закладною на землю. Подібно до того, як середньовічна земельна ділянка обростала *привілеями,* так сучасна парцела обростає *іпотеками.* — З другого боку, при парцельній системі земля є для її власника простим *знаряддям виробництва.* Але тією ж мірою, якою дробиться земля, зменшується її родючість. Застосування машин для обробітку грунту, поділ праці, великі меліораційні заходи, як-от: спорудження осушувальних і зрошувальних каналів і т. д.,— стають дедалі більш недоступними, а *непродуктивні витрати* на обробіток землі зростають у тій же пропорції, як і дроблення самого цього знаряддя виробництва. Все це відбувається незалежно від того, чи має власник парцели капітал, чи ні. Але чим далі йде процес дроблення землі, тим більше весь капітал парцельного селянина зводиться до земельної ділянки з найубогішим ремапентом, тим менш стає можливим застосування капіталу до землі, тим більше відчувається у найбіднішого селянина [Kotsass] недостача землі, грошей і освіти, необхідних для використання успіхів агрономії, тим більше регресує обробіток землі. Нарешті, *чистий доход* зменшується у тій же пропорції, в якій збільшується *валове споживання* і в якій всю сім'ю селянина стримує від інших занять її власність, яка, проте, не забезпечує її існування.

Отже, тією ж мірою, якою збільшується населення і дроблення землі, тією ж мірою *дорожчає знаряддя виробництва,* земля, і зменшується *її родючість,* тією ж мірою *занепадає землеробство і зростає заборгованість селянина.* І те, що було наслідком, у свою чергу стає причиною. Кожне покоління лишає все більше боргів наступному, кожне нове покоління починає своє життя за все більш несприятливих і тяжких умов, іпотечна заборгованість породжує все нову іпотечну заборгованість, і коли селянин не може вже перезаставляти свій клаптик землі під *нові борги,* тобто обтяжувати його новими іпотеками, він прямо потрапляє в лапи *лихваря,* і тим більшими стають *лихварські проценти.*

Таким чином, французький селянин у вигляді *процентів* на *іпотеки,* що тяжіють на землі, і у вигляді процентів на *неіпотечні позики у лихваря* віддає капіталістам не тільки земельну ренту, не тільки промисловий прибуток, словом,— не тільки *весь чистий доход,* а навіть *частину заробітної плати;* він опустився таким чином до рівня *ірландського орендаря,* і все це під виглядом *приватного власника.*

Цей процес був прискорений у Франції все зростаючим *тягарем податків* і *судовими витратами,* викликаними почасти безпосередньо самими формальностями, якими французьке законодавство обставляє земельну власність, почасти незліченними

конфліктами між власниками парцел, що всюди стикаються й перехрещуються між собою, а почасти пристрастю до позовів, властивою селянам, для яких уся насолода від власності зводиться до фанатичного захисту уявної власності, *права власності*.

За статистичними обчисленнями 1840 р., валовий продукт французького землеробства становив 5 237 178 000 франків. Від цієї суми треба відняти 3 552 000 000 фр. на витрати, зв'язані з обробітком, включаючи сюди споживання землеробів. Лишається чистий продукт в 1 685 178 000 фр., з яких 550 мільйонів треба скинути на проценти по іпотеках, 100 мільйонів на судових чиновників, 350 мільйонів на податки і 107 мільйонів на нотаріальний збір, гербовий збір, на мита з іпотек і т. д. Лишається третя частина чистого продукту — 538 000 000; на душу населення не припадає і 25 фр. чистого доходу [193]. В цьому обчисленні, звичайно, не взято до уваги ні неіпотечне лихварство, ні видатки на адвокатів і т. д.

Тепер зрозуміло становище французьких селян, коли республіка додала до їх старих тягот ще нові. Ясно, що експлуатація селян відрізняється від експлуатації промислового пролетаріату лише за *формою*. Експлуататор той же самий — *капітал*. Окремі капіталісти експлуатують окремих селян за допомогою *іпотек* і *лихварства;* клас капіталістів експлуатує клас селян за допомогою *державних податків*. Право селянської власності є талісманом, з допомогою якого капітал досі тримав у своїй владі селян, приводом, яким він користувався, щоб нацьковувати їх проти промислового пролетаріату. Тільки падіння капіталу може підняти селянина, тільки антикапіталістичний, пролетарський уряд може покласти край його економічним злидням і суспільній деградації. *Конституційна республіка*, це — диктатура його об'єднаних експлуататорів; *соціально-демократична, червона* республіка, це — диктатура його союзників. І шальки терезів падають або піднімаються залежно від голосів, які селянин кидає у виборчу урну. Він сам повинен вирішувати свою долю.— Так говорили соціалісти у памфлетах, в альманахах, у календарях, у всіляких листівках. Ці ідеї стали ще зрозуміліші селянинові завдяки полемічним творам партії порядку; вона теж зверталася до нього і своїми грубими перебільшеннями, своїм безсовісним перекрученням соціалістичних ідей та прагнень якраз попадала у справжній селянський тон і розпалювала жадібність селянина до забороненого плода. Але найзрозуміліше говорив самий досвід, набутий класом селян при використанні виборчого права, говорили ті розчарування, які одне за одним обрушувалися на нього у стрімкому розвитку революції. *Революції — локомотиви історії.*

Поступовий переворот у настрої селянства проявився в різних симптомах. Він позначився уже на виборах у Законодавчі збори, позначився у тому, що був запроваджений стан облоги в п'ятьох

департаментах навколо Ліона, позначився через кілька місяців після 13 червня в обранні департаментом Жіронди монтаньяра * на місце колишнього голови «незрівнянної палати» [chambre introuvable] **, позначився 20 грудня 1849 р. в обранні червоного *** на місце померлого легітимістського депутата департаменту *Гар*, цієї обітованої країни легітимістів, арени найжахливіших розправ з республіканцями в 1794 і 1795 рр., головного вогнища terreur blanche **** 1815 року, де відкрито убивали лібералів і протестантів. Це революціонізування найбільш нерухомого класу найяскравіше виявилося після відновлення податку на вино. Урядові заходи і закони, видані в січні й лютому 1850 р., спрямовані були майже виключно проти *департаментів* і *селян*, що є найпереконливішим доказом їх пробудження.

Циркуляр Опуля, що поставив жандарма у становище інквізитора щодо префекта, супрефекта і насамперед мера, циркуляр, що запроваджував систему шпигунства аж до закутків найглухіших сіл; *закон проти шкільних учителів,* що підпорядковував їх, ідеологів, захисників, вихователів і порадників селянського класу, сваволі префекта, ганяв їх, пролетарів класу вчених, наче зацьковану дичину, з одного села в інше; *законопроект проти мерів,* що повісив над їх головою дамоклів меч відставки і кожний момент протипоставляв їх, президентів селянських громад, президентові республіки і партії порядку; *указ,* що перетворив 17 військових округів Франції у чотири пашалики [194] і зробив казарму та бівуак національним салоном французів; *закон про освіту* [195], яким партія порядку оголосила неуцтво й насильствене отуплення Франції необхідною умовою свого існування при режимі загального виборчого права,— щó являли собою всі ці закони і заходи? Відчайдушні спроби знову підкорити партії порядку департаменти і селянство департаментів.

Як *репресії,* це були жалюгідні засоби, що били мимо цілі. Значні заходи, як збереження податку на вино і 45-сантимового податку, глузливе відхилення селянських петицій про повернення мільярда і т. д.— усі ці законодавчі громи і блискавки уражали селянський клас тільки відразу, оптом, з центру. А перелічені вище закони і заходи надавали нападові та опорові *загального* характеру, робили їх темою розмов у кожній хатині, вони прищеплювали революцію кожному селу, вони *переносили революцію на місця і оселянювали її.*

З другого боку, чи не доводять ці проекти Бонапарта і прийняття їх Національними зборами згоди обох влад конституційної

* — Лагарда, обраного на місце померлого Раве. *Ред.*

** Під такою назвою відома в історії обрана в 1815 р., безпосередньо після другого відречення Наполеона, палата депутатів, фанатично ультрароялістська і реакційна. *(Примітка Енгельса до видання 1895 р.)*

*** — Фавона, обраного на місце померлого де Бона. *Ред.*

**** — білого терору. *Ред.*

республіки там, де йдеться про придушення анархії, тобто всіх тих класів, які повстають проти диктатури буржуазії? Хіба *Сулук* [167] зараз же після свого грубого послання [196] не запевнив Законодавчі збори у своїй відданості справі порядку в безпосередньо після цього надісланому посланні *Карльє* [197], цієї брудної і вульгарної карикатури на Фуше, подібно до того як і сам Луї Бонапарт був плоскою карикатурою на Наполеона?

Закон про освіту показує нам союз молодих католиків і старих вольтер'янців. Панування з'єднаної буржуазії — чим же ще могло воно бути, як не об'єднаним деспотизмом Реставрації, дружньої єзуїтам, і Липневої монархії, що спекулювала вільнодумством? Зброю, яку кожна з буржуазних фракцій давала народові у своїй боротьбі проти інших за верховну владу,— хіба не повинні були вони знову вирвати її з рук народу, якщо він повстав проти їх об'єднаної диктатури? Ніщо, навіть відхилення закону про concordats à l'amiable, не обурило так паризького крамаря, як це демонстративне кокетування *єзуїтизмом*.

Тим часом сутички між різними фракціями партії порядку, так само як між Національними зборами і Бонапартом, тривали без упину. Не сподобалося Національним зборам, що Бонапарт безпосередньо після свого coup d'état, після утворення власного бонапартистського міністерства, покликав до себе новопризначених у префекти інвалідів монархії і поставив, як умову їх служби, заборонену конституцією агітацію на користь повторного обрання його президентом; не сподобалося, що Карльє ознаменував своє призначення закриттям одного легітимістського клубу; не сподобалося, що Бонапарт заснував власну газету «Napoléon» [198], яка відкривала публіці таємні прагнення президента, в той час як міністри повинні були відрікатися від них на підмостках Законодавчих зборів; не сподобалося Зборам, що Бонапарт, незважаючи на всі вотуми недовір'я, уперто не звільняв своїх міністрів; не сподобалася спроба здобути прихильність унтер-офіцерів прибавкою чотирьох су до їх щоденної платні і прихильність пролетаріату за допомогою плагіату з «Паризьких таємниць» Ежена Сю [199]— через заснування «позичкового банку честі»; нарешті, не сподобалася та безсоромність, з якою через міністрів Бонапарта була внесена пропозиція заслати в Алжір уцілілих червневих інсургентів, щоб зробити Законодавчі збори непопулярними en gros *, тоді як собі самому президент забезпечував популярність en détail ** окремими актами помилування. *Тьєр* сказав загрозливі слова про «coup d'état» і «coups de tête» ***, а Законодавчі збори мстили за себе Бонапарту тим, що відкидали всякий

* — оптом. *Ред.*

** — вроздріб. *Ред.*

*** Гра слів: «coup d'état» — «державний переворот», «coups de tête» — «необачні вчинки». *Ред.*

законопроект, який він вносив у власних інтересах, і з шумною підозріливістю досліджували всякий проект, який він вносив у спільних інтересах, з'ясовуючи, чи не намагається Бонапарт посилити свою особисту владу під приводом посилення виконавчої влади. Одним словом, вони *мстили змовою презирства.*

Партію легітимістів, у свою чергу, дратувало, що більш спритні орлеаністи знову захоплюють у свої руки майже всі державні посади, що *централізація* зростає, тоді як вона чекала успіху своєї справи від *децентралізації.* І дійсно, контрреволюція *насильно проводила централізацію,* тобто готувала механізм революції. Встановивши обов'язковий курс для банкових білетів, вона *централізувала* навіть золото й срібло Франції у Паризькому банку і створила таким чином *готову воєнну казну* революції.

Нарешті, орлеаністів дратувало, що їх принципові побічної династії протиставиться знову висунутий принцип легітимізму, що їх самих постійно осаджують і третирують, подібно до того як дворянин третирує свою дружину буржуазного походження.

Ми крок за кроком простежили, як селяни, дрібні буржуа, взагалі середні верстви суспільства ставали на бік пролетаріату, заходили у відкритий антагонізм щодо офіційної республіки, яка поводилася з ними, як з ворогами. *Обурення проти диктатури буржуазії, потреба в перетворенні суспільства, збереження демократично-республіканських установ як знарядь цього перетворення, згуртування навколо пролетаріату як вирішальної революційної сили* — ось загальні риси, що характеризують *так звану партію соціальної демократії, партію червоної республіки.* Ця «*партія анархії*», як охрестили її противники, не меншою мірою, ніж *партія порядку,* є коаліцією різних інтересів. Від найнезначнішої реформи старого суспільного безладдя до повалення старого суспільного ладу, від буржуазного лібералізму до революційного тероризму — так далеко розходяться між собою крайнощі, які становлять вихідний і кінцевий пункт «партії анархії».

Скасування протекційних мит — соціалізм! Тому що воно посягає на монополію *промислової* фракції партії порядку. Упорядкування державних фінансів — соціалізм! Тому що воно зачіпає монополію *фінансової* фракції партії порядку. Вільний увіз закордонного хліба і м'яса — соціалізм! Тому що він порушує монополію третьої фракції партії порядку, *великого землеволодіння.* Вимоги фритредерів [200], тобто найпрогресивнішої партії англійської буржуазії, скрізь у Франції стають соціалістичними вимогами. Вольтер'янство — соціалізм! Тому що воно нападає на четверту фракцію партії порядку, *католицьку* фракцію. Свобода друку, право спілок, загальна народна освіта — соціалізм, соціалізм! Адже все це — замахи на загальну монополію партії порядку!

У ході революції становище так швидко визріло, що друзі реформи усіх відтінків, що середні класи з їх найскромнішими

вимогами змушені були об'єднуватися навколо прапора найбільш крайньої партії перевороту, навколо *червоного прапора*.

Але хоч який різний був *соціалізм* головних складових елементів «партії анархії», залежно від економічних умов і випливаючих з них загальних революційних потреб того чи іншого класу або фракції класу,— в *одному* пункті він збігався: він оголошував себе *засобом визволення пролетаріату* і проголошував це визволення своєю *метою*. Свідомий обман в одних, самообман в інших, які переконані, що світ, перебудований відповідно до їх потреб, є найкращий із світів для всіх, що він здійснює всі революційні вимоги і усуває всі революційні конфлікти.

Під *загальними* соціалістичними фразами *«партії анархії»*, що звучать більш-менш однаково, приховується, по-перше, *соціалізм* газет «National», «Presse», «Siècle», який більш або менш послідовно прагне скинути панування фінансової аристократії і звільнити промисловість і торгівлю від старих пут. Це — соціалізм промисловості, торгівлі і землеробства, інтересами яких жертвують їх верховоди, що входять у партію порядку, оскільки ці інтереси більше вже не збігаються з їх приватними монополіями. Від цього *буржуазного соціалізму*, який, як усякий інший різновид соціалізму, природно привертає до себе певну частину робітників і дрібних буржуа, відрізняється власне соціалізм, *дрібнобуржуазний соціалізм*, соціалізм par excellence *. Капітал переслідує цей клас головним чином як *кредитор*, тому цей клас потребує *кредитних установ;* капітал душить його своєю *конкуренцією*, тому він потребує *асоціацій*, підтримуваних державою; капітал перемагає його *концентрацією*, тому він потребує *прогресивних податків*, обмеження права спадкування, виконання великих робіт державою та інших заходів, *що насильно затримують зростання капіталу*. Оскільки цей клас мріє про мирне здійснення свого соціалізму,— допускаючи хіба лише яку-небудь короткочасну другу лютневу революцію,— то він, природно, уявляє собі майбутній історичний процес у вигляді *здійснення систем*, які вигадують або вже вигадали соціальні теоретики, чи то компаніями, чи поодинці. Таким чином, ці соціалісти стають еклектиками або прихильниками наявних соціалістичних *систем*, прихильниками *доктринерського соціалізму*, який був теоретичним вираженням пролетаріату лише доти, поки пролетаріат ще не доріс до свого власного вільного історичного руху.

Ця *утопія*, цей *доктринерський соціалізм*, який підпорядковує весь рух у цілому одному з його моментів, який заміняє сукупне, суспільне виробництво мозковою діяльністю окремого педанта, а, головне, який усуває у своїй фантазії за допомогою дрібних фокусів і великих сентиментальностей революційну боротьбу

---

* — переважно, у справжньому значенні слова. *Ред.*

класів з усіма її необхідними проявами, цей доктринерський соціалізм по суті лише ідеалізує сучасне суспільство, дає картину його без тіньових сторін і намагається здійснити свій ідеал наперекір дійсності цього ж таки суспільства. І ось у той час як пролетаріат поступається цим соціалізмом дрібній буржуазії, а боротьба між різними соціалістичними вождями виявляє, що кожна з так званих систем є претензійне підкреслювання одного з перехідних моментів соціального перевороту на противагу іншим,— *пролетаріат* дедалі більше об'єднується навколо *революційного соціалізму,* навколо *комунізму,* який сама буржуазія охрестила іменем *Бланкі.* Цей соціалізм є *оголошення безперервної революції, класова диктатура* пролетаріату як необхідний перехідний ступінь до *знищення класових відмінностей взагалі,* до знищення усіх виробничих відносин, на яких грунтуються ці відмінності, до знищення усіх суспільних відносин, які відповідають цим виробничим відносинам, до перевороту в усіх ідеях, які випливають з цих суспільних відносин.

Рамки нашого викладу не дають нам можливості докладніше спинитися на цьому питанні.

Ми бачили: подібно до того як у партії *порядку* неминуче стала на чолі *фінансова аристократія,* так у «партії *анархії*» — *пролетаріат.* У той час як різні класи, що об'єдналися в революційну лігу, групувалися навколо пролетаріату, в той час як департаменти ставали все менш надійними і самі Законодавчі збори все сердитіше бурчали проти претензій французького Сулука,— підійшли довго відкладувані й затримувані додаткові вибори депутатів замість вигнаних монтаньярів 13 червня.

Уряд, якого зневажали його вороги, ображали й принижували на кожному кроці його мнимі друзі, вбачав лише *один* спосіб вийти з цього нестерпного й хиткого становища — *заколот.* Заколот у Парижі дав би привід оголосити стан облоги в Парижі й департаментах і таким чином розпоряджатися виборами. З другого боку, друзі порядку повинні були б піти на поступки урядові, що здобув перемогу над анархією, якщо не хотіли самі виступити в ролі анархістів.

Уряд взявся за роботу. На початку лютого 1850 р. він провокує народ, зрубуючи дерева свободи [201]. Марно! Якщо дерева свободи і втратили свої місця, то уряд сам втратив голову і злякано відступив перед своєю власною провокацією. Національні збори поставилися з крижаним недовір'ям до цієї незграбної спроби Бонапарта визволитися. Не більший успіх мало і зняття з липневої колони вінків імортелів [202]. Це викликало в однієї частини армії революційні демонстрації і дало Національним зборам привід до більш-менш прихованого вотуму недовір'я міністерству. Даремно урядова преса погрожувала скасуванням загального виборчого права і вторгненням козаків. Даремно Опуль кинув у Законодав-

чих зборах прямий виклик членам лівої, даремно кликав він їх на вулицю і заявив, що уряд приготувався зустріти їх як слід. Опуль не добився нічого, крім закликання до порядку з боку голови *, і партія порядку з мовчазною злорадністю дозволила одному депутатові лівої висміяти узурпаторські жадання Бонапарта. Даремно, нарешті, уряд провіщав революцію на *24 лютого*. Уряд добився тільки того, що народ ніяк не відзначив 24 лютого.

Пролетаріат не дав спровокувати себе на *заколот*, він мав намір здійснити *революцію*.

Провокації уряду, тільки посиливши загальне невдоволення існуючим порядком, не перешкодили виборчому комітетові, який був цілком під впливом робітників, виставити таких трьох кандидатів для Парижа: *Дефлотта, Відаля* і *Карно*. *Дефлотт* був засланий у червні і амністований в результаті однієї з бонапартівських витівок, розрахованих на популярність; він був другом Бланкі і брав участь у виступі 15 травня. *Відаль* відомий як комуністичний письменник, як автор книги «Про розподіл багатств» [203]; він був секретарем Луї Блана в Люксембурзькій комісії. *Карно*, син члена Конвенту **, що організував перемогу, найменш скомпрометований член партії «National», міністр освіти в тимчасовому уряді і Виконавчій комісії, був завдяки своєму демократичному законопроектові про народну освіту живим протестом проти закону єзуїтів про освіту. Ці три кандидати представляли три класи, що уклали між собою союз: на чолі — червневий інсургент, представник революційного пролетаріату; поруч з ним — доктринер-соціаліст, представник соціалістичної дрібної буржуазії; нарешті, третій кандидат — представник партії буржуазних республіканців, демократичні формули якої в сутичках з партією порядку набули соціалістичного смислу і давно втратили своє власне значення. Це була *загальна коаліція проти буржуазії та уряду, як і в лютому*. Але на цей раз *пролетаріат стояв на чолі революційної ліги*.

Наперекір усім зусиллям противників перемогли соціалістичні кандидати [204]. Навіть армія голосувала за червневого інсургента і проти свого ж військового, міністра *Лаїта*. Партія порядку була наче громом уражена. Департаментські вибори не втішили її: вони дали більшість монтаньярам.

Вибори 10 березня 1850 року! Це була касація червня 1848 року: ті, хто засилав і убивав червневих інсургентів, повернулися в Національні збори, але згорблені, в супроводі засланих, з їх принципами на устах. *Це була касація 13 червня 1849 року:* Гора, яку Національні збори вигнали, повернулася в Національні збори, але вона повернулась уже не як командир революції, а як її передовий сурмач. *Це була касація 10 грудня:* Наполеон провалився

* — Наполеона Дарю. *Ред.*
** — Лазара-Ніколá Карно. *Ред.*

в особі свого міністра Лаїта. Парламентська історія Франції знає лише один подібний випадок: провал Оссе, міністра Карла X, в 1830 році. Нарешті, вибори 10 березня 1850 р. були касацією виборів 13 травня, які дали більшість партії порядку. Вибори 10 березня були протестом проти більшості 13 травня. 10 березня було революцією. За виборчими бюлетенями приховується каміння бруківки.

«Голосування 10 березня — це війна»,— вигукнув Сегюр д'Агессо, один з найбільш крайніх членів партії порядку.

З 10 березня 1850 р. конституційна республіка вступає в нову фазу, у *фазу свого розкладу*. Різні фракції більшості знову об'єднані одна з одною і з Бонапартом; вони знову рятують порядок; Бонапарт знову — їх *нейтральна особа*. Якщо вони згадують про свій роялізм, то тільки тому, що зневірилися у можливості буржуазної республіки; якщо він згадує, що він — претендент, то тільки тому, що зневірюється у можливості лишитися президентом.

На обрання червневого інсургента *Дефлотта* Бонапарт, по команді партії порядку, відповів призначенням на пост міністра внутрішніх справ *Бароша* — Бароша, який був обвинувачем Бланкі і Барбеса, Ледрю-Роллена і Гінара. На обрання *Карно* Законодавчі збори відповіли прийняттям закону про освіту, на обрання *Відаля* — задушенням соціалістичної преси. Трубними звуками своєї преси партія порядку намагається заглушити свій власний страх. «Меч святий»,— вигукує один з її органів. «Захисники порядку повинні почати наступ проти партії червоних»,— заявляє інший орган. «Між соціалізмом і суспільством іде боротьба не на життя, а на смерть, безустанна, нещадна війна; у цій запеклій війні один з двох повинен загинути; якщо суспільство не знищить соціалізму, соціалізм знищить суспільство»,— кричить третій півень порядку. Споруджуйте барикади порядку, барикади релігії, барикади сім'ї! Треба покінчити з 127 000 паризьких виборців! Варфоломіївська ніч для соціалістів! І партія порядку якусь мить дійсно вірить, що перемога їй забезпечена.

Найлютіше її органи обрушуються на «*паризьких крамарів*». Крамарі Парижа обрали червневого інсургента своїм представником! Це означає: другий червень 1848 р. неможливий; це означає: друге 13 червня 1849 р. неможливе; це означає: моральний вплив капіталу зламано, буржуазні Збори представляють тільки буржуазію; це означає: велика власність загинула, бо васал її — дрібна власність — шукає собі порятунку в таборі тих, хто позбавлений власності.

Партія порядку вдається, звичайно, до свого неминучого *трафаретного прийому*: «*Більше репресій!*» — кричить вона.— «*Подесятерити репресії!*» Але її репресивна сила зменшилась у десять разів, тоді як опір збільшився у сто разів. Хіба найголовніше

знаряддя репресії, армія, не потребує репресії? І партія порядку говорить своє останнє слово: «Треба зламати залізне кільце легальності, в якому ми задихаємося. *Конституційна республіка неможлива.* Ми повинні боротися своєю справжньою зброєю; з лютого 1848 р. ми боролися з революцією *її ж* зброєю і на *її ж* грунті, ми прийняли *її* установи; конституція — фортеця, що захищає осаджуючих, а не осаджених! У череві троянського коня ми прокралися у священний Іліон, але, на відміну від наших предків, *греків* *, ми не завоювали ворожого міста, а самі потрапили в полон».

В основі конституції лежить *загальне виборче право. Знищення загального виборчого права* — ось останнє слово партії порядку, останнє слово буржуазної диктатури.

Загальне виборче право визнало право буржуазії на цю диктатуру 4 травня 1848 р., 20 грудня 1848 р., 13 травня 1849 р., 8 липня 1849 року [205]. Загальне виборче право засудило само себе 10 березня 1850 року. Панування буржуазії як висновок і результат загального виборчого права, як категоричний акт суверенної волі народу — такий смисл буржуазної конституції. Але який смисл має конституція з того моменту, як зміст цього виборчого права, цієї суверенної волі народу, не зводиться більше до панування буржуазії? Хіба не прямий обов'язок буржуазії регулювати виборче право так, щоб воно хотіло розумного, тобто її панування? Хіба загальне виборче право, щоразу знищуючи існуючу державну владу і щоразу знову відтворюючи її з себе, не знищує тим самим усяку сталість, не ставить щохвилини на карту всі існуючі влади, не підриває авторитету, не загрожує звести в авторитет саму анархію? Хто ще стане сумніватися в цьому після 10 березня 1850 року?

Відкидаючи загальне виборче право, в яке вона драпірувалася досі, з якого вона черпала свою всемогутність, буржуазія відкрито признається: «*Наша диктатура досі існувала по волі народу, віднині вона буде зміцнена проти волі народу*». І цілком послідовно вона шукає собі тепер опори не у *Франції*, а поза нею, за кордоном, у *нашесті*.

Разом із закликом до нашестя цей другий Кобленц [206], що обрав своєю резиденцією саму Францію, збуджує проти себе всі національні пристрасті. Нападаючи на загальне виборче право, він дає *загальний привід* для нової революції, а революції потрібен саме такий привід. Усякий *окремий* привід роз'єднав би фракції революційної ліги і змусив би виступити назовні їх відмінності. Але *загальний* привід оглушає напівреволюційні класи, він дає їм можливість обманювати себе щодо *певного характеру* прийдешньої революції, щодо наслідків їх власних вчинків. Усяка револю-

---

* Гра слів: «grecs» — «греки», а також «шулери». *(Примітка Енгельса до видання 1895 р.)*

ція потребує банкетного питання. Загальне виборче право — ось банкетне питання нової революції.

Але, відмовляючись від єдино можливої форми своєї *об'єднаної* влади, від наймогутнішої й найповнішої форми свого *класового панування,* від *конституційної республіки,* і кидаючись назад, до нижчої, неповної, слабішої форми, до *монархії,* з'єднані буржуазні фракції самі собі винесли вирок. Вони нагадують того старика, який, бажаючи вернути собі юнацьку свіжість, дістав своє дитяче вбрання і спробував натягти його на своє дряхле тіло. За їх республікою була тільки та заслуга, що *вона була теплицею для революції.*

10 березня 1850 р. має надпис:

Après moi le déluge *.

IV

СКАСУВАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА В 1850 р.

(Продовження попередніх трьох розділів узято з «Огляду», вміщеного в останньому, здвоєному, 5—6 номері журналу «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» [207]. Там спочатку описується велика торговельна криза, що вибухнула у 1847 р. в Англії; її впливом на європейський континент пояснюється загострення тамтешніх політичних ускладнень і перетворення їх у революції лютого і березня 1848 р., а потім показується, як процвітання торгівлі й промисловості, що настало вже у 1848 р. і ще більше посилилося в 1849 р., паралізувало революційне піднесення, зробивши разом з тим можливими перемоги реакції. Спеціально про Францію говориться далі таке:) **

Такі самі симптоми почали виявлятися у *Франції* з 1849 р., а особливо з початку 1850 року. Паризька промисловість повністю завантажена роботою, бавовняні фабрики в Руані й Мюльгаузені також працюють досить добре, хоч, так само як і в Англії, тут перешкодою стали високі ціни на сировину. При цьому розвиткові процвітання у Франції особливо сприяли широка митна реформа в Іспанії і зниження мит на різні предмети розкоші в Мексіці. Вивіз французьких товарів на обидва ці ринки дуже збільшився. Зростання капіталів привело у Франції до цілого ряду спекулятивних справ, приводом для яких була експлуатація у великому масштабі каліфорнійських золотих копалень [208]. Виникло дуже багато товариств, які своїми дрібними акціями і підкрашеними соціалізмом проспектами апелюють безпосередньо до гаманця дріб-

* — Після мене хоч потоп (слова, які приписують Людовіку XV). *Ред.*
** Цей вступний абзац написав Енгельс для видання 1895 р. *Ред.*

них буржуа і робітників, але загалом зводяться до того чистісінького шахрайства, що властиве тільки французам і китайцям. Одне з цих товариств користується навіть прямою протекцією уряду. Ввізні мита становили у Франції за перші дев'ять місяців 1848 р. 63 мільйони франків, за дев'ять місяців 1849 р.— 95 мільйонів франків, а за дев'ять місяців 1850 р.— 93 мільйони франків. А втім, у вересні 1850 р. вони знову піднялися більш як на один мільйон у порівнянні з тим же місяцем 1849 року. Вивіз також підвищився в 1849 р. і ще більше у 1850 році.

Найпереконливішим доказом нового процвітання є відновлення Французьким банком, за законом 6 серпня 1850 р., платежів готівкою. 15 березня 1848 р. банк дістав право припинити платежі готівкою. Кількість банкнот, що були в обігу, включаючи і провінційні банки, становила тоді 373 мільйони франків (14 920 000 фунтів стерлінгів). 2 листопада 1849 р. в обігу було 482 мільйони франків, або 19 280 000 ф. ст., що означало збільшення на 4 360 000 ф. ст., а 2 вересня 1850 р.— 496 мільйонів франків, або 19 840 000 ф. ст., тобто збільшення приблизно на 5 мільйонів фунтів стерлінгів. При цьому знецінення банкнот не спостерігалося; навпаки, збільшення обігу банкнот супроводилося дедалі зростаючим нагромадженням золота і срібла у підвалах банку, так що влітку 1850 р. металевий запас досяг приблизно 14 мільйонів ф. ст., нечуваної у Франції суми. Та обставина, що банк таким чином став спроможний збільшити обіг своїх білетів і разом з тим свій активний капітал на 123 мільйони франків, або 5 мільйонів фунтів стерлінгів, блискуче доводить, яким правильним було наше твердження в одному з попередніх номерів журналу *, що фінансова аристократія не тільки не була зломлена в результаті революції, а, навпаки, ще зміцніла. Ще очевиднішим стає цей результат з такого огляду французького законодавства про банки за останні роки. 10 червня 1847 р. банк дістав право випускати білети у 200 франків. До того часу банкноти мінімальної вартості були у 500 франків. Декретом від 15 березня 1848 р. білети Французького банку були оголошені законним засобом платежу, і банк був звільнений від зобов'язання обмінювати їх на дзвінку монету. Його право на випуск білетів було обмежене 350 мільйонами франків. Разом з цим він дістав право випустити білети вартістю у 100 франків. Декретом від 27 квітня приписувалося злиття департаментських банків з Французьким банком; іншим декретом, від 2 травня 1848 р., йому дозволялося збільшити випуск білетів до 442 мільйонів франків. Декретом від 22 грудня 1849 р. максимум випуску банкнот був доведений до 525 мільйонів франків. Нарешті, закон 6 серпня 1850 р. знову встановив право обміну банкнот на гроші. Ці факти — невпинне збільшення обігу банкнот, концентрація

* Див. цей том, с. 281—285. *Ред.*

всього французького кредиту в руках банку і нагромадження всього французького золота і срібла у його підвалах — привели пана Прудона до висновку, що банк тепер повинен скинути свою стару зміїну шкуру і перетворитися в прудонівський народний банк [209]. Насправді ж Прудону не треба було навіть бути обізнаним з історією банкової рестрикції в Англії з 1797 по 1819 р.[210], йому треба було тільки кинути погляд по той бік каналу, щоб побачити, що цей нечуваний для нього в історії буржуазного суспільства факт був не чим іншим, як цілком нормальним буржуазним явищем, яке тільки у Франції настало тепер уперше. Ми бачимо, що мнимо-революційні теоретики, які слідом за тимчасовим урядом задавали тон у Парижі, були такі ж неуки в питанні про характер і результати вжитих заходів, як і самі пани з тимчасового уряду.

Незважаючи на процвітання промисловості й торгівлі, що настало тепер у Франції, маса населення, 25 мільйонів селян, терпить від великої депресії. Хороші врожаї останніх років знизили ціни на хліб у Франції ще більше, ніж в Англії, і становище селян, заборгованих, виснажених лихварями і обтяжених податками, далеко не може вважатися блискучим. Але, як досить ясно показала історія останніх трьох років, цей клас населення зовсім нездатний до революційної ініціативи.

Як період кризи, так і період процвітання настає на континенті пізніше, ніж в Англії. Первісний процес завжди відбувається в Англії; вона є деміургом буржуазного космосу. На континенті різні фази циклу, який постійно знову проходить буржуазне суспільство, виступають у вторинній і третинній формі. По-перше, континент вивозить в Англію незрівнянно більше, ніж в будь-яку іншу країну. Але цей вивіз в Англію, у свою чергу, залежить від становища Англії, особливо на заокеанських ринках. Потім Англія вивозить в заокеанські країни незрівнянно більше, ніж увесь континент, так що розміри континентального експорту в ці країни завжди залежать від заокеанського вивозу Англії. Отже, якщо кризи породжують революцію насамперед на континенті, то причина їх усе-таки завжди знаходиться в Англії. У кінцівках буржуазного організму насильствені потрясіння природно повинні відбуватися раніше, ніж у його серці, де можливостей компенсування більше. З другого боку, ступінь впливу континентальних революцій на Англію разом з тим є барометром, що показує, якою мірою ці революції дійсно ставлять під сумнів умови існування буржуазного ладу і якою мірою вони стосуються тільки його політичних утворень.

При такому загальному процвітанні, коли продуктивні сили буржуазного суспільства розвиваються настільки пишно, наскільки це взагалі можливо у рамках буржуазних відносин, про дійсну революцію не може бути й мови. Така революція можлива тільки в ті періоди, коли *обидва ці фактори, сучасні продуктивні сили*

і *буржуазні форми виробництва,* вступають між собою *в суперечність.* Нескінченні чвари, якими займаються тепер представники окремих фракцій континентальної партії порядку, взаємно компрометуючи один одного, аж ніяк не ведуть до нових революцій; навпаки, ці чвари тільки тому й можливі, що основа суспільних відносин у даний момент така міцна і — чого реакція не знає — така *буржуазна.* Усі реакційні спроби загальмувати буржуазний розвиток так само безперечно розіб'ються об цю основу, як і все моральне обурення і всі палкі прокламації демократів. *Нова революція можлива тільки слідом за новою кризою. Але настання її так само неминуче, як і настання кризи* *.

Звернімося тепер до *Франції.*

Змусивши провести нові вибори 28 квітня, народ сам звів до нуля перемогу, яку він здобув у союзі з дрібною буржуазією на виборах 10 березня. Відаль був обраний не тільки в Парижі, а й на Нижньому Рейні. Паризький комітет, в якому були сильно представлені Гора і дрібна буржуазія, спонукав його прийняти нижньорейнський мандат. Перемога 10 березня втратила своє вирішальне значення; остаточне рішення було знову відкладено, напруження народу слабшало, він звикав до легальних тріумфів замість революційних. Нарешті, кандидатура Ежена Сю, сентиментально-міщанського соціал-фантазера, зовсім знищила революційний смисл 10 березня — реабілітацію червневого повстання; пролетаріат у кращому разі міг сприйняти її як жарт на догоду гризеткам. Проти цієї благонаміреної кандидатури партія порядку, що стала сміливіша через нерішучу поведінку противників, виставила кандидата, який повинен був уособлювати червневу *перемогу.* Цим комічним кандидатом був спартанський батько сімейства Леклер [211], героїчну збрую з якого преса, однак, зірвала по кусочках і який зазнав на виборах блискучої поразки. Нова перемога на виборах 28 квітня окрилила Гору і дрібну буржуазію. Гора в душі вже раділа, що зможе досягти своєї мети суто легальним шляхом, не викликаючи нової революції, яка знову висунула б пролетаріат на авансцену; вона була впевнена, що при нових виборах 1852 р. посадить з допомогою загального виборчого права пана Ледрю-Роллена у президентське крісло і забезпечить Горі більшість у Зборах. Партія порядку, яку нові вибори, кандидатура Сю і настрій Гори та дрібної буржуазії цілком переконали в тому, що вони вирішили за всіх обставин лишатися спокійними, відповіла на обидві виборчі перемоги *виборчим законом,* який скасовував загальне виборче право.

Уряд був настільки обережний, що не взяв цей законопроект на свою власну відповідальність. Він зробив мниму поступку більшості, передавши розроблення цього проекту ватажкам більшості,

* Далі Енгельс випустив кілька сторінок «*Третього міжнародного огляду*», що стосувалися характеристики Англії. *Ред.*

сімнадцятьом бургграфам [212]. Таким чином, не уряд запропонував Національним зборам, а більшість Зборів запропонувала самим собі скасування загального виборчого права.

8 травня проект був поданий у палату. Вся соціально-демократична преса в один голос почала переконувати народ триматися з гідністю, зберігати calme majestueux*, залишатися пасивним і довіряти своїм представникам. Кожна стаття в цих газетах була визнанням, що революція насамперед знищить так звану революційну пресу і що, отже, йдеться тепер про її самозбереження. Мнимо-революційна преса виказала свою таємницю. Вона сама підписала собі смертний вирок.

21 травня Гора поставила питання на попереднє обговорення і зажадала відхилення всього законопроекту на тій підставі, що він порушує конституцію. Партія порядку відповіла на це, що конституція буде порушена, коли в цьому виникне потреба, а тепер це зайве, тому що конституція може бути витлумачена будь-яким способом і тільки більшість компетентна вирішувати, яке тлумачення правильне. Розгнуздані, дикі нападки Тьєра і Монталамбера Гора зустріла з добре вихованою й освіченою гуманністю. Вона посилалася на грунт права; партія порядку вказала їй на грунт, на якому виростає право, на буржуазну власність. Гора почала благати: невже дійсно хочуть що б то не стало викликати революцію? Партія порядку відповіла: вона не захопить нас зненацька.

22 травня було покінчено з попереднім обговоренням питання більшістю у 462 голоси проти 227. Ті самі люди, які так урочисто і так грунтовно доводили, що Національні збори і кожний депутат зокрема втрачають свої повноваження, як тільки вони позбавляють прав народ, що дав їм ці повноваження, як і раніше, спокійно сиділи на своїх місцях і, замість того, щоб діяти самим, несподівано надали можливість діяти країні, а саме шляхом петицій; вони не поворухнулись і тоді, коли 31 травня самий закон блискуче пройшов. Вони намагалися помститися за себе протестом, в якому вони запротоколювали свою непричетність до згвалтування конституції, але і цей протест вони не заявили відкрито, а потай поклали в кишеню голові.

Стоп'ятдесятитисячна армія в Парижі, нескінченне відкладання остаточного рішення, заклики преси до спокою, малодушність Гори і новообраних депутатів, величний спокій дрібної буржуазії, а головним чином процвітання торгівлі і промисловості перешкоджали всякій революційній спробі з боку пролетаріату.

Загальне виборче право виконало свою місію. Більшість народу пройшла ту освітню школу, роль якої воно тільки й може

* — величний спокій. (Натяк на заклик В. Гюго у промові в Законодавчих зборах 21 травня 1850 р.). *Ред.*

відігравати в революційну епоху. Його повинна була усунути або революція, або реакція.

Ще більше енергії виявила Гора під час інциденту, що стався незабаром. Військовий міністр Опуль назвав з трибуни Зборів лютневу революцію злощасною катастрофою. Ораторам Гори, що виявила, як завжди, великим шумом своє моральне обурення, голова Дюпен не надав слова. Жірарден запропонував Горі зараз же у повному складі вийти із залу. Результат: Гора лишилася на місці, а Жірарден, як недостойний, був викинутий з її лона.

Виборчий закон потребував ще одного доповнення, нового *закону про пресу*. Його не довелося довго чекати. Законопроект уряду, який виявився ще суворішим у результаті численних поправок, внесених партією порядку, збільшував застави, передбачав окремий штемпельний збір з романів, що друкуються в газетах (відповідь на обрання Ежена Сю), оподатковував усі твори, які виходять у щотижневих і щомісячних випусках, до певної кількості аркушів і, нарешті, встановлював, що кожна газетна стаття повинна мати підпис автора. Постанови про застави вбили так звану революційну пресу; народ дивився на її загибель як на відплату за скасування загального виборчого права. Але тенденція і чинність нового закону не обмежувалися тільки цією частиною преси. Поки преса була анонімною, вона являла собою орган широкої і безіменної громадської думки; вона була третьою владою в державі. Підписування кожної статті перетворювало газету у звичайний збірник літературних творів більш або менш відомих осіб. Кожна стаття опустилася до рівня газетного оголошення. Досі газети були в обігу як паперові гроші громадської думки, тепер вони перетворилися у більш або менш сумнівні соло-векселі, доброякісність і ходовість яких залежали не тільки від кредиту векседавця, але також від кредиту індосанта. Преса партії порядку підбурювала не тільки скасування загального виборчого права, а й до найбільш крайніх заходів проти «поганої» преси. Однак навіть «хороша» преса із своєю зловісною анонімністю була не до смаку партії порядку, особливо окремим її представникам з провінції. Вона бажала мати справу тільки з оплачуваними літераторами, хотіла знати їх імена, місце проживання і прикмети. Даремно «хороша» преса нарікала на чорну невдячність, якою їй платять за її послуги. Закон пройшов, і вимога підписів ударила насамперед по ній самій. Імена республіканських публіцистів були досить відомі, але поважні фірми «Journal des Débats», «Assemblée Nationale» [213], «Constitutionnel» [214] і т. д. і т. д. з їх широко рекламованою державною мудрістю опинилися у зовсім дурному становищі, коли вся ця таємнича компанія раптом з'явилася у вигляді продажних penny-a-liners *, які набили собі руку, і за чистоган захищали на своєму віку все що завгодно, на зразок

* — газетних писак. *Ред.*

Граньє де Кассаньяка, або у вигляді старих ганчірок, які називали самі себе державними людьми, на зразок Капфіга, або у вигляді кокетуючих писак на зразок пана Лемуана з «Débats».

При обговоренні закону про пресу Гора встигла вже дійти до такого ступеня морального падіння, що повинна була обмежитися тільки тим, що аплодувала блискучим тирадам старої луї-філіппівської знаменитості, пана Віктора Гюго.

З прийняттям виборчого закону і закону про пресу революційна і демократична партія зійшла з офіційної сцени. Трохи згодом після закінчення сесії, перед роз'їздом по домівках, обидві фракції Гори — соціалістичні демократи і демократичні соціалісти — випустили два маніфести, два testimonia paupertatis *, в яких вони доводили, що хоч сила і успіх ніколи не були на їх боці, зате саме вони завжди стояли на боці вічного права і всіх інших вічних істин [215].

Звернімося тепер до партії порядку. Журнал «Neue Rheinische Zeitung» писав у № 3, стор. 16: «Проти реставраторських прагнень об'єднаних орлеаністів і легітимістів Бонапарт захищає юридичну основу своєї фактичної влади — республіку; проти реставраторських прагнень Бонапарта партія порядку захищає юридичну основу свого спільного панування — республіку; легітимісти проти орлеаністів, орлеаністи проти легітимістів захищають status quo — республіку. Всі ці фракції партії порядку, з яких кожна має in petto свого власного короля і свою власну реставрацію, протиставляють кожна узурпаторським і заколотницьким прагненням своїх суперників спільне панування буржуазії, форму, в якій усі їхні окремі претензії взаємно нейтралізуються і зберігаються,— *республіку*... Тьєр і не підозрював, яка правда крилася у його словах: «Ми, роялісти, є справжнім оплотом конституційної республіки»» **.

Ця комедія républicains malgré eux ***, комедія протидії status quo **** і незмінне зміцнення його; постійні сутички між Бонапартом і Національними зборами; постійно виникаюча для партії порядку небезпека розпастися на свої складові частини і постійне нове згуртування її фракцій; спроби кожної з них перетворити всяку перемогу над спільним ворогом у поразку своїх тимчасових союзників; взаємні заздрощі, підступи і цькування, безустанне виймання шпаг, а в результаті завжди — baiser Lamourette [216],— уся ця непоказна комедія помилок ніколи ще не розвивалася так класично, як протягом останніх шести місяців.

Партія порядку розглядала виборчий закон разом з тим як перемогу над Бонапартом. Передавши Комісії сімнадцятьох реда-

* — свідоцтва про бідність. *Ред.*
** Див. цей том, с. 280—281. *Ред.*
*** — республіканців мимоволі. (Натяк на комедію Мольєра «Лікар мимоволі».) *Ред.*
**** — існуючому порядку. *Ред.*

гування свого законопроекту і відповідальність за нього, уряд Бонапарта хіба не відрікся тим самим від влади? Хіба головна опора Бонапарта проти Зборів полягала не в тому, що він був обранцем шести мільйонів? — Бонапарт із свого боку дивився на виборчий закон як на поступку Зборам, поступку, з допомогою якої він купив гармонію між законодавчою і виконавчою владою. В нагороду за це підлий авантюрист зажадав збільшення свого цивільного листа на три мільйони. Чи могли Національні збори вступити у конфлікт з виконавчою владою в момент, коли вони оголошували поза законом величезну більшість французького народу? Вони обурилися; здавалося, вони зважились на зовсім уже крайні заходи; їх комісія відхилила пропозицію; бонапартистська преса, у свою чергу, стала в грізну позу, вказуючи на пограбований, позбавлений свого виборчого права народ. Відбулося безліч шумних спроб прийти до згоди; кінець кінцем Збори поступилися на ділі, але одночасно помстилися у принципі. Замість постійного принципового збільшення цивільного листа на три мільйони на рік вони вотували Бонапарту лише одноразову допомогу в розмірі 2 160 000 франків. Не задовольнившись цим, вони і цю поступку зробили тільки тоді, коли за неї висловився Шангарньє, генерал партії порядку і непрошений покровитель Бонапарта. Таким чином, ці 2 мільйони були вотовані власне не Бонапарту, а Шангарньє.

Ця кинута de mauvaise grâce * подачка була прийнята Бонапартом цілком у дусі дарувальника. Бонапартистська преса відновила свої нападки на Національні збори, а коли під час обговорення закону про пресу була внесена поправка щодо зазначення імен авторів, спрямована насамперед проти другорядних газет, представниць приватних інтересів Бонапарта, головний бонапартистський орган «Pouvoir» [217] з нестримуваною люттю напав на Національні збори. Міністрам довелося перед лицем Зборів відректися від цієї газети; відповідальний видавець «Pouvoir» був притягнутий до відповідальності перед Національними зборами і засуджений до найвищого грошового штрафу в 5 000 франків. Наступного дня «Pouvoir» надрукував ще зухвалішу статтю проти Зборів, а уряд, щоб помститися, порушив судове переслідування проти кількох легітимістських газет за порушення конституції.

Нарешті, було поставлено питання про відстрочку засідання палати. Бонапарту потрібна була ця відстрочка, щоб орудувати без усякої перешкоди з боку Зборів. Партії порядку вона була потрібна почасти для її фракційних інтриг, почасти через особисті інтереси окремих депутатів. Обом вона потрібна була для зміцнення й розширення перемог реакції у провінції. Через це Збори відклали свої засідання з 11 серпня до 11 листопада. Але оскільки Бонапарт зовсім не приховував, що прагне лише до того, щоб поз-

* — неохоче. *Ред.*

бутися обтяжливого нагляду Національних зборів, то Збори самому своєму вотумові довір'я надали характеру недовір'я до президента. Жоден бонапартист не ввійшов у постійну комісію з двадцяти восьми чоловік, яка залишилася стояти на сторожі доброчесності республіки під час канікул [218]. Замість бонапартистів було обрано навіть кілька республіканців в «Siècle» і «National», щоб довести президентові відданість більшості конституційній республіці.

Незадовго перед відкладенням засідань палати, і особливо зараз же після цього відкладення, здавалося, що обидві великі фракції партії порядку, орлеаністи і легітимісти, готові помиритися, а саме, на грунті злиття обох королівських фамілій, під прапорами яких вони боролися. Газети були переповнені проектами примирення, які обговорювалися біля ліжка хворого Луї-Філіппа у Сент-Леонардсі; але смерть Луї-Філіппа несподівано спростила становище. Луї-Філіпп був узурпатором, Генріх V був ним пограбований, а граф Паризький *, через бездітність Генріха V, виявився його законним спадкоємцем. Тепер зник усякий привід для заперечень проти злиття інтересів обох династій. Але якраз тепер обидві фракції буржуазії зрозуміли, нарешті, що їх розділяє не сентиментальна прив'язаність до тієї чи іншої королівської фамілії, а, навпаки, що їх різні класові інтереси роз'єднували обидві династії. Легітимісти, які вирушили на поклін до Генріха V у Вісбаден, так само як їхні конкуренти — у Сент-Леонардс, одержали там звістку про смерть Луї-Філіппа. Вони зараз же утворили міністерство in partibus infidelium [219], до якого увійшли головним чином члени згаданої вище комісії стражів доброчесності республіки і яке у зв'язку з конфліктом, що виник у партії, не забарилося виступити з найвідвертішим прокламуванням права з ласки божої. Орлеаністи раділи з приводу компрометуючого скандалу, викликаного у пресі цим маніфестом [220], і нітрохи не приховували своєї відкритої ворожнечі до легітимістів.

Під час перерви засідань Національних зборів розпочали свої засідання представницькі збори департаментів. Більшість їх висловилася за обмежений більшими або меншими застереженнями перегляд конституції, тобто висловилася за монархічну реставрацію, не даючи їй точнішого визначення, за *«розв'язання питання»*, визнаючи разом з тим себе надто некомпетентною і надто боягузливою, щоб знайти це розв'язання. Бонапартистська фракція поспішила витлумачити це бажання перегляду в розумінні продовження президентських повноважень Бонапарта.

Пануючий клас ніяк не міг допустити законного конституційного розв'язання питання — відставки Бонапарта у травні 1852 р., одночасного обрання нового президента всіма виборцями країни і перегляду конституції спеціальною, обраною для цього палатою

* — Луї-Філіпп Альбер. *Ред.*

протягом перших місяців нового президентства. День нових президентських виборів був би днем зустрічі всіх ворожих партій: легітимістів, орлеаністів, буржуазних республіканців, революціонерів. У результаті неминуче відбулися б насильствені сутички між різними фракціями. Якби навіть партії порядку вдалося об'єднатися на якому-небудь нейтральному кандидаті, що стоїть поза династичними фаміліями, то проти нього виступив би Бонапарт. У своїй боротьбі проти народу партія порядку змушена постійно збільшувати силу виконавчої влади. Усяке посилення виконавчої влади посилює її носія — Бонапарта. Тому всякий крок, який робить партія порядку для посилення своєї загальної могутності, посилює бойові засоби Бонапарта з його династичними претензіями, збільшує його шанси у критичний момент силою перешкодити конституційному рішенню. Тоді Бонапарт у своїй боротьбі з партією порядку не спиниться перед порушенням однієї з основ конституції, так само як партія порядку в своїй боротьбі з народом не спинилася перед порушенням другої основи конституції, скасувавши загальне виборче право. Цілком імовірно, він апелював би навіть проти Зборів до загального виборчого права. Одним словом, конституційна розв'язка ставить на карту весь політичний status quo, а за хитанням status quo буржуа ввижається хаос, анархія, громадянська війна. Йому ввижається, що з першою неділею травня 1852 р.[221] будуть поставлені на карту всі його угоди на купівлю і продаж, його векселі, шлюбні контракти, нотаріальні акти, іпотеки, земельна рента, квартирна плата, прибуток, усі його контракти і джерела доходів,— а на такий риск він не може піти. За хитанням політичного status quo приховується небезпека краху всього буржуазного суспільства. Єдина можлива для буржуазії розв'язка — це відстрочка розв'язки. Вона може врятувати конституційну республіку тільки шляхом порушення конституції, шляхом продовження влади президента. Це і є останнє слово преси партії порядку після всіх тривалих і глибокодумних дебатів про «розв'язання питання», до яких вона вдалася після закінчення сесії генеральних рад. Таким чином, могутня партія порядку, собі на сором, бачить, що вона змушена серйозно зважати на смішну, вульгарну й ненависну їй особу псевдо-Бонапарта.

Ця брудна особа, у свою чергу, помилялася щодо справжніх причин того, чому їй дедалі більше випадала роль необхідної людини. У той час як його партія була досить проникилва, щоб приписувати зростаюче значення Бонапарта обстановці, яка склалася, сам він вірив, що зобов'язаний цим тільки магічному впливу свого імені і своєму безустанному пародіюванню Наполеона. Його заповзятливість зростала з кожним днем. На паломництва у Вісбаден і Сент-Леонардс він відповів своїми поїздками по Франції. Бонапартисти так мало покладали надій на магічний вплив його персони, що посилали за ним всюди цілі поїзди і повні-повнісінькі

диліжанси клакерів, членів Товариства 10 грудня [222], цієї організації паризького люмпен-пролетаріату. Вони вкладали в уста своєї маріонетки слова, які, залежно від того, як приймали президента в тому чи іншому місті, означали б — як девіз політики президента — або республіканське смирення, або витримку і наполегливість. Незважаючи на всі маневри, ці поїздки менш за все були схожі на тріумфальні походи.

Упевнений, що йому вдалося таким способом запалити народ, Бонапарт узявся за агітацію серед армії. Він влаштував на рівнині Саторі, біля Версаля, великі огляди військ, на яких намагався підкупити солдатів ковбасою з часником, шампанським і сигарами. Якщо справжній Наполеон умів підбадьорювати стомлених солдатів серед тягот своїх завойовницьких походів раптовими проявами патріархальної фамільярності, то псевдо-Наполеон думав, що війська висловлювали йому подяку, коли вигукували «Vive Napoléon, vive le saucisson!» *, тобто «Хай живе ковбаса, хай живе блазень!» **

Ці огляди привели до того, що виявився довго приховуваний розбрат між Бонапартом і військовим міністром Опулем, з одного боку, і Шангарньє — з другого. В особі Шангарньє партія порядку знайшла свою дійсно нейтральну людину, в якої не могло бути й мови про власні династичні претензії. Вона призначала його в наступники Бонапарта. До того ж, завдяки своїй поведінці 29 січня і 13 червня 1849 р. Шангарньє став великим полководцем партії порядку, новим Александром, який розрубав, на думку боязкого буржуа, своїм грубим втручанням гордіїв вузол революції. Будучи по суті не менш жалюгідним, ніж Бонапарт, він таким надто дешевим способом зробився силою і був висунутий Національними зборами для нагляду за президентом. Він сам кокетував — наприклад, у дебатах про оклад президента — роллю покровителя Бонапарта і дедалі зарозуміліше поводився з ним і з міністрами. Коли у зв'язку з новим виборчим законом чекали повстання, він заборонив своїм офіцерам приймати будь-які накази від військового міністра або від президента. Преса, із свого боку, сприяла звеличенню особи Шангарньє. За цілковитою відсутністю скільки-небудь видатних осіб партії порядку довелося наділити одну людину силою, якої не було у всього її класу, і таким способом роздути її в якогось велетня. Так виник міф про Шангарньє — «*оплот суспільства*». Нахабне шарлатанство, таємниче величання, з якими Шангарньє удостоював носити на своїх плечах увесь світ, становлять надзвичайно смішний контраст з подіями на саторійському огляді і після нього. Ці події незаперечно довели, що досить одного розчерку пера Бонапарта, цієї безконечно малої величини, щоб звести фантастичне породження буржуазного страху, велетня

* — «Хай живе Наполеон, хай живе ковбаса!» *Ред.*

** Гра слів: «Wurst» — «ковбаса», «Hanswurst» — «блазень». *Ред.*

Шангарньє, до масштабів звичайної людини і перетворити його, героя, який рятує суспільство, у відставного генерала на пенсії.

Бонапарт уже один раз помстився над Шангарньє, спровокувавши свого військового міністра на дисциплінарні сутички з незручним покровителем. Останній огляд у Саторі довів, нарешті, стару ворожнечу до відкритого спалаху. Конституційне обурення Шангарньє не знало більше ніяких меж, коли кавалерійські полки продефілювали перед Бонапартом з антиконституційними вигуками «Vive l'empereur!» * Щоб уникнути неприємних дебатів з приводу цих вигуків на наступній сесії палати, Бонапарт усунув військового міністра Опуля, призначивши його губернатором Алжіру. На його місце він поставив цілком надійного старого генерала часів імперії **, який своєю грубістю нітрохи не поступався перед Шангарньє. Але, щоб відставка Опуля не здалася поступкою Шангарньє, Бонапарт одночасно перевів генерала Неймейєра, праву руку великого рятівника суспільства, з Парижа у Нант. Неймейєр був винуватцем того, що на останньому огляді піхота продефілювала повз наступника Наполеона у крижаному мовчанні. Шангарньє, особисто зачеплений переведенням Неймейєра, почав протестувати і погрожувати. Марно! Після дводенних переговорів декрет про переведення Неймейєра з'явився у «Moniteur», і героєві порядку не лишалося нічого іншого, як підкоритися дисципліні або подати у відставку.

Боротьба Бонапарта з Шангарньє є продовженням його боротьби з партією порядку. Тому нова сесія Національних зборів відкривається 11 листопада при зловісних прикметах. Але це буде буря у склянці води. Загалом повториться стара гра. Більшість партії порядку, незважаючи на крики охоронців принципів різних її фракцій, змушена буде продовжити повноваження президента. У свою чергу, Бонапарт, упокорившись уже через саму нестачу грошей, прийме, незважаючи на всі свої попередні протести, це продовження влади як просте повноваження з рук Національних зборів. Таким чином, розв'язання питання відкладається, status quo зберігається; кожна з фракцій партії порядку компрометує і ослабляє, робить неможливою іншу; посилюються і кінець кінцем вичерпують себе репресії проти спільного ворога, проти маси нації, поки, нарешті, самі економічні відносини знову не досягнуть такого ступеня розвитку, коли від нового вибуху злетять у повітря всі ці партії, що сваряться між собою, з їх конституційною республікою.

А втім, на втіху буржуа треба додати, що бійка між Бонапартом і партією порядку викликала розорення на біржі безлічі дрібних капіталістів і перехід їх капіталів у кишені великих біржових вовків.

* — «Хай живе імператор!» *Ред.*
** — Жана-Поля-Адама Шрамма. *Ред.*

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ЗВЕРНЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ ДО СОЮЗУ КОМУНІСТІВ[223]

БЕРЕЗЕНЬ 1850

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ — СОЮЗОВІ

Брати!

Протягом обох революційних років, 1848—1849, Союз комуністів подвійно витримав іспит: по-перше, тим, що його члени всюди брали енергійну участь у русі, що вони і в пресі, і на барикадах, і на полях боїв стояли в перших рядах єдиного справді революційного класу, пролетаріату. Союз, далі, витримав іспит і в тому розумінні, що його погляди на рух, як їх викладено було у циркулярних листах конгресів і Центрального комітету в 1847 р. і в «Комуністичному маніфесті», виявилися єдино правильні і що висловлені у цих документах сподівання цілком справдилися, а розуміння сучасного суспільного становища — яке Союз пропагував раніше тільки таємно — тепер у всіх на устах і публічно проповідується на площах. У той же самий час значно ослабла раніше міцна організація Союзу. Більша частина членів, яка брала безпосередню участь у революційному русі, думала, що час таємних товариств минув і що досить однієї тільки відкритої діяльності. Окремі округи і громади стали запускати свої стосунки з Центральним комітетом і поступово припинили їх зовсім. Таким чином, у той час як демократична партія, партія дрібної буржуазії, все більше організовувалась у Німеччині, робітнича партія втратила свою єдину міцну опору, збереглася в організованому вигляді щонайбільше в окремих місцевостях для місцевих цілей і через це потрапила в загальному русі під цілковиту владу й під керівництво дрібнобуржуазних демократів. Такому станові треба покласти край: самостійність робітників повинна бути відновлена. Центральний комітет зрозумів цю необхідність і через те уже взимку 1848—1849 рр. послав емісара Йосифа Молля в Німеччину для реорганізації Союзу. Однак місія Молля не справила відчутного впливу почасти тому, що німецькі робітники ще не мали тоді достатнього досвіду, а почасти тому, що ця місія була припинена повстанням у травні минулого року [224]. Сам Молль узявся за зброю,

вступив у баденсько-пфальцську армію і 29 червня * загинув у бою на Мургу. В його особі Союз втратив одного із своїх найстаріших, найактивніших і найнадійніших членів, який брав участь в усіх конгресах, у Центральному комітеті і вже раніше здійснював з великим успіхом ряд поїздок з певними дорученнями. Після поразки революційних партій Німеччини і Франції у липні 1849 р. майже всі члени Центрального комітету знову зібралися у Лондоні і, поповнивши свій склад новими революційними силами, з поновленою енергією взялися за реорганізацію Союзу.

Реорганізація Союзу може бути проведена тільки через емісара, і Центральний комітет вважає надзвичайно важливим, щоб емісар вирушив саме тепер, коли має відбутися нова революція, отже, коли робітнича партія повинна виступати якнайбільш організованою, якнайбільш одностайною і якнайбільш самостійною, якщо вона не хоче знову, як у 1848 р., бути експлуатованою буржуазією і плентатися в неї у хвості.

Ми говорили вам, брати, уже в 1848 р., що німецькі ліберальні буржуа скоро прийдуть до влади і відразу ж спрямують свою тільки що здобуту владу проти робітників. Ви бачили, як це збулося. Справді, саме буржуа після березневого руху 1848 р. негайно захопили державну владу і відразу використали цю владу для того, щоб примусити робітників, своїх союзників по боротьбі, повернутися в їх колишнє пригноблене становище. Якщо буржуазія не могла цього досягти, не вступивши в союз з усунутою у березні феодальною партією, навіть кінець кінцем не поступившись знову пануванням цій феодальній абсолютистській партії, то все-таки вона забезпечила собі умови, які, зважаючи на фінансові труднощі уряду, передали б з часом у її руки панування і гарантували б її інтереси в тому разі, якби стало можливим, щоб революційний рух уже тепер ступив на шлях так званого мирного розвитку. Щоб забезпечити собі панування, буржуазії навіть не потрібні були б насильствені заходи, які викликали б проти неї ненависть народу, тому що всі ці насильствені заходи вже здійснила феодальна контрреволюція. Але розвиток не піде цим мирним шляхом. Навпаки, наближається революція, яка прискорить цей розвиток незалежно від того, чи буде вона викликана самостійним повстанням французького пролетаріату, чи вторгненням Священного союзу [225] в революційний Вавілон [226].

І роль, яку німецькі ліберальні буржуа в 1848 р. відіграли щодо народу, в наступній революції цю таку зрадницьку роль візьмуть на себе демократичні дрібні буржуа, що займають тепер в опозиції таке саме становище, яке займали ліберальні буржуа до 1848 року. Ця партія, демократична партія, яка для робітни-

* У виданні 1885 р. помилково надруковано: «19 липня». *Ред.*

ків значно небезпечніша, ніж колишні ліберали, складається з троякого роду елементів:

I. З найбільш прогресивних частин великої буржуазії, які ставлять собі за мету негайне і повне повалення феодалізму і абсолютизму. Ця фракція представлена колишніми берлінськими угодовцями, що запропонували відмову від сплати податків [227].

II. З демократично-конституційних дрібних буржуа, головною метою яких у русі, що існував досі, було створення більш-менш демократичної федеративної держави у тому вигляді, як її добивалися їх представники, ліва Франкфуртських зборів, а пізніше Штутгартський парламент [228] і вони самі в кампанії за імперську конституцію [224].

III. З республіканських дрібних буржуа, ідеалом яких є німецька федеративна республіка на зразок швейцарської і які тепер називають себе «червоними» і «соціальними демократами» тому, що пройняті добрим наміром знищити гноблення дрібного капіталу великим, дрібного буржуа великим буржуа. Представниками цієї фракції були члени демократичних конгресів і комітетів, керівники демократичних союзів, редактори демократичних газет.

Усі ці фракції називають себе тепер, після своєї поразки, «республіканцями» або «червоними», цілком так само, як республіканські дрібні буржуа у Франції називають себе тепер соціалістами. Там, де вони, як у Вюртемберзі, Баварії і т. д., знаходять ще можливість відстоювати свої цілі конституційним шляхом, вони користуються з нагоди, щоб зберегти свої старі фрази і довести на ділі, що вони нітрохи не змінилися. А втім, зрозуміло, що зміна назви цієї партії нітрохи не змінює її ставлення до робітників; вона доводить тільки, що тепер ця партія змушена виступати проти буржуазії, яка об'єдналася з абсолютизмом, і спиратися на пролетаріат.

Дрібнобуржуазно-демократична партія в Німеччині дуже сильна. Вона охоплює не тільки значну більшість бюргерського населення міст, дрібного торговельно-промислового люду і майстрів-ремісників: за нею ідуть селяни і сільський пролетаріат, поки він ще не знайшов опори в самостійному пролетаріаті міст.

Ставлення революційної робітничої партії до дрібнобуржуазної демократії таке: вона йде разом з нею проти тієї фракції, до повалення якої робітнича партія прагне; вона виступає проти неї в усіх випадках, коли дрібнобуржуазна демократія хоче зміцнити своє становище у своїх власних інтересах.

Далекі від думки здійснити переворот в усьому суспільстві в інтересах революційних пролетарів, демократичні дрібні буржуа прагнуть до такої зміни суспільних порядків, яка зробила б для них по можливості більш терпимим і зручним існуюче суспільство. Через те вони вимагають насамперед скорочення державних витрат шляхом обмеження бюрократії і перекладення головних

податків на великих землевласників і на буржуа. Далі, вони вимагають усунути тиск великого капіталу на дрібний, добиваючись створення державних кредитних установ і законів проти лихварства, завдяки чому перед ними і селянами відкрилася б можливість одержувати позики не від капіталістів, а від держави, і до того ж на пільгових умовах; потім вони добиваються встановлення буржуазних відносин власності на селі шляхом повного усунення феодалізму. Щоб втілити все це у життя, їм потрібний демократичний, чи то буде конституційний, чи республіканський, державний устрій, який давав би більшість їм та їхнім союзникам — селянам, і демократичне місцеве самоврядування, яке передало б у їх руки безпосередній контроль над общинною власністю і ряд функцій, які тепер виконують бюрократи.

Далі, треба, на їх думку, протидіяти пануванню і швидкому зростанню капіталу почасти шляхом обмеження права спадкування, а почасти через передачу якомога більшої кількості робіт в руки держави. Щодо робітників, то насамперед не підлягає сумніву, що вони, як і раніше, повинні лишатися найманими робітниками, але при цьому демократичні дрібні буржуа хочуть, щоб робітники мали кращий заробіток і більш забезпечене існування; вони сподіваються досягти цього почасти наданням роботи з боку держави, почасти заходами благодійності,— словом, вони сподіваються підкупити робітників більш-менш замаскованими подачками і зламати їх революційну силу тимчасовим поліпшенням їхнього становища. Далеко не всі фракції дрібнобуржуазної демократії відстоюють усі наведені тут її вимоги, і тільки небагато хто з дрібнобуржуазних демократів вважає своїм завданням добиватися цих вимог в усій їх сукупності. Чим далі йдуть окремі особи або фракції дрібнобуржуазної демократії, тим більшу кількість цих вимог вони роблять своїми, а ті нечисленні, які у викладеному вище вбачають свою власну програму, можуть подумати, мабуть, що це максимум того, чого взагалі можна чекати від революції. Але ці вимоги ні в якому разі не можуть задовольнити партію пролетаріату. В той час як демократичні дрібні буржуа хочуть якомога швидше закінчити революцію, у кращому разі з проведенням зазначених вище вимог, наші інтереси і наші завдання полягають у тому, щоб зробити революцію безперервною до того часу, поки всі більш-менш імущі класи не будуть усунуті від панування, поки пролетаріат не завоює державної влади, поки асоціація пролетарів не тільки в одній країні, а й в усіх пануючих країнах світу не розвинеться настільки, що конкуренція між пролетарями у цих країнах припиниться і що, принаймні, вирішальні продуктивні сили будуть сконцентровані в руках пролетарів. Для нас йдеться не про зміну приватної власності, а про її знищення, не про затушовування класових суперечностей, а про знищення класів, не про поліпшення існуючого суспільства, а про заснування нового

суспільства. Що дрібнобуржуазна демократія у ході дальшого розвитку революції здобуде в Німеччині переважний вплив на якийсь час,— це не підлягає ніякому сумніву. А тому виникає питання, якою буде позиція пролетаріату і зокрема Союзу щодо неї:

1. поки ще існують теперішні відносини, при яких дрібнобуржуазні демократи перебувають також у пригнобленому становищі;

2. у найближчій революційній боротьбі, яка дасть їм перевагу;

3. після закінчення цієї боротьби, на той час, коли вони дістануть перевагу над поваленими класами і над пролетаріатом.

1. У даний момент, коли демократичні дрібні буржуа всюди пригноблені, вони взагалі проповідують пролетаріатові єднання і примирення, вони простягають йому руку і прагнуть створити одну велику опозиційну партію, яка охопила б усі відтінки у демократичній партії, тобто вони прагнуть до того, щоб втягти робітників у партійну організацію, де панують загальні соціально-демократичні фрази, за якими приховуються їх окремі інтереси, і де заради такого бажаного миру не повинні висуватися окремі вимоги пролетаріату. Таке об'єднання безумовно завдало б шкоди пролетаріатові і було б вигідне тільки їм. Пролетаріат зовсім втратив би свою самостійну, з такими труднощами завойовану позицію і знову опустився б до ролі придатка офіційної буржуазної демократії. Значить, від такого об'єднання слід відмовитись якнайрішучіше. Замість того щоб ще раз опуститися до ролі хору, який схвально аплодує буржуазним демократам, робітники і насамперед Союз повинні добиватися того, щоб поряд з офіційними демократами створити самостійну таємну і відкриту організацію робітничої партії і перетворити кожну свою общину в центр і ядро робітничих спілок, в яких позиція і інтереси пролетаріату могли б обговорюватися незалежно від буржуазних впливів. Наскільки несерйозно буржуазні демократи ставляться до такого союзу з пролетарями, в якому пролетарі мали б рівну з ними силу і рівні права, видно на прикладі бреславльських демократів: у своєму органі, в «Neue Oder-Zeitung» [229], вони люто переслідують самостійно організованих робітників, яких вони іменують соціалістами. На випадок боротьби проти спільного ворога не потрібне ніяке особливе об'єднання. Оскільки необхідно вести пряму боротьбу проти такого противника, інтереси обох партій на якийсь час збігаються, і як бувало досі, так і в майбутньому сам собою виникає такий союз, розрахований лише на даний момент. Зрозуміло, що у наступних кривавих конфліктах, як і в усіх попередніх, головним чином робітникам доведеться завойовувати перемогу своєю мужністю, своєю рішучістю і готовністю до самопожертви. У цій боротьбі маса дрібних буржуа, як і раніше, буде якомога довше вичікувати і триматися нерішуче й пасивно з тим, щоб потім, коли буде здобута перемога, скористатися нею для себе, закликати робітників до спокою і повернення до своєї праці, запобігти так званим

ексцесам і позбавити пролетаріат плодів перемоги. Не від робітників залежить перешкодити в цьому дрібнобуржуазним демократам, але від робітників залежить утруднити дрібнобуржуазним демократам висування вперед щодо озброєного пролетаріату і продиктувати їм такі умови, за яких панування буржуазних демократів з самого початку матиме в собі зерно загибелі і дальше витіснення його пануванням пролетаріату буде значно полегшене. Під час конфлікту і безпосередньо після закінчення боротьби робітники насамперед повинні, наскільки це можливо, протидіяти спробам буржуазії внести заспокоєння і примушувати демократів здійснити їх теперішні терористичні фрази. Вони повинні діяти у такому напрямі, щоб безпосереднє революційне заворушення не було знову придушене відразу ж після перемоги. Навпаки, вони повинні його підтримувати, наскільки це лише можливо. Вони не тільки не повинні виступати проти так званих ексцесів, проти випадків народної помсти щодо ненависних осіб або офіційних будинків, з якими зв'язані тільки ненависні спогади, вони повинні не тільки терпіти ці виступи, а й взяти на себе керівництво ними. Під час боротьби і після неї робітники повинні при кожній нагоді поряд з вимогами буржуазних демократів висувати свої власні вимоги. Вони повинні зажадати гарантій для робітників, як тільки демократичні буржуа приготуються взяти владу у свої руки. Якщо буде потрібно, вони повинні добитися цих гарантій силою і взагалі подбати про те, щоб нові правителі зобов'язалися піти на всілякі поступки і обіцянки; це — найнадійніший засіб їх скомпрометувати. Вони взагалі повинні всіляко і наскільки можливо стримувати сп'яніння від перемоги і від захоплення новим становищем, яке настає після всякої переможної вуличної боротьби, протиставляючи всьому цьому спокійне й холоднокровне розуміння подій і неприховане недовір'я до нового уряду. Поряд з новими офіційними урядами вони повинні зараз же створювати власні, революційні робітничі уряди, чи то у формі органів місцевого самоврядування, муніципальних рад, чи то через робітничі клуби або робітничі комітети, так, щоб буржуазно-демократичні уряди не тільки негайно втратили опору в робітниках, а й побачили б себе з самого початку під наглядом і загрозою властей, за якими стоїть уся маса робітників. Словом, з першого ж моменту перемоги треба спрямовувати недовір'я вже не проти переможеної реакційної партії, а проти своїх колишніх союзників, проти тієї партії, яка хоче використати спільну перемогу виключно для себе.

2. Але для того щоб енергійно і грізно виступити проти цієї партії, яка почне зраджувати їх з першої ж години перемоги, робітники повинні бути озброєні й організовані. Озброєння всього пролетаріату рушницями, карабінами, гарматами і бойовими припасами треба провести негайно; треба протидіяти відродженню старого громадянського ополчення, спрямованого проти робіт-

ників. А там, де здійснення цього стане неможливим, робітники повинні зробити спробу організуватися у вигляді самостійної пролетарської гвардії, з командирами і власним генеральним штабом, обраними ними ж самими, і піти у розпорядження не державної влади, а створених робітниками революційних общинних рад. Там, де робітники працюють на державних підприємствах, вони повинні що б то не стало озброїтися і організуватися в окремий загін з обраними ними самими командирами або ж у вигляді частини пролетарської гвардії. Зброю і бойові припаси ні в якому разі вони не повинні здавати; всякій спробі роззброєння в разі потреби слід давати збройну відсіч. Знищити вплив буржуазних демократів на робітників, негайно створити самостійну й озброєну організацію робітників і створити умови, якнайбільш тяжкі й компрометуючі для тимчасово неминучого панування буржуазної демократії,— ось головне, що пролетаріат, а разом з ним і Союз повинні мати на увазі під час і після майбутнього повстання.

3. Як тільки нові уряди до певної міри зміцніють, негайно почнеться їх боротьба проти робітників. Щоб мати змогу виступити проти демократичних дрібних буржуа як сила, необхідно насамперед, щоб робітники були самостійно організовані й централізовані через свої клуби. Після повалення існуючих урядів, як тільки буде можливість, Центральний комітет негайно вирушить у Німеччину, відразу ж скличе конгрес і внесе на його розгляд необхідні пропозиції щодо централізації робітничих клубів під керівництвом органу, який перебуває в головному центрі руху. Швидка організація принаймні обласних об'єднань робітничих клубів є одним з найважливіших заходів для посилення і розвитку робітничої партії. Найближчим наслідком повалення існуючих урядів буде обрання національних представницьких зборів. Тут пролетаріатові доведеться подбати про те:

I. Щоб ніякі прискіпування місцевих властей або урядових комісарів не могли призвести до відсторонення від виборів якоїсь кількості робітників.

II. Щоб поряд з буржуазно-демократичними кандидатами всюди висувалися робітничі кандидати, по можливості з членів Союзу, і щоб для їх обрання були використані усі можливі засоби. Навіть там, де немає ніякої надії на їх обрання, робітники повинні висувати своїх власних кандидатів, щоб зберегти свою самостійність, підрахувати свої сили і відкрито заявити про свою революційну позицію і свою партійну точку зору. При цьому робітники не повинні дати обманювати себе фразами демократів, наприклад, про те, що це, мовляв, розколює демократичну партію і дає реакції можливість перемоги. Усі ці фрази мають своєю кінцевою метою обдурити пролетаріат. Успіхи, яких пролетарська партія повинна досягти таким незалежним виступом, незмірно важливіші, ніж та шкода, якої може заподіяти присутність кількох реакціо-

нерів на представницьких зборах. Якщо демократія з самого початку виступить рішуче і терористично проти реакції, вплив реакції на виборах заздалегідь буде знищений.

Першим питанням, з-за якого виникне конфлікт між буржуазними демократами і робітниками, буде знищення феодалізму. Як і в першій французькій революції, дрібні буржуа віддадуть феодальні маєтки селянам у вигляді вільної власності, тобто захочуть зберегти сільський пролетаріат і створити дрібнобуржуазний селянський клас, який повинен буде проробити той самий кругооборот зубожіння і зростаючої заборгованості, в якому ще перебуває тепер французький селянин.

Робітники повинні протидіяти цьому планові в інтересах сільського пролетаріату і в своїх власних інтересах. Вони повинні вимагати, щоб конфіскована феодальна власність залишилась державним надбанням і була перетворена в робітничі колонії, оброблювані асоційованим сільським пролетаріатом, який використає усі переваги великого землеробства. Цим самим в обстановці розхитуваних буржуазних відносин власності принцип спільної власності зараз же стане на твердий грунт. Як демократи об'єднуються з селянами, так і робітники повинні об'єднатися з сільським пролетаріатом. Далі, демократи або прямо будуть прагнути до встановлення федеративної республіки, або, якщо їм не вдасться уникнути єдиної і неподільної республіки, постараються принаймні паралізувати центральний уряд, надавши якомога більшої самостійності й незалежності общинам * і провінціям. На противагу цьому планові робітники не тільки повинні відстоювати єдину і неподільну німецьку республіку, а й добиватися у цій республіці якнайрішучішої централізації сили в руках державної влади. Вони не повинні давати вводити себе в оману демократичним базіканням про свободу громад, про самоврядування і т. д. У такій країні, як Німеччина, де ще треба буде усунути такі численні залишки середньовіччя, де необхідно зламати так багато місцевого і провінційного самоуправства, ні за яких обставин не можна терпіти, щоб кожне село, кожне місто і кожна провінція ставили нову перешкоду на шляху революційної діяльності, яка на всю свою силу може розгорнутися тільки з центру.— Не можна допускати, щоб відродилося теперішнє становище, при якому німці за один і той самий крок уперед повинні боротися окремо у кожному місті і в кожній провінції. Менш за все можна допускати, щоб з допомогою так званого вільного місцевого самоврядування була б увічнена общинна власність,— форма власності, яка стоїть ще позаду сучасної приватної власності і всюди, розкладаючись, неминуче переходить у неї,— а разом з тим були б увічнені виникаючі з цієї общинної власності тяжби між бідними і багатими гро-

* Термін *община* (Gemeinde) вживається тут у широкому розумінні щодо міських муніципалітетів і щодо сільських громад. *Ред.*

мадами, так само як общинне цивільне право з його каверзами проти робітників, що існує поряд із загальнодержавним цивільним правом. Як у Франції в 1793 р., так і тепер у Німеччині проведення найсуворішої централізації є завданням дійсно революційної партії *.

Ми бачили, яким шляхом демократи в найближчому русі прийдуть до панування і як вони змушені будуть пропонувати більш-менш соціалістичні заходи. Постає питання, які ж заходи повинні будуть на противагу цьому запропонувати робітники? Звичайно, робітники не можуть на початку руху пропонувати суто комуністичні заходи. Але вони можуть:

1. Примусити демократів втручатися по можливості у найбільшу кількість галузей існуючого суспільного ладу, порушувати його нормальний хід, компрометувати самих себе, а також сконцентрувати в руках держави якомога більше продуктивних сил, засобів транспорту, фабрик, залізниць і т. д.

2. Вони повинні доводити до крайніх меж пропозиції демократів, які, звичайно, виступатимуть не революційно, а тільки по-реформістськи; вони повинні перетворювати ці вимоги у прямі напади на приватну власність. Так, наприклад, якщо дрібні буржуа пропонують викупити залізниці і фабрики, робітники повинні вимагати, щоб ці залізниці і фабрики, як власність реакціонерів, були просто конфісковані державою без усякої компенсації. Якщо демократи пропонують пропорційний податок, робітники повинні вимагати прогресивного; якщо самі демократи пропонують помірно-прогресивний податок, робітники повинні наполягати на податку, ставки якого зростають так швидко, що великий капітал при цьому мусить загинути; якщо демократи вимагають регулювання державних боргів, робітники повинні вимагати оголошення державного банкротства. Отже, вимоги робітників усюди повинні будуть погоджуватися з поступками і заходами демократів.

Якщо німецькі робітники й не зможуть досягти панування і здійснення своїх класових інтересів, не пройшовши повністю тривалішого шляху революційного розвитку, то на цей раз у них є, принаймні, впевненість, що перший акт цієї революційної

* У даний час треба зауважити, що це місце грунтується на непорозумінні. Завдяки бонапартистським і ліберальним фальсифікаторам історії тоді вважалося встановленим, що французька централізована машина управління була запроваджена великою революцією і що Конвент користувався нею, як необхідним і вирішальним знаряддям для перемоги над роялістською і федералістською реакцією і над зовнішнім ворогом. Але тепер стало вже загальновідомим фактом, що все керівництво департаментів, округ і общин протягом усієї революції, аж до 18 брюмера, складалося з властей, які обиралися самими керованими і користувалися повною свободою у рамках загальнодержавних законів; що це провінційне і місцеве самоврядування, аналогічне американському, стало якраз найсильнішою підоймою революції, такою мірою, що Наполеон безпосередньо після державного перевороту 18 брюмера поспішив замінити це самоврядування хазяйнуванням префектів, яке збереглося ще до цього часу і яке, таким чином, з самого початку було чистісіньким знаряддям реакції. Але наскільки місцеве і провінційне самоврядування не суперечить політичній, національній централізації, настільки ж не обов'язковий його зв'язок з тим обмеженим кантональним або комунальним егоїзмом, який виступає перед нами в такому огидному вигляді у Швейцарії і який південнонімецькі федеративні республіканці хотіли запровадити в Німеччині у 1849 році. *(Примітка Енгельса до видання 1885 р.)*

драми, яка наближається, відбудеться одночасно з прямою перемогою їх власного класу у Франції і тим самим буде дуже прискорений.

Але для своєї кінцевої перемоги вони самі найбільше зроблять тим, що усвідомлять свої класові інтереси, займуть якомога швидше свою самостійну партійну позицію і ні на одну мить не піддадуться тому, щоб демократичні дрібні буржуа своїми лицемірними фразами збили їх з шляху самостійної організації партії пролетаріату. Їх бойовий лозунг повинен бути: «Безперервна революція».

Лондон, березень 1850 р.

Розмножено у вигляді листівки в 1850 р.

Опубліковано Ф. Енгельсом у додатках до книги: Marx K. Enthüllungen über den Kommunisten-Prozeß zu Köln, Hottingen; Zürich, 1885

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 244—254

Ф. ЕНГЕЛЬС

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА В НІМЕЧЧИНІ [230]

Написано Ф. Енгельсом літом 1850 р.

Надруковано в журналі «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» № 5—6, 1850 р.
Підпис: Фрідріх Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 327—415

Німецький народ також має свою революційну традицію. Був час, коли Німеччина висувала людей, яких можна поставити поряд з кращими революційними діячами інших країн, коли німецький народ виявляв таку витримку і розвивав таку енергію, які у централізованої нації привели б до найблискучіших результатів, коли у німецьких селян і плебеїв зароджувалися ідеї і плани, які досить часто примушують здригнутися і викликають жах у їхніх нащадків.

На противагу тимчасовій апатії, що настала майже всюди після двох років боротьби, пора знову показати німецькому народові погано скроєні, але міцно зшиті постаті Великої селянської війни. З того часу минуло три століття і багато чого змінилося; і все-таки Селянська війна зовсім не така далека від наших сучасних боїв, і противники, з якими доводиться битися, здебільшого ті ж самі. Ті класи і частини класів, які всюди зраджували революцію в 1848 і 1849 рр., ми зустрічаємо — правда на нижчому ступені розвитку — як зрадників уже в 1525 році. І якщо здоровий вандалізм Селянської війни проявився в русі останніх років лише подекуди, в Оденвальді, Шварцвальді і Сілезії, то це аж ніяк не свідчить про перевагу сучасного повстання.

I

Розглянемо спочатку коротко становище Німеччини на початок XVI століття.

У XIV і XV століттях німецька промисловість переживала значне піднесення. Місце феодальних локальних сільських промислів зайняло міське цехове ремесло, продукти виробництва якого призначалися для більш широких кіл і навіть для більш віддалених ринків. Виготовлення грубих шерстяних сукон і полотна стає постійною, дуже поширеною галуззю промисловості, а в Аугсбурзі виробляються навіть тонші шерстяні і лляні тканини, а також і шовкові матерії. Поряд з ткацтвом особливо широкого розвитку набувають і ті дотичні до мистецтва галузі виробництва, які живила світська і церковна розкіш пізнього середньовіччя: праця майстрів золотих і срібних виробів, скульпторів і різьбярів по дереву, граверів на міді і по дереву, зброярів, карбувальників медалей, токарів і т. д. Піднесенню ремесла значно сприяв ряд більш або менш важливих винаходів, в історії яких найблискучішу сторінку становили винахід пороху * і книгодрукування. Разом з промисловістю розвивалася і торгівля. Завдяки своїй столітній морській монополії Ганза [231] вивела із стану середньовічного варварства всю Північну Німеччину; і якщо вже з кінця XV століття вона почала швидко занепадати внаслідок конкуренції англійців і голландців, то все-таки великий торговельний шлях з Індії на північ проходив усе ще, незважаючи на відкриття Васко да Гами, через Німеччину, і Аугсбург, як і раніше, залишався великим складським пунктом для італійських шовкових виробів, індійських прянощів і всіх продуктів Леванту. Верхньонімецькі міста, особливо Аугсбург і Нюрнберг, були осередками дуже значного на той час багатства і розкоші. Помітно зріс також видобуток сировини. Німецькі рудокопи були у XV сто-

* Порох, як це тепер безумовно доведено, був запозичений арабами — через Індію — з Китаю, а від арабів разом з вогнепальною зброєю через Іспанію проник в Європу. *(Примітка Енгельса до видання 1875 р.)*

літті найбільш вправними у світі, і навіть землеробство, завдяки розквітові міст, змушене було вийти із свого примітивного середньовічного стану. Не тільки широкі простори цілини були перетворені в ниви, а й почали вирощувати красильні та інші ввезені з чужих країн рослини, вирощування яких потребує більшої ретельності, що справило благотворний вплив і на землеробство в цілому.

Проте зростання національного виробництва Німеччини все ще відставало від зростання виробництва інших країн. Німецьке землеробство значно поступалося перед англійським і нідерландським; німецька промисловість стояла далеко позаду італійської, фламандської і англійської, а в морській торгівлі англійці і особливо голландці почали витісняти німців. Населення все ще було дуже рідким. Цивілізація в Німеччині існувала тільки місцями, зосереджуючись навколо окремих промислових і торговельних центрів; інтереси навіть цих окремих центрів дуже розходилися; лише подекуди ледве виявлялися точки дотику. Південь мав зовсім інші торговельні зв'язки і ринки збуту, ніж північ; між сходом і заходом майже зовсім не існувало обміну. Жодне місто не могло зробитися промисловим і торговельним центром усієї країни, яким для Англії уже був, наприклад, Лондон. Усі внутрішні зносини обмежувалися майже виключно прибережним і річковим судноплавством та кількома великими сухопутними торговельними шляхами: від Аугсбурга і Нюрнберга через Кельн у Нідерланди і через Ерфурт на північ. Осторонь річок і торговельних шляхів лежало безліч дрібніших міст, які, будучи виключеними з широкого обміну, продовжували безтурботно животіти на рівні життя пізнього середньовіччя; вони вдовольнялися тільки незначним споживанням привізних товарів і незначним виробництвом на вивіз. Із сільського населення тільки дворянство вступало у стосунки з ширшими колами і з новими потребами. А селянська маса ніколи не виходила за межі найближчих місцевих відносин і зв'язаного з ними вузького місцевого горизонту.

У той час як в Англії і Франції піднесення торгівлі і промисловості привело до об'єднання інтересів у межах усієї країни і тим самим до політичної централізації, у Німеччині цей процес привів лише до групування інтересів по провінціях, навколо суто місцевих центрів, і тому до політичної роздробленості, яка незабаром особливо міцно закріпилася внаслідок витіснення Німеччини із світової торгівлі. В міру того як відбувався розпад *суто феодальної* імперії, розривався і взагалі зв'язок між імперськими землями; власники великих імперських ленів почали перетворюватися у майже незалежних володарів, а імперські міста, з одного боку, та імперські рицарі, з другого, почали укладати союзи то один проти одного, то проти князів або імператора. Імперський уряд, який перестав розуміти своє власне становище, безпорадно вагався

між різними елементами, з яких складалася імперія, дедалі більше втрачаючи при цьому свій авторитет; зроблена цим урядом спроба, в дусі Людовіка XI, централізувати державу, незважаючи на всі інтриги і насильства, не пішла далі зміцнення зв'язку між австрійськими спадковими землями. Якщо в цьому хаосі, у цих незліченних зіткненнях, що взаємно перехрещувалися, хто-небудь кінець кінцем вигравав і мусив вигравати, то це були представники централізації в самій роздробленості, носії місцевої і провінційної централізації, *князі*, поряд з якими сам імператор дедалі більше ставав таким же князем, як і всі інші.

В цих умовах становище класів, що збереглися від середніх віків, істотно видозмінилося, і поряд із старими класами утворилися нові.

З вищого дворянства виділилися *князі*. Вони були вже майже незалежними від імператора і мали більшість суверенних прав. Вони на свій власний страх і риск вели війни і укладали мир, тримали постійне військо, скликали ландтаги, оподатковували населення. Значну частину нижчого дворянства і міст вони уже підкорили своїй владі і продовжували вдаватися до всяких засобів, щоб приєднати до своїх володінь інші міста і баронства, поки що безпосередньо підлеглі імперії. Щодо цих міст і баронств вони були централізаторами такою ж мірою, якою були децентралізаторами щодо імперської влади. У внутрішніх справах їх правління вже тоді відзначалося дуже великою сваволею. Вони скликали станові збори, як правило, тільки тоді, коли у них не було іншого виходу. Вони запроваджували податки і збирали гроші, коли їм бажалося; право станів дозволяти податки рідко визнавалося і ще рідше здійснювалося на ділі. І навіть у цьому разі князь звичайно діставав більшість за допомогою двох станів, що були вільні від сплати податків, але брали участь в їх споживанні, — рицарства і вищого духовенства. Потреба князів у грошах зростала разом із зростанням розкоші і витрат на утримання двора, появою постійного війська і дедалі більшим зростанням витрат на управління. Податки ставали все тяжчими. Міста здебільшого захищалися від податкового гноблення своїми привілеями; весь тягар податків лягав на селянство — як на доменіальних селян самих князів, так і на кріпаків, залежних і чиншовиків, підвладних рицарям, які були зобов'язані відбувати князям ленну службу. Там, де не досить було прямого оподаткування, виступало на сцену посереднє; щоб заповнити діряву казну, застосовувалися найвитонченіші хитрощі фінансового мистецтва. А коли все це не допомагало, коли вже нічого було заставляти і жодне вільне імперське місто не хотіло більше давати у кредит, то тоді вдавалися до монетних операцій уже зовсім брудного характеру: карбували неповноцінні гроші, встановлювали то високі, то низькі примусові курси, залежно від того, як було вигідніше казні. Торгівля місь-

кими і всякими іншими привілеями, які потім насильно відбиралися, щоб знову їх продати за дорожчу ціну, використовування кожної спроби до протидії як приводу для стягання контрибуцій і всіляких грабежів і т. д. і т. д.— все це так само являло собою звичайне і дуже прибуткове джерело доходу для князів того часу. Постійним і немаловажним предметом торгівлі було в руках князів і правосуддя. Словом, підданим того часу, які крім того повинні були задовольняти ще й приватну зажерливість князівських фогтів і чиновників, повністю доводилося зазнавати усіх розкошів «батьківської» системи управління.

З феодальної ієрархії середньовіччя майже зовсім зникло середнє дворянство: одна його частина піднялася до становища незалежних дрібних князів, інша — опустилася в ряди нижчого дворянства. *Нижче дворянство, рицарство,* швидкими кроками йшло назустріч своїй загибелі. Значна частина його зовсім розорилася і жила тільки службою у князів, займаючи військові або цивільні посади; друга частина була в ленній залежності і підлеглості у князів; нарешті, третя, найменша, підлягала безпосередньо імперії. Розвиток військової справи, зростаюча роль піхоти, удосконалення вогнепальної зброї підірвали значення військової служби рицарів як важкоозброєної кавалерії і в той же час знищили неприступність їх замків. Прогрес промисловості зробив рицарів зайвими, так само як і нюрнберзьких ремісників. Великою мірою спричиняла розорення рицарства його потреба в грошах. Розкіш у замках, суперництво в пишноті під час турнірів і свят, ціни на зброю і коней зростали разом з прогресом суспільного розвитку, в той час як джерела доходу рицарів і баронів збільшувалися незначною мірою або зовсім не збільшувалися. Усобиці з неминучими грабежами і контрибуціями, розбої на великих шляхах та інші подібні ж благородні заняття з плином часу ставали надто небезпечною справою. Повинності й побори, що збиралися з підвладного населення, навряд чи давали більший доход, ніж раніше. Щоб задовольнити свої зростаючі потреби, благородні пани повинні були вдаватися до тих самих засобів, що й князі. Грабування селян дворянством з кожним роком ставало все більш витонченим. З кріпаків висмоктували останню краплину крові, залежних людей обкладали новими поборами і повинностями під усякими приводами і назвами. Панщина, чинші, побори, оплати при зміні власника, посмертні побори, охоронні гроші [232] і т. д. довільно підвищувались, незважаючи на всі старовинні договори. У правосудді відмовляли, та й суд був продажний, а якщо рицар не міг одержати грошей від селянина яким-небудь іншим способом, то він просто кидав його в тюрму і змушував платити викуп.

До інших станів нижче дворянство ставилося теж зовсім не по-дружньому. Дворянство, зобов'язане відбувати ленну службу князям, прагнуло стати безпосередньо підлеглим імперії; імперське

рицарство намагалося зберегти свою незалежність; звідси безперервні сутички з князями. Зарозуміле духовенство того часу здавалося рицареві зовсім зайвим станом, він із заздрістю дивився на його великі володіння і нагромаджені завдяки безшлюбності і церковній організації багатства. З містами він жив у вічних чварах; він був їх постійним боржником, годувався грабежем їх територій, грабуванням їх купців, викупом за полонених, взятих у війнах з ними. І боротьба рицарства з усіма цими станами ставала тим більш запеклою, чим більше грошове питання і для нього ставало питанням життя і смерті.

Духовенство — представник ідеології середньовічного феодалізму — не меншою мірою відчуло вплив історичного перелому. В результаті випайдення книгодрукування і зростання потреб торгівлі, яка все більше розширювалася, воно втратило монополію не тільки на читання і письмо, а й на вищі ступені освіти. Поділ праці відбувався і в інтелектуальній сфері. Новоутворений стан юристів відібрав у духовенства ряд найбільш впливових посад. Духовенство теж починало ставати значною мірою зайвим, само підтверджуючи це своїми дедалі зростаючими лінощами і неуцтвом. Але, чим більше воно ставало зайвим, тим численнішим робилося воно завдяки своїм величезним багатствам, які воно невпинно збільшувало всілякими засобами.

Духовенство розпадалося на два зовсім різні класи. *Аристократичний* клас становила духовна феодальна ієрархія: єпископи і архієпископи, абати, пріори та інші прелати. Ці вищі сановники церкви або самі були імперськими князями, або ж як феодали, підлеглі верховній владі інших князів, володіли великими просторами землі з численним кріпосним і залежним населенням. Вони не тільки експлуатували своїх підданих так само нещадно, як дворянство і князі, а діяли ще безсоромніше. Для того щоб вирвати у підданих останню копійку або збільшити частку спадщини, відписувану церкві, пускалися в хід поряд з грубим насильством усі хитрощі релігії, поряд із страхіттями катування всі страхіття анафеми і відмови у відпущенні гріхів, усі інтриги сповідальні. Підробка документів була у цих достойних мужів звичайним і улюбленим шахрайським прийомом. Проте, хоч крім звичайних феодальних повинностей і оброків вони збирали також і десятину, всіх цих доходів виявлялося ще не досить. Щоб здерти з народу ще більше коштів, вони користувалися — і довгий час дуже успішно — виготовленням чудотворних ікон і мощей, влаштуванням благочестивих паломництв, торгівлею індульгенціями.

На цих прелатах і їх незліченній, з посиленням політичних і релігійних утисків усе зростаючій жандармерії з монахів і була зосереджена ненависть до попів не тільки народу, а й дворянства. У тих випадках, коли вони підлягали безпосередньо імперії, вони були перешкодою князям. Привільне життя відгодованих єписко-

пів, абатів та їх армії монахів викликало заздрощі у дворянства і обурення в народу, який повинен був усе це оплачувати, і це обурення ставало тим сильнішим, чим більше впадала в очі кричуща суперечність між способом життя цих прелатів і їх проповідями.

Плебейська частина духовенства складалася з сільських і міських священиків. Вони стояли поза феодальною ієрархією церкви і не мали пайки в її багатствах. Їх діяльність контролювалася порівняно мало і, незважаючи на всю свою важливість для церкви, була в той момент далеко менш необхідною, ніж поліцейська служба монахів, які були на казарменому становищі. Тому вони оплачувалися далеко гірше і їх духовні наділи були здебільшого дуже убогі. Їм як вихідцям з бюргерства або плебсу були досить близькими умови життя маси, і тому, незважаючи на своє духовне звання, вони поділяли настрої бюргерів і плебеїв. Участь у рухах того часу, що була для монахів винятком, для них була загальним правилом. З їх рядів виходили теоретики та ідеологи руху, і багато з них, виступивши як представники плебеїв і селян, скінчило через це своє життя на ешафоті. Народна ненависть до попів оберталася проти них лише в поодиноких випадках.

Подібно до того як над князями і дворянством стояв імператор, так над вищим і нижчим духовенством стояв *папа*. Як імператорові платили «загальний пфеніг» [233], імперські податки, так і папі йшли загальні церковні податки, якими оплачувалася розкіш римської курії. У жодній країні ці церковні податки не стягалися — завдяки могутності й численності попів — з більшим старанням і більшою суворістю, ніж у Німеччині. Особливо суворо збиралися аннати [234] при звільненні єпископських кафедр. Із зростанням потреб вигадувалися нові засоби для добування грошей: торгівля реліквіями, продаж індульгенцій, ювілейні збори і т. д. Таким чином, з Німеччини щороку пливли у Рим величезні суми грошей, і зростаюче внаслідок цього гноблення не тільки збільшувало ненависть до попів, а збуджувало і національне почуття, особливо серед дворянства, в той час найбільш національного стану.

З первісного посадського населення середньовічних *міст* з розквітом торгівлі й ремесла розвинулися три різко відособлені групи.

Верхівку міського суспільства становили *патриціанські роди*, так звані «*благородні*». Це були найбільш багаті сім'ї. Вони одні засідали в міській раді і займали всі міські посади. Тому вони не тільки відали доходами міста, а й розтринькували їх. Сильні своїм багатством, своїм традиційним, визнаним імператором і імперією аристократичним становищем, вони всіма способами експлуатували як міську общину, так і підвладних місту селян. Вони займалися лихварством, даючи позики зерном і грішми, привласню-

вали собі всілякі монополії, відбирали в общини одно за одним усі її права на спільне користування міськими лісами і луками, користуючись ними виключно в інтересах своєї приватної вигоди, довільно стягували шляхове, мостове й ворітне мито і всілякі інші побори, торгували цеховими привілеями, званням майстра, правами громадянства і правосуддя. З селянами міської округи вони поводилися не менш нещадно, ніж дворяни і попи; більше того, міські фогти і службові особи в селах, які всі були патриціями, стягуючи побори, додавали до аристократичної жорстокості і зажерливості ще й певний бюрократичний педантизм. В управлінні міськими доходами, які збиралися таким способом, панувала найбільша сваволя: звітність у міських книгах, що являла собою чисту формальність, велася надзвичайно недбало і заплутано; розтрати і недостача грошей у касі були звичайним явищем. Наскільки легко було тоді нечисленній, тісно з'єднаній узами споріднення і спільністю інтересів касті, що присвоїла собі всілякі привілеї, безмежно збагачувати себе за рахунок міських доходів, неважко собі уявити, якщо згадати про численні шахрайства і розтрати, які в 1848 р. були виявлені у дуже багатьох міських управліннях.

Патриції подбали про те, щоб права міських общин, особливо у фінансових справах, всюди були забуті. Тільки пізніше, коли зловживання цих панів перейшли всілякі межі, общини знову прийшли в рух, щоб добитися принаймні контролю над міським управлінням. У більшості міст вони дійсно відновили свої права. Але при наявності вічних чвар між цехами, при тій упертості, яку мали патриції, і покровительстві, яким вони користувалися в імперії та урядів союзних з ними міст, патриціанські члени рад дуже скоро то хитрістю, то силою відновили фактично своє колишнє безроздільне панування. На початку XVI століття в усіх містах община знову була в опозиції.

Міська опозиція патриціатові поділялася на дві фракції, які досить чітко визначилися під час Селянської війни.

Бюргерська опозиція, попередниця наших сучасних лібералів, охоплювала багатих городян і городян середнього достатку, а також більшу чи меншу частину — залежно від місцевих умов — дрібних бюргерів. Її вимоги мали суто конституційний характер. Вона вимагала контролю над міським управлінням і участі в законодавчій владі, через збори самої общини або через її представників (велика рада, комітет общини); далі — обмеження патриціанського непотизму і олігархічної влади кількох вибраних сімейств, олігархії, яка все більш відкрито визначалася навіть серед самого патриціату. В кращому разі бюргерська опозиція крім того вимагала заміщення кількох місць у раді городянами, що вийшли з її власного середовища. Ця партія, до якої подекуди приєднувалась незадоволена і занепала частина патриціату, мала

за собою значну більшість в усіх регулярних зборах общини, а також у цехах. А прихильники ради, як і представники більш радикальної опозиції, навіть узяті разом, становили серед повноправних *городян* лише невелику меншість.

Ми далі побачимо, що ця «поміркована», «дуже забезпечена» й «інтелігентна» опозиція, «яка стоїть на грунті закону», відігравала в русі XVI століття таку ж саму роль і з таким же самим успіхом, як і її наступниця, конституційна партія, в русі 1848 і 1849 років [235].

А втім, бюргерська опозиція дуже серйозно боролася проти попів, бездільне, привільне життя і розбещеність яких викликали у неї величезне обурення. Вона вимагала рішучих заходів проти скандального способу життя цих поважних мужів. Вона наполягала на тому, щоб була скасована окрема юрисдикція для попів, а також їх свобода від оподаткування, і щоб кількість монахів була взагалі зменшена.

Плебейська опозиція складалася з розорених городян і маси міських жителів, які не мали прав громадянства: ремісничих підмайстрів, поденників і численних представників виникаючого люмпен-пролетаріату, які зустрічаються вже на нижчих ступенях розвитку міст. Люмпен-пролетаріат — це взагалі явище, яке — у більш чи менш розвинутому вигляді — існувало майже в усіх попередніх фазах суспільного розвитку. Якраз у той час внаслідок розкладу феодалізму в суспільстві, де кожна професія, кожна сфера життя ще охоронялася численними привілеями, значно збільшилася маса людей, які не мали певної професії і постійного місця проживання. В усіх розвинутих країнах ніколи не було такої великої кількості бродяг, як у першій половині XVI століття. Частина їх у воєнний час наймалася в армії, друга бродила по селах, займаючись жебрацтвом, нарешті, третя добувала собі убогий прожиток у містах поденною роботою та іншими заняттями, що не потребували належності до будь-якого цеху. Всі ці три елементи відіграли свою роль у Селянській війні: перший — у князівських військах, що завдали поразки селянам, другий — у селянських змовницьких союзах і селянських загонах, де щохвилини давався взнаки його деморалізуючий вплив, третій — у боротьбі міських партій. А втім, не слід забувати, що більша частина цього класу, саме та, що жила в містах, у той час ще мала досить здорову селянську природу і ще тривалий час їй була чужою продажність і зіпсованість сучасного «цивілізованого» люмпен-пролетаріату.

Як ми бачимо, міська плебейська опозиція того часу складалася з досить змішаних елементів. Вона поєднувала в собі розкладені складові частини старого феодального і цехового суспільства з ще нерозвинутим, що ледве пробивався назовні пролетарським елементом сучасного буржуазного суспільства, яке зароджувалося. З одного боку, це були збіднілі цехові бюргери, своїми привілеями

все ще зв'язані з існуючим міським устроєм, з другого — викинуті із своїх насиджених місць селяни і звільнені слуги, які ще не могли стати пролетарями. Проміжне становище між тими й другими займали підмайстри: тимчасово вони стояли поза офіційним суспільством і за умовами життя настільки наближалися до пролетаріату, наскільки це було можливо при тодішньому стані промисловості і пануванні цехових привілеїв; проте у той самий час, внаслідок тих же цехових привілеїв, майже всі вони були майбутніми бюргерами і цеховими майстрами. Через те партійна позиція цієї суміші різнорідних елементів була неминуче надзвичайно нестійкою і розрізнялася залежно від місцевих умов. До Селянської війни плебейська опозиція виступає у політичній боротьбі не як партія, а лише як галаслива, схильна до грабування юрба, яку можна купити і продати за кілька бочок вина і яка плентається у хвості в бюргерської опозиції. У партію перетворюють її тільки селянські повстання, але і в цьому разі вона майже всюди йде у своїх вимогах і виступах за селянами — яскравий доказ того, наскільки місто тоді залежало ще від села. Вона виступає самостійно лише остільки, оскільки вимагає відновлення монополії міського ремесла на селі, оскільки заперечує проти скорочення міських доходів за рахунок скасування феодальних повинностей у міській окрузі і т. д.; словом, тією мірою, якою вона самостійна, вона реакційна і підкоряється своїм власним дрібнобуржуазним елементам, виконуючи тим самим характерну прелюдію до тієї трагікомедії, яку ось уже протягом трьох років розігрує сучасна дрібна буржуазія під вивіскою демократії.

Тільки в Тюрінгії під безпосереднім впливом Мюнцера і в деяких інших місцях під впливом його учнів плебейська частина міського населення була настільки захоплена загальною революційною бурею, що зародковий пролетарський елемент здобув у ній короткочасну перевагу над усіма іншими фракціями, які брали участь у русі. Цей епізод, що склав кульмінаційний пункт усієї Селянської війни і розігрався навколо найвеличнішої її постаті, навколо *Томаса Мюнцера*, є в той же час і найкоротшим. Само собою зрозуміло, що ця частина плебеїв повинна була найшвидше зазнати поразки, що в той же час її рух повинен був мати переважно фантастичний відбиток і що спосіб, яким вона виражала свої вимоги, повинен був відзначатися дуже великою невизначеністю, бо саме вона найменше мала твердий грунт у тодішніх суспільних відносинах.

Під усіма цими класами, за винятком плебеїв, була величезна експлуатована маса народу — *селяни*. На селянина лягала своїм тягарем вся суспільна піраміда: князі, чиновники, дворянство, попи, патриції і бюргери. Чи належав він князеві, імперському баронові, єпископові, монастиреві або місту — з ним всюди поводилися як з річчю або в'ючною твариною, а то ще й гірше. Якщо

він був кріпаком, він був цілком під владою свого пана; а якщо він був залежним, то вже одних законних, установлених за договором повинностей було цілком досить, щоб його придушити, а ці повинності збільшувалися з кожним днем. Більшу частину свого часу він повинен був працювати у маєтку свого пана; а з того, що йому вдавалося виробити протягом небагатьох вільних годин для себе самого, він повинен був виплачувати десятину, чинш, побори, податки на користь князя [Bede], похідну подать (воєнний податок), місцеві і загальноімперські податі. Він не міг ні одружитися, ні вмерти, без того щоб пан не одержав за це гроші. Крім установленої панщини він повинен був збирати для свого милостивого повелителя солому, суниці, чорниці, слимаків, заганяти під час полювання дичину, рубати дрова і т. д. Право рибної ловлі і полювання належало панові, і селянин повинен був спокійно дивитися на те, як дичина знищує його врожай. Общинні пасовища і ліси, що належали селянам, були майже всюди силоміць відібрані панами. І не тільки власністю селянина, а й ним самим, його дружиною і дочками пан міг розпоряджатися як сам хотів. Пан користувався правом першої ночі. Він міг в будь-який момент, коли йому заманеться, кинути селянина у в'язницю, де його в ті часи чекали катування так само неминуче, як тепер чекає арештованого судовий слідчий. Він засікав селянина на смерть і, якщо хотів, міг наказати відтяти йому голову. З тих повчальних статей Кароліни [236], в яких ідеться про «відрізання вух», «відсічення носа», «виколювання очей», «обрубування пальців і рук», «відтинання голови», «колесування», «спалювання», «катування розпеченими щипцями», «четвертування» і т. д., немає жодної, яку б милостивий сеньйор і покровитель не міг би застосувати до своїх селян на свій розсуд. І хто б міг захистити селянина? В судах сиділи барони, попи, патриції або юристи, які добре знали, за що вони одержують гроші. Адже всі офіційні стани імперії жили за рахунок висмоктування останніх соків із селян.

Проте селян, хоч і озлоблених страшним гнобленням, все-таки важко було підняти на повстання. Їх роз'єднаність надзвичайно утруднювала досягнення якого-небудь загального порозуміння. Діяла довга, успадкована від покоління до покоління звичка коритися; в багатьох місцевостях селяни відвикли від застосування зброї; жорстокість експлуатації то посилювалась, то слабшала залежно від особи пана — все це допомагало утримувати селян у покорі. Тому в середні віки, зустрічаючись з великою кількістю місцевих повстань селян, ми — принаймні в Німеччині — до Селянської війни не виявляємо жодного загальнонаціонального селянського повстання. До того ж селяни одні неспроможні були здійснити революцію, поки їм протистояла об'єднана і згуртована організована сила князів, дворянства і міст. Деякі шанси на перемогу міг їм дати тільки союз з іншими станами; але як могли вони

укласти союз з іншими станами, коли кожний з них без винятку був експлуататором селян?

Отже, ми бачимо, що на початку XVI століття різні стани імперії — князі, дворяни, прелати, патриції, бюргери, плебеї і селяни — становили надзвичайно хаотичну масу з досить різноманітними потребами, які в усіх напрямах взаємно перехрещувалися. Кожний стан стояв поперек дороги іншому і перебував у безперервній, то прихованій, то відкритій боротьбі з усіма іншими. Той розкол усієї нації на два великі табори, який стався на початку першої революції у Франції і який існує тепер на вищому ступені розвитку в найбільш передових країнах, був за тодішніх умов просто неможливий; він міг би лише приблизно намітитися тільки в тому випадку, якби повстала найнижча, експлуатована всіма іншими станами верства народу: селяни і плебеї. Складне переплетення інтересів, поглядів і прагнень того часу легше буде зрозуміти, якщо згадати про ту плутанину, яку викликав в останні два роки сучасний, далеко менш різноманітний склад німецької нації, яка розпадається на феодальне дворянство, буржуазію, дрібну буржуазію, селянство і пролетаріат.

II

Групування таких різноманітних у той час станів у більші об'єднання було майже неможливим уже через децентралізацію, незалежність окремих місцевостей і провінцій одна від одної, взаємну відчуженість провінцій у промисловому і торговельному відношенні і поганий стан шляхів. Це групування виникає тільки разом із загальним поширенням революційних релігійно-політичних ідей у період Реформації. Виступ різних станів на захист цих ідей або проти них привів, правда, з великими труднощами і лише приблизно, до концентрації німецької нації, що розпалася на три великі табори: католицький, або реакційний, лютерівський, або бюргерсько-реформаторський, і революційний. Якщо і в цьому великому розколі нації ми виявляємо мало послідовності, якщо у перших двох таборах ми почасти знаходимо ті ж самі елементи, то це пояснюється тим станом розкладу, в якому перебувала більшість успадкованих від середньовіччя офіційних станів, і тією децентралізацією, в результаті якої ті ж самі стани в різних місцях тимчасово могли примикати до протилежних течій. За останні роки ми так часто мали можливість спостерігати в Німеччині аналогічні явища, що нас не повинно вражати таке строкате, як здається, переплетення станів і класів при далеко складніших відносинах XVI століття.

Німецька ідеологія, незважаючи на досвід останнього часу, все ще вбачає у боротьбі, що поклала край середньовіччю, самі

тільки запеклі богословські сварки. На думку наших вітчизняних знавців історії і державних мудреців, якби тільки люди того часу могли порозумітися між собою відносно небесних речей, то у них не було б ніяких підстав сваритися за земні справи. Ці ідеологи досить легковірні для того, щоб приймати за чисту монету всі ілюзії, які та або інша епоха сама створює про себе або які створюють ідеологи того часу про свою епоху. Такі люди вбачають, наприклад, у революції 1789 року лише ряд занадто палких дебатів щодо переваг конституційної монархії у порівнянні з абсолютною, у липневій революції *— практичний спір на тему про безпідставність права «з ласки божої», в лютневій революції **— спробу розв'язати питання: «монархія чи республіка?» і т. д. Про *класову боротьбу*, яка розгортається під час цих потрясінь і простим вираженням якої є політичні лозунги, що кожного разу виставляються на прапорі,— про цю класову боротьбу наші ідеологи навіть і тепер не мають найменшого уявлення, хоч про це досить виразно свідчать не тільки ті відомості, які надходять з-за кордону, а й гнівне ремствування багатьох тисяч німецьких пролетарів.

І в часи так званих релігійних воєн XVI століття мова йшла насамперед про дуже виразні матеріальні класові інтереси; ці війни так само були боротьбою класів, як і пізніші внутрішні конфлікти в Англії і Франції. Якщо ця класова боротьба проходила тоді під знаком релігії, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою, то це нітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу.

Середньовіччя розвинулося на зовсім примітивній основі. Воно стерло з лиця землі стародавню цивілізацію, стародавню філософію, політику і юриспруденцію, щоб почати в усьому з самого початку. Єдине, що воно взяло від загиблого стародавнього світу, було християнство і кілька напівзруйнованих міст, які втратили всю свою колишню цивілізацію. В результаті, як це буває на всіх ранніх ступенях розвитку, монополія на інтелектуальну освіту дісталася попам, і сама освіта набрала тим самим переважно богословського характеру. В руках попів політика і юриспруденція, як і всі інші науки, залишалися звичайними галузями богослов'я і до них були застосовані ті самі принципи, що панували в ньому. Догмати церкви стали одночасно і політичними аксіомами, а біблійні тексти набрали в усякому суді сили закону. Навіть тоді, коли утворився окремий стан юристів, юриспруденція ще довгий час залишалася під опікою богослов'я. А це верховне панування богослов'я в усіх сферах розумової діяльності було в той же час неминучим наслідком того становища, яке займала церква як най-

* 1830 р. *Ред.*
** 1848 р. *Ред.*

більш загальний синтез і найбільш загальна санкція існуючого феодального ладу.

Ясно, що за цих умов усі виражені у загальній формі нападки на феодалізм і насамперед нападки на церкву, всі революційні — соціальні і політичні — доктрини повинні були переважно являти собою одночасно і богословські єресі. Для того щоб можна було нападати на існуючі суспільні відносини, треба було зірвати з них ореол святості.

Революційна опозиція феодалізмові проходить через усе середньовіччя. Вона виступає, відповідно до умов часу, то у вигляді містики [237], то у вигляді відкритої єресі, то у вигляді збройного повстання. Щодо містики, то залежність від неї реформаторів XVI століття є добре відомий факт; багато запозичив з неї також і Мюнцер. Єресі являли собою почасти реакцію патріархальних альпійських пастухів на проникнення до них феодалізму (вальденси [238]), почасти опозицію феодалізмові з боку міст, що переросли його рамки (альбігойці [239], Арнольд Брешіанський і т. д.), а почасти відкрите повстання селян (Джон Болл, Угорський проповідник у Пікардії [240] і т. д.). Патріархальну єресь вальденсів, так само як і повстання швейцарців, ми можемо тут не брати до уваги як реакційну, за формою і змістом, спробу відгородитися від історичного розвитку, що мала до того ж тільки місцеве значення. У двох інших формах середньовічної єресі ми вже у XII столітті знаходимо провісників тієї великої протилежності між бюргерською і селянсько-плебейською опозицією, що призвела до загибелі Селянську війну. Ця протилежність існувала протягом усього пізнього середньовіччя.

Єресь міст — а вона власне є офіційною єрессю середньовіччя — була спрямована головним чином проти попів, на багатства і політичне становище яких вона нападала. Подібно до того як тепер буржуазія вимагає gouvernement à bon marché, дешевого уряду, цілком так само і середньовічні бюргери вимагали насамперед église à bon marché, дешевої церкви. Реакційна за формою, як і всяка єресь, яка в дальшому розвитку церкви і догматів здатна вбачати тільки виродження, бюргерська єресь вимагала відновлення простого устрою ранньохристиянської церкви і скасування замкнутого стану священиків. Цей дешевий устрій усував монахів, прелатів, римську курію — словом, усе, що у церкві дорого коштувало. Міста, що самі були республіками, хоч і перебували під опікою монархів, своїми нападками на папство вперше виразили у загальній формі те положення, що нормальною формою панування буржуазії є республіка. Їх вороже ставлення до ряду догматів і церковних установлень пояснюється почасти тим, що вже було сказано вище, почасти іншими умовами їх життя. Наприклад, причину їх шалених нападок на безшлюбність духовенства ніхто так добре не пояснює, як Боккаччо. Арнольд Брешіанський в

Італії і Німеччині, альбігойці у Південній Франції, Джон Уікліф в Англії, Гус і калікстинці [241] в Богемії * були головними представниками цього напряму. Та обставина, що опозиція проти феодального ладу виступає тут лише як опозиція проти *церковного* феодалізму, пояснюється досить просто тим, що міста уже всюди були визнаним станом і мали досить можливостей для боротьби із світським феодалізмом, спираючись на свої привілеї, з допомогою зброї або у станових зборах.

Як у Південній Франції, так і в Англії і Богемії ми вже бачимо, що більша частина нижчого дворянства пристає до боротьби міст проти попів і примикає до єресей — явище, яке пояснюється залежністю нижчого дворянства від міст, а також спільністю інтересів тих і других в їх опозиції до князів і прелатів. З цим явищем ми знову зустрінемося в Селянській війні.

Зовсім інший характер мала та єресь, яка була прямим вираженням потреб селян і плебеїв і майже завжди поєднувалася з повстанням. Хоч вона і поділяла всі вимоги бюргерської єресі щодо попів, папства і відновлення ранньохристиянського церковного устрою, вона у той же час ішла незмірно далі. Вона вимагала відновлення ранньохристиянської рівності у відносинах між членами релігійної общини, а також визнання цієї рівності як норми і для громадянських відносин. З «рівності синів божих» вона виводила громадянську рівність і вже тоді почасти навіть рівність майна. Зрівняння дворянства з селянами, патриціїв і привілейованих городян з плебеями, скасування панщини, оброків, податків, привілеїв і знищення принаймні найбільш кричущих майнових відмінностей — ось ті вимоги, що висувалися з більшою або меншою виразністю як неминучі висновки з учення раннього християнства. Ця селянсько-плебейська єресь, яку в період розквіту феодалізму, наприклад, у альбігойців, ще насилу можна відділити від бюргерської, розвивається в різко відмітний партійний погляд у XIV і XV століттях, коли вона виступає, як правило, вже цілком самостійно поряд з бюргерською єрессю. Такі, наприклад, Джон Болл, проповідник повстання Уота Тайлера в Англії [242] поряд з послідовниками Уікліфа і таборити [243] поряд з калікстинцями в Богемії. У таборитів уже тоді під теократичною оболонкою виступає навіть республіканська тенденція, що набрала дальшого розвитку наприкінці XV і на початку XVI століття у представників плебеїв у Німеччині.

До цієї форми єресі примикає екзальтація містичних сект, флагелантів, лолардів [244] і т. д., що продовжували революційну традицію в періоди, коли рух було придушено.

Плебеї в той час були єдиним класом, що перебував цілком поза існуючим офіційним суспільством. Вони стояли як поза

* — Чехії. *Ред.*

феодальними, так і поза бюргерськими зв'язками. Вони не мали ні привілеїв, ні власності; у них не було навіть обтяженого важкими повинностями володіння, яке мали селяни і дрібні бюргери. Вони були з усіх поглядів неімущі і безправні; умови їх існування не мали ніякого безпосереднього відношення до тодішніх установ, які їх зовсім ігнорували. Вони були живим симптомом розкладу феодального і цехово-бюргерського суспільства і в той же час першими провісниками сучасного буржуазного суспільства.

Це становище плебеїв пояснює, чому плебейська частина суспільства вже тоді не могла обмежитися самою тільки боротьбою проти феодалізму і привілейованих городян; чому вона, принаймні у мріях, повинна була вийти навіть за межі ледве тільки виникаючого тоді сучасного буржуазного суспільства; чому вона, не маючи ніякої власності, повинна була вже взяти під сумнів установи, уявлення і погляди, що були властиві усім суспільним формам, які грунтуються на класових суперечностях. Хіліастичні мріяння [245] раннього християнства являли собою зручний вихідний пункт для цього. Але в той же час це прагнення вийти за межі не тільки сучасного, а й майбутнього могло бути лише фантастичним, лише насильством над дійсністю, і перша ж спроба здійснити його на практиці повинна була відкинути рух назад, у ті вузькі рамки, які тільки допускали тодішні умови. Нападки на приватну власність, вимога спільності майна неминуче повинні були виродитися в примітивну організацію благодійності; невиразна християнська рівність могла, щонайбільше, вилитися в буржуазну «рівність перед законом»; скасування всяких властей перетворювалося кінець кінцем у встановлення республіканських урядів, які обирає народ. Передбачення комунізму у фантазії ставало в дійсності передбаченням сучасних буржуазних відносин.

Це передбачення подальшої історії, що різко суперечить дійсності, але цілком пояснюється умовами життя плебеїв, ми вперше зустрічаємо в *Німеччині*, у *Томаса Мюнцера* і його партії. Правда, у таборитів уже була свого роду хіліастична спільність майна, проте, тільки як суто військовий захід. Тільки у Мюнцера ці проблиски комуністичних ідей вперше стають виявом прагнень реальної суспільної групи, тільки у нього вперше вони формулюються з певною виразністю, і, починаючи з нього, ми зустрічаємо їх знову в кожному великому народному потрясінні, поки вони поступово не зливаються з сучасним пролетарським рухом, подібно до того як у середні віки боротьба вільного селянства проти феодального панування, яке дедалі більше обплутує селянство, зливається з боротьбою кріпаків і залежних селян за цілковите знищення феодального гніту.

В той час як у першому з трьох великих таборів, у *консервативно-католицькому*, зібралися всі ті елементи, які були заінтересовані у збереженні існуючих порядків, тобто імперська влада, ду-

ховні і частково світські князі, багатші верстви дворянства, прелати і міський патриціат, під прапором *бюргерсько-поміркованої лютерівської* реформи об'єдналися імущі елементи опозиції — маса нижчого дворянства, бюргерство і навіть частина світських князів, які сподівалися збагатитися шляхом конфіскації церковного майна і намагалися використати нагоду для завоювання більшої незалежності від імперії. Нарешті, селяни і плебеї об'єдналися в *революційну* партію, вимоги і доктрини якої гостріше були сформульовані Мюнцером.

Лютер і Мюнцер за своїми доктринами, а також за своїм характером і своїми виступами є кожний справжнім представником своєї партії.

За період з 1517 до 1525 р. *Лютер* пройшов таку саму еволюцію, яку сучасні німецькі конституціоналісти пройшли в період з 1846 до 1849 р. і яку проробляє всяка буржуазна партія, що опинилася на якийсь час на чолі руху і яку випереджає у ході цього руху плебейська або пролетарська партія, що знаходиться позаду неї.

Коли в 1517 р. Лютер уперше виступив проти догматів і устрою католицької церкви, його опозиція ще зовсім не мала скільки-небудь виразного характеру. Не виходячи за межі вимог старої бюргерської єресі, вона не виключала також ні одного більш радикального напряму, та й не могла цього робити. В перший момент необхідно було, щоб усі опозиційні елементи були вже об'єднаними, треба було розв'язати найрішучішу революційну енергію, треба було протипоставити католицькій правовірності всю масу єресей, які доти існували. Цілком так само наші ліберальні буржуа ще в 1847 р. були революційними, називали себе соціалістами й комуністами і носилися з ідеями емансипації робітничого класу. В цей перший період діяльності Лютера його сильна селянська натура проявляла себе якнайбурхливіше.

«Якщо їх» (тобто римських попів) «несамовите шаленство триватиме й далі, то, здається мені, навряд чи знайдеться інший хороший засіб його приборкати, крім одного: королям і князям застосувати силу, зібратися і напасти на цих шкідливих людей, які отруюють увесь світ, і раз назавжди *зброєю, а не словами* покласти край їхній грі. Якщо ми караємо злодіїв мечем, убивців шибеницею, а єретиків вогнем, то чи не повинні ми тим швидше напасти на цих шкідливих учителів згуби, на пап, кардиналів, єпископів і всю іншу зграю римського содому, напасти на них *з усілякою зброєю в руках і омити наші руки в їх крові?*» [246]

Але цей перший революційний запал виявився нетривалим. Блискавка, яку кинув Лютер, влучила у ціль. Весь німецький народ заворушився. З одного боку, селяни і плебеї побачили в його відозвах проти попів, у його проповіді християнської свободи сигнал до повстання; з другого боку, до нього примкнули більш помірковані бюргери і значна частина нижчого дворянства; загальний потік захопив навіть князів. Одні думали, що настав день

для того, щоб звести рахунки з усіма своїми гнобителями, інші хотіли тільки покласти край могутності попів і залежності від Риму, знищити католицьку ієрархію і збагатитися шляхом конфіскації церковного майна. Партії розмежувалися і знайшли своїх представників. Лютер повинен був зробити вибір між ними. Він, протеже курфюрста Саксонського *, поважний віттенберзький професор, який став за одну ніч могутнім і знаменитим, велика людина, оточена цілим почтом прихильників і облесників, не вагався жодної хвилини. Він зрікся народних елементів руху і перейшов на бік бюргерів, дворян і князів. Його заклики до винищувальної війни проти Риму замовкли; Лютер почав тепер проповідувати *мирний розвиток* і *пасивний опір* (пор., наприклад, «До дворянства німецької нації», 1520 [247] і т. д.). На запрошення Гуттена прибути до нього і Зіккінгена в Ебернбург, центр дворянської змови проти попів і князів, Лютер відповів:

«Я не хотів би, щоб євангеліє *захищалося насильством і пролиттям крові.* Слово перемогло світ, завдяки слову збереглася церква, словом же вона і відродиться, а антихрист, як він добився свого без насильства, без насильства і впаде» [248].

Цей поворот або, правильніше, це більш точне визначення напряму Лютера поклало початок тим торгам і переторжкам навколо установ і догматів, що мали бути збережені або реформовані, тим огидним дипломатичним підступам, угодовству, інтригам і угодам, результатом яких і стало Аугсбурзьке віросповідання, ця виторгувана кінець кінцем конституція реформованої бюргерської церкви [249]. Це було таке саме баришництво, як і те, що в політичній формі з нудотною точністю повторилося зовсім недавно у німецьких національних зборах, погоджувальних зборах, у палатах по перегляду конституції і Ерфуртському парламенті [250]. Міщанський характер офіційної реформації у цих переговорах виявився якнайвиразніше.

Те, що Лютер, який зробився з цього моменту офіційним представником бюргерської реформи, став проповідником прогресу в рамках закону, мало серйозні причини. Більшість міст перейшла на бік поміркованої реформи; нижче дворянство все більше приєднувалося до неї; частина князів була за неї, інша вагалася. Її успіх можна було вважати забезпеченим, принаймні, у значній частині Німеччини. Якби мирний розвиток тривав і далі, інші землі не змогли б довго чинити опір натискові поміркованої опозиції. А всяке насильствене потрясіння повинно було привести до конфлікту поміркованої партії з крайньою, плебейсько-селянською, повинно було відштовхнути від руху князів, дворянство і багато міст; лишилося б тільки два можливі виходи: або

* — Фрідріха III. *Ред.*

селяни і плебеї взяли б гору над бюргерською партією, або всі партії прогресу були б роздавлені католицькою реставрацією. А як буржуазні партії, здобувши хоч би найскромнішу перемогу, намагаються за допомогою прогресу в рамках закону лавірувати між Сціллою революції і Харібдою реставрації, прикладів цього ми мали досить за останній час.

Оскільки внаслідок загальних соціальних і політичних умов того часу результати всякої зміни неминуче повинні були піти на користь князям і збільшити їх владу, то й бюргерська реформа, чим різкіше відділялася вона від плебейських і селянських елементів, тим все більше й більше повинна була підпасти під контроль князів, що прийняли реформацію. Сам Лютер все більше ставав їх холопом, і народ ясно усвідомлював це, коли говорив, що Лютер став таким же князівським прислужником, як і інші, і коли в Орламюнде він випроваджував Лютера градом каміння.

Коли вибухнула Селянська війна, і притому в місцевостях, де князі й дворяни були здебільшого католиками, Лютер спробував виступити у ролі посередника. Він рішуче напав на власті. Вони, мовляв, самі своїми утисками викликали повстання; проти них піднялися не селяни, а сам бог. Але, з другого боку, зрозуміло, і повстання теж є антибожеська справа і суперечить євангелію. Кінець кінцем він закли́кав обидві сторони до взаємних поступок і запропонував їм покінчити справу полюбовно.

Проте всупереч цим благонаміреним посередницьким пропозиціям повстання почало швидко ширитися, охопивши навіть протестантські, підвладні лютеранським князям, дворянам і містам землі, і швидко переросло бюргерську «розсудливу» реформу. Зовсім близько від Лютера, в Тюрінгії, влаштувала свою штаб-квартиру найбільш рішуча фракція повстанців, очолювана Мюнцером. Ще кілька успіхів, і вся Німеччина була б охоплена полум'ям, Лютер був би оточений і, можливо, прогнаний крізь списи як зрадник, а вся бюргерська реформа була б зметена бурхливим потоком селянсько-плебейської революції. Для роздумів більше не було часу. Перед лицем революції всі старі чвари були забуті; у порівнянні з ватагами селян слуги римського содому були невинними ягнятами, покірливими синами божими; бюргери і князі, дворяни і попи, Лютер і папа з'єдналися «проти кровожерних і розбійницьких ватаг селян» [251].

«Кожний, хто може, повинен *рубати* їх, *душити* і *колоти, таємно* і *явно*, так само, як убивають *скаженого собаку*»,— вигукує Лютер.— «Тому, любі пани, прийдіть на допомогу, рятуйте; коли, бий, души їх, хто тільки може, і якщо хто при цьому загине, то благо йому, тому що більш блаженної смерті не може й бути». Не слід тільки виявляти до селян фальшивого милосердя. Люди, які виявляють жалість до тих, кого сам бог не тільки не жаліє, а хоче покарати й погубити, самі приєднуються до бунтівників. Згодом і самі селяни навчаться дякувати богові за те, що, віддавши одну корову, вони можуть мирно користуватися іншою; а князям повстання покаже, який дух у черні, управля-

ти якою слід тільки силою. «Мудрець говорить: cibus, onus et virga asino *, з селян досить і вівсяної полови; вони не слухають слова і нерозумні — нехай же навчить їх слухняності батіг і рушниця, вони самі того заслужили. Ми повинні молитися за них, щоб вони покорилися; не буде цього, то не повинно бути місця і для милосердя. *Нехай скажуть їм тоді своє слово рушниці*, інакше вони нароблять в тисячу разів більше лиха».

Цілком такою ж мовою заговорили наші блаженної пам'яті соціалістичні й філантропічні буржуа, коли пролетаріат після березневих днів зажадав своєї частки у плодах перемоги.

Своїм перекладом біблії Лютер дав у руки плебейському рухові могутню зброю. За допомогою біблії він протипоставив феодалізованому християнству свого часу скромне християнство перших століть, феодальному суспільству, що розпадалося,— картину суспільства, що зовсім не знало складної, штучної феодальної ієрархії. Селяни всебічно використали цю зброю проти князів, дворянства і попів. Тепер Лютер повернув її проти селян і написав на основі біблії справжній дифірамб установленій богом владі, дифірамб, кращий від якого не спромігся будь-коли виготовити жоден блюдолиз абсолютної монархії. З допомогою біблії були санкціоновані і князівська влада з ласки божої, і безмовна покірність, і навіть кріпосне право. Це було відречення не тільки від селянського повстання, а й від бунту самого Лютера проти духовної і світської влади; Лютер, таким чином, зрадив не тільки народний, а й бюргерський рух на користь князям.

Чи треба нам наводити імена тих буржуа, які зовсім недавно дали нам знову приклади такого ж відречення від свого власного минулого?

Протипоставимо тепер бюргерському реформаторові Лютеру плебейського революціонера *Мюнцера.*

Томас Мюнцер народився у *Штольберзі*, біля підніжжя Гарцу, близько 1498 року [252]. Його батько, жертва сваволі штольберзького графа, скінчив, певно, своє життя на шибениці. Вже у п'ятнадцятирічному віці Мюнцер заснував у школі в Галле таємний союз проти архієпископа Магдебурзького і римської церкви взагалі. Його глибокі знання в тодішній теології рано забезпечили йому докторський ступінь і місце капелана у жіночому монастирі в Галле. Тут він уже виявляє величезну зневагу до церковних догматів та обрядів, під час обідні зовсім випускає слова про перетворення дарів і їсть, як розповідає про нього Лютер, тіло господнє неосвяченим. Головним предметом його вивчення були твори середньовічних містиків, особливо хіліастичні твори Іоахіма Калабрійського. Тисячолітнє царство, страшний суд над звироднілою церквою і розбещеним світом, які пророкував і зображав цей письменник, здавалися Мюнцерові з початком Реформації і характерного для того часу загального збудження уже

* — їжа, поклажа і батіг — ослові. *Ред.*

близькими. Його проповіді в навколишніх селах зустрічали гаряче схвалення. У 1520 р. він прибув як перший євангелічний проповідник у Цвіккау. Тут він застав одну з тих екзальтованих хіліастичних сект, які продовжували таємно існувати в багатьох місцевостях; їх тимчасове смирення й усамітнення були тільки прикриттям наростаючої опозиції нижчих верств суспільства існуючому ладу, і тепер, із зростанням загального збудження, вони почали все більш відкрито і наполегливо нагадувати про себе. Це була секта анабаптистів [253], на чолі якої стояв Ніклас *Шторх*. Вони проповідували наближення страшного суду і тисячолітнього царства; у них були «видіння, екстази і зішестя пророчого духу». Незабаром у них виник конфлікт з цвіккауською радою. Мюнцер став на їхній бік, хоч він ніколи беззастережно до них не примикав і скоріше сам підкорив їх своєму впливові. Рада рішуче виступила проти анабаптистів; вони змушені були покинути місто, а разом з ними також і Мюнцер. Це сталося наприкінці 1521 року.

Мюнцер вирушив у Прагу і, зав'язавши зносини з уцілілими елементами гуситського руху, спробував тут оселитися; але написана ним відозва призвела лише до того, що він змушений був тікати і з Богемії. У 1522 р. він став проповідником в Альштедті, в Тюрінгії. Тут він почав свою діяльність з реформи богослужіння. Він зовсім відмінив латинську мову ще до того, як Лютер насмілився піти так далеко, і розпорядився читати народові не тільки недільні тексти з євангелія та апостольських послань, а й всю біблію. У той же час він організував пропаганду в сусідніх місцевостях. Народ сходився до нього звідусіль, і незабаром Альштедт став центром народного руху проти попів в усій Тюрінгії.

Мюнцер усе ще лишався насамперед теологом; він усе ще спрямовував свої удари майже виключно проти попів. Проте він не був проповідником спокійної дискусії і мирного прогресу, яким уже тоді став Лютер, а продовжував колишні громові проповіді Лютера, закликаючи саксонських князів і народ до збройного виступу проти римських попів.

«Говорить же Христос: «Я прийшов принести не мир, а меч». Що ж ви» (саксонські князі) «повинні зробити цим мечем? Не інакше, як усунути і знищити злих, що заступають шлях євангелію, якщо тільки ви хочете бути слугами господа. Христос якнайсуворіше повелів (Євангеліє від Луки, гл. 19, 27): «Ворогів моїх приведіть сюди і побийте переді мною»... Покиньте пусті балачки, начебто сила божа повинна зробити це без допомоги вашого меча, бо, в противному разі, він заіржавіє у піхвах. Тих, хто противиться божественному одкровенню, слід убивати без усякого милосердя, подібно до того як Єзекія, Кір, Іосія, Даниїл і Ілля побили жерців Ваала, бо інакше християнська церква не зможе повернутися до своїх одвічних начал. Коли настають жнива, слід вирвати бур'ян з вертограду божого. Господь сказав (П'ята книга Мойсея, гл. 7): «Не жалійте безбожників, розбийте їх вівтарі, розбийте і спаліть ідолів їхніх, щоб гнів мій не звалився на вас»» [254].

Але ці заклики до князів були марними, тоді як серед народу революційне збудження продовжувало з кожним днем наростати. Мюнцер, ідеї якого ставали усе більш визначеними, усе більш сміливими, рішуче відмежувався тепер від бюргерської реформації і став з того часу відкрито виступати і як політичний агітатор.

Його теолого-філософські доктрини були спрямовані проти всіх основних догматів не тільки католицизму, а й християнства взагалі. У християнській формі він проповідував пантеїзм, який виявляє надзвичайну схожість із сучасними спекулятивними поглядами [255] і подекуди наближається навіть до атеїзму. Він відмовлявся розглядати біблію як єдине і бездоганне джерело одкровення. Справжнє і живе одкровення, на його думку, є розум, одкровення, яке існувало в усі часи і в усіх народів і яке існує досі. Протиставляти розумові біблію означало б убивати дух мертвою буквою, бо святий дух, про який говорить біблія, не є щось, існуюче поза нами; святий дух і є наш розум. Віра є не що інше, як пробудження розуму в людині, і тому мати віру могли і язичники. За допомогою цієї віри, за допомогою пробудженого розуму людина уподібнюється божеству і досягає блаженства. Тому рай не є чимось потойбічним, його треба шукати у цьому житті, і покликання віруючих полягає в тому, щоб встановити цей рай, тобто царство боже, тут на землі. Подібно до того, як не існує потойбічного раю, не існує і потойбічного пекла і вічного прокляття. Так само не буває ніякого іншого диявола, крім поганих пристрастей і бажань людини. Христос був такою ж людиною, як і ми, пророком і учителем, і його таїнство причащання є лише проста поминальна трапеза, під час якої їдять хліб і п'ють вино без усякої містичної приправи.

Ці погляди Мюнцер проповідував, здебільшого прикриваючи їх тією самою християнською фразеологією, якою довгий час повинна була прикриватися і новітня філософія. Але основна архієретична думка всюди чітко виступає у його творах, і ми бачимо, що він надавав цьому біблійному покрову далеко меншого значення, ніж багато хто з учнів Гегеля в новітні часи. А проте сучасну філософію відділяють від Мюнцера цілі три століття.

Його політична доктрина щільно примикала до цих революційних релігійних поглядів і так само далеко виходила за межі тих суспільних і політичних відносин, що були тоді безпосередньо наявні, як і його теологія виходила за межі панівних у той час уявлень. Подібно до того як релігійна філософія Мюнцера наближалася до атеїзму, його політична програма була близька до комунізму, і навіть напередодні лютневої революції багато які з сучасних комуністичних сект не мали такого великого теоретичного арсеналу, як «мюнцерці» у XVI столітті. Ця програма, що являла собою не стільки зведення вимог тодішніх плебеїв,

скільки геніальне передбачення умов визволення пролетарських елементів, які ледве починали тоді розвиватися серед цих плебеїв, вимагала негайного встановлення царства божого на землі — тисячолітнього царства, провіщеного пророками,— шляхом повернення церкви до її первісного стану і усунення всіх установ, що суперечили цій нібито ранньохристиянській, а в дійсності зовсім новій церкві. Але під царством божим Мюнцер розумів не що інше, як суспільний лад, в якому більше не буде ні класових відмінностей, ні приватної власності, ні відособленої державної влади, яка протистоїть членам суспільства і чужа їм. Усі існуючі власті, якщо вони не підкоряться революції і не примкнуть до неї, повинні бути повалені, всі промисли і все майно стають спільними, встановлюється найповніша рівність. Для того щоб здійснити все це не тільки в усій Німеччині, а й в усьому християнському світі, треба заснувати союз; князям і дворянам слід запропонувати приєднатися до нього; якщо вони цього не зроблять, союз повинен при першій нагоді скинути їх з допомогою зброї або знищити.

Мюнцер негайно взявся за організацію цього союзу. Його проповіді ставали все більш полум'яними і революційними. Не обмежуючись нападками на попів, він з такою ж пристрастю обрушився на князів, дворянство і патриціат, гнівними словами змальовував існуюче гноблення і протиставляв йому свою фантастичну картину тисячолітнього царства соціально-республіканської рівності. Одночасно він випускав один революційний памфлет за одним і розсилав повсюди своїх емісарів; а сам він узявся за організацію союзу в Альштедті та його околицях.

Першим наслідком цієї пропаганди було зруйнування каплиці св. Марії в Меллербаху під Альштедтом, згідно з заповіддю: «Зруйнуйте їх вівтарі, розбийте їх стовпи, спаліть їх ідолів, бо ви священний народ» (Второзаконня, гл. 7 [5—], 6). Саксонські князі самі прибули в Альштедт, щоб припинити заворушення, і наказали викликати Мюнцера в замок. Тут він виголосив проповідь *, якої їм не доводилося вислухувати від Лютера, цієї «ситно живучої плоті віттенберзької», як назвав його Мюнцер. Посилаючись на Новий завіт, він наполягав на тому, щоб безбожні правителі, особливо попи і монахи, які ганять євангеліє як єресь, були винищені. Безбожники не мають права жити, хіба що з ласки обраних. Якщо князі не знищать безбожників, то господь відбере у них меч, *бо сила меча належить усій общині*. Головними винуватцями лихварства, злодійства і розбою є князі й дворяни; вони привласнюють собі всяке створіння: рибу у воді, птаха в повітрі, все, що росте на землі. І після цього вони ще проповідують біднякам заповідь: не кради. А самі вони забирають

* 13 липня 1524 р. *Ред.*

усе, що тільки потрапляє під руку, грабують селянина і ремісника, деруть з них шкуру; а варто тільки селянину чи реміснику вчинити незначний проступок, як їх посилають на шибеницю, і до всього цього доктор Люгнер * примовляє: амінь.

«Пани самі винні у тому, що бідняк стає їх ворогом. Вони не хочуть усунути причини заворушення; як же може, кінець кінцем, встановитися мир? О любі пани, як славно господь поб'є залізним посохом старі горшки! Істинно говорю вам, я підбурюватиму народ. Прощайте!» (Пор. Ціммерман. «Селянська війна», ч. II, стор. 75).

Мюнцер надрукував свою проповідь. У покарання за це його друкар в Альштедті змушений був, за наказом герцога Йоганна Саксонського, покинути країну, а всі твори самого Мюнцера, як було оголошено, мали підлягати цензурі герцогського уряду у Веймарі. Але Мюнцер знехтував цей наказ. Він негайно ж надрукував в імперському місті Мюльгаузені надзвичайно бунтівний твір [256], в якому закликáв народ

«розширити пролом, щоб увесь світ міг побачити і зрозуміти, що являють собою наші поважні пани, які так нечестиво обернули бога в розмальованого чоловічка».

Він закінчив цей твір словами:

«Увесь світ має витримати велике потрясіння; розіграється така вистава, що безбожники будуть скинуті, а знедолені піднесені».

Як епіграф «Томас Мюнцер з молотом» поставив на заголовному аркуші:

«Знай, я вклав мої слова в уста твої, я поставив тебе сьогодні над людьми і царствами для того, щоб ти викорінював, руйнував, розганяв і розбивав і щоб ти будував і насаджував. Споруджено залізну стіну проти королів, князів і попів і проти народу. Нехай же вони почнуть боротьбу, і перемога, таким чином, чудово приведе до загибелі могутніх безбожних тиранів».

Розрив Мюнцера з Лютером і його партією назрів уже давно. Лютер був змушений сам прийняти ряд церковних реформ, які Мюнцер запровадив, не питаючись у нього. Він стежив за діяльністю Мюнцера з роздратуванням і недовір'ям поміркованого реформатора до більш енергійної і радикальної партії. Вже навесні 1524 р. Мюнцер написав Меланхтону, цьому прообразові філістерського, чахлого кабінетного вченого, звинувачуючи його і Лютера у цілковитому нерозумінні руху. Вони намагаються задушити його з допомогою сліпої віри у біблійну букву, і все їх учення сточене шашелями.

«Дорогі брати, облиште ваші сподівання і вагання, час настав, літо вже на порозі. Не приятелюйте з безбожниками; вони перешкоджають тому, щоб слово діяло з повною силою. Не лестіть вашим князям, інакше ви самі загинете разом з ними. Ви, розпещені вчені-книжники, не гнівайтесь на мене, я не можу поводитися інакше» [257].

* Гра слів: «Lügner» — «брехун» (Мюнцер має на увазі Лютера). *Ред.*

Лютер не раз викликав Мюнцера на диспут; але Мюнцер, готовий у будь-який момент прийняти бій перед народом, не мав найменшого бажання затівати богословський спір перед упередженою публікою Віттенберзького університету. Він не хотів обертати «свідчення духа у привілей вищої школи». Якщо Лютер щирий, то нехай він використає свій вплив для того, щоб припинити переслідування друкаря Мюнцера і цензурні заборони, щоб спір міг бути безперешкодно розв'язаний у пресі.

І от, після видання згаданої революційної брошури Мюнцера, Лютер відкрито виступив з доносом на нього. У своєму друкованому «Листі до саксонських князів проти бунтівного духа» [258] Лютер оголосив Мюнцера знаряддям сатани і закликав князів втрутитися і вигнати з країни збудників заколоту, тому що вони не вдовольняються самою тільки проповіддю своїх шкідливих учень, а закликають до повстання і насильного протидіяння властям.

Першого серпня Мюнцер мав давати відповідь перед князями у Веймарському замку з приводу звинувачення його в підбурюванні до заколоту. Проти нього були надзвичайно компрометуючі факти: натрапили на слід його таємного союзу, було виявлено, що він доклав рук до створення об'єднань серед рудокопів і селян. Йому пригрозили вигнанням. Ледве встиг він повернутися в Альштедт, як довідався, що герцог Георг Саксонський вимагає його видачі: були перехоплені написані його рукою листи союзу, в яких він закликав підданих Георга до збройного опору ворогам євангелія. Якби він не покинув міста, його видала б міська рада.

Тим часом дедалі зростаюче збудження серед селян і плебеїв надзвичайно сприяло мюнцерівській пропаганді. Для цієї пропаганди Мюнцер знайшов неоціненних агентів в особі анабаптистів. Члени цієї секти, не маючи ніяких певних позитивних догматів, зв'язані тільки загальною опозицією проти всіх пануючих класів і загальним символом повторного хрещення, аскетично суворі у способі життя, невтомні, фанатичні й безстрашні у своїй агітації, дедалі більше й більше згуртовувалися навколо Мюнцера. Позбавлені через переслідування будь-якого певного місця проживання, вони блукали по всій Німеччині, всюди провіщаючи нове вчення, в якому Мюнцер роз'яснив їм їх власні потреби і прагнення. Незліченну кількість їх було закатовано, спалено або піддано іншим видам страти; але мужність і витримка цих емісарів лишалися непохитними, і успіх їхньої діяльності при швидкому зростанні народного збудження був надзвичайно великий. Тому після своєї втечі з Тюрінгії Мюнцер знайшов грунт скрізь підготовленим і міг податися, куди хотів.

Під Нюрнбергом, куди спочатку вирушив Мюнцер [259], приблизно за місяць до його прибуття було в зародку придушено селянське повстання. Мюнцер почав тут таємну агітацію; незабаром

почали з'являтися люди, які захищали його найсміливіші богословські положення про необов'язковість біблії і недійсність таїнств; вони оголосили Христа простою людиною, а владу світських панів безбожною. «Тут бродить сатана, дух з Альштедта!» — вигукнув Лютер. Тут, в Нюрнберзі, Мюнцер надрукував свою відповідь Лютеру [260]. Він прямо звинуватив його у тому, що той лестить князям і своєю половинчастістю підтримує реакційну партію. Але незважаючи на це, народ усе-таки доб'ється свободи, і доктор Лютер опиниться тоді у становищі спійманого лиса.— Рада наклала на цей твір заборону, і Мюнцер змушений був покинути Нюрнберг.

Звідси він вирушив через Швабію в Ельзас, Швейцарію і назад у Верхній Шварцвальд, де вже за кілька місяців до того вибухнуло повстання, прискорене значною мірою його анабаптистськими емісарами. Ця пропагандистська поїздка Мюнцера, безперечно, істотно сприяла організації народної партії, чіткому визначенню її вимог і, нарешті, початкові загального повстання у квітні 1525 року. Тут особливо чітко виступають обидві сторони діяльності Мюнцера: з одного боку — серед народу, до якого він звертався на єдино тоді зрозумілій масам мові релігійного пророкування, і, з другого боку — серед втаємничених, яким він міг відкрито говорити про свої кінцеві прагнення. Якщо ще раніше, в Тюрінгії, він зумів зібрати навколо себе групу найбільш рішучих людей, вихідців не тільки з народу, але також із нижчого духовенства, і поставити їх на чолі таємного союзу, то тепер він стає центром усього революційного руху Південно-Західної Німеччини, організатором об'єднання, що поширювалося від Саксонії і Тюрінгії, через Франконію і Швабію, аж до Ельзасу і швейцарського кордону. Тепер серед його учнів і керівників союзу ми бачимо цілий ряд південнонімецьких агітаторів, здебільшого революційних священиків: Хубмайєра у Вальдсгуті, Конрада Гребеля з Цюріха, Ганса Ребмана * у Гріссені, Шаппелера в Меммінгені, Якоба Веє у Лейпгеймі, доктора Мантеля в Штутгарті. Сам він здебільшого залишався у Гріссені, на шафгаузенському кордоні, об'їжджаючи звідси Гегау, Клетгау та інші місця. Криваві переслідування, які всюди розпочали стурбовані князі й дворяни проти цієї нової плебейської єресі, немало сприяли посиленню революційного духу і тіснішому згуртуванню союзу. Так агітував Мюнцер майже п'ять місяців у верхній Німеччині; а коли наблизився момент здійснення змови, він повернувся в Тюрінгію, де хотів сам керувати повстанням і де ми з ним знову зустрінемось.

Ми побачимо, як правильно характер і поведінка обох партійних вождів відображали позицію самих партій, як точно нері-

* В Енгельса помилково: Франца Рабмана. *Ред.*

шучість Лютера, його страх перед рухом, що набирав дедалі серйознішого характеру, і боягузливе догідництво перед князями відповідали хиткій і двозначній політиці бюргерства і як революційна енергія і рішучість Мюнцера відтворювалися серед найбільш розвиненої частини плебеїв і селян. Відмінність полягала лише в тому, що, у той час як Лютер задовольнявся вираженням поглядів і прагнень більшості свого класу і завдяки цьому здобув серед нього надзвичайно дешеву популярність, Мюнцер, навпаки, пішов значно далі звичайних уявлень і безпосередніх вимог плебеїв і селян і тільки з обраної частини тодішніх революційних елементів створив партію, яка, оскільки вона стояла на рівні його ідей і поділяла його енергію, завжди залишалася тільки незначною меншістю повсталої маси.

III

Приблизно через п'ятдесят років після придушення гуситського руху з'явилися перші ознаки зародження революційного духу серед німецького селянства *.

У Вюрцбурзькому єпископстві, краї, вже раніше розореному гуситськими війнами, «поганим управлінням, численними податками, здирствами, феодальними усобицями, ворожнечею, війною, пожежами, убивствами, арештами і т. ін.», у краї, який невпинно й безсоромно грабували єпископи, попи і дворяни, у 1476 р. виникла перша селянська змова. Молодий пастух і музикант, *Гано Бегейм з Нікласхаузена*, що звався також Барабанщиком і *Ганоом Дударем*, раптом виступив у долині Таубера як пророк. Він розповідав, що йому явилась діва Марія і звеліла йому спалити його барабан, покинути служити танцям і гріховним насолодам і закли́кати народ до каяття. Отож нехай кожний покається у своїх гріхах і відмовиться від суєтних мирських утіх, зніме з себе всі прикраси й коштовності і вирушить паломником до божої матері в Нікласхаузен вимолити собі прощення своїх гріхів.

Вже тут, у цього першого попередника руху, ми бачимо той аскетизм, який виявляємо в усіх середньовічних повстаннях, що мали релігійне забарвлення, і в новітній час на початковій стадії кожного пролетарського руху. Ця аскетична суворість звичаїв, ця вимога відмовитися від усіх утіх і радощів життя, з одного боку, означає висування проти пануючих класів принципу спартанської рівності, а з другого — є необхідним перехідним ступенем, без якого нижча верства суспільства ніколи не може прийти в рух. Для того щоб розвинути свою революційну

* Ми йдемо у своїй хронології за даними Ціммермана, на які ми змушені цілком покластися через відсутність за кордоном достатніх джерел і якими можна цілком задовольнитися для цілей даної праці.

енергію, щоб самій усвідомити своє вороже становище у відношенні до всіх інших суспільних елементів, щоб об'єднатися як клас, нижча верства повинна почати з відмовлення від усього того, що ще може примирити її з існуючим суспільним ладом, зректися тих небагатьох насолод, які хвилинами ще роблять терпимим її пригнічене існування і яких не може позбавити її навіть найсуворіше гноблення. Цей *плебейський і пролетарський аскетизм* як за своєю несамовито-фанатичною формою, так і за своїм змістом різко відрізняється від бюргерського аскетизму в тому вигляді, як його проповідували бюргерська лютеранська мораль і англійські пуритани (на відміну від індепендентів [261] та інших більш радикальних сект) і весь секрет якого полягає в *буржуазній бережливості*. А втім, само собою зрозуміло, що цей плебейсько-пролетарський аскетизм втрачає свій революційний характер, в міру того як, з одного боку, розвиваються сучасні продуктивні сили, безмежно збільшуючи засоби споживання і роблячи тим самим непотрібною спартанську рівність, і, з другого боку, стають дедалі більш революційними умови життя пролетаріату, а разом з ними і самий пролетаріат. Тоді маси поступово звільняються від аскетизму, а в сектантів, які чіпляються за нього, він вироджується або безпосередньо в буржуазну скнарість, або в ходульну чесноту, яка на практиці теж зводиться до міщанської або ремісницької скупості. Масі пролетаріату найменше потрібна проповідь зречення земних благ, хоч би вже тому, що у неї не лишилося майже нічого, чого б вона могла ще зректися.

Проповідь каяття, з якою виступив Ганс Дудар, зустріла найживіший відгук; усі бунтівні пророки починали з неї, і, дійсно, тільки найбільше напруження, тільки раптова відмова від усього звичного способу життя могли привести в рух цей розпорошений, роз'єднаний, з дитинства привчений до сліпої покори селянський люд. Почалися паломництва в Нікласхаузен, які швидко набули широких розмірів; і чим численніші юрби народу сходилися сюди, тим відвертіше розкривав свої плани юний бунтар. Нікласхаузенська божа матір, проповідував він, об'явила йому, що надалі не повинно бути ні імператора, ні князів, ні папи, ні будьяких інших духовних або світських властей; усі повинні стати один одному братами, кожний повинен заробляти свій хліб працею своїх рук і ніхто не повинен мати більше, ніж інший. Усі чинші, оброки, панщини, мита, податі й інші побори та повинності мають бути скасовані назавжди, а ліси, води й пасовища повинні всюди стати доступними для всіх.

Народ з радістю прийняв це нове євангеліє. Слава про пророка, «посланця владичиці нашої», швидко ширилась: до нього почали сходитися юрби паломників з Оденвальда, з Майна, Кохера і Ягста і навіть з Баварії, Швабії і з Рейну. Розповідали один одному про чудеса, які він начебто здійснив; перед ним падали на

коліна, до нього молилися, як до святого, сперечалися один з одним за клаптики від його шапки, як начебто це були реліквії або амулети. Даремно виступали проти нього попи, зображуючи його видіння диявольським насланням, а його чудеса — пекельним обманом. Маса віруючих зростала з величезною швидкістю, почала утворюватися революційна секта, на недільні проповіді бунтівного пастуха збиралося в Нікласхаузені до сорока тисяч і більше чоловік.

Кілька місяців проповідував Ганс Дудар перед масами. Але він не мав наміру обмежитися самою тільки проповіддю. Він був у таємних зносинах з нікласхаузенським священиком, а також з двома рицарями, Кунцом фон Тунфельдом і його сином, які приєдналися до нового вчення і повинні були стати військовими ватажками передбачуваного повстання. Нарешті, у неділю, напередодні св. Кіліана, коли йому здалося, що він має уже досить великий вплив, він подав сигнал до повстання.

«А тепер»,— закінчив він свою проповідь,— «ідіть додому і обміркуйте те, що сповістила вам пресвята матір божа; нехай найближчої суботи жінки, діти і старики залишаться вдома, а самі ви, чоловіки, приходьте знову сюди, в Нікласхаузен, у день св. Маргарити, тобто у найближчу суботу, і приведіть з собою своїх братів і друзів, скільки б їх не було. Але приходьте сюди не з ціпком прочанина, а в панцирі і із зброєю,— із свічкою паломника в одній руці, з мечем, списом або алебардою в другій. І свята діва об'явить вам тоді свою волю, яку ви повинні будете виконати» [262].

Але, перш ніж встигли зібратися маси селян, вершники єпископа * під покровом ночі захопили бунтівного пророка і привезли його у Вюрцбурзький замок. У призначений день зібралося близько 34 000 озброєних селян, але звістка про те, що сталося, гнітюче вплинула на них. Більша частина розбіглася; більш втаємниченим вдалося утримати близько 16 000, з якими вони й рушили під проводом Кунца фон Тунфельда і його сина Міхаеля до замку. З допомогою різних обіцянок єпископ умовив їх відійти; але як тільки вони почали розходитися, на них напали вершники єпископа і багатьох захопили в полон. Двом відтяли голови, а самого Ганса Дударя спалили. Кунц фон Тунфельд змушений був тікати і, лише відступивши всі свої маєтки єпископові, був знову визнаний його васалом. Паломництво у Нікласхаузен протягом деякого часу ще тривало, але кінець кінцем так само було насильно припинене.

Після цієї першої спроби в Німеччині знову настала на досить тривалий час тиша. Нові змови і повстання селян почалися тільки у 90-х роках.

Ми не будемо спинятися на голландському повстанні селян у 1491—1492 рр., яке було придушене тільки герцогом Альбрехтом Саксонським у битві під Гемскерком, на повстанні селян

* — Рудольфа II фон Шеренберга. *Ред.*

Кемптенського абатства у Верхній Швабії, що відбулося одночасно з ним, і на фризькому повстанні 1497 р. [263] під проводом Сіарда Айльви, яке було придушене так само Альбрехтом Саксонським. Ці повстання почасти надто віддалені від арени власне Селянської війни, а почасти являють собою боротьбу досі вільного селянства проти спроби нав'язати йому феодалізм. Ми прямо перейдемо до двох великих змов, що підготували Селянську війну: до змови *«Черевика»* і змови *«Бідного Конрада»*.

Та сама дорожнеча, яка викликала селянське повстання в Нідерландах, привела у 1493 р. в Ельзасі до створення таємного союзу селян і плебеїв, в якому взяли також участь і люди, що належали до суто бюргерської опозиції, і до якого ставилася більш-менш співчутливо навіть частина нижчого дворянства. Ареною діяльності союзу була місцевість навколо Шлетштадта, Зульца, Дамбаха, Росгейма, Шервейлера і т. д. Змовники вимагали: пограбування і винищення лихварів, які вже тоді, так само як і тепер, висмоктували всі соки у ельзаських селян, встановлення «святого» року, з настанням якого мали втрачати свою силу всі боргові зобов'язання, скасування мит, акцизів та інших податків, скасування церковного суду і ротвейльського (імперського) суду [264], визнання права станів затверджувати податки, заборони попам мати кожному більш як одну парафію, що дає 50—60 гульденів доходу, скасування таємної сповіді і встановлення в кожній общині власного суду, що мав обиратися самою общиною. План змовників був такий: коли союз достатньо зміцніє, напасти на укріплення Шлетштадта, конфіскувати монастирську і міську скарбницю і підняти звідси повстання в усьому Ельзасі. На союзному прапорі, що мав бути розгорнутий у момент повстання, був зображений селянський черевик з довгими ремінцями, так званий *Bundschuh*, який став відтоді символом для селянських змов найближчих двадцяти років і дав їм своє ім'я.

Збори змовників відбувалися звичайно вночі на відлюдній горі Гунгерберг. Прийом до союзу був пов'язаний з найбільш таємничими церемоніями і попередженнями про найсуворіші кари за зраду. Проте змова була розкрита саме в той момент, коли мав бути здійснений напад на Шлетштадт, у страсний тиждень 1493 року. Власті вжили термінових заходів; багато змовників було схоплено і піддано катуванню; деяких з них четвертували, деяким відтяли голови, іншим відрубали пальці або руки, після чого їх вигнали з країни. Велика кількість змовників втекла у Швейцарію.

Однак після цього першого розгрому «Черевик» аж ніяк не був знищений. Навпаки, він продовжував таємно існувати; численні, розсіяні по Швейцарії і Південній Німеччині втікачі стали його такими ж численними емісарами, які, зустрічаючи всюди однакове гноблення і однакову готовність до повстання, поширили

«Черевик» по всій території сучасного Бадену. Стійкість і завзяття верхньонімецьких селян справді варті захоплення: протягом тридцяти років, починаючи з 1493 р., вони організовували таємні змови, переборювали всі зумовлені їх територіально-розпорошеним способом життя перешкоди до створення більшого і централізованого союзу і після всіх незліченних провалів, поразок і страт ватажків знову і знову відроджували свої змовницькі організації, поки, нарешті, не настав слушний момент для масового повстання.

У 1502 р. з'явилися перші ознаки таємного селянського руху в єпископстві Шпейєрському, яке тоді охоплювало і область Брухзаля. Союз «Черевика» тут дійсно був успішно реорганізований. До нього належало близько 7 000 чоловік; його центр був в Унтергромбаху, між Брухзалем і Вейнгартеном, а окремі його парості простягалися вздовж Рейну — вниз до Майну, а вгору — аж до маркграфства Баденського. Статті його програми містили такі вимоги: ніякі чинші, десятини, податки і мита не повинні більше сплачуватися князям, дворянству і попам; кріпосна залежність повинна бути скасована; монастирська і взагалі уся *церковна маєтність повинна бути конфіскована й поділена між народом; нарешті, не слід визнавати ніяких інших володарів, крім імператора.*

Ми тут вперше зустрічаємо у селян вимогу секуляризації церковної власності на користь народу і вимогу єдиної і неподільної німецької монархії. З цього часу обидві ці вимоги щоразу регулярно висуваються більш розвиненою частиною селян і плебеїв, поки, нарешті, Томас Мюнцер не перетворює *поділу* церковної власності в її *конфіскацію* заради встановлення *спільності майна,* а вимогу єдиної німецької *імперії* у вимогу єдиної і неподільної німецької *республіки.*

Відроджений союз «Черевика» мав, як і колишній, своє таємне місце для зборів, свою обітницю мовчання, свої церемонії при прийомі нових членів і свій союзний прапор з написом: «Нічого, крім божої справедливості!». План дій був схожий на план ельзасців; передбачалося раптово захопити Брухзаль, більшість жителів якого належала до союзу, організувати тут союзне військо і послати його, як рухомий збірний центр у навколишні князівства.

План видав священик, якому повідомив про нього на сповіді один із змовників. Власті негайно вжили заходів проти змови. Як далеко поширились розгалуження союзу, показує той страх, який охопив різні імперські стани в Ельзасі, а також Швабський союз [265]. Були стягнуті війська і проведені масові арешти. Імператор Максиміліан, «останній рицар», видав найкровожерніші каральні укази проти нечуваного заміру селян. В окремих місцях справа дійшла до створення селянських загонів і збройного

опору; але розрізнені загони селян не могли довго протриматись. Деякі змовники були страчені, багато повтікало; все ж таємниця була настільки добре збережена, що більшість змовників і навіть ватажків спокійно змогли лишитися або у своїх рідних місцях, або у володіннях сусідніх панів.

Після цієї нової поразки знову настала, як здавалося, тривала тиша у класовій боротьбі. Але нишком робота продовжувалась. У Швабії уже в перші роки XVI століття виник союз *«Бідного Конрада»*, мабуть, у зв'язку з діяльністю членів «Черевика», що розсіялися; у Шварцвальді «Черевик» продовжував існувати у вигляді окремих дрібних гуртків, поки через десять років одному енергійному селянському вождеві не вдалося знову зв'язати окремі нитки в одну велику змову. Обидві змови виступають назовні, одна незабаром після другої, в бурхливі 1513—1515 роки, коли одночасно відбувається ряд великих повстань швейцарських, угорських і словенських селян.

На Верхньому Рейні «Черевик» був відновлений колишнім солдатом *Йоссом Фріцом* з Унтергромбаха, що втік після розкриття змови 1502 р. і був в усіх відношеннях видатною людиною. Після своєї втечі він жив у різних місцях між Боденським озером і Шварцвальдом і, кінець кінцем, оселився в Леені біля Фрейбурга у Брейсгау, де навіть дістав посаду лісового сторожа. Слідчі акти містять надзвичайно цікаві подробиці про те, як йому вдалося звідси реорганізувати союз, як уміло втягнув він до нього найрізноманітніших людей. Завдяки дипломатичному талантові і залізній витримці цього зразкового змовника у союз була втягнута надзвичайно велика кількість осіб, що належали до найрізноманітніших класів: рицарів, священиків, бюргерів, плебеїв і селян; дуже імовірно, що він організував навіть декілька більш-менш різко відокремлених один від одного ступенів змови. Усі придатні елементи були використані з найбільшою обачністю і вмілістю. Крім більш втаємничених емісарів, які, по-різному переодягаючись, обходили країну вздовж і впоперек, для другорядних доручень були залучені бродяги і жебраки. Йосс налагодив безпосередній зв'язок з королями жебраків і через них мав у своєму розпорядженні всю численну масу бродяг. Ці королі жебраків відігравали у його змові значну роль. Вони являли собою надзвичайно оригінальні постаті. Один з них мандрував у супроводі дівчинки з начебто покаліченими ногами і збирав на її користь милостиню. У нього на шапці було більш як вісім священних емблем («чотирнадцять святих заступників», св. Оттілія, пречиста діва і т. д.); при цьому він мав довгу руду бороду і носив з собою масивну ломаку з кинджалом і шипом. Другий жебрав в ім'я св. Валентина, торгував пряноцами і цитварним сім'ям, мав довгий кафтан кольору заліза, червоний берет із зображенням трієнтського немовляти, шпагу на боці, кілька ножів і кинджал

за поясом; деякі виставляли напоказ навмисно роз'ятрювані рани і мали такі самі чудернацькі костюми. Їх було щонайменше десять чоловік; вони повинні були за винагороду в 2 000 гульденів зробити підпали одночасно в Ельзасі, маркграфстві Баденському і Брейсгау, прибути в Розен у день храмового свята в Цаберні, щонайменше, з двома тисячами своїх людей і, ставши під команду колишнього капітана ландскнехтів Георга Шнейдера, захопити місто. Серед самих членів союзу була налагоджена від одного пункту до другого служба зв'язку, а Йосс Фріц і його головний емісар Штоффель з Фрейбурга весь час об'їжджали одну місцевість за одною, провадячи нічні огляди новоприйнятих членів. Слідчі акти дають достатню кількість даних про поширеність союзу на Верхньому Рейні і в Шварцвальді: вони наводять безліч імен — разом з прикметами — його членів з найрізніших місцевостей цієї округи. Здебільшого — це ремісничі підмайстри, потім селяни і трактирники, декілька дворян, священики (так, наприклад, священик з самого Леена) і безробітні ландскнехти. Уже цей склад показує, що під керівництвом Йосса Фріца союз «Черевика» набув значно ширшого характеру; плебейський елемент міст починає відігравати у ньому дедалі більшу роль. Розгалуження змови розходилися по всьому Ельзасу, по сучасному Бадену, аж до Вюртембергу і Майну. Час від часу на відлюдних горах, на Кнібісі та в інших місцях влаштовували і більші збори, на яких обговорювалися справи союзу. Наради ватажків, в яких часто брали участь члени союзу, що належали до даної місцевості, так само як і делегати від більш віддалених районів, відбувалися на Гартматте біля Леена; тут же були прийняті чотирнадцять статей союзної програми: ніякого пана, крім імператора і (за деякими версіями) папи; скасування ротвейльського суду і обмеження юрисдикції церковного суду справами, що стосуються релігії; скасування всіх процентів, сума платежів по яких за час виплати зрівнялася з капіталом; п'ять процентів як найвища дозволена норма; свобода полювання, рибної ловлі, випасу і рубання лісу; заборона кожному попові мати більш як одну парафію; конфіскація церковних маєтностей і монастирських скарбів на користь союзної військової скарбниці; скасування всіх несправедливих податків і мит; вічний мир в усьому християнському світі; енергійний виступ проти всіх противників союзу; запровадження податку на користь союзу; захоплення укріпленого міста Фрейбурга, яке було б центром союзу; відкриття переговорів з імператором, як тільки будуть зібрані союзні загони, і з Швейцарією — в разі відмови імператора. Такі були ті пункти, по яких було досягнуто згоди. Вони показують, що, з одного боку, вимоги селян і плебеїв ставали все більш виразними і твердими і що, з другого — такою ж мірою виникла необхідність робити поступки більш нерішучим і поміркованим елементам.

Повстання мало початися під осінь 1513 року. Не було ще тільки союзного прапора, і для того щоб його прикрасити, Йосс Фріц поїхав у Хейльбронн. Поряд з різними емблемами і зображеннями на прапорі був намальований черевик і зроблений напис: «Господи, допоможи відновленню твоєї божественної справедливості!». Але під час відсутності Йосса була зроблена передчасна спроба раптово захопити Фрейбург, про що завчасно стало відомо; кілька допущених під час пропаганди необережностей допомогли фрейбурзькій раді і маркграфові Баденському * натрапити на вірний слід, а зрада двох змовників завершила ряд викриттів. Маркграф, фрейбурзька рада та імператорський уряд в Ензісгеймі [266] негайно послали своїх шпигів і солдатів; частина членів «Черевика» була арештована, піддана катуванню і страчена; але й цього разу більшості вдалося утекти, в тому числі і Йоссу Фріцу. Цього разу швейцарські власті переслідували втікачів з більшою жорстокістю і багатьох навіть стратили; але вони так само мало, як і їх сусіди, зуміли перешкодити більшості втікачів залишатися поблизу місць свого колишнього проживання і потроху почати навіть повертатися у свої рідні місця. Найбільше лютував ельзаський уряд в Ензісгеймі; за його наказом багатьом було відтято голови, багатьох колесовано й четвертовано. Сам Йосс Фріц перебував здебільшого на швейцарському березі Рейну, але часто перебирався у Шварцвальд, де його проте ніяк не вдавалося захопити.

Щó спонукало швейцарські власті об'єднатися на цей раз із сусідніми урядами для переслідування учасників «Черевика», пояснює селянське повстання, що вибухнуло в наступному, 1514 р., у Берні, Золотурні й Люцерні і привело до чистки аристократичних урядів і патриціату взагалі [267]. Селяни, крім того, добилися тут для себе ряду переваг. Успіх місцевих швейцарських повстань пояснюється просто тим, що Швейцарія була ще менш централізована, ніж Німеччина. Із своїми місцевими панами селяни і в 1525 р. всюди швидко справлялись, але вони не витримували боротьби з організованими збройними силами князів, а цих сил у Швейцарії якраз і не було.

Одночасно із змовою «Черевика» в Бадені і, очевидно, у безпосередньому зв'язку з нею у Вюртемберзі виникла друга змова. Як свідчать джерела, вона існувала вже з 1503 р., і через те що назва «Черевик» стала з часу провалу унтергромбахської змови надто небезпечною, то союз тут був названий «Бідним Конрадом». Головним центром його була долина Ремсу біля підніжжя гори Гогенштауфен. Існування союзу вже давно не було таємницею, принаймні серед народу. Безсовісні утиски з боку уряду герцога Ульріха і ряд голодних років, надзвичайно сильно спри-

* — Філіппу I. *Ред.*

яючи розгортанню рухів 1513 і 1514 рр., збільшили кількість членів союзу; самий вибух був викликаний запровадженням нових податків на вино, м'ясо та хліб і податку на капітал у розмірі одного пфеніга з гульдена щороку. Передбачалося в першу чергу захопити місто Шорндорф, де ватажки змови влаштовували сходки в будинку ножаря Каспара Прегіцера. Повстання вибухнуло навесні 1514 року. До міста підступило 3 000, а за іншими відомостями 5 000, селян, але герцогським чиновникам удалося ласкавими обіцянками умовити їх відступити; герцог Ульріх, пообіцявши скасування нових податків, поспішно примчав у місто з вісімдесятьма вершниками, але там завдяки цьому обіцянню спокій уже був відновлений. Герцог обіцяв скликати ландтаг і розглянути на ньому всі скарги. Проте керівники союзу добре розуміли, що Ульріх мав один тільки намір: утримати народ у покорі доти, поки він не набере і не стягне достатньої кількості військ, щоб мати змогу порушити своє слово і зібрати податки силою. Тому вони звернулися з будинку Каспара Прегіцера, «канцелярії Бідного Конрада», з відозвою про скликання союзного з'їзду і повсюди розіслали з цією метою своїх емісарів. Успіх першого повстання в долині Ремсу підніс авторитет руху в очах народу; послання і емісари знайшли всюди сприятливий грунт, і на з'їзд, що відбувся 28 травня в Унтер-Тюркгеймі, зібралося багато делегатів з усіх частин Вюртембергу. Було вирішено енергійно продовжувати агітацію і при першій нагоді почати дії в долині Ремсу, з тим щоб звідси поширити повстання далі. Коли колишньому солдатові Бантельгансу з Деттінгена і селянинові Зінгергансу з Вюртінгена, який користувався великою повагою, вдалося залучити до союзу жителів Швабського Альбу, повстання вже спалахнуло повсюди. Правда, Зінгерганса застигли зненацька і схопили, але міста Бакнанг, Вінненден, Маркгренінген опинилися в руках селян, що з'єдналися з плебеями, і вся країна від Вейнсберга до Блаубейрена і від Блаубейрена до баденського кордону була охоплена відкритим повстанням. Ульріх змушений був поступитися. Але призначивши на 25 червня скликання ландтагу, він у той же час звернувся до сусідніх князів і вільних міст за допомогою проти повстання, посилаючись на те, що воно є загрозою для всіх князів, властей і знатних людей імперії і «дуже нагадує дії «Черевика»».

Тим часом ландтаг, тобто депутати від міст і багато делегатів від селян, які теж вимагали собі місця у ландтазі, зібрався уже 18 червня в Штутгарті. Прелати ще не прибули, а рицарі зовсім не були запрошені. Міська опозиція Штутгарта і два грізні селянські загони, що були поблизу, біля Леонберга і в долині Ремсу, підтримували вимоги селян. Селянські делегати були допущені; було ухвалено усунути і покарати трьох ненависних радників герцога — Лампартера, Тумба і Лорхера, створити при

герцогу раду з чотирьох рицарів, чотирьох бюргерів і чотирьох селян, призначити герцогові твердо встановлене утримання і конфіскувати майно монастирів та богаділень на користь державної скарбниці.

Цим революційним постановам герцог Ульріх протипоставив державний переворот. 21 червня він поскакав із своїми рицарями і радниками в Тюбінген, куди за ним прибули і прелати і куди він наказав з'явитися також і бюргерам, що ті й зробили; засідання ландтагу були продовжені в Тюбінгені без участі селян. Тут, в умовах воєнного терору, бюргери зрадили своїх союзників, селян. 8 липня був укладений Тюбінгенський договір, за яким країна повинна була взяти на себе сплату близько мільйона герцогського боргу, на владу герцога були накладені деякі обмеження, яких він ніколи потім не дотримувався, а селяни повинні були задовольнитися кількома порожніми загальними фразами і дуже відчутним каральним законом проти заколотів і союзів. Про селянське представництво у ландтазі більше, звичайно, не було й мови. Сільське населення голосно говорило про зраду, але герцог, знову одержавши кредит, після того як стани взяли на себе сплату його боргів, швидко зібрав військо; його сусіди, особливо курфюрст Пфальцський *, теж прислали йому допоміжні загони. В результаті вся країна ще наприкінці липня прийняла Тюбінгенський договір і принесла нову присягу. Лише в долині Ремсу «Бідний Конрад» вчинив опір; герцога, який знову туди прибув, мало не вбили, а на Каппельберзі утворився селянський табір. Та коли справа затяглася, більшість повстанців знову розійшлася через недостачу харчових припасів; а ті, що залишилися, поклавшись на двозначний договір, укладений ними з кількома депутатами ландтагу, теж порозходились по домівках. Ульріх, військо якого тим часом було підкріплене загонами, послужливо присланими з міст, які перетворилися, після того як їх вимоги були задоволені, у фанатичних противників селян, напав, усупереч договору, на долину Ремсу, розграбувавши міста і села цієї місцевості. 1 600 селян було схоплено, з них 16 було негайно відтято голови, решту присудили здебільшого до тяжких грошових штрафів на користь скарбниці Ульріха. Багато селян довгий час залишалося в тюрмах. Проти спроб відновлення селянського союзу, проти всяких селянських сходок були видані суворі каральні закони, а швабське дворянство уклало спеціальний союз для придушення всякої спроби до повстання.— Але головні керівники «Бідного Конрада» благополучно втекли у Швейцарію, звідки через кілька років більша частина їх повернулася поодинці на батьківщину.

---

* — Людвіг V. *Ред.*

Одночасно з вюртемберзьким рухом з'явилися симптоми відновлення діяльності «Черевика» у Брейсгау і маркграфстві Баденському. У червні недалеко від Бюля була зроблена спроба повстати; але вона була негайно придушена маркграфом Філіппом, і ватажок повстання Гугель-Бастіан був схоплений і страчений у Фрейбурзі.

У тому ж 1514 р., також навесні, вибухнула загальна селянська війна в *Угорщині.* Тут ішла тоді проповідь хрестового походу проти турків, і, як звичайно, усім кріпакам і залежним селянам, які захотіли б пристати до нього, була обіцяна свобода. Зібралося близько 60 000 чоловік, які були поставлені під начальство секлера [268] Георга Дожі, що відзначився у попередніх війнах з турками і дістав за це дворянство. Проте угорські рицарі й магнати поставилися дуже неприхильно до цього походу, через який вони могли позбутися своєї власності, своїх кріпаків. Вони поспішили слідом за окремими загонами селян і насильствами та жорстокостями повернули своїх кріпаків назад. Коли про це стало відомо у війську хрестоносців, обурення пригноблених селян прорвалося назовні. Два найбільш ревні проповідники хрестового походу, Лаврентій і Варнава, своїми революційними промовами ще більше розпалили у війську ненависть до дворянства. Сам Дожа поділяв гнів свого війська проти зрадників-дворян. Хрестоносне військо перетворилося в революційну армію, і Дожа став на чолі цього нового руху.

Він розташувався із своїми селянами табором на Ракошському полі біля Пешта. Ворожі дії почалися сутичками з озброєними людьми дворянської партії у навколишніх селах і передмістях Пешта. Незабаром справа дійшла до збройних сутичок і, нарешті, до сіцілійської вечерні [269] для всіх дворян, що потрапили до рук селянам, і до спалення всіх навколишніх замків. Двір став погрожувати, але погрози не вплинули. Коли перший народний суд над дворянством під стінами столиці був звершений, Дожа перейшов до дальших операцій. Він поділив своє військо на п'ять колон. Дві з них були послані у верхньоугорські гори, щоб підняти там загальне повстання і винищити дворянство. Третя, під начальством одного пештського городянина, Амбруша Салерешi, залишилась на Ракошському полі стежити за столицею; четверту і п'яту колони Дожа і його брат Грегор повели на Сегедін *.

Тим часом дворянство зібралося у Пешті і закли́кало на допомогу семиградського воєводу Іоанна Заполья. Після переходу Салереші з бюргерськими елементами селянського війська на бік ворога дворяни в союзі з будапештськими бюргерами розбили і знищили загін, що стояв табором на Ракошському полі.

* Угорська назва: Сегед. *Ред.*

Величезна кількість полонених була якнайжорстокіше страчена, а інші були відпущені додому з відрізаними носами і вухами.

Дожа, зазнавши невдачі під Сегедіном, рушив до Чанада і здобув його, розбивши перед тим дворянське військо під командою Стефана Баторія та єпископа Чакі і помстившись за жорстокості на Ракошському полі кривавою розправою над полоненими, серед яких були єпископ, а також королівський скарбник Телекі. У Чанаді він проголосив республіку, скасування дворянства, загальну рівність і суверенітет народу і рушив потім на Темешвар *, де заховався Баторій. Але, поки він, підкріплений новим військом під командою Антона Хосси, протягом двох місяців тримав в облозі цю фортецю, обидва верхньоугорські загони були розбиті дворянством у ряді боїв, і проти нього рушив з семиградською армією Іоанн Заполья. Заполья напав на селян і розсіяв їх; сам Дожа був узятий в полон, живцем зажарений на розпеченому троні і з'їдений його ж людьми, яким тільки на цій умові було дароване життя. Розсіяні селяни, знову зібрані Лаврентієм і Хоссою, були розбиті ще раз, причому всі, хто потрапив до рук ворога, були посаджені на палю або повішені. Трупи селян тисячами висіли вздовж вулиць і біля околиць спалених сіл. Кажуть, що в боях і під час різні було вбито до 60 000 чоловік. Дворянство подбало, щоб на найближчому сеймі поневолення селян було знову визнано законом країни.

Селянське повстання, що вибухнуло майже в цей час у «Віндській Марці», тобто в Карінтії, Крайні і Штірії, спиралося на змову, близьку за характером до змови «Черевика»; вона виникла у цій розореній здирствами дворян та імператорських чиновників, спустошеній набігами турків і змученій голодом області, ще в 1503 р. і тоді ж викликала повстання. Уже в 1513 р. словенські селяни цих місцевостей, так само як і німецькі, знову підняли прапор боротьби за «stara prawa» («старі права»), і якщо в цьому році їх знову вдалося заспокоїти, якщо в 1514 р., коли вони зібралися ще більшими масами, їх вдалося умовити розійтися тільки після того, як імператор Максиміліан дав тверду обіцянку поновити «старі права», то з тим більшим розлюченням повинен був піднятися на війну за відплату вічно обманюваний народ весною 1515 року. Як і в Угорщині, всюди руйнувалися замки і монастирі, селянські судді судили і присуджували до стинання голови взятих у полон дворян. У Штірії і Карінтії імператорському воєначальникові Дітріхштейну незабаром вдалося задушити повстання; але в Крайні воно було придушене тільки в результаті раптового нападу на місто Райн (восени 1516 р.) і подальших незліченних звірств австрійських властей, цілком вартих того, щоб їх поставити поряд з підлотами угорського дворянства.

---

* Румунська назва: Тімішоара. *Ред.*

Цілком зрозуміло, що після цілого ряду таких тяжких поразок і масових розправ, учинених дворянством, селяни в Німеччині залишалися протягом досить довгого часу спокійними. І все-таки ні змови, ні місцеві повстання цілком не припинялися. Уже в 1516 р. більшість утікачів — учасників змов «Черевика» і «Бідного Конрада» — повернулась у Швабію і на Верхній Рейн, а в 1517 р. «Черевик» знову широко діяв у Шварцвальді. Сам Йосс Фріц, який усе ще зберігав схований на грудях старий прапор «Черевика» 1513 року, знову почав роз'їжджати по всьому Шварцвальду і розвинув енергійну діяльність. Змова була організована заново. Як і чотири роки тому, знову почали скликатися збори на Кнібісі. Але таємницю не було збережено; власті дізналися про змову і вжили рішучих заходів. Багатьох схопили і стратили; найбільш діяльні й інтелігентні учасники змови змушені були тікати, серед них і Йосс Фріц, захопити якого не вдалося і цього разу. Мабуть, незабаром після того він помер у Швейцарії, тому що відтоді його ім'я вже ніде більше не згадується.

IV

У той самий час, коли у Шварцвальді була придушена четверта змова «Черевика», Лютер дав у Віттенберзі сигнал до руху, який мав утягти всі стани у вир подій і потрясти всю будову імперії. Тези тюрінгенського августинця [270] подіяли запалююче, наче удар блискавки в бочку з порохом. Різноманітні, взаємно перехресні прагнення рицарів і бюргерів, селян і плебеїв, князів, що домагалися суверенітету, і нижчого духовенства, таємних містичних сект і літературної — вченої і бурлескно-сатиричної [271] — опозиції знайшли у цих тезах спільне на перших порах, всеосяжне вираження і об'єдналися навколо них з дивовижною швидкістю. Цей союз усіх опозиційних елементів, що склався за одну ніч, хоч би який недовговічний він був, відразу виявив всю величезну могутність руху і тим ще більше прискорив його розвиток.

Але якраз цей швидкий розвиток руху повинен був викликати дуже скоро визрівання наявних у ньому зародків незгоди, повинен був, в усякому разі, знову викликати розрив між тими складовими елементами збудженої маси, які були прямо протилежні один одному всім своїм життєвим становищем, повинен був привести їх в нормальний для них стан ворожнечі. Це розмежування строкатої опозиційної маси, зосередженої на двох полюсах, навколо двох центрів притягання, виявилося уже в перші роки Реформації; дворянство і бюргери, не задумуючись, згуртувалися навколо Лютера; селяни і плебеї, не вбачаючи ще в Лютері прямого ворога, створили, як і раніше, окрему революційну опози-

ційну партію. Тільки рух набрав тепер далеко загальнішого і глибшого характеру, ніж до Лютера, і ця обставина повинна була неминуче привести до різко вираженого антагонізму і до безпосереднього зіткнення обох партій. Цей прямий антагонізм виступив незабаром назовні: Лютер і Мюнцер повели боротьбу один з одним у пресі і з кафедри, а війська князів, рицарів і міст, що складалися здебільшого з лютеранських сил або, принаймні, з сил, які схилялися до лютеранства, розганяли загони селян і плебеїв.

Наскільки сильно розходилися інтереси і потреби різних елементів, що прийняли реформацію, показала ще до Селянської війни спроба дворянства добитися здійснення своїх вимог на противагу князям і попам.

Вище ми вже бачили, яке становище займало німецьке дворянство на початку XVI століття. Воно усвідомлювало, що йому загрожує втрата незалежності і підкорення світським і духовним князям, які ставали дедалі могутнішими. У той же час воно бачило, що тією мірою, якою воно занепадало, слабшала й імперська влада і імперія все більше розпадалася на ряд суверенних князівств. Таким чином, для дворянства його власна загибель повинна була ототожнюватися із загибеллю німців як нації. До цього додавалося також і те, що дворянство, особливо безпосередньо підлегле імперії дворянство, було станом, який головним чином представляв імперію та імперську владу як внаслідок своєї військової професії, так і внаслідок свого становища щодо князів. Воно було найбільш національним станом, і чим сильніша була імперська влада, чим слабіші і нечисленніші були князі, чим більш єдиною була Німеччина, тим сильнішим було і воно. Цим пояснюється загальне незадоволення рицарства жалюгідним політичним становищем Німеччини, безсиллям імперії у зовнішніх справах, що зростало тією самою мірою, якою імператорський дім приєднував до імперії шляхом спадкування одну за одною нові провінції, незадоволення рицарства інтригами іноземних держав усередині Німеччини і змовами німецьких князів з зарубіжними силами проти імперської влади. Тому вимоги дворянства повинні були насамперед звестися до вимоги імперської реформи, жертвою якої мали стати князі і вище духовенство. Зведення воєдино цих вимог узяв на себе *Ульріх фон Гуттен*, теоретичний представник німецького дворянства, разом з військовим і політичним представником дворянства *Францом фон Зіккінгеном*.

Гуттен досить виразно сформулював висунуті ним від імені дворянства вимоги імперської реформи і склав їх в дуже радикальному дусі. Йшлося не більше й не менше, як про усунення всіх князів, секуляризацію всіх духовних князівств і майна, встановлення *дворянської демократії* з монархом на чолі, подіб-

ної до тієї, що існувала у кращі дні блаженної пам'яті польської республіки. Встановленням панування дворянства, цього переважно військового класу, усуненням князів, носіїв роздробленості, знищенням могутності попів і визволенням Німеччини з-під духовної влади Риму Гуттен і Зіккінген сподівалися знову зробити імперію єдиною, вільною і могутньою.

Дворянська демократія, що грунтувалася на кріпосництві, у тому вигляді, як вона існувала в Польщі і — в трохи іншій формі — протягом перших століть у завойованих германцями країнах, є однією з найпримітивніших суспільних форм і цілком природно переростає далі в розвинуту феодальну ієрархію, яка являє собою уже значно вищий ступінь. Отже, ця чиста дворянська демократія була в Німеччині XVI століття вже неможлива. Вона була неможлива хоч би тому, що в Німеччині існували тоді значні й могутні міста. Проте, з другого боку, неможливий був і той союз між нижчим дворянством і містами, який в Англії привів до перетворення феодально-станової монархії в монархію буржуазно-конституційну. В Німеччині старе дворянство збереглося, в Англії ж воно було винищене у війні Троянд [272], за винятком 28 сімей, і його заступило нове дворянство буржуазного походження і з буржуазними тенденціями. В Німеччині існувала й далі кріпосна залежність, і джерела доходів дворянства були *феодальні;* в Англії кріпосна залежність була майже повністю скасована, і дворяни перетворилися у простих буржуазних землевласників з *буржуазним* джерелом доходу — земельною рентою. Нарешті, централізація, яку здійснювала абсолютна монархія, що встановилася у Франції уже з часів Людовіка XI завдяки антагонізмові між дворянством і міським станом і далі там усе більше зміцнювалася, в Німеччині була неможлива вже тому, що умови, необхідні для національної централізації, тут не існували зовсім або були в зародковому стані.

За цих обставин, чим ближче підходив Гуттен до практичного здійснення свого ідеалу, тим більше він повинен був робити поступок і тим невиразнішими мали ставати обриси його імперської реформи. Дворянство само не мало достатніх сил, щоб виконати цей захід; про це свідчила дедалі зростаюча слабість його щодо князів. Потрібні були союзники, а єдино можливими союзниками були міста, селяни і впливові теоретики реформаційного руху. Але міста досить добре знали дворянство, щоб не довіряти йому і відмовлятися від усякого союзу з ним. Селяни з цілковитою підставою вбачали у дворянстві, яке висмоктувало з них останні соки і жорстоко поводилося з ними, свого найлютішого ворога. А теоретики реформації були на боці або бюргерів і князів, або селян. Та й що позитивне обіцяла бюргерам і селянам ця пропонована дворянством імперська реформа, головною метою якої було насамперед посилення дворянства? За

цих обставин Гуттену не лишалося нічого іншого, як не торкатися зовсім або майже не зачіпати у своїх пропагандистських творах питання про майбутні взаємовідносини між дворянством, містами і селянами, покладати відповідальність за все зло на князів, попів і залежність від Риму і доводити бюргерам, що в майбутній боротьбі між князями і дворянством вони у своїх же власних інтересах повинні принаймні триматися нейтрально. Про скасування кріпацтва і повинностей, які селянин відбував на користь дворянства, у Гуттена ніде не говориться ні слова.

Ставлення німецького дворянства до селян було тоді цілком таким самим, як і ставлення польського дворянства до його селянства під час повстань 1830 і 1846 років. Як у сучасних польських повстаннях, у Німеччині в той час рух міг розраховувати на успіх тільки при наявності союзу всіх опозиційних партій, особливо союзу дворянства з селянами. Але якраз цей союз в обох випадках був *неможливий.* Ні дворянство не було поставлене перед необхідністю відмовитися від своїх політичних привілеїв і феодальних прав щодо селян, ні революційно настроєне селянство не могло, вдовольняючись загальними невиразними перспективами, піти на союз з дворянством, з тим станом, що якраз найбільше його пригноблював. Як у Польщі в 1830 р., так і в Німеччині у 1522 р. дворянство вже не могло привернути на свій бік селян. Тільки повне скасування кріпосного стану і феодальної залежності і відмова дворянства від усіх його привілеїв могли спонукати сільське населення об'єднатися з ним; але, подібно до всякого привілейованого стану, дворянство не мало найменшого бажання добровільно відмовлятися від своїх привілеїв, від свого особливого становища, від більшості джерел своїх доходів.

У результаті, коли справа дійшла до зіткнення, дворянство опинилося зовсім одиноким проти князів. Можна було з самого початку передбачити, що князі, які протягом двох століть відбирали у нього одну позицію за одною, легко впораються з ним і на цей раз.

Хід самої боротьби відомий. Гуттен і Зіккінген, який був уже визнаним політичним і військовим вождем дворянства Центральної Німеччини, заснували у 1522 р. в Ландау під приводом самозахисту союз рейнських, швабських і франконських дворян, укладений строком на 6 років; Зіккінген почасти на власні кошти, почасти спільно з сусідніми рицарями зібрав військо, організував вербування і набір підкріплень у Франконії, на Нижньому Рейні, в Нідерландах і у Вестфалії і у вересні 1522 р. почав воєнні дії оголошенням війни курфюрсту-архієпископу Трірському *. Проте у той час як він тримав в облозі Трір, підкріплення,

* — Ріхарду фон Грейфенклау. *Ред.*

що йшли до нього, були відрізані в результаті поспішного втручання князів; ландграф Гессенський і курфюрст Пфальцський * рушили на допомогу трірцям, і Зіккінген змушений був заховатися у своєму замку Ландштуль. Незважаючи на всі зусилля Гуттена та інших друзів Зіккінгена, учасники дворянського союзу, налякані концентрованими і швидкими діями князів, покинули його напризволяще; сам Зіккінген був смертельно поранений, здав Ландштуль і незабаром помер. Гуттен змушений був тікати у Швейцарію і помер через кілька місяців на острові Уфнау на Цюріхському озері.

Після цієї поразки і смерті обох вождів сила дворянства як незалежної від князів корпорації була зламана. Починаючи з цього моменту, дворянство виступає тільки на службі у князів і під їх керівництвом. Селянська війна, що спалахнула слідом за тим, ще більшою мірою змусила його поставити себе прямо чи посередньо під захист князів. У той же час вона показала, що німецьке дворянство визнало за краще далі експлуатувати селян під верховною владою князів, ніж скидати князів і попів за допомогою відкритого союзу з *визволеним* селянством.

V

З того моменту, коли оголошення Лютером війни католицькій ієрархії привело в рух всі опозиційні елементи Німеччини, не минало жодного року без того, щоб селяни знову і знову не виступали із своїми вимогами. З 1518 по 1523 р. у Шварцвальді і Верхній Швабії місцеві повстання селян відбувалися одне за одним. З весни 1524 р. ці повстання набрали систематичного характеру. У квітні цього року селяни абатства Мархталь відмовилися відбувати панщину і виконувати повинності; у травні виконувати кріпосні повинності відмовилися санкт-блазієнські селяни, у червні селяни з Штейнгейма під Меммінгеном заявили, що не хочуть платити ні десятину, ні інші побори; у липні і серпні повстали тургауські селяни, які були приборкані почасти в результаті посередництва цюріхців, почасти жорстокими заходами Швейцарського союзу, який наказав стратити ряд учасників повстання. Нарешті, сталося вирішальне повстання у ландграфстві Штюлінген, яке можна вважати безпосереднім *початком Селянської війни*.

Штюлінгенські селяни раптом відмовилися відбувати повинності ландграфові **, з'єдналися у великі загони і під проводом *Ганса Мюллера з Бульгенбаха* рушили 24 серпня 1524 р. до Вальдсгута. Тут разом з городянами вони заснували євангелічне братство.

* — Філіпп I і Людвіг V. *Ред.*
** — Рудольфу фон Зульцу. *Ред.*

Городяни тим більше мали підстави для вступу в союз, тому що вони в цей час були у конфлікті з правителями передньоавстрійських земель [266] через релігійні утиски, спрямовані проти їх проповідника Бальтазара *Хубмайєра,* одного з учнів і друзів Томаса Мюнцера. Було встановлено також союзний податок у розмірі трьох крейцерів щотижня, що становило, беручи до уваги тодішню вартість грошей, величезний внесок; розіслали емісарів в Ельзас, на Мозель, по всьому Верхньому Рейну, у Франконію, щоб всюди залучати до союзу селян. Метою союзу було проголошено знищення феодального панування, зруйнування всіх замків і монастирів і усунення всіх володарів, крім імператора. Союзним прапором був *німецький триколірний прапор* [273].

Повстання швидко поширилось по всьому теперішньому Верхньому Бадену. Панічний страх охопив усе верхньошвабське дворянство, військові сили якого були майже цілком зайняті в Італії у війні проти французького короля Франціска I. Дворянам залишалося тільки спробувати затягти справу за допомогою переговорів, а тим часом роздобути грошей і навербувати війська, щоб, зібравши сили, покарати потім селян за їх зухвальство «вогнем і мечем, розграбуванням і вбивствами» [274]. З цього моменту почалося те систематичне зрадництво, те постійне віроломство і підступність, якими відзначалася поведінка дворянства і князів протягом усієї Селянської війни і які були їх найсильнішою зброєю проти розпорошених селян, що з труднощами піддавалися організації. Швабський союз, до якого входили князі, дворянство й імперські міста Південно-Західної Німеччини, виступив як посередник, не давши, проте, селянам гарантій щодо будь-яких певних поступок. Рух селян не припинявся. З 30 вересня до середини жовтня Ганс Мюллер з Бульгенбаха пройшов через Шварцвальд до Ураха і Фуртвангена, збільшив свій загін до 3 500 чоловік і зайняв з ним позицію під Еваттінгеном (недалеко від Штюлінгена). У розпорядженні дворянства було не більш як 1 700 чоловік, але навіть і ці сили були розпорошені. Йому довелося піти на перемир'я, яке і було дійсно укладене в таборі під Еваттінгеном. Селянам була обіцяна полюбовна угода, або безпосередньо між сторонами, або за посередництвом третейських суддів, а також розслідування їх скарг земським судом у Штоккаху. Як війська дворян, так і селяни розійшлися.

За спільною згодою селяни висунули 16 статей, що мали бути подані на затвердження штоккахського суду. Вони були дуже помірними. Скасування права полювання, панщини, обтяжливих податей і взагалі панських привілеїв, захист від свавільних арештів і упереджених судів, що ухвалюють свавільні рішення,— більшого вони не вимагали.

Навпаки, дворянство, як тільки селяни розійшлися по домівках, негайно почало вимагати знову виконання усіх спірних

повинностей протягом усього часу, поки триватиме судовий розгляд. Селяни, звичайно, відмовлялися і відсилали панів до суду. Боротьба розгорілася знову; селяни знову почали збиратися в загони; князі й дворяни зосереджували свої війська. Цього разу рух поширився значно далі, за межі Брейсгау і далеко вглиб Вюртембергу. Дворянські війська під начальством *Георга Трухзесса* фон Вальдбурга, цього Альби Селянської війни, стежили за селянами, завдавали поразки їх окремим допоміжним загонам, але не насмілювалися напасти на головні сили. Георг Трухзесс вів з ватажками селян переговори і в окремих випадках укладав з ними договори.

Наприкінці грудня почався розгляд справи земським судом у Штоккаху. Селяни протестували проти того, що до складу суду ввійшли самі тільки дворяни. У відповідь на це їм був зачитаний указ імператора [275]. Переговори почали затягуватись; тим часом дворяни, князі і швабські союзні власті озброювались. Ерцгерцог Фердінанд, який крім теперішніх спадкових австрійських земель владарював тоді також і над Вюртембергом [276], баденським Шварцвальдом і південною частиною Ельзасу, наказав застосувати до бунтівних селян найсуворіші заходи. Було наказано ловити, катувати, вбивати їх без усякого милосердя, знищувати їх усякими способами, палити й руйнувати все їх майно, виганяти з країни їх дружин і дітей. Ми бачимо, як дотримували князі й дворяни перемир'я і що розуміли вони під полюбовним посередництвом і розглядом скарг. Ерцгерцог Фердінанд, якому дім Вельзерів в Аугсбурзі позичив гроші [277], озброювався з надзвичайною поспішністю; Швабський союз наказав провести у три строки поставку військових контингентів і сплату грошових внесків.

Повстання, що відбувалися до цього часу, збігаються з п'ятимісячним перебуванням Томаса Мюнцера в Оберланді [278]. Хоч і немає ніяких прямих доказів його впливу на початок і хід руху, проте посередньо цей вплив цілком установлений. Найбільш рішучі революціонери серед селян є здебільшого його учнями і послідовниками його ідей. Усі сучасники приписували йому «Дванадцять статей», як і «Статейний лист» [Artikelbrief] оберландських селян, хоч немає сумніву, що він не був автором, в усякому разі, першого документа. Ще до моменту свого повернення в Тюрінгію він випустив надзвичайно революційне послання до повсталих селян [279].

До цього ж часу відносяться інтриги вигнаного в 1519 р. з Вюртембергу герцога Ульріха, який мав намір з допомогою селян знову заволодіти своєю країною. Встановлено, що з часу свого вигнання він намагався використати революційну партію і постійно її підтримував. Його ім'я замішане в більшості місцевих заворушень, що відбувалися в 1520—1524 рр. у Шварцвальді

і Вюртемберзі, а тепер він прямо став готуватися до нападу на Вюртемберг із свого замку Гоентвіль. Проте селяни тільки користувалися ним як знаряддям; він ніколи не мав серед них впливу і ще меншою мірою вони йому довіряли.

Так минула зима, і жодна із сторін не розпочала рішучих дій. Пани князі поховалися, селянське повстання все більше ширилось. У січні 1525 р. вся країна між Дунаєм, Рейном і Лехом була у стані найбільшого збудження, а в лютому знялася буря.

У той час як *шварцвальд-гегауський загін*, очолюваний Гансом Мюллером з Бульгенбаха, вступив у таємні зносини з Ульріхом Вюртемберзьким і частково взяв участь у його безрезультатному поході на Штутгарт (лютий — березень 1525 р.), 9 лютого вибухнуло селянське повстання в Ріді, вище Ульма селяни зібралися у прикритому болотами таборі біля Бальтрінгена, підняли *червоний прапор* і утворили під проводом Ульріха Шмідта *бальтрінгенський загін*. Їх було 10—12 тисяч чоловік.

25 лютого на Шуссені, під впливом чуток про наближення військ, посланих проти незадоволених, що появилися і тут, зібрався *верхньоальгауський загін*, чисельністю у 7 000 чоловік. Кемптенці, які всю зиму ворогували із своїм архієпископом *, об'єдналися 26 лютого і пристали до загону. До руху приєдналися на певних умовах міста Меммінген і Кауфбейрен, але уже тут виявилася двозначність тієї позиції, яку зайняли міста у цій боротьбі. 7 березня в Меммінгені було прийнято дванадцять меммінгенських статей для всіх верхньоальгауських селян.

Під впливом посланців альгауських селян на Боденському озері утворився *приозерний загін* на чолі з Ейтелем Гансом. Цей загін теж швидко збільшувався. Головна квартира його була у Берматінгені.

Уже в перших числах березня селяни повстали також у нижньому Альгау, в околицях Оксенгаузена і Шелленберга, у Цейлі і Вальдбурзі, володіннях Трухзесса. Цей *нижньоальгауський загін*, чисельністю у 7 000 чоловік, отаборився біля Вурцаха.

Усі ці чотири загони прийняли меммінгенські статті, які, зрештою, були значно поміркованіші, ніж статті гегауських селян, і в пунктах, що стосувалися ставлення збройних загонів до дворянства і властей, були позначені дуже характерною нерішучістю. Там, де селяни виявляли рішучість, вони виявляли її у ході самої війни, після того як вони на досвіді знайомилися із способом дій своїх ворогів.

Одночасно з цими загонами на Дунаї утворився шостий загін. З усього району від Ульма до Донауверта, з долин Іллеру, Роту і Біберу селяни зібралися у Лейпгейм і стали там табором.

* — Себастьяном фон Брейтенштейном. *Ред.*

З 15 місцевостей прийшли усі здатні носити зброю чоловіки і з 117 прибули підкріплення. Ватажком *лейпгеймського загону* був Ульріх Шен, його проповідником — лейпгеймський пастор Якоб Веє.

Таким чином, на початку березня при зброї було в шістьох таборах від 30 до 40 тисяч повсталих верхньошвабських селян. За своїм характером ці селянські загони були дуже строкаті. Революційна — мюнцерівська — партія всюди становила меншість. Проте вона всюди була ядром і опорою селянських таборів. Селянська маса завжди готова була йти на угоду з панами, аби тільки їй гарантували поступки, які вона сподівалася вирвати своєю загрозливою поведінкою. Крім того, коли справа затягувалась і починали наближатися князівські війська, війна ставала для селян обтяжливою, і ті з них, у кого ще було що втрачати, здебільшого розходилися по домівках. При цьому до загонів приставало багато бродяжних люмпен-пролетарів, які заважали встановленню дисципліни, розкладали селян і часто то відходили, то знову поверталися. Вже самим цим пояснюється, чому селянські загони всюди спочатку обмежувались оборонними діями, деморалізувалися в таборах і, незалежно від тактичних недоліків і недостачі хороших ватажків, не витримували ніякого порівняння з князівськими військами.

Ще в той час, коли збиралися загони, герцог Ульріх з навербованими ним військами і деякою кількістю гегауських селян вторгся з Гоентвіля у Вюртемберг. Якби селяни рушили тепер з другого боку проти військ Трухзесса фон Вальдбурга, то загибель Швабського союзу була б неминуча. Але при суто оборонному способі дій селянських загонів Трухзессу швидко вдалося укласти з альгауськими, бальтрінгенськими і приозерними селянами перемир'я, почати з ними переговори і призначити строк для остаточного вирішення справи на неділю Judica (2 квітня) [280]. Протягом цього часу він зміг рушити проти герцога Ульріха, зайняти Штутгарт і примусити герцога вже 17 березня знову покинути Вюртемберг. Потім він пішов проти селян, але в його власному війську стався заколот ландскнехтів, які відмовилися проти них виступити. Трухзессу вдалося, однак, заспокоїти заколотників, і він рушив до Ульма, де збиралися нові підкріплення. Біля Кірхгейма на річці Тек він залишив спостережний табір.

Швабський союз, у якого, нарешті, були розв'язані руки і який уже зібрав свої перші контингенти, скинув тепер маску і оголосив, що «він вирішив із зброєю в руках і з божою поміччю покласти край свавільним діям селян» [281].

Тим часом селяни суворо дотримували умов перемир'я. Для переговорів у неділю Judica вони висунули свої вимоги, знамениті «*Дванадцять статей*». Вони вимагали виборності й змі-

нюваності духовних осіб общинами, скасування малої десятини, застосування великої десятини [282], за вирахуванням утримання священикові, на громадські потреби, скасування кріпосного стану, права полювання і рибної ловлі, скасування посмертного побору, скорочення до певного розміру непомірних податей, оброків і панщини, повернення общинам і окремим особам насильно відібраних у них лісів, пасовищ і привілеїв, усунення сваволі в судах і в управлінні. Як ми бачимо, поміркована, угодовська партія ще значно переважала серед селянських загонів. Революційна партія висунула свою програму ще раніше у «*Статейному листі*». Це відкрите звернення до всіх селянських общин закликáло їх вступати у «християнський союз і братство» для знищення всіх тягот, чи добром, «що, зрештою, неможливо», чи силою, і погрожувало всім, хто чинитиме опір, «світським відлученням», тобто вигнанням з громади і припиненням усяких стосунків з членами союзу. Світському відлученню повинні бути піддані також усі замки, монастирі й церкви, якщо тільки дворяни, попи й монахи не покинуть їх добровільно, не переселяться у звичайні житла, так як інші люди, і не примкнуть до християнського союзу.— Отже, у цьому радикальному маніфесті, який, очевидно, був складений *до* весняного повстання 1525 р., мова йшла насамперед про революцію, про здобуття повної перемоги над ще пануючими класами, а пункт про «світське відлучення» означав лише, що гнобителі і зрадники повинні бути перебиті, замки спалені, монастирі й церкви конфісковані і скарби їх переведені у гроші.

Проте перш ніж селяни змогли запропонувати призначеним третейським суддям свої дванадцять статей, до них дійшла звістка про порушення договору Швабським союзом і про наближення військ. Негайно було вжито заходів. У Гейсбейрені відбулася загальна сходка альгауців, бальтрінгенців і приозерних селян. Чотири загони було злито, і з них утворено чотири нові колони; було вирішено конфіскувати власність церкви, продавати її коштовності на користь воєнної каси і палити замки. Таким чином, поряд з офіційними дванадцятьма статтями «Статейний лист» зробився правилом для ведення війни, і неділя Judica — день, призначений для укладення миру,— стала датою *загального повстання*.

Зростаюче всюди збудження, безперервні місцеві сутички селян з дворянством, звістки про те, що у Шварцвальді уже протягом шести місяців розростається повстання і що воно поширилося аж до Дунаю і Леху,— все це і так достатньою мірою пояснює, чому ряд селянських повстань, що вибухнули одно за одним, охопив дві третини Німеччини. Самий факт одночасності всіх окремих повстань доводить, що на чолі руху стояли люди, які заздалегідь організували його через анабаптистських та інших емісарів. У Вюртемберзі, на нижньому Неккарі, в Оден-

вальді, в Нижній і Середній Франконії заворушення спалахнули уже в другій половині березня, але днем загального виступу всюди заздалегідь було призначене 2 квітня, неділя Judica, і вирішальний вибух масового повстання всюди стався на першому тижні квітня. Так само й альгауські, гегауські й приозерні селяни, ударивши на сполох і скликавши масові сходки, закли́кали 1 квітня усіх здатних носити зброю чоловіків у табори і разом з бальтрінгенцями почали воєнні дії проти замків і монастирів.

У *Франконії*, де рух зосереджувався навколо шести центрів, повстання всюди вибухнуло у перших числах квітня. Майже в цей час під *Нердлінгеном* утворилося два селянські табори; з їх допомогою у місті взяла гору революційна партія, вождем якої був *Антон Форнер*. Ця партія провела Форнера в бургомістри і добилася приєднання міста до селян. В *Ансбаху* селяни всюди повстали з 1 по 7 квітня; звідси повстання поширилось аж до Баварії. У районі *Ротенбурга* селяни взялися за зброю уже 22 березня; у місті Ротенбурзі 27 березня влада патриціату була повалена дрібними бюргерами і плебеями, очолюваними *Стефаном фон Менцінгеном;* але оскільки тут головним джерелом міських доходів були якраз селянські повинності, то ставлення нового уряду до селян було теж дуже хитким і двозначним. У володінні *вюрцбурзького* соборного капітулу [283] на початку квітня всюди відбулися повстання селян і дрібних міст, а в єпископстві *Бамберзькому* загальне повстання примусило єпископа * через п'ять днів піти на поступки. Нарешті, на півночі, біля кордону Тюрінгії, утворився могутній *більдгаузенський селянський табір*.

В *Оденвальді*, де на чолі революційної партії стояли *Вендель Гіплер*, дворянин і колишній канцлер графів Гогенлое, і *Георг Мецлер*, трактирник у Балленберзі поблизу Краутгейма, буря знялася вже 26 березня. Селяни звідусіль кинулися до Таубера. До них примкнули також 2 000 чоловік з ротенбурзького табору. Керівництво взяв на себе Георг Мецлер; 4 квітня, після того як прибули всі підкріплення, він рушив до Шентальського монастиря на Ягсті, де до нього приєдналися *неккартальці*. Вони під керівництвом *Йєклейна Рорбаха,* трактирника в Беккінгені поблизу Хейльбронна, підняли в неділю Judica повстання у Флейні, Зонтгеймі та інших місцях, у той час як Вендель Гіплер із загоном змовників раптово захопив Ерінген і залучив до участі в русі навколишніх селян. У Шенталі обидві селянські колони, об'єднавшись у *Світлий загін,* прийняли дванадцять статей і організували ряд нападів на замки й монастирі. Світлий загін налічував до 8 000 чоловік, у нього були гармати і 3 000 рушниць. До нього приєднався і франконський рицар *Флоріан Гейєр*,

* — Вейганда фон Редвіца. *Ред.*

який сформував Чорний загін, добірне військо, що складалося переважно з ротенбурзьких і ерінгенських ополченців.

Воєнні дії розпочав вюртемберзький фогт у Неккарсульмі, граф Людвіг фон Хельфенштейн. Усіх селян, що потрапили до його рук, він наказав негайно перебити. Світлий загін виступив йому назустріч. Різня, вчинена графом, а також тільки що одержана звістка про поразку лейпгеймського загону, страту Якоба Веє і звірства Трухзесса розлютили селян. Хельфенштейн, що сховався у Вейнсберзі, зазнав тут нападу. Флоріан Гейєр узяв штурмом замок, після більш тривалого бою було здобуте і місто; граф Людвіг і кілька рицарів були захоплені в полон. На другий день, 17 квітня, Йєклейн Рорбах з кількома найбільш рішучими людьми з загону судив полонених і присудив чотирнадцятьох із них на чолі з Хельфенштейном до найганебнішої смерті, яка тільки могла бути: їх прогнали крізь списи. Здобуття Вейнсберга і терористична помста Йєклейна Рорбаха над Хельфенштейном належно вплинули на дворянство. Графи Левенштейни примкнули до селянського союзу; графи Гогенлое, які приєдналися до нього вже раніше, але досі не подавали йому ніякої допомоги, негайно прислали потрібні зброю і порох.

Ватажки почали радитися з приводу того, чи не слід запросити на воєначальника Геца фон Берліхінгена, «тому що він міг би залучити на бік селян дворянство». Пропозиція була зустрінута співчутливо; але Флоріан Гейєр, вбачаючи у цьому настрої селян і ватажків початок реакції, відокремився після цього із своїм Чорним загоном від Світлого загону і, діючи на свій власний страх і риск, пройшов спочатку землі Неккару, а потім вюрцбурзьку територію, всюди руйнуючи замки і попівські гнізда.

Решта загону рушила спочатку на Хейльбронн. У цьому могутньому вільному імперському місті, як майже всюди, патриціатові протистояли опозиція бюргерів і революційна опозиція. Остання, діючи у таємній згоді з селянами, вже 17 квітня відчинила серед замішання міську браму Георгу Мецлеру і Йєклейну Рорбаху. Селянські ватажки із своїми людьми оволоділи містом, яке було прийняте у братство, дало 1 200 гульденів грішми і виставило невеликий загін добровольців. Було розграбовано лише майно духовенства і володіння командорів Тевтонського ордену [284]. 22 квітня селяни покинули місто, залишивши там невеликий гарнізон. Хейльбронн повинен був стати центром для різних загонів. І дійсно, вони прислали сюди своїх делегатів, щоб домовитися про спільні дії і загальні вимоги селянства. Проте бюргерська опозиція і патриціат, який з'єднався з нею, коли прийшли селяни, знову дістали перевагу в місті і почали перешкоджати всяким рішучим заходам, чекаючи тільки наближення князівських військ, щоб остаточно зрадити селян.

Селяни рушили до Оденвальда. 24 квітня Гец фон Берліхін-

ген, який усього за кілька днів перед тим пропонував свої послуги спочатку курфюрстові Пфальцському *, потім селянам, після того знову курфюрстові, змушений був вступити до євангелічного братства і прийняти на себе головне командування *Променисто*-світлим загоном (на противагу *Чорному* загонові Флоріана Гейєра). Але в той же час Гец був полоненим селян, які з недовір'ям стежили за кожним його кроком і поставили його у залежність від ради ватажків, без якої він не міг нічого зробити. Гец і Мецлер рушили тепер з масою селян через Бухен в Аморбах, де вони пробули з 30 квітня до 5 травня, піднявши повстання на всій майнцській території. Дворяни всюди змушені були примкнути до селян, і це врятувало їхні замки; розграбовані і спалені були тільки монастирі. Загін явно все більше розкладався; найбільш енергійні люди пішли разом з Флоріаном Гейєром або Йєклейном Рорбахом, який після зайняття Хейльбронна теж відокремився, очевидно, через те, що він, суддя графа Хельфенштейна, не міг далі залишатися при загоні, який шукав угоди з дворянством. Це настійне прагнення до угоди з дворянством уже само по собі було ознакою деморалізації. Незабаром після того Вендель Гіплер висунув дуже розумний план реорганізації загону: він порадив брати на службу ландскнехтів, які щодня пропонували свої послуги, і не оновлювати, як це робилося, щомісяця особовий склад загону, залучаючи нові і відпускаючи старі контингенти, а залишити раз уже покликаний до зброї і певною мірою навчений склад. Але збори общини відхилили обидві пропозиції; селяни стали вже зарозумілими, на всю війну вони почали дивитися як на похід за здобиччю, а тому конкуренція ландскнехтів їм була не до вподоби і, з другого боку, їм потрібна була можливість повертатися додому, як тільки будуть наповнені їхні кишені. В Аморбаху справа дійшла навіть до того, що хейльброннський радник Ганс Берлін примусив ватажків і радників загону прийняти «Пояснення дванадцяти статей» [285], документ, в якому були згладжені останні гострі пункти дванадцяти статей, а селяни виставлялись як смиренні прохачі. Проте на цей раз селянам це здалося уже надмірним; вони шумно відхилили «Пояснення» і відстояли первісний текст статей.

Тим часом у єпископстві Вюрцбурзькому в ході подій настав рішучий поворот. Єпископ **, який при першому спалаху селянського повстання на початку квітня сховався в укріплений замок Фрауенберг біля Вюрцбурга і повсюди розіслав листи, даремно благаючи допомоги, змушений був, нарешті, піти на тимчасові поступки. 2 травня відкрився ландтаг, в якому взяли участь і представники селян. Але, перш ніж міг бути досягнутий якийнебудь результат, було перехоплено листи, що доводили зрадни-

* — Людвігу V. *Ред.*
** — Конрад III. *Ред.*

цькі підступи єпископа. Ландтаг негайно розійшовся, і почалися воєнні дії між повсталими городянами і селянами, з одного боку, і людьми єпископа — з другого. Сам єпископ 5 травня втік у Гейдельберг; другого ж дня у Вюрцбург прибув Флоріан Гейєр з Чорним загоном, а разом з ним *франконський тауберський загін*, що утворився з мергентгеймських, ротенбурзьких і ансбахських селян. 7 травня з'явився і Гец фон Берліхінген з Променистосвітлим загоном, і почалася облога Фрауенберга.

У володіннях Лімпургів, а також у районі Ельвангена і Галле уже наприкінці березня і на початку квітня утворився другий — *гайльдорфський*, або *Простий світлий загін*. Він діяв надзвичайно рішуче, підняв повстання в усій окрузі, спалив багато монастирів і замків, серед них і замок Гогенштауфен, заставив усіх селян приєднатися до загону і примусив усіх дворян і навіть імперських підчаших Лімпургів вступити у християнське братство. На початку травня загін вторгся у Вюртемберг, але був змушений відступити. Німецький партикуляризм, породжений поділом на дрібні держави, так само мало допускав у цей час, як і в 1848 р., спільні дії революціонерів, що належали до різних держав. Гайльдорфський загін, дії якого були обмежені невеликою територією, неминуче повинен був розпастися, після того як повсталі зламали усякий опір на цій території. Вони уклали угоду з містом Гмюндом і, залишивши тільки 500 озброєних селян, розійшлися.

У *Пфальці*, на обох берегах Рейну, селянські загони утворилися на кінець квітня. Вони зруйнували багато замків та монастирів і 1 травня оволоділи Нейштадтом на Хаардтському плато, після того як брухрейнці, що переправилися з другого берега, на день раніше примусили Шпейєр укласти договір. Маршал фон Хаберн, який мав у своєму розпорядженні тільки невелике курфюрстське військо, нічого не зміг вчинити проти повсталих селян, і тому курфюрст змушений був 10 травня укласти з ними договір, гарантувавши їм, що буде скликаний ландтаг, який полегшить їхні тяготи.

Нарешті, у *Вюртемберзі* повстання ще раніше вибухнуло в окремих місцевостях. На Урахському нагір'ї селяни уже в лютому уклали союз проти попів і панів, а наприкінці березня піднялися селяни Блаубейрена, Ураха, Мюнзінгена, Балінгена і Розенфельда. Біля Геппінгена на територію Вюртембергу вступили гайльдорфці, біля Браккенгейма вторгся Йєклейн Рорбах, біля Пфуллінгена — рештки розбитого лейпгеймського загону; вони підняли на повстання сільське населення. Серйозні заворушення почалися і в інших місцевостях. Уже 6 квітня селянам змушений був здатися Пфуллінген. Уряд австрійського ерцгерцога був у надзвичайно скрутному становищі. У нього зовсім не було грошей і дуже мало було війська. Міста і замки перебува-

ли в найжалюгіднішому стані: у них не було ні гарнізонів, ні спорядження. Навіть Асперг був майже зовсім беззахисний.

Спроба уряду стягти міські ополчення і рушити їх проти селян негайно привела до його поразки. 16 квітня ботварське ополчення відмовилося виступити і, замість того щоб іти до Штутгарта, попрямувало до Вунненштейну біля Ботвара *, утворивши там ядро табору з бюргерів і селян, який швидко зростав. У той же день повстання вибухнуло в Цабергау; Маульброннський монастир був розграбований; ряд інших монастирів і замків був цілком спустошений. З сусіднього Брухрейну до селян прийшли підкріплення.

На чолі загону, що зібрався на Вунненштейні, став *Матерн Фейєрбахер,* міський радник у Ботварі, один з вождів бюргерської опозиції, який, проте, настільки був причетний до руху, що змушений був іти разом з селянами. Але все-таки він увесь час тримався дуже помірковано, перешкоджав застосуванню до замків вимог «Статейного листа» і всюди намагався відігравати роль посередника між селянами і поміркованими бюргерами. Він став на перешкоді з'єднанню вюртембержців з Променисто-світлим загоном; саме він спонукав пізніше гайльдорфців піти з Вюртембергу. Через його бюргерські тенденції 19 квітня він був усунутий, але вже наступного дня його знову призначили воєначальником. Його вважали незамінним, і навіть коли 22 квітня до вюртембержців приєднався Йєклейн Рорбах з 200 рішучих людей, йому довелося залишити Фейєрбахера на його посту, обмежившись тільки пильним наглядом за його діями.

18 квітня уряд спробував вступити у переговори з селянами, що розташувалися на Вунненштейні. Селяни наполягали на тому, щоб уряд прийняв дванадцять статей, на що, зрозуміло, урядові уповноважені не могли піти. Тоді загін рушив у похід. 20 числа він був у Лауффені, де пропозиції представників уряду були відхилені востаннє. 22-го загін, чисельністю у 6 000 чоловік, розташувався в Бітіггеймі, загрожуючи Штутгартові. Більшість членів штутгартської ради втекла, і на чолі управління був поставлений комітет з городян. Городяни були розколоті на ті самі партії, що й повсюди: на патриціат, бюргерську опозицію і революційних плебеїв. Плебеї відчинили 25 квітня селянам браму, і Штутгарт був негайно зайнятий. Тут була остаточно встановлена організація *Світлого християнського загону,* як стали тепер називати себе вюртемберзькі повстанці, і були вироблені тверді правила щодо платні, поділу здобичі, постачання і т. д. До селян примкнув невеликий загін штутгартців на чолі з Тейсом Гербером.

---

* Те саме, що Грос-Ботвар. *Ред.*

29 квітня Фейєрбахер виступив з усім загоном проти гайльдорфців, які вторглися на територію Вюртембергу аж до Шорндорфа, прийняв усю місцевість до союзу і на цій підставі примусив гайльдорфців повернутися назад. Таким способом він перешкодив небезпечному посиленню у своєму загоні революційних елементів, на чолі яких стояв Рорбах, що могло б статися в разі злиття з невгамовними гайльдорфцями. Діставши відомості про наближення Трухзесса, він рушив з Шорндорфа йому назустріч і 1 травня став табором біля Кірхгейма на річці Тек.

Ми змалювали, таким чином, виникнення і розвиток повстання у тій частині Німеччини, яку ми повинні розглядати як арену дії першої групи селянських загонів. Перш ніж перейти до інших груп (в Тюрінгії і Гессені, Ельзасі, Австрії і Альпах), ми повинні описати похід Трухзесса, протягом якого він, діючи спочатку один, потім при підтримці різних князів і міст, знищив цю першу групу повстанців.

Ми покинули Трухзесса біля Ульма, куди він вирушив наприкінці березня, залишивши біля Кірхгейма на річці Тек спостережний загін під начальством Дітріха Шпета. Корпус Трухзесса,— чисельність якого після включення у нього зосереджених в Ульмі союзних підкріплень становила майже 10 000 чоловік, з яких 7 200 були піхотинці,— був єдиним військом, придатним для наступальної війни проти селян. Підкріплення стягувалися в Ульм надзвичайно повільно, почасти через труднощі вербування в охоплених повстанням місцевостях, почасти через відсутність грошей в урядів, почасти тому, що наявні нечисленні війська всюди були більш ніж необхідні для оборони замків і міст. Ми вже бачили, які невеликі військові сили мали князі й міста, що не належали до Швабського союзу. Все залежало, таким чином, від успіхів Георга Трухзесса і його союзної армії.

Трухзесс рушив спочатку проти *бальтрінгенського загону*, який почав тим часом спустошувати замки і монастирі в районі Ріда. Селяни, що відступили, коли наблизилися союзні війська, були обходом витіснені з боліт, перейшли через Дунай і кинулися в ущелини й ліси Швабського Альбу. Тут, де кіннота й артилерія, що становили головну силу союзної армії, нічого не могли проти них зробити, Трухзесс припинив їх переслідування. Він рушив проти лейпгеймців, з яких 5 000 чоловік було біля Лейпгейма, 4 000 — в Міндельталі і 6 000 — біля Іллертіссена; вони підняли повстання в усій області, руйнували замки й монастирі і готувалися рушити всіма трьома колонами на Ульм. Тут селяни, мабуть, теж були вже охоплені певною деморалізацією, яка знищила боєздатність загону, тому що Якоб Вее з самого початку намагався вступити з Трухзессом у переговори. Проте Трухзесс, маючи достатні військові сили, ні на які переговори

більше не йшов і, напавши 4 квітня на основне ядро загону біля Лейпгейма, розбив його вщент. Якоб Веє і Ульріх Шен, а також два інші селянські ватажки були взяті в полон, і їм постинали голови; Лейпгейм капітулював, і після кількох наскоків на околиці вся округа була підкорена.

Новий бунт ландскнехтів, викликаний жадобою грабежу і бажанням одержати додаткову плату, знову затримав Трухзесса до 10 квітня. Потім він рушив на південний захід проти *бальтрінгенців,* які тим часом напали на його володіння Вальдбург, Цейль та Вольфегг і взяли в облогу його замки. І тут він застав сили селян роздробленими і розбив їх 11 і 12 квітня кожну окремо в кількох битвах, у результаті яких бальтрінгенський загін теж був зовсім розсіяний. Рештки його під начальством попа Флоріана * відступили до місця розташування *приозерного загону.* Проти нього і рушив тепер Трухзесс. Приозерний загін, який за цей час не тільки здійснив ряд наскоків, а й змусив примкнути до братства міста Бухгорн (Фрідріхсгафен) і Вольматінген, скликав 13 квітня у монастирі Залем велику військову раду, що ухвалила рішення йти назустріч Трухзессу. Негайно всюди почали бити на сполох, і в берматінгенському таборі зібралося 10 000 чоловік, до яких приєдналися також розбиті бальтрінгенці. 15 квітня селяни витримали вдалий бій з Трухзессом, який, не бажаючи ризикувати тут своєю армією в генеральному бою, визнав за краще почати переговори, тим більше що він довідався про наближення альгауського і гегауського загонів. Тому 17 квітня він уклав у Вейнгартені з приозерними і бальтрінгенськими селянами начебто досить вигідний для них договір, на який вони, не задумуючись, погодилися. Він добився навіть того, що цей договір прийняли також делегати верхньоальгауських та нижньоальгауських селян, і потім відступив у Вюртемберг.

Хитрість Трухзесса врятувала його тут від неминучої загибелі. Якби він не зумів обдурити нестійких, обмежених і в більшості своїй уже деморалізованих селян та їх здебільшого нездатних, боягузливих і продажних ватажків, то він був би із своїм невеликим військом оточений чотирма колонами, які налічували разом щонайменше 25—30 тисяч чоловік, і безумовно знищений. Але обмеженість його ворогів — обмеженість, неминуча у селянських мас,— дала йому змогу вислизнути з їхніх рук саме у такий момент, коли вони могли б одним ударом закінчити всю війну, принаймні у Швабії і Франконії. Приозерні селяни з такою пунктуальністю дотримували договір, за допомогою якого їх, звичайно, кінець кінцем жорстоко обдурили, що згодом підняли зброю на своїх же власних союзників — гегауських селян;

* — Флоріана Грейзеля. *Ред.*

альгауські селяни, втягнуті у зрадницьку угоду своїми ватажками, правда, відразу ж зреклися договору, але Трухзесс тим часом був уже в безпеці.

Гегауські селяни, хоч вони й не підписували Вейнгартенського договору, дали слідом за тим новий доказ безкрайньої місцевої обмеженості й упертого провінціалізму, які погубили всю Селянську війну. Коли Трухзесс після безрезультатних переговорів з ними попрямував у Вюртемберг, вони рушили за ним, весь час залишаючись в нього у фланзі; проте їм не спало на думку з'єднатися з вюртемберзьким Світлим християнським загоном, і до того ж тільки на тій підставі, що вюртембержці та неккартальці одного разу відмовили їм у допомозі. Тому, коли Трухзесс відійшов досить далеко від їх рідних місць, вони спокійнісінько повернули назад і рушили на Фрейбург.

Ми розсталися з вюртембержцями, під начальством Матерна Фейєрбахера, біля Кірхгейма на річці Тек, звідки залишений Трухзессом спостережний загін під начальством Дітріха Шпета відступив до Ураха. Після невдалої спроби взяти Урах Фейєрбахер повернув до Нюртінгена і розіслав усім сусіднім повстанським загонам листи з проханням прислати підкріплення для вирішальної битви. І дійсно, значні підкріплення прибули як з вюртемберзької рівнини, так і з Гею. Зокрема гейські селяни, примкнувши до решток лейпгеймського загону, які відступили до західного Вюртембергу, і піднявши повстання по всій долині верхнього Неккару і Нагольду аж до Беблінгена і Леонберга, виступили двома сильними загонами і 5 травня з'єдналися з Фейєрбахером в Нюртінгені. Трухзесс зіткнувся із з'єднаними загонами біля Беблінгена. Їх чисельність, їх артилерія і вибрана ними позиція викликали у нього замішання; вдавшись до свого звичайного методу, він негайно почав з селянами переговори і уклав з ними перемир'я. Як тільки їх пильність була таким способом приспана, він 12 травня раптово напав на них *під час перемир'я* і примусив прийняти генеральну битву. Селяни довго і мужньо чинили опір, поки, нарешті, Беблінген не був зданий Трухзессові в результаті зради бюргерів. Лівий фланг селян, що втратив через це свою опору, було зім'ято і обійдено. Це вирішило результат бою. Серед недисциплінованих селян стався розлад і вони скоро почали панічно тікати; той, хто не був убитий або взятий у полон союзною кіннотою, кидав зброю і поспішав повернутися додому. Світлий християнський загін був цілком розсіяний, а разом з ним був придушений і весь вюртемберзький повстанський рух. Тейс Гербер сховався в Еслінгені, Фейєрбахер утік у Швейцарію, Йєклейна Рорбаха взяли у полон і тягали в ланцюгах до прибуття у Неккаргартах, де за наказом Трухзесса його прив'язали до стовпа і, обклавши дровами, живцем спалили на повільному вогні. Сам Трухзесс, бенкетуючи тут

же разом із своїми рицарями, втішався цим рицарським видовищем.

З Неккаргартаха Трухзесс, вторгнувшись у Крайхгау, підтримав операції курфюрста Пфальцського. Курфюрст, набравши тим часом війська, після одержання вістей про успіхи Трухзесса, відразу порушив договір з селянами, напав 23 травня на Брухрейн, здобув після запеклого опору Мальш і спалив його, пограбував ряд сіл і зайняв Брухзаль. У цей же час Трухзесс захопив Еппінген, взявши у полон тамтешнього вождя руху Антона Ейзенгута, який був за наказом курфюрста негайно страчений разом з дюжиною інших селянських ватажків. Брухрейн і Крайхгау були, таким чином, приборкані і повинні були заплатити близько 40 000 гульденів контрибуції. Обидва війська — загін Трухзесса, що скоротився в результаті попередніх боїв до 6 000 чоловік, і загін курфюрста (6 500 чоловік) — з'єдналися і рушили проти оденвальдців.

Звістка про поразку під Беблінгеном ви́кликала всюди розгубленість серед повстанців. Ті вільні імперські міста, що підпали під обтяжливу опіку селян, несподівано відчули полегшення. Хейльбронн перший зробив крок до примирення з Швабським союзом. У Хейльбронні була селянська канцелярія і засідали делегати різних загонів, обговорюючи пропозиції, що мали бути зроблені імператорові й імперії від імені усіх повсталих селян. Ці наради, які повинні були привести до загальних, важливих для всієї Німеччини результатів, ще раз показали, що жоден із станів, у тому числі й селянство, не досяг достатньої зрілості, щоб, виходячи із своєї власної позиції, всі німецькі порядки перебудувати по-новому. Відразу ж з'ясувалося, що для цієї мети треба було залучити дворянство і, особливо, городян. Через це керівна роль в обговоренні цих питань перейшла в руки *Венделя Гіплера*. З усіх вождів руху Вендель Гіплер найправильніше розумів існуючий стан речей. Він не був ні революціонером з широким кругозором, як Мюнцер, ні представником селян, як Мецлер і Рорбах. Маючи багатосторонній досвід і практичне знання становища, яке займали окремі стани у відношенні один до одного, він не міг стати виразником інтересів якого-небудь одного із станів, що брали участь у русі, на противагу іншим. Подібно до того як Мюнцер — як представник того класу, що стояв поза всякими існуючими до того часу офіційними суспільними зв'язками і являв собою зародок пролетаріату,— піднісся до передчуття комунізму, цілком так само і Вендель Гіплер, представник, так би мовити, середньої рівнодіючої всіх прогресивних елементів нації, прийшов до передчуття *сучасного буржуазного суспільства*. Правда, принципи, які він захищав, і вимоги, які він висував, не являли собою чогось безпосередньо можливого, але вони втілили у собі, хоч і в трохи ідеалізованому

вигляді, необхідні результати тогочасного розкладу феодального суспільства, і селяни, як тільки вони поставили собі за мету скласти проекти законів для всієї імперії, неминуче повинні були стати на цю точку зору. В результаті централізація, якої вимагали селяни, набрала тут, у Хейльбронні, більш чітких обрисів, хоч у цьому вигляді вона і безмірно відрізнялася від уявлень про неї селян. Так, наприклад, вона була значно уточнена в усьому, що стосувалося встановлення єдності монети, мір і ваги, скасування внутрішніх мит і т. д., словом, вимог, які далеко більше відповідали інтересам міських бюргерів, ніж селян. Так, і дворянству було зроблено поступки, що були дуже близькі до сучасних викупів і вели кінець кінцем до перетворення феодальної земельної власності в буржуазну. Коротко кажучи, як тільки селянські вимоги були зведені до проекту «імперської реформи», вони неминуче виявилися підпорядкованими, якщо не поточним вимогам бюргерів, то їх кінцевим інтересам.

У той час як у Хейльбронні ще обговорювалась ця імперська реформа, автор «Пояснення дванадцяти статей» Ганс Берлін уже виїхав назустріч Трухзессу, щоб від імені патриціату і бюргерства почати переговори про здачу міста. Зрада була підтримана підступами реакції в самому місті; Вендель Гіплер і селяни змушені були тікати. Гіплер вирушив у Вейнсберг, де спробував зібрати рештки вюртемберзьців і тих небагатьох гайльдорфців, які ще були в бойовій готовності. Але наближення курфюрста Пфальцського і Трухзесса змусило його піти і звідси, і він повинен був вирушити у Вюрцбург, щоб сколихнути Променистосвітлий загін. Тим часом союзні і курфюрстські війська підкорили всю область Неккару, примусили селян знову присягнути, спалили багато сіл, перебили і перевішали всіх селян-утікачів, що потрапили їм до рук. Щоб помститися за страту Хельфенштейна, Вейнсберг було спалено дотла.

Тим часом селянські загони, що з'єдналися біля Вюрцбурга, взяли в облогу Фрауенберг; 15 травня, ще перед тим, як було зроблено пролом, вони здійснили відважний, але безрезультатний штурм фортеці. 400 кращих воїнів, що належали здебільшого до загону Флоріана Гейєра, полягли в ровах мертвими або пораненими. Через два дні, 17 травня, прибув Вендель Гіплер і скликав військову раду. Він запропонував залишити під Фрауенбергом тільки 4 000 чоловік, а з усіма головними силами, чисельністю до 20 000 чоловік, розташуватися перед очима у Трухзесса табором біля Краутгейма на Ягсті, куди могли бути стягнуті всі підкріплення. План був чудовий: тільки зібравши всю масу повстанців і спираючись на чисельну перевагу, можна було сподіватися розбити князівське військо, чисельність якого досягла тепер 13 000 чоловік. Але деморалізація і занепад духу у селян були вже надто великі, щоб можна було вжити яких-небудь рішу-

чих дій. Гец фон Берліхінген, який незабаром почав відкрито поводитися як зрадник, теж, мабуть, немало зробив для того, щоб утримати загін на місці; в результаті план Гіплера так і не був здійснений. Замість того загони, як і раніше, лишилися роз'єднаними. Променисто-світлий загін виступив тільки 23 травня, після того як франконці обіцяли якнайшвидше рушити за ним. 26 числа звістка про те, що маркграф * почав воєнні дії проти селян, примусила повернутися додому невеликий ансбахський загін, що стояв під Вюрцбургом. Решта облогового війська разом з Чорним загоном Флоріана Гейєра зайняла позиції біля Хейдінгсфельда, недалеко від Вюрцбурга.

Променисто-світлий загін прибув у Краутгейм 24 травня в малобоєздатному стані. Тут багато селян, дізнавшись, що їх села тим часом принесли присягу Трухзессові, розійшлися під цим приводом по домівках. Загін рушив далі до Неккарсульма і тут вступив 28 травня в переговори з Трухзессом. У той же час були розіслані гінці до франконців, ельзасців і до шварцвальд-гегауських селян із закликом негайно прислати підкріплення. З Неккарсульма Гец рушив назад до Ерінгена. Загін танув з кожним днем; під час цього переходу зник і сам Гец фон Берліхінген; він швидко поїхав додому, вступивши ще раніше через свого старого товариша по зброї Дітріха Шпета у переговори з Трухзессом про свій перехід до нього. Біля Ерінгена неправдиві відомості про наближення ворога в одну мить викликали серед безпорадної і занепалої духом маси панічний страх; загін розбігся в цілковитому безладді, і тільки з великими труднощами Мецлеру і Венделю Гіплеру вдалося утримати близько 2 000 чоловік, яких вони повели знову до Краутгейма. Тим часом з'явилося і франконське ополчення, кількістю в 5 000 чоловік. Але, просуваючись через Левенштейн до Ерінгена обхідним шляхом, вказаним Гецом, очевидно, із зрадницькою метою, воно розійшлося із Світлим загоном і рушило до Неккарсульма. Це містечко, зайняте кількома підрозділами Променисто-світлого загону, було обложене Трухзессом. Франконці підійшли до нього вночі і побачили вогні союзного табору; але у їхніх ватажків не вистачило мужності наважитися на напад, і вони відступили назад до Краутгейма, де, нарешті, й застали залишки Променисто-світлого загону. Не дочекавшись допомоги, Неккарсульм здався 29 травня союзним військам. Трухзесс наказав негайно стратити тринадцять селян і рушив назустріч Світлому загонові, піддаючи всю місцевість вогню і мечу, грабежам і убивствам. Його шлях у долинах Неккару, Кохеру і Ягсту всюди був позначений попелищами і повішеними на деревах селянами.

* — Казимир Бранденбурзький, який володів князівствами Ансбах і Байрейт. *Ред.*

Біля Краутгейма союзне військо наздогнало селян, які, внаслідок флангового руху Трухзесса, змушені були відступити до Геніхсхофена на Таубері. Тут вони, у кількості 8 000 чоловік з 32 гарматами, і зайняли позицію. Трухзесс наблизився до них під прикриттям горбів і лісу і, рушивши вперед обхідні колони, напав на них 2 червня з такою чисельною перевагою і такою енергією, що селяни, незважаючи на запеклий опір багатьох груп, що тривав до самої ночі, були зовсім розбиті і розсіяні. Як і завжди, головну роль у розгромі війська повстанців відіграла союзна кіннота, прозвана «селянською смертю»; кинувшись на селян, уже розладнаних артилерійською канонадою, рушничним вогнем і атаками списоносців, вона зовсім розсіяла їх і потім знищила поодинці. Про те, яку війну вели Трухзесс і його кіннота, найкраще свідчить доля 300 кеніхсхофенських городян, що були в селянському війську. Під час бою всі вони, за винятком п'ятнадцяти чоловік, були порубані, а з п'ятнадцяти уцілілих чотирьом потім відтято голови.

Покінчивши таким чином з оденвальдцями, неккартальцями і нижньофранконцями, Трухзесс розбійницькими наскоками, спаленням цілих сіл, незліченними стратами приборкав усю навколишню місцевість і потім рушив на Вюрцбург. У дорозі він дізнався, що другий франконський загін, під начальством Флоріана Гейєра і Грегора фон Бург-Бернхейма, стоїть біля Зульцдорфа, і негайно вирушив проти цього загону.

З часу невдалого штурму Фрауенберга Флоріан Гейєр був зайнятий головним чином переговорами з князями й містами про вступ їх до селянського братства, зокрема переговорами з містом Ротенбургом і з маркграфом Казимиром, правителем Ансбаху. Звістка про поразку під Кеніхсхофеном змусила його негайно повернутися. З його загоном з'єднався очолюваний Грегором фон Бург-Бернхеймом ансбахський загін, що утворився зовсім недавно. Маркграфові Казимиру, який діяв у суто гогенцоллернському стилі, вдавалося частково обіцянками, частково погрозою застосування військової сили стримувати селянське повстання у своїх володіннях. Він дотримувався суворого нейтралітету щодо всіх чужих загонів, поки в їх рядах не було жодного ансбахського підданого, і намагався спрямувати ненависть селян головним чином проти церковних установ, розраховуючи в кінцевому підсумку збагатитися шляхом конфіскації їх майна. При цьому він не переставав озброюватися і вичікував слушної нагоди. Як тільки прийшла звістка про битву під Беблінгеном, він негайно ж почав воєнні дії проти своїх бунтівних селян, пограбував і спалив їх села і багатьох з них наказав повісити і перебити. Проте селяни швидко зібрали сили і під проводом Грегора фон Бург-Бернхейма розбили маркграфа 29 травня під Віндсгеймом. Вони ще переслідували його, коли до них дійшов заклик

оденвальдців, що потрапили в біду і просили допомоги, і вони негайно рушили до Хейдінгсфельда, а звідси разом з Флоріаном Гейєром знову до Вюрцбурга (2 червня). Не маючи ніяких вістей від оденвальдців, вони залишили тут 5 000 селян і з 4 000 чоловік — решта розбіглася — рушили слідами інших загонів. Упевнені у своїй безпеці під впливом неправдивих відомостей про результат битви під Кеніхсхофеном, вони були захоплені зненацька Трухзессом під *Зульцдорфом* і розбиті ним ущент. Як звичайно, вершники і ландскнехти Трухзесса вчинили страшну криваву баню. Флоріан Гейєр зібрав рештки свого Чорного загону в кількості 600 чоловік і пробився з ними до села Інгольштадт. 200 чоловік зайняли церкву і кладовище, 400 — замок. Загін переслідували солдати курфюрста Пфальцського: колона в 1 200 чоловік зайняла село і підпалила церкву; ті, хто не загинув у полум'ї, були перебиті. Потім нападаючі проломили ветху стіну замка і спробували взяти його приступом. Двічі відбиті селянами, які засіли за другою внутрішньою стіною, вони зруйнували гарматним вогнем і цю стіну і втретє почали штурмувати замок, на цей раз успішно. Половина людей Флоріана Гейєра була порубана, з останніми двома сотнями йому вдалося врятуватись. Але вже на другий день (другий день зелених свят) його сховище було виявлене; пфальцські солдати оточили ліс, в якому він ховався, і перебили весь загін. За ці два дні було взято всього-на-всього 17 полонених. Флоріану Гейєру з кількома найбільш відважними сміливцями знову вдалося пробитися і рушити до гайльдорфців, які знову утворили загін у 7 000 чоловік. Але прибувши до них, він виявив, що більша частина загону під впливом гнітючих відомостей, які надходили звідусіль, знову розбіглася. Він спробував зібрати селян, що порозбігалися по лісу, але 9 червня його недалеко від Галле захопив зненацька ворожий загін, і він загинув у бою.

Трухзесс, який уже після перемоги під Кеніхсхофеном негайно дав звістку про себе обложеним у Фрауенберзі, рушив тепер на Вюрцбург. Міська рада вступила з ним у таємну змову, в результаті чого союзне військо змогло вночі 7 червня оточити місто разом з 5 000 селян, що в ньому були, і наступного ранку увійти в нього через відчинену радою браму, навіть не вийнявши мечів. Через цю зраду вюрцбурзьких «благородних» городян останній франконський селянський загін був роззброєний і всі його ватажки були взяті у полон. Трухзесс наказав відразу ж відтяти голови 81 чоловікові. У Вюрцбург один за одним з'їжджалися різні франконські князі: прибув сам єпископ Вюрцбурзький *, а також єпископ Бамберзький ** і маркграф Бранденбург-Ансбахський.

* — Конрад III. *Ред.*
** — Вейганд фон Редвіц. *Ред.*

Милостиві пани розподілили між собою ролі. Трухзесс вирушив разом з єпископом Бамберзьким, який відразу ж порушив укладений із своїми селянами договір і віддав свою країну на поталу оскаженілим ордам убивців і паліїв, з яких складалася союзна армія. Маркграф Казимир заходився спустошувати свої власні володіння. Тейнінген був спалений; безліч сіл було розграбовано або спалено; при цьому в кожному місті маркграф чинив кривавий суд. У Нейштадті на річці Айш за його наказом відтято голови 18, у Маркт-Бюргелі — 43 бунтівникам. Звідси він вирушив у Ротенбург, де патриціат уже встиг вчинити контрреволюційний переворот і арештувати Стефана фон Менцінгена. Ротенбурзьким дрібним бюргерам і плебеям довелося тепер жорстоко розплатитися за свою таку двозначну поведінку щодо селян, за те, що вони до останнього моменту відмовляли їм у будь-якій допомозі, за те, що, спонукувані вузьколобим місцевим егоїзмом, вони добивалися придушення сільського ремесла в інтересах міських цехів і тільки проти волі відмовилися від тих доходів, які місто одержувало за рахунок феодальних повинностей селян. Маркграф наказав відтяти голови 16 чоловікам з них і у першу чергу, звичайно, Менцінгенові.— Єпископ Вюрцбурзький таким же чином пройшов свою область, грабуючи і знищуючи все вогнем і мечем. Під час свого переможного походу він стратив 256 бунтівників і, повернувшись у Вюрцбург, увінчав свої подвиги тим, що відтяв голови ще 13 вюрцбурзьким городянам.

У Майнцському архієпископстві намісник, єпископ Вільгельм Страсбурзький *, відновив спокій, не зустрівши опору. Він стратив тільки чотирьох. На Рейнгау, де теж були заворушення, але всі давно розійшлися по домівках, уже після цього вчинив напад Фровен фон Гуттен, двоюрідний брат Ульріха; він вніс остаточне «заспокоєння» стратою 12 призвідників. У Франкфурті, який також пережив значні революційні заворушення, невдоволення було стримане спочатку поступливістю ради, пізніше — навербованими військами. У Рейнському Пфальці після порушення договору курфюрстом знову зібралося близько 8 000 селян, які знову почали палити монастирі й замки; проте архієпископ Трірський ** прийшов на допомогу маршалові фон Хаберну, і вже 23 червня під Пфеддерсгеймом селяни були розбиті. Ряд лютих заходів (у самому тільки Пфеддерсгеймі було страчено 82 чоловіка) і зайняття Вейсенбурга 7 липня поклали край повстанню і тут.

З усіх загонів непереможеними залишалися тепер тільки два: гегау-шварцвальдський і альгауський. З ними обома вів інтриги ерцгерцог Фердінанд. Так само як маркграф Казимир та інші князі, що намагалися використати повстання для за-

* — Вільгельм, граф фон Хонштейн. *Ред.*
** — Ріхард фон Грейфенклау. *Ред.*

хоплення церковних земель і князівств, ерцгерцог прагнув використати його для посилення могутності австрійського дому. Він розпочав переговори з ватажком альгауського загону Вальтером Бахом і гегауського — Гансом Мюллером з Бульгенбаха, щоб спонукати селян висловитися за приєднання до Австрії; проте, хоч обидва ватажки і виявились продажними, вони змогли добитися від своїх загонів тільки того, що альгауські селяни уклали з ерцгерцогом перемир'я і почали дотримуватися щодо Австрії нейтралітету.

Гегауці під час свого відступу з Вюртембергу зруйнували ряд замків і стягли до себе підкріплення із земель маркграфства Баденського. 13 травня вони рушили на Фрейбург, 18-го почали його обстріл і 23-го, після того як місто капітулювало, увійшли в нього з розгорнутими прапорами. Звідси вони виступили проти Штоккаха і Радольфцелля і тривалий час безуспішно вели дрібну війну з гарнізонами цих міст. Обидва міста, а також дворянство та інші навколишні міста заклúкали на допомогу, на підставі Вейнгартенського договору, приозерних селян, і колишні повстанці з приозерного загону в кількості 5 000 чоловік рушили проти своїх союзників. Настільки сильною була місцева обмеженість цих селян! Так зробити відмовилося тільки 600 чоловік, які хотіли примкнути до гегауських селян, але їх перебили. Тим часом гегауський загін, спонукуваний підкупленим Гансом Мюллером з Бульгенбаха, вже зняв облогу; відразу ж після того Ганс Мюллер утік, і більша частина загону розійшлася. Ті, що залишились, укріпилися на Хільцінгенському схилі, де й були 16 липня розбиті і знищені стягнутими тим часом військами. З гегауськими селянами за посередництвом швейцарських міст був укладений договір; однак це не перешкодило властям арештувати в Лауфенбурзі Ганса Мюллера і, незважаючи на його зраду, відтяти йому голову. В Брейсгау від селянського союзу відпав тепер і Фрейбург (17 липня), що послав проти селян війська; проте і тут через слабість князівських військових сил 18 вересня був укладений договір в Оффенбурзі [286], умови якого були поширені і на Зундгау. Вісім шварцвальдських об'єднань і клетгауські селяни, які ще не були роззброєні, підняли нове повстання, викликане тиранією графа фон Зульца. У жовтні повстанці були розбиті. 13 листопада шварцвальдці змушені були укласти договір [287], а 6 грудня впав Вальдсхут, останній оплот повстання на Верхньому Рейні.

Після відходу Трухзесса *альгауці* відновили дії проти замків і монастирів; енергійними репресивними заходами вони мстили за спустошення, вчинені союзними військами. Їм протистояли нечисленні війська, які спроможні були тільки на окремі невеликі наскоки, але не могли йти за повстанцями вглиб лісів. У Меммінгені, що тримався загалом нейтрально, у червні вибухнув рух

проти патриціату; рух цей був придушений тільки завдяки тому, що поблизу випадково була деяка кількість союзних військ, які встигли вчасно прийти на допомогу патриціатові. Проповіднику і вождю плебейського руху Шаппелеру вдалося утекти в Санкт-Галлен. Селяни підступили до Меммінгена і збиралися уже проломлювати стіну, коли раптом до них дійшла звістка про те, що Трухзесс із Вюрцбурга виступив проти них. 27 червня вони рушили двома колонами йому назустріч через Бабенхаузен і Обергюнцбург. Ерцгерцог Фердінанд ще раз спробував залучити селян на бік австрійського дому. Спираючись на укладене ним перемир'я з селянами, він зажадав, щоб Трухзесс припинив дальший наступ проти них. Проте Швабський союз [265] наказав Трухзессові напасти на селян, припинивши тільки грабежі й підпали. Але Трухзесс був надто практичний, щоб відмовитися від свого першого і найважливішого воєнного засобу, навіть якби він зміг приборкати своїх ландскнехтів, привчених до безперервних кривавих ексцесів на всьому шляху від Боденського озера до Майну. Селяни в кількості 23 000 чоловік зайняли позицію позаду Іллера і Луїбаса *. Трухзесс розташувався проти них з 11 000 чоловік. Позиції і того і другого війська були дуже сильні; кіннота не могла діяти на місцевості, що лежала перед нею, і якщо ландскнехти Трухзесса перевершували селян своєю організацією, військовими припасами і дисципліною, то в рядах альгауців було багато колишніх солдатів і досвідчених начальників, і вони мали численну, добре обслуговувану артилерію. 19 липня союзне військо розпочало канонаду, яку обидві сторони продовжували і 20-го, але без усякого результату. 21-го до Трухзесса приєднався Георг фон Фрундсберг з 3 000 ландскнехтів. Він знав багатьох з селянських ватажків, що служили під його командою під час італійських походів, і розпочав з ними переговори. Там, де безсилі були військові засоби, допомогла зрада. Вальтер Бах і ряд інших начальників, а також каноніри пішли на підкуп. Вони підпалили всі наявні у селян запаси пороху і змусили загін до обхідного руху. Ледве встигши вийти із своїх укріплених позицій, селяни попали в засідку, влаштовану Трухзессом за попередньою змовою з Бахом та іншими зрадниками. Їх здатність до опору була ослаблена ще й тим, що начальники, зрадники, покинули їх під приводом рекогносцирування і вже були у дорозі до Швейцарії. В результаті дві селянські колони були зовсім розсіяні, третій, що була під начальством Кнопфа з Лейбаса, вдалося усе-таки організовано відступити. Вона зайняла позицію на Колленберзі біля Кемптена, де її й оточив Трухзесс. Але й тут він не зважився на відкритий напад; він позбавив її підвозу припасів і намагався її деморалізувати, наказавши підпалити близько двох-

* Сучасна назва: Лейбас. *Ред.*

сот навколишніх сіл. Голод і видовище їхніх палаючих осель змусили, нарешті, селян здатися (25 липня). Більше двадцяти чоловік було негайно страчено. Кнопфу з Лейбаса, єдиному ватажку цього загону, який не зрадив свого прапора, вдалося утекти в Брегенц; але тут він був арештований і після тривалого ув'язнення повішений.

Цим закінчилася Селянська війна у Швабії і Франконії.

VI

Негайно після першого спалаху руху у Швабії *Томас Мюнцер* знову поспішив у *Тюрінгію* і наприкінці лютого або на початку березня оселився у вільному імперському місті *Мюльхаузені*, де його партія була найсильнішою. Він тримав у своїх руках нитки всього руху; він знав, яка буря назріває повсюди у Південній Німеччині, і вирішив зробити з Тюрінгії центр руху для Північної Німеччини. Він знайшов якнайкраще підготовлений грунт. Сама Тюрінгія, головний осередок реформаційного руху, була у стані крайнього збудження; сусідні землі — Гессен, Саксонія і район Гарцу — були також підготовлені до загального повстання: матеріальна нужда пригноблених селян відіграла у цьому не меншу роль, ніж дуже поширені революційні релігійні й політичні доктрини. Саме в Мюльхаузені вся маса дрібного бюргерства примкнула до крайнього, мюнцерівського, напряму і з нетерпінням чекала моменту, коли можна буде показати зарозумілому патриціатові силу своєї чисельної переваги. Щоб вибух не стався до настання слушного моменту, самому Мюнцерові довелося виступити із закликами до спокою; але його учень Пфейфер, тутешній керівник руху, був уже настільки скомпрометований перед властями, що не міг далі затримувати вибуху, і Мюльхаузен здійснив свою революцію уже 17 березня 1525 р., ще до початку загального повстання в Південній Німеччині. Стара патриціанська рада була скинута і управління передане в руки новообраної «Вічної ради», головою якої став Мюнцер [288].

Найгірше з усього, що може випасти вождеві крайньої партії, є вимушена необхідність мати владу у той час, коли рух ще не досить визрів для панування класу, який він представляє, і для проведення заходів, що забезпечують це панування. Те, щó він *може* зробити, залежить не від його волі, а від того рівня, якого досягли суперечності між різними класами, і від ступеня розвитку матеріальних умов життя, відносин виробництва і обміну, які завжди визначають і ступінь розвитку класових суперечностей. Те, щó він *повинен* зробити, чого вимагає від нього його власна партія, залежить знову-таки не від нього самого, але також і не від ступеня розвитку класової боротьби і умов, що її породжу-

ють; він зв'язаний уже своїми висунутими доктринами і вимогами, які знову-таки випливають не з даного співвідношення суспільних класів і не з даного, більшою чи меншою мірою випадкового, стану умов виробництва і обміну, а є плодом більш або менш глибокого розуміння ним загальних результатів суспільного і політичного руху. Таким чином, він неминуче опиняється перед нерозв'язною дилемою: те, що він *може* зробити, суперечить усім його попереднім виступам, його принципам і безпосереднім інтересам його партії; а те, що він *повинен* зробити, нездійсниме. Словом, він змушений представляти не свою партію, не свій клас, а той клас, для панування якого рух уже досить визрів у даний момент. Він повинен в інтересах самого руху відстоювати інтереси чужого йому класу і відмагатися від свого класу фразами, обіцянками і запевненнями в тому, що інтереси іншого класу є його власними. Хто раз потрапив у це фальшиве становище, той загинув безповоротно. Приклади цього ми бачили і зовсім недавно; нагадаємо тільки про те становище, в якому опинилися в останньому французькому тимчасовому уряді представники пролетаріату [289], хоч і в їх особі був представлений ще дуже низький ступінь розвитку пролетаріату. Той, хто після досвіду лютневого уряду,— про наші благородні німецькі тимчасові уряди та імперське регентство [290] ми вже й не говоримо,— ще здатний претендувати на офіційні пости, той є або надмірно обмеженою людиною, або зв'язаний з крайньою революційною партією в кращому разі самими тільки фразами.

Становище Мюнцера на чолі мюльхаузенської Вічної ради було, однак, ще більш ризикованим, ніж становище будь-якого сучасного революційного правителя. Не тільки тодішній рух, а й уся його епоха ще не дозріли для втілення у життя тих ідей, відносно яких у нього самого виникало лише невиразне передчуття. Клас, який він представляв, не тільки далеко ще не досяг достатнього розвитку і ще не був здатний підпорядкувати собі все суспільство і перетворити його, а тільки-но зароджувався. Суспільний переворот, що поставав у його уяві, мав ще зовсім мало підстав у наявних матеріальних умовах, і, навпаки, ці умови підготовляли суспільний порядок, прямо протилежний тому, про який він мріяв. При цьому, однак, він залишався зв'язаним своїми попередніми проповідями про християнську рівність і євангельську спільність майна; він повинен був, принаймні, зробити спробу здійснити їх. Були проголошені спільність усього майна, однаковий для всіх обов'язок працювати і скасування всіх існуючих властей. У дійсності ж Мюльхаузен залишився республіканським імперським містом з дещо демократизованим політичним устроєм, з сенатом, що обирався загальним голосуванням і був під контролем народних зборів, і з наспіх імпровізованою організацією натурального забезпечення бідних. Суспільний пе-

реворот, що здавався таким жахливим його протестантським буржуазним сучасникам, у дійсності ніколи не виходив за рамки слабої і несвідомої спроби передчасно встановити пізніше буржуазне суспільство.

Мюнцер сам, мабуть, відчував глибоку прірву, що відділяла його теорії від дійсності, яка безпосередньо його оточувала, прірву, яка тим менше могла лишитися ним непоміченою, чим більше спотворювалися його геніальні погляди у нерозвинених головах маси його прихильників. З незвичайною навіть для нього запопадливістю віддався він справі поширення й організації руху; він писав листи і розсилав гінців та емісарів в усі кінці. Його послання і проповіді дихають революційним фанатизмом, вражаючим у порівнянні навіть з його попередніми творами. Зовсім зник наївний юнацький гумор революційних памфлетів Мюнцера, не лишилося більше слідів спокійної, розміреної мови мислителя, яка не була чужа йому раніше; Мюнцер тепер весь перетворився у пророка революції; він безустанно розпалює ненависть до пануючих класів, пробуджує найбурхливіші пристрасті, вживає лише ті могутні звороти мови, які релігійний і національний екстаз вкладав в уста ветхозавітних пророків. Стиль, який він повинен був тепер для себе виробити, ясно показує рівень розвитку тієї аудиторії, на яку він покликаний був впливати.

Приклад Мюльхаузена і агітація Мюнцера швидко справили свій вплив далеко за межами міста. В *Тюрінгії*, в *Ейхсфельді*, в *Гарці*, у *саксонських герцогствах*, у *Гессені* і *Фульді*, у *Верхній Франконії* і у *Фогтланді* селяни повсюди піднімали повстання, збиралися в загони і палили замки й монастирі. Мюнцер був більш-менш визнаним вождем усього руху, а Мюльхаузен залишався його центром, тимчасом як в Ерфурті узяв гору суто бюргерський рух і пануюча там партія весь час займала двозначну позицію щодо селян.

Князі в Тюрінгії спочатку опинилися у такому ж стані розгубленості й безсилля перед селянами, як у Франконії і Швабії. Тільки в останніх числах квітня ландграфові Гессенському вдалося зібрати військо — тому самому ландграфові Філіппу, чиє благочестя так вихваляють протестантські і буржуазні історики Реформації і про чиї мерзенні вчинки щодо селян нам зараз доведеться сказати кілька слів. У результаті кількох форсованих походів і вжиття рішучих заходів ландграф Філіпп незабаром приборкав більшу частину своїх володінь і потім, стягнувши нові контингенти, рушив у землі абата Фульдського *, який досі був його сюзереном. Розбивши 3 травня фульдський селянський загін під Фрауенбергом, він упокорив усю область і скористався цією нагодою для того, щоб не тільки скинути з

* — Йоганна Хеннеберга. *Ред.*

себе васальну залежність від абата, а й перетворити абатство Фульдське у гессенський лен, маючи на увазі, звичайно, його подальшу секуляризацію. Потім він зайняв Ейзенах і Лангензальц і, з'єднавшись з герцогськими саксонськими військами, рушив до центру повстання, Мюльхаузена. Мюнцер зібрав свої бойові сили — близько 8 000 чоловік з кількома гарматами — під Франкенхаузеном. Тюрінгенський загін далеко не відзначався тими бойовими якостями, які виявила частина верхньошвабських і франконських загонів у боротьбі з Трухзессом; він був погано озброєний і погано дисциплінований, налічував дуже мало колишніх солдатів і зовсім не мав командирів. Сам Мюнцер, очевидно, був зовсім необізнаний з військовою справою. Все ж таки князі визнали за доцільне вдатися і тут до тієї тактики, яка так часто забезпечувала перемогу Трухзессові,— до віроломства. Розпочавши 16 травня переговори, вони уклали з селянами перемир'я, але потім несподівано напали на них ще до закінчення його строку.

Мюнцер розташувався із своїм загоном на горі, яка ще й тепер має назву Шляхтберг *, оточивши себе вагенбургом [291]. У загоні вже помітно відчувався занепад духу. Князі обіцяли амністію, якщо загін видасть Мюнцера живим. Мюнцер, скликавши коло, наказав обговорити пропозицію князів. Один рицар і один священик висловилися за капітуляцію. Мюнцер негайно наказав увести їх всередину кола і відтяти їм голови. Цей енергійний терористичний акт, із захопленням зустрінутий рішучими революціонерами, знову надав певної стійкості загонові; але, кінець кінцем, більша частина його, безперечно, розійшлася б без ніякого опору, якби не виявилося, що князівські ландскнехти, оточивши всю гору, почали наближатися зімкнутими колонами, незважаючи на перемир'я. Загін швидко вишикувався в бойовому порядку за возами, але вже ядра і рушничні кулі почали бити в наполовину беззбройних, не звиклих до воєнних дій селян, і ландскнехти підійшли до самого вагенбурга. Після недовгого опору лінія возів була прорвана, гармати селян захоплені, а самі вони розсіяні. Вони тікали у страшному безладді, тим певніше потрапляючи в руки обхідних колон і кінноти, які вчинили їм нечувану криваву баню. З восьми тисяч селян було вбито понад п'ять тисяч; решта втекла у Франкенхаузен і одночасно з ними туди увірвалася князівська кіннота. Місто було взяте. Мюнцер, поранений у голову, був знайдений в одному домі і захоплений у полон. 25 травня здався також і Мюльхаузен; Пфейфер, що там залишався, утік, але був схоплений на території Ейзенаха.

Мюнцера у присутності князів катували, потім йому відтяли голову. На страту він йшов з такою ж мужністю, з якою жив.

* — Гора битви. *Ред.*

На момент страти йому було, щонайбільше, двадцять вісім років. Відтяли голову так само і Пфейферу, а крім того багатьом іншим. У Фульді почав свою криваву розправу «христолюбивий» Філіпп Гессенський. За наказом його і саксонських князів крім інших страчених в Ейзенаху було страчено мечем — 24, в Лангензальці — 41, після Франкенхаузенської битви — 300, в Мюльхаузені — понад 100, біля Гермара — 26, біля Тюнгеди — 50, біля Зангерхаузена — 12, у Лейпцігу — 8 бунтівників, не кажучи вже про всіляке калічення та інші менш суворі кари і про розграбування і спалення ряду сіл і міст.

Мюльхаузен втратив вільності імперського міста і був приєднаний до саксонських земель, так само як абатство Фульдське до ландграфства Гессенського.

Князі рушили тепер у район Тюрінгенського лісу, де франконські селяни з більдхаузенського табору, об'єднавшись з тюрінгенськими селянами, спалили багато замків. Біля Мейнінгена сталася битва; селяни були розбиті і відступили до міста, але воно раптом зачинило перед ними браму і пригрозило їм нападом з тилу. Збентежений цією зрадою своїх союзників, загін вступив у переговори з князями відносно здачі, але розбігся ще до кінця цих переговорів. Більдхаузенський табір уже давно розпався; таким чином, із знищенням цього загону були придушені останні рештки повстання в Саксонії, Гессені, Тюрінгії і Верхній Франконії.

В *Ельзасі* повстання вибухнуло пізніше, ніж на правому березі Рейну. Тільки майже у середині квітня піднялися селяни в єпископстві Страсбурзькому, а незабаром слідом за ними — селяни Верхнього Ельзасу і Зундгау. 18 квітня один нижньоельзаський селянський загін розграбував монастир Альтдорф; біля Еберсгейма і Барра, а також у Віллерській долині і долині річки Урбіс утворилися інші загони. Незабаром вони з'єдналися у великий нижньоельзаський загін і почали займати міста і містечка та руйнувати монастирі. Всюди до війська був узятий кожний третій чоловік. Дванадцять статей цього загону були значно радикальніші, ніж статті швабсько-франконських селян [292].

У той час як одна з нижньоельзаських колон зосередилась на початку травня біля Санкт-Іпполіта і, після невдалої спроби привернути на свій бік це місто, підкорила своїй владі завдяки угоді з городянами 10 травня Беркен, 13-го Раппольтсвейлер і 14-го Рейхенвер, друга колона рушила під начальством Еразма Гербера на Страсбург з метою захопити його раптовим ударом. Спроба ця не вдалася; тоді колона рушила до Вогезів, зруйнувала монастир Маурмюнстер і взяла в облогу Цаберн, який здався 13 травня. Звідси вона вирушила до лотарінгського кордону і підняла повстання у прикордонних землях герцогства, зайнявши разом з тим і гірські проходи. Під Гербіцгеймом на Саарі і біля

Нейбурга були утворені великі табори; під Саргемюндом укріпилося близько 4 000 німецько-лотарінгських селян. Нарешті, два висунутих уперед загони, кольбенський у Вогезах біля Штюрцельбронна і клеебурзький біля Вейсенбурга, прикривали фронт і правий фланг, тоді як опорою лівого флангу були верхньоельзасці.

Вони, прийшовши в рух з 20 квітня, примусили увійти в селянське братство 10 травня Зульц, 12-го Гебвейлер, 15-го Зенгейм і його околиці. Правда, австрійський уряд і навколишні імперські міста негайно уклали союз проти селян, але вони були надто слабі і не могли вчинити їм серйозного опору, не кажучи вже про те, щоб напасти на них. У результаті на середину травня весь Ельзас, за винятком небагатьох міст, опинився в руках повстанців.

Але вже наближалося військо, яке повинно було зламати завзяту відвагу ельзаських селян. Відновлення дворянського панування стало тут справою *французів*. Уже 6 травня вирушив у похід герцог Антон Лотарінгський з армією в 30 000 чоловік, який мав у своїх рядах цвіт французького дворянства та іспанські, п'ємонтські, ломбардські, грецькі і албанські допоміжні війська. Наткнувшись 16 травня біля Лупштейна на 4 000 селян, він дуже легко розбив їх і вже 17-го числа змусив капітулювати зайнятий селянами Цаберн. Але договір про здачу був порушений ще під час вступу лотарінгців у місто і роззброєння селян; ландскнехти напали на беззахисних селян і більшу частину з них перебили. Інші нижньоельзаські колони розсіялись, і герцог Антон рушив тепер на верхньоельзасців. Вони, відмовившись раніше прийти в Цаберн на допомогу нижньоельзасцям, зазнали тепер під Шервейлером нападу всіх лотарінгських сил. Верхньоельзасці дуже хоробро оборонялися, проте величезна кількісна перевага противника — 30 000 проти 7 000 — і зрада кількох рицарів, особливо рейхенвейєрського фогта *, зробили даремною всяку хоробрість. Вони були розбиті вщент і розсіяні. Потім герцог із звичайною жорстокістю приборкав увесь Ельзас. Від його нашестя не потерпів тільки Зундгау. Австрійський уряд примусив тут своїх селян, під загрозою закликати в країну герцога, укласти на початку червня Ензісгеймський договір. Проте він сам відразу ж порушив цей договір, вчинивши масові страти на шибениці проповідників і ватажків руху. Це викликало нове селянське повстання, яке закінчилося тим, що на зундгауських селян була поширена чинність Оффенбурзького договору (від 18 вересня).

Нам лишається тепер викласти ще хід Селянської війни в *альпійських землях Австрії*. Жителі цих земель, так само як і

* — Ульріха фон Раппольштейна. *Ред.*

прилеглого до них *архієпископства Зальцбурзького,* були ще з часів руху за stara prawa * у безперервній опозиції до уряду і дворянства: реформаційні вчення так само і тут знайшли собі сприятливий грунт. Релігійні утиски і свавільне збільшення податкового тягаря привели до того, що повстання вибухнуло і в цій місцевості.

Місто *Зальцбург,* підтримуване селянами й рудокопами, вже з 1522 р. ворогувало з архієпископом ** із-за своїх міських привілеїв і спорів у питаннях богослуження. Наприкінці 1524 р. архієпископ з навербованими ландскнехтами напав на місто, тероризував городян, навівши на них гармати з мурів замка, і почав переслідувати єретичних проповідників. У той же час він запровадив нові, дуже обтяжливі податки, довівши цим усе населення до крайнього роздратування. Навесні 1525 р. одночасно з повстанням у Швабії, Франконії і Тюрінгії в усій країні раптом вибухнуло повстання селян і рудокопів, які організувалися у загони під командуванням *Праслера* і *Вейтмозера,* визволили місто і взяли в облогу замок Зальцбург. Так само, як західнонімецькі селяни, вони утворили християнський союз і виклали свої вимоги у вигляді статей, яких тут було чотирнадцять [293].

У *Штірії, Верхній Австрії, Карінтії* і *Крайні,* де нові незаконні податки, мита і свавільні розпорядження завдавали тяжкої шкоди найбільш кровним інтересам народу, селяни теж повстали навесні 1525 року. Вони захопили ряд замків і розбили під Гойсом старого головнокомандуючого Дітріхштейна, приборкувача руху за stara prawa. Хоч урядові за допомогою брехливих обіцянок і вдалося заспокоїти частину повсталих, основна маса їх усе-таки не розійшлась і з'єдналася із зальцбурзькими повстанцями, так що все архієпископство Зальцбурзьке і більша частина Верхньої Австрії, Штірії, Карінтії і Крайни опинилися в руках селян і рудокопів.

У Тіролі реформаційні вчення теж знайшли собі велику кількість прихильників: тут емісари Мюнцера розвинули навіть ще більш успішну діяльність, ніж в інших альпійських землях Австрії. Ерцгерцог Фердінанд і в цьому краї переслідував проповідників нової віри і так само зазіхав на місцеві права населення за допомогою нових свавільних фінансових заходів. Наслідком цього було, як і всюди, повстання, що почалося навесні того ж 1525 року. Повстанці, головним ватажком яких був один з послідовників Мюнцера, Гейсмайєр, єдиний ватажок серед усіх селянських вождів, який мав неабиякий воєнний талант, захопили багато замків і дуже енергійно розправилися з попами, особливо на

---

* Див. цей том, с. 358. *Ред.*
** — Матвієм Лангом. *Ред.*

півдні, в області Еча *. Повстали також і форарльберзькі селяни, що приєдналися до селян Альгау.

Ерцгерцогові, якого тіснили з усіх боків і який ще зовсім недавно збирався винищити повстанців вогнем і мечем, піддавши їх розграбуванню і убивствам, довелося тепер іти на одну поступку за одною. Він оголосив про скликання ландтагів у своїх спадкових землях, а на час до їх відкриття уклав з селянами перемир'я. Тим часом він став посилено готуватися до воєнних дій, щоб при першій нагоді заговорити із «зловмисниками» іншою мовою.

Перемир'я дотримувалося, звичайно, недовго. Дітріхштейн, у якого вийшли всі гроші, почав накладати у герцогствах контрибуції. Його слов'янські й мадярські війська дозволяли собі, крім того, найбезсоромніші жорстокості щодо населення. Тому селяни Штірії знову підняли повстання, напали в ніч з 2 на 3 липня на головнокомандуючого Дітріхштейна у Шладмінгу і перебили всіх, хто не говорив німецькою мовою. Самого Дітріхштейна було взято у полон; вранці 3-го числа селяни влаштували суд присяжних, який засудив сорок чеських і хорватських дворян з тих, що були взяті у полон, до смерті. Їм тут же відтяли голови. Це вплинуло: ерцгерцог негайно погодився задовольнити всі вимоги станів п'яти герцогств (Верхньої і Нижньої Австрії, Штірії, Карінтії і Крайни).

У Тіролі теж були задоволені вимоги ландтагу, і цим був відновлений спокій у північній частині країни. Проте південь не склав зброї, наполягаючи на своїх первісних вимогах на противагу рішенням ландтагу, в яких ці вимоги були пом'якшені. Тільки в грудні ерцгерцог зміг відновити тут порядок силою. Він, звичайно, не проминув стратити багатьох призвідників і ватажків повстання, які потрапили йому до рук.

Проти Зальцбурга на початку серпня рушило 10 000 баварців під проводом Георга фон Фрундсберга. Ця велика військова сила, а також незгоди, що виникли серед селян, спонукали зальцбурзьких повстанців укласти договір з архієпископом; договір уклали 1 вересня, і він був прийнятий також і ерцгерцогом. Проте обидва князі, які встигли тим часом достатньою мірою посилити свої війська, дуже скоро порушили цей договір, штовхнувши тим самим зальцбурзьких селян на нове повстання. Повстанці протрималися всю зиму; навесні до них прибув Гейсмайєр, який почав блискучу кампанію проти військ, що насувалися з усіх боків. У ряді блискучих боїв — у травні й червні 1526 р. — він по черзі розбив баварців, австрійців, війська Швабського союзу, ландскнехтів архієпископа Зальцбурзького і протягом тривалого часу перешкоджав з'єднанню окремих ворожих армій. Крім того, він ще знайшов час узяти в облогу Радштадт. Оточе-

* Італійська назва: Адідже. *Ред.*

ний, нарешті, з усіх боків силами, що переважали його кількісно, Гейсмайєр змушений був відступити; йому вдалося пробитися з оточення, і він провів рештки свого загону через австрійські Альпи у Венеціанські землі. Венеціанська республіка і Швейцарія стали цьому невтомному селянському вождеві опорними пунктами для нових починань; протягом цілого року він намагався втягти їх у війну з Австрією, у війну, яка повинна була дати йому можливість підняти нове селянське повстання. Але під час цих переговорів його настигла рука вбивці; ерцгерцог Фердінанд і архієпископ Зальцбурзький не могли бути спокійними, поки Гейсмайєр був живий; вони найняли бандита, якому в 1527 р. вдалося обірвати життя небезпечному бунтівникові [294].

VII

З відступом Гейсмайєра у Венеціанські землі закінчився останній, заключний акт Селянської війни. Селяни всюди були знову підкорені владі своїх панів — духовенства, дворянства і патриціату; договори, подекуди укладені з ними, були порушені, попередні тяготи були збільшені величезними контрибуціями, які наклали переможці на переможених. Найвеличніша революційна спроба німецького народу закінчилася ганебною поразкою, що на перших порах удвічі посилила гноблення. Однак тривале погіршання становища селянства пояснюється не придушенням селянського повстання. Те, що могли здирати з селян рік у рік дворяни, князі й попи, здиралося безперечно ще й до війни; німецький селянин того часу мав із сучасним пролетарем те спільне, що його частка у продуктах своєї праці обмежувалась мінімумом засобів існування, необхідним для підтримання життя і продовження його роду. Таким чином, у цілому, більше тут уже нічого було взяти. Правда, немало більш заможних середніх селян розорилося, багато залежних селян було силою обернуто в кріпаків, були конфісковані великі простори общинних земель, значна кількість селян унаслідок зруйнування їх осель, спустошення їх полів і загального безладдя була приречена на бродяжництво або стала міськими плебеями. Але війна і спустошення належали до повсякденних явищ тієї епохи, і загалом клас селян був на надто низькому життєвому рівні, щоб підвищення податків могло на тривалий час погіршити його становище. Подальші релігійні війни і, нарешті, Тридцятилітня війна [295] з її багаторазовими масовими спустошеннями і винищенням населення мали для селян далеко тяжчі наслідки, ніж Селянська війна; особливо Тридцятилітня війна знищила більшу частину вкладених у землеробство продуктивних сил і цим, а також одночасним зруйнуванням багатьох міст, на тривалий час звела

селян, плебеїв і розорених бюргерів до стану, близького до ірландських злиднів у найгіршій їх формі.

Найбільше потерпіло від наслідків Селянської війни *духовенство*. Монастирі й церковні приміщення, що йому належали, були спалені, його коштовності були розграбовані, продані за кордон або пущені в переплавку, його запаси були з'їдені. Воно всюди виявилось найменш здатним до опору, і в той же час на нього найсильніше обрушився весь тягар народної ненависті. Інші стани — князі, дворяни, городяни — потай навіть раділи нещастям ненависних прелатів. Селянська війна зробила популярною ідею секуляризації церковної власності на користь селян; світські князі і почасти міста постаралися провести цю секуляризацію у *своїх* інтересах, і в протестантських землях володіння прелатів дуже скоро опинилися в руках князів або міського патриціату. При цьому було завдано також шкоди і пануванню духовних князів: світські князі і в цьому відношенні зуміли використати народну ненависть. Так, ми бачили, що абат Фульдський *, колишній сюзерен Філіппа Гессенського, був зведений до становища його васала. Так, місто Кемптен примусило свого князя-абата ** продати за безцінь ряд важливих привілеїв, що належали йому в місті.

Значних втрат зазнало також *дворянство*. Більшість його замків була зруйнована, частина найвпливовіших родів розорилася і тільки на службі у князів могла добувати собі прожиток. Безсилля дворянства перед селянами було доведено: всюди воно було бите і змушене капітулювати; його врятували лише війська князів. Воно дедалі більше втрачало своє значення як стан, безпосередньо підлеглий імперії, і потрапляло у залежність від князів.

Міста в цілому теж не дістали від Селянської війни ніяких вигод. Панування патриціату майже всюди знову укріпилось, а бюргерська опозиція на довгий час була зламана. Таким чином, стара патриціанська рутина тривала аж до Французької революції, сковуючи в усіх відношеннях торгівлю і промисловість. Крім того, князі примусили міста відповідати за тимчасові успіхи, яких у ході боротьби добилися в містах бюргерська або плебейська партії. На міста, що вже раніше належали до князівських володінь, були накладені тяжкі контрибуції, вони втратили свої привілеї і стали беззахисними рабами сваволі й корисливості князів (Франкенхаузен, Арнштадт, Шмалькальден, Вюрцбург і т. д.); імперські міста були приєднані до князівської території (наприклад, Мюльхаузен), або, принаймні, були поставлені під опіку сусідніх князів, як, наприклад, багато які франконські імперські міста.

* — Йоганн Хеннеберг. *Ред.*
** — Себастьяна фон Брейтенштейна. *Ред.*

За цих умов результат Селянської війни, як виявилось, був вигідний самим тільки *князям*. Уже на початку нашого викладу ми бачили, що недостатній промисловий, торговельний і сільськогосподарський розвиток Німеччини унеможливив усяке об'єднання німців у *націю*, допускаючи лише місцеву і провінційну централізацію, і що тому носії цієї централізації всередині роздробленості — князі — були єдиним станом, на користь якому мала піти всяка зміна існуючих суспільних і політичних відносин. Рівень розвитку тодішньої Німеччини був настільки низький і в той же час настільки неоднаковий у різних провінціях, що поряд із світськими князівствами могли існувати і незалежні церковні володіння, міські республіки і суверенні графи і барони; але в той же час цей розвиток ішов, хоч і дуже повільно і мляво, у бік *провінційної* централізації, тобто підкорення всіх інших станів імперії владі князів. Тому в результаті Селянської війни виграти могли тільки князі. Так у дійсності воно й сталося. Вони виграли не тільки відносно, в результаті ослаблення своїх конкурентів — духовенства, дворянства і міст,— а й абсолютно, тому що їм дісталася spolia opima (головна здобич) за рахунок усіх інших станів. Церковна власність була секуляризована на їх користь; частина дворянства, наполовину або зовсім розорена, змушена була поступово підкоритися їх верховній владі; контрибуції, накладені на міста і селянські общини, текли до їх скарбниці, яка, крім того, дістала в результаті скасування великої кількості міських привілеїв значно ширший простір для своїх улюблених фінансових махінацій.

Роздробленість Німеччини, посилення і закріплення якої було головним результатом Селянської війни, стала у той же час і причиною її невдачі.

Ми бачили, наскільки роздробленою була Німеччина, розчленованою не тільки на незліченні, незалежні, майже зовсім чужі одна одній провінції, а й на різні стани і станові групи, на які ділився народ у кожній з цих провінцій. Крім князів і попів ми бачимо на селі дворян і селян, у містах патриціїв, бюргерів і плебеїв; це все були стани з зовсім чужими один одному інтересами, якщо навіть їх інтереси взаємно не стикалися і не були прямо протилежні. І до того ж над усім цим складним переплетенням інтересів тяжіли ще інтереси імператора і папи. Ми бачили, з якими зусиллями, як недосконало і як, залежно від місцевих умов, неоднаково ці різні інтереси кінець кінцем оформилися у вигляді трьох великих груп; як, незважаючи на це групування, досягнуте з такими труднощами, кожний стан був в опозиції до визначуваного обстановкою напряму національного розвитку, проробляв свій рух на свій страх і риск, заходив внаслідок цього в сутичку не тільки з консервативними, а й з усіма іншими опозиційними станами і кінець кінцем змушений був за-

знати поразки. Так було і з дворянством у повстанні Зіккінгена, і з селянами у Селянській війні, і з бюргерами в усій їх смиренній реформації. Адже навіть селяни і плебеї в більшості районів Німеччини не змогли об'єднатися для спільних дій і ставали одні одним поперек дороги. Ми бачили також, якими причинами було викликане це розпорошення класової боротьби і зумовлені ним повна поразка революційного руху і половинчастий результат бюргерського.

Попередній виклад досить ясно показав кожному, як місцева і провінційна роздробленість і неминуче породжувана нею місцева і провінційна вузькість кругозору призвели весь рух до загибелі; як ні бюргери, ні селяни, ні плебеї не виявили себе здатними на об'єднаний загальнонаціональний виступ; як селяни, наприклад, діяли в кожній провінції на власний страх і риск, раз у раз відмовляючи сусіднім повсталим селянам у допомозі, і тому по черзі винищувались в окремих боях військами, чисельність яких не досягала навіть десятої частини усієї маси повсталих. Різні перемир'я і договори, укладені окремими загонами з їх противниками, становлять стільки ж актів зради загальної справи; а та обставина, що об'єднання окремих загонів виявлялося можливим не через більшу або меншу єдність їх власних дій, а виключно тоді, коли вони стикалися із спільним ворогом, від якого у даний момент зазнавали поразки, яскраво показує міру взаємної відчуженості селян різних провінцій.

Тут знову-таки сама собою напрошується аналогія з рухом 1848—1850 років. У 1848 р. інтереси опозиційних класів так само зайшли в сутичку одні з одними, і кожний з них діяв за себе. Буржуазія, надто розвинута, щоб далі терпіти феодально-бюрократичний абсолютизм, не мала ще достатньої сили, щоб негайно підпорядкувати вимоги інших класів своїм власним. Пролетаріат, ще надто слабий, щоб сподіватися на швидке подолання буржуазного періоду і на скоре завоювання влади ним самим, встиг уже при абсолютизмі достатньою мірою пізнати насолоду панування буржуазії і взагалі досяг уже надто високого ступеня розвитку, щоб хоч на одну хвилину побачити у визволенні буржуазії своє власне визволення. Маса нації — дрібна буржуазія, власники дрібних майстерень (ремісники) і селяни — була покинута напризволяще своєю поки що природною союзницею, буржуазією, як уже надто революційна, а подекуди і залишена пролетаріатом, як ще не досить передова; будучи сама, у свою чергу, роздробленою, вона теж нічого не добилася і трималася опозиційно щодо своїх союзників по опозиції як справа, так і зліва. Нарешті, всі класи, що брали участь у русі 1848 р., відзначалися не меншою провінційною обмеженістю, ніж селяни у 1525 році. Сотні місцевих революцій і така ж кількість так само безперешкодно здійснюваних після них місцевих реакцій, збе-

реження недоторканим поділу на дрібні держави і т. д. і т. д. досить переконливо свідчать про це. *Хто після обох німецьких революцій — революції 1525 р. і революції 1848 р.— та їх результатів може ще базікати про федеративну республіку, тому місце лише в будинку для божевільних.*

Але, незважаючи на всі аналогії, обидві революції — революція XVI століття і революція 1848—1850 рр.— все-таки дуже істотно відрізняються одна від одної. Революція 1848 р. доводить якщо не прогрес Німеччини, то, принаймні, прогрес Європи.

Хто здобув вигоду з революції 1525 року? — *Князі*. Хто здобув вигоду з революції 1848 року? — *Великі* володарі, Австрія і Пруссія. За спиною дрібних князів 1525 р. стояло дрібне бюргерство, яке прив'язувало їх до себе податками, а за великими володарями 1850 р., за Австрією і Пруссією, стоїть сучасна велика буржуазія, яка швидко підкорює їх собі за допомогою державного боргу. А за спиною великої буржуазії стоїть пролетаріат.

Революція 1525 р. була місцевою справою Німеччини. Англійці, французи, чехи, угорці уже встигли проробити свої селянські війни на той момент, коли німці почали здійснювати свою. Якщо Німеччина була роздроблена, то Європа була роздроблена значно більшою мірою. Революція 1848 р. не була місцевою німецькою справою, а являла собою окремий епізод великих європейських подій. Її спонукальні причини, що діяли протягом усього її ходу, не обмежені вузькими рамками якої-небудь однієї країни або навіть однієї частини світу. Мало того, країни, що були ареною цієї революції, найменше винні у її виникненні. Вони являють собою більшою чи меншою мірою несвідомий і безвольний сировий матеріал, що має бути перероблений у ході руху, в якому тепер бере участь увесь світ, руху, який при існуючих суспільних відносинах може, звичайно, уявлятися нам лише як якась чужа сила, хоч у кінцевому підсумку він є не чим іншим, як нашим власним рухом. Тому революція 1848—1850 рр. не може закінчитися так, як закінчилася революція 1525 року.

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ «СЕЛЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В НІМЕЧЧИНІ» З ДОДАТКОМ ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ [296]

Ця праця була написана в Лондоні улітку 1850 р., ще під безпосереднім враженням контрреволюції, яка тільки що завершилась; вона була надрукована в 5-му і 6-му випусках журналу «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue», що виходив за редакцією Карла Маркса, Гамбург, 1850 рік [207]. Мої політичні друзі в Німеччині просять перевидати її, і я йду назустріч їх бажанню, бо, на мій жаль, вона ще й тепер не втратила своєї актуальності.

Вона не претендує на те, щоб дати самостійно досліджений матеріал. Навпаки, весь матеріал, що стосується селянських повстань і Томаса Мюнцера, запозичений у Ціммермана [230]. Його книга, хоч вона і має деякі прогалини, все ще є найкращим зведенням фактичних даних. До того ж старий Ціммерман ставився з любов'ю до свого предмета. Той самий революційний інстинкт, який змусив його всюди у цій книзі виступати прихильником пригнобленого класу, сприяв тому, що він пізніше став одним з кращих представників крайньої лівої у Франкфурті * [297].

А якщо, всупереч усьому цьому, у викладі, який дає нам Ціммерман, бракує внутрішнього зв'язку; якщо йому не вдається показати релігійно-політичні контроверзи (спірні питання) цієї епохи як відображення класової боротьби того часу; якщо у цій класовій боротьбі він бачить тільки гнобителів і пригноблених, злих і добрих і кінцеву перемогу злих; якщо його розуміння суспільних відносин, що обумовили як початок, так і результат боротьби, має дуже суттєві недоліки, то все це було помилкою, властивою тому часу, коли виникла книга. Навпаки, являючи собою похвальний виняток з німецьких ідеалістичних історичних творів, вона для свого часу написана ще дуже реалістично.

---

* У третьому виданні «Селянської війни в Німеччині» (1875 р.) далі йде: «Правда, з того часу він, мабуть, трохи постарів». *Ред.*

У своєму викладі я намагався, малюючи лише у загальних рисах історичний хід боротьби, пояснити походження Селянської війни, позиції різних партій, що виступали в ній, політичні і релігійні теорії, за допомогою яких ці партії намагалися з'ясувати собі свої позиції, нарешті, самий результат боротьби — як неминучий наслідок історично існуючих умов суспільного життя цих класів; я намагався показати, таким чином, що політичний лад Німеччини того часу, повстання проти нього, політичні і релігійні теорії епохи були не причиною, а результатом того ступеня розвитку, на якому перебували тоді в Німеччині землеробство, промисловість, сухопутні і водні шляхи, торгівля і грошовий обіг. Це — єдине матеріалістичне розуміння історії було відкрите не мною, а Марксом, і знайшло своє вираження також у його праці про французьку революцію 1848—1849 рр., надрукованій в тому ж «Revue», і у «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта» [298].

Паралель між німецькою революцією 1525 р. і революцією 1848—1849 рр. надто впадала в очі, щоб можна було тоді зовсім відмовитися від неї. Проте поряд із схожістю в ході подій, яка виявилась у тому, що тоді, як і тепер, одне і те ж князівське військо придушувало одне за одним різні місцеві повстання, поряд з просто-таки сміховинною схожістю у поведінці міського бюргерства в обох випадках, усе-таки ясно й чітко виступали також і відмінності:

«Хто здобув вигоду з революції 1525 року? — *Князі*. Хто здобув вигоду з революції 1848 року? — *Великі* володарі, Австрія і Пруссія. За спиною дрібних князів 1525 р. стояло дрібне бюргерство, яке прив'язувало їх до себе податками, а за великими володарями 1850 р., за Австрією і Пруссією, стоїть сучасна велика буржуазія, яка швидко підкоряє їх собі за допомогою державного боргу. А за спиною великої буржуазії стоїть пролетаріат» [299].

На жаль, мушу сказати, що цим положенням була виявлена надто велика честь німецькій буржуазії. Як в Австрії, так і в Пруссії вона мала можливість «швидко підкорити собі за допомогою державного боргу» монархію, але ніде й ніколи ця можливість не була використана.

Австрія в результаті війни 1866 р. потрапила як подарунок у руки буржуазії. Але буржуазія не вміє панувати, вона безсила і ні на що нездатна. Вона вміє тільки одно: шаленіти проти робітників, як тільки вони починають рух. Вона лишається ще при кермі правління тільки тому, що вона потрібна *угорцям*.

А в Пруссії? Правда, державний борг зріс із запаморочливою швидкістю, дефіцит став постійним явищем, державні витрати зростають рік у рік, буржуазії належить у палаті більшість, без її згоди не можуть бути ні підвищені податки, ні укладені позики,— але де ж її влада над державою? Ще кілька місяців тому,

коли держава знову стояла перед дефіцитом, у буржуазії була найвигідніша позиція. При *деякій* хоча б витримці вона могла б добитися значних поступок. Що ж вона робить? Вона вважає достатньою поступкою те, що уряд *дозволяє їй* покласти до його ніг близько 9 мільйонів, і не на *один* рік, ні — *щорічно* і на всі майбутні часи.

Бідних «націонал-лібералів» [300], що засідають у палаті, я не хочу осуджувати більшою мірою, ніж вони на те заслуговують. Я знаю, що їх покинули ті, хто стоїть за ними,— маса буржуазії. Ця маса не *хоче* панувати. Вона все ще дуже добре пам'ятає 1848 рік.

Чому німецька буржуазія виявляє таку разючу боягузливість, про це буде сказано далі.

В іншому наведене вище положення цілком підтвердилось. Починаючи з 1850 р. дрібні держави все виразніше відступають на задній план, являючи собою тільки знаряддя для прусських і австрійських інтриг; між Австрією і Пруссією розгоряється дедалі запекліша боротьба за панування, і, нарешті, в 1866 р. вона розв'язується насильственим шляхом, після чого Австрія зберігає за собою свої власні провінції, Пруссія підкоряє собі прямо чи посередньо всю північ, а три південно-західні держави поки що виставлені за двері [301].

Для німецького робітничого класу в усьому цьому лицедійстві має значення тільки таке:

По-перше, що робітники дістали завдяки загальному виборчому праву [302] можливість безпосередньо посилати своїх представників у законодавчі збори.

По-друге, що Пруссія подала хороший приклад, проковтнувши три інші корони з божої ласки [303]. Що *після* цієї процедури вона усе ще володіє тією самою незаплямованою короною з божої ласки, яку вона приписувала собі раніше,— цьому не вірять навіть націонал-ліберали.

По-третє, що в Німеччині є ще тільки *один* серйозний противник революції — прусський уряд.

І, по-четверте, що австрійські німці повинні тепер, зрештою, поставити перед собою питання про те, ким вони хочуть бути — німцями чи австрійцями? Що їм дорожче — Німеччина чи їх позанімецькі привіски по той бік Лейти? Давно вже було ясно, що вони повинні відмовитись або від того, або від другого, але це завжди затушовувалося дрібнобуржуазною демократією.

Щодо інших важливих спірних питань, зв'язаних з 1866 р., які з того часу до нудоти обговорюються «націонал-лібералами», з одного боку, і «Народною партією» [304] — з другого, то історія наступних років довела, що обидві ці точки зору тільки тому так запекло ворогують між собою, що вони є два протилежні полюси однієї і тієї самої обмеженості.

У суспільних відносинах Німеччини 1866 рік майже нічого не змінив. Кілька буржуазних реформ — єдина система мір і ваги, свобода пересування, свобода промислів і т. д.,— і все це у межах, прийнятних для бюрократії,— не досягають навіть того, що давно вже має буржуазія інших західноєвропейських країн, і лишають недоторканим головне зло — бюрократичну систему концесій [305]. А для пролетаріату звичайна поліцейська практика все одно зробила абсолютно ілюзорними всі закони про свободу пересування, про право громадянства, про скасування паспортів і т. д.

Далеко більше значення, ніж лицедійство 1866 р., мало піднесення промисловості і торгівлі, посилене будівництво залізниць, розвиток телеграфу і океанського пароплавства, що почалося в Німеччині з 1848 року. Хоч як поступаються ці успіхи перед успіхами, досягнутими в той же час Англією і навіть Францією, вони для Німеччини нечувані і дали за двадцять років більше, ніж раніше давало ціле століття. Тільки тепер Німеччина втягнута рішуче і безповоротно у *світову торгівлю*. Капітали промисловців швидко збільшились, а відповідно до цього зросло і суспільне значення буржуазії. *Спекуляція*, найхарактерніша ознака промислового розквіту, досягла широкого розмаху, прикувавши до своєї тріумфальної колісниці графів і герцогів. Німецький капітал — хай буде йому земля пером! — будує тепер російські й румунські залізниці, тоді як ще п'ятнадцять років тому німецькі залізниці випрошували подачку в англійських підприємців. Як же тоді могло статися, що буржуазія не завоювала і політичного панування, що вона поводиться так боягузливо щодо уряду?

Нещастя німецької буржуазії полягає в тому, що вона, за улюбленою німецькою звичкою, запізнюється. Час її розквіту припав на той період, коли буржуазія інших західноєвропейських країн у політичному відношенні вже перебуває у стані занепаду. В Англії буржуазія змогла ввести в уряд свого власного представника, Брайта, тільки шляхом розширення виборчого права — заходу, наслідки якого мають покласти край усьому буржуазному пануванню. У Франції, де буржуазія як така, як клас у цілому, панувала тільки протягом двох років, 1849 і 1850, при республіці, вона змогла продовжити своє соціальне існування, тільки поступившись своїм політичним пануванням Луї Бонапарту і армії. А при нескінченно зрослій взаємодії трьох найбільш передових країн Європи тепер уже неможливо, щоб буржуазія в Німеччині тихо і мирно встановила своє політичне панування, коли воно зжило себе в Англії і у Франції.

Характерна особливість буржуазії у порівнянні з усіма іншими класами, які панували раніше, якраз у тому і полягає, що в її розвитку є поворотний пункт, після якого всяке дальше збільшення засобів її могутності, отже, насамперед її капіталів,

приводить тільки до того, що вона стає дедалі більш нездатною до політичного панування. *«За спиною великої буржуазії стоїть пролетаріат»*. Тією самою мірою, якою буржуазія розвиває свою промисловість, торгівлю і засоби сполучення, тією ж мірою вона породжує пролетаріат. І в певний момент, який настає не всюди одночасно і не обов'язково на однаковому ступені розвитку, вона починає помічати, що її нерозлучний супутник — пролетаріат — став переростати її. З цього моменту вона втрачає здатність до виключного політичного панування; вона шукає собі союзників, з якими, залежно від обставин, вона або ділить своє панування, або поступається ним зовсім.

У Німеччині цей поворотний пункт настав для буржуазії уже в 1848 році. Правда, тоді німецька буржуазія злякалася не стільки німецького, скільки французького пролетаріату. Паризькі червневі бої 1848 р. показали їй, що́ її чекає; німецький пролетаріат перебував тоді у стані досить сильного збудження, щоб довести їй, що і тут вже заронено зерна, які можуть дати такі самі жнива; і з цього моменту вістря політичної дії буржуазії було зламане. Вона почала шукати союзників і продавати себе їм за яку завгодно ціну,— і аж до сьогоднішнього дня вона не просунулась уперед ні на крок.

Усі ці союзники за природою реакційні. Це — королівська влада із своєю армією і своєю бюрократією, це — велика феодальна знать, це — дрібні провінційні юнкери, це, нарешті,— попи. З усіма ними буржуазія вступала в договори й угоди, аби тільки зберегти свою дорогоцінну шкуру, поки, нарешті, їй уже нічим стало торгувати. І чим більше розвивався пролетаріат, чим більше він починав усвідомлювати себе як клас і діяти як клас, тим малодушнішими ставали буржуа. Коли надзвичайно погана стратегія пруссаків під Садовою здобула перемогу над ще гіршою, як це не дивно, стратегією австрійців, важко було сказати, хто зітхнув з більшим полегшенням — прусський буржуа, який заодно теж був розбитий під Садовою, чи австрійський [306].

Наші великі буржуа поводяться у 1870 р. точнісінько так само, як поводилися в 1525 р. середні бюргери. Що ж до дрібних буржуа, ремісничих майстрів і крамарів, то вони завжди лишаться такими самими, як і були. Вони сподіваються правдою чи неправдою вибитися у ряди великої буржуазії, вони бояться бути скинутими в ряди пролетаріату. Вагаючись між страхом і надією, вони під час боротьби рятуватимуть свою дорогоцінну шкуру, а після перемоги примкнуть до переможця. Така вже їхня природа.

В ногу з піднесенням промисловості з 1848 р. розвивалася соціальна і політична діяльність пролетаріату. Роль, яку відіграють тепер німецькі робітники у своїх професійних спілках, кооперативних товариствах, політичних організаціях і зборах,

на виборах і у так званому рейхстазі, уже сама ця роль показує, який переворот непомітно відбувся у Німеччині за останні двадцять років. Німецьким робітникам належить величезна честь: *тільки вони одні* добилися того, щоб посилати у парламент робітників і представників від робітників [307], тимчасом як ні французи, ні англійці досі не змогли досягти цього.

Але й пролетаріат не доріс ще до такого стану, який не допускав би порівняння з 1525 роком. Клас, що змушений існувати виключно і протягом усього життя на заробітну плату, все ще далеко не становить більшості німецького народу. Отже, і він не може обійтися без союзників. А їх можна шукати тільки серед дрібної буржуазії, міського люмпен-пролетаріату, дрібних селян і сільськогосподарських робітників.

Про *дрібних буржуа* ми вже говорили. Вони дуже ненадійні, і тільки тоді, коли здобуто перемогу, вони зчиняють у пивних неймовірний галас. Проте серед них є і дуже хороші елементи, які самі приєднуються до робітників.

Люмпен-пролетаріат, який являє собою покидьки деморалізованих елементів усіх класів і зосереджується переважно у великих містах, є найгіршим з усіх можливих союзників. Цей набрід абсолютно продажний і надзвичайно настирливий. Якщо французькі робітники під час кожної революції писали на будинках: «Mort aux voleurs!» — «Смерть злодіям!» — і багатьох з них розстрілювали, то це було не через їх благоговіння перед власністю, а внаслідок правильного розуміння того, що насамперед треба позбутися цієї банди. Всякий робітничий вождь, який користується цими босяками як своєю гвардією або спирається на них, уже самим цим доводить, що він зрадник руху.

Дрібні селяни — великі належать до буржуазії — бувають різного роду:

Або це — *феодальні селяни*, зобов'язані ще відбувати панщинні повинності ласкавим панам. Після того як буржуазія упустила можливість звільнити їх від кріпосної залежності,— що було її обов'язком,— не важко буде переконати їх у тому, що вони можуть сподіватися визволення тільки від робітничого класу.

Або це — *орендарі*. В цьому разі існують здебільшого ті самі відносини, що й в Ірландії. Орендна плата настільки зросла, що при середньому врожаї селянин ледве спроможний прогодувати себе і свою сім'ю, а при поганому врожаї він майже вмирає з голоду, не може вносити орендну плату і через це потрапляє у цілковиту залежність від ласки землевласника. Для таких людей буржуазія робить що-небудь тільки тоді, коли її змушують до цього. Від кого ж їм чекати порятунку, як не від робітників?

Лишаються селяни, які ведуть господарство на *невеликих ділянках власної землі*. Вони здебільшого так обтяжені іпотеками, що перебувають у такій же залежності від лихварів, як орендарі

від землевласників. І в них лишається тільки дуже мізерний і до того ж, залежно від хорошого або поганого врожаю, надзвичайно несталий заробіток. Вони найменше можуть покладати які-небудь надії на буржуазію, бо саме буржуа, капіталісти-лихварі висмоктують з них усі соки. Проте вони здебільшого дуже чіпляються за свою власність, хоч насправді вона належить не їм, а лихвареві. Все-таки їх треба переконати в тому, що вони тільки тоді можуть визволитися від лихваря, коли залежний від народу уряд перетворить усі іпотечні борги в борг державі і таким способом знизить процент. А цього може добитися тільки робітничий клас.

Всюди, де панує середня і велика земельна власність, найчисленніший клас на селі становлять *сільськогосподарські робітники*. Такий стан справ у всій Північній і Східній Німеччині, і *тут* знаходять міські промислові робітники своїх *найбільш численних і природних союзників*. Так само як капіталіст протистоїть промисловому робітникові, так землевласник або великий орендар протистоїть сільськогосподарському робітникові. Ті самі заходи, які допомагають одному, повинні допомогти й другому. Промислові робітники можуть себе визволити тільки за тієї умови, коли перетворять капітал буржуазії, тобто необхідні для виробництва сировину, машини і знаряддя, а також життєві засоби, в суспільну власність, тобто у свою, колективно використовувану ними, власність. Так само і сільські робітники можуть позбутися своїх жахливих злиднів тільки за тієї умови, коли насамперед земля, яка є головним об'єктом їх праці, буде вилучена з приватного володіння великих селян і — ще більших — феодалів і перетворена в суспільну власність, колективно оброблювану товариствами сільських робітників. І тут ми підходимо до знаменитого рішення Базельського міжнародного робітничого конгресу: в інтересах суспільства необхідно перетворити земельну власність у колективну, національну власність [308]. Це рішення головним чином стосувалося тих країн, де існує велика земельна власність і зв'язане з нею велике господарство на великих ділянках землі, причому в цих великих маєтках існують один пан і велика кількість найманих робітників. Але такий стан речей загалом усе ще переважає в Німеччині, і тому рішення Базельського конгресу поряд з Англією було *надзвичайно своєчасним саме для Німеччини*. Сільськогосподарський пролетаріат, сільські робітники, це — той клас, який дає найбільшу кількість рекрутів в армії монархів. Це — той клас, який тепер завдяки загальному виборчому праву посилає у парламент велику кількість феодалів і юнкерів; але у той же час це — той клас, який найближче стоїть до міських промислових робітників, поділяє з ними однакові умови існування і перебуває навіть у більш злиденному становищі, ніж вони. Цей клас безсилий, бо він роздроблений і розпорошений; проте уряд і дворянство настільки добре знають його приховану силу, що навмисне

намагаються довести до занепаду школи, щоб лишити його в неуцтві. Розбудити цей клас і втягнути його в рух — ось найближче і найнагальніше завдання німецького робітничого руху. З того дня, коли маса сільських робітників навчиться розуміти свої власні інтереси, з того дня в Німеччині стане неможливим ніякий реакційний — чи то феодальний, бюрократичний чи буржуазний — уряд.

* * *

Попередні рядки були написані понад чотири роки тому. Вони й тепер не втратили свого значення [309]. Те, що було правильне після Садови і поділу Німеччини, підтверджується і після Седана та заснування священної німецької імперії прусської нації [310]. Так мало змін можуть внести у напрям історичного руху лицедійства так званої великої політики, що «потрясають світ».

Зате вони можуть прискорити хід цього руху Щодо цього винуватці зазначених «подій, що потрясають світ», мимоволі досягли таких успіхів, які для них самих, мабуть, дуже небажані, але на які хоч-не-хоч їм доводиться зважати.

Уже війна 1866 р. потрясла стару Пруссію до самих її основ. Після 1848 р. вже коштувало чималих зусиль знову підкорити старій дисципліні бунтівний промисловий — як буржуазний, так і пролетарський — елемент західних провінцій; усе-таки це вдалося, і інтереси юнкерів із східних провінцій поряд з інтересами армії знову стали панівними в державі. У 1866 р. майже вся Північно-Західна Німеччина стала прусською. Не кажучи вже про непоправну моральну шкоду, якої зазнала прусська з ласки божої корона, проковтнувши три інші з ласки божої корони [303],— тепер центр ваги монархії значно перемістився на захід. П'ятимільйонне населення Рейнської області і Вестфалії було підкріплене спочатку 4 мільйонами німців, приєднаних шляхом прямої анексії, а потім 6 мільйонами німців, приєднаних шляхом посередньої анексії, через Північнонімецький союз [311] А в 1870 р. до цього приєдналося ще 8 мільйонів південно-західних німців [312], так що в «новій імперії» 14,5 мільйонам старих пруссаків (з шести остельбських провінцій, де, крім того, було ще 2 мільйони поляків) протистояло близько 25 мільйонів, які давно вже переросли старопрусський юнкерський феодалізм. Таким чином, саме перемоги прусської армії зумовили рішуче зрушення в усій основі прусської державної будови; панування юнкерства ставало дедалі більше нестерпним навіть для уряду. Але в той же час бурхливий промисловий розвиток відтіснив боротьбу між юнкерами і буржуазією на задній план, висунувши наперед боротьбу між буржуазією і робітниками, так що й зсередини в суспільних основах старої держави стався повний переворот. Основною передумовою монархії, яка повільно розкладалася з 1840 р., була боротьба між дво-

рянством і буржуазією, боротьба, в якій монархія підтримувала рівновагу. Проте з того моменту, коли йшлося вже не про захист дворянства від натиску буржуазії, а про охорону всіх імущих класів від натиску робітничого класу, стара абсолютна монархія повинна була повністю перетворитися у спеціально для цього вироблену державну форму: *бонапартистську монархію.* Цей перехід Пруссії до бонапартизму я вже розглянув в іншому місці («До житлового питання», другий випуск, стор. 26 і наст.*). Але там не було потреби підкреслювати один факт, який тут має дуже істотне значення, а саме, що цей перехід був *найбільшим кроком уперед,* зробленим Пруссією після 1848 р.,— настільки відстала Пруссія від сучасного розвитку. Вона усе ще залишалася напівфеодальною державою, а бонапартизм — вже в усякому разі сучасна державна форма, що передбачає усунення феодалізму. Отже, Пруссія повинна зважитись на те, щоб покінчити з наявними у ній численними залишками феодалізму і пожертвувати юнкерством як таким. Усе це, звичайно, відбувається в найм'якшій формі і під звуки улюбленого наспіву: «Завжди вперед, не поспішаючи». Такий, наприклад, стан справ з горезвісним положенням про округи [313]. Воно скасовує феодальні привілеї окремого юнкера на території його маєтку, але тільки для того, щоб відновити їх у вигляді привілеїв усієї сукупності великих землевласників на території всієї округи. Суть справи залишається та сама, тільки перекладається з феодального на буржуазний діалект. Старопруссько-го юнкера примусово перетворюють у якусь подобу англійського сквайра, але йому зовсім не було особливої потреби чинити опір цьому, бо і той і другий однаково тупі.

Таким чином, Пруссії випала своєрідна доля — завершити наприкінці цього століття у приємній формі бонапартизму свою буржуазну революцію, що почалася в 1808—1813 рр. і зробила крок уперед у 1848 році. І якщо все йтиме добре і світ спокійно чекатиме, а ми самі досить довго житимемо, то, може, в 1900 р. ми доживемо до того, що прусський уряд дійсно знищить усі феодальні установи і Пруссія, нарешті, досягне того становища, в якому Франція перебувала в 1792 році.

Знищення феодалізму, виражене у позитивній формі, означає встановлення буржуазного ладу. В міру того як відпадають привілеї дворянства, законодавство обуржуазнюється. І тут ми підходимо до основного моменту у ставленні німецької буржуазії до уряду. Ми бачили, що уряд *змушений* запроваджувати ці повільні і дріб'язкові реформи. Однак перед буржуазією кожну з цих маленьких поступок він зображує як принесену їй *жертву,* як вирване у корони з великими труднощами потурання, за яке вони,

* Див. це видання, т. 4. *Ред.*

буржуа, повинні, із свого боку, також де в чому поступитися перед урядом. І буржуа, хоч суть справи для них досить ясна, ідуть на цей обман. Звідси й випливає та мовчазна угода, яка в Берліні негласно лежить в основі всіх дебатів у рейхстазі і в прусській палаті: з одного боку, уряд черепашачою ходою реформує закони в інтересах буржуазії, усуває феодальні і створені роздробленістю на невеликі держави перешкоди розвиткові промисловості, встановлює єдність монет, мір і ваги, запроваджує свободу промислів і т. д., встановлює свободу пересування, надаючи цим у необмежене розпорядження капіталу робочу силу Німеччини, сприяє торгівлі і спекуляції; з другого боку, буржуазія надає урядові всю дійсну політичну владу, вотує податки, позики й солдатські набори і допомагає формулювати всі нові закони про реформи так, щоб стара поліцейська влада над небажаними особами залишалася в повній силі. Буржуазія купує своє поступове суспільне визволення ціною негайної відмови від власної політичної влади. Зрозуміло, головним спонукальним мотивом, що робить для буржуазії прийнятною таку угоду, є не страх перед урядом, а страх перед пролетаріатом.

Хоч які жалюгідні виступи нашої буржуазії у сфері політики, не можна, однак, заперечувати, що відносно промисловості і торгівлі вона, нарешті, почала виконувати свої обов'язки. Піднесення промисловості і торгівлі, відзначене мною у передмові до другого видання, продовжувалося з того часу ще з більшою енергією. Те, що відбувалося в цьому відношенні у Рейнсько-Вестфальському промисловому районі з 1869 р., простотаки нечуване для Німеччини і нагадує розквіт англійських фабричних округ на початку цього століття. Те саме відбудеться у Саксонії і Верхній Сілезії, у Берліні, Ганновері та приморських містах. Ми маємо, нарешті, світову торгівлю, справжню велику промисловість, справжню сучасну буржуазію; але зате в нас сталася і справжня криза [314], а також склався справжній, могутній пролетаріат.

Для майбутнього історика грім гармат у боях під Шпіхерном, Марс-ла-Туром і Седаном [315] і все з цим зв'язане матиме в історії Німеччини 1869—1874 рр. далеко менше значення, ніж невибагливий, спокійний, але безперервно прогресуючий розвиток німецького пролетаріату. Вже у 1870 р. німецьким робітникам довелося витримати серйозну перевірку: бонапартистську провокацію війни та її природний результат — загальний національний ентузіазм у Німеччині. Німецькі соціалістичні робітники ні на хвилину не дали ввести себе в оману. Вони не були захоплені хвилею шовіністичного націоналізму. Серед найбільш нестямного сп'яніння від перемоги вони зберігали спокій і вимагали: «справедливого миру з Французькою республікою і ніяких анексій», і навіть стан облоги не міг примусити їх замовкнути. У них не

знайшли відгуку ні захоплення воєнною славою, ні базікання про «велич Німецької імперії»; єдиною їх метою залишилося визволення всього європейського пролетаріату. З повним правом можна сказати: досі ще в жодній країні робітники не склали так блискуче такого важкого іспиту.

Після стану облоги воєнного часу настали процеси про державну зраду, про образу величності і урядових осіб, дедалі зростаючі поліцейські причіпки мирного часу. Як правило, не менше трьох-чотирьох членів редакції «Volksstaat» [316] перебувало одночасно в тюрмі; у такому самому становищі були й інші газети. Усякий більш-менш відомий партійний промовець повинен був хоч раз на рік стати перед судом, де йому майже завжди виносили обвинувальний вирок. Як град сипалися висилки, конфіскації, розпуски зборів. Та все — марно. Кожного заарештованого або висланого відразу заступав інший; замість кожних розпущених зборів скликалося двоє нових; витримкою і точним дотриманням законів то в одному, то в іншому місці вимотували сили поліцейської сваволі. Усі переслідування приводили до протилежних результатів: вони не тільки не могли зламати або хоча б зігнути робітничу партію, а тільки привертали до неї нових прихильників і зміцнювали її організацію. У своїй боротьбі як з властями, так і з окремими буржуа робітники скрізь виявляли свою розумову і моральну перевагу, довівши, особливо у своїх сутичках з так званими «роботодавцями», що тепер вони, робітники, є освіченими людьми, а капіталісти — неуками. При цьому боротьбу вони здебільшого ведуть з гумором, який є найкращим доказом їх віри у свою справу і усвідомлення власної переваги. Боротьба, яку ведуть таким чином на підготовленому історією грунті, повинна дати великі результати. Успіх січневих виборів є винятковим явищем в історії сучасного робітничого руху [317], і цілком зрозуміле було те здивування, яке вони викликали в усій Європі.

Німецькі робітники мають дві істотні переваги перед іншими робітниками Європи. Перша — та, що вони належать до найбільш теоретичного народу Європи і що вони зберегли в собі той теоретичний розум, який майже зовсім втратили так звані «освічені» класи в Німеччині. Без німецької філософії, що передувала йому, особливо філософії Гегеля, ніколи не створився б німецький науковий соціалізм,— єдиний науковий соціалізм, який коли-небудь існував. Без теоретичного розуму в робітників цей науковий соціалізм ніколи не увійшов би такою мірою в їх плоть і кров, як це ми бачимо тепер. А яка неосяжно велика ця перевага, показує, з одного боку, та байдужість до всякої теорії, яка є однією з головних причин того, чому англійський робітничий рух так повільно посувається вперед, незважаючи на чудову організацію окремих ремесел,— а з другого боку, це показують той розбрат і ті хитання, які посіяв прудонізм, у його первісній формі у

французів і бельгійців, у його карикатурній, наданій Бакуніним, формі — в іспанців та італійців.

Друга перевага полягає в тому, що німці взяли участь у робітничому русі майже пізніше за всіх. Як німецький теоретичний соціалізм ніколи не забуде, що він стоїть на плечах Сен-Сімона, Фур'є і Оуена — трьох мислителів, які, незважаючи на всю фантастичність і весь утопізм їх учення, належать до найвидатніших умів усіх часів і які геніально передбачили дуже багато таких істин, правильність яких ми доводимо тепер науково,— так німецький практичний робітничий рух не повинен ніколи забувати, що він розвинувся на плечах англійського і французького руху, що він мав можливість просто обернути собі на користь їх дорого куплений досвід, уникнути тепер їх помилок, яких тоді у більшості випадків не можна було уникнути. Де б ми були тепер без зразка англійських тред-юніонів і французької політичної боротьби робітників, без того колосального поштовху, який дала особливо Паризька Комуна?

Треба віддати належне німецьким робітникам, що вони з винятковим умінням скористалися вигодами свого становища. Уперше з того часу, як існує робітничий рух, боротьба ведеться планомірно в усіх трьох її напрямах, узгоджених і пов'язаних між собою: в теоретичному, політичному і практично-економічному (опір капіталістам). У цьому, так би мовити, концентричному нападі і полягає сила й непереможність німецького руху.

З одного боку, внаслідок цього вигідного їх становища, з другого боку, внаслідок острівних особливостей англійського руху і насильственого придушення французького, німецькі робітники поставлені в даний момент на чолі пролетарської боротьби. Як довго події дадуть їм змогу займати цей почесний пост, цього не можна передбачити. Але, поки вони його займатимуть, вони виконають, треба сподіватися, як належить, покладені ним на них обов'язки. Для цього потрібне подвоєне напруження сил у всіх сферах боротьби й агітації. Обов'язок вождів полягатиме особливо в тому, щоб дедалі більше вивчати усі теоретичні питання, дедалі більше звільнятися від впливу традиційних фраз, що належать старому світоглядові, і завжди мати на увазі, що соціалізм, з того часу як він став наукою, вимагає, щоб до нього й ставились як до науки, тобто щоб його вивчали. Набуту таким чином свідомість, яка дедалі прояснюється, треба поширювати серед робітничих мас з усе більшою старанністю і все міцніше згуртовувати організацію партії і організацію професійних спілок. Хоч голоси, зібрані соціалістами в січні, і являють собою вже досить значну армію, проте вони все-таки далеко ще не становлять більшості німецького робітничого класу; і, хоч як багато бадьорості надають успіхи пропаганди серед сільського населення, все-таки саме тут лишається ще зробити дуже багато. Тому не можна

стомлюватись у боротьбі, а треба відвойовувати у ворога місто за містом, одну виборчу округу за одною. Але насамперед треба зберігати справді інтернаціональний дух, що виключає виникнення будь-якого патріотичного шовінізму і радісно вітає усякий новий крок у пролетарському русі, від якої б нації він не виходив. Якщо німецькі робітники так само ітимуть уперед, то вони — не те що маршируватимуть на чолі руху — це зовсім не в інтересах руху, щоб робітники однієї якої-небудь нації марширували на чолі його,— а займатимуть почесне місце в лінії борців; і вони стоятимуть у всеозброєнні, якщо несподівано тяжкі випробування або великі події вимагатимуть від них вищої мужності, вищої рішучості й енергії.

Фрідріх Енгельс

Лондон, 1 липня 1874 р.

Написано близько 11 лютого 1870 р. і 1 липня 1874 р.

Надруковано у другому виданні праці Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині», що вийшло у Лейпцігу в 1870 р. (перша частина), і в третьому виданні 1875 р. (обидві частини)

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 394—401; т. 18, с. 475—480

Ф. ЕНГЕЛЬС

РЕВОЛЮЦІЯ І КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ[318]

I

НІМЕЧЧИНА НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ

Перший акт революційної драми на європейському континенті закінчився. «Колишні власті», які існували до бурі 1848 р., знову стали «нині існуючими властями», а більш чи менш популярні володарі на годину, тимчасові правителі, тріумвіри, диктатори, разом з цілим хвостом депутатів, цивільних комісарів, військових комісарів, префектів, суддів, генералів, офіцерів і солдатів, що тяглися за ними, були викинуті на чужий берег, «вигнані за море», в Англію або Америку. Тут вони почали організовувати нові уряди «in partibus infidelium»[219], європейські комітети, центральні комітети, національні комітети і сповіщати про своє пришестя у прокламаціях, які урочистістю не поступаються перед прокламаціями менш примарних носіїв влади.

Неможливо уявити собі більшу поразку, ніж та, якої зазнала революційна партія або, точніше, зазнали революційні партії континенту на всіх пунктах бойової лінії. Але що ж з того? Хіба не забрала боротьба англійської буржуазії за своє суспільне і політичне панування сорок вісім років, а боротьба французької буржуазії сорок років безприкладних битв? І хіба не наблизилась буржуазія до свого торжества якнайбільше саме в той момент, коли реставрована монархія вважала своє становище міцнішим, ніж будь-коли? Уже давно минули часи, коли панувала забобонна думка, що приписувала виникнення революції зловмисності купки агітаторів. Тепер кожний знає, що де б не відбувалося революційне потрясіння, за ним завжди криється певна суспільна потреба, задоволенню якої заважають віджилі установи. Відчуття цієї потреби може бути ще не настільки сильним, не настільки загальним, щоб забезпечити безпосередній успіх, але всяка спроба насильно подавити цю потребу лише змушує її виступати з дедалі більшою силою доти, поки, нарешті, вона не розіб'є своїх оков. Тому, якщо ми й розбиті, нам не лишається нічого іншого, як починати спочатку. А той, певно, дуже короткий перепочинок

між кінцем першого і початком другого акту руху, який ми маємо, дає нам, на щастя, час для конче потрібної справи: для дослідження причин, що зробили неминучими як недавній революційний вибух, так і поразку революції; причин, які слід шукати не у випадкових мотивах, достоїнствах, недоліках, помилках або зрадницьких вчинках деяких вождів, а в загальному соціальному устрої і в умовах життя кожної з націй, що зазнали потрясіння. Що рухи, які раптово спалахнули в лютому й березні 1848 р., були не справою окремих осіб, а стихійним, непереборним виявом нужд і потреб народів — потреб, що доходили до свідомості з більшою чи меншою ясністю, але відчувалися дуже відчутно різними класами кожної країни,— це тепер визнають усі. Та коли починаєш з'ясовувати причини успіху контрреволюції, то всюди натрапляєш на готову відповідь, нібито справа в панові А або в громадянинові Б, які «зрадили» народ. Ця відповідь, залежно від обставин, може бути правильною чи неправильною, але ні за яких обставин вона нічого не пояснює, не показує навіть, як могло статися, що «народ» дав себе зрадити. І сумне ж майбутнє політичної партії, якщо весь її капітал полягає у знанні тільки того факту, що громадянин ім'ярек не заслуговує на довір'я.

Крім того, і з історичної точки зору дослідження і виклад причин як революційного потрясіння, так і придушення революції має виняткову вагу. Усі ці дрібні особисті чвари і взаємні звинувачення, всі ці суперечні одне одному твердження, ніби саме Марраст, чи Ледрю-Роллен, чи Луї Блан, чи якийсь інший член тимчасового уряду, чи всі вони разом узяті спрямували революцію на підводні скелі, де вона й зазнала краху,— який інтерес може становити все це, що може пояснити це американцеві або англійцеві, які спостерігали всі ці рухи з надто великої відстані, щоб розрізнити як слід деталі подій? Ніхто з людей із здоровим глуздом ніколи не повірить, щоб одинадцять чоловік [319], більшість яких були до того ж особами досить посередніми, однаково нездатними як на добро, так і на зло, могли протягом трьох місяців занапастити тридцятишестимільйонну націю, якби ці тридцять шість мільйонів не розбиралися настільки ж мало в тому, куди їм іти, як і ці одинадцять. Питання й полягає саме в тому, як могло статися, що ці тридцять шість мільйонів, які блукали до певної міри наче в пітьмі, раптом були покликані самостійно визначити свій шлях; і як трапилося, що вони потім зовсім збилися з дороги і їх старі правителі могли знову повернути собі на деякий час своє керівне становище.

Отже, якщо ми робимо спробу роз'яснити читачам «Tribune» [320] причини, які не тільки зробили необхідною німецьку революцію 1848 р., а з такою ж неминучістю зумовили і її тимчасове придушення у 1849 і 1850 рр., то від нас не слід чекати повного історичного опису подій, що відбувалися в Німеччині. Подальші події

і вирок прийдешніх поколінь дадуть можливість вирішити, що саме з цієї хаотичної маси фактів, які здаються випадковими, не зв'язаними один з одним і суперечливими, повинно увійти як складова частина у всесвітню історію. Час для розв'язання цього завдання ще не настав. Ми повинні дотримуватися меж можливого і вважатимемо себе задоволеними, якщо нам удасться розкрити раціональні, випливаючі з незаперечних фактів причини, які пояснюють найважливіші події, головні поворотні моменти руху і дають ключ для того, щоб визначити напрям, якого надасть німецькому народові найближчий, можливо, не дуже віддалений вибух.

Отже, насамперед, яким було становище Німеччини на момент революційного вибуху?

Поєднання різних класів народу, що становлять основу всякої політичної організації, було в Німеччині складнішим, ніж у будь-якій іншій країні. У той час як в Англії і Франції могутня і багата буржуазія, сконцентрована у великих містах, і особливо в столиці, зовсім знищила феодалізм або, щонайменше, як в Англії, звела його до небагатьох мізерних залишків, у Німеччині феодальне дворянство зберегло значну частину своїх старовинних привілеїв. Система феодального землеволодіння майже скрізь лишалася панівною. В руках землевласників зберігалося навіть право суду над залежними селянами. Позбавлені своїх політичних привілеїв — права контролювати монархів,— вони зберегли майже всю свою середньовічну владу над селянами у своїх маєтках, так само як і свою свободу від податків. В одних місцевостях феодалізм був сильніший, ніж в інших, але ніде, за винятком лівого берега Рейну, він не був повністю знищений [321]. Це феодальне дворянство, у той час надзвичайно численне і почасти дуже багате, офіційно вважалося першим «станом» у країні. Воно давало вищих урядових чиновників, воно майже одно забезпечувало офіцерським складом армію.

Буржуазія в Німеччині далеко не була така багата і така сконцентрована, як у Франції або в Англії. Старовинні німецькі галузі промисловості були зруйновані запровадженням пари і швидко поширюваним переважанням англійської промисловості. Створені в інших частинах країни більш сучасні галузі промисловості, розвиткові яких було покладено початок за континентальної системи Наполеона [322], не могли надолужити втрати старовинних галузей і забезпечити промисловості досить міцний вплив, щоб примусити уряди зважати на її потреби, тим більше, що уряди ревниво ставилися до всякого збільшення багатства і сили недворян. Якщо Франція переможно провела свою шовкову промисловість через усі випробування п'ятдесяти років революцій і воєн, то Німеччина за цей же період майже зовсім втратила свою старовинну полотняну промисловість. Крім того, промислових

районів було мало, і вони знаходилися далеко один від одного. Розміщені в глибині країни, вони користувалися для вивозу і ввозу переважно іноземними — голландськими або бельгійськими — гаванями, так що у них було мало або й зовсім не було спільних інтересів з великими портовими містами на Північному і Балтійському морях; але, найголовніше, вони були нездатні створити такі великі промислові і торговельні центри, як Париж і Ліон, Лондон і Манчестер. Причин такої відсталості німецької промисловості було багато, але досить вказати дві з них, щоб її пояснити: несприятливе географічне положення країни, її віддаленість від Атлантичного океану, що став великим шляхом для світової торгівлі, і безперервні війни, в які втягувалася Німеччина і які з XVI століття і до останнього часу велися на її території. Кількісна слабість і особливо відсутність будь-якої концентрації — ось що перешкодило німецькій буржуазії досягти такого політичного панування, яким англійська буржуазія користувалася вже з 1688 р. і яке французька буржуазія завоювала у 1789 році. А проте, починаючи з 1815 р., багатство, а разом з багатством і політична вага буржуазії в Німеччині невпинно зростали. Уряди, хоч і всупереч своїй волі, були змушені все-таки зважати, принаймні, на найбільш насущні матеріальні інтереси буржуазії. Можна навіть прямо твердити, що за кожну крихту політичного впливу, яка, як дарована буржуазії в конституціях дрібних держав, потім знову відбиралась у неї в періоди політичної реакції 1815—1830 і 1832—1840 рр., що за кожну таку втрачену крихту політичного впливу буржуазія винагороджувалася наданням їй якоїсь більш істотної практичної вигоди. Кожна політична поразка буржуазії вела за собою перемогу в галузі торговельного законодавства. І, зрозуміло, прусський протекційний тариф 1818 р. і утворення Митного союзу [323] становили для купців і промисловців Німеччини значно більшу цінність, ніж сумнівне право висловлювати в палаті якого-небудь крихітного герцогства недовір'я міністрам, які тільки посміювалися з їхніх вотумів. Таким чином, із зростанням багатства і розширенням торгівлі буржуазія швидко досягла такого рівня, коли вона почала переконуватися в тому, що задоволення її найпекучіших, дедалі зростаючих потреб гальмується політичним устроєм країни — безглуздим роздробленням її між тридцятьма шістьма монархами з їх взаємно суперечними прагненнями і примхами; феодальним гнобленням, що сковує сільське господарство і пов'язану з ним торгівлю; надокучливим наглядом, під який темна і зарозуміла бюрократія брала кожну операцію буржуазії. У той же час розширення і зміцнення Митного союзу, повсюдне запровадження парового транспорту, зростання конкуренції на внутрішньому ринку — все це вело до взаємного зближення торговельно-промислових класів різних держав і провінцій, створю-

вало однорідність їх інтересів, централізувало їх сили. Природним наслідком цього був перехід усієї маси їх до табору ліберальної опозиції і виграш німецькою буржуазією першої серйозної битви за політичну владу. Початком такого повороту можна вважати 1840 рік, той момент, коли пруська буржуазія стала на чолі руху німецької буржуазії. Згодом ми ще повернемося до цього ліберально-опозиційного руху 1840—1847 років.

Основна маса нації, яка не належала ні до дворянства, ні до буржуазії, складалася в містах з класу дрібних ремісників і торговців та з робочого люду, а на селі — з селянства.

Клас дрібних ремісників і торговців надзвичайно численний у Німеччині внаслідок слабого розвитку класу великих капіталістів і промисловців у цій країні. У більших містах він становить майже більшість населення, а в невеликих він цілком переважає внаслідок відсутності багатших конкурентів, які б сперечалися з ним за вплив. Цей клас, що відіграє дуже важливу роль в усіх сучасних державах і в усіх сучасних революціях, особливо важливий у Німеччині, де під час недавньої боротьби він звичайно відігравав вирішальну роль. Його характер визначається проміжним становищем між класом більших капіталістів — торговців і промисловців, буржуазією у власному розумінні слова,— і пролетаріатом, або класом промислових робітників. Він прагне до становища першого, але найменший несприятливий поворот долі скидає представників цього класу в ряди останнього. У монархічних і феодальних країнах клас дрібних ремісників і торговців потребує для свого існування замовлень двору й аристократії; втрата цих замовників може розорити більшу частину цього класу. У менших містах основу його добробуту дуже часто становлять військовий гарнізон, місцеве управління, судова палата і ті, що з нею зв'язані; усуньте все це — і дрібним крамарям, кравцям, шевцям, столярам кінець. Таким чином, він завжди вагається між надією піднятися в ряди багатшого класу і страхом опуститися до становища пролетарів або навіть злидарів, між надією забезпечити свої інтереси, завоювавши для себе певну участь у керівництві громадськими справами, і побоюванням викликати несвоєчасною опозицією гнів уряду, від якого залежить саме його існування, бо уряд може відібрати у нього його кращих замовників. Достатки його дуже невеликі, ненадійність володіння ними обернено пропорційна їх величині. Внаслідок усього цього погляди зазначеного класу надзвичайно хиткі. Смиренний і полакейському покірний перед сильним феодальним або монархічним урядом, він переходить на бік лібералізму, коли буржуазія перебуває на піднесенні; його охоплюють приступи шаленого демократизму, як тільки буржуазія забезпечує собі панування, але він впадає у найжалюгідніше боягузтво, як тільки клас, що стоїть нижче від нього, пролетаріат, робить спробу розпочати який-

небудь самостійний рух. У дальшому викладі ми побачимо, як у Німеччині цей клас поперемінно переходив від одного з цих станів до другого.

Робітничий клас Німеччини у своєму соціальному і політичному розвитку такою ж мірою відстав від робітничого класу Англії і Франції, якою німецька буржуазія відстала від буржуазії цих країн. Який пан, такий і слуга. Розвиток умов, необхідних для існування численного, сильного, згуртованого і свідомого пролетаріату, іде рука в руку з розвитком умов існування численної, багатої, згуртованої і могутньої буржуазії. Самий рух робітничого класу ніколи не стає самостійним і не набуває виключно пролетарського характеру, поки всі різноманітні фракції буржуазії, і особливо її найбільш прогресивна частина — великі промисловці, не завоювали політичної влади і не перебудували державу відповідно до своїх потреб. А тоді на порядок денний ставиться неминуче зіткнення між підприємцем і найманим робітником і уникнути його вже неможливо; тоді не можна далі годувати робітників облудними надіями і обіцянками, які ніколи не здійснюються; тоді виступає, нарешті, в усій своїй повноті і з усією ясністю велика проблема XIX століття — проблема усунення пролетаріату. В Німеччині більшість найманих робітників діставала роботу не від промислових магнатів сучасного типу, представлених у Великобританії такими чудовими зразками, а від дрібних ремісників, уся система виробництва яких є простим пережитком середньовіччя. І так само як існує величезна відмінність між великим бавовняним лордом, з одного боку, і дрібним хазяйчиком-шевцем або кравцем — з другого, так і кмітливий, спритний фабричний робітник сучасних промислових Вавілонів докорінно відрізняється від покірливого кравецького підмайстра або учня столяра-червонодеревника у невеликому провінційному містечку, в якому умови життя і характер праці тільки трохи змінилися порівняно з тим, якими вони були п'ять століть тому для людей цієї ж категорії. Ця загальна відсутність сучасних умов життя, сучасних видів промислового виробництва супроводилась, зрозуміло, майже такою ж повсюдною відсутністю сучасних ідей; через те немає нічого дивного в тому, що на початку революції значна частина робітників висунула вимогу негайного відновлення цехів і середньовічних привілейованих ремісничих корпорацій. І все-таки завдяки впливу промислових округ, де переважав сучасний спосіб виробництва, завдяки легкості зв'язків і розумовому розвиткові, яким сприяв бродячий спосіб життя багатьох робітників, серед них утворилося сильне ядро, в якого ідеї про визволення свого класу відзначалися незрівнянно більшою ясністю і більше узгоджувалися з наявними фактами й історичними потребами. Але ці робітники становили тільки меншість. Якщо активний рух буржуазії можна датувати 1840 роком,

то рух робітничого класу бере початок з повстання робітників у Сілезії і Богемії * в 1844 році [324]. Нам скоро випаде нагода дати огляд різних стадій, які пройшов цей рух.

Нарешті, був величезний клас дрібних сільських хазяїв, селян, які становили разом із своїм придатком — сільськогосподарськими робітниками — значну більшість усієї нації. Але цей клас знову-таки сам поділяється на різні групи. Ми бачимо тут, по-перше, заможних селян — Gross- і Mittelbauern **, як їх називають у Німеччині,— з яких кожний володіє більш-менш великою ділянкою землі і користується працею кількох сільськогосподарських робітників. Для цього класу, який стояв між великими, вільними від податків феодальними землевласниками і дрібним селянством та сільськогосподарськими робітниками, найприроднішою політикою був, з цілком зрозумілих причин, союз з антифеодальною міською буржуазією. По-друге, ми бачимо дрібних вільних селян, які переважали в Рейнській області, де феодалізм упав під могутніми ударами великої французької революції. Такі ж незалежні дрібні селяни зустрічалися подекуди і в інших областях, де їм удалося викупити феодальні повинності, що лежали раніше на їх земельних ділянках. Але цей клас був класом вільних власників тільки номінально, його власність звичайно була такою мірою заставлена і притому на таких важких умовах, що справжнім власником землі був не селянин, а лихвар, який позичав гроші. По-третє, ми зустрічаємо феодально-залежних селян, яких нелегко було зігнати з їхніх ділянок, але які зобов'язані були виплачувати поміщикові постійну ренту або постійно виконувати певну роботу на нього. Нарешті, існували сільськогосподарські робітники, становище яких у багатьох великих господарствах було цілком таким самим, як становище цього класу в Англії, і які завжди жили і вмирали бідняками, ледве животіючи і залишаючись рабами своїх хазяїв. Ці три останні класи сільського населення — дрібні вільні селяни, феодально-залежні селяни і сільськогосподарські робітники — до революції не дуже сушили собі голову політикою; але цілком очевидно, що революція повинна була відкрити їм нове поле діяльності, багате найблискучішими перспективами. Кожному з них революція обіцяла вигоди і тому можна було сподіватися, що всі вони один за одним примкнуть до неї, як тільки рух повністю розгорнеться. Але у той же час не менш очевидно і не меншою мірою підтверджено історією всіх сучасних країн, що сільське населення ніколи не може розпочати успішного самостійного руху внаслідок своєї розпорошеності на великому просторі і внаслідок труднощів досягти згоди серед скільки-небудь значної своєї частини. Селянство потребує ініціативного впливу з боку

* Чехії. *Ред.*
** — великих і середніх селян. *Ред.*

більш згуртованого, більш освіченого і більш рухливого населення міст.

Наведеної тут короткої характеристики найважливіших класів, які на момент спалаху недавнього руху становили у своїй сукупності німецьку націю, вже досить для того, щоб пояснити більшу частину всіх непослідовностей, недоладностей і явних суперечностей, що переважали в цьому русі. Якщо такі різні, такі суперечливі й химерно переплетені один з одним інтереси зайшли в запеклу сутичку; якщо ці інтереси, що між собою борються, в кожній окрузі, в кожній провінції перемішані у різних пропорціях; якщо, а це надто важливо, у країні немає ніякого великого центру, ні Лондона, ні Парижа, який своїми авторитетними рішеннями міг би звільнити народ від необхідності в кожній окремій місцевості, кожного разу заново вирішувати боротьбою ту ж саму суперечку,— чого ж іншого при всьому цьому слід було чекати, як не розпаду боротьби на безліч не пов'язаних одна з одною сутичок, в яких витрачається величезна маса крові, сил і капіталу і які, незважаючи на все це, не приводять ні до якого вирішального результату?

Політичне розчленування Німеччини на три дюжини більш або менш значних держав так само пояснюється саме цією хаотичною великою складністю елементів, які становлять німецьку націю і які в кожній окремій частині країни мають, у свою чергу, особливий характер. Де немає спільності інтересів, там не може бути єдності мети, не кажучи вже про єдність дій. Щоправда, Німецький союз оголосили непорушним на вічні часи, але, незважаючи на це, Союз і його орган — Союзний сейм [325] ніколи не були представниками єдності Німеччини. Найвищим ступенем, до якого була коли-небудь доведена централізація Німеччини, було утворення Митного союзу. Це змусило і держави, розташовані понад Північним морем, об'єднатися у свою окрему митну організацію [326], тимчасом як Австрія і далі відгороджувалася своїм особливим заборонним митним тарифом. Таким чином, Німеччина задовольнилася тим, що тепер для всіх своїх практичних завдань вона була поділена тільки між трьома самостійними державами замість тридцяти шести. Верховенство російського царя *, що встановилося у 1814 р., зрозуміло, не зазнало від цього ніяких змін.

Зробивши ці попередні висновки з наших передпосилок, ми побачимо у нашій наступній статті, як різні класи німецького народу, про які було сказано вище, один за одним утягувалися в рух і якого характеру набрав цей рух після того, як вибухнула французька революція 1848 року.

Лондон, вересень 1851 р.

* — Олександра I. *Ред.*

II

ПРУССЬКА ДЕРЖАВА

Початок політичного руху середнього класу, або буржуазії, в Німеччині можна віднести до 1840 року. Йому передували симптоми, які показували, що в цій країні клас, який володіє капіталом і промисловістю, визрів настільки, що він не може більше залишатися байдужим і покірним під гнітом напівфеодальних, напівбюрократичних монархій. Дрібніші монархи Німеччини один за одним дарували своїм підданим конституції більш чи менш ліберального характеру — почасти для того, щоб забезпечити собі більшу незалежність, на противагу гегемонії Австрії і Пруссії або на противагу впливові дворянства своїх власних держав, а почасти з тією метою, щоб згуртувати в одне ціле ті роз'єднані землі, які Віденський конгрес [327] об'єднав під їх скіпетром. Вони могли це зробити без ніякої небезпеки для себе: якби Союзний сейм, ця маріонетка Австрії і Пруссії, зробив спробу посягнути на їх незалежність як суверенних монархів, то вони знали, що громадська думка і палати підтримали б їх опір його наказам, а якби, навпаки, палати виявилися надто сильними, то легко можна було б скористатися владою Союзного сейму, щоб зламати всяку опозицію. Конституційні установи Баварії, Вюртембергу, Бадену або Ганноверу не могли за таких обставин дати поштовх для серйозної боротьби за політичну владу. Тому основна маса німецької буржуазії загалом трималася осторонь дріб'язкових сварок, які виникали у законодавчих зборах малих держав, дуже добре усвідомлюючи, що без докорінної зміни в політиці і державному устрої двох великих держав Німеччини всі другорядні зусилля і перемоги не приведуть ні до чого. Але в той же час у цих маленьких зборах виросло ціле плем'я ліберальних юристів, професійних представників опозиції — усі ці Роттеки, Велькери, Ремери, Йордани, Штюве, Ейзенмани,— великі «народні діячі» *(Volksmänner)*, які після більш чи менш гучної, але незмінно безплідної двадцятирічної опозиції були піднесені на вершину влади революційним потоком 1848 р. і потім, виявивши свою повну неспроможність і нікчемність, в одну мить були скинуті. Це були перші на німецькому грунті зразки професійних політиків і опозиціонерів; своїми промовами і писаннями вони привчали німецьке вухо до мови конституціоналізму і вже самим фактом свого існування провіщали наближення того часу, коли буржуазія засвоїть і надасть справжнього значення політичним фразам, які ці балакучі адвокати і професори звикли вживати, не дуже розуміючи їх початкового смислу.

Німецька література теж відчула на собі вплив того політичного збудження, яке завдяки подіям 1830 р. охопило всю Європу [328].

Майже всі письменники того часу проповідували незрілий конституціоналізм або ще більш незрілий республіканізм. Серед них, особливо у літераторів дрібнішого калібру, дедалі більше ставало звичкою надолужувати у своїх творах брак хисту політичними натяками, здатними привернути увагу публіки. Вірші, романи, рецензії, драми — словом, усі види літературної творчості були наповнені тим, що називалося «тенденцією», тобто більш чи менш боязким виявленням антиурядового духу. Щоб довершити плутанину ідей, що панувала в Німеччині після 1830 р., ці елементи політичної опозиції перемішувалися з погано перетравленими університетськими спогадами про німецьку філософію і з неправильно зрозумілими уривками французького соціалізму, особливо сен-сімонізму. Кліка письменників, що поширювала цю різнорідну мішанину ідей, сама претензійно охрестила себе «Молодою Німеччиною» або «Сучасною школою» [329]. Згодом вони розкаялися у гріхах своєї молодості, але нітрохи не удосконалили свого літературного стилю.

Нарешті, і німецька філософія, цей найскладніший, але у той же час і найнадійніший показник розвитку німецької думки, стала на бік буржуазії, коли Гегель у своїй «*Філософії права*» оголосив конституційну монархію найвищою і найдосконалішою формою правління. Інакше кажучи, він провістив близький прихід вітчизняної буржуазії до влади. Після його смерті його школа не спинилася на цьому. Більш радикальне крило його послідовників, з одного боку, піддало всяке релігійне вірування випробуванню вогнем суворої критики, яка до самих основ потрясла стародавню будову християнства, а з другого, воно висунуло сміливіші політичні принципи порівняно з тими, які до того часу доводилося чути німецькому вуху, і спробувало віддати належне славній пам'яті героїв першої французької революції. Правда, темна філософська мова, в яку прибиралися ці ідеї, затуманювала розум як авторові, так і читачеві, зате вона застилала і цензорські очі, і тому письменники-«молодогегельянці» користувалися такою свободою друку, якої не мала жодна інша галузь літератури.

Таким чином, було очевидно, що в громадській думці Німеччини відбувалася велика зміна. Величезна більшість тих класів, яким їх освіта або життєве становище давали можливість навіть за абсолютної монархії набути деяких політичних знань і виробити якусь подобу самостійних політичних переконань, поступово об'єдналася в одну могутню фалангу опозиції проти існуючого режиму. Висловлюючи своє міркування з приводу повільності політичного розвитку в Німеччині, ніхто не повинен випускати з уваги, як важко було скласти собі правильне уявлення з будь-якого питання у такій країні, де всі джерела знання були під контролем уряду, де в жодній сфері — від шкіл для бідних і недільних шкіл аж до газет і університетів — нічого не можна

було сказати, викласти, надрукувати і опублікувати без попереднього офіційного дозволу. Візьмемо, наприклад, Відень. Жителі Відня, які щодо здатності до праці і промислового виробництва не поступаються, мабуть, ні перед ким у Німеччині, а щодо живого розуму, мужності і революційної енергії показали себе значно вищими від усіх, усе-таки виявилися більш неосвіченими щодо розуміння своїх справжніх інтересів і наробили під час революції більше помилок, ніж будь-хто інший. Це дуже значною мірою відбувалося внаслідок того майже повного неуцтва у найпростіших політичних питаннях, в якому урядові Меттерніха вдавалося тримати населення.

Не треба далі пояснювати, чому при такому режимі політичні знання були майже виключною монополією тих класів суспільства, які були спроможні оплачувати контрабандну доставку їх у країну, особливо тих, чиї інтереси найбільше зачіпалися існуючим порядком речей, а саме промислових і торговельних класів. Тому вони перші виступили об'єднаними силами проти дальшого збереження більш або менш замаскованого абсолютизму, і час вступу їх у ряди опозиції слід вважати початком дійсно революційного руху в Німеччині.

Опозиційне пронунціаменто німецької буржуазії можна датувати 1840 роком — роком смерті колишнього прусського короля *, останнього з тих засновників Священного союзу 1815 року [225], які ще лишалися живими. Про нового короля знали, що він не є прихильником монархічної системи свого батька, переважно бюрократичної і мілітаристської за своїм характером. Те, чого французька буржуазія у свій час розраховувала досягти із вступом на престол Людовіка XVI, німецька буржуазія сподівалася певною мірою одержати з рук Фрідріха-Вільгельма IV прусського. Всі погоджувалися, що стара система прогнила, збанкрутувала і з нею слід покінчити; усе те, що мовчки терпіли при старому королі, тепер голосно оголошували нестерпним.

Але якщо Людовік XVI, «Людовік Жаданий», був звичайним, невибагливим простаком, який усвідомлював почасти свою власну нікчемність, людиною без якихось певних ідей, що керувалася переважно звичками, набутими під час свого виховання, то «Фрідріх-Вільгельм Жаданий» був людиною зовсім іншого складу. Слабохарактерністю він безумовно перевершував свій французький оригінал, але у нього були і свої власні претензії і свої власні переконання. Він по-дилетантському познайомився з початками більшості наук і тому взяв собі у голову, що він досить знає для того, щоб з усякого питання вважати своє міркування остаточним. Він був переконаний, що він першорядний оратор, і безперечно в Берліні не було жодного комівояжера,

---

* — Фрідріха-Вільгельма III. *Ред.*

який міг би перевершити його щодо багатства сумнівних дотепів і нескінченного потоку красномовності. Але, що найважливіше, у нього були свої власні переконання. Він ненавидів і зневажав бюрократичний елемент прусської монархії, але тільки тому, що всі його симпатії належали феодальному елементові. Як один із засновників і головних діячів «Berliner politisches Wochenblatt», так званої історичної школи [330] (школи, що живилася ідеями Бональда, Де Местра та інших письменників з першого покоління французьких легітимістів [331]), він прагнув якомога повнішого відновлення панівного становища дворянства в суспільстві. Король — це перший дворянин у своєму королівстві; його оточує, насамперед, блискучий двір — могутні васали, князі, герцоги і графи, а потім численне і багате нижче дворянство. Він на свій власний розсуд царює над своїми вірними городянами і селянами як глава викінченої ієрархії суспільних рангів або каст, з яких кожна має свої особливі привілеї і повинна бути відділена від інших майже неподоланним бар'єром походження або твердо і незмінно встановленого суспільного становища; при цьому всі ці касти або «стани королівства» повинні своєю силою і впливом настільки точно врівноважувати один одного, щоб за королем зберігалася повна свобода дій. Таким був той beau idéal *, який узявся здійснити Фрідріх-Вільгельм IV і який він тепер знову намагається здійснити.

Потрібен був певний час для того, щоб прусська буржуазія, не дуже досвідчена у теоретичних питаннях, розкрила справжній характер намірів короля. Але вона дуже швидко помітила його схильність до речей, які являли собою пряму протилежність тому, що було бажаним для неї. Як тільки смерть батька «розв'язала язика» новому королеві, він почав заявляти про свої наміри у незліченних промовах. І кожна його промова, кожний його вчинок дедалі більше позбавляли його симпатій буржуазії. Це не збентежило б його, якби не було кількох невблаганних і тривожних фактів, що порушували його поетичні мрії. На жаль, романтика не дуже сильна в арифметиці, і феодалізм ще з часів Дон-Кіхота завжди прораховувався! Фрідріх-Вільгельм IV занадто добре засвоїв те презирство до дзвінкої монети, яке споконвіку було найблагороднішою спадковою рисою нащадків хрестоносців. При вступі на престол він застав дуже дорогу, хоч і поскупому організовану урядову систему і помірно наповнену державну скарбницю. Через два роки зникли безслідно всі лишки, витрачені на придворні бали, королівські подорожі, дарування, допомогу збіднілим, занепалим і жадібним дворянам і т. д. Звичайних податків уже не вистачало на покриття потреб як двору,

* — прекрасний ідеал. *Ред.*

так і уряду. І ось його величність скоро потрапив у лещата між явним дефіцитом і законом 1820 р., який оголошував неправомірним випуск усякої нової позики і всяке збільшення існуючих податків без згоди «майбутнього народного представництва». Цього народного представництва не існувало; новий король був ще менш схильний створювати його, ніж навіть його батько, а якби він і був схильний до цього, то він не міг не знати, що з часу його вступу на престол громадська думка разюче змінилася.

Дійсно, буржуазія, яка почасти сподівалася, що новий король негайно подарує конституцію, проголосить свободу друку, запровадить суди присяжних і т. д. і т. д.— словом, сам очолить ту мирну революцію, яка потрібна була буржуазії, щоб досягти політичної влади,— ця буржуазія зрозуміла свою помилку і люто обрушилась на короля. У Рейнській провінції, а також більшою або меншою мірою і в усій Пруссії обурення її було таке велике, що вона, відчуваючи у своєму власному середовищі нестачу людей, здатних представляти її в пресі, пішла навіть на союз з крайнім філософським напрямом, про який ми вже говорили вище. Плодом цього союзу була «Rheinische Zeitung» [332], що видавалася у Кельні. Хоч її закрили через п'ятнадцять місяців після її заснування, однак можна вважати, що вона поклала початок сучасній періодичній пресі в Німеччині. Це було у 1842 році.

Бідний король, грошові труднощі якого були найбільш злою сатирою на його середньовічні нахили, дуже скоро побачив, що царювати далі неможливо, якщо не зробити деякі дрібні поступки загальній вимозі про «народне представництво», яка як останній залишок давно забутих обіцянок 1813 і 1815 рр. фігурувала у законі 1820 року. Найменш неприємним способом здійснити вимогу цього незручного закону король вважав скликання постійних комісій провінційних ландтагів [333]. Провінційні ландтаги були засновані в 1823 році. У кожній з восьми провінцій королівства вони складалися: 1) з вищого дворянства, колись суверенних фамілій Німецької імперії, глави яких були членами станових зборів за правом народження; 2) з представників рицарства, або нижчого дворянства; 3) з представників міст; 4) з депутатів селянства, або класу дрібних сільських хазяїв. Усе було влаштовано так, що в кожній провінції обом категоріям дворянства завжди належала більшість у ландтазі. Кожний з цих восьми провінційних ландтагів обирав комісію, і ось саме ці вісім комісій скликалися тепер у Берлін, щоб утворити представницькі збори, які повинні були вотувати таку жадану позику. Було заявлено, що державна скарбниця повна і позика потрібна не для покриття поточних потреб, а для збудування державної залізниці. Але Об'єднані комісії категорично відмовили королеві, оголосивши себе неправомочними діяти як народне представництво, і зажадали від його величності виконати обіцянку про запро-

ваджения представницького устрою, яку дав його батько, коли йому була потрібна допомога народу проти Наполеона.

Сесія Об'єднаних комісій показала, що дух опозиції охопив уже не саму тільки буржуазію. До буржуазії примкнула частина селянства; багато дворян, які самі вели велике господарство у своїх маєтках, торгували зерном, вовною, спиртом і льоном і тому не меншою мірою потребували гарантій проти абсолютизму, бюрократії і реставрації феодалізму, теж висловилися проти уряду і приєдналися до вимоги представницького устрою. План короля зазнав повного краху. Король не одержав ні копійки і збільшив силу опозиції. Сесії самих провінційних ландтагів, що відбулися слідом за тим, пройшли ще менш сприятливо для короля. Усі ландтаги зажадали реформ, виконання обіцянок 1813 і 1815 рр., запровадження конституції і свободи друку; відповідні резолюції деяких з них були складені у досить-таки нешанобливих виразах; роздратовані відповіді короля, що втратив самовладання, ще більше погіршили справу.

Тим часом фінансові труднощі уряду дедалі зростали. Скороченням асигнувань, призначених для різних державних відомств, і шахрайськими операціями з «Seehandlung» [334] — комерційним підприємством, що спекулювало і торгувало за рахунок держави й на її страх і риск і уже давно функціонувало як її маклер у фінансовій галузі,— на якийсь час удалося зберегти видимість платоспроможності. Певною підмогою став посилений випуск державних кредитних білетів, і, взагалі кажучи, таємниця фінансового становища зберігалася досить успішно. Проте можливості для усіх цих хитрувань дуже скоро були вичерпані. Тоді вирішили спробувати інший шлях — заснувати банк, капітал якого мав складатися частково з державних коштів, частково з внесків приватних акціонерів; головне управління повинно було належати державі, тобто мало бути організоване так, щоб уряд міг брати з фондів цього банку великі суми і таким чином повторювати ті шахрайські операції, яких він не міг уже більше проробляти з «Seehandlung». Але, звичайно, не знайшлося жодного капіталіста, який захотів би віддати свої гроші на таких умовах. Довелося переробити статут банку і гарантувати власність акціонерів від посягань скарбниці, перш ніж була передплачена хоч одна акція. Коли, таким чином, провалився і цей план, не лишалося нічого іншого, як спробувати одержати позику,— звичайно, якби знайшлися капіталісти, які позичили б свої гроші, не вимагаючи згоди і гарантії цього таємничого «майбутнього народного представництва». Звернулися до Ротшільда, але той заявив, що він миттю влаштує позику, якщо вона буде гарантована цим «народним представництвом»; а якщо ні, то він не буде взагалі встрявати в цю справу.

Так зникла всяка надія дістати гроші, і вже не було ніякої

можливості обійтися без фатального «народного представництва». Відмова Ротшільда стала відомою восени 1846 р., а в лютому наступного року король скликав у Берлін усі вісім провінційних ландтагів, щоб скласти з них єдиний «Об'єднаний ландтаг» [125]. Завданням цього ландтагу було виконати те, що наказував чинити, в разі потреби, закон 1820 р., а саме: вотувати позики і нові податки, але крім цього він не повинен був мати ніяких прав. Його голос у питаннях загального законодавства мав бути суто дорадчим; він повинен був скликатися не у визначені строки, а на розсуд короля; він міг обговорювати лише справи, які урядові заманулося б винести на його обговорення. Депутатів ландтагу, зрозуміло, дуже мало задовольнила приділена їм роль. Вони вдруге заявили про ті свої побажання, які були висловлені на сесіях у провінціях; стосунки між ними та урядом незабаром надзвичайно загострилися, і коли від них стали вимагати згоди на позику — знову начебто на будування залізниць,— то вони знову відмовилися її дати.

Це голосування дуже скоро привело до закриття сесії ландтагу. Король, роздратування якого все зростало, розпустив його, висловивши депутатам своє невдоволення, але все-таки він залишався без грошей. І дійсно, у нього були всі підстави відчувати тривогу за своє становище, бо він бачив, що ліберальна партія, на чолі якої стояла буржуазія і яка охоплювала значну частину нижчого дворянства та всілякі невдоволені елементи, що назбиралися у різних верствах нижчих станів,— що ця ліберальна партія пройнялася рішимістю досягти того, чого вона прагнула. Даремно у промові при відкритті Об'єднаного ландтагу король запевняв, що ніколи у світі він не подарує конституції в сучасному значенні цього слова. Ліберальна партія наполягала саме на сучасному антифеодальному представницькому конституційному устрої з усіма його наслідками — свободою друку, судами присяжних і т. д., давши зрозуміти, що доти, поки вона цього не одержить, вона не згодиться позичити ні копійки. Одне було ясно: довго так не могло тривати, і або одна із сторін повинна була поступитися, або ж справа мала дійти до розриву, до кровопролитної боротьби. І буржуазія знала, що вона стоїть на порозі революції, і готувалася до неї. Всіма доступними засобами старалася вона забезпечити собі підтримку робітничого класу в містах і селянства в сільських округах. Добре відомо, що наприкінці 1847 р. серед буржуазії навряд чи можна було знайти хоч одну визначну політичну фігуру, яка, щоб здобути симпатії пролетаріату, не видавала б себе за «соціаліста». Ми побачимо скоро цих «соціалістів» за роботою.

Це завзяте прагнення передової буржуазії надати своєму рухові хоч би зовнішнього вигляду соціалізму було викликане величезною зміною, що сталася в робітничому класі Німеччини.

Починаючи з 1840 р., частина німецьких робітників, що побували у Франції і Швейцарії, більш або менш переймається незрілими соціалістичними або комуністичними поглядами, які тоді були поширені серед французьких робітників. Зростаючий інтерес, з яким у Франції, починаючи з 1840 р., ставилися до подібних ідей, зробив соціалізм і комунізм модними також і в Німеччині і вже з 1843 р. на сторінках усіх газет почали без кінця обговорюватися соціальні питання. Незабаром у Німеччині виникла соціалістична школа, ідеї якої відзначалися скоріше туманністю, ніж новизною. Її головна діяльність полягала у перекладанні фур'єристських, сен-сімоністських та інших теорій з французької мови на темну мову німецької філософії [335]. Приблизно в цей же час утворилася і німецька комуністична школа, що докорінно відрізнялася від цієї секти.

У 1844 р. відбулися повстання сілезьких ткачів, слідом за якими вибухнуло повстання робітників ситцевибивних фабрик Праги. Ці повстання, що були жорстоко придушені,— повстання робітників, спрямовані не проти уряду, а проти підприємців,— справили глибоке враження і дали новий поштовх соціалістичній і комуністичній пропаганді серед робітників. Такий же вплив мали хлібні бунти в голодному 1847 році [336]. Коротко кажучи, подібно до того як основна маса імущих класів (за винятком великих феодальних землевласників) об'єдналася навколо прапора конституційної опозиції, робітничий клас великих міст вбачав засіб свого визволення у соціалістичних і комуністичних ученнях, хоч при існуючих законах про друк його можна було ознайомити з ними тільки дуже незначною мірою. Звичайно, не можна було сподіватися, щоб робітники мали дуже ясні уявлення про їх власні потреби: вони знали тільки, що програма конституційної буржуазії не містить усього, що їм потрібно, і що їх прагнення зовсім не вкладаються в рамки ідей конституціоналізму.

У Німеччині не було в той час окремої республіканської партії. Німці були або конституційними монархістами, або більш-менш чітко визначеними соціалістами і комуністами.

При наявності таких елементів найменша сутичка повинна була привести до серйозної революції. У той час як єдиною надійною опорою існуючої системи лишалися вище дворянство і вищі чиновники та офіцери; в той час як нижче дворянство, торговельно-промислова буржуазія, університети, шкільні вчителі усіх рангів і навіть частина нижчих розрядів бюрократії та офіцерства — всі об'єдналися проти уряду; в той час як за ними стояли невдоволені маси селянства і пролетаріату великих міст, маси, які поки що підтримували ліберальну опозицію, але уже незвичайно говорили про свій намір узяти справи до власних рук; у той час як буржуазія була готова скинути уряд, а пролетаріат готовий був скинути слідом за тим буржуазію,— уряд уперто

йшов по шляху, що неминуче мав привести до сутички. На початку 1848 р. Німеччина стояла на порозі революції, і ця революція безперечно вибухнула б навіть і в тому разі, якби її не прискорила лютнева революція у Франції.

Як вплинула ця паризька революція на Німеччину, ми побачимо у наступній статті.

Лондон, вересень 1851 р.

III

ІНШІ НІМЕЦЬКІ ДЕРЖАВИ

У нашій останній статті ми обмежилися майже виключно державою, яка з 1840 до 1848 р. відігравала безумовно надзвичайно важливу роль у німецькому русі, а саме Пруссією. Однак нам слід кинути побіжний погляд й на інші німецькі держави за той же період.

Щодо малих держав, то з часу революційних рухів 1830 р. вони виявилися цілком підпорядкованими диктатурі Союзного сейму, тобто Австрії і Пруссії. Різні конституції, запроваджені як засіб оборони від сваволі більших держав, а також з тією метою, щоб створити популярність їх коронованим авторам і об'єднати різнорідні конгломерати провінцій, створені Віденським конгресом без усякого провідного принципу,— ці конституції, хоч які ілюзорні вони були, все-таки в бурхливий період 1830—1831 рр. виявилися небезпечними для влади дрібних монархів. Вони були майже повністю скасовані. Те, що зволили від них залишити, важко було назвати навіть тінню, і треба було мати балакуче самовдоволення усіх цих Велькерів, Роттеків і Дальманів, щоб уявити, ніби якісь результати можуть бути від тієї всепідданішої опозиції, змішаної з негідним плазуванням, яку їм дозволялося демонструвати у безсилих палатах цих малих держав.

Більш енергійна частина буржуазії у цих малих державах незабаром після 1840 р. зовсім відмовилася від усіх своїх колишніх надій на те, що в цих придатках Австрії і Пруссії розвинеться парламентарна форма правління. А як тільки прусська буржуазія з примикаючими до неї класами виявила серйозну рішучість боротися за парламентарний режим у Пруссії, їй було надано роль вождя конституційного руху в усій Німеччині, крім Австрії. Тепер уже не підлягає ніякому сумніву той факт, що ядро тих конституціоналістів центральної Німеччини, які згодом вийшли з франкфуртських Національних зборів і за місцем своїх сепаратних засідань дістали назву Готської партії [337], ще задовго до 1848 р. обговорювало план, який у 1849 р. з незначними змінами ці конституціоналісти запропонували представникам усієї Німеч-

чини. Вони прагнули до повного виключення Австрії з Німецького союзу, до заснування нового союзу під протекторатом Пруссії, з новою конституцією і союзним парламентом і до включення малих держав у більші. Усе це мало здійснитися з того моменту, коли Пруссія вступить в ряди конституційних монархій, запровадить свободу друку, почне проводити незалежну від Росії і Австрії політику і таким чином відкриє для конституціоналістів малих держав можливість здійснити справжній контроль над своїми урядами. Цей план був винайдений професором Гервінусом з Гейдельберга (Баден). Таким чином, емансипація прусської буржуазії повинна була стати сигналом для емансипації буржуазії в Німеччині взагалі і для створення наступального та оборонного союзу як проти Росії, так і проти Австрії, бо, як ми зараз побачимо, Австрію вважали зовсім варварською країною, про яку, до того ж, знали дуже мало, та й те, що знали, було не дуже похвальним для її населення. Тому Австрію не розглядали як істотну складову частину Німеччини.

Щодо інших класів суспільства в малих державах, то вони більш-менш скоро пішли по стопах своїх побратимів у Пруссії. Дрібних буржуа охоплювало дедалі більше невдоволення їхніми урядами, збільшенням податків, урізуванням тих примарних політичних прав, якими вони так хизувалися, порівнюючи себе з «рабами деспотизму» в Австрії і Пруссії. Але в їх опозиції ще не виявлялося нічого досить певного, що могло б виділити їх як самостійну партію, яка відрізняється від конституційної партії великої буржуазії. Серед селянства теж зростало невдоволення, але добре відомо, що у спокійні і мирні часи ця частина народу ніколи не висуває своїх інтересів і не претендує на роль самостійного класу, за винятком країн, в яких запроваджене загальне виборче право. Робітники міських промислових підприємств почали заражатися «отрутою» соціалізму і комунізму. Але оскільки за межами Пруссії було мало міст великого значення і ще менше промислових округ, то через відсутність центрів діяльності і пропаганди рух цього класу в малих державах розвивався надзвичайно повільно.

Перешкоди, які стояли на шляху всякого прояву політичної опозиції, викликали як у Пруссії, так і в малих державах своєрідну релігійну опозицію, що виражалася у паралельних рухах німецького католицизму і Вільних общин [338]. Історія дає нам численні приклади того, як у країнах, що втішаються благодаттю під захистом державної церкви і в яких обговорення політичних питань є дуже утрудненим, ризикована мирська опозиція проти світської влади приховується за більш благочестивою і на вигляд більш далекою від земних інтересів боротьбою проти духовного деспотизму. Багато урядів, які не потерплять обговорення будь-якої їхньої дії, остережуться створювати мучеників і розпалю-

вати релігійний фанатизм мас. У Німеччині 1845 р. в кожній державі невід'ємною складовою частиною державного ладу вважалася або римсько-католицька, або протестантська релігія, або обидві одночасно. І в кожній з держав духовенство одного з цих сповідань чи обох разом було істотним елементом бюрократичної урядової системи. Тому напад на католицьку або протестантську ортодоксію, напад на духовенство був рівнозначним замаскованому нападові на самий уряд. Щодо німецьких католиків, то уже самий факт їх існування означав напад на католицькі уряди Німеччини, особливо Австрії і Баварії. Саме так це й було сприйнято відповідними урядами. Члени Вільних общин, протестанти-дисиденти, що являли собою деяку подобу англійських і американських унітаріїв [339], відкрито заявляли про свою опозицію клерикальному і суто ортодоксальному напрямові прусського короля і його улюбленця — міністра у справах культу й освіти пана Ейхгорна. Обидві нові секти, які один час швидко поширювалися — перша у католицьких, друга у протестантських державах,— відрізнялися одна від одної тільки різним походженням. Щодо їхніх вчень, то вони цілком сходилися у тому надзвичайно важливому пункті, що усі встановлені догми безпідставні. Ця відсутність усякої визначеності становила їх справжню суть. За їх словами, вони будували великий храм, під прикриттям якого могли б об'єднатися всі німці. Отже, вони у релігійній формі виражали другу злободенну політичну ідею — ідею єдності Німеччини. А тим часом вони ніяк не могли дійти згоди у своєму власному середовищі.

Ідея німецької єдності, яку вищезгадані секти намагалися здійснити, принаймні на релігійному грунті, стараючись винайти спільну релігію, придатну для всіх німців і спеціально сфабриковану відповідно до їх потреб, звичок і нахилів,— ця ідея справді набула дуже великого поширення, особливо у малих державах. Після знищення Німецької імперії Наполеоном [340] заклик до возз'єднання всіх disjecta membra * Німеччини в єдине ціле перетворився у найзагальніший вияв невдоволення існуючим порядком речей, і насамперед у малих державах, в яких величезні витрати на утримання двору, на управління, армію — словом, весь мертвий тягар оподаткування — зростали прямо пропорційно мізерності розмірів і безсиллю держави. Але що має являти собою ця єдність Німеччини, коли справа дійде до її здійснення, щодо цього думки партій розходились. Буржуазія, яка не хотіла серйозних революційних потрясінь, задовольнялася тим, що вона вважала «практично здійснимим» і з чим ми вже ознайомилися вище, а саме — вимогою союзу, який охоплював би всю Німеччину за винятком Австрії, під верховенством конституційного уряду

* — розкиданих членів. *Ред.*

Пруссії. І безперечно, в той час не можна було зробити більше, не викликаючи небезпечних бур. Дрібним буржуа і селянам, оскільки селяни взагалі займалися такими питаннями, ніколи не вдавалося прийти до певного визначення тієї німецької єдності, якої вони згодом вимагали з таким галасом; деякі фантазери, здебільшого феодальні реакціонери, сподівалися на відновлення Німецької імперії; купка темних soi-disant * радикалів, що схилялися перед установами Швейцарії, з якими вони ще не встигли тоді ознайомитись на практиці, а ознайомившись згодом, так сміховинно в них розчарувалися,— ця купка висловлювалася за федеративну республіку. Тільки найбільш крайня партія наважувалась тоді виступити за єдину і неподільну Німецьку республіку [341]. Отже, саме питання про німецьку єдність уже крило в собі незгоди, чвари і, за певних обставин, навіть громадянську війну.

Підіб'ємо підсумки. Становище в Пруссії і в малих державах Німеччини на кінець 1847 р. було таке. Буржуазія відчувала свою силу і вирішила не терпіти більше оков, якими феодальний і бюрократичний деспотизм сковував її торговельні справи, її промислову діяльність, її спільні дії як класу; частина сільського дворянства до такої міри перетворилася у виробників продуктів, призначених виключно для ринку, що внаслідок тотожності її інтересів з інтересами буржуазії примкнула до буржуазії; клас дрібних ремісників і торговців був незадоволений, нарікав на податки, на чинені йому перешкоди, що утруднювали ведення його справ, але у нього не було певної програми тих реформ, які могли б забезпечити його становище в суспільстві й державі; селянство в одних місцях було задавлене феодальними поборами, а в інших — пригнічене позикодавцями, лихварями і юристами; міські робітники були охоплені загальним невдоволенням, однаковою мірою ненавиділи уряд і великих промислових капіталістів і проймалися заразливими соціалістичними й комуністичними ідеями. Словом, існувала різнорідна маса опозиційних елементів, спонукуваних різними інтересами, але керованих, загалом і в цілому, буржуазією, в перших лавах якої йшла у свою чергу буржуазія Пруссії і, особливо, Рейнської провінції. По другий бік ми бачимо уряди, між якими в багатьох питаннях панувала незгода і які були сповнені недовір'я один до одного і, насамперед, до прусського уряду, хоч їм і доводилося покладати надії на його захист. В Пруссії — уряд, знехтуваний громадською думкою, покинутий навіть частиною дворянства, опертий на армію і бюрократію, які з дня на день дедалі більше заражалися ідеями опозиційної буржуазії і дедалі більше підпадали під її вплив,— уряд, крім усього цього, в буквальному розумінні слова без копійки в

* — так званих. *Ред.*

кишені, уряд, який не міг дістати жодної монети для покриття зростаючого дефіциту, не здавшись при цьому на ласку буржуазної опозиції. Чи займала коли-небудь буржуазія інших країн, борючись за владу проти існуючого уряду, більш блискучу позицію?

Лондон, вересень 1851 р.

IV

АВСТРІЯ

Тепер ми повинні познайомитися з Австрією, з країною, яка до березня 1848 р. була майже така ж недоступна для очей іноземців, як Китай до останньої війни з Англією [342].

Звичайно, ми можемо розглянути тут лише німецьку частину Австрії. Справи, що стосуються польського, угорського та італійського населення Австрії, не належать до нашої теми, а в тій мірі, в якій вони з 1848 р. впливали на долю австрійських німців, про них доведеться говорити пізніше.

Уряд князя Меттерніха керувався двома принципами: по-перше, кожну з різних націй, підкорених австрійському пануванню, тримати в шорах за допомогою всіх інших націй, які перебували в такому ж становищі; по-друге,— і такий взагалі головний принцип усіх абсолютних монархій — спиратися на два класи: на феодальних землевласників і на великих грошових ділків, урівноважуючи в той же час вплив і силу кожного з цих класів впливом і силою іншого, щоб в уряду, таким чином, залишалася повна свобода дій. Дворяни-землевласники, весь доход яких складався з усяких феодальних поборів, не могли не підтримувати уряд, що був для них єдиним захистом проти пригнобленого класу селян-кріпаків, за рахунок пограбування якого вони жили. А якщо менш заможна частина цих дворян відважувалась на опозицію проти уряду, як це було у 1846 р. в Галичині, то Меттерніх негайно напускав на них саме цих кріпаків, які всіма силами намагалися скористатися нагодою, щоб жорстоко помститися своїм безпосереднім гнобителям [343]. З другого боку, великі капіталісти-біржовики були приковані до уряду Меттерніха тими величезними сумами, які вони вклали в державні папери. Австрія, яка була відновлена у 1815 р. в усій своїй силі, відродила і підтримувала з 1820 р. абсолютну монархію в Італії і була звільнена в результаті банкротства 1810 р. від частини своїх боргів, після укладення миру дуже скоро відновила свій кредит на великих грошових ринках Європи, і чим більше цей кредит зростав, тим ширше вона ним користувалася. Тому всі фінансові магнати Європи вклали значну частку свого капіталу в австрійські державні

папери. Усі вони були заінтересовані в підтриманні кредиту цієї країни, а оскільки підтримання австрійського державного кредиту постійно вимагало нових позик, то їм час від часу доводилося позичати нові капітали, щоб зберегти довір'я до боргових зобов'язань, під які вони уже видали гроші. Тривалий мир, що настав після 1815 р., і уявна неможливість падіння такої тисячолітньої монархії, як Австрія, надзвичайно збільшили кредит уряду Меттерніха і навіть дали йому незалежність від віденських банкірів і біржових спекулянтів: бо доти, поки Меттерніх міг одержати удосталь грошей у Франкфурті й Амстердамі, він, звичайно, мав можливість із задоволенням бачити австрійських капіталістів біля своїх ніг. А втім, і в усіх інших відношеннях вони були цілком у його владі. Величезні бариші, які банкіри, біржові спекулянти і державні постачальники постійно вміють здобувати з абсолютної монархії, компенсувалися майже безмежною владою уряду над їх особою і майном. Тому з їх боку не можна було чекати навіть тіні опозиції. Отже, Меттерніх міг бути певний щодо підтримки двох наймогутніших і найвпливовіших класів імперії, а крім того він мав армію й бюрократію, що були організовані якнайкраще для цілей абсолютизму. Цивільні чиновники й офіцери австрійської служби становлять особливу породу людей; їх батьки служили імператорові і їх сини теж будуть служити йому. Вони не належать ні до жодної з численних національностей, які з'єднані під крилами двоглавого орла. Їх постійно переміщували й переміщують з одного кінця імперії в інший — з Польщі в Італію, з німецьких областей у Трансільванію; вони з однаковим презирством ставляться до угорця, поляка, німця, румуна, італійця, хорвата і т. д.— до всякої особи, що не має на собі печаті «імператорсько-королівської» посади і виявляє особливий національний характер. У них немає своєї національності, або, точніше, вони одні тільки й становлять справжню австрійську націю. Зрозуміло, яким слухняним і в той же час могутнім знаряддям повинна бути така цивільна і військова ієрархія в руках розумного й енергійного правителя.

Щодо інших класів населення, то Меттерніх, зовсім в дусі державного діяча ancien régime *, мало цікавився підтримкою з їх боку. У відношенні до них він знав тільки одну політику: вижимати з них якомога більше коштів у вигляді податків і в той же час підтримувати серед них спокій. Промислова і торговельна буржуазія розвивалася в Австрії дуже повільно. Торгівля по Дунаю була порівняно незначною; країна мала тільки один порт — Трієст, і торговельний оборот цього порту був дуже обмежений. Щодо промисловців, то вони користувалися протекційною системою, що проводилася у широких масштабах і в

* — старого порядку. *Ред.*

більшості випадків доходила навіть до повного усунення всякої іноземної конкуренції. Але ця перевага надавалася їм головним чином з тією метою, щоб підвищити їх платоспроможність як платників податків, і значною мірою зводилася до нуля внаслідок внутрішніх обмежень промисловості, привілеїв цехів та інших феодальних корпорацій, які старанно оберігалися доти, поки вони не ставали перешкодою для здійснення цілей і намірів уряду. Дрібні ремісники були втиснуті у вузькі рамки цих середньовічних цехів, що підтримували між окремими промислами нескінченну війну заради привілеїв і в той же час надавали складові цих примусових об'єднань своєрідного спадково-постійного характеру, відбираючи у представників робітничого класу майже всяку можливість піднятися щаблем вище у соціальному відношенні. Нарешті, на селянина й робітника дивилися просто як на об'єкт стягування податків; єдина турбота, якої вони удостоювались, полягала тільки в тому, щоб по можливості утримувати їх в тих умовах існування, в яких вони тоді жили і в яких до них жили їхні батьки. З цією метою всяка старовинна, твердо встановлена, спадкова влада оберігалася такою ж мірою, як і влада держави. Уряд всюди суворо охороняв владу поміщика над дрібними, залежними селянами, фабриканта — над фабричними робітниками, ремісничого майстра — над підмайстрами й учнями, батька — над сином, і будь-який прояв непослуху карався так само, як порушення закону, за допомогою універсального знаряддя австрійського правосуддя — палки.

Нарешті, щоб об'єднати в одну загальну систему всі ці спроби створити штучну стійкість, духовна пожива, що була дозволена народові, відбиралася з найбільшою обережністю і відпускалася надзвичайно скупо. Скрізь виховання перебувало в руках католицького духовенства, верхівка якого нарівні з великими феодальними землевласниками була глибоко заінтересована у збереженні існуючої системи. Університети були організовані так, що вони могли випускати тільки спеціалістів, здатних, у кращому разі, досягти більших чи менших успіхів у всіляких спеціальних галузях знань, але вони зовсім не давали тієї універсальної, вільної освіти, яку, як припускається, можна здобути в інших університетах. Періодичної преси зовсім не існувало, за винятком Угорщини, але угорські газети були заборонені в усіх інших частинах монархії. Щодо літератури загального змісту, то її сфера за сто років анітрохи не розширилась; після смерті Йосифа II вона навіть знову звузилась. І на всіх кордонах, де тільки австрійські області межували з будь-якою цивілізованою країною, на додаток до *застави* митних чиновників була виставлена *застава* літературних цензорів, які не пропускали з-за кордону в Австрію жодної книги, жодного номера газети, не піддавши їх зміст дво- і триразовому детальному дослідженню

і не переконавшись, що він вільний від найменшого впливу згубного духу часу.

Майже тридцять років, починаючи з 1815 р., ця система діяла з дивовижним успіхом. Австрію майже зовсім не знали в Європі, так само як і Європу майже не знали в Австрії. Ні суспільне становище окремих класів населення, ні становище всього народу в цілому, здавалося, не зазнали найменших змін. Хоч якою сильною була ворожнеча між окремими класами — а наявність цієї ворожнечі була головною умовою правління Меттерніха, він навіть розпалював її, перетворюючи вищі класи у знаряддя всіх урядових здирств і обертаючи таким чином ненависть народу проти них,— і хоч як ненавидів народ нижчих державних чиновників, невдоволення центральним урядом, загалом кажучи, майже або й зовсім не спостерігалося. Імператора * обожнювали, і факти, здавалося, підтверджували справедливість слів старого Франца I, який, засумнівавшись якось у міцності цієї системи, благодушно додав: «В усякому разі на мене і Меттерніха її ще вистачить».

І все-таки у країні відбувався повільний, непомітний на поверхні рух, що зводив нанівець усі зусилля Меттерніха. Багатство і вплив промислової і торговельної буржуазії зростали. Запровадження машин і застосування пари у промисловості викликало в Австрії, як і скрізь, переворот в усіх попередніх відносинах і умовах життя цілих класів суспільства; кріпаків воно перетворило на вільних людей, дрібних землеробів — на промислових робітників; воно підірвало старовинні феодальні ремісничі корпорації і знищило засоби існування багатьох з них. Нове торговельне і промислове населення скрізь заходило в сутички із старими феодальними установами. Буржуа, яких їх справи дедалі частіше змушували виїжджати за кордон, привозили звідти деякі відомості, що звучали мов казка, про цивілізовані країни по той бік митних застав імперії; нарешті, запровадження залізниць прискорило як промисловий, так і духовний розвиток країни. До того ж, в австрійській державній будові була одна небезпечна складова частина, а саме угорська феодальна конституція з її парламентськими дебатами і боротьбою збіднілої й опозиційної маси дворянства проти уряду та його союзників — магнатів. Пресбург **, резиденція сейму, був біля самих воріт Відня. Всі ці елементи сприяли виникненню серед міської буржуазії якщо не духу опозиції у прямому розумінні цього слова, тому що опозиція все ще була неможлива, то, принаймні, духу невдоволення, загального прагнення до реформ, при цьому більш адміністративного, ніж конституційного характеру. Так само як і в Пруссії, і тут частина бюрократії примкнула до буржуазії. Серед цієї спадкової касти чиновників традиції Йосифа II не були забуті.

* — Фердінанда I. *Ред.*

** Словацька назва: Братіслава. *Ред.*

Більш освічені урядові чиновники, які інколи й самі мріяли про можливі реформи, рішуче віддавали перевагу прогресивному й освіченому деспотизмові цього імператора над «батьківським» деспотизмом Меттерніха. Частина біднішого дворянства теж стала на бік буржуазії, а нижчі класи населення, які завжди мали досить підстав для невдоволення вищими класами, якщо не безпосередньо урядом, у більшості випадків не могли не приєднатися до реформаторських прагнень буржуазії.

Приблизно в цей самий час, у 1843 чи 1844 р., в Німеччині було покладено початок особливому видові літератури, що являв собою відгомін цих змін. Кілька австрійських письменників — белетристів, літературних критиків, поганеньких поетів,— які мали, без винятку, дуже посередній талант, але були наділені тією особливою заповзятливістю, що характерна для єврейської раси, оселилися в Лейпцігу та інших німецьких містах за межами Австрії, і тут, поза досяжністю Меттерніха, вони випустили ряд книг і брошур про австрійські справи. Як самі вони, так і їх видавці розпочали «жваву торгівлю» цим товаром. Уся Німеччина прагнула проникнути в таємниці політики європейського Китаю. Ще більшу цікавість відчували самі австрійці, які одержували ці видання за допомогою масової контрабанди на богемському * кордоні. Звичайно, таємниці, що викривалися у цих виданнях, не мали великого значення, а плани реформ, висиджені їх благомислячими авторами, мали відбиток невинності, яка межувала з політичною незайманістю. Конституція і свобода друку розглядалися тут як речі, недосяжні для Австрії. Адміністративні реформи, розширення прав провінційних станових зборів, дозвіл на ввезення іноземних книжок та газет і пом'якшення цензури — далі цього не йшли у своїх вірнопідданських і скромних побажаннях ці добрі австрійці.

Як би там не було, перешкодити літературним стосункам Австрії з рештою Німеччини, а через Німеччину — і з усім світом, ставало дедалі більш неможливим, і ця обставина немало сприяла розвиткові ворожої урядові громадської думки; завдяки цьому частина австрійського населення дістала хоч би деяку політичну поінформованість. Тому на кінець 1847 р. і Австрія — правда, порівняно слабою мірою — виявилась охопленою тією політичною і політико-релігійною агітацією, що поширилася тоді по всій Німеччині. І хоч в Австрії її успіхи були більш скромні, вона усе-таки знайшла досить революційних елементів, що піддавалися її впливові. То були: селянин, кріпак або феодально-залежний, задавлений поміщицькими і урядовими поборами; далі, фабричний робітник, змушуваний палкою поліцая працювати на будь-яких умовах, які тільки фабрикантові заманеться йому по-

* чеському. *Ред.*

ставити; потім ремісничий підмайстер, в якого цехові закони відбирали всяку надію здобути самостійне становище у своїй галузі; торговець, який при веденні своїх справ на кожному кроці наражався на безглузді регламенти; фабрикант, що перебував у постійному конфлікті з ремісничими цехами, які ревниво оберігали свої привілеї, і з жадібними, настирливими чиновниками; нарешті, шкільний учитель, учений, більш освічений чиновник, які марно боролися проти темного і нахабного духовенства або проти тупого начальника-самодура. Словом, жоден клас не був задоволений, тому що дрібні поступки, які урядові інколи доводилося робити, він робив не за свій власний рахунок,— державна скарбниця не могла б витримати цього,— а за рахунок вищого дворянства й духовенства. Нарешті, щодо великих банкірів і держателів державних паперів, то останні події в Італії, дедалі сильніша опозиція угорського сейму, незвичайний дух невдоволення і вимога реформ, що лунала по всій імперії, менш за все могли укріпити їх віру в міцність і платоспроможність австрійської монархії.

Таким чином, і Австрія повільно, але впевнено наближалася до великих змін, як раптом у Франції сталися події, які відразу змусили знятися бурю, що насувалася, і спростували твердження старого Франца, нібито будова ще протримається до кінця як його, так і Меттерніха днів.

Лондон, вересень 1851 р.

V

ПОВСТАННЯ У ВІДНІ

24 лютого 1848 р. Луї-Філіпп був вигнаний з Парижа і була проголошена Французька республіка. Слідом за тим 13 березня віденці зламали владу князя Меттерніха і примусили його ганебно втекти з країни. 18 березня берлінці повстали із зброєю в руках і після 18-годинної запеклої боротьби могли із задоволенням спостерігати капітуляцію короля *, що здався на ласку народу. В той же час і в столицях менших держав Німеччини сталися вибухи більшої чи меншої сили, які всі завершилися так само успішно. Якщо німецький народ і не довів до кінця свою першу революцію, то в усякому разі він відкрито став на революційний шлях.

Ми не можемо тут докладно розглядати, як відбувалися різні повстання; ми маємо намір з'ясувати лише їх характер і ту позицію, яку зайняли щодо них різні класи населення.

---

* — Фрідріха-Вільгельма IV. *Ред.*

Революція у Відні була здійснена населенням, можна сказати, майже одностайно. Буржуазія, за винятком банкірів і біржових спекулянтів, дрібні ремісники і торговці, робітники — всі враз, як один, повстали проти уряду, який всі зневажали, який викликáв проти себе таку загальну ненависть, що невелика купка дворян і грошових ділків, які підтримували його, постаралася стушуватися при першому ж нападі на нього. Меттерніх тримав буржуазію в такій політичній темноті, що для неї були зовсім незрозумілі всі вісті, що надходили з Парижа, про панування анархії, соціалізму і терору і про наступну боротьбу між класом капіталістів і класом робітників. У своїй політичній невинності вона або не надавала ніякого значення цим вістям, або ж вони здавалися їй диявольською вигадкою Меттерніха, для того щоб залякати її і повернути до покори. Крім того, вона ніколи ще не бачила, щоб робітники діяли як клас або виступали за свої власні, особливі класові інтереси. Із свого минулого досвіду вона не могла уявити собі можливості раптового прояву якихось суперечностей між тими самими класами, які тільки що в такому зворушливому єднанні скинули всім їм ненависний уряд. Вона бачила, що робітники згодні з нею в усіх пунктах: щодо конституції, суду присяжних, свободи друку і т. д. Тому — принаймні у березні 1848 р. — буржуазія душею і тілом віддала себе рухові; з другого боку, рух із самого початку зробив буржуазію (принаймні в теорії) пануючим класом у державі.

Але така вже доля всіх революцій, що те єднання різних класів, яке до певної міри завжди є необхідною передумовою всякої революції, не може довго тривати. Тільки-но здобуто перемогу над спільним ворогом, як переможці вже розходяться між собою, утворюючи різні табори, і повертають зброю один проти одного. Саме цей швидкий і бурхливий розвиток класового антагонізму в старих і складних соціальних організмах робить революцію таким могутнім рушієм суспільного і політичного прогресу; саме це безперервне виникнення і швидке зростання нових партій, які змінюють одна одну при владі, змушують націю в період таких насильствених потрясінь за якийсь п'ятирічний строк пройти шлях, який у звичайних умовах вона не пройшла б і протягом століття.

Революція у Відні зробила буржуазію теоретично пануючим класом. Це означає, що поступки, які були вирвані в уряду, неминуче забезпечили б панування буржуазії, якби вони були здійснені на практиці і залишалися в силі протягом певного часу. Але фактично панування цього класу далеко ще не було встановлене. Правда, завдяки утворенню національної гвардії, що дало зброю в руки буржуазії і дрібних буржуа, буржуазія здобула силу і вплив; правда, в результаті створення «Комітету безпеки», свого роду революційного уряду, який ні перед ким не

відповідав і в якому переважала буржуазія, вона піднялася до вершин влади. Але в той же час частина робітників теж дістала зброю; вони і студенти виносили на своїх плечах весь тягар боротьби щоразу, коли справа доходила до цієї боротьби; ядром революційної армії, її справжньою силою були студенти, в кількості близько 4000 чоловік, добре озброєні і значно дисциплінованіші, ніж національна гвардія; і вони зовсім не хотіли бути простим знаряддям в руках Комітету безпеки. Хоч студенти й визнавали його і навіть були його найпалкішими захисниками, вони становили все-таки своєрідну незалежну і досить-таки неспокійну організацію [344], влаштовували власні сходки в Актовому залі, займали проміжну позицію між буржуазією і робітниками, своїм постійним збудженням перешкоджали тому, щоб усе знову увійшло в стару, буденну колію, і часто нав'язували свої рішення Комітетові безпеки. З другого боку, робітникам, які майже всі лишилися без заробітку, довелося дати заняття на громадських роботах за державний рахунок, а необхідні для цього гроші доводилося, звичайно, брати з кишень платників податків або з міської каси Відня. Все це не могло не бути дуже неприємним для віденських торговців і ремісників. Віденські промислові підприємства, які обслуговували потреби багатих і аристократичних домів великої країни, через революцію, внаслідок втечі аристократії і двору, зрозуміло, зовсім припинили роботу; торгівля завмерла, а невпинні заворушення і збудження, що йшли від студентів і робітників, певна річ, не могли сприяти «відновленню довір'я», як тоді звичайно говорили. Тому дуже скоро в стосунках між буржуазією, з одного боку, і неспокійними студентами й робітниками — з другого, виникло певне охолодження, і якщо воно довгий час не переростало у відкриту ворожнечу, то це пояснюється тим, що міністерство і, особливо, двір у своєму нетерпінні відновити старий порядок речей постійно давали законний привід для побоювань і гучної діяльності більш революційних партій і все знову й знову викликали — навіть перед очима буржуазії — привид старого меттерніхівського деспотизму. І ось внаслідок того, що уряд спробував обмежити або ж зовсім знищити деякі з тільки що завойованих свобод, 15 травня, а потім ще раз, 26 травня, відбулися нові повстання усіх класів Відня. В обох випадках союз між національною гвардією, або озброєною буржуазією, студентами і робітниками був знову на певний час скріплений.

Щодо інших класів населення, то аристократія і грошові магнати зникли з поля зору, а селянство скрізь енергійно знищувало феодалізм до самого останку. Внаслідок війни в Італії [345], а також турбот, яких завдавали двору Відень і Угорщина, селянам було надано повну свободу дій, і в Австрії вони встигли у справі визволення більше, ніж у будь-якій іншій частині Німеччини. Австрійському рейхстагові невдовзі після цього довелося тільки

санкціонувати заходи [346], які селянство фактично уже втілило в життя, і хоч би щó вдалося тепер реставрувати урядові князя Шварценберга, йому ніколи не вдасться відновити феодальне поневолення селян. Якщо Австрія в даний момент знову порівняно спокійна і навіть сильна, то це головним чином пояснюється тим, що величезна більшість народу — селяни — дістали справжню вигоду від революції, а також тим, що на які б інші сфери не зазіхав реставрований уряд, ці відчутні матеріальні вигоди, завойовані селянством, і понині лишаються недоторканними.

Лондон, жовтень 1851 р.

VI

ПОВСТАННЯ В БЕРЛІНІ

Другим центром революційного руху був Берлін. Після всього сказаного у попередніх статтях неважко зрозуміти, чому революційні дії в Берліні далеко не знайшли такої одностайної підтримки з боку майже всіх класів населення, яку вони зустріли у Відні. В Пруссії буржуазія була вже по-справжньому втягнута в боротьбу з урядом. У результаті сесії «Об'єднаного ландтагу» між ними стався розрив. Насувалася буржуазна революція, і ця революція при своєму першому вибуху могла б бути такою ж одностайною, як і віденська, якби перед тим не сталася лютнева революція в Парижі. Ця подія все надзвичайно прискорила; у той же час вона відбулася під прапором, що абсолютно відрізнявся від того, під яким прусська буржуазія готувалася йти в похід на свій уряд. Лютнева революція повалила у Франції саме ту форму правління, яку прусська буржуазія збиралася встановити у своїй країні. Лютнева революція сповістила про себе як про революцію робітничого класу проти буржуазії; вона проголосила повалення буржуазного уряду і визволення робітників. Тим часом заворушення робітничого класу незадовго перед тим завдали прусській буржуазії немало клопоту в її власній країні. Коли минув перший переляк, викликаний повстанням у Сілезії, вона навіть зробила спробу використати ці заворушення на свою користь. Але у неї назавжди зберігся рятівний страх перед революційним соціалізмом і комунізмом. Тому, коли вона побачила на чолі паризького уряду людей, які здавалися їй найнебезпечнішими ворогами власності, порядку, релігії, сім'ї та інших святинь сучасного буржуа, вона відразу ж відчула, що її власний революційний запал добре-таки охолов. Вона знала, що треба використати момент і що без допомоги робітничих мас вона буде переможена, і все-таки мужність зрадила її. Тому вже при перших поодиноких виступах у провінціях вона стала на бік уря-

ду і намагалася утримати в спокої народ у Берліні, який протягом п'яти днів збирався юрбами перед королівським палацом, обговорюючи новини і вимагаючи зміни уряду. Нарешті, коли стало відомо про падіння Меттерніха і король * зробив деякі незначні поступки, буржуазія визнала революцію завершеною і поспішила висловити вдячність його величності за здійснення всіх бажань його народу. Але слідом за цим сталися напад військ на юрбу, спорудження барикад, боротьба і поразка монархії. Тоді все змінилося. Той самий робітниий клас, який буржуазія прагнула утримати на задньому плані, висунувся на передній план. Робітники боролися, здобули перемогу і раптом усвідомили свою силу. Обмеження виборчого права, свободи друку, права бути присяжним засідателем, права зборів,— обмеження, які були б дуже приємні для буржуазії, оскільки вони зачепили б тільки класи, що стоять нижче від неї, тепер стали уже неможливими. Загрожувала небезпека повторення паризьких сцен «анархії». Перед лицем цієї небезпеки припинилися всі колишні чвари. Проти переможного робітника, хоч він ще й не висунув ніяких особливих вимог у своїх власних інтересах, об'єдналися старі друзі й вороги, і вже на барикадах Берліна було укладено цей союз між буржуазією і прихильниками поваленої системи. Доводилося робити необхідні поступки, але тільки такі, яких не можна було уникнути; довелося утворити міністерство з вождів опозиції в Об'єднаному ландтазі, а в нагороду за його послуги у справі врятування корони йому забезпечувалась підтримка усіх стовпів старого режиму: феодальної аристократії, бюрократії, армії. Такі були умови, на яких пп. Кампгаузен і Ганземан взялися утворити кабінет.

Страх нових міністрів перед повсталими масами був такий великий, що всякий засіб здавався їм хорошим, якщо тільки він вів до того, щоб зміцнити розхитані устої влади. Ці гідні зневаги люди помилково вважали, що вже минула всяка небезпека відновлення старої системи, і тому почали користуватися всією старою державною машиною, щоб знову встановити «порядок». Не було звільнено жодного чиновника, жодного офіцера. У старій бюрократичній системі державного управління не було зроблено ні найменшої зміни. Ці зразкові конституційні й відповідальні міністри навіть повернули на колишні посади тих чиновників, яких народ у запалі першого революційного збудження прогнав за їх колишні подвиги на поприщі бюрократичної сваволі. В Пруссії нічого не змінилося, крім осіб, що займали міністерські пости. Не був зачеплений навіть службовий персонал різних відомств, і всім конституційним кар'єристам, які оточували новоспечених правителів і розраховували дістати свою част-

* — Фрідріх-Вільгельм IV *Ред.*

ку влади і здобути чини, дали зрозуміти, що їм слід зачекати, поки відновлення стійкого становища не дасть можливості провести зміни в особовому складі чиновників, що в даний час було б небезпечно.

Король, який після повстання 18 березня зовсім занепав духом, дуже скоро помітив, що він такою ж мірою необхідний цим «ліберальним» міністрам, як і вони йому. Повстання пощадило трон; трон був останньою із збережених перепон до поширення «анархії»; тому ліберальна буржуазія і її вожді, що тепер опинилися в міністерстві, мали всі підстави підтримувати з короною якнайкращі відносини. Король і реакційна камарилья, що його оточувала, дуже скоро це зрозуміли і скористалися цією обставиною, щоб перешкодити міністерству провести навіть ті незначні реформи, які воно час від часу збиралося здійснити.

Першою турботою міністерства було надати деякого вигляду законності недавнім насильственим змінам. Незважаючи на весь опір народних мас, було скликано Об'єднаний ландтаг для того, щоб він — як нібито законний і конституційний орган народу — затвердив новий виборчий закон для виборів у збори, які повинні були досягти угоди з короною щодо нової конституції. Вибори мали бути непрямі, а саме — маса виборців повинна була обрати певну кількість виборщиків, які вже потім мали обрати депутатів. Незважаючи на всю опозицію, ця система двоступеневих виборів пройшла. Після цього в Об'єднаному ландтагу попросили дозволу на позику в сумі, що дорівнювала двадцяти п'яти мільйонам доларів; народна партія виступила проти позики, але ландтаг вотував і її.

Ці дії міністерства сприяли надзвичайно швидкому розвиткові народної, або, як вона сама себе тепер називала, демократичної партії. Ця партія, яку очолював клас дрібних ремісників і торговців і яка об'єднувала під своїм прапором на початку революції значну більшість робітників, вимагала такого ж прямого й загального виборчого права, яке було запроваджене у Франції, однопалатних законодавчих зборів і повного й відкритого визнання революції 18 березня як основи нової системи управління. Більш поміркуване крило цієї партії готове було задовольнятися «демократизованою» таким чином монархією; більш прогресивне крило вимагало встановлення кінець кінцем республіки. Обидва погоджувалися на тому, що визнавали німецькі Національні збори у Франкфурті найвищою владою в країні, тоді як конституціоналісти і реакціонери відчували величезний страх перед суверенітетом цих Зборів, які вони, судячи з їх заяв, вважали надто революційними.

Самостійний рух робітничого класу був тимчасово перерваний революцією. Безпосередні потреби й умови руху були такі, що не давали можливості висунути на перший план особливі ви-

моги пролетарської партії. Дійсно, поки не було розчищено грунт для самостійних дій робітників, поки ще не було встановлено пряме і загальне виборче право, поки тридцять шість великих і малих держав, як і раніше, розривали Німеччину на численні клаптики, що інше могла робити пролетарська партія, як не стежити за паризьким рухом, що мав для неї якнайважливіше значення, і боротися спільно з дрібними буржуа за здобуття тих прав, які мали відкрити перед нею можливість повести згодом боротьбу за свою власну справу?

У своїй політичній діяльності пролетарська партія істотно відрізнялася тоді від партії класу дрібних ремісників і торговців, або від так званої демократичної партії у власному розумінні слова, лише у трьох пунктах. По-перше, вона інакше оцінювала французький рух: демократи нападали на крайню партію в Парижі, тоді як пролетарські революціонери захищали її. По-друге, вона проголосила необхідність встановлення єдиної і неподільної німецької республіки, тоді як найбільш крайні з крайніх демократів насмілювалися робити предметом своїх бажань лише федеративну республіку. По-третє, пролетарська партія в кожному окремому випадку виявляла ту революційну відвагу і готовність діяти, яких завжди бракуватиме партії, що очолюється дрібними буржуа і складається переважно з них.

Пролетарській, або справді революційній, партії лише поступово вдавалося звільняти масу робітників від впливу демократів, у хвості яких вони плентались на початку революції. Та в належний момент нерішучість, кволість і боягузтво демократичних вождів довершили справу, і тепер можна сказати, що один з головних результатів потрясінь останніх років полягає в тому, що скрізь, де робітничий клас зосереджений у хоч трохи значних масах, він зовсім звільнився від згаданого демократичного впливу, який у 1848 і 1849 рр. призвів його до нескінченного ряду помилок і невдач. Але не будемо забігати наперед: події цих двох років ще дадуть нам повну можливість побачити панів демократів за роботою.

Селянство в Пруссії, так само як і в Австрії, використало революцію, щоб відразу звільнитися від усіх феодальних оков, хоч воно й діяло тут менш енергійно, тому що феодалізм, загалом кажучи, в Пруссії не так суворо його пригноблював. Але прусська буржуазія — через викладені вище причини — відразу ж повернулася проти селянства, свого найстарішого, найнеобхіднішого союзника. Демократи, налякані не менш ніж буржуа так званими посяганнями на приватну власність, теж не підтримали його, і ось після трьох місяців свободи, після кривавих сутичок і військових екзекуцій, особливо в Сілезії, феодалізм був відновлений руками тієї самої буржуазії, яка до вчорашнього дня була ще антифеодальною. Не можна навести в осуд їй більш ганебного

факту, ніж цей. Ще ніколи в історії жодна партія не чинила такої зради щодо своїх кращих союзників, щодо самої себе; і яка б ганьба і кара не чекали цю буржуазну партію надалі, вона, уже тільки через одне це, цілком їх заслужила.

Лондон, жовтень 1851 р.

VII

ФРАНКФУРТСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ЗБОРИ

Читач, мабуть, пам'ятає, що в шести попередніх статтях ми простежили революційний рух у Німеччині до моменту двох великих перемог народу: 13 березня у Відні і 18 березня в Берліні. Ми бачили, що як в Австрії, так і в Пруссії були утворені конституційні уряди і принципи лібералізму, або принципи буржуазії, були оголошені керівним началом усієї майбутньої політики; єдиною помітною відмінністю між обома великими центрами руху було те, що в Пруссії кермо влади захопила безпосередньо у свої руки ліберальна буржуазія в особі двох багатих купців, пп. Кампгаузена і Ганземана, а в Австрії, де буржуазія була значно менш розвинена у політичному відношенні, до влади прийшла ліберальна *бюрократія,* яка відверто заявляла, що править за дорученням буржуазії. Ми бачили далі, як партії і суспільні класи, що до того часу були об'єднані в загальній опозиції проти старого уряду, після перемоги або навіть під час боротьби розійшлися в різні боки і як та сама ліберальна буржуазія, що одна тільки й здобула вигоду від перемоги, відразу ж повернулася проти своїх вчорашніх союзників, зайняла ворожу позицію у відношенні до всіх більш радикальних класів і партій і уклала союз з переможеними феодальними і бюрократичними елементами. По суті, вже на самому початку революційної драми було очевидно, що, тільки спираючись на допомогу народних і більш радикальних партій, ліберальна буржуазія може вистояти проти переможених, але не знищених феодальної і бюрократичної партій і що, з другого боку, проти натиску цих більш радикальних мас вона потребує допомоги феодального дворянства і бюрократії. Таким чином, було ясно, що в Австрії і Пруссії буржуазія не мала достатньої сили для того, щоб утримати владу в своїх руках і пристосувати державні установи до своїх потреб та ідеалів. Ліберальне буржуазне міністерство було тільки перехідним ступенем, від якого країна — залежно від того, як повернулися б події,— повинна була або піднятися на вищий ступінь, досягнувши єдиної республіки, або ж знову скотитися до старого клерикально-феодального і бюрократичного режиму. В усякому разі, справжня,

рішуча боротьба була ще попереду; березневі події були ще тільки зав'язкою битви.

Оскільки Австрія і Пруссія були в Німеччині двома провідними державами, то всяка рішуча перемога революції у Відні чи Берліні мала б вирішальне значення для всієї Німеччини. І дійсно, розвиток подій у березні 1848 р. в обох цих містах визначив і хід справ у Німеччині. Тому було б зайвим спинятися на рухах, що відбувалися у малих державах, і ми дійсно могли б обмежитися розглядом самих тільки австрійських і прусських справ, якби наявність цих малих держав не викликала до життя установи, яка вже самим фактом свого існування була найнезаперечнішим доказом ненормального стану Німеччини і половинчатості недавньої революції,— установи такої потворної, такої безглуздої уже самим своїм становищем і, проте, до такої міри пройнятої свідомістю своєї ваги, що, мабуть, історія ніколи вже не створить нічого подібного. Цією установою були так звані *німецькі Національні збори* у Франкфурті-на-Майні.

Після перемоги народу у Відні й Берліні, природно, постало питання про скликання представницьких зборів для всієї Німеччини. І ось ці Збори були обрані й відкрилися у Франкфурті поряд із старим Союзним сеймом. Народ чекав від німецьких Національних зборів, що вони розв'яжуть усі спірні питання і діятимуть як верховний орган законодавчої влади для всього Німецького союзу. Але в той же час Союзний сейм, який скли́кав Збори, ні в якій мірі не визначив їх повноважень. Ніхто не знав, чи мають їх постанови силу закону, чи вони підлягають санкції Союзного сейму або санкції окремих урядів. При такому заплутаному становищі Збори, якби вони мали хоч краплину енергії, повинні були б негайно оголосити розпущеним Союзний сейм — найбільш непопулярну корпоративну установу в Німеччині — і замінити його союзним урядом, обраним із своїх власних членів. Вони повинні були проголосити себе єдиним законним виразником суверенної волі німецького народу і тим самим надати силу закону всім своїм постановам. Але насамперед вони повинні були б забезпечити для себе в країні організовану й озброєну силу, достатню для того, щоб зламати всякий опір урядів. І все це було легко, дуже легко зробити на початковій стадії революції. Але припускати, що Франкфуртські збори будуть здатні на це, означало б надто багато сподіватися від Зборів, які здебільшого складалися з ліберальних адвокатів і професорів-доктринерів,— Зборів, які, хоч і претендували на роль основного центру кращих представників німецької думки й німецької науки, в дійсності являли собою лише поміст, на якому старі, віджилі свій вік політичні персонажі виставляли напоказ перед очима усієї Німеччини весь свій ненавмисний комізм і всю свою нездатність мислити й діяти. Ці збори старих бабів з першого ж дня свого існування від-

чували більший страх перед найслабішим народним рухом, ніж перед усіма реакційними змовами всіх німецьких урядів, разом узятих. Вони засідали під наглядом Союзного сейму, мало того, вони майже випрошували санкції Союзного сейму для своїх постанов на тій підставі, що перші рішення Зборів мали бути обнародувані цією ненависною установою. Замість того щоб утвердити свій власний суверенітет, вони старанно ухилялися від обговорення цього такого небезпечного питання. Замість того щоб оточити себе народною збройною силою, вони переходили до чергових справ, заплющуючи очі на всі акти насильства, які чинили уряди. У них перед очима в Майнці запровадили стан облоги, роззброїли жителів міста, а Національні збори й пальцем не поворухнули [347]. Пізніше вони обрали австрійського ерцгерцога Йоганна регентом Німеччини і оголосили, що всі їх постанови мають силу закону. Але ерцгерцог Йоганн був зведений у свій новий сан лише після згоди всіх урядів і одержав його не з рук Зборів, а з рук Союзного сейму. Що ж до законної сили постанов Зборів, то уряди великих держав так і не визнали цього пункту, а Національні збори не наполягали на своєму, так що це питання лишилося відкритим. Словом, перед нами було дивне видовище Зборів, що заявляли претензію бути єдиним законним представником великої і суверенної нації, але ніколи не мали ні волі, ні сил для того, щоб примусити визнати свої вимоги. Дебати цих Зборів, що не дали ніякого практичного результату, не мали навіть ніякої теоретичної цінності, тому що в них просто пережовувались найбільш заялložені загальні місця застарілих філософських і юридичних шкіл. Всяке положення, що було висловлене або, точніше, промимрене у цих Зборах, давним-давно безліч разів, і притому незрівнянно краще, уже викладалося в пресі.

Отже, ця установа, що претендувала бути новою центральною владою в Німеччині, залишила все у такому ж вигляді, в якому застала. Далека від того, щоб здійснити давно очікувану єдність Німеччини, вона не усунула жодного, хоча б наймізернішого, з пануючих у Німеччині монархів; вона не зміцнила зв'язків між її розрізненими провінціями; вона нічогісінько не зробила для того, щоб зруйнувати митні застави, що відокремлювали Ганновер від Пруссії і Пруссію від Австрії; вона не зробила навіть найменшої спроби знищити ненависні мита, які в Пруссії всюди перешкоджали річковому судноплавству. Та чим менше Національні збори діяли, тим більше здіймали вони галасу. Вони створили німецький флот, але на папері; вони приєднали Польщу і Шлезвіг; вони дозволили німецькій Австрії вести війну проти Італії, але заборонили італійцям переслідувати австрійців на німецькій території — у цьому надійному притулку для австрійських військ; вони раз у раз вибухали вітальними вигуками на адресу Французької республіки і приймали угорські посоль-

ства, які поверталися додому, маючи, без сумніву, ще більш невиразні уявлення про Німеччину, ніж ті, що були в них до поїздки.

Ці Збори на початку революції були страховищем для всіх німецьких урядів. Уряди чекали від них надто диктаторських і революційних дій з огляду на цілковиту невизначеність, в якій було визнано необхідним залишити питання про їх компетенцію. Щоб ослабити вплив цієї установи, що викликáла страх, вони розкинули надзвичайно широку сітку інтриг. Але вони були більш удачливими, ніж проникливими, тому що в дійсності ці Збори виконували справу урядів краще, ніж вони могли б виконати її самі. Головним козирем в інтригах урядів було скликання місцевих законодавчих зборів; відповідно до цього не тільки малі держави скликали свої палати, а й Пруссія і Австрія склúкали в себе установчі збори. В цих зборах, як і у Франкфуртському парламенті, більшість належала ліберальній буржуазії або її союзникам — ліберальним адвокатам і чиновникам; і в кожних з них справи повернули майже в одному й тому ж напрямі. Єдиною відмінністю було лише те, що німецькі Національні збори були парламентом якоїсь уявної країни, бо вони відмовилися від створення об'єднаної Німеччини, тобто саме від того, що було першою умовою їх власного існування; що вони обговорювали уявні, без ніяких шансів на здійснення, заходи ними ж самими створеного уявного уряду і приймали уявні постанови, до яких нікому не було діла. Навпаки, установчі збори в Австрії і Пруссії були все ж таки справжніми парламентами; вони скидали і призначали справжніх міністрів і нав'язували, хоч би тільки на певний час, свої постанови монархам, з якими їм доводилось боротися. Вони теж відзначалися боягузливістю, їм теж не вистачало широкого розуміння революційних заходів; вони теж зрадили народ і повернули владу в руки феодального, бюрократичного і військового деспотизму. Але становище змушувало їх, принаймні, обговорювати практичні питання, що мали безпосередній інтерес, і жити на землі серед інших смертних, тимчасом як франкфуртські базіки почували себе найщасливішими, коли їм удавалося витати у «надхмарному царстві мрій», «im Luftreich des Traums» *. Тому дебати берлінських і віденських установчих зборів становлять важливу частину історії німецької революції, тоді як ораторські силкування блазенської франкфуртської колегії можуть зацікавити лише колекціонера літературних і антикварних диковин.

Німецький народ, глибоко відчуваючи необхідність покінчити з ненависною територіальною роздробленістю, яка розпорошувала і зводила до нуля сукупну силу нації, деякий час че-

---

* Гейне. «Німеччина. Зимова казка», глава VII. *Ред.*

кав, що франкфуртські Національні збори хоча б покладуть початок новій ері. Але дитяча поведінка цієї компанії премудрих мужів швидко охолодила національний ентузіазм. Їх ганебний спосіб дій у зв'язку з укладенням перемир'я в Мальме (вересень 1848 р.) [348] викликав вибух народного обурення проти цих Зборів, від яких чекали, що вони забезпечать нації вільну арену для діяльності, але які замість цього, охоплені нечуваною боягузливістю, тільки повернули колишню міцність підвалинам, що лежать в основі нинішньої контрреволюційної системи.

Лондон, січень 1852 р.

VIII

ПОЛЯКИ, ЧЕХИ І НІМЦІ

З того, що було викладено у попередніх статтях, уже ясно, що, як тільки за березневою революцією 1848 р. не сталося нової революції, Німеччина неминуче повинна була повернутися до того стану, який був перед цією подією. Однак історична проблема, на яку ми хочемо пролити деяке світло, настільки складна за своїм характером, що не можна цілком зрозуміти наступні події, не враховуючи того, що можна назвати міжнародними відносинами німецької революції. А ці міжнародні відносини відзначалися таким же заплутаним характером, як і внутрішні справи.

Вся східна половина Німеччини до Ельби, Заале і Богемського Лісу * за останнє тисячоліття, як добре відомо, була відвойована у завойовників слов'янського походження. Більша частина цих територій зазнала германізації, в результаті якої слов'янська національність і мова там зовсім зникли уже кілька століть тому. І якщо не брати до уваги нечисленні зовсім ізольовані рештки, що нараховують у цілому менше ста тисяч чоловік (кашуби в Померанії, венди або сорби в Лужиці), то жителі тут — в усіх відношеннях німці. Інший стан справ на протязі всього кордону з колишньою Польщею і в країнах чеської мови, в Богемії та Моравії. Тут у кожній окрузі перемішані дві національності: міста загалом є більш або менш німецькими, тимчасом як у селах переважає слов'янський елемент, хоч і тут він поступово розпорошується і відтісняється невпинним зростанням німецького впливу.

Причина такого стану речей полягає ось у чому. З часів Карла Великого німці докладали найбільш неухильних, найбільш наполегливих зусиль до того, щоб завоювати, колонізувати або, принаймні, цивілізувати Схід Європи. Завоювання, зроблені

* Чеського Лісу. *Ред.*

феодальним дворянством між Ельбою й Одером, і феодальні колонії військових рицарських орденів у Пруссії і Лівонії тільки прокладали шляхи для незрівнянно ширшої і дієвішої систематичної германізації при посередництві торговельної і промислової буржуазії, соціальне і політичне значення якої, починаючи з XV століття, у Німеччині зростало так само, як і в інших країнах Західної Європи. Слов'яни, зокрема західні слов'яни — поляки й чехи,— переважно землероби; торгівля і промисловість ніколи не були в них у великій пошані. Внаслідок цього із зростанням населення і виникненням міст виробництво всіх промислових товарів потрапило у цих країнах до рук німецьких іммігрантів, а обмін цих товарів на сільськогосподарські став виключною монополією євреїв, які, якщо вони взагалі належать до якої-небудь національності, у цих країнах є, безперечно, скоріше німцями, ніж слов'янами. Те ж саме було, хоч і меншою мірою, і на всьому Сході Європи. У Петербурзі, Пешті, Яссах і навіть Константинополі ремісником, дрібним торговцем, дрібним фабрикантом до цього дня є німець; навпаки, лихвар, трактирник, розносчик — надзвичайно поважна персона у цих країнах з рідким населенням — майже завжди єврей, рідною мовою якого є покалічена до невпізнання німецька. Значення німецького елементу в прикордонних слов'янських областях, що постійно зростало із зростанням міст, торгівлі і промисловості, ще більше посилилось, коли з'ясувалася необхідність ввозити з Німеччини майже всі елементи духовної культури. Слідом за німецьким купцем і ремісником на слов'янській землі осіли німецький пастор, німецький шкільний учитель, німецький учений. І, нарешті, залізна хода завойовницьких армій або обережні, ретельно продумані загарбницькі акти дипломатії не тільки йшли за повільним, але певним процесом денаціоналізації, що відбувався під впливом соціального розвитку, а часто й випереджали цей процес. Так, значні частини Західної Пруссії і Познані були онімечені після першого поділу Польщі [349] шляхом продажу і надання державних земель німецьким колоністам, заохочення німецьких капіталістів до заснування в цих суміжних областях промислових підприємств і т. д., а також дуже часто за допомогою найдеспотичніших заходів проти польського населення країни.

Таким чином, за останні 70 років прикордонна лінія між німецькою і польською національностями зовсім перемістилася. Революція 1848 р. відразу викликала з боку всіх пригноблених націй вимогу незалежного існування і права самостійно вершити свої власні справи; тому зовсім природно, що поляки негайно зажадали відновлення своєї країни в кордонах старої Польської республіки до 1772 року. Правда, цей кордон уже і в той час застарів, якщо брати його як демаркаційну лінію між німецькою і польською національностями, і з кожним роком ставав усе більш

застарілим у міру того, як ішов уперед процес германізації. Однак, оскільки німці з таким запалом висловлювалися за відновлення Польщі, вони повинні були сподіватися, що їх попросять як перший доказ щирості їхніх симпатій відмовитися від *своєї* частини награбованої здобичі. Але, з другого боку, невже треба було поступитися цілими областями, населеними переважно німцями, і великими містами, цілком німецькими,— поступитися народові, який досі не дав жодного доказу своєї здатності вийти із стану феодалізму, заснованого на закріпаченні сільського населення? Питання було досить складне. Єдиним можливим його розв'язанням була війна проти Росії. Тоді питання про розмежування між різними охопленими революцією націями стало б другорядним порівняно з головним питанням — про встановлення надійного кордону проти спільного ворога. Поляки, одержавши великі території на сході, стали б поступливішими і поміркованішими у своїх вимогах на заході; зрештою Рига і Мітава * були б для них не менш важливими, ніж Данціг і Ельбінг **. Тому передова партія в Німеччині, вважаючи війну проти Росії необхідною для того, щоб підтримати рух на континенті, і будучи переконана, що відновлення національної незалежності хоча б тільки частини Польщі неминуче привело б до цієї війни, підтримувала поляків. Навпаки, для правлячої ліберальної буржуазної партії було ясно, що національна війна проти Росії приведе до її власного повалення, тому що така війна висуне і поставить при владі більш активних і енергійних людей; тому вона, удаючи з себе ентузіастку поширення німецької національності, оголосила прусську Польщу, головне вогнище польського революційного заворушення, невіддільною складовою частиною майбутньої німецької імперії. Обіцянки, дані полякам у перші дні збудження, були ганебно порушені; польські збройні загони, організовані за згодою уряду, були розігнані й перебиті прусською артилерією, і вже у квітні 1848 р., всього через шість тижнів після берлінської революції, польський рух був придушений і між німцями і поляками знову відродилася стара національна ворожнеча [350]. Цю величезну й неоціненну послугу російському самодержцеві зробили ліберальні міністри-комерсанти Кампгаузен і Ганземан. Слід додати, що польська кампанія була першим засобом, щоб реорганізувати і знову надати мужності тій самій прусській армії, яка потім скинула ліберальну партію і придушила рух, який викликати до життя коштувало пп. Кампгаузену й Ганземану таких зусиль. «Чим согрішиш, тим і будеш покараний» [351]. Такою була взагалі доля усіх вискочок 1848 і 1849 рр., від Ледрю-Роллена до Шангарньє і від Кампгаузена до Гайнау.

---

* Латиська назва: Єлгава. *Ред.*
** Польські назви: Гданськ і Ельблонг. *Ред.*

Національне питання стало приводом до боротьби і в Богемії. У цієї країни, населеної двома мільйонами німців і трьома мільйонами слов'ян, що говорять чеською мовою, були великі історичні спогади, майже цілком пов'язані з колишнім чільним становищем чехів. Але могутність цієї парості сім'ї слов'янських народів була зламана від часу гуситських воєн у XV столітті [352], країни чеської мови були розділені: одна частина стала королівством Богемією, друга — князівством Моравією, третя, карпатська гірська країна словаків, увійшла до складу Угорщини. З того часу моравани і словаки давно втратили усякі сліди національної свідомості і національної життєздатності, хоч значною мірою і зберегли свою мову. Богемія з трьох боків була оточена цілком німецькими областями. Німецький елемент зробив великі успіхи на її власній території; навіть у столиці, в Празі, обидві національності були кількісно майже однакові, а капітал, торгівля, промисловість і духовна культура скрізь були в руках у німців. Професор Палацький, головний борець за чеську національність,— це всього тільки вчений німець, що схибнувся; він навіть досі не вміє правильно і без іноземного акценту говорити чеською мовою. Але, як це часто буває, вмираюча чеська національність — вмираюча, судячи з усіх відомих в історії останніх чотирьох століть фактів,— у 1848 р. зробила останнє зусилля повернути собі свою колишню життєздатність, і крах цієї спроби повинен, незалежно від усіх революційних міркувань, довести, що Богемія може надалі існувати тільки як складова частина Німеччини, навіть якби частина її жителів протягом кількох століть усе ще продовжувала говорити не німецькою мовою [353].

Лондон, лютий 1852 р.

IX

ПАНСЛАВІЗМ. ШЛЕЗВІГ-ГОЛЬШТЕЙНСЬКА ВІЙНА

Богемія і Хорватія (ще один з розкиданих членів слов'янської сім'ї, який зазнавав з боку угорців такого ж впливу, якого Богемія зазнавала з боку німців) були батьківщиною того, що на європейському континенті називається «*панславізмом*». Ні Богемія, ні Хорватія не були достатньо сильними, щоб існувати як самостійні нації. Обидві ці національності, поступово підточувані дією історичних причин, що неминуче ведуть до поглинання їх більш енергійними народами, могли сподіватися на відновлення певної самостійності лише за умови союзу з іншими слов'янськими націями. Існує 22 мільйони поляків, 45 мільйонів росіян, 8 мільйонів сербів і болгар; чому б не створити могутню конфедерацію

з усіх 80 мільйонів слов'ян, щоб відтіснити або знищити непроханих гостей, які вторглися на святу слов'янську землю,— турків, угорців і насамперед ненависних і проте необхідних Niemetz, німців! Таким-от чином у кабінетах кількох слов'янських істориків-дилетантів виник цей безглуздий, антиісторичний рух, що поставив собі за мету не мало, не багато, як підкорити цивілізований Захід варварському Сходові, місто — селу, торгівлю, промисловість, духовну культуру — примітивному землеробству слов'ян-кріпаків. Але за цією безглуздою теорією стояла грізна дійсність в особі *Російської імперії* — тієї імперії, у кожному кроці якої виявляється претензія розглядати всю Європу як власність слов'янського племені і, особливо, єдино енергійної його частини — росіян; тієї імперії, яка, маючи дві столиці — Петербург і Москву,— все ще не може знайти свого центру ваги, поки «*місто царя*» (Константинополь, по-російськи — Царьград, царське місто), яке всякий російський селянин вважає справжнім центром своєї релігії і своєї нації, не стане фактичною резиденцією російського імператора; тієї імперії, яка за останні 150 років жодного разу не втрачала своєї території, а завжди розширювала її з кожною розпочатою нею війною. І Центральна Європа добре знає інтриги, за допомогою яких російська політика підтримувала новоспечену теорію панславізму, теорію, винайдення якої якнайкраще відповідало цілям цієї політики. Так, чеські і хорватські панславісти, одні навмисне, другі не усвідомлюючи цього, діяли прямо в інтересах Росії; вони зраджували справу революції заради примари національності, яку в кращому разі чекала б доля польської національності під російським пануванням. Проте слід відзначити, що поляки — і це робить їм честь — ніколи серйозно не попадалися на цей панславістський гачок, і якщо деякі з польських аристократів стали завзятими панславістами, то вони знали, що під російським ярмом вони втратять менше, ніж від повстання своїх власних кріпаків.

Чехи і хорвати скликали у Празі загальнослов'янський з'їзд для підготовки загального слов'янського союзу [354]. Навіть якби не втрутилися австрійські війська, цей з'їзд все одно зазнав би провалу. Окремі слов'янські мови такою ж мірою відрізняються одна від одної, як англійська, німецька і шведська; тому при відкритті дебатів виявилась відсутність спільної слов'янської мови, яка була б зрозумілою всім учасникам дебатів. Спробували говорити по-французькому, але більшість не розуміла й цієї мови, і ось бідні слов'янські ентузіасти, у яких єдиним спільним почуттям тільки й була спільна їх ненависть до німців, кінець кінцем були змушені розмовляти ненависною німецькою мовою — єдиною мовою, зрозумілою для всіх, що зібралися! Та саме в цей час у Празі зосереджувався інший слов'янський з'їзд — в особі галицьких уланів, хорватських та словацьких гренадерів і чеських

артилеристів та кірасирів, і цей справжній, озброєний слов'янський з'їзд під командою Віндішгреца менш ніж за двадцять чотири години вигнав з міста засновників уявної слов'янської гегемонії і розкидав їх на всі сторони.

Чеські, моравські, далматинські депутати і частина польських депутатів (аристократія) австрійського Установчого рейхстагу вели в ньому систематичну війну проти німецького елементу. Німці й частина поляків (дворянство, що розорилося) були у цьому рейхстазі головною опорою революційного прогресу. Більшість слов'янських депутатів, що була в опозиції до них, не задовольнялася цим відкритим проявом реакційних тенденцій усього їх руху в цілому; ці депутати опустилися до того, що стали інтригувати і вдаватися до таємної змови з тим самим австрійським урядом, який розігнав їхні збори у Празі. І вони дістали по заслузі за свою ганебну поведінку. Після того як слов'янські депутати подали урядові підтримку під час жовтневого повстання 1848 р., яке, зрештою, їм же забезпечило більшість в Установчому рейхстазі, цей — тепер уже майже виключно слов'янський — рейхстаг був, як і празький з'їзд, розігнаний австрійськими солдатами, і панславістам пригрозили тюрмою, якщо вони знову надумають поворухнутися. І вони добилися тільки того, що слов'янську національність тепер скрізь підточує австрійська централізація — результат, яким вони зобов'язані своєму власному фанатизмові й засліпленню.

Якби кордони Угорщини і Німеччини лишали місце для якихось сумнівів, то й тут неодмінно розгорілася б сварка. Але, на щастя, для цього не було приводів, і обидві нації, інтереси яких були тісно пов'язані, боролися проти одних і тих же ворогів — проти австрійського уряду і панславістського фанатизму. Добра згода не порушувалася тут ні на мить. Але в результаті італійської революції, принаймні, частина Німеччини була втягнута в міжусобну війну, і тут слід констатувати — на доказ того, наскільки меттерніхівській системі вдалося загальмувати розвиток суспільної свідомості,— що ті самі люди, які протягом перших шести місяців 1848 р. билися на барикадах у Відні, йшли з піднесенням в армію, що воювала проти італійських патріотів. Проте ця прикра помилка тривала недовго.

Нарешті, велася ще війна з Данією за Шлезвіг і Гольштейн. Ці області, безперечно німецькі за національністю, мовою і симпатіями населення, необхідні для Німеччини також і з воєнних, морських і торговельних міркувань. Жителі цих областей протягом останніх трьох років вели наполегливу боротьбу проти датського вторгнення. На їх боці, крім того, було і право, що грунтувалося на договорах. Березнева революція привела їх до відкритого конфлікту з датчанами, і Німеччина подала їм допомогу. Але в той час як у Польщі, в Італії, у Богемії, а пізні-

ше в Угорщині, воєнні операції велися надзвичайно енергійно, у цій війні, єдино популярній, єдино хоч трохи революційній, була прийнята система непотрібних маршів і контрмаршів і було допущено навіть втручання іноземної дипломатії, що й привело всю справу, після багатьох героїчних битв, до найжалюгіднішого кінця. Під час цієї війни німецькі уряди при кожній слушній нагоді зраджували революційну армію Шлезвіг-Гольштейну і навмисне давали можливість датчанам знищувати її, коли вона бувала розсіяною або поділеною на частини. Так само поводилися із загонами німецьких волонтерів.

Але у той час як німецьке ім'я за таких обставин нічого не здобувало крім загальної ненависті, німецькі конституційні та ліберальні уряди тільки раділи, потираючи руки. Їм удалося придушити польський і чеський рухи. Скрізь вони розбудили стару національну ворожнечу, яка досі перешкоджала будь-якій згоді і спільним діям німців, поляків та італійців. Вони привчили населення до сцен громадянської війни і до репресій, які учиняли війська. Прусська армія в Польщі й австрійська у Празі знову стали впевненими у собі. І в той час як охоплену надмірним патріотичним завзяттям («die patriotische Überkraft» — за висловом Гейне *) революційну, але короткозору молодь спровадили у Шлезвіг і Ломбардію, щоб приректи її там на загибель під картеччю ворога,— в цей самий час регулярним арміям, справжньому знаряддю як Австрії, так і Пруссії, дали можливість перемогами над чужоземцями повернути собі прихильність публіки. Але повторюємо: тільки-но ці армії, які ліберали посилили, щоб використати їх як знаряддя проти більш радикальної партії, відновили до певної міри віру в свої сили і дисципліну, як вони обернули зброю проти самих лібералів і повернули владу представникам старої системи. Коли Радецький у своєму таборі біля річки Адідже одержав перші накази «відповідальних міністрів» з Відня, він вигукнув: «Хто ці міністри? Це не австрійський уряд! Австрія тепер існує тільки в моєму таборі; я і моя армія — ось Австрія; коли ми розіб'ємо італійців, ми відвоюємо імперію імператорові **!» І старий Радецький мав рацію. Але безмозкі «відповідальні» міністри у Відні не звернули на нього уваги.

Лондон, лютий 1852 р.

---

* Гейне. «На прибуття нічного сторожа в Париж» (з циклу «Сучасні вірші»). *Ред.*
** — Фердінанду I. *Ред.*

X

ПАРИЗЬКЕ ПОВСТАННЯ. ФРАНКФУРТСЬКІ ЗБОРИ

Уже на початку квітня 1848 р. революційний потік на всьому континенті Європи був зупинений за допомогою союзу з переможеними, негайно ж укладеного тими класами суспільства, які здобули вигоду з перших перемог. У Франції дрібна буржуазія і республіканська фракція буржуазії об'єдналися з монархічною буржуазією проти пролетаріату. В Німеччині й Італії буржуазія, що перемогла, ревно домагалася підтримки феодального дворянства, державної бюрократії та армії проти народних мас і дрібних буржуа. Дуже скоро об'єднані консервативні й контрреволюційні партії знову дістали перевагу. В Англії несвоєчасна і погано підготовлена народна демонстрація (10 квітня) закінчилася повною і рішучою поразкою партії руху [355]. У Франції два таких виступи (16 квітня [154] і 15 травня [150]) теж закінчилися невдачею. В Італії король-бомба * 15 травня одним ударом відновив свою владу [356]. В Німеччині різні нові буржуазні уряди та їх установчі збори зміцнили своє становище, і хоч багатий на події день 15 травня у Відні закінчився перемогою народу, все-таки ця подія мала тільки другорядне значення і може вважатися останнім успішним спалахом народної енергії. В Угорщині рух, здавалося, входив у спокійне русло бездоганно дотримуваної законності, а польський рух, як ми вже згадували в одній з попередніх статей, ще в зародку був придушений прусськими багнетами. Однак усе це далеко ще не визначало того, як повернуться кінець кінцем справи, і кожна п'ядь землі, яку втрачали революційні партії в різних країнах, лише спонукала їх тісніше згуртовувати свої ряди для рішучих дій.

Ці рішучі дії наближалися. Вони могли відбутися в самій тільки Франції: дійсно, поки Англія не брала участі в революційній боротьбі, а Німеччина лишалася роздробленою, Франція завдяки своїй національній самостійності, цивілізації і централізації була єдиною країною, яка могла дати навколишнім країнам поштовх до могутніх потрясінь. Тому, коли 23 червня 1848 р. [92] в Парижі почалася кривава боротьба і кожне нове повідомлення, передане телеграфом або поштою, все ясніше розкривало перед очима Європи той факт, що цю боротьбу ведуть між собою маса робітників, з одного боку, і всі інші класи паризького населення, підтримувані армією,— з другого; коли бої затяглися на кілька днів — з запеклістю, нечуваною в історії сучасних громадянських воєн, але без помітних успіхів для того чи іншого табору,—

* — Фердінанд II. *Ред.*

тоді кожному стало ясно, що це і є велика, вирішальна битва, яка в разі перемоги повстання захлесне весь континент новою хвилею революцій, а в разі поразки призведе, щонайменше, до тимчасового відновлення контрреволюційного режиму.

Паризькі пролетарі були розбиті, знекровлені, роздавлені настільки, що вони і тепер ще не оправилися від удару. І негайно в усій Європі нові й старі консерватори та контрреволюціонери підвели голову з таким нахабством, яке свідчило, наскільки добре вони збагнули значення того, що сталося. Пресу скрізь почали переслідувати, право зборів і спілок було обмежено; кожну незначну подію в будь-якому невеличкому провінційному містечку почали використовувати як привід для того, щоб роззброїти народ, оголосити стан облоги і навчити війська тих нових маневрів і прийомів, яких навчив їх Кавеньяк. І, крім того, вперше з часів Лютого було доведено, що непереможність народного повстання у великому місті є помилкою; честь армії була відновлена; війська, які досі завжди зазнавали поразки у хоч трохи значних вуличних боях, знову здобули впевненість у тому, що їм під силу й така боротьба.

З часу цієї поразки паризьких робітників беруть свій початок і перші реальні кроки і певні плани старої феодально-бюрократичної партії Німеччини, спрямовані на те, щоб позбутися навіть своєї тимчасової союзниці — буржуазії, і відновити становище, що існувало в Німеччині до березневих подій. Армія знову стала вирішальною силою в державі і армія належала не буржуазії, а саме цій партії. Навіть у Пруссії, де перед 1848 р. серед частини нижчих офіцерів спостерігалися сильні симпатії до конституційного режиму, безладдя, внесене в армію революцією, знову зробило цих схильних до роздумів молодих людей вірними своєму службовому обов'язкові. Досить було простим солдатам допустити певну вільність у відношенні до офіцерів, як для офіцерів відразу стала більш ніж очевидною необхідність дисципліни і беззаперечної покори. Переможені дворяни і бюрократи почали тепер розуміти, що треба робити. Слід було тільки постійно втягувати у дрібні конфлікти з народом армію, згуртованішу, ніж будь-коли, захоплену перемогами, які вона здобула, придушуючи дрібні повстання, а також під час воєнних дій за кордоном, армію, що жадала тих же великих лаврів, які тільки що здобула собі французька солдатня,— і ця сама армія у вирішальну хвилину одним сильним ударом могла б знищити революціонерів і покласти край зарозумілості буржуазних парламентаріїв. Слушний момент для такого рішучого удару настав дуже скоро.

Ми не беремо до уваги часом цікаві, але в більшості випадків сумні парламентські дебати і місцеві конфлікти, якими були зайняті протягом літа різні партії в Німеччині. Досить сказати, що більшість захисників буржуазних інтересів, незважаючи на

численні парламентські перемоги, з яких жодна не привела до якогось практичного результату, загалом відчували, що їхнє становище між крайніми партіями стає з кожним днем усе більш нестійким; тому вони були змушені сьогодні добиватися союзу з реакціонерами, а завтра запобігати перед більш демократичними партіями у погоні за їх прихильністю. Ці постійні вагання остаточно принизили їх в очах громадської думки, і, відповідно до дальшого ходу справ, те презирство, яке вони накликали па себе, виявилося в даний момент на руку головним чином бюрократам і феодалам.

На початок осені стосунки між різними партіями до краю загострилися і стали настільки критичними, що рішучий бій став неминучим. Перша сутичка у цій війні демократичних і революційних мас проти армії відбулася у Франкфурті. І хоч сутичка ця й була другорядною, але війська вперше здобули тут хоч трохи помітну перевагу над повстанням, і це справило величезний моральний вплив. Пруссія з цілком зрозумілих причин дозволила ілюзорному урядові, утвореному франкфуртськими Національними зборами, укласти таке перемир'я з Данією, яке не тільки віддало шлезвігських німців на розправу датчанам, а й стало повним запереченням більш-менш революційних принципів, що лежали, згідно із загальним переконанням, в основі датської війни [357]. Франкфуртські збори відхилили це перемир'я більшістю у два чи три голоси. Після цього голосування відбулася комедія міністерської кризи, однак через три дні після цього Збори переглянули своє рішення і змушені були фактично скасувати його і визнати перемир'я. Цей ганебний вчинок викликав обурення серед народу. Були споруджені барикади, але у Франкфурт було вже стягнуто досить військ, і після шестигодинного бою повстання було придушене. Такі ж, хоч і менш значні заворушення у зв'язку з цією подією відбулися і в інших частинах Німеччини (в Бадені, Кельні), але всі вони так само були придушені.

Ця попередня сутичка принесла контрреволюційній партії одну величезну вигоду, яка полягала в тому, що єдиний уряд, який — принаймні так здавалося — вийшов цілком з народних виборів, а саме імперський уряд у Франкфурті, так само як і франкфуртські Національні збори, втратили в очах народу всякий авторитет. Цей уряд і ці Збори змушені були вдатися до солдатських багнетів проти народу, що виявляв свою волю. Вони були скомпрометовані, і хоч як мало прав на повагу заслужили вони досі, це відречення від свого походження, ця залежність від ворожих народові урядів та їх військ перетворили віднині імперського регента і його міністрів і депутатів у цілковиті нулі. Ми скоро побачимо, з яким презирством зустрічали потім — спочатку Австрія, за нею Пруссія, а потім також і малі держави —

всяке розпорядження, всяке прохання і всяку депутацію, що виходили від цього зборища безсилих фантазерів.

Ми підходимо тепер до того могутнього відгуку, який викликала в Німеччині французька червнева битва, до події, яка для Німеччини мала таке ж вирішальне значення, як для Франції пролетарська боротьба в Парижі. Ми маємо на увазі повстання, а за ним і штурм Відня у жовтні 1848 року. Проте значення цієї боротьби таке велике, а з другого боку, пояснення різних обставин, які більш безпосередньо вплинули на її результат, забере стільки місця в «Tribune», що ми змушені присвятити викладові цієї теми окрему статтю.

Лондон, лютий 1852 р.

XI

ВІДЕНСЬКЕ ПОВСТАННЯ

Ми підходимо тепер до тієї вирішальної події, яка в Німеччині стала революційною паралеллю червневому повстанню в Парижі і яка одним ударом схилила терези на бік контрреволюційної партії: до віденського повстання у жовтні 1848 року.

Ми бачили, яка була позиція різних класів Відня після перемоги 13 березня. Ми бачили також, як рух у німецькій Австрії переплівся з подіями в ненімецьких провінціях Австрії і гальмувався ними. Отже, тепер нам лишається тільки дати короткий огляд причин, що привели до останнього і найгрізнішого повстання в німецькій Австрії.

Вище дворянство і фінансова буржуазія, що були головною неофіційною опорою меттерніхівського режиму, змогли навіть і після березневих подій зберегти вирішальний вплив на уряд, використовуючи при цьому не тільки двір, армію і бюрократію, а ще більшою мірою страх перед «анархією», який швидко поширювався серед буржуазії. Вони дуже скоро насмілилися пустити кілька пробних куль у вигляді закону про пресу, розпливчастої аристократичної конституції та виборчого закону, в основі якого лежав старовинний поділ на «стани» [358]. Так зване конституційне міністерство, що складалося з боягузливих і нездатних напівліберальних бюрократів, 14 травня відважилося навіть на прямий напад на революційні організації мас, розпустивши Центральний комітет, утворений з делегатів від національної гвардії і Академічного легіону [344],— організацію, яка була спеціально створена для того, щоб контролювати уряд і в разі необхідності піднімати проти нього народні сили. Але цей акт лише викликав повстання 15 травня, яке змусило уряд визнати Комітет, скасувати конституцію і виборчий закон і передати повноваження на

вироблення нового основного закону Установчому рейхстагові, що мав бути обраний на основі загального виборчого права. Все це було підтверджено імператорською прокламацією, виданою наступного дня. Але реакційній партії, у якої були свої представники в міністерстві, скоро вдалося спонукати своїх «ліберальних» колег до нового посягання на завоювання народу. Академічний легіон був оплотом партії руху, центром постійної агітації і саме тому він став ненависним для поміркованіших віденських бюргерів. 26 травня міністерським наказом він був розпущений. Удар, можливо, увінчався б успіхом, якби виконання наказу було доручено тільки частині національної гвардії, але уряд, який не довіряв і цій гвардії, пустив у діло війська, і національна гвардія відразу ж круто повернула, з'єдналася з Академічним легіоном і таким чином розладнала план міністерства.

Тим часом імператор * ще 16 травня разом із своїм двором покинув Відень і втік до Інсбрука. Тут в оточенні фанатичних тірольців, вірнопідданські почуття яких прокинулися з новою силою під впливом небезпеки вторгнення в їхню країну сардінсько-ломбардської армії, спираючись на армію Радецького, що перебувала поблизу — на відстані гарматного пострілу від Інсбрука,— контрреволюційна партія знайшла собі пристановище, звідки вона, звільнена від усякого контролю і нагляду, від усякої небезпеки, могла збирати свої розпорошені сили, плести і розкидати по всій країні сітку інтриг. Були відновлені зносини з Радецьким, Єлачичем і Віндішгрецом, а також з надійними людьми з адміністративної ієрархії різних провінцій, були пущені в хід інтриги з вождями слов'ян; таким чином у розпорядженні контрреволюційної камарильї були реальні сили, тоді як безпорадним міністрам у Відні було надано можливість розтрачувати свою короткочасну й незначну популярність у постійних сутичках з революційними масами і в майбутніх дебатах Установчого рейхстагу. Отже, політика, яка полягала в тому, щоб на якийсь час залишити рух у столиці на самоплив, політика, яка в централізованій і однорідній країні, подібній до Франції, зробила б партію руху всемогутньою,— тут, в Австрії, в різношерстому політичному конгломераті, стала одним з найпевніших засобів для реорганізації реакційних сил.

У Відні буржуазія, переконана в тому, що після трьох поразок двору, які сталися одна за одною, і при наявності Установчого рейхстагу, що існував на основі загального виборчого права, їй уже нічого побоюватися такого противника, як придворна партія, дедалі більше піддавалася тій втомі й апатії і тому вічному прагненню до порядку і спокою, які завжди охоплюють цей клас після сильних потрясінь і викликаної ними дезорганізації діло-

* — Фердінанд I. *Ред.*

вого життя. Промисловість австрійської столиці обмежується майже виключно виробництвом предметів розкоші, попит на які з моменту революції і після втечі двору, звичайно, різко скоротився. Заклики до відновлення впорядкованої системи правління і до повернення двору — і те і друге, як сподівалися, повинно було знову принести торговельне процвітання — стали тепер серед буржуазії загальними. Відкриття Установчого рейхстагу в липні захоплено вітали як кінець революційної ери. Так само вітали й повернення двору, який після перемог Радецького в Італії і приходу до влади реакційного міністерства Добльгоффа відчув себе досить сильним, щоб не боятися натиску народу, і разом з тим вважав свою присутність у Відні необхідною для того, щоб довести до кінця інтриги, розпочаті із слов'янською більшістю рейхстагу. В той час як Установчий рейхстаг обговорював закони про звільнення селянства від феодальних оков і від примусової праці на дворян, двір успішно провів спритний маневр. Імператорові запропонували провести 19 серпня огляд національної гвардії: члени імператорської фамілії, придворні, генерали змагалися один з одним у лестощах на адресу озброєних бюргерів, які й так уже були в захваті від гордого усвідомлення того, що їх публічно визнають однією з вирішальних сил у державі. Негайно після цього з'явився підписаний паном Шварцером, єдиним популярним міністром у кабінеті, наказ, який позбавляв безробітних державної допомоги, що доти їм видавалася. Хитрощі вдалися. Робітники влаштували демонстрацію; буржуазна національна гвардія висловилася за наказ свого міністра; національні гвардійці напали на «анархістів»; як тигри, накинулися вони 23 серпня на беззбройних робітників, які не вчинили опору, і багатьох з них перебили. Так було зламано єдність і могутність революційних бойових сил. Класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом у Відні теж дійшла, таким чином, до кривавої сутички, і контрреволюційна камарилья уже бачила наближення того дня, коли вона зможе завдати рішучого удару.

Угорські справи [359] дуже скоро дали привід відкрито проголосити ті принципи, якими контрреволюційна камарилья збиралася керуватися у своїх діях. Опублікований 5 жовтня в офіційній «Wiener Zeitung» імператорський указ, під яким не було підпису жодного угорського відповідального міністра, оголошував про розпуск угорського сейму і призначення цивільним і військовим губернатором Угорщини хорватського бана Єлачича, вождя південнослов'янської реакції, людини, яка вела відкриту війну з законними властями Угорщини. В той же час війська, що стояли у Відні, дістали наказ виступити в похід і приєднатися до армії, що мала стати опорою влади Єлачича. Але це означало зробити надто явним весь чорний замір; кожний житель Відня відчув, що війна проти Угорщини рівнозначна війні проти

принципу конституційного правління. Цей принцип був зневажений у даному указі вже тим, що імператор спробував надати своїм розпорядженням, не скріпленим підписом відповідального міністра, силу закону. 6 жовтня народ, Академічний легіон і національна гвардія Відня підняли масове повстання і вчинили опір відправленню військ. Деякі гренадери перейшли на бік народу; відбулася коротка сутичка між бойовими силами народу і військами; військовий міністр Латур був убитий народом, і надвечір народ став переможцем. Тим часом бан Єлачич, розбитий Перцелем під Штульвейсенбургом *, утік на німецько-австрійську територію поблизу Відня [360]. Віденський гарнізон, що повинен був вийти йому на допомогу, замість цього виявив у відношенні до нього відверту ворожість і приготувався до оборони; імператор і двір знову втекли, на цей раз в Ольмюц **, на напівслов'янську територію.

Але в Ольмюці двір перебував у зовсім інших умовах, ніж це було в Інсбруку. Тепер він мав змогу вже безпосередньо почати похід проти революції. Він був оточений слов'янськими депутатами Установчого рейхстагу, які юрбами сходилися в Ольмюц, і слов'янськими ентузіастами з усіх частин монархії. Воєнний похід, як їм здавалося, повинен був перетворитися у війну за відродження слов'янства і у винищувальну війну проти обох чужинців, що вторглися в країну, яку вони вважали слов'янською,— проти німців і мадярів. Віндішгрец, завойовник Праги, а тепер командуючий армією, зосередженою навколо Відня, відразу став слов'янським національним героєм. Його армія з великою швидкістю концентрувала свої сили, що прибували звідусіль. З Богемії, Моравії, Штірії, Верхньої Австрії та Італії полки за полками йшли в напрямі Відня, щоб з'єднатися з військами Єлачича і з колишнім гарнізоном Відня. Таким чином, на кінець жовтня зібралося понад 60 тисяч чоловік, які незабаром почали з усіх боків оточувати столицю імперії, поки, нарешті, на 30 жовтня вони не просунулися настільки, що можна було відважитись на вирішальний штурм.

Тим часом у Відні панували розгубленість і замішання. Буржуазію, як тільки була здобута перемога, знову охопило старе недовір'я до «анархічного» робітничого класу. Робітники, добре пам'ятаючи, як шість тижнів тому повелися з ними озброєні буржуа, пам'ятаючи про непостійну, сповнену хитань політику буржуазії в цілому, не хотіли довірити їй оборону міста і зажадали собі зброї і створення своєї власної військової організації. Академічний легіон, охоплений жадобою боротьби проти імператорського деспотизму, був абсолютно нездатний зрозуміти справжню причину взаємного відчуження обох класів, та й взагалі не

---

* Угорська назва: Секешфехервар. *Ред.*

** Чеська назва: Оломоуц. *Ред.*

міг зрозуміти тих вимог, які диктувалися становищем, що створилося. Плутанина панувала і в головах народу і в керівних колах. Рештки рейхстагу: німецькі депутати й кілька слов'ян,— які, за винятком небагатьох революційних польських депутатів, займалися шпигунством на користь своїх ольмюцьких друзів,— почали засідати безперервно. Але замість енергійних дій вони витрачали весь свій час на пусті дебати у питанні про те, чи можна дати відсіч імператорській армії, не виходячи за межі конституційної законності. Правда, Комітет безпеки, створений з представників майже всіх демократичних організацій Відня, був готовий вчинити опір, але керівну роль у ньому відігравала більшість, що складалася з бюргерів, дрібних ремісників і торговців, які ніколи не допустили б його до рішучих, енергійних дій. Комітет Академічного легіону приймав героїчні резолюції, але аж ніяк не був здатний до ролі керівника. Робітники, оточені недовір'ям, беззбройні, неорганізовані, що ледве вибивалися з того духовного рабства, в якому їх тримав старий режим, ледве пробудилися для того, щоб ще не усвідомити, а тільки інстинктом відчути своє суспільне становище і доцільну для них політику, могли виявляти себе тільки в гучних демонстраціях; не можна було чекати, щоб вони могли справитися з труднощами моменту. Але, як і всюди у Німеччині під час революції, вони були готові битися до кінця, як тільки дістали зброю.

Таке було становище у Відні. Поза Віднем — реорганізована австрійська армія, підбадьорена перемогами Радецького в Італії, 60—70 тисяч чоловік, добре озброєних і добре організованих і, хоч які недоліки були у їхнього командування, все-таки вони мали командирів. Усередині Відня — хаос, класові суперечності, дезорганізація: національна гвардія, частина якої вирішила взагалі не битися, інша частина виявляла нерішучість, і тільки невелика жменька готова була діяти; пролетарська маса, сильна своєю чисельністю, але позбавлена вождів, яка не мала ніякої політичної підготовки, однаково схильна як до паніки, так і до майже безпричинних вибухів люті, жертва усякої брехливої чутки, маса, що рвалася в бій, але беззбройна, принаймні на початку, і лише погано озброєна і абияк організована, коли її, нарешті, повели битися; безпорадний рейхстаг, який усе ще провадив диспути про теоретичні тонкощі, коли дах над його головою був уже майже охоплений полум'ям; керівний Комітет — без запалу, без енергії. Все змінилося з часу березневих і травневих днів, коли в таборі контрреволюції панував суцільний хаос, а єдиною існуючою організованою силою тоді була та, яку створила революція. Навряд чи ще лишалося місце сумнівам, яким буде результат боротьби, а якщо й були сумніви, то їх усунули події 30 і 31 жовтня і 1 листопада.

Лондон, березень 1852 р.

XII

ШТУРМ ВІДНЯ. ЗРАДА, ВЧИНЕНА У ВІДНОШЕННІ ДО ВІДНЯ

Коли, нарешті, армія Віндішгреца, сконцентрувавшись, почала наступ на Відень, сили, які могли бути виставлені для оборони, виявилися зовсім недостатніми для цієї мети. Тільки деяку частину національної гвардії можна було послати в окопи. Правда, кінець кінцем була спішно організована пролетарська гвардія, але оскільки спроба використати таким чином цю найчисленнішу, хоробру і енергійну частину населення була зроблена занадто пізно, то вона не могла достатньою мірою освоїтися з використанням зброї і з першими початками дисципліни, щоб вчинити успішний опір. Таким чином, Академічний легіон у кількості 3—4 тисяч чоловік, добре навчений і до певної міри дисциплінований, хоробрий і сповнений ентузіазму, був з воєнної точки зору єдиною військовою частиною, здатною успішно виконувати свою роль. Але щó значив він разом з невеликою надійною частиною національної гвардії і безладною масою озброєних пролетарів, щó значив він у порівнянні із значно численнішими регулярними військами Віндішгреца, не кажучи вже про розбійницькі орди Єлачича, які внаслідок самих своїх життєвих навичок були надзвичайно корисні для таких воєнних дій, коли доводилося брати будинок за будинком, провулок за провулком? І що інше, крім кількох старих, уже непридатних гармат без справних лафетів і хорошої прислуги, могли протиставити повстанці численній і чудово оснащеній усім необхідним артилерії, якій Віндішгрец дав таке безцеремонне застосування?

Чим ближче насувалася небезпека, тим більше зростало замішання у Відні. Рейхстаг до останнього моменту не наважувався покликати на допомогу угорську армію Перцеля, що стояла за кілька миль від столиці. Комітет * приймав суперечливі рішення, відповідно до припливу або, навпаки, спаду енергії, яких він, так само як і озброєні народні маси, зазнавав у міру того, як посилювався чи послаблювався потік суперечливих чуток. Усі погоджувалися тільки в одному пункті — повазі до власності,— повазі, яка доходила до таких розмірів, що за даних обставин це мало майже комічний вигляд. Для остаточного вироблення плану оборони зроблено було дуже мало. Бем, єдина людина, яка могла б урятувати Відень, якщо його в той час хто-небудь взагалі міг урятувати, майже нікому не відомий іноземець, слов'янин за походженням, під тягарем загального недовір'я відмовився від цього завдання. Якби він наполягав на своєму, його могли б лінчу-

* Комітет безпеки. *Ред.*

вати як зрадника. Командуючий силами повстанців Мессенхаузер, що мав більші дані як письменник-романіст, ніж як офіцер навіть нижчого рангу, зовсім був непридатний для своєї ролі. І все-таки народна партія після восьми місяців революційної боротьби не висунула із свого середовища і не залучила з боку більш здібного воєначальника, ніж він. За таких обставин почався бій. Віденці, якщо взяти до уваги їх абсолютно недостатні засоби оборони і повну відсутність військової підготовки й організації, вчинили найвищою мірою героїчний опір. У багатьох місцях наказ, даний Бемом, коли він був командуючим: «захищати позицію до останньої людини», був виконаний буквально. Проте сила перемогла. Імператорська артилерія змітала одну за одною барикади на довгих і широких вулицях, головних артеріях передмість, і уже надвечір другого дня битви хорвати оволоділи рядом будинків, розташованих навпроти валу Старого міста. Слаба й безладна атака угорської армії закінчилася повною невдачею. Ще не закінчився строк перемир'я, під час якого деякі частини, що перебували в Старому місті, здалися, інші вагалися і ширили сум'яття, а рештки Академічного легіону готували нові укріплення, як вторглися імператорські війська і, користуючись загальним замішанням, узяли приступом Старе місто.

Найближчі наслідки цієї перемоги: звірства і страти на підставі законів воєнного часу, нечувані жорстокості й мерзоти, вчинені слов'янськими ордами, нацькованими на Відень,— усе це надто відоме і тому не потребує тут докладного опису. Подальші наслідки — зовсім новий напрям, якого набрали німецькі справи в результаті поразки віденської революції,— будуть висвітлені нижче. Лишається розглянути ще два пункти, пов'язані із штурмом Відня. У населення цього міста було два союзники — угорці й німецький народ. Де були вони у цей час випробувань?

Ми бачили, що віденці з усією великодушністю народу, що тільки-но визволився, піднялися за справу, яка, хоч, зрештою, і була їх власною справою, але насамперед і головним чином була справою угорців. Вони вважали за краще прийняти на себе перший і найсильніший натиск австрійських військ, ніж дати можливість їм рушити проти Угорщини. І в той час як вони з таким благородством виступили, щоб підтримати своїх союзників, угорці, успішно діючи проти Єлачича, відігнали його до Відня і своєю перемогою посилили війська, призначені для нападу на це місто. За таких обставин безсумнівним обов'язком Угорщини було без зволікання і з усіма наявними силами подати допомогу не рейхстагові, що засідав у Відні, не Комітетові безпеки і не якому-небудь іншому віденському офіційному органові, а *віденській революції*. І якби навіть Угорщина забула, що Відень дав перший бій за Угорщину, то в інтересах своєї власної безпеки

вона не повинна була забувати, що Відень був єдиним форпостом угорської незалежності і що після падіння Відня ніщо вже не могло б стримати наступу імператорських військ на Угорщину. Ми тепер дуже добре знаємо все, що угорці могли навести і наводили на виправдання своєї бездіяльності під час блокади й штурму Відня: незадовільний стан їх власних бойових сил, відмова рейхстагу і всіх інших офіційних органів, що знаходилися у Відні, закликати їх на допомогу, необхідність лишатися на грунті конституції і уникати ускладнень з німецькою центральною владою. Щодо незадовільного стану угорської армії, то справа така: у перші дні після революції у Відні і прибуття Єлачича можна було цілком обійтися і без регулярних військ, тому що австрійська регулярна армія далеко ще не була сконцентрована; рішучого і неухильного розвитку успіху після першої перемоги над Єлачичем, навіть силами одного тільки народного ополчення, яке билося під Штульвейсенбургом, було б цілком досить, щоб установити зв'язок з віденцями і відкласти на шість місяців усяку концентрацію австрійських військ. У війні, і особливо у революційній війні, швидкість дій, поки не досягнуто якого-небудь вирішального успіху, є основним правилом; ми не вагаючись заявляємо, на підставі *суто воєнних міркувань,* що Перцель не повинен був спинятися аж до з'єднання з віденцями. Звичайно, це було зв'язане з певним риском, але хто і коли вигравав будь-який бій, нічим не ризикуючи при цьому? І хіба віденське населення — чотириста тисяч чоловік — нічим не ризикувало, викликаючи на себе бойові сили, призначені для підкорення дванадцяти мільйонів угорців? Воєнна помилка, яка полягала в тому, що угорці займали вичікувальну позицію, поки не відбулося з'єднання австрійських сил, а потім почали під Швехатом нерішучу демонстрацію, що закінчилася, як і слід було чекати, безславною поразкою,— ця воєнна помилка безперечно містила у собі більше риску, ніж сміливий наступ на Відень проти потріпаних банд Єлачича [361].

Але, говорять, такий наступ угорців, поки він не дістав схвалення від якого-небудь офіційного органу, був би посяганням на німецьку територію і призвів би до ускладнення з центральною владою у Франкфурті, і, насамперед, ознаменував би відречення угорців від легальної і конституційної політики, яка становила нібито силу їх руху. Але ж офіційні органи у Відні були не більше як нулі! І хіба рейхстаг або які-небудь демократичні комітети піднялися на захист Угорщини? Хіба не самий тільки народ Відня узявся за зброю, щоб дати перший бій за незалежність Угорщини? Йшлося не про необхідність підтримати той чи інший офіційний орган у Відні: усі ці органи могли бути і дуже скоро були б повалені в ході розвитку революції — ні, йшлося виключно про піднесення самої революції, про безперерв-

ний розвиток народного руху, який тільки й міг захистити Угорщину від вторгнення. Питання про те, яких форм міг би набрати цей революційний рух у майбутньому, стосувалося самих віденців, а не угорців, поки Відень і взагалі німецька Австрія лишалися союзниками угорців проти спільного ворога. Але постає питання: в цьому упертому бажанні угорського уряду добитися якоїсь квазілегальної санкції чи не слід убачати перший ясний симптом тієї претензії на досить сумнівну законність, яка, правда, не врятувала Угорщину, але зате в пізніші часи, принаймні, справляла таке добре враження на англійську буржуазну публіку?

Абсолютно непереконливе, далі, посилання на можливий конфлікт з німецькою центральною владою у Франкфурті. Франкфуртські володарі були фактично повалені перемогою контрреволюції у Відні, але так само вони були б повалені і в тому разі, якби революція знайшла там необхідну підтримку для того, щоб завдати поразки своїм ворогам. Нарешті, той незрівнянний аргумент, що Угорщина не повинна була залишати законного і конституційного грунту, звичайно, може дуже імпонувати британським фритредерам [200], але історія ніколи не визнає його задовільним. Уявімо собі, що 13 березня і 6 жовтня віденці стали б дотримуватися «законних і конституційних» засобів. Яка була б доля такого «законного і конституційного» руху, який був би результат усіх тих славних битв, що вперше привернули увагу цивілізованого світу до Угорщини? Той самий законний і конституційний грунт, на якому угорці, за їх твердженням, незмінно стояли в 1848 і 1849 рр., був завойований для них якраз найвищою мірою незаконним і неконституційним повстанням віденського населення 13 березня. У наше завдання не входить розглядати тут історію угорської революції, але нам здається доречним відзначити, що зовсім недоцільно застосовувати лише законні засоби опору проти такого ворога, який насміхається над такою педантичністю, і що якби не було цієї повсякчасної претензії на законність, якою скористався Гергей, обернувши її проти угорського ж уряду, була б неможливою покірливість армії Гергея своєму генералові і ганебна катастрофа під Вілагошем [362]. І коли наприкінці жовтня 1848 р. угорці, щоб урятувати свою честь, перейшли, нарешті, через Лейту, хіба це не було такою ж мірою незаконно, як і негайний і енергійний напад?

Відомо, що ми не маємо ніяких неприязних почуттів до Угорщини. Ми виступали на її захист під час боротьби; ми з повним правом можемо сказати, що наша газета, «Neue Rheinische Zeitung» [113], більше, ніж будь-яка інша, сприяла тому, щоб справа угорців стала популярною в Німеччині; вона роз'яснювала характер боротьби між мадярами і слов'янами і відгукнулася на угорську війну серією статей, на долю яких випала та честь, що їх плагі-

ювали майже в усякій пізнішій книзі, написаній на цю тему, не виключаючи й праць самих угорців та «очевидців». Ми й тепер вбачаємо в Угорщині природну і необхідну союзницю Німеччини при будь-якому майбутньому потрясінні на континенті Європи. Але ми були досить суворі у відношенні до наших власних співвітчизників і тому маємо право вільно висловити свою думку і про наших сусідів. Крім того, реєструючи тут факти з безсторонністю історика, ми повинні сказати, що в цьому окремому випадку великодушна відвага віденського населення була не тільки незрівнянно благороднішою, а й набагато далекогляднішою, ніж боязка обачливість угорського уряду. І, далі, нам, як німцям, хай буде дозволено заявити, що ми не проміняли б на всі ефектні перемоги і славні битви угорської кампанії стихійно виниклого, ізольованого повстання і героїчного опору наших співвітчизників — віденців, які дали Угорщині час для того, щоб організувати армію, яка могла звершити такі великі діла.

Другим союзником Відня був німецький народ. Але він повсюди був утягнутий в ту ж боротьбу, що й віденці. Франкфурт, Баден, Кельн тільки що зазнали поразки і були обеззброєні. У Берліні і Бреславлі * народ і війська були один з одним на ножах, і з дня на день доводилося чекати відкритої сутички. Таке ж становище було і в кожному місцевому центрі руху. Скрізь лишалися відкритими питання, які можна було розв'язати тільки силою зброї. І саме тут уперше з усією гостротою далися взнаки згубні наслідки збереження старої роздробленості й децентралізації Німеччини. Різноманітні питання у кожній державі, у кожній провінції, у кожному місті по суті були одні й ті самі; але скрізь вони виступали у різних формах, за різних обставин і в різних місцях досягали різних ступенів зрілості. Тому, хоч скрізь відчували вирішальне значення подій у Відні, однак ніде не було можливості завдати серйозного удару з якоюсь надією на те, що це допоможе віденцям, або вчинити диверсію на їх користь. Отже, ніхто не міг допомогти, крім парламенту і центральної влади у Франкфурті. До них зверталися з усіх боків. І що ж ті зробили?

Франкфуртський парламент і виродок, що з'явився на світ від злочинного зв'язку його із старим Союзним сеймом, так звана центральна влада, скористалися віденським рухом для того, щоб виявити свою цілковиту нікчемність. Ці ганебні Збори, як ми бачили, уже давно пожертвували своєю незайманістю і, незважаючи на свій юний вік, встигли уже посивіти, набуваючи досвіду в усіх вивертах балакучої і псевдодипломатичної проституції. Від усіх мрій та ілюзій про могутність, про відродження і єдність Німеччини, що охопили Збори в перші дні їх існування, не лишилося нічого, крім набору тріскучих тевтонських фраз, повто-

* Польська назва: Вроцлав. *Ред.*

рюваних при кожній нагоді, та твердого переконання кожного окремого депутата у важливості своєї власної персони і в легковір'ї публіки. Первісна наївність зникла; представники німецького народу стали людьми практичними, іншими словами, переконалися, що їх становище вершителів долі Німеччини буде тим надійнішим, чим менше вони будуть робити і чим більше будуть базікати. Це не означає, що вони вважали свої засідання зайвими — зовсім навпаки. Але вони відкрили, що всі справді важливі питання — заборонена сфера для них і що краще подалі триматися від цієї сфери. І ось, подібно до зборища візантійських учених Імперії часів занепаду, вони з поважним виглядом і старанністю, гідною тієї долі, яка зрештою їх спіткала, обговорювали теоретичні догми, давним-давно уже встановлені в усіх частинах цивілізованого світу, або ж практичні питання таких мікроскопічних розмірів, що вони ніколи не приводили до яких-небудь практичних результатів. Оскільки Збори були, таким чином, свого роду ланкастерською школою [363], в якій депутати займалися взаємним навчанням, і мали тому для них дуже важливе значення, то вони (депутати) були переконані, що Збори роблять більше, ніж мав право сподіватися від них німецький народ, і вважали зрадником батьківщини кожного, хто мав безсоромність вимагати від Зборів, щоб вони досягли якогось результату.

Коли вибухнуло віденське повстання, воно дало привід для маси запитів, дебатів, пропозицій і поправок, які, звичайно, ні до чого не привели. Центральна влада повинна була втрутитися. Вона відправила до Відня двох комісарів — пана Велькера, колишнього ліберала, і пана Мосле. Пригоди Дон-Кіхота і Санчо Панси являють собою справжню одіссею у порівнянні з героїчними подвигами і надзвичайними пригодами цих двох мандрівних рицарів німецької єдності. У Відень вони вирушити не зважилися. Від Віндішгреца вони дістали прочухана, недоумкуватим імператором * вони були зустрінуті з подивом, а міністр Стадіон найнахабніше обдурив їх. Їхні депеші і донесення являють собою, можливо, єдину частину франкфуртських протоколів, за якою буде збережено певне місце в німецькій літературі: це чудовий, за всіма правилами написаний сатиричний роман і вічний пам'ятник ганьби франкфуртських Національних зборів та їх уряду.

Ліве крило Національних зборів [228] теж відправило до Відня двох комісарів, пп. Фребеля і Роберта Блюма, щоб підтримати там свій авторитет. При наближенні небезпеки Блюм цілком правильно визначив, що тут відбудеться генеральний бій німецької революції і, не вагаючись, вирішив поставити на карту свою голову. Навпаки, Фребель був тієї думки, що його обов'язок —

* — Фердінандом I. *Ред.*

зберегти свою персону для виконання важливих обов'язків на посту у Франкфурті. Блюм вважався одним з найкрасномовніших ораторів Франкфуртських зборів; він безперечно користувався найбільшою популярністю. Його красномовність не задовольнила б вимог якого-небудь досвідченого парламенту, він надто полюбляв пусті декламації в дусі німецького проповідника-сектанта і його доказам не вистачало ні філософської гостроти, ні обізнаності з практичною стороною справи. Як політик він належав до «поміркованої демократії» — досить невиразного напряму, що користувався успіхом саме через брак виразності у принципах. Однак при всьому тому Роберт Блюм був справжньою плебейською натурою, хоч він і набув певного лоску, і у вирішальний момент його плебейський інстинкт і плебейська енергія брали гору над його невиразними і внаслідок цього хиткими політичними переконаннями і поглядами. У такі моменти він піднімався значно вище свого звичайного рівня.

Так, у Відні він відразу зрозумів, що доля його країни вирішиться тут, а не у псевдовишуканих дебатах у Франкфурті. Він негайно зробив вибір, відкинув усяку думку про відступ, узяв на себе командний пост у революційній армії і тримався з винятковим спокоєм і твердістю. Саме він на значний час відстрочив падіння міста і прикрив від атаки одну з його сторін тим, що спалив Таборський міст через Дунай. Усім відомо, що після взяття штурмом Відня його арештували, віддали до військового суду і розстріляли. Він помер, як герой. А Франкфуртські збори, хоч і були вражені жахом, усе-таки прийняли цю криваву образу з показним спокоєм. Вони ухвалили резолюцію, яка своєю м'якістю і дипломатичною стриманістю була скоріше наругою над могилою убитого мученика, ніж прокляттям на адресу Австрії. Та хіба можна було чекати, що ці ганебні Збори сповняться гнівом з приводу вбивства одного з їх членів, особливо одного з вождів лівої?

Лондон, березень 1852 р.

XIII

ПРУССЬКІ УСТАНОВЧІ ЗБОРИ. НАЦІОНАЛЬНІ ЗБОРИ

1 листопада впав Відень, а 9-го числа того ж місяця розпуск Установчих зборів у Берліні показав, наскільки ця подія підняла в усій Німеччині дух контрреволюційної партії і привела до її посилення.

Про події літа 1848 р. в Пруссії розповісти недовго. Установчі збори, або, точніше, «Збори, обрані з метою досягти угоди з

короною щодо конституції», і їх більшість, що складалася з представників буржуазії, давним-давно втратили всяку повагу в очах суспільства, бо від страху перед більш енергійними елементами населення ці Збори потурали всім інтригам двору. Вони підтвердили або, точніше, відновили ненависні феодальні привілеї і таким чином зрадили свободу й інтереси селянства. Вони виявилися нездатними ні виробити конституцію, ні хоч би трохи поліпшити загальне законодавство. Вони займалися майже виключно тонкими теоретичними визначеннями, пустими формальностями і питаннями конституційного етикету. Збори по суті були скоріше школою парламентської *savoir vivre* * для їх членів, ніж установою, яка могла б хоч трохи відповідати інтересам народу. Крім того, у Зборах не було більш-менш стійкої більшості і перевага майже завжди залежала від нерішучого *«центру»*, який своїми хитаннями справа наліво і vice versa ** скинув спочатку міністерство Кампгаузена, а потім міністерство Ауерсвальда — Ганземана. Але в той час як ліберали тут, як і скрізь, випускали з рук ті можливості, які їм траплялися, двір реорганізував свої сили, що складалися з дворянства і найбільш відсталої частини сільського населення, а також з армії та бюрократії. Після падіння Ганземана було утворено міністерство з бюрократів і військових, здебільшого запеклих реакціонерів, яке, однак, удавало, що готове рахуватися з вимогами парламенту. А Збори, дотримуючись зручного принципу, за яким «важливі заходи, а не люди», дозволили настільки себе обдурити, що аплодували цьому міністерству; при цьому вони, звичайно, не звертали ніякої уваги на те, як це саме міністерство майже відкрито зосереджувало й організовувало контрреволюційні сили. Нарешті, коли падіння Відня стало сигналом, король *** усунув цих міністрів і замінив їх «людьми діла» на чолі з теперішнім міністром-президентом Мантейфелем. Тоді сонні Збори раптом прокинулися перед лицем небезпеки. Вони винесли кабінетові вотум недовір'я, у відповідь на який негайно було видано указ про перенесення засідань палати з Берліна, де вона в разі конфлікту могла б розраховувати на підтримку мас, у Бранденбург, маленьке провінційне містечко, де неподільно панував уряд [364]. Збори заявили, однак, що без їх власної згоди не можна ні відкласти їхніх засідань, ні перевести їх в інше місце, ні розпустити. Тим часом у Берлін вступив генерал Врангель на чолі майже сорокатисячного війська. Збори міських властей і офіцерів національної гвардії ухвалили не чинити опору. І ось тепер, після того як Установчі збори і ліберальна буржуазія, що стояла за ними, дозволили об'єднаній реакційній партії оволодіти всіма важливими позиціями і дали вирвати

* — житейської мудрості. *Ред.*
** — навпаки. *Ред.*
*** — Фрідріх-Вільгельм IV. *Ред.*

із своїх рук майже всі засоби оборони, почалася велика комедія «пасивного і легального опору», який на думку його ініціаторів мав перетворитися у славне наслідування прикладу Гемпдена і перших дій американців під час війни за незалежність [365]. Берлін було оголошено в стані облоги, і все-таки Берлін лишився спокійним; уряд розпустив національну гвардію, і вона з величезною пунктуальністю склала свою зброю. Збори протягом двох тижнів ганяли з одного місця засідань на інше і скрізь розганяли за допомогою військ, а депутати Зборів благали громадян зберігати спокій. Нарешті, коли уряд оголосив Збори розпущеними, Збори ухвалили оголосити стягування податків незаконним [366], і члени їх розсіялися по країні, щоб організувати відмову від сплати податків. Та виявилось, що вони жорстоко помилилися у виборі засобів. Після кількох тривожних тижнів, за якими почалися суворі заходи уряду проти опозиції, всі відкинули думку про відмову від сплати податків на догоду цим померлим Зборам, яким не вистачило мужності навіть для самооборони.

Чи було на початку листопада 1848 р. надто пізно вдаватися до збройного опору, чи, навпаки, частина армії, зустрівши серйозну протидію, перейшла б на бік Зборів і таким чином вирішила б справу на їх користь,— це питання, яке, мабуть, ніколи не буде розв'язане. Але в революції, як і на війні, завжди треба сміливо зустрічати ворога віч-на-віч і нападаючий завжди виявляється у більш вигідному становищі; у революції, як і на війні, найвищою мірою необхідно у вирішальний момент усе поставити на карту, які б не були шанси. Історія не знає жодної успішної революції, яка не підтверджувала б правильності цих аксіом. У листопаді 1848 р. для прусської революції якраз настав вирішальний момент: прусські Установчі збори, які офіційно стояли на чолі всього революційного руху, не тільки не дали енергійної відсічі ворогові, а, навпаки, відступали при кожному його просуванні; ще менш здатні вони були до нападу, бо вважали за краще навіть не оборонятися. І ось коли настав вирішальний момент, коли Врангель на чолі сорока тисяч солдатів постукав у ворота Берліна, то він зовсім несподівано для себе і своїх офіцерів побачив не перегороджені барикадами вулиці і не перетворені у бійниці вікна, а відчинені ворота, і на вулицях, як єдину перешкоду рухові, мирних берлінських бюргерів, що раділи з того, як вони з ним пожартували, видавши себе із зв'язаними руками й ногами здивованим солдатам. Правда, якби Збори і народ вчинили опір, то їх могли б розбити; Берлін могли б піддати бомбардуванню, не одна сотня людей заплатила б життям, хоч цим і не відвернула б кінцевої перемоги королівської партії. Але це ще не було підставою для того, щоб негайно скласти зброю. Поразка після запеклого бою — факт не меншого революційного значення, ніж легко виграна перемога. Поразки — паризька у

червні і віденська у жовтні 1848 р.— в усякому разі зробили незрівнянно більше для революціонізування умів народу в цих двох містах, ніж лютнева і березнева перемоги. Можливо, що Установчі збори і населення Берліна зазнали б долі двох згаданих міст, але вони полягли б із славою і лишили б після себе у свідомості тих, хто лишився в живих, жадобу помсти, яка в революційні часи є одним з наймогутніших стимулів до енергійної і пристрасної діяльності. Безперечно, в усякій боротьбі той, хто піднімає рукавичку, ризикує бути переможеним, та хіба це підстава для того, щоб з самого початку оголосити себе розбитим і скоритися ярму, не видобувши меча?

У революції всякий, хто, займаючи вирішальну позицію, здає її, замість того щоб змусити ворога відважитись на приступ, завжди заслуговує того, щоб до нього ставились як до зрадника.

Той самий указ прусського короля, яким розпускалися Установчі збори, сповістив і нову конституцію, в основі якої лежав проект, складений комісією Зборів. Але ця конституція в одних пунктах розширювала повноваження корони, а в інших робила сумнівними повноваження парламенту. Згідно з цією конституцією утворювалися дві палати, які мали бути скликані незабаром для того, щоб розглянути її і затвердити.

Навряд чи варто порушувати питання про те, де ж були німецькі Національні збори під час «легальної і мирної» боротьби прусських конституціоналістів. Вони, як це було заведено у Франкфурті, займалися тим, що ухвалювали дуже лагідні резолюції, які засуджували дії прусського уряду, і виражали своє захоплення «величним видовищем пасивного, легального й одностайного опору грубій силі, який чинить весь народ». Центральний уряд послав у Берлін комісарів, які мали виступити в ролі посередників між міністерством і Зборами. Але їх спіткала та ж сама доля, що і їх попередників в Ольмюці: їх ввічливо випровадили. Ліва Національних зборів, тобто так звана радикальна партія, теж послала своїх комісарів, але вони, достатньо переконавшись у повній безпорадності Берлінських зборів і розписавшись у своїй власній не меншій безпорадності, повернулися у Франкфурт, щоб доповісти про свої успіхи і засвідчити гідну захоплення мирну поведінку берлінців. Мало того, коли пан Бассерман, один з комісарів центрального уряду, повідомив, що недавні суворі заходи прусських міністрів були вжиті не без підстави, тому що останнім часом на вулицях Берліна бродили різні особи з лютим виглядом, які завжди з'являються напередодні анархічних рухів (відтоді вони так і називаються «бассерманівськими особами»), тоді ці гідні депутати лівої і енергійні захисники революції відразу ж підвелися із своїх місць, щоб клятвено засвідчити, що нічого такого не було! Отже, за два місяці було наочно

доведене повне безсилля Франкфуртських зборів. Не можна було б придумати яскравішого доказу, що цій установі зовсім не під силу покладене на неї завдання, що вона навіть не має найменшого уявлення про те, у чому ж насправді це завдання полягає. Одного факту, що доля революції була вирішена у Відні і Берліні, що найбільш важливі і найбільш життєві питання розв'язалися у цих двох столицях так, нібито Зборів у Франкфурті зовсім і не існувало,— одного цього факту досить для підтвердження того, що ці Збори були просто дискусійним клубом, який складався із збіговиська легковірних простаків. Вони дозволили урядам використовувати себе як парламентських маріонеток, що виставляються напоказ для забави крамарів і дрібних ремісників у малих державах і малих містах, поки уряди вважали за потрібне відвертати увагу цісї публіки. До якого часу уряди вважали за потрібне це робити, ми скоро побачимо. Але заслуговує на увагу той факт, що з усіх «видатних» людей цих Зборів не знайшлося жодного, хто мав би хоч найменше уявлення про роль, яку їх примусили грати, і що навіть до сьогоднішнього дня колишні члени франкфуртського клубу зберегли у незмінному вигляді властиві тільки їм органи історичного сприймання.

Лондон, березень 1852 р.

XIV

ВІДНОВЛЕННЯ ПОРЯДКУ. РЕЙХСТАГ І ПАЛАТА

Уряди Пруссії і Австрії використали перші місяці 1849 р., щоб пожати плоди успіхів, досягнутих у жовтні і листопаді 1848 року. Після взяття Відня австрійський рейхстаг існував суто номінально в маленькому провінційному моравському містечку Кремзірі *. Там слов'янські депутати, що були разом з тими, хто їх делегував, головним знаряддям австрійського уряду, за допомогою якого він зміг вибратися із стану повної безпорадності, були своєрідно покарані за свою зраду європейської революції. Як тільки уряд відновив свою силу, він став виявляти величезне презирство до рейхстагу і його слов'янської більшості, а коли перші успіхи імператорської зброї сповістили про скоре закінчення угорської війни, уряд 4 березня розпустив рейхстаг і розігнав депутатів військовою силою [367]. Тут тільки слов'яни, побачивши, нарешті, що їх обдурили, проголосили: «Рушаймо у Франкфурт і будемо там вести далі справу опозиції, яка тут стала для нас неможливою!». Та було надто пізно, і вже той

* Чеська назва: Кромержіж. *Ред.*

факт, що у них не знайшлося іншого вибору, як або зберігати спокій, або ж приєднатися до безсилих Франкфуртських зборів, — уже самий цей факт достатньою мірою показує їх надзвичайну безпорадність.

Так закінчилися тепер і, цілком імовірно, назавжди спроби слов'ян Німеччини відновити самостійне національне існування. Розкидані уламки численних націй, національність і політична життєздатність яких давним-давно згасли і які тому протягом майже тисячі років були змушені йти за більш сильною нацією, що підкорила їх, як це було з валлійцями в Англії, басками в Іспанії, нижньобретонцями у Франції, а в новітній час — з іспанськими і французькими креолами в тих частинах Північної Америки, які недавно захоплені англо-американською расою, — ці вмираючі національності: чехи, карінтійці, далматинці і т. д., спробували скористатися загальним замішанням 1848 р. для відновлення свого політичного status quo, що існувало у 800 р. нашої ери. Історія минулого тисячоліття повинна була показати їм, що таке повернення назад неможливе; що коли вся територія на схід від Ельби і Заале дійсно була колись зайнята групою споріднених слов'янських народів, то цей факт свідчить тільки про історичну тенденцію і в той же час про фізичну й інтелектуальну здатність німецької нації до підкорення, поглинання і асиміляції своїх давніх східних сусідів; він свідчить також про те, що ця тенденція до поглинання з боку німців завжди була і все ще є одним з наймогутніших засобів, за допомогою яких цивілізація Західної Європи поширювалася на сході нашого континенту, що ця тенденція перестане діяти тільки тоді, коли процес германізації досягне границі великих, згуртованих, не роздроблених на частини націй, здатних до самостійного національного існування, як угорці і до певної міри поляки, і що, таким чином, природна і неминуча доля цих умираючих націй полягає в тому, щоб дати завершитись цьому процесові розкладу і поглинання більш сильними сусідами. Звичайно, це не дуже-то втішна перспектива для національного честолюбства панславістських мрійників, яким удалося привести в рух частину чехів і південних слов'ян. Та як можуть вони сподіватися, що історія повернеться на тисячу років назад на догоду кільком кволим людським групам, які всюди, в якій би частині зайнятої ними території вони не жили, перемішані з німцями й оточені ними, у яких майже з незапам'ятних часів для всіх потреб цивілізації немає іншої мови, крім німецької, і в яких відсутні найперші умови національного існування: значна чисельність і суцільна територія? Не дивно, що хвиля панславізму, за яким в усіх слов'янських землях Німеччини й Угорщини крилося прагнення до відновлення незалежності усіх цих численних дрібних націй, всюди зіткнулася з європейськими революційними рухами і що слов'яни, хоч вони

і претендували на роль борців за свободу, неминуче (за винятком демократичної частини поляків) опинялися на боці деспотизму і реакції. Так було в Німеччині, в Угорщині і навіть подекуди в Туреччині. Зрадники народної справи, захисники і головна опора інтриг австрійського уряду, вони в очах усіх революційних націй поставили себе у становище знедолених. І хоч маса слов'янського населення ніде не брала участі у дрібних національних чварах, затіяних вождями панславізму — вже тому, що вона була надто темна,— проте ніколи не забудеться той факт, що в Празі, наполовину німецькому місті, юрби слов'янських фанатиків у захваті підхопили і повторювали клич: «Краще російський батіг, ніж німецька свобода!». Після їх першої невдалої спроби в 1848 р. і після уроку, даного їм австрійським урядом, малоймовірно, щоб вони в майбутньому зробили при нагоді другу таку спробу. Але якби вони ще раз наважилися під аналогічними приводами вступити в союз з контрреволюційними силами, тоді обов'язок Німеччини абсолютно ясний. Жодна країна, що перебуває в стані революції і втягнута у війну з зовнішнім ворогом, не може терпіти Вандеї [368] у своєму власному серці.

Нам нічого повертатися до конституції, про яку імператор * сповістив одночасно з розпуском рейхстагу, оскільки вона фактично ніколи не вступала у дію і тепер зовсім скасована. З 4 березня 1849 р. абсолютизм в Австрії був у всіх відношеннях повністю відновлений.

У Пруссії палати зібралися в лютому, щоб розглянути і затвердити нову конституційну хартію, проголошену королем. Вони засідали майже шість тижнів, поводили себе у відношенні до уряду досить лагідно і покірливо, але виявилися ще не зовсім підготовленими до того, щоб іти так далеко, як цього хотілося б королеві і його міністрам. Тому вже при першій слушній нагоді вони були розпущені [369].

Таким чином, і Австрія і Пруссія на певний час позбулися пут парламентського контролю. Уряди зосередили тепер у своїх руках всю владу і могли застосувати її саме там, де їм було потрібно: Австрія — проти Угорщини та Італії, Пруссія — проти Німеччини. Бо Пруссія теж готувалася до походу, щоб відновити «порядок» у малих державах.

Тепер, коли у двох великих центрах руху в Німеччині, у Відні й Берліні, контрреволюція взяла гору, лишалися тільки менші держави, де результат боротьби ще не цілком визначився, хоч і там шальки терезів дедалі більше схилялися не на користь революції. Ці малі держави, як ми вже сказали, знайшли спільний центр у франкфуртських Національних зборах. Хоч уже давним-давно реакційний характер цих так званих Національних зборів

* — Франц-Йосиф I. *Ред.*

став настільки очевидним, що народ у Франкфурті навіть підняв проти них зброю, все-таки походження їх було більш-менш революційним. У січні ці Збори зайняли незвичайну для них революційну позицію; їх компетенція ніколи не була визначена, і кінець кінцем вони ухвалили рішення,— яке, проте, ніколи не визнали більші держави,— що їх постанови мають чинність закону. За таких обставин не дивно, що коли конституційно-монархічна партія побачила себе вибитою із своїх позицій прихильниками абсолютизму, які схаменулися, то ліберально-монархічна буржуазія майже всієї Німеччини поклала свої останні надії на більшість цих Зборів, а представники дрібної буржуазії, ядро демократичної партії, під тиском зростаючих знегод об'єдналися навколо їх меншості — меншості, яка дійсно являла собою останню зімкнуту парламентську фалангу демократії. З другого боку, уряди більших держав, і особливо прусське міністерство, все ясніше розуміли несумісність такої незвичайної виборної установи з реставрованим у Німеччині монархічним режимом, і якщо вони не вимагали негайного розпуску цих Зборів, то тільки через те, що для цього не настав ще час, і через те, що Пруссія мала намір спочатку використати Збори у своїх власних честолюбних цілях.

Тим часом самі ці жалюгідні Збори дедалі більше бентежилися. З їхніми депутаціями і комісарами поводилися надзвичайно зневажливо як у Відні, так і в Берліні; одного з їх членів *, незважаючи на його парламентську недоторканність, було страчено у Відні як звичайного бунтівника. Постанови Зборів скрізь нехтували. Якщо більші держави взагалі про них згадували, то тільки у нотах протесту, в яких заперечувалося право Зборів приймати закони і постанови, обов'язкові для їх урядів. Представниця Зборів, центральна виконавча влада, була втягнута в дипломатичну гризню майже з усіма кабінетами Німеччини, і ні Збори, ні центральний уряд, незважаючи на всі їх зусилля, не могли примусити Австрію і Пруссію заявити, які зрештою їх наміри, плани й вимоги. Збори почали, нарешті, усвідомлювати, принаймні, те, що вони випустили із своїх рук усяку владу, що самі вони цілком залежать від ласки Австрії і Пруссії і що, коли вони взагалі мають намір дати Німеччині загальносоюзну конституцію, їм треба негайно і з усією серйозністю взятися за справу. Багато з нестійких депутатів ясно побачили також, що уряди добряче їх обдурили. Але що могли вони зробити тепер у своєму безпорадному стані? Єдиним кроком, який ще міг би їх урятувати, був рішучий і швидкий перехід на бік народу; однак успіх навіть і цього кроку був більш ніж сумнівним. Та чи й знайшлися б справжні люди в цій безпорадній юрбі нерішучих,

* — Роберта Блюма. *Ред.*

короткозорих, самовдоволених істот, які серед вічного шуму суперечливих чуток і дипломатичних нот, який зовсім оглушив їх, знаходили собі єдину втіху й підтримку в безустанно повторюваних запевненнях, що вони найкращі, найвидатніші, наймудріші люди країни і що тільки вони й могли б урятувати Німеччину? Чи можна було серед цих нещасних створінь, яких один тільки рік парламентського життя перетворив у цілковитих ідіотів, знайти людей, здатних приймати швидкі і ясні рішення, не кажучи вже про енергійні й послідовні дії?

Австрійський уряд кінець кінцем скинув маску. У своїй конституції 4 березня він оголосив Австрію неподільною монархією із спільними фінансами, єдиною митною системою і єдиною військовою організацією, стираючи цим усякі межі і відмінності між німецькими і ненімецькими провінціями. Це було проголошено всупереч резолюціям Франкфуртських зборів і тим статтям проектованої загальносоюзної конституції, що були вже прийняті Зборами. Це був виклик, кинутий Австрією, і нещасним Зборам не лишалося іншого вибору, як тільки прийняти його. Вони зробили це з великою дозою вихваляння, на що Австрія, чудово усвідомлюючи свою силу і цілковиту нікчемність Зборів, спокійно могла не звертати ніякої уваги. І ось, щоб помститися Австрії за цю образу, високоповажне представництво німецького народу, як воно само себе величало, не знайшло нічого кращого, як, зв'язавши собі руки й ноги, впасти до ніг прусського уряду. Яким би неймовірним це не здавалося, вони все-таки стали навколішки перед тими самими міністрами, яких вони ж плямували як антиконституційних і ворожих народові і на відставці яких вони марно наполягали. Подробиці цієї ганебної угоди і трагікомічних подій, що сталися після неї, будуть темою нашої наступної статті.

Лондон, квітень 1852 р.

XV

ТОРЖЕСТВО ПРУССІЇ

Ми підходимо тепер до останнього розділу в історії німецької революції: до зіткнення Національних зборів з урядами різних держав, особливо з прусським урядом, до повстання в Південній і Західній Німеччині і його остаточного придушення Пруссією.

Ми вже бачили франкфуртські Національні збори за роботою. Ми бачили, як наділяла їх стусанами Австрія, як ображала їх Пруссія, як відмовлялися коритися їм малі держави і як їх дурив їх же власний безсилий центральний «уряд», який, у свою чергу, був обдурений всіма і кожним з володарів країни. На-

прикінці справа повернулася зовсім загрозливо для цієї слабої, хиткої, нікчемної законодавчої установи. Вона змушена була прийти до висновку, що «здійсненню високої ідеї німецької єдності загрожує небезпека»; це означало не більше не менше як те, що Франкфуртським зборам з усім, що вони зробили і збиралися зробити, цілком імовірно, незабаром доведеться безслідно зникнути. Тому вони з усією серйозністю взялися за роботу, щоб якомога швидше завершити своє велике творіння — «імперську конституцію».

Але тут виникло одне утруднення. Якою повинна бути виконавча влада? Чи повинна це бути виконавча рада? Ні, це означало б, міркували мудрі Збори, зробити з Німеччини республіку. «Президент?» Але й це зводиться до того ж. Отже, необхідно відродити старий імператорський сан. Але оскільки імператором повинен стати, зрозуміло, хтось з монархів, то хто ж саме буде імператором? Очевидно, жоден з dii minorum gentium *, починаючи від князя Рейс-Грейц-Шлейц-Лобенштейн-Еберсдорфа ** і кінчаючи королем Баварії ***,— ні Австрія, ні Пруссія не допустили б цього. Отже, мова могла йти тільки про Австрію або Пруссію. Але хто ж з цих двох? Безперечно, що за інших, сприятливіших обставин ці високі Збори засідали б і досі і все ще обговорювали б цю важливу дилему, не маючи змоги прийняти те чи інше рішення, якби австрійський уряд не розрубав гордіїв вузол і таким чином не звільнив Збори від клопоту.

Австрія чудово розуміла, що з того моменту, коли, підкоривши всі свої провінції, вона знову зможе виступити перед Європою як могутня європейська держава, закон політичного тяжіння сам по собі втягне в орбіту її впливу решту Німеччини і вона обійдеться без допомоги того авторитету, який могла б надати їй імператорська корона, одержана з рук Франкфуртських зборів. Австрія стала значно сильнішою, відчула себе значно вільнішою у своїх діях з того часу, як вона скинула позбавлену реального значення корону німецьких імператорів,— корону, яка, ні на йоту не збільшуючи її силу всередині Німеччини і за її межами, була тільки перешкодою для її самостійної політики. А коли б Австрія виявилась нездатною зберегти свої позиції в Італії і в Угорщині, тоді вона і в Німеччині втратила б усяку вагу, її вплив був би зведений нанівець і вона вже ніколи не могла б відновити свої претензії на корону, що вислизнула з її рук у той час, коли вона була ще в повному розквіті своїх сил. Тому Австрія відразу ж висловилася проти будь-якого воскрешення імператорської влади і прямо зажадала відновлення Союзного сейму — єдиного центрального уряду Німеччини, що фігурував у трактатах 1815 р.

* Буквально: молодших богів; у переносному значенні: другорядних величин. *Ред.*
** — Генріха LXXII. *Ред.*
*** — Максиміліаном II. *Ред.*

і був визнаний ними. А 4 березня 1849 р. вона обнародувала конституцію, яка означала не що інше, як проголошення Австрії неподільною, централізованою і самостійною монархією, зовсім відокремленою навіть від тієї Німеччини, яку Франкфуртські збори ще повинні були реорганізувати.

Це відкрите оголошення війни дійсно не залишало перед франкфуртськими мудрецями іншого вибору як виключити Австрію з Німеччини, а з тих частин країни, що лишилися, створити свого роду Східну Римську імперію — «малу Німеччину»; її досить убога імператорська мантія повинна була впасти на плечі його величності прусського короля. Нагадаємо, що це було відродженням одного старого проекту, виношеного шість-вісім років тому партією південнонімецьких і середньонімецьких ліберальних доктринерів, які вважали даром неба принизливі обставини, що знову висунули їх стару химеру на перший план як «найновіший шаховий хід» для врятування вітчизни.

Відповідно до цього в лютому і березні 1849 р. Збори закінчили обговорення імперської конституції, а також декларації прав та імперського виборчого закону [370], при цьому не обійшлося й без вимушених поступок в дуже багатьох пунктах — поступок найсуперечливішого характеру, тому що їх робили то консервативній або, точніше, реакційній партії, то більш передовим фракціям Зборів. Було очевидно, що керівна роль, яка належала раніше правій і правому центру (консерваторам і реакціонерам), поступово, хоч і повільно, переходила до лівої, або до демократичної частини Зборів. Досить двозначна позиція австрійських депутатів у Зборах, які виключили їх країну з Німеччини, але в яких їм усе-таки і після цього було запропоновано залишатися і голосувати, теж сприяла порушенню рівноваги у Зборах. І таким чином уже на кінець лютого лівий центр і ліва з допомогою австрійських голосів дуже часто були в більшості, хоч час від часу консервативна фракція австрійців зовсім несподівано, для забави, голосувала разом з правою і знову схиляла шальки терезів у протилежний бік. Примушуючи Збори робити такі раптові стрибки, вона хотіла викликати до них зневагу, у чому, однак, не було ніякої потреби, бо народні маси уже давним-давно переконалися в цілковитій пустоті й марності всього, що йшло з Франкфурта. Легко уявити собі, що́ за конституція була тим часом складена при такому хитанні з боку на бік.

Ліва Зборів, що вважала себе красою і гордістю революційної Німеччини, була зовсім сп'янілою від кількох жалюгідних успіхів, досягнутих завдяки добрій або, точніше, злій волі кількох австрійських політиків, які діяли з намови австрійського деспотизму і в його інтересах. Ці демократи, як тільки хоч найменша подоба їх власних, дуже й дуже невиразних принципів діставала — у гомеопатично розбавленому вигляді — щось на зра-

зок санкції Франкфуртських зборів, уже сповіщали, що вони врятували вітчизну і народ. Ці жалюгідні, малодушні люди протягом свого в цілому зовсім безбарвного життя так мало звикли до чогось схожого на успіх, що дійсно уявили, ніби їх дріб'язкові поправки, які приймалися більшістю у два чи три голоси, змінять усе обличчя Європи. З самого початку своєї законодавчої кар'єри вони більше ніж будь-яка інша частина Зборів були заражені невиліковною хворобою — *парламентським кретинізмом*, недугою, нещасні жертви якої проймаються урочистим переконанням, ніби весь світ, його історія і його майбутнє спрямовуються і визначаються більшістю голосів саме тієї представницької установи, яка удостоїлась честі мати їх за своїх членів. Вони впевнені, ніби геть усе, що діється поза стінами цього будинку: війни, революції, будування залізниць, колонізація цілих нових континентів, відкриття золота у Каліфорнії, канали Центральної Америки, російські війська — словом усе, що може хоч якоюсь мірою претендувати на певний вплив на долю людства,— усе це начебто ніщо у порівнянні з ні з чим не порівнянними подіями, залежними від розв'язання важливого питання, яке якраз у цей момент привертає увагу їх шановної палати. Таким чином, демократична партія Зборів тільки тому, що їй удалося контрабандним шляхом протягти в «імперську конституцію» деякі із своїх рецептів, насамперед визнала своїм обов'язком виступити за неї, хоч ця конституція в кожному істотному пункті рішуче суперечила її власним, так часто проголошуваним принципам. А коли, нарешті, головні автори цього убогого твору кинули його напризволяще, заповівши його демократичній партії, вона прийняла цю спадщину і обстоювала цю *монархічну* конституцію, виступаючи навіть проти тих, хто проголошував *тоді* її ж власні *республіканські* принципи.

Але треба визнати, що в цьому відношенні суперечність була лише уявною. Невиразний, внутрішньо суперечливий, незрілий характер імперської конституції був лише точним відображенням незрілих, плутаних, суперечних одна одній політичних ідей цих панів демократів. І навіть якби це не доводилося достатньо їх же власними промовами і писаннями — оскільки вони взагалі були здатні писати,— то їх діла цілком були б таким доказом. Адже серед людей із здоровим глуздом вважається чимось само собою зрозумілим, що про людину слід судити не по її заявах, а по її вчинках; не по тóму, за щó вона себе видає, а по тóму, щó вона робить і щó являє собою насправді. А діла цих героїв німецької демократії, як ми побачимо далі, досить виразно свідчать самі про себе. Як би там не було, імперська конституція з усіма її додатками і привісками була остаточно прийнята, і 28 березня прусський король — 290 голосами при 248 тих, що утрималися, і при відсутності 20 депутатів — був обраний імпера-

тором Німеччини без Австрії. Іронія історії досягла найвищого пункту: імператорський фарс, розіграний Фрідріхом-Вільгельмом IV на вулицях здивованого Берліна через три дні після революції 18 березня 1848 р. [371],— причому король був у стані, за який десь в іншому місці він потрапив би під діяння закону штату Мен проти спиртних напоїв,— цей огидний фарс рівно через рік був санкціонований мнимими представницькими зборами усієї Німеччини. Такий був підсумок німецької революції!

Лондон, липень 1852 р.

XVI

НАЦІОНАЛЬНІ ЗБОРИ І УРЯДИ

Обравши прусського короля імператором Німеччини (без Австрії), франкфуртські Національні збори відправили депутацію у Берлін, щоб запропонувати Фрідріхові-Вільгельмові корону, а потім відклали свої засідання. 3 квітня Фрідріх-Вільгельм прийняв депутатів. Він заявив їм, що хоч і приймає надане йому в результаті голосування народних представників право старшинства над усіма іншими монархами Німеччини, проте він не може прийняти імператорську корону, поки у нього немає впевненості, чи визнають інші монархи його верховенство та імперську конституцію, що надає йому такі права. Справа німецьких урядів, додав він, розглянути, чи така ця конституція, щоб вони могли затвердити її. В усякому разі, закінчив він, чи буде він імператором, чи ні, він завжди готовий видобути свій меч проти зовнішнього або внутрішнього ворога. Ми побачимо, що він дотримав своєї обіцянки досить несподіваним для Національних зборів способом.

Після грунтовного дипломатичного розслідування франкфуртські мудреці прийшли, нарешті, до висновку, що ця відповідь рівнозначна відхиленню корони. Тому вони ухвалили (12 квітня), що імперська конституція є законом країни і що її слід відстоювати, а оскільки вони зовсім не знали, що їм робити далі, то обрали комісію з тридцяти членів, яка й повинна була виробити пропозиції відносно того, яким способом можна було б здійснити цю конституцію.

Ця постанова стала сигналом до конфлікту, що вибухнув тепер між Франкфуртськими зборами і німецькими урядами.

Буржуазія і, особливо, дрібна буржуазія відразу висловилися за нову франкфуртську конституцію. Вони не могли довше чекати моменту, який повинен був стати «завершенням революції». В Австрії і Пруссії з революцією у даний момент було покінчено шляхом втручання збройної сили. Згадані класи віддали б перевагу

менш насильственому способові виконання цієї операції, але у них не було вибору. Справу було зроблено, і з цим доводилось примиритися — ось рішення, яке вони відразу прийняли і найдоблесніше виконували. У малих державах, де все йшло порівняно гладко, буржуазія давним-давно обмежувалася такою відповідною її духові парламентською агітацією, ефектною на вигляд, але зовсім безплідною, бо за нею не стояла ніяка сила. Таким чином, кожна з німецьких держав, взята окремо, ніби набула нової і остаточної форми, що, як вважали, дасть їм усім можливість з цього часу стати на шлях мирного конституційного розвитку. Лишалося відкритим тільки одне питання: про нову політичну організацію Німецького союзу. І це єдине питання, яке ще, здавалося, крило в собі небезпеку, вважали за необхідне розв'язати негайно. Звідси тиск, який буржуазія чинила на Франкфуртські збори, щоб примусити їх якомога швидше виробити конституцію; звідси рішення великої і дрібної буржуазії прийняти і підтримувати цю конституцію, якою б вона не була, щоб негайно створити сталий порядок речей. Словом, рух на користь імперської конституції з самого початку випливав з реакційного почуття і йшов від тих класів, які вже давно втомилися від революції.

Проте була і ще одна сторона справи. Перші і основні принципи майбутньої німецької конституції були прийняті в перші місяці революції, навесні і влітку 1848 р., у період, коли народний рух перебував ще на піднесенні. Прийняті тоді постанови хоч і були *як на той час* зовсім реакційними, тепер, після актів сваволі австрійського і прусського урядів, здавалися надзвичайно ліберальними і навіть демократичними. Змінилася мірка, якою їх міряли. Не чинячи морального самогубства, Франкфуртські збори не могли викреслити ці уже раз прийняті ними постанови і перекроїти імперську конституцію за зразком тих конституцій, які Австрія і Пруссія продиктували з мечем в руці. Крім того, як ми бачили, більшість у цих Зборах перемістилася, і вплив ліберальної і демократичної партії дедалі зростав. Таким чином, імперська конституція виділялася не тільки своїм на вигляд виключно демократичним походженням: вона у той же час, незважаючи на всі свої численні суперечності, була все-таки найбільш ліберальною конституцією в усій Німеччині. Величезний її недолік полягав у тому, що вона була всього лише клаптиком паперу, не маючи за собою ніякої сили для втілення у життя її положень.

За таких обставин було природним, що так звана демократична партія, тобто маса дрібної буржуазії, чіплялася за імперську конституцію. Цей клас у своїх вимогах завжди йшов далі, ніж ліберальна конституційно-монархічна буржуазія; він виступав сміливіше, дуже часто погрожував збройним опором і не скупився

на обіцянки пожертвувати своєю кров'ю і життям у боротьбі за свободу; однак він дав уже безліч доказів того, що в момент небезпеки він завжди відсутній і що ніколи він не почуває себе так добре, як на другий день після остаточної поразки, коли все втрачено, але він може, принаймні, втішати себе усвідомленням того, що справу так чи інакше *вже* зроблено. Тому в той час як у великих банкірів, фабрикантів і купців прихильність до франкфуртської конституції мала більш стриманий характер і скоріше скидалася на просту демонстрацію на її користь,— суспільний клас, що стояв безпосередньо під ними, наші доблесні демократичні дрібні буржуа виступили вперед з великою помпою, заявивши як звичайно, що скоріше проллють останню краплю своєї крові, ніж допустять крах імперської конституції.

Підтриманий цими двома партіями — буржуазними прибічниками конституційної монархії і більш чи менш демократичними дрібними буржуа — рух на користь негайного запровадження імперської конституції швидко поширився; найенергійніше виявився він у парламентах окремих держав. Палати Пруссії, Ганноверу, Саксонії, Бадену, Вюртембергу висловилися за цю конституцію. Боротьба між урядами і Франкфуртськими зборами набувала загрозливого характеру.

Однак уряди діяли швидко. Прусські палати були розпущені протиконституційним способом, бо їм ще треба було розглянути і затвердити прусську конституцію; у Берліні відбулися заворушення, навмисне спровоковані урядом, а на день пізніше, 28 квітня, прусське міністерство видало циркулярну ноту, що оголошувала імперську конституцію надзвичайно анархічним і революційним документом, який німецькі уряди повинні переглянути й очистити від скверни. Отже, Пруссія безцеремонно відкинула ту суверенну установчу владу, якою завжди вихвалялися франкфуртські мудреці, але яку їм так і не довелося встановити. Було скликано конгрес монархів [372] — оновлений старий Союзний сейм — для обговорення конституції, яка вже була оголошена законом. Одночасно Пруссія зосередила війська у Крейцнаху, на віддалі триденного переходу від Франкфурта, і запропонувала малим державам наслідувати її приклад і теж розпустити свої палати, як тільки вони захочуть примкнути до Франкфуртських зборів. Цей приклад негайно наслідували Ганновер і Саксонія.

Було ясно, що результат боротьби може бути вирішений тільки силою зброї. Ворожість урядів і збудження в народі день у день виявлялися дедалі яскравіше. Демократично настроєні громадяни скрізь намагалися обробити війська — у Південній Німеччині з великим успіхом. Скрізь влаштовувалися широкі масові збори, на яких приймалися резолюції про підтримку імперської конституції і Національних зборів, якщо в цьому буде потреба, силою

зброї. У Кельні з цією метою було скликано збори депутатів від усіх общинних рад Рейнської Пруссії. У Пфальці, в Бергській окрузі, у Фульді, в Нюрнберзі, в Оденвальді селяни збиралися величезними юрбами і перебували у стані найбільшого піднесення. В той же самий час у Франції Установчі збори було розпущено і до нових виборів скрізь готувалися в атмосфері величезного збудження, а на східному кордоні Німеччини угорці в результаті ряду блискучих перемог менш ніж за один місяць відкинули від Тиси до Лейти потік австрійської навали; з дня на день очікувалося, що вони візьмуть приступом Відень. Словом, оскільки уява народу скрізь була надзвичайно збуджена, а визивна політика урядів з кожним днем виявлялася все ясніше, то збройна сутичка стала неминучою, і тільки боягузливе недоумство могло запевнити себе в тому, що боротьба закінчиться мирним шляхом. Але саме це боягузливе недоумство і було найширше представлене у Франкфуртських зборах.

Лондон, липень 1852 р.

XVII

ПОВСТАННЯ

Неминучий конфлікт між франкфуртськими Національними зборами і урядами німецьких держав вибухнув, нарешті, у формі відкритих ворожих дій у перших числах травня 1849 року. Австрійські депутати, відкликані своїм урядом, уже покинули Збори і повернулися додому, за винятком небагатьох членів лівої, або демократичної партії. Переважна маса консервативних депутатів, бачачи, як повертається справа, залишила Збори навіть раніше, ніж цього зажадали їх уряди. Таким чином, незалежно від зазначених уже в попередніх статтях причин, що посилювали вплив лівої, одного дезертирства правих депутатів було досить для того, щоб перетворити колишню меншість у більшість Зборів. Представники нової більшості, якій таке щастя ніколи досі й уві сні не снилося, користувалися раніше своїм становищем на лавах опозиції, щоб базікати про слабість, нерішучість, інертність старої більшості та її імперського уряду. А тепер *їм самим* раптом довелося зайняти місце цієї старої більшості. Тепер *вони* повинні були показати, на що вони самі здатні. *Їх* діяльність, звичайно, повинна бути втіленням енергії, рішучості, активності. *Вони*, цвіт Німеччини, швидко зуміють підштовхнути дряхлого імперського регента * і його нерішучих міністрів, а якщо це виявиться неможливим, тоді — хто сміє у цьому сумніватися! —

* — ерцгерцога Йоганна. *Ред.*

використовуючи силу народного суверенітету, вони скинуть цей нездатний уряд і замінять його діяльною, невтомною виконавчою владою, яка забезпечить врятування Німеччини. Бідолахи! *Їх* правління — якщо взагалі можна говорити про правління, коли ніхто йому не підкоряється,— виявилося навіть ще більш сміховинним, ніж правління їх попередників.

Нова більшість оголосила, що, незважаючи на всі перешкоди, імперську конституцію слід втілити у життя і притому *негайно*, що 15 липня народ повинен обрати депутатів у нову палату представників і що ця палата має зібратися 22 серпня у Франкфурті. Це було вже прямим оголошенням війни тим урядам, які не визнали імперської конституції, і насамперед Пруссії, Австрії, Баварії, що включали більше ніж три чверті всього населення Німеччини,— оголошенням війни, негайно прийнятим урядами. Пруссія і Баварія теж відкликали депутатів, посланих у Франкфурт від їх територій, і прискорили свої воєнні приготування проти Національних зборів. З другого боку, демонстрації демократичної партії (поза парламентом) на користь імперської конституції і Національних зборів набували дедалі бурхливішого й енергійнішого характеру, і маса робітників, керована прихильниками крайньої партії, виявляла готовність узятися за зброю на захист справи, яка, правда, не була власною справою робітників, але, принаймні, звільняючи Німеччину від її старих монархічних оков, відкривала перед ними можливість трохи наблизитись до здійснення своїх цілей. Отже, скрізь на цьому грунті народ і уряди опинилися в найгострішому конфлікті один з одним; вибух був неминучим; міна була заряджена, і досить було однієї іскри, щоб вона вибухнула. Розпуск палат у Саксонії, призов ландверу (військового резерву) в Пруссії, пряма протидія урядів імперській конституції стали цією іскрою; вона впала, і вся країна відразу ж була охоплена полум'ям. У Дрездені народ 4 травня переможно оволодів містом і прогнав короля *; всі сусідні округи послали підкріплення повсталим. У Рейнській Пруссії і Вестфалії ландвер відмовився виступити, захопив арсенали і озброївся на захист імперської конституції. У Пфальці народ арештував баварських урядових чиновників, захопив державну скарбницю і утворив Комітет оборони, який оголосив провінцію під захистом Національних зборів. У Вюртемберзі народ примусив короля ** визнати імперську конституцію, а в Бадені армія в союзі з народом змусила великого герцога *** втекти і створила тимчасовий уряд. У інших частинах Німеччини народ чекав тільки вирішального сигналу від Національних зборів, щоб повстати із зброєю в руках і віддати себе в їх розпорядження.

* — Фрідріха-Августа II. *Ред.*
** — Вільгельма I. *Ред.*
*** — Леопольда. *Ред.*

Становище Національних зборів було значно сприятливішим, ніж можна було б чекати після їх безславного минулого. Західна половина Німеччини взялася за зброю для захисту Зборів; війська скрізь вагалися; у малих державах вони явно схилялися на бік руху. Австрія була доведена до крайності переможним наступом угорців, а Росія, цей резервний оплот німецьких урядів, напружувала всі свої сили, щоб підтримати Австрію проти мадярських військ. Залишалося тільки справитися з Пруссією, а при наявності у цій країні революційних симпатій досягнення такої мети було безсумнівно можливим. Словом, усе залежало від поведінки Зборів.

Повстання є мистецтво, так само як і війна, як і інші види мистецтва. Воно підпорядковане певним правилам, забуття яких веде до загибелі партії, яка виявилась винною в їх недотриманні. Ці правила, як логічний висновок із суті партій, із суті тих умов, з якими в подібному випадку доводиться мати справу, настільки ясні й прості, що короткий досвід 1848 р. достатньо ознайомив з ними німців. По-перше, ніколи не слід гратися з повстанням, якщо немає рішимості йти до кінця. Повстання є рівняння з величинами найвищою мірою неозначеними, цінність яких може змінюватися щодня. Бойові сили, проти яких доводиться діяти, мають цілком на своєму боці перевагу організації, дисципліни і традиційного авторитету; якщо повсталі не можуть зібрати великих сил проти свого противника, то їх розіб'ють і знищать. По-друге, якщо повстання почато, тоді треба діяти з якнайбільшою рішучістю і переходити у наступ. Оборона є смерть всякого збройного повстання; при обороні воно гине, ще раніше, ніж поміряЛося силами з ворогом. Треба захопити противника зненацька, поки його війська ще розрізнені; треба щодня добиватися нових, хоч би й невеликих, успіхів; треба утримувати моральну перевагу, яку дав тобі перший успішний рух повсталих; треба привертати до себе ті хиткі елементи, які завжди йдуть за сильнішим і завжди стають на більш надійну сторону; треба примусити ворога відступити раніше, ніж він міг зібрати свої війська проти тебе; одним словом, роби, як говорив найвидатніший з відомих досі майстер революційної тактики, Дантон: de l'audace, de l'audace, encore de l'audace! *

Отже, що ж слід було робити франкфуртським Національним зборам, щоб уникнути загибелі, яка неминуче загрожувала їм? Вони повинні були, насамперед, чітко з'ясувати собі становище і переконатися в тому, що тепер перед ними немає іншого вибору, як або беззастережно підкоритися урядам або ж, рішуче відкинувши всякі вагання, примкнути до збройного повстання. По-друге, вони повинні були відкрито визнати всі повстання, що вже

* — сміливість, сміливість і ще раз сміливість! (з виступу Дантона у Законодавчих зборах 2 вересня 1792 р.) *Ред.*

вибухнули, закликати народ повсюдно взятися за зброю для захисту національного представництва і оголосити поза законом усіх монархів, міністрів та інших осіб, які посміли б чинити опір суверенному народові, представленому своїми уповноваженими. По-третє, вони повинні були негайно усунути німецького імперського регента, створити сильну, діяльну виконавчу владу, *яка ні перед чим не відступала б,* закликати у Франкфурт для свого безпосереднього захисту збройні сили повсталих, створюючи тим самим одночасно законний привід для поширення повстання, організувати в одно згуртоване ціле усі наявні в їх розпорядженні бойові сили,— словом, швидко і без вагання використати всі можливі засоби, щоб зміцнити свою позицію і ослабити позицію своїх ворогів.

Доброчесні демократи Франкфуртських зборів зробили все якраз навпаки. Не задовольняючись тим, що вони пустили справу на самоплив, ці достойні пани дійшли до того, що своєю протидією просто-таки душили всі повстанські рухи, які готувалися. Так вчинив, наприклад, пан Карл Фогт у Нюрнберзі. Вони допустили придушення повстань у Саксонії, Рейнській Пруссії, Вестфалії, не подавши їм ніякої іншої допомоги, крім сентиментального протесту, після їх загибелі, проти бездушної жорстокості прусського уряду. Таємно вони підтримували дипломатичні стосунки з південнонімецькими повстаннями, але жодного разу не підтримали їх шляхом відкритого визнання. Вони знали, що імперський регент стоїть на боці урядів, і все-таки вони закликáли *його* — на що він не звертав ніякої уваги — протидіяти інтригам цих урядів. Імперські міністри, старі консерватори, на кожному засіданні глузували з цих безпорадних Зборів, і вони мирилися з цим. А коли Вільгельм Вольф, сілезький депутат і один з редакторів «Neue Rheinische Zeitung», зажадав, щоб Збори оголосили поза законом імперського регента, що, як справедливо вказував Вольф, був першим і найбільшим зрадником імперії [373], його заглушив одностайний крик доброчесного обурення цих демократичних революціонерів! Коротко кажучи, вони продовжували базікати, протестувати, провіщати, проголошувати, але їм ніколи не вистачало ні мужності, ні розуму, щоб діяти, тимчасом як ворожі війська урядів підходили все ближче, а їх власна виконавча влада — імперський регент — заповзято чинила підступи проти них, готуючи разом з німецькими монархами їх швидке знищення. Отже, ці ганебні Збори розгубили останні рештки свого престижу; учасників повстання, які піднялися на їх захист, перестала турбувати їх доля, а коли, як ми побачимо далі, справа, нарешті, дійшла до ганебного кінця і Збори ці сконали, ніхто й уваги не звернув на їх безславне зникнення.

Лондон, серпень 1852 р.

XVIII

ДРІБНА БУРЖУАЗІЯ

У нашій останній статті ми показали, як боротьба між німецькими урядами, з одного боку, і Франкфуртським парламентом — з другого, кінець кінцем досягла такого ступеня запеклості, що в перші дні травня у значній частині Німеччини вибухнули відкриті повстання: спочатку в Дрездені, потім у баварському Пфальці, в частині Рейнської Пруссії і, нарешті, в Бадені.

В усіх випадках *справжні бойові* сили повстанців складалися з *міських робітників*, які першими бралися за зброю і вступали у бій з військами. Частина бідніших верств сільського населення — наймити і дрібні селяни — приєднувалася до робітників, як правило, вже після того, як вибухав конфлікт. Більшість молодих людей з усіх класів, що стоять нижче класу капіталістів, принаймні тимчасово перебувала в рядах повстанських армій, але ця досить строката юрба молоді швидко поріділа, як тільки справа повернулася більш серйозно. Зокрема, студенти, ці «представники інтелекту», як вони любили себе називати, першими кидали свої прапори, якщо тільки їх не вдавалося затримати наданням офіцерського чину, для чого вони, зрозуміло, тільки в дуже рідких випадках мали необхідні дані.

Робітничий клас взяв участь у цьому повстанні, як узяв би її в усякому іншому, від якого можна було б чекати, що воно або усуне деякі перешкоди на його шляху до політичного панування і соціальної революції, або, принаймні, змусить більш впливові, але менш сміливі суспільні класи дотримуватися більш рішучого і більш революційного курсу, ніж той, якого вони дотримувалися досі. Робітничий клас узявся за зброю цілком свідомий того, що за своїми безпосередніми цілями це не його власна боротьба. Але він дотримувався єдино правильної для нього тактики: жодному класові, що піднявся на його плечах (як це зробила буржуазія у 1848 р.), він не хотів дати можливість зміцнити своє класове панування, якщо той не давав робітничому класові, принаймні, вільного поля для боротьби за його власні інтереси. В усякому разі, робітничий клас прагнув довести справу до кризи, яка або рішуче і безповоротно звернула б націю на революційний шлях, або ж привела б до якомога повнішого відновлення дореволюційного status quo і таким чином зробила б неминучою нову революцію. І в тому і в іншому випадку робітничий клас представляв справжні і правильно усвідомлені інтереси усієї нації в цілому: він у міру сил прискорював хід революції, яка стала тепер історичною необхідністю для старих суспільств цивілізованої Європи і без якої жодне з них не може й думати про дальший більш спокійний і регулярний розвиток своїх сил.

Щодо сільського населення, яке приєдналося до повстання, то воно, в основному, кинулося в обійми революційної партії, почасти через непомірний тягар податків, а почасти через феодальні повинності, що тяжіли на ньому. Позбавлене будь-якої власної ініціативи, воно йшло у хвості інших класів, втягнутих у повстання, вагаючись між робітниками і класом дрібних ремісників та торговців. Майже завжди особисте соціальне становище кожного зокрема вирішувало, до якої сторони він примикав. Сільський наймит звичайно приєднувався до міських робітників; дрібний селянин-власник виявляв схильність іти рука в руку з дрібним буржуа.

Цей клас дрібних буржуа, на велике значення і вплив якого ми вже не раз вказували, можна вважати керівним класом травневого повстання 1849 року. Оскільки на цей раз серед центрів руху не було жодного великого міста Німеччини, то дрібній буржуазії, яка завжди переважає у середніх і малих містах, вдалося захопити у свої руки керівництво рухом. Ми бачили, крім того, що в боротьбі за імперську конституцію і за права німецького парламенту інтереси саме цього класу були поставлені на карту. В усіх тимчасових урядах, які організувались у повсталих областях, більшість становили представники саме цієї частини народу, тому за масштабами їх діяльності можна якраз судити про те, на що взагалі здатна німецька дрібна буржуазія. Як ми побачимо, вона здатна тільки на те, щоб занапастити всякий рух, яким їй довіряється керувати.

Дрібна буржуазія, велика у хвастощах, зовсім нездатна до дії і боягузливо уникає будь-чим ризикувати. Дріб'язкова природа її торговельних справ і кредитних операцій якнайбільше здатна накласти відбиток на весь її характер, позбавляючи його енергії і заповзятливості; тому слід було чекати, що такими ж властивостями відзначатиметься і її політична діяльність. І дійсно, дрібна буржуазія заохочувала до повстання пишномовними фразами і непомірним прославлянням подвигів, які вона збиралася здійснити; вона жадібно поспішала захопити владу, як тільки повстання — зовсім всупереч її бажанню — вибухнуло; але цією владою вона користувалася тільки для того, щоб звести до нуля успіхи повстання. Скрізь, де збройна сутичка приводила до серйозної кризи, дрібних буржуа охоплював величезний жах перед небезпечним становищем, що створилося для них: жах перед народом, який серйозно сприйняв їх хвалькуватий заклик до зброї, жах перед владою, яка тепер потрапила їм до рук, і насамперед жах перед наслідками тієї політики, в яку їм довелося вплутатися,— наслідками як особисто для них самих, так і для їх суспільного становища і для їх власності. Хіба не чекали від них, що вони справді ризикуватимуть «життям і майном», як вони звичайно говорили, заради справи повстання? Хіба не змушені

вони були зайняти офіційне становище у повстанні і, отже, хіба не ризикували в разі поразки втратити свої капітали? І яка інша перспектива була у них в разі перемоги, як не впевненість, що переможні пролетарі, які становили головну масу їх бойових сил, проженуть їх з постів і докорінно змінять їхню політику? Поставлена таким чином між протилежними небезпеками, що оточували її з усіх боків, дрібна буржуазія зуміла скористатися своєю владою тільки для того, щоб кинути все напризволяще, через що були, звичайно, втрачені ті невеликі шанси на успіх, на які ще можна було розраховувати, і повстання остаточно приріклося на крах. Тактика дрібної буржуазії, або, точніше, повна відсутність усякої тактики, скрізь була одна й та сама, і тому повстання у травні 1849 р. в усіх частинах Німеччини виявилися ніби викроєними за одним зразком.

У Дрездені вулична боротьба тривала чотири дні. Дрібні буржуа Дрездена, «міська гвардія», не тільки не брали участі у боротьбі, а в багатьох випадках підтримували дії військ проти повсталих. Повсталі знову-таки складалися майже виключно з робітників навколишніх промислових округ. Вони знайшли *здібного і розважливого командира в особі російського емігранта Михайла Бакуніна,* який пізніше був захоплений у полон і тепер перебуває в ув'язненні у фортеці Мункач * в Угорщині. В результаті втручання численних прусських військ це повстання було придушене.

У Рейнській Пруссії справа дійшла тільки до незначних боїв. Оскільки всі великі міста були фортецями, над якими домінували цитаделі, то дії повсталих повинні були обмежитися тільки окремими сутичками. Як тільки була зосереджена достатня кількість військ, збройному опорові було покладено край.

У Пфальці і Бадені, навпаки, повсталі оволоділи багатою, родючою областю, а також цілою державою. Тут було все під рукою: гроші, зброя, солдати, військові запаси. Солдати регулярної армії самі приєдналися до повсталих; більше того, в Бадені вони були навіть у перших рядах. Повстання у Саксонії і Рейнській Пруссії принесли себе в жертву, щоб дати час для організації південнонімецького руху. Ніколи ще не було таких сприятливих обставин для місцевого, у масштабах провінції, повстання, як у даному разі. В Парижі очікувалась революція; угорці стояли біля воріт Відня; в усіх державах центральної Німеччини не тільки народ, а й війська рішуче схилялися на бік повстання і чекали тільки слушної нагоди, щоб відкрито приєднатися до нього. І все-таки рух, потрапивши до рук дрібної буржуазії, з самого початку був приречений на загибель. Дрібнобуржуазні правителі, особливо в Бадені — і на чолі їх пан Брен-

* Українська назва: Мукачеве. *Ред.*

тано,— ніяк не могли забути, що узурпацією поста і прерогатив «законного» суверена, великого герцога, вони чинять державну зраду. Вони сиділи у своїх міністерських кріслах, в душі вважаючи себе злочинцями. Чого ж було чекати від таких боягузів? Вони не тільки дали можливість повстанню розвиватися стихійно, лишивши його децентралізованим, а тому й безрезультатним, а робили все, що було їм під силу, щоб позбавити рух усякої енергії, знесилити й погубити його. І їм це вдалося завдяки ревній підтримці того розряду глибокодумних політиків, тих «демократичних» героїв дрібної буржуазії, які були серйозно переконані, що «рятують вітчизну», даючи можливість водити себе за ніс кільком більш спритним суб'єктам, таким, як-от Брентано.

Щодо воєнної сторони справи, то ніколи ще бойові операції не велися так недбало і так безладно, як під керівництвом баденського головнокомандуючого Зігеля, колишнього лейтенанта регулярної армії. Все розладналося, були упущені всі сприятливі нагоди, всі дорогоцінні моменти були витрачені на вигадування грандіозних, але нездійсненних планів, і коли, нарешті, командування узяв на себе талановитий поляк Мерославський, армія була дезорганізована, розбита, погано забезпечена, занепала духом і стояла перед ворогом, який учетверо переважав її чисельністю. Мерославському не лишалося нічого іншого, як тільки дати під Вагхейзелем славний бій, що закінчився невдачею, здійснити майстерний відступ, вступити в останній безнадійний бій під стінами Раштатта і скласти з себе командування [374]. У цій, як і в усякій повстанській війні, в якій війська являють собою суміш досвідчених солдатів і ненавчених новобранців, революційна армія виявила багато героїзму, але, разом з тим, і багато разів піддавалася невластивій солдатам і часто просто-таки незбагненній паніці. Але при всій своїй неминучій недосконалості ця армія має право вважати себе задоволеною хоч би вже тим, що чотирикратна кількісна перевага здавалася ворогові недостатньою, щоб розбити її вщент, і що під час кампанії сто тисяч регулярних військ виявляли у воєнному відношенні таку шанобливість перед двадцятьма тисячами повстанців, ніби перед ними була стара гвардія Наполеона.

У травні повстання вибухнуло, в середині липня 1849 р. воно було повністю придушене. Перша німецька революція закінчилася.

XIX

КІНЕЦЬ ПОВСТАННЯ

У той час як південь і захід Німеччини були охоплені відкритим повстанням і урядам потрібно було більше десяти тижнів з початку воєнних дій у Дрездені до капітуляції Раштатта, щоб задушити цей останній спалах першої німецької революції, Національні збори зникли з політичної сцени, причому ніхто не помітив їх зникнення.

Ми залишили цю високу установу у Франкфурті у стані розгубленості, викликаної зухвалими посяганнями урядів на її гідність, безсиллям і зрадницькою бездіяльністю створеної нею ж самою центральної влади, повстаннями дрібної буржуазії, що виступила на її захист, і повстаннями робітничого класу, що мав більш революційну кінцеву мету. Серед членів Зборів панували крайня пригніченість і відчай; події відразу ж набрали такого виразного і рішучого напряму, що за кілька днів у цих учених законодавців зовсім пропали всі ілюзії щодо їх справжньої сили і впливу. Консерватори за сигналом своїх урядів уже покинули Збори, всяке дальше існування яких віднині могло бути тільки викликом законній владі. Ліберали, до краю збентежені, визнали справу безнадійно програною; вони також склали з себе свої депутатські повноваження. Високоповажні пани дезертирували сотнями. Їх було спочатку від 800 до 900, але це число тепер зменшувалося з такою швидкістю, що скоро для кворуму була визнана достатньою присутність ста п'ятдесяти, а через кілька днів — ста депутатів. Але важко було збирати навіть цей кворум, хоч уся демократична партія ще залишалася у Зборах.

Було досить ясно, щó мав робити залишок парламенту. Йому слід було тільки відкрито і рішуче примкнути до повстання, давши тим самим повстанню всю силу, якої тільки могла надати йому законність; у той же час він відразу дістав би таким способом армію для свого захисту. Він повинен був зажадати від центральної влади, щоб вона добилася негайного припинення всіх воєнних дій, а якби, як це можна було передбачити, ця влада не зуміла і не захотіла так зробити, він повинен був відразу ж усунути її і замінити більш енергійним урядом. Якщо не можна було ввести війська повстанців у Франкфурт (що неважко було б здійснити на початку, поки уряди німецьких держав були ще недостатньо підготовлені до боротьби і виявляли нерішучість), Збори могли б, не гаючи часу, перенести своє місцеперебування у самий центр повсталої області. Якби усе це було зроблено відразу і без вагань не пізніше середини або кінця травня, то як у повстання, так і в Національних зборів могли б ще з'явитися шанси на успіх.

Але від представників німецького міщанства ніяк не можна було чекати таких рішучих дій. Ці честолюбні державні мужі

нітрохи не позбулися своїх ілюзій. Ті члени парламенту, які втратили свою фатальну віру в його силу і недоторканність, уже втекли; а тих демократів, що лишилися, нелегко було переконати відмовитися від тих мрій про владу і велич, які вони плекали протягом року. Залишаючись вірними взятому ними раніше курсові, вони всіляко уникали рішучих дій доти, поки, нарешті, не зникли будь-які шанси на успіх і навіть будь-яка можливість хоча б загинути з честю. Розвиваючи суто показну, метушливу діяльність, абсолютна марність якої у поєднанні з пишномовними претензіями могла викликати тільки жаль і насмішку, вони продовжували посилати резолюції, адреси і запити імперському регентові, який не звертав на них ніякої уваги, і міністрам, які були у відкритому союзі з ворогом. А коли, нарешті, *Вільгельм Вольф*, депутат від Штрігау * і один з редакторів «Neue Rheinische Zeitung», єдиний справжній революціонер в усіх Зборах, заявив, що коли вони серйозно ставляться до своїх слів, то повинні покінчити з базіканням і негайно оголосити поза законом імперського регента, головного зрадника країни, тоді все довго стримуване доброчесне обурення цих панів парламентаріїв вибухнуло раптом з такою силою, про яку й згадки не було, коли імперський уряд завдавав їм однієї образи за іншою. Так воно й мало бути, бо пропозиція *Вольфа* була першим розумним словом, сказаним у стінах собору св. Павла [375], адже він вимагав саме того, що треба було зробити, а така відверта промова, де все було назване своїм ім'ям, могла тільки образити чутливі душі, які були рішучими тільки у своїй нерішучості і які, як надто боягузливі для того, щоб діяти, раз назавжди вбили собі в голову, що нічого не робити — оце якраз і є те, що треба робити. Кожне слово, яке, мов спалах блискавки, осявало туман, що застилав їх мозок і навмисне ними ж самими підтримувався, кожна пропозиція, здатна вивести їх з лабіринту, в якому вони що б то не стало хотіли якомога довше залишатися, кожний ясний погляд на справжній стан речей — усе це було, зрозуміло, образою величності цих суверенних Зборів.

Незабаром після того як, незважаючи на всі резолюції, відозви, інтерпеляції і прокламації, дальший захист позицій шановних панів депутатів у Франкфурті став неможливим, вони відступили, але не в повсталі області, бо це було б надто сміливим кроком. Вони подалися в Штутгарт, де вюртемберзький уряд дотримував свого роду вичікувального нейтралітету. Тут вони, нарешті, оголосили імперського регента скинутим і із свого власного середовища обрали регентство з п'яти членів [290]. Це регентство, не гаючись, прийняло закон про військове ополчення, який з дотриманням усіх належних формальностей був розісланий усім

* Польська назва: Стшегом. *Ред.*

урядам Німеччини. Їм, цим запеклим ворогам Зборів, було наказано збирати сили для їх захисту! Так створювалася — зрозуміло, на папері — армія для захисту Національних зборів. Дивізії, бригади, полки, батареї — все було передбачено і розписано. Не бракувало нічого, крім реальності, тому що ця армія, звичайно, ніколи не з'явилася на світ.

Ще один, останній план сам собою напрошувався Національним зборам. Демократичне населення з усіх частин країни присилало депутації, щоб віддати себе у розпорядження парламенту і спонукати його до рішучих дій. Народ, який знав справжні наміри вюртемберзького уряду, заклинав Національні збори примусити цей уряд взяти активну і відкриту участь у повстанні, що підняли його сусіди. Та марно. Переїхавши в Штутгарт, Національні збори здалися на ласку вюртемберзького уряду. Депутати усвідомлювали це і тому протидіяли агітації серед народу. Внаслідок цього вони втратили останні рештки впливу, який ще могли б зберегти за собою. Вони викликали до себе заслужену зневагу, і вюртемберзький уряд, спонукуваний Пруссією та імперським регентом, поклав край демократичному фарсу: 18 червня 1849 р. він замкнув зал засідань парламенту і наказав членам регентства покинути країну.

Тоді вони подалися в Баден, у табір повсталих, але там вони тепер уже були непотрібними. Ніхто не звертав на них уваги. Проте регентство, від імені суверенного німецького народу, продовжувало своїми власними зусиллями рятувати вітчизну. Воно зробило спробу добитися свого визнання іноземними державами, видаючи *паспорти* всякому, хто хотів їх брати. Воно видавало прокламації і посилало комісарів, щоб підняти повстання у тих самих областях Вюртембергу, активною підтримкою яких воно знехтувало, коли час ще не був упущений, та все це, зрозуміло, було безуспішним. Перед нами лежить зараз оригінал донесення, надісланого регентству одним з його комісарів, паном Реслером (депутатом від Ельса *); його зміст дуже характерний. Воно має помітку: Штутгарт, 30 червня 1849 року. Описавши пригоди півдюжини таких комісарів, що здійснювали безуспішні пошуки грошей, пан Реслер наводить ряд виправдань, чому він усе ще не прибув на місце свого призначення, а потім вдається у найглибокодумніші міркування про можливі чвари між Пруссією, Австрією, Баварією і Вюртембергом і про їх можливі наслідки. Докладно розглянувши все це, він проте приходить до висновку, що сподіватися все-таки ні на що. Далі він пропонує організувати з надійних людей службу для передачі інформації і створити систему шпигунства для розкриття намірів вюртемберзького міністерства і одержання відомостей про пересування військ. Цей

* Польська назва: Олесніца. *Ред.*

лист не дійшов до адресата, тому що, коли він писався, «регентство» цілком уже переправилось у «відомство закордонних справ», тобто у Швейцарію. І в той час як бідний пан Реслер усе ще сушив голову над тим, які плани у страшного міністерства занепалого королівства, сто тисяч прусських, баварських і гессенських солдатів в останньому бою під стінами Раштатта уже вирішили всю справу.

Так зник німецький парламент, а разом з ним — перше й останнє творіння німецької революції. Його скликання було першим юридичним підтвердженням того факту, що в Німеччині дійсно *була* революція, і він проіснував доти, поки їй, цій першій сучасній німецькій революції, не було покладено край. Обраний під впливом класу капіталістів роз'єднаним, розпорошеним сільським населенням, більша частина якого тільки що прокинулася від феодального заціпеніння, цей парламент послужив тому, щоб зібрати разом на політичній арені усі визначні популярні імена періоду 1820—1848 рр., а потім зовсім їх знищити. Тут зібралися всі знаменитості буржуазного лібералізму. Буржуазія чекала чудес, а здобула ганьбу для себе і для своїх представників. Клас промислових і торговельних капіталістів зазнав у Німеччині тяжчої поразки, ніж у будь-якій іншій країні. Спочатку він був переможений, розтрощений, прогнаний з державних постів в усіх окремих державах Німеччини, а потім був розбитий ущент, знеславлений і піднятий на глум у центральному німецькому парламенті. Політичний лібералізм — правління буржуазії, чи то в монархічній, чи в республіканській формі державної влади,— став назавжди неможливим у Німеччині.

В останній період свого існування німецький парламент послужив тому, щоб назавжди зганьбити партію, яка з березня 1848 р. стояла на чолі офіційної опозиції,— партію демократів, цих представників інтересів класу дрібних ремісників і торговців і почасти селянства. У травні і червні 1849 р. цей клас дістав можливість показати свою здатність до організації стійкого уряду в Німеччині. Ми вже бачили, якої він зазнав невдачі — не стільки через несприятливі обставини, скільки через своє явне боягузтво, що незмінно виявлялося в усіх вирішальних рухах, які тільки відбувалися з початку революції; він зазнав цієї невдачі через те, що в політиці виявив ту ж саму короткозорість, малодушність і нерішучість, які характерні для його комерційних операцій. У травні 1849 р. внаслідок такої поведінки він уже втратив довір'я робітничого класу — справжньої бойової сили всіх європейських повстань. Та все-таки у нього були сприятливі перспективи на успіх. З того часу як реакціонери і ліберали ретирувалися, німецький парламент був виключно у його руках. Сільське населення було на його боці. Дві третини армій у малих державах, третина прусської армії, більша частина прусського

ландверу (резерв або ополчення) готові були приєднатися до нього, якби він почав діяти з тією рішучістю і відвагою, які випливають з ясного розуміння стану речей. Але політики, що стояли на чолі цього класу, були не далекогляднішi, ніж маса дрібних буржуа, яка йшла за ними. Вони виявили ще більше засліплення, ще упертіше чіплялися за ілюзії, які вони самі ж добровільно у собі підтримували, були ще більш легковірні, ще більш нездатні твердо зважати на факти, ніж ліберали. Їх політичне значення теж упало нижче нуля. Але оскільки на ділі вони ще не здійснили своїх банальних принципів, то за *дуже* сприятливих обставин вони могли б знову ожити на короткий час, якби у них, як і в їхніх колег, «чистих демократів» у Франції, державний переворот *Луї Бонапарта* не відібрав і цієї останньої надії.

Придушенням повстання у Південно-Західній Німеччині і розгоном німецького парламенту закінчується історія першої німецької революції. Нам лишається ще кинути прощальний погляд на переможних членів контрреволюційного союзу. Це ми зробимо у нашій наступній статті [376].

Лондон, 24 вересня 1852 р.

Написав Ф. Енгельс
у серпні 1851 — вересні 1852 р.

Надруковано в газеті
«New-York Daily Tribune» 25 і 28 жовтня,
6, 7, 12 і 28 листопада 1851 р.;
27 лютого, 5, 15, 18 і 19 березня,
9, 17 і 24 квітня, 27 липня, 19 серпня,
18 вересня, 2 і 23 жовтня 1852 р.
Підпис: Карл Маркс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф.
Твори, т. 8, с. 5—106

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ЛИСТИ

ЕНГЕЛЬС — БРЮССЕЛЬСЬКОМУ КОМУНІСТИЧНОМУ КОРЕСПОНДЕНТСЬКОМУ КОМІТЕТОВІ [377]

23 жовтня 1846 р.

Лист Комітетові (№ 3)

[...] Три вечори ми сперечалися про план прудонівських асоціацій. Спочатку майже всі були проти мене, а під кінець — тільки Ейз[ерман] та інші три грюніанці. Головне, що треба було мені доводити, це — необхідність насильственої революції і взагалі антипролетарський, дрібнобуржуазний, філістерський характер грюнівського «істинного соціалізму», який почерпнув нові життєві сили в прудонівській панацеї. Кінець кінцем я оскаженів від нескінченного повторення моїми противниками одних і тих самих доводів і почав лобову атаку на цих штраубінгерів [378], що викликало велике обурення серед грюніанців. Зате я змусив благородного Ейзермана *прямо висловитися* проти комунізму. Після цього я так його пробрав, що він більше не з'являвся.

Тоді я вхопився за зброю, яку дав мені в руки Ейз[ерман], — нападки на комунізм, — тим більше, що Грюн не переставав інтригувати, бігав по майстернях, по неділях запрошував людей до себе і т. д., а в неділю * після згаданих вище зборів *він сам* зробив неймовірну дурницю: у присутності восьми або десяти штраубінгерів став нападати на комунізм. Тому ще до початку обговорення я зажадав голосування в питанні про те, комуністи ми чи ні. Якщо ми комуністи, то треба припинити нападки на комунізм, які дозволив собі Ейз[ерман]. А якщо ні, якщо тут зібралися перші стрічні поговорити про всяку всячину, то мені немає діла до них, і я більше не прийду. Це викликало величезне обурення грюніанців, які почали запевняти, що вони зібралися обговорювати «благо людства», зібралися для освічення, що вони люди прогресу, а не однобічні доктринери і т. д. Як же можна таких добропорядних людей називати «першими стрічними»? До

* 18 жовтня 1846 р. *Ред.*

того ж вони *хотіли б насамперед знати,* що́, власне, є комунізм (негідники! адже протягом ряду років вони називали себе комуністами і зреклися тільки із страху перед Грюном та Ейзерм[аном], після того як ті втерлися до них під приводом комунізму!). Мене, звичайно, не захопило зненацька їх ласкаве прохання розповісти їм, неукам, у двох-трьох словах, що таке комунізм. Я дав їм тоді найпростіше визначення, яке, не виходячи за рамки обговорюваних спірних питань, містило у собі вимогу спільності майна, і тим самим *виключало,* як усяку миролюбність, лагідність і повагу до буржуазії та до штраубінгерства, так і прудонівське акціонерне товариство з його збереженням індивідуального *володіння* та всього з цим зв'язаного. В усьому іншому це визначення не містило нічого такого, що давало б їм привід ухилитися від нього і уникнути запропонованого голосування. Отже, я визначив наміри комуністів так: 1) відстоювати інтереси пролетарів усупереч інтересам буржуа; 2) здійснити це шляхом знищення приватної власності і заміни її спільністю майна; 3) не визнавати іншого засобу здійснення цих цілей, крім насильственої демократичної революції.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 57—58

МАРКС — ПАВЛУ ВАСИЛЬОВИЧУ АННЕНКОВУ [379]

В ПАРИЖ

Брюссель, 28 грудня [1846 р.]

Дорогий пане Анненков!

Ви вже давно одержали б відповідь на Ваш лист від 1 листопада, якби мій книгопродавець не затримав надіслання мені книги пана Прудона «Філософія злиднів» до минулого тижня. Я переглянув її за два дні, для того щоб мати можливість зараз же повідомити Вам свою думку. Оскільки я прочитав книгу дуже швидко, то я не можу спинятися на деталях. Я можу говорити тільки про загальне враження, яке вона справила на мене. Якщо хочете, я можу написати про неї докладніше в наступному листі.

Признаюсь відверто, що я вважаю загалом книгу поганою, дуже поганою. Ви самі жартуєте у своєму листі з приводу «куточка німецької філософії», яким хизується пан Прудон у цьому безформному і претензійному творі [380], але Ви думаєте, що філософська отрута не отруїла його економічних досліджень. Я теж далекий від того, щоб причиною помилок економічних досліджень пана Прудона вважати його філософію. Пан Прудон не тому дає помилкову критику політичної економії, що його філософія сміховинна,— він підносить нам сміховинну філософію тому, що не

зрозумів сучасного суспільного ладу в його зчепленні [engrènement], якщо вжити слово, яке пан Прудон, як і багато іншого, запозичує у Фур'є.

Чому пан Прудон говорить про бога, про загальний розум, про безособовий розум людства, який ніколи не помиляється, який був завжди рівний самому собі, про який досить скласти собі правильне уявлення, щоб володіти істиною? Навіщо він вдається до поверхово засвоєного гегельянства, щоб удавати з себе глибокого мислителя?

Він сам дає нам ключ до розв'язання загадки. Пан Прудон вбачає в історії певний ряд суспільних еволюцій. Він бачить в історії здійснення прогресу. Він вважає, нарешті, що люди, взяті як окремі особи, не знали, що́ вони робили, що вони помилково уявляли собі свій власний рух, тобто, що, на перший погляд, їх суспільний розвиток здається річчю не однаковою, окремою, не залежною від їх індивідуального розвитку. Він не спроможний пояснити цих фактів, і саме тут і виникає гіпотеза про загальний розум, який проявляє себе. Немає нічого легшого, як вигадувати містичні причини, тобто фрази, у тих випадках, коли бракує здорового глузду.

Але пан Прудон, признаючись у своєму цілковитому нерозумінні історичного розвитку людства,— а він признається в цьому, коли вдається до гучних слів про загальний розум, про бога і т. ін.,— чи не признається тим самим неминуче і в тому, що він нездатний зрозуміти й *економічного розвитку?*

Що ж таке суспільство, хоч би яка була його форма? Продукт взаємодії людей. Чи вільні люди у виборі тієї або іншої суспільної форми? Аж ніяк. Візьміть певний ступінь розвитку продуктивних сил людей, і ви матимете певну форму обміну [commerce] і споживання. Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну і споживання, і ви матимете певний суспільний лад, певну організацію сім'ї, станів або класів,— словом, певне громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство, і ви матимете певний політичний лад, який є лише офіційним вираженням громадянського суспільства. Ось чого ніколи не зрозуміє пан Прудон, тому що він уявляє, ніби здійснює щось велике, коли апелює від держави до громадянського суспільства, тобто від офіційного резюме суспільства до офіційного суспільства.

Зайве додавати до цього, що люди не вільні у виборі *своїх продуктивних сил,* які становлять основу всієї їх історії, тому що всяка продуктивна сила є набута сила, продукт попередньої діяльності. Таким чином, продуктивні сили — це результат практичної енергії людей, але сама ця енергія визначена тими умовами, в яких люди перебувають, продуктивними силами, вже набутими раніше, суспільною формою, яка існувала до них, яку

створили не ці люди, а попереднє покоління. Завдяки тому простому фактові, що кожне наступне покоління застає продуктивні сили, набуті попереднім поколінням, і ці продуктивні сили служать йому за сировий матеріал для нового виробництва,— завдяки цьому фактові утворюється зв'язок в людській історії, утворюється історія людства, яка тим більше стає історією людства, чим більше зросли продуктивні сили людей, а отже, і їх суспільні відносини. Звідси необхідний висновок: суспільна історія людей є завжди лише історія їх індивідуального розвитку, усвідомлюють вони це, чи ні. Їх матеріальні відносини становлять основу всіх їх відносин. Ці матеріальні відносини є лише необхідні форми, в яких здійснюється їх матеріальна та індивідуальна діяльність.

Пан Прудон плутає ідеї і речі. Люди ніколи не відмовляються від того, що вони набули, але це не значить, що вони не відмовляються від тієї суспільної форми, в якій вони набули певних продуктивних сил. Навпаки. Для того щоб зберегти досягнутий результат, для того щоб не втратити плодів цивілізації, люди змушені змінювати всі успадковані суспільні форми у той момент, коли спосіб їх зносин [commerce] більше вже не відповідає набутим продуктивним силам.— Я вживаю тут слово «commerce» у найширшому розумінні, в якому по-німецьки вживається слово «Verkehr».— Приклад: привілеї, заснування цехів і корпорацій, весь режим середньовічної регламентації були суспільними відносинами, що одні тільки відповідали набутим продуктивним силам і суспільному ладові, який існував раніше і з якого ці установи вийшли. Під захистом режиму цехової регламентації нагромаджувалися капітали, розвивалася морська торгівля, були засновані колонії, і люди втратили б плоди всього цього, якби вони захотіли зберегти форми, під захистом яких дозріли ці плоди. Тому вибухнули два громові удари — революції 1640 і 1688 років [381]. Усі старі економічні форми, відповідні їм суспільні відносини, політичний лад, що був офіційним вираженням старого громадянського суспільства,— все це в Англії було зруйновано. Таким чином, економічні форми, при яких люди виробляють, споживають, здійснюють обмін, є формами *минущими й історичними*. З набуттям нових продуктивних сил люди змінюють свій спосіб виробництва, а разом із способом виробництва вони змінюють усі економічні відносини, що були необхідними відносинами лише даного, певного способу виробництва.

Цього пан Прудон не зрозумів і тим більше не показав. Неспроможний простежити дійсний хід історії, пан Прудон замість цього підносить нам фантасмагорію, яка претендує на те, щоб бути діалектичною фантасмагорією. Він не відчуває потреби говорити про XVII, XVIII і XIX століття, тому що його історія відбувається у надхмарних висях уяви і витає високо за межами

часу і простору. Словом, це — гегелівський мотлох; це не історія, не звичайна історія — історія людей, а священна історія — історія ідей. З його точки зору людина — тільки знаряддя, яким ідея або вічний розум користуються для свого розвитку. *Еволюції*, про які говорить пан Прудон,— це, в його трактуванні, еволюції, що відбуваються у містичному лоні абсолютної ідеї. Якщо ви зірвете покров з цієї містичної фразеології, то побачите, що пан Прудон описує вам той порядок, в якому економічні категорії розміщуються в його голові. Мені не потрібно буде великих зусиль, щоб довести Вам, що це — порядок дуже плутаної голови.

Пан Прудон починає свою книгу з міркування про *вартість*, його улюбленого конька. Я цього разу не буду розглядати цих міркувань.

Ряд економічних еволюцій вічного розуму починається з *поділу праці*. Для пана Прудона поділ праці — річ зовсім проста. Але хіба кастовий лад не був певним видом поділу праці? Хіба цеховий лад не був іншим видом поділу праці? І хіба поділ праці в мануфактурний період, який починається у середині XVII століття і закінчується в Англії у другій половині XVIII століття, не відрізняється докорінно від поділу праці у великій промисловості, в сучасній промисловості?

Пан Прудон так погано розуміє суть справи, що випускає з уваги навіть те, чого не забувають звичайні економісти. Говорячи про поділ праці, він зовсім не відчуває потреби говорити про світовий *ринок*. Он як! Але хіба поділ праці у XIV і XV століттях, коли ще не було колоній, коли Америка ще не існувала для Європи, а із Східною Азією підтримувався зв'язок тільки через Константинополь, не повинен був докорінно відрізнятися від поділу праці у XVII столітті, коли були вже цілком розвинуті колонії?

Але це ще не все. Хіба вся внутрішня організація народів, усі їх міжнародні відносини не є вираженням певного виду поділу праці? Хіба все це не повинно змінюватися разом із зміною поділу праці?

Пан Прудон настільки далекий від розуміння питання про поділ праці, що навіть не згадує про відокремлення міста від села, яке в Німеччині, наприклад, відбувалося у IX—XII століттях. Тому для пана Прудона це відокремлення є вічний закон, бо він не знає ні його походження, ні його розвитку. В усій своїй книзі він міркує так, нібито цей продукт певного способу виробництва існуватиме довіку. Все, що пан Прудон говорить про поділ праці, є не більш як резюме, і до того ж дуже поверхове, неповне резюме того, що до нього було сказано Адамом Смітом і багатьма іншими.

Друга еволюція — це *машини*. Зв'язок між поділом праці і

машинами у пана Прудона зовсім містичний. При кожному виді поділу праці були свої специфічні знаряддя виробництва. З середини XVII до середини XVIII століття, наприклад, люди не все робили руками. У них були інструменти, і навіть дуже складні, як-от верстати, кораблі, підойми і т. д. і т. ін.

Таким чином, зовсім безглуздо розглядати появу машин як наслідок поділу праці взагалі.

Зауважу мимохідь, що пан Прудон ще менше зрозумів історію розвитку машин, ніж історію їх походження. Можна сказати, що до 1825 р.— епохи першої загальної кризи — потреби споживання взагалі зростали швидше, ніж виробництво, і розвиток машин був неминучим наслідком потреб ринку. Починаючи з 1825 р., винайдення і застосування машин було тільки результатом війни між підприємцями і робітниками. Але це правильно тільки для Англії. Що ж до європейських націй, то застосовувати машини їх примусила конкуренція Англії як на їх власному, так і на світовому ринку. Нарешті, у Північній Америці запровадження машин було викликане як конкуренцією з іншими народами, так і недостачею робочих рук, тобто невідповідністю між промисловими потребами Північної Америки та її населенням. З цих фактів Ви можете зробити висновок, яку проникливість виявляє пан Прудон, викликаючи привид конкуренції як третю еволюцію, як антитезу машин!

Нарешті, взагалі безглуздо перетворювати *машини* в економічну категорію поряд з поділом праці, конкуренцією, кредитом і т. д.

Машина так само мало є економічною категорією, як віл, що тягне плуга. Сучасне *застосування* машин є одним з відношень нашого сучасного економічного ладу, але спосіб експлуатації машин — це зовсім не те, що самі машини. Порох залишається порохом, чи використовується він для того, щоб заподіяти рану людині, чи для того, щоб залікувати рани тієї самої людини.

Пан Прудон перевершує самого себе, створюючи у своїй голові конкуренцію, монополію, податок або поліцію, торговельний баланс, кредит і власність у тому порядку, в якому я їх зараз перераховую. Майже всі кредитні установи розвинулися в Англії на початку XVIII століття, ще до винайдення машин. Державний кредит був тільки новим способом підвищення податків і задоволення нових потреб, створених приходом до влади класу буржуазії.

Нарешті, *власність* становить останню категорію в системі пана Прудона. У дійсному світі, навпаки, поділ праці і всі інші категорії пана Прудона є суспільні відносини, які в сукупності становлять те, що нині називають *власністю;* поза цими відносинами буржуазна власність є не що інше, як метафізична і юридична ілюзія. Власність іншої епохи, феодальна власність,

розвивається при зовсім інших суспільних відносинах. Визначаючи власність як незалежне відношення, пан Прудон робить щось гірше, ніж методологічну помилку: він виявляє нерозуміння того зв'язку, який з'єднує всі форми *буржуазного* виробництва; він виявляє нерозуміння *історичного* і *минущого* характеру форм виробництва певної епохи. Не бачачи, що наші суспільні інститути є продуктами історичного розвитку, не розуміючи ні їх походження, ні їх розвитку, пан Прудон може піддати їх тільки догматичній критиці.

Щоб пояснити розвиток, пан Прудон змушений вдатися до *фікції*. Він думає, що поділ праці, кредит, машини і т. д. — усе це винайдене для того, щоб служити його настирливій ідеї — ідеї рівності. Його пояснення надзвичайно наївне. Всі ці речі придумані в ім'я рівності, але, на нещастя, вони обернулися проти рівності. У цьому й полягає все його міркування, тобто він бере довільну гіпотезу, але оскільки дійсний розвиток на кожному кроці суперечить його фікції, то він робить з цього висновок, що в наявності суперечність. Він приховує, що суперечність все ж існує тільки між його настирливими ідеями і дійсним рухом.

Таким чином, пан Прудон, насамперед через відсутність у нього історичних знань, не зрозумів, що люди, розвиваючи свої продуктивні сили, тобто живучи, розвивають певні відносини один до одного, і що характер цих відносин неминуче змінюється разом з перетворенням і зростанням цих продуктивних сил. Він не зрозумів, що *економічні категорії* є тільки *абстракції* цих дійсних відносин і є істинами лише остільки, оскільки існують ці відносини. Таким чином, він припускається помилки буржуазних економістів, які вбачають у цих економічних категоріях вічні, а не історичні закони — закони, дійсні тільки для певної стадії історичного розвитку, для певної стадії розвитку продуктивних сил. Отже, замість того, щоб розглядати політико-економічні категорії як абстракції дійсних, минущих історичних суспільних відносин, пан Прудон, містично перекручуючи питання, вбачає у дійсних відносинах лише втілення цих абстракцій. Самі ці абстракції є формулами, що дрімали в лоні бога-отця від самого створення світу.

Тут у нашого доброго пана Прудона починаються тяжкі розумові силкування. Якщо всі ці економічні категорії є еманації божественного серця, якщо вони є прихованим і вічним життям людей, то яким чином виходить, по-перше, що існує розвиток, і, по-друге, що пан Прудон не є консерватором? Ці явні суперечності він пояснює цілою системою антагонізмів.

Щоб висвітлити цю систему антагонізмів, візьмемо приклад.

Монополія хороша, тому що це — економічна категорія і, отже, еманація бога. Конкуренція хороша, тому що і вона теж економічна категорія. Але ось що недобре, так це дійсність мо-

нополії і дійсність конкуренції. Ще гірше, що монополія і конкуренція взаємно пожирають одна одну. Що ж робити? Оскільки ці дві вічні думки бога суперечать одна одній, панові Прудону здається очевидним, що в лоні бога є так само і синтез обох думок, в якому зло монополії врівноважується конкуренцією, і vice versa *. Боротьба між обома ідеями матиме той наслідок, що назовні виступить тільки їх хороша сторона. Треба вирвати у бога цю таємну думку, а тоді застосувати її, і все буде чудово. Треба знайти синтетичну формулу, приховану в темряві безособового розуму людства. Пан Прудон, ні хвилини не вагаючись, виступає як особа, що відкриває цю таємницю.

Але киньмо на хвилину погляд на дійсне життя. В сучасному економічному житті ви знайдете не тільки конкуренцію і монополію, а також і їх синтез, який є не *формулою*, а *рухом*. Монополія породжує конкуренцію, конкуренція породжує монополію. І, проте, це рівняння, не усуваючи труднощів сучасного становища, як це уявляють буржуазні економісти, створює в результаті ще важче і ще більш заплутане становище. Таким чином, змінюючи основу, на якій грунтуються сучасні економічні відносини, знищуючи сучасний *спосіб* виробництва, ви знищуєте не тільки конкуренцію, монополію і їх антагонізм, а також і їх єдність, їх синтез — рух, в якому і відбувається дійсне урівноважування конкуренції і монополії.

Тепер я наведу Вам зразок діалектики пана Прудона.

Свобода і рабство становлять антагонізм. Мені немає потреби говорити ні про хороші, ні про погані сторони свободи. Щодо рабства, нічого говорити про його погані сторони. Єдине, що треба пояснити,— це хорошу сторону рабства. Мова йде не про посереднє рабство, не про рабство пролетаря. Мова йде про пряме рабство, про рабство чорношкірих у Сурінамі, в Бразілії, у південних областях Північної Америки.

Пряме рабство є такою ж основою нашої сучасної промисловості, як машини, кредит і т. д. Без рабства немає бавовни, без бавовни немає сучасної промисловості. Рабство надало цінності колоніям, колонії створили світову торгівлю, а світова торгівля — необхідну умову великої машинної промисловості. До встановлення торгівлі неграми колонії давали Старому світові дуже мало продуктів і не змінювали хоч трохи помітно обличчя світу. Таким чином, рабство — це економічна категорія величезного значення. Без рабства Північна Америка — найпрогресивніша країна — перетворилася б у країну патріархальну. Зітріть тільки Північну Америку з карти світу, і ви матимете анархію, цілковитий занепад торгівлі і сучасної цивілізації. Але знищення рабства означало б, що Америка стирається з карти світу. Таким

* — навпаки. *Ред.*

чином, рабство, саме внаслідок того, що воно є економічною категорією, зустрічається від створення світу в усіх народів. Сучасні народи зуміли лише замаскувати рабство у самих себе і запровадити його відкрито в Новому світі. Що ж зробить предобрий пан Прудон після цих міркувань про рабство? Він шукатиме синтезу свободи і рабства, істинної золотої середини, інакше кажучи — рівноваги між рабством і свободою.

Пан Прудон дуже добре зрозумів, що люди виробляють сукно, полотно, шовкові тканини, і не велика заслуга зрозуміти так мало! Але чого пан Прудон не зрозумів, так це того, що люди відповідно до своїх продуктивних сил виробляють також *суспільні відносини,* при яких вони виробляють сукно і полотно. Ще менше зрозумів пан Прудон, що люди, які виробляють суспільні відносини відповідно до свого матеріального виробництва, створюють так само й *ідеї* і *категорії,* тобто абстрактні, ідеальні вираження цих самих суспільних відносин. Отже, категорії так само мало є вічними, як і ті відносини, вираженням яких вони є. Це — продукти історичні і минущі. А для пана Прудона, зовсім навпаки, першопричиною є абстракції, категорії. На його думку, це вони, а не люди, творять історію. *Абстракція, категорія, взята як така,* тобто відірвана від людей і їх матеріальної діяльності, є, звичайно, безсмертною, незмінною, нерухомою. Вона являє собою лише породження чистого розуму, що означає попросту, що абстракція як така є абстрактна. Чудова *тавтологія!*

Таким чином, економічні відносини, що розглядаються у формі категорій, є для пана Прудона вічними формулами, які не мають ні походження, ні розвитку.

Інакше кажучи: пан Прудон не твердить прямо, що *буржуазне життя* є для нього *вічною істиною.* Він твердить це посередньо, обожествляючи категорії, які у формі ідей виражають буржуазні відносини. Оскільки продукти буржуазного суспільства уявляються йому у формі категорій, ідей, він сприймає їх як виникаючі довільно, наділені власним життям вічні істоти. Таким чином, він не виходить за межі буржуазного горизонту. Оскільки він має справу з буржуазними ідеями, вважаючи їх вічними істинами, він шукає синтезу цих ідей, їх рівноваги і не бачить, що сучасний спосіб їх урівноважування є єдино можливий.

По суті він робить те, що роблять усі добрі буржуа. Усі вони говорять вам, що конкуренція, монополія і т. д. є у принципі, тобто якщо їх взяти як абстрактні поняття, єдиними основами життя, але що на практиці вони залишають бажати багато чого. Усі вони хочуть конкуренції без згубних наслідків конкуренції. Усі вони хочуть неможливого, тобто умов буржуазного життя без неминучих наслідків цих умов. Усі вони не розуміють, що буржуазний спосіб виробництва є історична і минуща форма, так само як історичною і минущою була форма феодальна. Ця

помилка виникає через те, що для них людина-буржуа є єдиною основою всякого суспільства, через те, що вони не уявляють собі такого суспільного ладу, в якому людина перестала б бути буржуа.

Тому пан Прудон неминуче є *доктринером.* Історичний рух, який здійснює переворот у сучасному світі, зводиться для нього до завдання відкрити правильну рівновагу, синтез двох буржуазних думок. Таким чином, за допомогою хитрувань цей спритний чоловік відкриває приховану думку бога, єдність двох окремих думок, які тільки тому є окремими, що пан Прудон їх відокремив від практичного життя, від сучасного виробництва, яке являє собою поєднання тих реальностей, що цими думками виражені. На місце великого історичного руху, який народжується з конфлікту між уже набутими продуктивними силами людей і їх суспільними відносинами, що не відповідають більше цим продуктивним силам; на місце страшних воєн, які готуються між різними класами однієї нації і між різними націями; на місце практичної і насильственої діяльності мас, що одна буде спроможна розв'язати ці колізії,— на місце цього широкого, тривалого і складного руху пан Прудон ставить перистальтичний рух [382] [mouvement cacadauphin] своєї голови. Отже, історію роблять учені, люди, здатні викрасти у бога його потаємну думку. А простий народ повинен тільки застосовувати на практиці їх одкровення.

Ви тепер розумієте, чому пан Прудон є запеклим ворогом усякого політичного руху. Розв'язання сучасних проблем полягає для нього не в суспільному діянні, а в діалектичних круговоротах, що відбуваються у його голові. Оскільки для нього категорії є рушійними силами, то нема чого змінювати практичне життя для того, щоб змінити категорії. Якраз навпаки. Треба змінити категорії, і наслідком цього буде зміна існуючого суспільства.

Бажаючи примирити суперечності, пан Прудон зовсім обминає питання: а чи не треба знищити саму основу цих суперечностей? Він у всьому схожий на політичного доктринера, що бажає зберегти і короля, і палату депутатів, і палату перів, як складові частини суспільного життя, як вічні категорії. Він тільки шукає нову формулу для того, щоб урівноважити ці сили, рівновага яких саме і полягає в сучасному русі, де одна з цих сил є то переможницею, то рабинею іншої. Так, у XVIII столітті багато посередніх голів старалося знайти істинну формулу, щоб урівноважити суспільні стани, дворянство, короля, парламенти [383] і т. д., а на другий день не стало ні короля, ні парламентів, ні дворянства. Істинним способом урівноважити цей антагонізм було знищення всіх суспільних відносин, що були основою цих феодальних законів і основою антагонізму цих феодальних законів.

Оскільки пан Прудон по один бік ставить вічні ідеї, категорії чистого розуму, а по другий бік — людей і їх практичне життя, яке є, на його думку, застосуванням цих категорій, то ви знайдете у нього з самого початку *дуалізм* між життям і ідеями, між душею і тілом — дуалізм, що повторюється у різних формах. Ви тепер бачите, що цей антагонізм — це тільки нездатність пана Прудона зрозуміти походження і звичайну історію категорій, які він обожнює.

Мій лист надто затягнувся, і я не зможу вже спинитися на сміховинних випадах пана Прудона проти комунізму. Поки що Ви погодитесь зі мною, що людина, яка не зрозуміла сучасного стану суспільства, ще менше здатна зрозуміти той рух, який прагне зруйнувати це суспільство, і літературні вираження цього революційного руху.

Єдиний пункт, в якому я цілком згоден з паном Прудоном,— це його огида до соціалістичної сентиментальності. До нього я викликав проти себе багато ворожнечі своїми насмішками з соціалізму баранячого, сентиментального, утопічного. Але хіба сам пан Прудон не створює собі дивних ілюзій, протиставляючи свою сентиментальність дрібного буржуа,— я маю на увазі його декламації про сім'ю, про подружню любов і всі його банальності,— соціалістичній сентиментальності, яка у Фур'є, наприклад, значно глибша, ніж претензійні вульгарності нашого доброго Прудона? Він сам настільки добре відчуває всю нікчемність своїх доказів, свою цілковиту нездатність говорити про всі ці речі, що раптом, не тямлячи себе, сповнюється люті, irae hominis probi *, починає галасувати, шаленіє, лається, викриває, звинувачує, проклинає, б'є себе в груди і вихваляється перед богом і людьми, що він чистий від соціалістичної мерзоти! Він не критикує соціалістичну сентиментальність або те, що він вважає сентиментальністю. Він, як святий, як папа, оголошує анафему бідолашним грішникам і славословить дрібну буржуазію та жалюгідні любовні і патріархальні ілюзії домашнього вогнища. І це не випадково. Пан Прудон — з голови до ніг філософ, економіст дрібної буржуазії. *Дрібний буржуа* в розвинутому суспільстві, внаслідок самого свого становища, з одного боку, стає соціалістом, а з другого — економістом, тобто він засліплений пишнотою великої буржуазії і співчуває стражданням народу. Він в один і той же час і буржуа і народ. У глибині душі він пишається тим, що він безсторонній, що він знайшов істинну рівновагу, яка має претензію відрізнятися від золотої середини. Такий дрібний буржуа обожнює *суперечність,* тому що суперечність є основа його сутності. Він сам — не що інше, як втілена суспільна суперечність. Він повинен виправдати у теорії те, чим він є на практиці,

* — благородного обурення. *Ред.*

і панові Прудону належить заслуга бути науковим виразником французької дрібної буржуазії; це — справжня заслуга, тому що дрібна буржуазія буде складовою частиною всіх прийдешніх соціальних революцій.

Я хотів би мати можливість послати Вам разом з цим листом мою книгу про політичну економію, але досі мені не вдалося видати ні цієї праці, ні критики німецьких філософів і соціалістів [384], про яку я Вам розповідав у Брюсселі. Ви не можете собі уявити, на які труднощі натрапляє таке видання в Німеччині, по-перше, з боку поліції, по-друге, з боку видавців, які самі є заінтересованими представниками усіх тих напрямів, на які я нападаю. А щодо нашої власної партії, то вона не тільки бідна, а, крім того, значна частина членів німецької комуністичної партії сердита на мене за те, що я виступаю проти їх утопій і декламацій...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 386—397

ЕНГЕЛЬС — МАРКСУ [385]

У БРЮССЕЛЬ

[Париж], [23—24 листопада 1847 р.]
вівторок увечері

...Подумай над «Символом віри». Я вважаю, що найкраще було б відкинути форму катехізису і назвати цю річ «Комуністичним *маніфестом*». Адже в ньому доведеться у тій чи іншій мірі висвітлити історію питання, для чого теперішня форма зовсім не підходить. Я привезу з собою тутешній проект, складений мною. Він написаний простою розповідною мовою, але відредагований погано, із страшенним поспіхом. Я починаю з питання, що таке комунізм, і далі переходжу прямо до пролетаріату — історія його походження, відмінність від колишніх робітників, розвиток протилежності пролетаріату і буржуазії, кризи, висновки. Побіжно — різні другорядні речі, і наприкінці партійна політика комуністів, оскільки про неї можна говорити відкрито. Тутешній проект увесь ще не затверджувався, але я сподіваюсь добитися того, щоб до нього не потрапило — за винятком деяких дрібниць, що не мають значення,— нічого такого, що суперечило б нашим поглядам...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 98

ЕНГЕЛЬС — ЕМІЛЮ БЛАНКУ

В ЛОНДОН

Париж, 28 березня 1848 р.

...Щодо тутешніх партій, то тут є, власне, три великі партії, не рахуючи дрібних партій (легітимістів[84] та бонапартистів, які займаються тільки інтригами і є звичайними сектами, що не мають впливу в народі; частина з них багата, але вони аж ніяк не можуть сподіватися на перемогу). Три ці партії — це, по-перше, переможені 24 лютого, тобто великі буржуа, біржові спекулянти, банкіри, фабриканти і великі купці, колишні консерватори і ліберали. По-друге, дрібні буржуа, середній стан, основна маса національної гвардії, що перейшла 23 і 24 лютого на бік народу, «розсудливі радикали», що йдуть за Ламартіном і газетою «National»[135]. По-третє, народ, паризькі робітники, які тримають тепер у своїх руках Париж з допомогою збройної сили.

Великі буржуа і робітники прямо протистоять одні одним. Дрібні буржуа відіграють посередницьку, але дуже жалюгідну роль. Проте у тимчасовому уряді вони мають більшість (Ламартін, Марраст, Дюпон де л'Ер, Марі, Гарньє-Пажес і певною мірою Крем'є). Вони, а разом з ними і тимчасовий уряд, дуже вагаються. Чим спокійніша обстановка, тим більше уряд і дрібнобуржуазна партія схиляються на бік великої буржуазії. Чим тривожніша обстановка, тим більше вони стараються знову зблизитися з робітниками. Недавно, наприклад, коли буржуа знову настільки знахабніли, що навіть затіяли похід до ратуші загону національної гвардії у 8 000 чоловік з протестом проти декрету тимчасового уряду, а саме проти енергійних заходів Ледрю-Роллена[386], їм справді вдалося залякати більшість уряду, і особливо безхарактерного Ламартіна, так що він публічно відмежувався від Ледрю. Але на другий день, 17 березня, 200 000 робітників вирушили до ратуші *, висловили Ледрю-Роллену своє безумовне довір'я і примусили Ламартіна і більшість уряду взяти своє рішення назад. Таким чином, у даний момент перевага знову на боці прихильників «Réforme»[87] (Ледрю-Роллен, Флокон, Л. Блан, Альбер, Араго). З усіх членів уряду вони більше, ніж хто-небудь інший, представляють інтереси робітників і є комуністами, самі про те не підозріваючи. На жаль, маленький Луї Блан дуже компрометує себе своєю марнославністю і своїми безглуздими планами. Він незабаром сильно оскандалиться[387]. Зате Ледрю-Роллен поводиться дуже добре.

Найгірше те, що уряд, з одного боку, змушений давати робітникам обіцянки, а з другого — не може дотримати жодної з них,

---

* Див. цей том, с. 238. *Ред.*

тому що він не має мужності забезпечити собі потрібні для цього кошти з допомогою революційних заходів, спрямованих проти буржуазії: високих прогресивних податків, податків на спадщину, конфіскації власності всіх емігрантів, заборони вивозу грошей, заснування державного банку і т. д. Людям з «Réforme» дозволяють давати обіцянки, а потім, найбезглуздішими консервативними рішеннями, їх ставлять у таке становище, коли вони виявляються неспроможними виконати обіцяне.

У Національних зборах додався тільки один новий елемент: селяни, які становлять $^5/_7$ французької нації і стоять за дрібнобуржуазну партію, за «National». Дуже ймовірно, що ця партія переможе, що прихильники «Réforme» впадуть, і тоді знову станеться революція. Можливо також, що депутати, опинившись у Парижі, побачать, який тут стан справ, і зрозуміють, що при владі довгий час можуть утриматися тільки прихильники «Réforme». Але це малоймовірно.

Відстрочка виборів на два тижні теж є перемогою паризьких робітників над буржуазною партією [147]...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 407—409

ПРИМІТКИ

1 *«Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона»* — один з найважливіших теоретичних творів марксизму, головна праця К. Маркса, спрямована проти ідеолога дрібної буржуазії П.-Ж. Прудона. Намір виступити з критикою поглядів Прудона, що були серйозною перешкодою для поширення серед робітників ідей наукового комунізму, і одночасно висвітлити з науково-матеріалістичних позицій ряд питань теорії і тактики революційного пролетарського руху з'явився у Маркса наприкінці грудня 1846 р. в результаті читання книги Прудона «Система економічних суперечностей, або Філософія злиднів» (*Proudhon P. J.* Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère. Paris, 1846. T. I—II), яка вийшла незадовго перед цим. У листі до російського літератора П. В. Анненкова 28 грудня 1846 р. (див. цей том, с. 497—507) Маркс висловив ряд дуже важливих ідей, пізніше покладених ним в основу даної праці.

Книга Маркса вийшла в світ у Брюсселі і Парижі на початку липня 1847 р. Послідовники Маркса розглядали її як теоретичне вираження пролетарської партії, що створювалася у той час. За його життя праця повністю не перевидавалась. Окремі уривки з неї у 70-х рр. були надруковані у соціалістичних газетах деяких країн. У 1885 р. вийшло перше німецьке видання цього твору. Переклад був відредагований Енгельсом, який написав для нього також спеціальну передмову (див. цей том, с. 103—115) і ряд приміток. Під час редагування Енгельс використав власноручні поправки Маркса, внесені у примірник французького видання 1847 р. Цей примірник було знайдено порівняно недавно, до цього виправлення були відомі з іншого примірника того ж видання. На цьому примірнику з дарчим написом Маркса Наталії Утіній, дружині члена російської секції І Інтернаціоналу М. І Утіна, вони були відтворені невідомою рукою.

У 1886 р. група «Визволення праці» в Женеві випустила перше російське видання в перекладі В. І. Засулич. У 1892 р. вийшло друге німецьке видання, до якого Енгельс написав невеликий вступ, що стосувався виправлення кількох неточностей у тексті (див. примітку 13). Енгельс мав намір випустити також друге французьке видання і у зв'язку з цим на підставі зазначених вище поправок Маркса склав список необхідних виправлень французькою мовою. Цей список використала Лаура Лафарг під час підготовки другого французького видання, що вийшло друком уже після смерті Енгельса, у 1896 р.— *1*.

2 Маркс цитує книгу: *Simonde de Sismondi*. Études sur l'économie politique. Bruxelles, 1837—1838. T. I—II (*Сімонд де Сісмонді*. Нариси політичної економії. Брюссель, 1837—1838. Т. I—II).— *8*.

3 *Lauderdale*. Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique. Traduit de l'anglais, par E. Lagentie de Lavaisse. Paris, 1808, p. 33.— *8*.

4 *Ricardo D*. Des principes de l'économie politique et de l'impôt. Traduit de l'anglais par F. S. Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J.-B. Say. Paris, 1835, t. II, p. 65 (*Рікардо Д*. Про основи політичної економії і оподаткування. Переклад з англійської Ф.-С. Констансіо, з пояснювальними і критичними примітками Ж.-Б. Сея. Париж, 1835, т. II, с. 65). Перше видання вийшло у Лондоні в 1817 р.— *8*.

5 Мається на увазі книга: *Anderson A*. An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the Earliest Accounts to the Present Time (*Андерсон А*. Історичний і хронологічний нарис походження торгівлі від найраніших відомостей про неї до наших днів). Перше видання вийшло в Лондоні у 1764 р.— *10*.

6 *Storch H*. Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Paris, 1823, t. I—IV (*Шторх А*. Курс політичної економії, або Виклад основ, що зумовлюють благоденство народів. Париж, 1823, т. I—IV). Маркс посилається на I том.— *11*.

7 Мається на увазі період, що настав після закінчення наполеонівських воєн у 1815 р. і реставрації династії Бурбонів у Франції.— *15*.

8 *Smith A*. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (*Сміт А*. Дослідження про природу і причини багатства народів). Перше видання вийшло у Лондоні в 1776 р.— *16*.

9 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф*. Твори, т. I, с. 507—533 і це видання, т. I, с. 209—455.— *19*.

10 Тут і далі, як і в інших працях 40—50-х рр., написаних до розробки ним теорії додаткової вартості, Маркс уживає ще термін «вартість праці» (в інших випадках «продаж праці», «ціна праці»), що поряд з деякими іншими термінами тих років, як відзначав Енгельс у 1891 р. у Вступі до праці Маркса «Наймана праця і капітал», з погляду пізніших праць є невдалим і навіть неправильним (див. цей том, с. 207). Цей термін був згодом замінений іншим — «вартість робочої сили».— *21*.

11 *Boisguillebert P*. Dissertation sur la nature de richesses, de l'argent et des tributs.— In: Économistes-financiers du XVIII siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par Eugène Daire. Paris, 1843 (*Буагільбер П*. Міркування про природу багатств, грошей і податей.— У кн.: Економісти-фінансисти XVIII століття. З історичними нарисами про кожного автора, коментарями і пояснювальними примітками Ежена Дера. Париж, 1843).— *30*.

12 *Atkinson W*. Principles of Political Economy. London, 1840.— *31*.

13 *Hodgskin Th*. Popular Political Economy. London, 1827 (*Годскін Т*. Популярна політична економія. Лондон, 1827). В оригіналі в цьому місці помилково стоїть прізвище Гопкінс. У 1892 р. в другому німецькому виданні «Злиденності філософії» Енгельс виправив цю неточність, використану

австрійським буржуазним юристом Менгером для звинувачення Маркса у неправильному цитуванні. У вступі до цього видання Енгельс писав: «З приводу другого видання я повинен лише сказати, що помилково вказане у французькому тексті ім'я Гопкінс замінене правильним ім'ям: Годскін, і там же виправлено рік видання книги Уїльяма Томпсона на 1824. Тепер, сподіваємося, бібліографічна совість пана професора Антона Менгера буде заспокоєна. Лондон, 29 березня 1892 р. Фрідріх Енгельс» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 22, с. 278).— *32.*

14 *Thompson W.* An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness. London, 1824.

Edmonds T. R. Practical Moral and Political Economy. London, 1828.— *32.*

15 *Bray J. F.* Labour's Wrongs and Labour's Remedy. Leeds, 1839.— *32.*

16 *Білль про десятигодинний робочий день,* що поширювався тільки на підлітків і жінок-робітниць, був прийнятий англійським парламентом 8 червня 1847 р.— *36.*

17 *Equitable-labour-exchange-bazars* (базари для справедливого обміну продуктів праці) — організовувались у різних містах Англії в 30-х рр. XIX ст. прихильниками Р. Оуена і соціалістами-рікардіанцями (Дж. Греєм, У. Томпсоном, Дж. Бреєм) з метою справедливого обміну без капіталістичних посередників. Продукти обмінювалися на трудові бони, або трудові гроші — квитанції з зазначенням вартості зданих виробниками готових продуктів, обчисленої на підставі затраченої на їхнє виготовлення праці. Організатори таких базарів вбачали у них засіб пропаганди переваг некапіталістичних форм обміну і один з мирних способів, поряд з кооперацією, переходу до соціалізму. Постійні банкротства таких починань довели на практиці утопію цих планів.— *37.*

18 Говорячи про *«класичний лук Адама Сміта»,* Маркс має на увазі таке місце з другого розділу першої книжки І тому його праці «Дослідження про природу і причини багатства народів»: «У мисливському або чабанському племені одна людина виготовляє, наприклад, луки і стріли з більшою швидкістю і вправністю, ніж хтось інший. Вона часто вимінює їх у своїх одноплемінників на худобу й дичину; зрештою вона бачить, що може таким шляхом одержувати більше худоби й дичини, ніж коли сама займатиметься мисливством. Виходячи із своєї користі, вона обирає виготовлення луків і стріл своїм головним заняттям і стає таким чином свого роду зброярем».— *40.*

19 Маркс цитує 60-й розділ праці Вольтера «Історія парламенту» («Histoire du parlement»); розділ має назву «Фінанси в період регентства і система Ло».— *41.*

20 *Турський лівр* — монета, яку карбували в м. Турі і вага якої становила $^{4}/_{5}$ монети такої ж вартості паризької чеканки.— *41.*

21 Мається на увазі примітка Сея до французького видання книги Рікардо (див. примітку 4), т. II, с. 206—207.— *44.*

22 *Senior N. W.* Political Economy.— In: Encyclopedia Metropolitana, or Universal Dictionary of Knowledge. London, 1836, vol. VI.— *45.*

23 *Mill J. St.* Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy. London, 1844.

Tooke Th. A History of Prices, and of the State of the Circulation, from 1793 to 1837. London, 1838, vol. I—II (*Тук Т.* Історія цін і стану обігу з 1793 по 1837 р. Лондон, 1838, т. I—II).— *45.*

[24] *Cooper Th.* Lectures on the Elements of Political Economy. Перше видання книги вийшло в Колумбії у 1826 р.; друге, доповнене — у Лондоні в 1831 р.— *46.*

[25] *Sadler M. Th.* The Law of Population. London, 1830, vol. I, p. 83, 84.— *46.*

[26] Маються на увазі дві основні економічні праці Ф. Кене: «Tableau économique» (1758), «Analyse du Tableau économique» (1766).— *54.*

[27] Маркс натякає на працю: *Baudeau N.* Explication du Tableau économique, à madame de ***.— In: Éphémérides du citoyen ou Bibliothéque raisonnée des sciences morales et politiques. 1767. T. XI, XII; 1768. T. III; 1770. T. II (*Бодо Н.* Роз'яснення економічної таблиці пані ***.— У кн.: Календар громадянина, або Розсудлива бібліотека моральних і політичних наук. 1767. Т. XI, XII; 1768. Т. III; 1770. Т. II; окреме видання вийшло в Парижі у 1776 р.).— *55.*

[28] Ця цитата є скороченим викладом такого місця: «Тому метод повинен бути визнаний необмежено загальним, внутрішнім і зовнішнім способом і цілком нескінченною силою, якій ніякий об'єкт, оскільки він представлений як зовнішній об'єкт, віддалений від розуму і незалежний від нього, не може чинити опору, не може мати іншої природи щодо методу і не бути пройнятий ним... Тому метод є не лише вища *сила* чи, точніше, *єдина* і абсолютна сила розуму, а й вища і єдина його *спонука* знайти і пізнати *самого себе в усьому через самого себе*» (*Hegel G. W. F.* Wissenschaft der Logik, Bd. III; Werke, 2-te Aufl. Berlin, 1841, Bd. V, S. 320) (*Гегель Г.-В.-Ф.* Наука логіки, т. III: Твори, 2-ге вид. Берлін, 1841, т. V, с. 320).— *57.*

[29] «*Безсмертна смерть*» — слова з такого місця поеми Лукреція «Про природу речей» (кн. 3, вірш 869): «mortalem vitam mors immortalis ademit» («смертне життя забрала безсмертна смерть»).— *59.*

[30] Маркс має на увазі розділ 8 «De la responsabilité de l'homme et de dieu, sous la loi de contradiction, ou solution du problème de la providence» («Про відповідальність людини і бога при законі суперечності, або Розв'язання проблеми провидіння»).— *65.*

[31] *Villeneuve-Bargemont A.* de. Histoire de l'économie politique. Перше видання вийшло в Брюсселі у 1839 р.— *66.*

[32] Маркс цитує книгу А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» за французьким виданням «Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations» (Paris, 1802, t. 1, p. 33—34).— *71.*

[33] П. Лемонте має на увазі свою книгу «Raison, folie, chacun son mot; petit cours de morale mis à la portée des vieux enfants» (Paris, 1801) («Розум, безумство — кожному своє слово; маленький курс моралі, доступний для розуміння старих дітей») (Париж, 1801).

Маркс цитує працю Лемонте «Influence morale de la division du travail» («Моральний вплив поділу праці»), в якій Лемонте посилається на вказану вище книгу.— *72.*

34 *Ferguson A*. Essai sur l'histoire de la société civile. Paris, 1783, t. II, p. 108—110.— *72.*

35 Крезо — з 30-х рр. XIX ст. найбільший центр французької металургійної, машинобудівної та військової промисловості; з 1836 р. заводи Крезо належали акціонерному товариству «Шнейдер і К⁰».— *73.*

36 *Babbage Ch.* Traité sur l'économie des machines et des manufactures. Paris, 1833, p. 230 (*Баббедж Ч.* Трактат про економічну природу машин і фабрик. Париж, 1833, с. 230).— *78.*

37 Маркс має на увазі першу в історії кризу надвиробництва, яка вибухнула в Англії у 1825 р. Криза охопила всі галузі промисловості, особливо текстильну. Її супроводжували застій у торгівлі, скорочення експорту та імпорту і банкротство цілого ряду банків.— *79.*

38 *Ure A*. Philosophie des manufactures, ou Économie industrielle. Bruxelles 1836, t. I, p. 23, 21, 22 (*Юр Е*. Філософія фабрики, або Промислова економія. Брюссель, 1836, т. I, с. 23, 21, 22).— *79.*

39 *Rossi P.* Cours d'économie politique. Paris, 1840—1841, t. I—II.— *86.*

40 *Steuart J*. Recherche des principes de l'économie politique. Paris, 1789, t. II, p. 190—191. Перше англійське видання книги вийшло у Лондоні в 1767 р. Цитата наведена Марксом неточно, з деякими змінами, а також додатками (слова «оподатковують виробництво», «оподатковується споживання» і фраза «кожний оподатковується відповідно до величини своїх доходів»).— *87.*

41 Proprieté (власність) пояснюється втручанням propriétaire (власника), rente (рента) — втручанням rentier (одержувача ренти).— *90.*

42 Маркс має на увазі працю: *Petty W*. Political Arithmetick.— In: Petty W. Several Essays in Political Arithmetick. London, 1699 (*Петті У*. Політична арифметика.— У кн.: Петті У. Нариси з галузі політичної арифметики. Лондон, 1699).— *96.*

43 Йдеться про статтю Леона Фоше «Англійські робітники заперечують коаліції», надруковану в «Journal des économiste» (Paris, 1845, t. 2) («Економічний журнал») (Париж, 1845, т. 2).— *98.*

44 *Хлібні закони в Англії* (вперше запроваджені у XV ст.) встановлювали високе мито на імпорт продуктів землеробства з метою підтримання високих цін на внутрішньому ринку в інтересах великих землевласників-лендлордів. Законом 1815 р. ввезення хліба з-за кордону було заборонено до того часу, поки ціна на нього у самій Англії лишалася нижче за 80 шил. за квартер. Пізніше було проведено ще кілька актів (1822, 1828 рр. та ін.), які видозмінювали умови хлібного імпорту.

Боротьба між промисловою буржуазією і земельною аристократією через хлібні закони закінчилася прийняттям у червні 1846 р. білля про їх скасування. Скасування хлібних законів було ударом по земельній аристократії і сприяло прискоренню розвитку капіталізму в Англії.— *98.*

45 У 1836—1838 рр. Англія та деякі інші капіталістичні країни переживали нову кризу надвиробництва.— *99.*

[46] У 1824 р. англійський парламент під тиском масового руху робітників скасував заборону тред-юніонів. Проте у 1825 р. парламент прийняв закон про робітничі коаліції, який, підтвердивши скасування заборони тред-юніонів, водночас украй обмежив їхню діяльність. Зокрема, проста агітація за вступ робітників у спілку і за участь у страйках розглядалася як «примус» і «насильство» і каралася, як кримінальний злочин.— *99.*

[47] Діючі на той час у Франції закони — так званий закон Ле Шапельє, прийнятий у 1791 р. під час буржуазної революції Установчими зборами, і кримінальний кодекс, вироблений у період імперії Наполеона,— забороняли робітникам під загрозою суворих покарань створення спілок і влаштування страйків. Закон Ле Шапельє був скасований у 1864 р., а остаточно професійні спілки були офіційно визнані лише в 1884 р.— *99.*

[48] *Національна асоціація об'єднаних професій* (National Association of United Trades) — тред-юніоністська організація, заснована в Англії у 1845 р. делегатами тред-юніонів з ряду промислових центрів країни. Діяльність Асоціації не виходила за межі економічної боротьби за кращі умови продажу робочої сили, за поліпшення фабричного законодавства. Асоціація проіснувала до початку 60-х рр., але після 1851 р. значної ролі у професійному русі не відігравала.— *101.*

[49] *Чартизм* — масовий політичний рух робітничого класу Великобританії у 30 — середині 50-х рр. XIX ст.; виступав під лозунгом проведення Народної хартії, яка вимагала загального виборчого права і гарантій, що забезпечували б можливість використання його робітничими масами. Це була перша в історії масова робітнича партія, яка боролася за доступ робітників до політичної влади і використання її з метою соціальних перетворень.— *101.*

[50] Поняття «знаряддя виробництва» Маркс тут уживає ще в ширшому значенні, ніж у своїх наступних працях. Пізніше він проводив чіткішу відмінність між «продуктивними силами» в цілому і «знаряддями виробництва» як складовим елементом продуктивних сил.— *102.*

[51] Енгельс, мабуть, має тут на увазі двотомний твір німецького економіста, біографа і шанувальника Родбертуса Рудольфа Мейєра «Визвольна боротьба четвертого стану», що вийшов у 1874—1875 рр. Вираз «четвертий стан» уживався також і в деяких працях Ф. Лассаля та інших дрібнобуржуазних соціалістів, а іноді і в соціалістичній публіцистиці.— *102.*

[52] *Санд Жорж.* Ян Жижка, історичний роман. Вступ.— *102.*

[53] Цю працю Енгельс написав як передмову до першого німецького видання твору К. Маркса «Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона» (див. цей том, с. 1—102, а також примітку 1). Книга вийшла в другій половині січня 1885 р.; на початку січня передмова була, з ініціативи Енгельса, опублікована в журналі «Die Neue Zeit» під заголовком «Маркс і Родбертус». Її було включено також до другого німецького видання книги (1892 р.). Російською мовою передмова була вперше надрукована в перекладі В. Засулич у першому російському виданні цієї праці Маркса, випущеному групою «Визволення праці» в Женеві у 1886 р.

«*Die Neue Zeit*» («Новий час») — теоретичний журнал німецької соціал-демократії, виходив у Штутгарті з 1883 до жовтня 1890 р. щомісяця, потім, до осені 1923 р.,— щотижня. Редактором журналу з 1883 до жовтня 1917 р. був К. Каутський, з жовтня 1917 до осені 1923 р.— Г. Кунов. У 1885—1894 рр. Ф. Енгельс опублікував у журналі ряд своїх статей,

весь час допомагаючи своїми порадами редакції журналу і нерідко критикуючи її за відступи від марксизму, що допускалися в журналі. У роки першої світової війни журнал займав центристську позицію.— *103.*

[54] Йдеться про статтю Маркса «Про Прудона (лист до Й.-Б. Швейцера)» (див. це видання, т. 4), яку було вміщено у першому німецькому виданні «Злиденності філософії» як додаток.

«*Social-Demokrat*» («Соціал-демократ») — орган лассальянського Загального німецького робітничого союзу. Під цією назвою газета видавалася в Берліні з 15 грудня 1864 по квітень 1871 р. тричі на тиждень; з липня 1871 по вересень 1876 р. виходила під назвою «Neuer Social-Demokrat»; у 1864—1867 рр. її редагував Й.-Б. Швейцер.— *103.*

[55] Заява Маркса і Енгельса про припинення їх співробітництва у «Social-Demokrat» була надіслана ними у редакцію цієї газети в лютому 1865 р.; завдяки вжитим Марксом заходам заяву незабаром було опубліковано в багатьох німецьких газетах. У зв'язку з цим Швейцер змушений був надрукувати її в «Social-Demokrat» 3 березня 1865 р. (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 79. Див. також: *Маркс К.* Заява про причини відмови від співробітництва в газеті «Social-Demokrat».— Там же, с. 86—89).— *103.*

[56] Енгельс має на увазі свою передмову до першого німецького видання другого тому «Капіталу» Маркса, яку він закінчив 5 травня 1885 р. (див. це видання, т. 8).— *103.*

[57] Ці наклепницькі звинувачення на адресу Маркса містяться в листах Родбертуса до Р. Мейєра від 29 листопада 1871 р. (In: Briefe und Socialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow. Herausgegeben von Dr. R. Meyer. Berlin, Bd. I, S. 134) (Листи і соціально-політичні твори д-ра Родбертуса-Ягецова. Видані д-ром Р. Мейєром. Берлін, т. I, с. 134) і до Й. Целлера від 14 березня 1875 р. (Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Tübingen, 1879, Bd. 35, S. 219) (Журнал з питань загального державознавства. Тюбінген, 1879, т. 35, с. 219).

Rodbertus-Jagetzow. Zur Erkenntniß unsrer staatswirtschaftlichen Zustände. Neubrandenburg und Friedland, 1842 (*Родбертус-Ягецов.* До пізнання нашого економічного ладу. Ней-Бранденбург і Фрідланд, 1842).— *103.*

[58] Енгельс має на увазі три окремі праці Родбертуса, видані в Берліні у 1850 і 1851 рр. під загальним заголовком «Sociale Briefe an von Kirchmann» («Соціальні листи до фон Кірхмана»).— *104.*

[59] *Rodbertus.* Sociale Briefe an von Kirchmann. Zweiter Brief: Kirchmann's sociale Theorie und die meinige. Berlin, 1850, S. 54 (*Родбертус.* Соціальні листи до фон Кірхмана. Лист другий: Соціальна теорія Кірхмана і моя соціальна теорія. Берлін, 1850, с. 54).— *104.*

[60] *Ricardo D.* On the Principles of Political Economy, and Taxation. London, 1817 (*Рікардо Д.* Про основи політичної економії і оподаткування. Лондон, 1817).— *104.*

[61] Енгельс має на увазі виданий у 1821 р. анонімний памфлет під заголовком «The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy, in A Letter to Lord John Russell» (London, 1821) («Джерело і розв'язання національних труднощів, виведені з основних положень політичної економії. Лист до лорда Джона Рассела»)

(Лондон, 1821), у памфлеті йшлося, зокрема, про привласнення капіталістом додаткової праці робітника. Характеристику цього памфлета дано в передмові Енгельса до першого німецького видання другого тому «Капіталу» (див. це видання, т. 8).— *104.*

62 Див. цей том, с. 32 і примітки 13, 14, 15; курсив і слова в дужках належать Енгельсу.— *104.*

63 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 1—152; цитоване місце див. с. 44.— *105.*

64 *Ricardo D.* On the Principles of Political Economy, and Taxation. У першому виданні книги, що вийшло у Лондоні в 1817 р., не було наведеного Енгельсом поділу розділів на відділи; цей поділ Рікардо зробив лише починаючи з другого видання, що вийшло в 1819 р.; у 1821 р. вийшло третє видання книги, значно перероблене автором.— *107.*

65 *Gray J.* The Social System. A. Treatise on the Principle of Exchange. Edinburgh, 1831 (*Грей Дж.* Соціальна система. Трактат про принцип обміну. Единбург, 1831).— *108.*

66 У 1832 р. соціаліст-утопіст Р. Оуен організував у Лондоні Базар для справедливого обміну продуктів праці (див. примітку 17).

У 1833 р. під керівництвом Оуена було створено Велику національну спілку професій з метою об'єднання професійних організацій, які повинні були б поступово взяти до рук відповідні галузі промисловості і вести у них виробництво на кооперативних засадах. Спілка розкололася у 1834 р.

У 30-х рр., особливо в другій половині; Оуен та його послідовники розгорнули широку пропаганду своїх утопічно-соціалістичних поглядів через періодичну пресу, шляхом видання брошур та усних виступів.— *108.*

67 У 1871 р. Родбертус опублікував статтю «Нормальний робочий день»; стаття була надрукована в журналі «Berliner Revue» («Берлінський огляд») 16, 23 і 30 вересня, а потім того ж року вийшла окремою брошурою в Берліні.— *108.*

68 Йдеться про групу осіб, які брали участь у виданні літературної спадщини Родбертуса-Ягецова, зокрема його праці «Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann» (Berlin, 1884) («Капітал. Четвертий соціальний лист до фон Кірхмана») (Берлін, 1884); видавцем цієї праці і автором вступу до неї був Т. Козак; передмову написав німецький вульгарний економіст А. Вагнер.— *108.*

69 Мається на увазі уривок з праці К. Маркса «До критики політичної економії», в якому дається критика поглядів Дж. Грея (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 62—65). Цей уривок було включено до першого німецького видання «Злиденності філософії» як один з додатків.— *108.*

70 *Rodbertus-Jagetzow.* Zur Erkenntniß..., S. 61.— *108.*

71 Мається на увазі таке місце у передмові А. Вагнера до праці Родбертуса «Капітал. Четвертий соціальний лист до фон Кірхмана»: «Родбертус виявляє тут таку силу абстрактного мислення, яка властива тільки найвидатнішим умам» (*Rodbertus-Jagetzow. C.* Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann, S. VII—VIII).— *108.*

[72] *Rodbertus-Jagetzow.* Zur Erkenntniß..., S. 62. Далі також розглядається й цитується ця праця.— *108.*

[73] Параграф 110 Кримінального кодексу Німецької імперії, що набрав чинності в 1871 р., передбачав грошовий штраф розміром до 600 марок або ув'язнення на строк до двох років за публічний заклик у письмовій формі до непідкорення законам або указам, які діяли у Німецькій імперії.— *113.*

[74] Мається на увазі друге французьке видання «Злиденності філософії», яке готувала в цей час дочка Маркса Лаура Лафарг; проте підготовка його затяглася, і воно вийшло у Парижі лише після смерті Енгельса, в 1896 р.— *114.*

[75] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 391—404.— *115.*

[76] Праця Енгельса «Принципи комунізму» являє собою важливий етап розробки програми Союзу комуністів. Вона була написана наприкінці жовтня 1847 р. за дорученням окружного комітету Союзу в Парижі. Первісний проект програми — «Проект комуністичного символу віри» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 42, с. 331—337) — обговорювався на першому конгресі Союзу (2—9 червня 1847 р.) в Лондоні і був розісланий для дальшого обговорення всім його общинам. «Принципи комунізму» стали попереднім варіантом «Маніфесту Комуністичної партії». У листі до Маркса від 23—24 листопада 1847 р. (див. цей том, с. 507) Енгельс запропонував відмовитися від форми катехізису і скласти програму у вигляді «Комуністичного маніфесту». Під час написання «Маніфесту» основоположники марксизму використали ряд положень, висунутих у «Принципах комунізму».— *116.*

[77] Йдеться про суспільства, в яких існував класовий поділ. Згодом Енгельс визнав за потрібне зробити спеціальне застереження про те, що, торкаючись проблеми класових антагонізмів і боротьби класів в історії у творах 40-х рр., Маркс і він не згадували про первісну безкласову стадію розвитку людства, оскільки історія первісності тоді була мало розроблена (див. примітку Енгельса до англійського видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1888 р.— цей том, с. 136).— *116.*

[78] У додатку до американського видання 1887 р. книги «Становище робітничого класу в Англії», що вийшла в 1845 р., а також у передмовах до англійського і 2-го німецького видань 1892 р. Енгельс писав щодо періодичності економічних криз так: «Цикл великих промислових криз обчислюється у моїй книзі п'ятьма роками. Такий висновок про його тривалість випливав, очевидно, з ходу подій з 1825 до 1842 року. Але історія промисловості з 1842 до 1868 р. показала, що в дійсності цей період триває десять років, що проміжні потрясіння мали другорядний характер і стали дедалі більше й більше зникати» (див. це видання, т. 1, с. 461).— *121.*

[79] Ідею про те, що пролетарська революція буде результатом революційних дій робітничого класу найбільш розвинутих капіталістичних країн, було вперше висловлено Марксом і Енгельсом у «Німецькій ідеології» (див. це видання, т. 2, с. 30—31) і остаточно сформульовано в «Принципах комунізму». В жодному з наступних творів Маркса і Енгельса таке формулювання більше не вживалося, а це положення було ними уточнено в тому розумінні, що революція, розпочавшись у якій-небудь європейській країні, дасть поштовх революціям в інших країнах, що вона являтиме тривалий

історичний процес і остаточно восторжествує лише з перемогою в основних капіталістичних країнах.

У XX ст., із зміною історичних умов, В. І. Ленін в результаті глибокого дослідження монополістичного капіталізму відкрив закон посилення нерівномірності економічного і політичного розвитку в епоху імперіалізму і сформулював висновок про можливість перемоги революції спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій країні (див.: *Ленін В. І.* Про лозунг Сполучених штатів Європи.— Повне зібрання творів, т. 26, с. 331—335). Ленін довів, що в умовах імперіалізму, коли капіталізм як світова система вже визрів для соціалістичної революції, пролетаріат не обов'язково переможе спочатку в найбільш капіталістично розвинутій країні, а може досягти перемоги в країні з середнім рівнем розвитку капіталізму (див.: *Ленін В. І.* Про нашу революцію.— Там же, т. 45, с. 359—362).— *126*.

80 Мається на увазі Національна асоціація реформи, що була заснована у США в 1845 р. і складалася головним чином з ремісників і робітників. Асоціація висунула вимогу безплатного наділення кожного трудівника ділянкою землі в 160 акрів і відкрила кампанію за земельну реформу проти плантаторів-рабовласників і земельних спекулянтів. Вона вимагала також скасування рабства, запровадження десятигодинного робочого дня, анулювання постійної армії і т. ін.

Діяльність Асоціації припинилася на початку 50-х рр.— *130*.

81 «*Маніфест Комуністичної партії*» — перший програмний документ наукового комунізму, що містить цілісний і стрункий виклад основ великого вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. «В цьому творі з геніальною ясністю і яскравістю змальований новий світогляд, послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньо-історичної революційної ролі пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства» (*Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 26, с. 42).

«Маніфест Комуністичної партії» озброїв пролетаріат науковим доведенням неминучості краху капіталізму і торжества пролетарської революції. У ньому сформульовано положення про партію як організатора і вождя робітничого класу, накреслено стратегію і тактику революційної боротьби, розвинуто принципи пролетарського інтернаціоналізму, визначено завдання і цілі революційного руху пролетаріату.

Маніфест Маркс і Енгельс написали в грудні 1847 — січні 1848 р. за дорученням 2-го конгресу Союзу комуністів, що відбувся в Лондоні 29 листопада — 8 грудня 1847 р., як програму Союзу. Це доручення було результатом перемоги прихильників нового пролетарського вчення, які відстояли його принципи під час обговорення програмних питань.

Маніфест був опублікований у Лондоні наприкінці лютого 1848 р. і того ж року перекладений кількома іноземними мовами. Російською мовою Маніфест уперше з'явився в Женеві у 1869 р. в перекладі М. О. Бакуніна, який в ряді місць перекручував його зміст. У 1882 р. там же вийшло друге російське видання (переклад Г. В. Плеханова), в якому ці недоліки було усунуто. Маркс і Енгельс написали до цього видання спеціальну передмову. Останнє німецьке видання Маніфесту за життя Маркса вийшло у 1872 р. з передмовою авторів; до ряду наступних видань у 80—90-х рр. передмови написав Енгельс. Усі авторські передмови включено в цей том. Найбільш важливі різночитання між німецьким виданням і відредагованим Енгельсом англійським перекладом 1888 р. дано під рядком.— *133*.

[82] *Закон про десятигодинний робочий день* (див. примітку 16) був прийнятий англійським парламентом у 1847 р. в обстановці різкого загострення суперечностей між земельною аристократією і промисловою буржуазією, що було викликане скасуванням у 1846 р. хлібних законів (див. примітку 44). Щоб помститися промисловій буржуазії, частина представників партії торі сприяла прийняттю цього закону.— *143.*

[83] Йдеться про рух за реформу виборчого права, яку під натиском народних мас було прийнято англійською палатою громад у 1831 р. і остаточно затверджено палатою лордів у червні 1832 р. Реформа була спрямована проти політичної монополії земельної і фінансової аристократії і відкрила доступ у парламент представникам промислової буржуазії. Пролетаріат і дрібна буржуазія, що являли головну силу в боротьбі за реформу, були обдурені ліберальною буржуазією і не здобули виборчих прав.— *153.*

[84] *Французькі легітимісти* — прихильники «легітимної» («законної»), поваленої у 1830 р. династії Бурбонів, яка представляла інтереси великого спадкоємного землеволодіння. Підтримували претендента на французький престол графа Шамбора, онука короля Карла X. У боротьбі проти пануючої династії Орлеанів (1830—1848), що спиралася на фінансову аристократію і велику буржуазію, частина легітимістів нерідко вдавалася до соціальної демагогії, виставляючи себе захисниками трудящих від експлуататорів-буржуа.— *154.*

[85] «*Молода Англія*» — група англійських політичних діячів і літераторів, які належали до партії торі; утворила в 1841 р. окреме угруповання в палаті громад. Виражаючи невдоволення земельної аристократії посиленням економічної і політичної могутності буржуазії, діячі «Молодої Англії» демагогічно критикували капіталістичні порядки і підтримували половинчасті, філантропічні заходи щодо поліпшення становища робітників, щоб підкорити своєму впливові робітничий клас і використати його у своїй боротьбі проти буржуазії.— *154.*

[86] Натяк на книгу Іммануїла Канта «Критика практичного розуму», що вийшла у світ напередодні французької революції (у 1788 р.).— *156.*

[87] «*Реформісти*» — політичне угруповання, яке об'єднувалося навколо паризької газети «La Réforme» і до якого входили представники радикальної опозиції режиму Липневої монархії — демократи-республіканці та дрібнобуржуазні соціалісти. Лідерами партії «Réforme», що називала себе також «соціалістично-демократичною», були Ледрю-Роллен, Луї Блан та ін.

«*La Réforme*» («Реформа») — французька щоденна газета, орган дрібнобуржуазних демократів-республіканців та дрібнобуржуазних соціалістів; видавалася в Парижі з 1843 по 1850 р.— *161.*

[88] У лютому 1846 р. готувалося повстання в польських землях з метою національного визволення Польщі. Головними ініціаторами повстання були польські революційні демократи (Дембовський та ін.). Проте в результаті зради з боку шляхетських елементів і арешту керівників повстання прусською поліцією загальне повстання було зірване і сталися лише окремі революційні спалахи. Лише в Кракові, підпорядкованому з 1815 р. спільному контролю Австрії, Росії і Пруссії, повстанцям вдалося 22 лютого здобути перемогу і створити Національний уряд, який випустив маніфест про скасування феодальних повинностей. Повстання у Кракові було придушене на початку березня 1846 р. У листопаді 1846 р. Австрія, Пруссія і Росія підписали договір про приєднання Кракова до Австрійської імперії.— *162.*

89 *Союз комуністів* — перша міжнародна комуністична організація пролетаріату, яка була створена під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса у червні 1847 р. у Лондоні й існувала до 1852 р. (докладніше див.: *Енгельс Ф.* До історії Союзу комуністів — це видання, т. 6).

Союз комуністів відіграв велику історичну роль у міжнародному робітничому русі, як школа пролетарських революціонерів, зародок пролетарської партії, попередник Міжнародного Товариства Робітників — Першого Інтернаціоналу.— *163.*

90 Мається на увазі лютнева революція 1848 р. у Франції.— *163.*

91 «*The Red Republikan*» («Червоний республіканець») — чартистський щотижневик, який видавав у Лондоні Дж. Гарні в червні — листопаді 1850 р. «Маніфест» був опублікований у скороченому вигляді в №№ 21—24 у листопаді 1850 р. під заголовком «Маніфест німецької Комуністичної партії». У редакційному вступі до цієї публікації було вперше названо імена авторів.— *163.*

92 *Червневе повстання* — героїчне повстання робітників Парижа 23—26 червня 1848 р., з винятковою жорстокістю придушене французькою буржуазією. Оцінку Марксом цього повстання див. у цьому томі, с. 241—244.— *163.*

93 «*Le Socialiste*» («Соціаліст») — щотижнева газета, видавалася в Нью-Йорку з жовтня 1871 по травень 1873 р. французькою мовою, була органом французьких секцій у Північноамериканській федерації Інтернаціоналу; після Гаагського конгресу порвала з Інтернаціоналом.

Згаданий французький переклад «Маніфесту Комуністичної партії» був опублікований у січні — березні 1872 р.— *163.*

94 Йдеться про перше російське видання «Маніфесту Комуністичної партії», яке вийшло в 1869 р. у Женеві в перекладі Бакуніна. Під час перекладу Бакунін у ряді місць перекрутив зміст Маніфесту. Ці перекручення і помилки було усунуто у виданні, що вийшло у Женеві в 1882 р. у перекладі Плеханова. Плехановський переклад поклав початок всебічному поширенню ідей Маніфесту в Росії.— *163.*

95 Мається на увазі «Вільна російська друкарня», де друкувалася революційно-демократична газета «Колокол», яку видавали О. І. Герцен та М. П. Огарьов. Друкарня до 1865 р. була в Лондоні, а потім у Женеві.— *165.*

96 Маркс і Енгельс мають на увазі обстановку, яка склалася після вбивства народовольцями 1 березня 1881 р. імператора Олександра II, коли Олександр III, що став на престол, відсиджувався в Гатчині, боячись можливих нових терористичних актів Виконавчого комітету «Народної волі».— *166.*

97 *Кельнський процес комуністів* (4 жовтня — 12 листопада 1852 р.) — провокаційний процес, організований прусським урядом проти 11 членів Союзу комуністів. Звинувачені в державній зраді на підставі фальшивих документів і лжесвідчень, семеро з підсудних були засуджені до ув'язнення у фортеці строком від 3 до 6 років. Підлі провокаційні методи, застосовувані прусською поліційною державою проти міжнародного робітничого руху, були викриті Марксом і Енгельсом. Див. статтю Енгельса «Недавній процес у Кельні» і памфлет Маркса «Викриття про кельнський процес комуністів» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 397—471).— *169.*

98 Енгельс наводить слова з виступу голови ради тред-юніонів міста Суонсі — Бівена на щорічному конгресі тред-юніонів у 1887 р., який засідав у цьому місті; звіт про цей виступ був надрукований у газеті «Commonweal» 17 вересня 1887 р.— *169*.

99 «*Woodhull and Claflin's Weekly*» («Щотижневик Вудхалл і Клафлін») — американський щотижневик, видавався у 1870—1876 рр. в Нью-Йорку буржуазними феміністками В. Вудхалл і Т. Клафлін.

«Маніфест Комуністичної партії» був опублікований (з пропуском) у цьому щотижневику 30 грудня 1871 р.— *169*.

100 Енгельс, мабуть, помилково приписав авторство цього перекладу В. Засулич: у післямові до статті «Про соціальне питання в Росії» (див. це видання, т. 4) він називає його перекладом Плеханова; сам Плеханов у виданні Маніфесту 1900 р. також вказує, що переклад зробив він.— *169*.

101 У згадуваному датському перекладі були деякі пропуски і неточності, що відзначив Енгельс у передмові до четвертого німецького видання Маніфесту (див. цей том, с. 173). Французький переклад, здійснений Лаурою Лафарг і відредагований Енгельсом, був опублікований у газеті «Le Socialiste» 29 серпня — 7 листопада 1885 р., а також передрукований як додаток до книги: *Mermeix*. La France socialiste. Paris, 1886 (*Мерме*. Соціалістична Франція. Париж, 1886). Іспанський переклад був опублікований у газеті «El Socialista» в липні — серпні 1886 р. і того ж року вийшов окремим виданням у Мадріді.

«*Le Socialiste*» («Соціаліст») — французька щотижнева соціалістична газета, заснована в 1885 р., до 1902 р.— орган Робітничої партії, потім — Соціалістичної партії Франції, а з 1905 р.— Французької соціалістичної партії; в 80—90-х рр. у газеті співробітничав Енгельс.

«*El Socialista*» — щотижнева газета, орган Соціалістичної робітничої партії Іспанії, виходила в Мадріді з 1885 р.— *170*.

102 Цю ідею Маркс і Енгельс висловлювали в ряді своїх праць, починаючи з 40-х рр. XIX ст.; у цьому формулюванні — в «Статуті Міжнародного Товариства Робітників» (див. це видання, т. 4).— *170*.

103 Це видання було останнім авторизованим німецьким виданням «Маніфесту Комуністичної партії». Усі наступні видання являли собою, як правило, передрук з нього. У книгу було включено передмову до видань 1872 та 1883 рр.— *173*.

104 Енгельс має на увазі свою передмову до німецького видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1883 р.— *173*.

105 Згадуваний Енгельсом загублений німецький оригінал передмови до російського видання Маніфесту знайдений і зберігається в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. Його покладено в основу публікації цієї передмови в другому виданні Творів К. Маркса і Ф. Енгельса та в наступних виданнях.

Далі Енгельс наводить повністю передмову до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1882 р. (див. цей том, с. 165—166) з незначними змінами.— *173*.

106 Цю передмову написав Енгельс 1 травня 1890 р., у день, коли за рішенням Паризького Міжнародного соціалістичного конгресу, який поклав початок II Інтернаціоналові (липень 1889 р.), у ряді країн Європи і Америки було проведено масові демонстрації, страйки й мітинги робітників з вимогою 8-годинного робочого дня і виконання інших постанов конгресу.

З цього часу день 1 травня почали відзначати щороку робітники усіх країн як день бойового огляду революційних сил і міжнародної солідарності пролетаріату.— *176.*

107 Цю передмову Енгельс написав на прохання польських соціалістів-емігрантів, які готували нове видання «Маніфесту Комуністичної партії». Попереднє видання було випущено у Женеві в 1883 р., а перший польський переклад вийшов у Лондоні ще в 1848 р.— *177.*

108 *Конгресова Польща* — так називали частину Польщі, яка під офіційною назвою Царства Польського відійшла до Росії за рішенням Віденського конгресу 1814—1815 рр.— *177.*

109 Цю думку Маркс висловив у ряді праць, зокрема у статті «Ерфуртівщина в 1859 р.» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 403—405).— *179.*

110 «Вимоги Комуністичної партії в Німеччині», які написали К. Маркс і Ф. Енгельс у Парижі між 21 і 29 березня 1848 р., виходячи з загальнотеоретичних основ «Маніфесту Комуністичної партії», визначали політичну платформу, стратегію і тактику Союзу комуністів і головні вимоги пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, яка розпочалася в Німеччині.

У Вимогах було сформульовано національну програму пролетаріату в боротьбі за об'єднання Німеччини, яка відповідала інтересам усього німецького народу і була органічно зв'язана з боротьбою за демократичні перетворення.

В цілому соціально-економічні заходи, передбачувані у Вимогах, були спрямовані на те, щоб полегшити в ході безперервного революційного процесу перехід до пролетарської революції, до здійснення її головної мети — знищення буржуазної приватної власності.

«Вимоги Комуністичної партії в Німеччині» були опубліковані у вигляді листівки в Парижі наприкінці березня і в перших числах квітня — в ряді газет у Німеччині. Цей надзвичайно важливий документ Центрального комітету Союзу комуністів разом з «Маніфестом Комуністичної партії» вручали всім членам Союзу, які поверталися з Франції на батьківщину. Восени 1848 р. Вимоги було видано у Кельні окремою листівкою.— *181.*

111 В основу твору «*Наймана праця і капітал*» покладено лекції, які прочитав Маркс у Німецькому робітничому товаристві в Брюсселі в другій половині грудня 1847 р. Випустити їх окремою брошурою тоді не вдалося, і вперше праця була надрукована у квітні 1849 р. у вигляді серії статей в газеті «Neue Rheinische Zeitung» (див. примітку 113). У зв'язку з тимчасовим від'їздом Маркса з Кельна друкування цих статей було перервано.

Перші окремі видання цього твору з'явились у 80-х рр. Перший переклад його російською мовою вийшов у Женеві в 1883 р. У 1891 р. вийшло нове видання «Найманої праці і капіталу» за редакцією Енгельса і з його вступом (див. цей том, с. 207—214). У текст цього видання Енгельс вніс деякі зміни і доповнення, щоб привести виклад у відповідність з дальшим розвитком економічного вчення Маркса.

Публікуючи «*Найману працю і капітал*», Маркс ставив перед собою завдання в популярній формі змалювати економічні відносини, що становлять матеріальну основу класової боротьби в капіталістичному суспільстві. Він прагнув дати пролетаріатові теоретичну зброю — наукове розуміння того, на чому базується в капіталістичному суспільстві класове панування буржуазії і наймане рабство робітників.— *183.*

112 Маються на увазі дуже важливі події 1848—1849 pp.: повстання паризького пролетаріату 23—26 червня, придушення австрійською воячниною жовтневого народного повстання у Відні та взяття столиці військами Віндішгреца 1 листопада, листопадовий контрреволюційний переворот у Пруссії, що завершився розпуском прусських Національних зборів 5 грудня, а також піднесення національно-визвольного революційного руху в польських землях, Італії і Угорщині.

У 1845—1847 pp. Ірландія пережила страшенний голод, викликаний систематичним неврожаєм картоплі та інших землеробських культур. Справжня причина цього соціального лиха полягала в жорстокій експлуатації пануючими класами ірландських народних мас, доведених до злиденного стану, в системі кабальної оренди, нав'язаної ірландському селянству лендлордами.— *183.*

113 «*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*» («Нова Рейнська газета. Орган демократії») — щоденна газета революційно-пролетарського крила демократії в період німецької революції 1848—1849 pp.; виходила в Кельні з 1 червня 1848 по 19 травня 1849 р. за редакцією К. Маркса; до складу редакції входив Ф. Енгельс. Газета фактично була керівним і спрямовуючим революційним центром, що прагнув згуртувати й організувати маси на боротьбу проти контрреволюції. В обстановці загального наступу контрреволюції і посилення поліцейських репресій газета змушена була припинити своє існування.— *207.*

114 *Німецьке робітниче товариство* в Брюсселі було засноване Марксом і Енгельсом наприкінці серпня 1847 р. з метою політичної освіти німецьких робітників, які жили в Бельгії, і пропаганди серед них ідей наукового комунізму. Під керівництвом Маркса і Енгельса та їх соратників товариство стало легальним центром об'єднання німецьких революційних пролетарів у Бельгії. Кращі елементи товариства входили до брюссельської общини Союзу комуністів. Діяльність товариства припинилася невдовзі після лютневої революції 1848 р. у Франції у зв'язку з арештами і висланням його членів бельгійською поліцією.— *207.*

115 Маються на увазі такі події: інтервенція царських військ в Угорщину в 1849 р. з метою придушення угорської буржуазної революції і відновлення влади австрійських Габсбургів та повстання народних мас у Німеччині в травні — липні 1849 р. на захист імперської конституції (прийнята франкфуртськими Національними зборами 28 березня 1849 р., але відкинута рядом німецьких держав). Ці повстання мали роз'єднаний, стихійний характер і були придушені до середини липня 1849 р. Докладніше про них див. цей том, с. 483—495.— *207.*

116 Згодом у рукописній спадщині Маркса був знайдений підготовчий начерк для останньої або кількох останніх лекцій на тему про найману працю і капітал у вигляді рукопису, що мав назву «Заробітна плата» і позначку на обкладинці: «Брюссель, грудень 1847 р.» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 6, с. 561—583). За змістом цей рукопис почасти доповнює «Найману працю і капітал».— *207.*

117 Маркс пише в «Капіталі»: «Під класичною політичною економією я розумію всю політичну економію, починаючи з У. Петті, яка досліджує внутрішні залежності буржуазних відносин виробництва» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 89). Найвизначнішими представниками класичної політичної економії в Англії були А. Сміт і Д. Рікардо.— *208.*

118 Ф. Енгельс пише в «Анти-Дюрінгу», що «політична економія у вужчому розумінні, хоч і виникла в головах геніальних людей наприкінці XVII століття, проте у своєму позитивному формулюванні, яке дали їй фізіократи і Адам Сміт, по суті являє собою дітище XVIII століття» (див. це видання, т. 5).— *208.*

119 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 13—35.— *209.*

120 Див. це видання, т. 7; *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 45—79.— *209.*

121 *Маркс К.* Капітал, т. I.— Див. це видання, т. 7; *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 506.—*211.*

122 Енгельс має на увазі святкування Першого травня в 1891 р. У деяких країнах (Англії, Німеччині) першотравневе свято відзначали найближчої після 1 травня неділі, яка в 1891 р. припадала на 3 травня.— *214.*

123 Ця стаття є другою статтею з серії «Буржуазія і контрреволюція», яку було написано Марксом для «Neue Rheinische Zeitung» і опубліковано в чотирьох номерах цієї газети у грудні 1848 р.— *215.*

124 Мається на увазі повстання в Берліні 18 березня 1848 р., що стало початком революції в Німеччині. Докладніше див. цей том, с. 439—443.— *215.*

125 *Об'єднаний ландтаг* — об'єднані збори станових провінційних ландтагів, скликані в Берліні у квітні 1847 р., щоб гарантувати королю іноземну позику. За відмову короля задовольнити надзвичайно скромні політичні вимоги буржуазної більшості ландтагу, він (ландтаг) відмовився гарантувати позику, за що його у червні того ж року король розпустив.— *215.*

126 Це звернення було опубліковане в останньому номері «Neue Rheinische Zeitung» у зв'язку з припиненням виходу газети, викликаним репресіями властей і загальним загостренням політичного становища в Кельні.— *219.*

127 Праця К. Маркса *«Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.»* являє собою серію статей, що були написані спеціально для журналу «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» і публікувалися у ньому під загальним заголовком «З 1848 по 1849». У цій праці вперше з матеріалістичного погляду проаналізовано причини, хід і підсумки революції 1848—1849 рр. у Франції і розроблено найважливіші положення революційної тактики пролетаріату. Первісний план праці містив 4 статті: «Червнева поразка 1848 р.», «13 червня 1849 р.», «Наслідки 13 червня на континенті» і «Сучасне становище в Англії». Проте у № 1, 2 і 3 журналу було надруковано 3 статті: «Червнева поразка 1848 р.», «13 червня 1849 р.» і «Наслідки 13 червня 1849 р.». Питання про вплив червневих подій 1849 р. на континенті і про становище в Англії були висвітлені в інших матеріалах журналу, зокрема в міжнародних оглядах, написаних спільно Марксом і Енгельсом. За життя Маркса праця не перевидавалася. У 1895 р. її було випущено в Берліні окремим виданням із вступом Ф. Енгельса. В це видання Енгельс додатково ввів четвертий розділ, до якого увійшли присвячені французьким подіям підрозділи «Третього міжнародного огляду» (див. цей том, с. 297—308). Цей розділ Енгельс назвав «Скасування загального виборчого права в 1850 р.»; він написав Р. Фішеру 13 лютого 1895 р., що такий четвертий розділ «буде істотним завершенням праці в цілому, без чого брошура мала б фрагментарний характер». Тоді ж було

змінено заголовки перших трьох розділів: I. «Від лютого до червня 1848 р.», II. «Від червня 1848 р. до 13 червня 1849 р.», III. «Від 13 червня 1849 р. до 10 березня 1850 р.». У цьому виданні заголовки трьох перших розділів подаються за текстом журналу, заголовок четвертого розділу подано у відповідності з виданням 1895 р. В основу тексту покладено першу публікацію праці з урахуванням поправок, внесених Енгельсом у видання 1895 р., а також поправок, зроблених Марксом на примірнику журналу.— *221*.

128 Повстання в Парижі 5—6 червня 1832 р. було підготовлене лівим крилом республіканської партії, таємними революційними товариствами, в тому числі Товариством друзів народу; приводом до повстання став похорон генерала Ламарка, який перебував в опозиції до уряду Луї-Філіппа. Робітники, що брали участь у повстанні, збудували ряд барикад, на яких уперше було піднято червоний прапор, і захищалися з великою мужністю і стійкістю.

Повстання робітників у Ліоні в квітні 1834 р., проведене під керівництвом таємного республіканського Товариства прав людини і громадянина, належить до перших масових виступів французького пролетаріату. Повстання, підтримане республіканцями в ряді інших міст, особливо в Парижі, було жорстоко придушене.

Повстання 12 травня 1839 р. у Парижі, в якому головну роль також відігравали революційні робітники, було підготовлене таємним республікансько-соціалістичним Товариством пір року, яке очолювали О. Бланкі та А. Барбес; воно було розгромлене військами і національною гвардією.— *224*.

129 У першій публікації було: «селянами»; у списку друкарських помилок, вміщеному в наступному номері журналу, це слово було замінено на «палатами», у цьому виданні виправлено на «банкірами» відповідно до поправки, яку вніс Маркс у примірник «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue».— *226*.

130 *Робер Макер* — тип спритного ділка-пройдисвіта, створений славетним французьким актором Фредеріком-Леметром і увічнений в карикатурах Оноре Дом'є. Образ Робера Макера був сатирою на панування фінансової аристократії в період Липневої монархії.— *226*.

131 У 1847 р. французькій громадськості стали відомі випадки корупції у вищих урядових сферах: біржові спекуляції, продаж вигідних чиновницьких посад, великі хабарі при укладанні урядових замовлень. Лише деякі з цих випадків стали предметом судового розгляду.— *227*.

132 Маються на увазі, певно, книги: *Dairnvaell G.* Rothschild 1er, ses valets et son peuple. Paris, 1846 (*Дернваель Г.* Ротшільд I, його слуги і його народ. Париж, 1846); *Idem.* Histoire édifiante et curieuse de Rothschild I. Paris, 1846 (*Він же.* Повчальна й цікава історія Ротшільда I. Париж, 1846); *Toussenel A.* Les Juifs, rois de l'époque, histoire de la féodalité financière. Paris, 1847. T. 1—2 (*Туссенель А.* Лихварі, королі нашого часу. Історія фінансистів феодалів. Париж, 1847. Т. 1—2).— *227*.

133 *Зондербунд* — сепаратний союз семи економічно відсталих католицьких швейцарських кантонів, укладений в 1843 р. з метою опору прогресивним буржуазним перетворенням у Швейцарії і захисту привілеїв церкви та єзуїтів. Постанова швейцарського сейму в липні 1847 р. про розпуск Зондербунду стала приводом для відкриття Зондербундом на початку листопада воєнних дій проти решти кантонів. 23 листопада 1847 р. армія

Зондербунду була розбита військами федерального уряду. В період цієї війни реакційні західноєвропейські держави, що входили раніше у Священний Союз,— Австрія і Пруссія спробували втрутитися у швейцарські справи на користь Зондербунду. Гізо фактично став на позицію підтримки цих держав.— *227*.

134 В Бюзансі (департамент Ендр) у січні 1847 р. голодуючі робітники і мешканці навколишніх сіл напали на продовольчі склади, що належали спекулянтам; це призвело до кривавої сутички населення з військами. Події в Бюзансі викликали жорстокі урядові репресії: на процесі, що відбувся в кінці лютого — на початку березня, троє з двадцяти шести обвинувачених були засуджені до смертної кари, решта — до різних строків ув'язнення. Страту було здійснено 16 квітня 1847 р.— *227*.

135 «*Le National*» («Національна газета») — французька щоденна газета, виходила в Парижі з 1830 по 1851 р.; орган поміркованих буржуазних республіканців. Найбільш визначними представниками цього напряму у складі тимчасового уряду були Марраст, Бастід і Гарньє-Пажес.— *228*.

136 *Династична опозиція* — очолювана Оділоном Барро опозиційна група у французькій палаті депутатів у період Липневої монархії (1830—1848). Представники цієї групи, які виражали настрої ліберальних кіл промислової і торговельної буржуазії, стояли за проведення поміркованої виборчої реформи, вбачаючи у ній засіб для відвернення революції і збереження династії Орлеанів.— *228*.

137 Маркс має на увазі звернення тимчасового уряду до французького народу від 24 лютого 1848 р. і виступ Ламартіна того ж дня в палаті депутатів.— *228*.

138 «*Le Gazette de France*» («Газета Франції») — щоденна газета, виходила в Парижі з 1631 р., у 40-х рр. XIX ст.— орган легітимістів.— *229*.

139 Мається на увазі «Декрет про право на працю», прийнятий 25 лютого 1848 р.— *230*.

140 У перші дні існування тимчасового уряду постало питання про вибір державного прапора Французької республіки. Революційні робітники Парижа вимагали оголосити державним прапором червоний прапор, що був піднятий у робітничих передмістях Парижа під час червневого повстання 1832 р. (див. примітку 128). Представники буржуазії наполягали на триколірному (синьо-біло-червоному) прапорі, що був прапором Франції в період буржуазної революції кінця XVIII ст. та імперії Наполеона I. Цей прапор ще до революції 1848 р. був емблемою буржуазних республіканців, які групувалися навколо газети «National». Представники робітників змушені були погодитися на те, щоб державним прапором Французької республіки оголосили триколірний прапор. Проте до древка прапора прикріплювалась червона розетка.— *232*.

141 «*Le Moniteur universel*» («Загальний вісник») — французька щоденна газета, офіційний урядовий орган, під цією назвою виходила в Парижі з 1789 по 1869 р. На сторінках «Moniteur universel» в обов'язковому порядку друкувалися урядові акти, парламентські звіти та інші офіційні матеріали; у 1848 р. в газеті друкувалися і звіти про засідання Люксембурзької комісії.— *232*.

142 *Jacques le bonhomme*, або Jacques Bonhomme (Жак-простак) — прізвисько селян у Франції.— *235*.

143 Йдеться про суму, асигновану в 1825 р. французькою королівською владою як компенсація аристократам, майно яких було конфісковане під час французької буржуазної революції кінця XVIII ст.— *235*.

144 *Мобільна гвардія,* створена декретом Тимчасового уряду від 25 лютого 1848 р. з таємною метою боротьби проти революційно настроєних мас, була використана для придушення червневого повстання паризьких робітників. Пізніше її було розпущено на настійну вимогу бонапартистських кіл, які побоювалися, що у конфлікті президента Луї Бонапарта з республіканцями мобільна гвардія стане на бік республіканців.— *236*.

145 *Лацароні* — прізвисько декласованих, люмпен-пролетарських елементів Італії; лацароні не раз використовувалися реакційно-монархічними колами в боротьбі проти ліберального і демократичного руху.— *237*.

146 За англійським «законом про бідних», прийнятим у 1834 р., допускалася лише одна форма допомоги бідним — влаштування їх у робітні доми (workhouses), де робітники були зайняті непродуктивною, одноманітною і виснажливою працею; ці *робітні доми* народ прозвав «бастіліями для бідних».— *237*.

147 Йдеться про вибори офіцерів та унтер-офіцерів національної гвардії, призначені на 18 березня, і до Установчих зборів, призначені на 9 квітня. Паризькі робітники, які групувалися навколо Бланкі, Дезамі та ін., наполягали на відстрочці виборів, посилаючись на необхідність провести серед населення відповідну роз'яснювальну роботу. В результаті народної демонстрації 17 березня в Парижі регулярні війська було виведено із столиці (після подій 16 квітня їх було повернено), і вибори офіцерів національної гвардії перенесено на 5 квітня, а до Установчих зборів — на 23 квітня.— *238*.

148 *Орлеаністи* — прихильники Орлеанської династії, поваленої лютневою революцією 1848 р.; виражали інтереси фінансової аристократії і великої промислової буржуазії.— *240*.

149 *Комісія виконавчої влади* (Виконавча комісія) — уряд Французької республіки, створений Установчими зборами 10 травня 1848 р. замість тимчасового уряду, що склав свої повноваження. Існував до 24 червня 1848 р., коли під час червневого пролетарського повстання було встановлено диктатуру Кавеньяка. У складі комісії переважали помірковані республіканці; єдиним представником лівих був Ледрю-Роллен.— *240*.

150 Революційний виступ народних мас 15 травня 1848 р., в якому головну роль відігравали паризькі робітники на чолі з Бланкі та ін., відбувався під лозунгом дальшого поглиблення революції і підтримки революційного руху в Італії, Німеччині і Польщі. Демонстранти, які увірвалися до залу засідань Установчих зборів, зажадали виконання обіцянки про надання робітникам хліба і роботи і про створення міністерства праці; вони зробили спробу розігнати Установчі збори і створити новий тимчасовий уряд. Народний виступ 15 травня було придушено буржуазними частинами національної гвардії та регулярними військами; його вождів — Бланкі, Барбеса, Альбера, Распайля — заарештовано, віддано під суд і засуджено до тривалих строків ув'язнення.— *241*.

151 Відповідно до закону про заборону зборищ, прийнятого Установчими зборами 7 червня 1848 р., організація зборів і мітингів під відкритим небом каралась ув'язненням строком до 10 років.— *241*.

152 22 червня 1848 р. «Moniteur Universel» повідомив про розпорядження Виконавчої комісії від 21 червня щодо звільнення з національних майстерень робітників віком від 17 до 25 років і примусового зарахування їх до армії. Після придушення червневого повстання паризьких робітників уряд прийняв 3 липня 1848 р. декрет про розпуск національних майстерень.— *241.*

153 Далі Маркс наводить уривок із своєї статті «Червнева революція» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 5, с. 134—135).— *242.*

154 *Партією Гори* (Montagne) за аналогією з якобінцями в період революції 1789—1794 рр. у Франції називали фракцію дрібнобуржуазних республіканців у Національних зборах.

«*La Réforme*» («Реформа») — див. примітку 87.

16 квітня 1848 р. у Парижі мирну демонстрацію робітників з петицією тимчасовому урядові про «організацію праці» та «скасування експлуатації людини людиною» було зупинено буржуазною національною гвардією, спеціально мобілізованою для цього.— *244.*

155 Мається на увазі передова в «Journal des Débats» від 28 серпня 1848 р.

«*Journal des Débats*» — скорочена назва французької щоденної буржуазної газети «Journal des Débats politiques et littéraires» («Газета політичних і літературних дебатів»), заснованої в Парижі у 1789 р. У період Липневої монархії — урядова газета, орган орлеаністської буржуазії. Під час революції 1848 р. газета виражала погляди контрреволюційної буржуазії, так званої партії порядку.— *246.*

156 Йдеться про додаткові вибори до Установчих зборів у Парижі 17 вересня 1848 р. (замість вибулих депутатів, у тому числі тих, кого було позбавлено повноважень після придушення червневого повстання). Серед обраних був революційний соціаліст Распайль, що відбував ув'язнення за участь у подіях 15 травня 1848 р.— *248.*

157 Марраст, як голова Установчих національних зборів, влаштовував у своїй квартирі в Бурбонському палаці музичні вечори, через що його називали Амфітріоном (герой комедій Плавта і Мольєра, образ гостинного господаря).— *248.*

158 Політичний діяч Стародавнього Рима Катон Старший кожну із своїх публічних промов закінчував словами: «Карфаген повинен бути зруйнований!» Маркс має на увазі постійні войовничі виступи лідерів партії «National» на адресу Англії в період Липневої монархії.

Віденські трактати — прийнята Віденським конгресом (вересень 1814 — червень 1815 р.) система договорів, що визначали політичний устрій Європи після розгрому імперії Наполеона I.— *249.*

159 Республіканський календар був запроваджений у Франції декретом Конвенту від 5 жовтня 1793 р. і діяв до 1 січня 1806 р.— *249.*

160 Мається на увазі проект конституції, поданий Національним зборам 19 червня 1849 р. Після червневого повстання проект був грунтовно переглянутий його авторами в консервативному дусі. Конституцію Французької республіки було остаточно прийнято 4 листопада 1848 р.— *250.*

161 За біблійною легендою, Саул, перший цар єврейського царства, у боротьбі з філістимлянами знищив тисячі своїх ворогів, а його зброєносець Давід, якого Саул опікував,— десятки тисяч. Після смерті Саула Давід став царем єврейського царства.— *252.*

162 *Лілія* — геральдичний знак дому Бурбонів, *фіалки* — емблема бонапартистів (прихильників Наполеона III).— *253.*

163 Маркс посилається на повідомлення з Парижа від 18 грудня, підписане кореспондентським знаком Фердінанда Вольфа, у «Neue Rheinische Zeitung» № 174, 21 грудня 1848 р.— *253.*

164 На президентських виборах 10 грудня 1848 р. Распайль набрав 0,5 % голосів, Ледрю-Роллен — 4,7 %, Кавеньяк — 0,2 %, Луї-Наполеон Бонапарт — 75,2 %.— *253.*

165 *Сенатська постанова* від 18 травня 1804 р. проголосила Наполеона I імператором французів.

У дні лютневого повстання 1848 р. король Луї-Філіпп, після відставки міністерства, доручив вранці 24 лютого очолити кабінет Оділону Барро. Проте перемога народної революції примусила Луї-Філіппа зректися престолу і втекти. Міністерство Барро протрималося при владі лише до другої половини дня.— *254.*

166 *Вуха Мідаса* — ослячі вуха, якими за стародавнім переказом Аполлон нагородив фрігійського царя Мідаса.— *255.*

167 Ім'ям *Сулука,* президента негритянської республіки Гаїті, який проголосив себе 26 серпня 1849 р. імператором і прославився своєю жорстокістю і пихою, антибонапартистська преса називала президента Луї Бонапарта.

Туссен-Лувертюр — вождь революційного руху негрів на острові Гаїті, спрямованого проти панування іспанців і англійців у період французької буржуазної революції кінця XVIII ст.— *255.*

168 Внісши 26 січня 1849 р. свій законопроект про право спілок, який передбачав заборону клубів, міністр громадських робіт Фоше зажадав термінового обговорення цього законопроекту. Установчі збори, проте, відмовилися від екстреного обговорення законопроекту. Втім, не дивлячись на протидію лівих депутатів, які звинуватили міністерство в порушенні конституції і зажадали його відставки, голосами монархістів і поміркованих республіканців законопроект було прийнято Національними зборами 21 березня 1849 р. Це рішення завдавало серйозного удару принципу свободи зборів і спілок, спрямованого насамперед проти робітничих асоціацій.— *259.*

169 Йдеться про англійського генерала Дж. Монка, який використав підлеглі йому урядові війська для реставрації династії Стюартів у 1660 р.— *260.*

170 У результаті народного повстання 16 листопада 1848 р. у Римі було запроваджено загальне виборче право. Обрані на його основі законодавчі збори 9 лютого 1849 р. проголосили створення Римської республіки і ліквідацію світської влади папи. У квітні 1849 р. за рішенням президента Луї Бонапарта і французького уряду до Італії був відряджений експедиційний корпус під командуванням генерала Удіно з метою інтервенції проти Римської республіки і реставрації світської влади папи. 30 квітня 1849 р. французькі війська були відкинуті від Рима. Головного удару інтервентам завдав добровольчий легіон Гарібальді. Проте, порушивши строки підписаного французами перемир'я, Удіно 3 червня розпочав новий наступ на Римську республіку, яка тільки що завершила воєнну кампанію на півдні проти неаполітанських військ і змушена була відбивати

натиск австрійців з півночі. Після місяця героїчної оборони Рим, який не раз зазнавав бомбардування, захопили інтервенти і Римська республіка припинила своє існування.— *262.*

171 Мається на увазі поразка п'ємонтської армії на другому етапі австро-італійської війни. Війну було розпочато 25 березня 1848 р. в результаті національно-визвольного повстання Ломбардії і Венеції проти панування Австрії. Воєнні невдачі п'ємонтців примусили їх укласти 9 серпня 1848 р. перемир'я з Австрією. Під тиском народних мас 12 березня 1849 р. сардінський король Карл-Альберт розірвав це перемир'я, і воєнні дії було відновлено. Проте п'ємонтську армію було розбито 23 березня під Нарвою, і Карл-Альберт зрікся престолу. Новий король Віктор-Еммануїл II уклав 26 березня перемир'я з австрійцями, а 6 серпня 1849 р. був укладений мир, який відновив австрійське панування в Північній Італії.— *263.*

172 *Комітет громадського порятунку,* що був утворений Конвентом 6 квітня 1793 р. й існував до 26 жовтня 1795 р., у період якобінської диктатури (2 червня 1793 — 27 липня 1794 р.) був керівним органом революційного уряду Франції.— *264.*

173 В Бурже 7 березня — 3 квітня 1849 р. слухався процес учасників подій 15 травня 1848 р. (див. примітку 150). Бланкі був засуджений до 10 років одиночного ув'язнення, Дефлотт, Собріє, Распайль, Альбер та ін.— до різних строків ув'язнення і заслання в колонії.— *267.*

174 Генерал Бреа, який командував частиною військ під час придушення червневого повстання паризького пролетаріату, був убитий інсургентами біля застави Фонтенбло 25 червня 1848 р. У зв'язку з цим було страчено двох учасників повстання.— *267.*

175 Маються на увазі революційні події в Угорщині та Німеччині навесні і влітку 1849 р. У квітні розпочався контрнаступ угорської революційної армії, який визволив майже всю територію країни від австрійських окупантів. Проте в результаті допомоги австрійській контрреволюції з боку царської армії угорську революцію було придушено.

Майже одночасно з контрнаступом угорців у Саксонії, Рейнській Пруссії, Пфальці і Бадені вибухнули народні повстання на захист імперської конституції, виробленої франкфуртськими Національними зборами, але відкинутої прусським королем та іншими німецькими монархами (див. також примітку 115).— *267.*

176 *Маленький капрал* — поширене серед французьких солдатів прізвисько Наполеона І.— *268.*

177 У першому та всіх наступних виданнях «Класової боротьби у Франції з 1848 по 1850 р.» помилково стояло 29 травня. Насправді Законодавчі збори відкрилися 28 травня 1849 р.— *269.*

178 Збори діячів партії Гори відбулися ввечері 12 червня 1849 р. у приміщенні редакції щоденної газети фур'єристів «La Démocratie Pacifique» («Мирна демократія»), що виходила в Парижі у 1843—1851 рр. за редакцією В. Консідерана. Учасники зборів відмовилися використати силу зброї і вирішили обмежитися мирною демонстрацією.— *272.*

179 У маніфесті, опублікованому в газеті «Le Peuple» («Народ») № 206, 13 червня 1849 р. «Демократична асоціація друзів конституції» закликала паризьких громадян вийти на мирну демонстрацію, щоб протестувати проти «зухвалих домагань» виконавчої влади.— *273.*

180 Натяк на крилатий вислів «гора народила мишу» — парафраз слів римського поета Горація «Народжують гори, народиться миша».

Прокламація Гори була надрукована у «Réforme» і в «Démocratie Pacifique», а також у газеті Прудона «Peuple» 13 червня 1849 р.— *273.*

181 Під впливом подій у Парижі і Ліоні 15 червня 1849 р. вибухнуло збройне повстання робітників та ремісників, які захопили передмістя Круа-Рус і вкрили його барикадами. Повстання було придушене військами після впертої боротьби, що тривала декілька годин.— *274.*

182 10 серпня 1849 р. Національні збори прийняли закон, відповідно до якого «призвідники і пособники заколоту і замаху 13 червня» мали стати перед Верховним судом. 33 депутати Гори (серед них Ледрю-Роллен, Ф. Піа, В. Консідеран) були позбавлені депутатських мандатів і віддані під суд (частину з них, яка емігрувала з Франції, судили заочно).— *275.*

183 Мається на увазі муніципальна гвардія Парижа, створена після липневої революції 1830 р., була підпорядкована префектові поліції; використовувалась для придушення народних повстань. Після лютневої революції 1848 р. муніципальну гвардію було розпущено.— *276.*

184 Додаткові вибори 8 липня 1849 р. у департаменті Сени проводилися для заповнення місць, що звільнилися після позбавлення депутатських мандатів представників Гори (див. примітку 182). З новообраних депутатів 11 належали до партії порядку.— *277.*

185 Після падіння Римської республіки (див. примітку 170) папа Пій IX призначив урядову комісію у складі трьох кардиналів, яка, спираючись на підтримку французької армії, відновила в Римі реакційний режим. Кардинали за традицією носили червоні мантії.— *277.*

186 «*Le Siècle*» («Вік») — щоденна газета, що виходила в Парижі з 1836 по 1939 р.; у 40-х рр. XIX ст. відбивала погляди тієї частини дрібної буржуазії, яка обмежувалась вимогою поміркованих конституційних реформ.— *277.*

187 «*La Presse*» («Преса») — щоденна буржуазна газета, що виходила в Парижі з 1836 р.; у 1848—1849 рр.— орган буржуазних республіканців; пізніше газета стала бонапартистською.— *277.*

188 Мається на увазі граф Шамбор (який називав себе Генріхом V), претендент на французький престол із старшої парості династії Бурбонів. Постійною резиденцією Шамбора було м. Емс, біля Вісбадена, у Німеччині.— *278.*

189 На околицях Лондона, у Клермонті, жив Луї-Філіпп, який втік з Франції після лютневої революції 1848 р.— *278.*

190 «*Motu proprio*» (з «власного бажання») — перші слова особливого виду папських послань, що приймалися без погодження з кардиналами і стосувалися звичайно внутрішньополітичних і адміністративних справ Папської області. В даному разі йдеться про звернення папи Пія IX від 12 вересня 1849 р.— *279.*

191 З вірша німецького поета Г. Гервега «З гір». Див.: *Herwegh H.* Gedichte eines Lebendigen (Вірші живої людини).— *279.*

192 Див. про це докладніше статтю Маркса «Луї-Наполеон і Фульд» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 7, с. 297—299).— *284.*

193 Підсумок не збігається: повинно бути 578 178 000, а не 538 000 000; мабуть, у цифрові дані вкралася друкарська помилка. Втім, це не впливає на загальний висновок: і в тому і в другому випадку на душу населення припадає менш як 25 фр. чистого доходу.— *288.*

194 У 1850 р. уряд поділив територію Франції на п'ять великих військових округів, у результаті чого Париж і навколишні департаменти опинилися в оточенні решти чотирьох округів, на чолі яких було поставлено найзапекліших реакціонерів. Підкреслюючи подібність між необмеженою владою цих реакційних генералів і деспотичною владою турецьких пашів, республіканська преса прозвала ці округи пашаликами.— *289.*

195 *Закон про освіту,* прийнятий Законодавчими зборами 15 березня 1850 р., закріплював панівне становище католицької церкви і релігійних організацій у системі народної освіти.— *289.*

196 Мається на увазі послання президента Луї Бонапарта Законодавчим зборам від 31 жовтня 1849 р., в якому він повідомляв, що дав відставку міністерству Барро і утворив нове міністерство.— *290.*

197 У посланні від 10 листопада 1849 р. новопризначений паризький префект поліції Карльє заклика́в створити «соціальну лігу проти соціалізму» для захисту «релігії, праці, сім'ї, власності, благонамірености». Послання було опубліковане в «Moniteur Universel» 11 листопада 1849 р.— *290.*

198 «*Le Napoléon*» («Наполеон») — щотижнева бонапартистська газета, орган Луї Бонапарта; виходила в Парижі з 6 січня по 19 травня 1850 р.— *290.*

199 Мається на увазі ідея створення «банку для бідних», що розвивалася в романі Е. Сю «Паризькі таємниці». Критичну характеристику її див. у праці: *Маркс К., Енгельс Ф.* Святе сімейство.— Це видання, т. 1, с. 194—197.— *290.*

200 *Фритредери* — прихильники свободи торгівлі і невтручання держави в економічне життя країни. У 40—50-х рр. фритредери становили окреме політичне угруповання, яке згодом увійшло до англійської Ліберальної партії.— *291.*

201 *Дерева свободи* були посаджені на вулицях Парижа після перемоги лютневої революції 1848 р. Посадка дерев свободи — звичайно дубів або тополь — стала традицією у Франції ще в період буржуазної революції кінця XVIII ст. і була свого часу закріплена постановою Конвенту. Наприкінці січня — на початку лютого 1850 р. ці дерева за наказом префекта поліції Карльє були зрубані під приводом того, що вони заважали вуличному рухові.— *293.*

202 *Липнева колона,* споруджена у Парижі, на площі Бастілії, у 1840 р. на честь парижан, які загинули на барикадах під час липневої революції 1830 р., прикрашалася вінками імортелів з часів лютневої революції 1848 р. В ніч на 25 лютого 1850 р. поліцейські зняли з колони квіти й вінки, покладені напередодні. Це викликало загальне обурення, що змусило міністра внутрішніх справ і префекта поліції офіційно заявити про свою непричетність до цієї акції, приписавши її ініціативу своїм підлеглим.— *293.*

203 *Vidal F.* De la répartition des richesses. Paris, 1846.— *294.*

204 Остаточний результат виборів 10 березня 1850 р. у Парижі був такий: Карно набрав 132 797 голосів, його суперник Лаїт — 125 478, Відаль— 128 439, його суперник Бонжан — 124 347, Дефлотт — 126 982, його суперник Фуа — 125 643.— *294.*

205 4 травня 1848 р.— скликання Установчих зборів; 20 грудня 1848 р.— вступ на президентський пост Луї Бонапарта; 13 травня 1849 р.— день виборів до Законодавчих зборів; 8 липня 1849 р.— додаткові вибори в Парижі, які посилили позиції партії порядку в Законодавчих зборах.— *296.*

206 *Кобленц* — місто в Західній Німеччині, центр контрреволюції монархічної еміграції під час французької буржуазної революції кінця XVIII ст.— *296.*

207 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Третій міжнародний огляд. З травня по жовтень.— Твори, т. 7, с. 423—465.

«*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*» («Нова Рейнська газета. Політико-економічний огляд») — журнал, який Маркс і Енгельс заснували в грудні 1849 р. і видавали до листопада 1850 р.; теоретичний і політичний орган Союзу комуністів. Друкувався в Гамбурзі. Вийшло 6 номерів журналу. Припинив своє існування внаслідок поліцейських утисків в Німеччині і відсутності коштів.— *297.*

208 Йдеться про відкриття у 1848 р. золота в Каліфорнії. Поряд з відкриттям багатих родовищ золота в Австралії у 1851 р. каліфорнійські родовища дали додатковий стимул промисловому і біржовому ажіотажу в капіталістичних країнах.— *297.*

209 Така точка зору була висловлена Прудоном у полеміці проти буржуазного економіста Ф. Бастіа, що друкувалася на сторінках газети «Voix du Peuple» («Голос народу») в листопаді 1849 — лютому 1850 р. Ця полеміка була відтворена в окремому виданні, випущеному в Парижі у 1850 р. під назвою «Gratuité du crédit. Discussion entre m. Fr. Bastiat et m. Proudhon» («Даровий кредит. Дискусія між паном Фр. Бастіа і паном Прудоном»).— *299.*

210 У 1797 р. англійський уряд видав спеціальний акт про *банкову рестрикцію* (обмеження), що встановлював примусовий курс банкнотів і скасовував обмін банкнотів на золото. Обмін банкнотів на золото був відновлений лише у 1821 р. на основі закону від 2 липня 1819 р.— *299.*

211 Йдеться про паризького комерсанта Александра Леклера, нагородженого орденом Почесного легіону за те, що він як національний гвардієць брав участь разом із своїми синами у придушенні червневого повстання 1848 р. З метою підтримки його кандидатури на додаткових виборах у Парижі 28 квітня 1850 р. реакційна преса поширювала повідомлення про те, начебто Леклер після загибелі одного із своїх синів у битві з повстанцями послав на його місце другого сина. Газета «La Voix du Peuple» викрила це повідомлення як фальшивку.— *300.*

212 *Бургграфами* іронічно називали членів комісії з 17 орлеаністів і легітимістів — депутатів Законодавчих зборів, призначеної розпорядженням міністра внутрішніх справ від 1 травня 1850 р. для складання проекту

нового виборчого закону. Прізвисько запозичене з однойменної драми В. Гюго з життя середньовічної Німеччини, де бургграфами називали правителів міст, призначених імператором.— *301.*

213 «*L'Assemblée nationale*» («Національні збори») — щоденна французька газета монархічно-легітимістського напряму, виходила в Парижі з 1848 по 1857 р. У 1848—1851 рр. відбивала погляди прихильників злиття обох династичних партій — легітимістів і орлеаністів.— *302.*

214 «*Le Constitutionnel*» («Конституційна газета») — французька щоденна буржуазна газета; виходила в Парижі з 1815 по 1870 р.; у 40-х рр.— орган поміркованого крила орлеаністів; у період революції 1848 р. відбивала погляди контрреволюційної буржуазії, яка групувалася навколо Тьєра; після державного перевороту в грудні 1851 р.— бонапартистська газета.— *302.*

215 Маються на увазі два документи: «Звіт Гори народові», опублікований у газеті «Peuple de 1850» («Народ 1850 року») № 6, 11 серпня 1850 р., і відозва «До народу», опублікована в тій же газеті № 7, 14 серпня 1850 р.— *303.*

216 *Baiser Lamourette* (поцілунок Ламурета) — натяк на відомий епізод часів французької буржуазної революції кінця XVIII ст. 7 липня 1792 р. депутат Законодавчих зборів Ламурет запропонував закінчити всі партійні чвари братерським поцілунком. Під впливом цієї пропозиції представники ворожих партій кинулися один одному в обійми, проте, як і слід було чекати, наступного ж дня цей лицемірний «братерський поцілунок» був забутий.— *303.*

217 «*Le Pouvoir*» («Влада») — французька бонапартистська газета, заснована в Парижі у 1849 р., під цією назвою виходила з червня 1850 по січень 1851 р. за редакцією Граньє де Кассаньяка.— *304.*

218 Відповідно до статті 32 конституції Французької республіки передбачалося створення на час перерви у засіданнях Законодавчих зборів постійної комісії, що складалася з 25 виборних членів і з бюро Зборів. У 1850 р. ця комісія складалася фактично з 39 чоловік: 11 членів бюро, 3 квесторів та 25 обраних членів.— *305.*

219 *In partibus infidelium* (буквально: «у країні невірних») — додаток до титулу католицьких єпископів, яких призначали на суто номінальні посади єпископів нехристиянських країн. Цей вислів часто зустрічається у Маркса і Енгельса стосовно до різних емігрантських урядів, що формувалися за кордоном без усякого врахування реальної обстановки в країні.

У даному контексті йдеться про намічений, на випадок приходу до влади легітимістського претендента графа Шамбора, кабінет міністрів у складі де Левіса, Сен-Пріста, Бер'є, Пасторе і Д'Ескара.— *305.*

220 Мається на увазі так званий «вісбаденський маніфест» — циркуляр, складений 30 серпня 1850 р. у Вісбадені секретарем легітимістської фракції у Законодавчих зборах Де Бартеллемі за дорученням графа Шамбора. У цьому циркулярі визначалася політика легітимістів на випадок їх приходу до влади; граф Шамбор проголошував, що «офіційно і *категорично* відкидає будь-яке звернення до народу, як таке, що припускає відмову від великого національного принципу спадкової монархії». Ця заява викликала полеміку в пресі у зв'язку з протестом ряду монархістів на чолі з депутатом Ларошжакленом.— *305.*

221 Натяк на строк закінчення президентських повноважень Луї Бонапарта. У самому тексті цей строк вказано не зовсім точно. Відповідно до конституції Французької республіки повноваження президента мають закінчуватися другої неділі травня четвертого року його правління і на цей день повинні призначатися вибори іншого президента.— *306*.

222 *Товариство 10 грудня* — бонапартистська організація, створена у 1849 р.; складалася переважно з декласованих елементів, політичних авантюристів, представників вояччини. Назва пов'язана з обранням Луї Бонапарта президентом республіки 10 грудня 1848 р. Пізніше ця організація відіграла активну роль у здійсненні бонапартистського державного перевороту 2 грудня 1851 р. Характеристику товариства дано у праці Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (див. це видання, т. 4).— *307*.

223 «*Звернення Центрального комітету до Союзу комуністів*» є одним з найважливіших творів марксизму, що узагальнюють досвід революції 1848—1849 рр. Написане Марксом і Енгельсом в кінці березня 1850 р., воно було першим документом, який Комітет надіслав членам Союзу після поразки революції. Продовжуючи у той час сподіватися на нове піднесення революції, Маркс і Енгельс приділили у Зверненні головну увагу питанню про реорганізацію Союзу, необхідності самостійної пролетарської партії та її взаємовідносинам з дрібнобуржуазною демократією.

Звернення не призначалося для публікації і таємно розповсюджувалося серед членів Союзу, передусім на території Німеччини. Після того як кілька примірників цього документа в 1851 р. потрапили до рук поліції, його було надруковано в ряді німецьких буржуазних газет, а також відтворено у звинувачувальному висновку на кельнському процесі Союзу комуністів. Він був передрукований також у книзі німецьких поліцейських чиновників Вермута і Штібера «Комуністичні змови XIX століття», яка вийшла в Берліні у 1853—1854 рр. У 1885 р. Енгельс умістив Звернення як додаток до нового видання праці Маркса «Викриття про кельнський процес комуністів».

Про *Союз комуністів* див. примітку 89.— *309*.

224 Йдеться про повстання народних мас у деяких районах Німеччини в травні — липні 1849 р. на захист імперської конституції (див. примітку 115).— *309*.

225 *Священний союз* — реакційне об'єднання європейських монархів, засноване у 1815 р. царською Росією, Австрією і Пруссією для придушення революційних рухів в окремих країнах і збереження там феодально-монархічних режимів.— *310*.

226 Мається на увазі столиця Франції — Париж, який вважався з часів французької буржуазної революції кінця XVIII ст. осередком революції.— *310*.

227 *Угодовцями* Маркс і Енгельс називали ліберальну більшість прусських Національних зборів, скликаних 22 травня 1848 р. у Берліні для вироблення конституції і запровадження конституційного ладу на основі «угоди з короною». В умовах наступу контрреволюційних сил у Пруссії представники лібералів у листопаді 1848 р. вотували разом з демократами постанову про несплату податків. Однак, обмежившись пасивним опором, вони не зуміли дати справжньої відсічі організаторам державного перевороту, і збори були розпущені 5 грудня 1848 р.— *311*.

228 *Ліва Франкфуртських зборів* — дрібнобуржуазне ліве крило Національних зборів, що були скликані після березневої революції в Німеччині і роз-

почали свої засідання 18 травня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні. Головне завдання Зборів полягало у ліквідації політичної роздробленості Німеччини і виробленні загальнонімецької конституції. Проте через боягузтво і вагання їх ліберальної більшості, нерішучість і непослідовність лівого крила Збори побоялися взяти до своїх рук верховну владу в країні, не зуміли зайняти рішучу позицію в основних питаннях німецької революції 1848—1849 рр. 30 травня 1849 р. Збори змушені були перенести своє місцезнаходження до Штутгарта. 18 червня 1849 р. вони були розігнані військами.— *311.*

229 «*Neue Oder-Zeitung*» («Нова Одерська газета») — щоденна німецька буржуазно-демократична газета, під цією назвою виходила в 1849—1855 рр. у Бреславлі (Вроцлаві). У 1855 р. Маркс був лондонським кореспондентом цієї газети.— *313.*

230 Праця Енгельса «*Селянська війна в Німеччині*» була написана в Лондоні влітку і восени 1850 р. і надрукована у здвоєному 5—6-му номері «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue». Головним джерелом для викладу фактичного боку подій була для Енгельса книга німецького історика-демократа В. Ціммермана «Загальна історія великої селянської війни» (*Zimmermann W.* Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges. Stuttgart. 1841—1843. Th. 1—3).

«Селянська війна в Німеччині» була у 1870 р. передрукована у 29 номерах органу німецької соціал-демократії газети «Volksstaat», а потім вийшла окремою брошурою з авторською передмовою. У зв'язку з великим успіхом, яким користувалася книга серед німецьких робітничих читачів, її було у 1875 р. знову перевидано, а передмову доповнено Енгельсом. У 80-х рр. Енгельс збирався заново переробити цей твір, включивши у нього великий додатковий матеріал з історії Німеччини. Робота над виданням II і III томів «Капіталу» та інші невідкладні справи завадили Енгельсу здійснити цей задум. Зберігся лише незакінчений рукопис передбачуваного доповнення до «Селянської війни в Німеччині» і ряд чорнових нотаток (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 388—399).— *319.*

231 *Ганза* — торговельний і політичний союз середньовічних німецьких міст, розташованих на узбережжі Північного і Балтійського морів і на прилеглих до них ріках, який виник наприкінці XIII ст.; мав своєю метою встановлення монополії торгівлі у Північній Європі. Час розквіту Ганзи припадав на другу половину XIV — початок XV ст.— *322.*

232 *Чинш* — один з видів феодальної податі, яку стягували з держателів дрібних земельних наділів.

Посмертний побір (Sterbefall, Todfall) — стягувався із спадщини з огляду на феодальне право сеньйора на земельний наділ і майно померлого селянина (у Франції — «право мертвої руки»); у Німеччині феодали, як правило, відбирали у спадкоємців кращу голову худоби.

Охоронні гроші (Schutzgelder) — побір, який стягували феодали як плату за «заступництво» і судовий «захист», що їх сеньйор начебто надавав своїм підданим.— *325.*

233 «*Загальний пфеніг*» («gemeiner Pfennig») — податок, що існував у німецьких державах у XV—XVI ст. і являв собою комбінацію подушної податі і податку з майна. Основний тягар податку падав на селянство.— *327.*

234 *Аннатами* називалися одноразові збори на користь римської курії з осіб, яких папа призначав на церковні посади (бенефіції). Здебільшого вони

дорівнювали річному доходові від надаваних бенефіціїв, власники яких повертали собі сторицею сплачувану при заміщенні церковних посад суму за рахунок поборів і здирств з населення.— *327.*

235 Енгельс має на увазі німецьких буржуазних лібералів, які становили під час революції 1848—1849 рр. більшість франкфуртських Національних зборів і національних зборів в окремих німецьких державах. У перші місяці революції в ряді держав (наприклад, у Пруссії) ліберали очолювали «конституційні уряди», але потім були замінені представниками бюрократії і дворянства. Конституціоналісти прагнули зберегти королівську владу, обмеживши її ліберально-буржуазною конституцією. Їх угодовська тактика і зрадницькі угоди з реакційними партіями були однією з головних причин поразки німецької революції 1848—1849 рр.— *329.*

236 Йдеться про кримінальне уложення Карла V (Constitutio criminalis Carolina), прийняте рейхстагом у Регенсбурзі в 1532 р. Це уложення відзначалося надзвичайною жорстокістю покарань.— *331.*

237 Мається на увазі релігійно-філософський напрям, опозиційний середньовічній католицькій церкві та її ортодоксальному вченню; набув усебічного поширення у XII—XIII ст. Ідеї містиків, які бачили шлях до пізнання «божества» у безпосередньому, почуттєвому, ірраціональному спілкуванні особистості з божеством, служили насамперед інтересам бюргерства, бо підривали віру в необхідність численної церковної ієрархії, що дорого коштувала. Особливо радикального відтінку набули ці ідеї в італійського монаха XII ст. Іоахіма (Калабрійського), набравши форми хіліастичних мріянь (див. примітку 245).

У Німеччині наприкінці XIII — на початку XIV ст. найбільш значним представником містиків був Йоганнес Екхарт, у поглядах якого набрали розвитку пантеїстичні та соціально-критичні тенденції.— *334.*

238 *Вальденси* — релігійна секта, яка виникла наприкінці XII ст. серед плебейських низів південнофранцузьких міст. За переказом, засновником її був ліонський купець П'єр Вальд, який роздав усе своє майно біднякам. Вальденси проповідували відмову від власності, засуджували нагромадження багатств католицькою церквою і закликали повернутися до звичаїв раннього християнства. Єресь вальденсів особливо поширилася серед сільського населення гірських районів південно-західної Швейцарії і Савойї, де вона мала характер захисту пережитків первіснообщинного ладу і патріархальних відносин; вона мала прихильників і в інших європейських країнах, насамперед серед ремісників і почасти селян.— *334.*

239 *Альбігойці* — релігійна секта, дуже поширена у XII—XIII ст. в містах Південної Франції та Північної Італії. Головним осередком її було південнофранцузьке місто Альбі. Альбігойці, які виступали проти пишних католицьких обрядів і церковної ієрархії, виражали у релігійній формі інтереси торговельно-ремісничого населення міст. До них приєдналися також селяни, які намагалися захиститися від зазіхань церкви, міське плебейство і частина південнофранцузького дворянства, яке прагнуло секуляризувати церковні землі. Папа Іннокентій III організував у 1209 р. хрестовий похід проти альбігойців, до якого згодом приєднався і французький король. У результаті двадцятилітньої війни і лютих репресій їх рух був придушений.— *334.*

240 Мається на увазі один з вождів селянського повстання 1251 р. у Франції (так званого повстання «пастушків»), проповідник на ім'я Яків. Як свідчать хроніки, він був вихідцем з Угорщини.— *334.*

241 *Калікстинці* — поміркована течія в гуситському національно-визвольному і реформаційному русі в Чехії (перша половина XV ст.), спрямована проти німецького дворянства, Німецької імперії і католицької церкви. Калікстинці (або чашники, що вимагали причащання не лише хлібом, а й вином з чаші), які спиралися на бюргерство і частину чеського дворянства, обмежували свої вимоги створенням національної чеської церкви і секуляризацією церковних маєтностей.— *335.*

242 *Повстання Уота Тайлера* — повстання англійських селян проти феодального дворянства влітку 1381 р. Розпочавшись у графствах Кент і Ессекс, воно поширилося на значну частину території Англії і дістало підтримку нижчих верств міського населення, зокрема Лондона, який на короткий час був захоплений повстанцями. Повсталі вимагали скасування кріпосного права й панщини, конфіскації церковного майна і поділу його між селянами, скасування статусу про робітників і т. ін. Після підступного вбивства Уота Тайлера під час переговорів з королем повстання було придушене.— *335.*

243 *Таборити* (від міста Табор — центру руху) — друга течія в гуситському русі, що становила — на противагу калікстинцям — його революційне, демократичне крило. Таборити відбивали у своїх вимогах прагнення селянських мас і міських низів до ліквідації всього феодального ладу. Зрадницький виступ калікстинців проти таборитів був використаний табором феодальної реакції для придушення гуситського руху.— *335.*

244 *Флагеланти* (або «ті, що себе бичують») — релігійно-аскетична секта, яка набула поширення в Європі у XIII—XV ст. Флагеланти проповідували, що шляхом самокатування можна добитися спокути за гріхи.

Лоларди (буквально — «ті, що бурмочуть молитви») — релігійна секта в Англії та в інших країнах Європи (виникла у XIV ст.), гостро ворожа католицькій церкві, сприйняла вчення англійського реформатора Уікліфа, зробивши з цього вчення більш радикальні висновки і виступивши в релігійно-містичній формі проти феодальних привілеїв. Багато лолардів, серед яких переважали вихідці з народних мас і представники нижчого духовенства, взяли участь у повстанні Уота Тайлера в 1381 р. З кінця XIV ст. лоларди зазнали жорстоких гонінь.— *335.*

245 *Хіліазм* (від грецького слова «хіліас» — тисяча) — релігійно-містичне вчення про друге пришестя Христа і встановлення «тисячолітнього царства» справедливості, загальної рівності і благоденства. Хіліастичні вірування виникли в період розкладу рабовласницького ладу на грунті нестерпного гноблення і страждань трудящих, які шукали виходу у фантастичних мареннях про порятунок. Ці вірування набули всебічного поширення в часи раннього християнства і згодом постійно відроджувались в ученнях різних середньовічних сект.— *336.*

246 Цитату з Лютера Енгельс наводить за книгою Ціммермана (Th. 1, S. 364—365).— *337.*

247 *Luther M.* An den Christlichen Adel deutscher Nation: von des Christlichen standes besserung. Vuittemberg, [1520].— *338.*

248 Уривок з листа Лютера до Ульріха фон Гуттена, що наводиться в його листі до Г. Спалатіна від 16 січня 1521 р., Енгельс цитує за книгою Ціммермана (Th. 1, S. 366).— *338.*

249 *Аугсбурзьке віросповідання* — виклад основ лютеранства, поданий у 1530 р. імператорові Карлу V на імперському сеймі в Аугсбурзі, був наслідком пристосування бюргерських ідеалів «дешевої церкви» (скасування пишних обрядів, спрощення церковної ієрархії і т. ін.) до інтересів князів. Главою церкви оголошувався замість папи можновладний князь. Аугсбурзьке віросповідання було відхилене імператором. Війна з ним князів, які прийняли лютеранську реформацію, закінчилась у 1555 р. Аугсбурзьким релігійним миром, що затвердив право кожного князя визначати на свій розсуд релігію своїх підданих.— *338.*

250 *Ерфуртський парламент* — мається на увазі німецький парламент, що засідав з 20 березня по 29 квітня 1850 р. в Ерфурті для прийняття переглянутого в контрреволюційному дусі нового проекту загальнонімецької конституції, спрямованого на утвердження гегемонії Пруссії в об'єднаній Німеччині, до складу якої не включалася Австрія. Однак під тиском Австрії, на бік якої перейшов ряд середніх і дрібних німецьких держав, Ерфуртський парламент припинив своє існування.— *338.*

251 Цей вислів являє собою назву випущеного Лютером у травні 1525 р., в самому розпалі Селянської війни, памфлету «Wyder die mördische unnd reubischenn Rottenn der Paurenn». Наведені далі цитати дано за книгою Ціммермана (Th. 1, S. 713—714).— *339.*

252 Цю дату наводить Ціммерман у першому виданні своєї праці. За уточненими згодом даними, Томас Мюнцер народився, очевидно, близько 1490 р.— *340.*

253 *Анабаптистами,* або перехрещенцями, членів цієї секти називали через їхню вимогу повторного хрещення у свідомому віці.— *341.*

254 «Die Fürstenpredigt. Auslegung des andern Unterschieds Danielis des Propheten, gepredigt auf dem Schloß zu Allstedt vor den tätigen, teuren Herzogen und Vorstehern zu Sachsen durch Thomas Müntzer, Diener des Worts Gottes» (Allstedt, 1524) («Проповідь до князів. Витлумачення другої відзнаки пророка Даніїла, виголошене в Альштедтському замку перед діяльними, улюбленими герцогами і правителями Саксонії Томасом Мюнцером, служителем слова божого») (Альштедт, 1524). Енгельс цитує за книгою Ціммермана (Th. 2, S. 69).— *341.*

255 Енгельс має на увазі погляди німецького філософа-ідеаліста Д. Штрауса та інших молодогегельянців, які у своїх ранніх творах виступали в питаннях релігії як пантеїсти.— *342.*

256 Мається на увазі памфлет Мюнцера, що вийшов в Мюльхаузені у 1524 р. під назвою «Ausgetrückte Entblössung des falschen Glaubens der ungetreuen Welt durchs Zeugnis des Evangelions Lucae, vorgetragen der elenden erbärmlichen Christenheit zur Erinnerung ihres Irrsals» («Відкрите спростування помилкової віри неправедного світу на основі свідчення Євангелія від Луки, викладене бідному і нещасному християнству як нагадування про його оману»). Цитується за книгою Ціммермана (Th. 2, S. 77—78, 83).— *344.*

257 Лист до Меланхтона був написаний 27 березня 1522 р. Цитату Енгельс наводить за книгою Ціммермана (Th. 2, S. 76).— *344.*

258 *Luther M.* Eyn brieff an die Fürsten zu Sachsen von dem auffrurischen geyst. Wittemberg, 1524.— *345.*

259 За уточненими пізніше даними, Мюнцер поїхав спочатку в імперське місто Мюльхаузен, звідки його було вигнано у вересні 1524 р. за участь у заворушеннях міських низів. З Мюльхаузена Мюнцер прибув до Нюрнберга.— *345.*

260 Друкована відповідь Мюнцера Лютеру в 1524 р. мала назву «Hoch verursachte Schutzrede und Antwort wider das geistlose, sanftlebende Fleisch zu Wittenberg, welches mit verkehrter Weise durch den Diebstahl der heiligen Schrift die erbärmliche Christenheit also ganz jämmerlich besudelt hat» («Добре обгрунтована захисна промова і відповідь безбожній плоті віттенберзькій, яка у розкошах живе і за допомогою перекручень і шахрайських спотворень святого письма найганебніше осквернила нещасне християнство»).— *346.*

261 *Пуритани* — релігійно-політичний рух в Англії у другій половині XVI — першій половині XVII ст., який прагнув до повного очищення англійської церкви від слідів католицизму. Проповідували скромність, поміркованість, ощадливість, заповзятливість. Пуританство було формою опозиції абсолютизму і державній англіканській церкві з боку буржуазії; воно відіграло значну роль в ідеологічній підготовці англійської буржуазної революції.

Індепенденти — спочатку (з 80—90-х рр. XVI ст.) радикальне крило пуритан, що виражало інтереси середньої торговельної і промислової буржуазії та обуржуазненого дворянства; під час революції згуртувалися в окрему політичну партію, яка у 1648 р. захопила владу.— *348.*

262 Енгельс відтворює слова Ганса Дударя за книгою Ціммермана (Th. 1, S. 121—122).— *349.*

263 Повстання фризьких селян відбулося у 1500 р. Дату — 1497 р.— Енгельс узяв у Ціммермана.— *350.*

264 *Ротвейльський суд* — імперський суд, що існував у Ротвейлі до 1784 р., вершив правосуддя від імені імператора, хоч перебував під головуванням графів фон Зульц. На кінець XV ст. значного впливу в ньому набуло правосуддя за римським правом, яке не визнавали селяни, що звикли до старого права своїх предків.— *350.*

265 *Швабський союз* князів, дворян і патриціанської верхівки імперських міст Південно-Західної Німеччини був заснований у 1488 р. Головною метою його була боротьба проти селянського і плебейського руху. Південно- і західнонімецькі князі, які керували цим реакційним об'єднанням, прагнули також використати його для зміцнення своєї олігархічної влади. Союз мав власні адміністративно-судові органи і війська. У 1534 р. в результаті внутрішніх чвар він розпався.— *351.*

266 Мається на увазі уряд намісника австрійських Габсбургів в Ензісгеймі, центрі Передньоавстрійських земель (Форланда), як називались розсіяні в районі Верхнього Ельзасу, Верхньої Швабії і Шварцвальду володіння Габсбургів та їх прямих васалів.— *354.*

267 Перші спалахи цього повстання сталися вже у 1513 р. Селяни вимагали скасування нових поборів, а в деяких місцях і кріпосного права.— *354.*

268 *Секлери* — угорці, що населяли гірські райони східної частини Трансільванії.— *357.*

269 *«Сіцілійська вечерня»* — народне повстання на острові Сіцілія проти панування французької Анжуйської династії, яка завоювала Південну Італію і Сіцілію в 1267 р. Увечері 31 березня 1282 р., згідно з легендою, за сигналом дзвонів у Палермо, що дзвонили до вечерні, повстале населення винищило кілька тисяч французьких рицарів і солдатів.— *357.*

270 Енгельс має на увазі 95 тез, які 31 жовтня 1517 р. Лютер (що розпочав свою духовну кар'єру простим монахом августинського монастиря в Тюрінгії) прибив до дверей однієї з церков у Віттенберзі. Тези містили гострий протест проти продажу індульгенцій і зловживань католицького духовенства, а також перші начерки релігійного вчення Лютера в дусі бюргерських ідеалів. Ці тези поклали початок Реформації.— *359.*

271 *Бурлеск* — один з жанрів пародійно-сатиричної літератури, поширеної серед письменників епохи Відродження та ідеологів гуманізму; використовувався ними для висміювання пишномовного стилю придворної поезії і манірних звичаїв верхівки феодального суспільства.— *359.*

272 *Війна Троянд* (1455—1485) — війна між представниками двох англійських феодальних родів, що боролися за престол: Йорків, на гербі яких було зображено білу троянду, і Ланкастерів, які мали на гербі червону троянду. Навколо Йорків групувалася частина великих феодалів більш розвинутого в економічному відношенні півдня, рицарство і городяни; Ланкастерів підтримувала феодальна аристократія північних графств. Війна спричинила майже повне винищення старовинних феодальних родів і завершилася приходом до влади нової династії Тюдорів, яка встановила в Англії абсолютизм.— *361.*

273 Мається на увазі чорно-червоно-золотий прапор, що символізує єдність Німеччини. Однак відомості про такий прапор, наведені Ціммерманом, не підтверджуються тогочасними джерелами — хроніками і т. ін. Звичайні кольори прапорів селянських загонів — червоно-білий, червоно-чорний і т. ін.— *364.*

274 З ультиматуму, пред'явленого Трухзессом, командуючим каральною армією Швабського союзу, повсталим селянам Гегау 15 лютого 1525 р., коли дворянство вже зібрало контрреволюційні сили. Цитується за книгою Ціммермана (Th. 2, S. 33—34).— *364.*

275 Відповідно до указу імператора Максиміліана про земські суди, членами їх могли бути тільки представники «благородних» станів.— *365.*

276 Після вигнання у 1519 р. з Вюртембергу герцога Ульріха управління цією землею перейшло до рук Габсбургів.— *365.*

277 Великий кредит ерцгерцог Фердінанд одержував також від аугсбурзького банкірського дому Фуггерів, які володіли землями у Вейсенборні (на північ від Боденського озера) і були безпосередньо зацікавлені у придушенні селянського повстання.— *365.*

278 *Оберланд* — буквально: Верхня область. Тут мається на увазі Верхній Баден, тобто прилегла до Швейцарії південна гориста частина Бадену. У XVI ст. лише частина цієї області належала маркграфу Баденському, решта належала до австрійської землі Брейсгау або перебувала у володінні дрібніших церковних і світських феодалів.— *365.*

279 *«Дванадцять статей»,* складені у Меммінгені кушнірським підмайстром Себастьяном Лотцером, були надруковані 20 березня 1525 р. і багато разів

передруковувались. Автор *«Статейного листа»*, що з'явився навесні 1525 р., невідомий.

Під *революційним посланням* мається на увазі надрукований в Нюрнберзі на початку 1525 р. анонімний памфлет «An die Versammlung gemeiner Pawerschaft, so in Hochteutscher Nation und viel anderer Ort, mit empörung und iffruhr entstanden, ob ihr empörung billicher oder unbillicher gestalt geschehn, und was sie der Oberkeit schuldig oder nicht schuldig seind, gegründet aus der heil göttlichen Geschrift, von Oberlendischen Mitbrüdern guter mahnung ausgangen und beschriben» («До зборів усього обуреного і повсталого селянства верхньонімецької нації і багатьох інших місць з приводу того, справедливе чи ні його обурення і що повинно і чого не повинно воно робити щодо властей. Основано на святому письмі божому, складено і написано з цілковитого схвалення оберландських побратимів»). В. Ціммерман вважав автором цього памфлета Т. Мюнцера.— *365.*

280 Неділя *Judica* (буквально: «судна неділя») — п'ята неділя великого посту.— *367.*

281 Це рішення було прийняте на нараді союзних властей в Ульмі у березні 1525 р., в момент, коли представники Швабського союзу ще вели переговори з повсталими. Воно зафіксоване в документі з Ульмського архіву, що цитується в книзі Ціммермана (Th. 2, S. 111—112).— *367.*

282 *Велика і мала десятина* — два різновиди податку на користь католицької церкви. Розмір і характер цього податку були різні в різних місцевостях Німеччини, здебільшого він значно перевищував десяту частку продукту селянського виробництва. Як правило, мала десятина стягалася з незернових культур, тоді як велика десятина — з урожаю зернових культур.— *368.*

283 *Вюрцбурзький соборний капітул* — духовна колегія, що управляла Вюрцбурзькою єпархією, глава якої, єпископ Вюрцбурзький, одночасно мав титул герцога Франконського.— *369.*

284 *Тевтонський орден* — німецький рицарський духовний орден, заснований у 1190 р. під час хрестових походів. Орден захопив у Німеччині та в інших країнах численні володіння, що управлялися орденськими сановниками — командорами (або комтурами). У XIII ст. під владу ордену перейшла завойована шляхом підкорення і винищення місцевого литовського населення Східна Пруссія, що стала оплотом агресії ордену проти Польщі, Литви і руських князівств. У 1237 р. він об'єднався з іншим німецьким орденом — Лівонським, що також закріпився в Прибалтиці. Після поразки на Чудському озері у 1242 р. (Льодове побоїще) і в битві під Грюнвальдом у 1410 р. орден занепав і надалі зберіг лише невелику частину своїх володінь.— *370.*

285 Згідно з пізнішими дослідженнями подій Селянської війни в Німеччині, хейльброннський радник Ганс Берлін, що почав пізніше, як далі зазначає Енгельс, від імені патриціату і заможних бюргерів міста зрадницькі переговори з воєначальником Швабського союзу Трухзессом, і автор «Пояснення дванадцяти статей», який запропонував їх ватажкам селянських загонів, були різні особи; автор був хейльброннський нотаріус і прокурор Ганс (Йоганнес) Берлін.— *371.*

286 *Оффенбурзький договір,* укладений повстанцями Брейсгау з австрійським урядом 18 вересня 1525 р., передбачав відновлення попередніх селянських повинностей і запровадження суворих правил проти селянських союзів та

«єретиків». Із свого боку уряд брав зобов'язання амністувати рядових учасників руху і обмежитися порівняно невеликими штрафами. На ватажків повстання амністія, проте, не поширювалася. Однак навіть цей несприятливий для селян договір був невдовзі підступно порушений австрійськими властями та місцевими феодалами, які вчинили масові криваві репресії учасникам повстання, як тільки вони склали зброю.— *383.*

287 Згідно з умовами договору, укладеного 13 листопада 1525 р. з австрійським урядом, шварцвальдські селяни повинні були знову присягнути Габсбургам, відновити виконання попередніх повинностей і не чинити перешкод кривавій розправі переможців з центром руху, містом Вальдсхутом. Захисники міста, проте, трималися ще протягом кількох тижнів, і воно було здане лише в результаті зради бюргерської верхівки.— *383.*

288 За соціальним складом «*Вічна рада*» являла собою компроміс між різними верствами бюргерства. Представники плебейських верств не входили до неї. Пізніші дослідники встановили, що Мюнцер не займав офіційного поста в цій раді. Проте, будучи присутнім на її засіданнях і спрямовуючи її діяльність, він фактично очолював новий революційний уряд.— *385.*

289 Енгельс має на увазі дрібнобуржуазного соціаліста Луї Блана і робітника Альбера (Александра Мартена), які увійшли як представники пролетаріату до буржуазного тимчасового уряду Французької республіки, створеного в лютому 1848 р. (див. про це цей том, с. 228—230).— *386.*

290 *Імперське регентство* у складі п'яти чоловік було обране 6 червня 1849 р. Національними зборами, які — після того як консервативні і значна кількість ліберальних депутатів залишили їх і дрібнобуржуазні демократи виявилися у більшості — 30 травня 1849 р. перенесли своє місцеперебування з Франкфурта в Штутгарт, оскільки виникла загроза їх розгону. Обрання регентства було викликане зрадою імперського регента, австрійського ерцгерцога Йоганна. Проте 18 червня Збори були розігнані, і регентство припинило своє існування (докладніше про це див. цей том, с. 491—495).— *386.*

291 *Вагенбург* — оборонне укріплення, що споруджується з візків; широко застосовувалось у стародавні часи і в середні віки.— *388.*

292 Статті ельзаських селян не лише більш гостро формулювали антифеодальні вимоги, викладені у «Дванадцяти статтях» швабсько-франконського селянства (скасування кріпосного права, повернення узурпованих дворянством общинних земель і т. ін.), а й багато в чому йшли далі цієї програми. Вони були спрямовані також і проти лихварів (пункт про скасування лихварського процента та ін.), вимагали скасування не лише малої, а й великої десятини, проголошували право місцевого населення усувати службових осіб, які викликáли невдоволення народу, і заміняти їх новими.— *389.*

293 Чотирнадцять статей повсталих селян і рудокопів Зальцбурзького архієпископства в основному відтворювали вимоги дванадцяти статей швабсько-франконських селян. Вони містили також деякі місцеві вимоги. Повстанці вимагали, зокрема, гарантій незалежності судів від феодалів, скасування відповідальності всієї общини за злочини, здійснені на її території, і вжиття заходів для утримання шляхів у хорошому стані, а також для захисту торгівлі.— *391.*

294 За уточненими даними, Гейсмайєра було вбито 15 квітня 1532 р.— *393.*

295 *Тридцятилітня війна* (1618—1648) — загальноєвропейська війна, в якій папа, іспанські та австрійські Габсбурги і католицькі князі Німеччини, що об'єдналися під прапором католицизму, виступили проти протестантських країн: Чехії, Данії, Швеції, Голландської республіки і ряду німецьких держав, які прийняли реформацію. Правителі католицької Франції — суперниці Габсбургів — підтримували протестантський табір. Головною ареною цієї боротьби, об'єктом воєнного грабунку і територіальних зазіхань учасників війни стала Німеччина. Укладений в результаті війни Вестфальський мир 1648 р. закріпив політичну роздробленість Німеччини.— *393.*

296 Цю передмову Ф. Енгельс написав близько 11 лютого 1870 р. до другого німецького видання праці «Селянська війна в Німеччині», що вийшло у Лейпцігу в жовтні 1870 р.

Вперше передмову було надруковано в газеті «Volksstaat» № 27 і 28, 2 і 6 квітня 1870 р.— *398.*

297 Мається на увазі крайнє ліве крило загальнонімецьких Національних зборів, які засідали у Франкфурті-на-Майні під час революції 1848—1849 рр.; воно представляло інтереси переважно дрібної буржуазії, але користувалося підтримкою і з боку частини німецьких робітників (див. також примітку 228).— *398.*

298 Йдеться про праці К. Маркса: «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» (див. цей том, с. 221—308) та «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (див. це видання, т. 4).— *399.*

299 Див. цей том, с. 397.— *399.*

300 *Націонал-ліберали* — партія німецької, насамперед прусської буржуазії, яка утворилася восени 1866 р. в результаті розколу буржуазної партії прогресистів. Націонал-ліберали відмовилися від зазіхань буржуазії на політичне панування заради задоволення матеріальних інтересів цього класу і ставили своєю основною метою об'єднання німецьких держав під зверхністю Пруссії; їхня політика відбивала капітуляцію німецької ліберальної буржуазії перед Бісмарком.— *400.*

301 Маються на увазі Баварія, Баден, Вюртемберг, які не ввійшли до складу Північнонімецького союзу, створеного під егідою Пруссії після її перемоги в австро-прусській війні 1866 р.— *400.*

302 *Загальне виборче право* було запроваджене Бісмарком у 1866 р. для виборів до Північнонімецького рейхстагу, а згодом, у 1871 р.,— для виборів до рейхстагу об'єднаної Німецької імперії.— *400.*

303 Йдеться про королівство Ганновер, курфюрство Гессен-Кассель і велике герцогство Нассау, які Пруссія приєднала до своєї території після австро-прусської війни 1866 р.— *400.*

304 *Німецька народна партія,* яка виникла у 1865 р., складалася з демократичних елементів дрібної буржуазії і почасти буржуазії, переважно південнонімецьких держав. На противагу націонал-лібералам, партія виступала проти встановлення гегемонії Пруссії в Німеччині і обстоювала план так званої «Великої Німеччини», до якої мали увійти як Пруссія, так і Австрія. Проводячи антипрусську політику і висуваючи загальнодемократичні лозунги, ця партія водночас була виразницею партикуляристських устремлінь деяких німецьких держав. Пропагуючи ідею федеративної

німецької держави, вона виступала проти об'єднання Німеччини у формі єдиної централізованої демократичної республіки.

У 1866 р. до Німецької народної партії примкнула Саксонська народна партія, основне ядро якої становили робітники. Це ліве крило Народної партії, яке не мало, власне, нічого спільного з нею, крім антипрусських настроїв і прагнення спільними зусиллями розв'язати питання про національне об'єднання країни демократичним шляхом, розвивалося надалі в соціалістичному напрямі. Основна частина партії, відокремившись від дрібнобуржуазних демократів, взяла участь в утворенні у серпні 1869 р. Соціал-демократичної робітничої партії (так звані «ейзенахці»).— *400.*

305 Йдеться про бюрократичну систему регламентації промисловості, що існувала в Пруссії у середині 60-х рр. XIX ст. Для ряду галузей промисловості було встановлено систему спеціальних дозволів (концесій), без одержання яких не можна було займатися промисловою діяльністю. Це затримувало розвиток капіталізму.— *401.*

306 У битві біля села Садова (поблизу від м. Кенігґреца) 3 липня 1866 р. прусська армія здобула вирішальну перемогу над австрійськими військами.— *402.*

307 Енгельс має на увазі обрання А. Бебеля і В. Лібкнехта у 1867 р. до складу рейхстагу Північнонімецького союзу.— *403.*

308 Мається на увазі Базельський конгрес I Інтернаціоналу, на якому 10 вересня 1869 р. у питанні про земельну власність було прийнято таку запропоновану прихильниками Маркса резолюцію:

«1) Суспільство має право скасувати приватну власність на землю і перетворити її в суспільну власність.

2) Необхідно скасувати приватну власність на землю і перетворити її в суспільну власність».— *404.*

309 Другу частину передмови Енгельс написав для третього видання праці «Селянська війна в Німеччині», що вийшло у Лейпцігу в 1875 р.— *405.*

310 Говорячи про священну німецьку імперію прусської нації, Енгельс перефразовує назву середньовічної Священної римської імперії німецької нації, підкреслюючи, що об'єднання Німеччини відбулося під зверхністю Пруссії і супроводжувалось опруссаченням німецьких земель.— *405.*

311 *Північнонімецький союз* — союзна німецька держава, утворена в 1867 р. під зверхністю Пруссії після її перемоги в австро-прусській війні замість Німецького союзу, що розпався. До Північнонімецького союзу увійшли 19 німецьких держав і 3 вільних міста, які формально були визнані автономними. Конституція Північнонімецького союзу забезпечувала панівне становище в ньому Пруссії: прусський король був проголошений президентом Союзу і головнокомандуючим союзними збройними силами, йому передавалося керівництво зовнішньою політикою.— *405.*

312 Після перемоги Пруссії у франко-прусській війні чотири південно-західні німецькі держави (Баден, Гессен-Дармштадт, Баварія і Вюртемберг) приєдналися до Північнонімецького союзу, який почав іменуватися Німецьким союзом. 9 грудня 1870 р. цю назву за рішенням рейхстагу було замінено терміном Німецька імперія, яку офіційно було проголошено 18 січня 1871 р.— *405.*

313 *Положення про округи* для шести східних провінцій Пруссії стало основою проведеної у 1872 р. адміністративної реформи, за якою скасовувалась спадкова вотчинна влада поміщиків і запроваджувалися деякі елементи самоврядування на місцях: виборні старости в общинах, окружні ради при ландратах, що обиралися за становою системою, і т. ін. Проте юнкери-поміщики фактично займали більшість виборних посад особисто або своїми ставлениками.— *406.*

314 Мається на увазі промислова криза 1873 р., після якої почалася тривала депресія.— *407.*

315 У битві під *Шпіхерном* (Лотарінгія) 6 серпня 1870 р. прусські війська завдали поразки французьким частинам. У результаті битви під *Марс-ла-Туром* 16 серпня 1870 р. німецьким військам удалося зупинити розпочатий французькою Рейнською армією відхід від Меца і потім відрізати їй шляхи відступу. У битві під *Седаном* 2 вересня 1870 р. французька армія зазнала нищівної поразки і Наполеона III було взято в полон.— *407.*

316 «*Volksstaat*» («Народна держава») — центральний орган німецької Соціал-демократичної робітничої партії (ейзенахців); видавався у Лейпцигу з 2 жовтня 1869 по 29 вересня 1876 р.— *408.*

317 На виборах до рейхстагу 10 січня 1874 р. Соціал-демократична партія (ейзенахці) і Загальний німецький робітничий союз (лассальянці) набрали в цілому понад 350 тис. голосів (на попередніх виборах у 1871 р.— трохи більше 100 тис.) і провели 9 депутатів.— *408.*

318 У праці Енгельса «*Революція і контрреволюція в Німеччині*» підбито підсумки німецької революції 1848—1849 рр., дано глибокий аналіз її передумов, основних етапів розвитку, позицій різних класів і партій.

Безпосереднім приводом до написання цієї серії статей була пропозиція про співробітництво в газеті «New-York Daily Tribune», яку зробив Марксові один з її редакторів, Чарлз Дана. Маркс, зайнятий економічними дослідженнями, звернувся до Енгельса з проханням написати ряд статей про німецьку революцію. Статті друкувалися з 25 жовтня 1851 по 23 жовтня 1852 р. за підписом Маркса, авторство Енгельса стало відоме лише в 1913 р. з опублікованого тоді листування між Марксом і Енгельсом.

За життя Маркса і Енгельса праця не перевидавалася; перше окреме видання її, підготовлене дочкою Маркса Елеонорою Маркс-Евелінг, вийшло у 1896 р., їй же належать підзаголовки, збережені і в цьому виданні.— *411.*

319 Маються на увазі члени тимчасового уряду, що був утворений у Франції 24 лютого 1848 р.— *412.*

320 «*Tribune*» — скорочена назва прогресивної буржуазної газети «New-York Daily Tribune» («Нью-Йоркська щоденна трибуна»), яка видавалася з 1841 по 1924 р. З серпня 1851 по березень 1862 р. у газеті співробітничали Маркс і Енгельс.— *412.*

321 У німецьких землях на лівому березі Рейну, приєднаних під час Французької революції кінця XVIII ст. і наполеонівських воєн до Франції, було скасовано кріпосне право, ліквідовано привілеї дворянства, а також церковні володіння.— *413.*

322 *Континентальна система*, або континентальна блокада, запроваджена у 1806 р. Наполеоном I,— заборона країнам європейського континенту вести торгівлю з Англією. Континентальна блокада впала після поразки Наполеона в Росії.— *413.*

323 *Протекційний тариф 1818 р.* скасував внутрішні мита на території Пруссії і створив передумови для утворення Митного союзу.

Митний союз, заснований у 1834 р. під зверхністю Пруссії, поступово об'єднав майже всі німецькі держави, за винятком Австрії і декількох дрібних південнонімецьких держав, установивши спільний митний кордон; він сприяв надалі політичному об'єднанню Німеччини.— *414.*

324 Повстання сілезьких ткачів 4—6 червня 1844 р.— перша велика класова сутичка між пролетаріатом і буржуазією в Німеччині — і повстання чеських робітників у другій половині червня 1844 р. були жорстоко придушені урядовими військами.— *417.*

325 *Німецький союз* — ефемерне об'єднання німецьких держав, яке було засноване в 1815 р. за рішенням Віденського конгресу і закріплювало політичну та економічну роздробленість Німеччини.

Союзний сейм — центральний орган Німецького союзу, що засідав у Франкфурті-на-Майні, був знаряддям реакційної політики німецьких урядів.— *418.*

326 Так званий *Митний союз* (Steuerverein) був утворений у травні 1834 р., до його складу увійшли німецькі держави — Ганновер, Брауншвейг, Ольденбург і Шаумбург-Ліппе, заінтересовані в торгівлі з Англією. До 1854 р. цей сепаратний союз розпався і його учасники примкнули до Митного союзу (див. примітку 323).— *418.*

327 *Віденський конгрес* європейських держав, що їх очолювали Австрія, Англія і царська Росія (вересень 1814 — червень 1815 р.), перекроїв карту Європи з метою реставрації легітимних монархій. Рішення конгресу закріпили роздробленість Німеччини та Італії, анексію Бельгії Голландією і поділ Польщі, а також визначили ряд заходів для боротьби з революційним рухом.— *419.*

328 У липні 1830 р. у Франції відбулася буржуазна революція, слідом за якою відбулися революція в Бельгії, пожвавлення революційного руху і повстання в ряді європейських країн — Польщі, Німеччині та Італії.— *419.*

329 «*Молода Німеччина*» — літературна група, що виникла в 30-х рр.; відбивала у своїх художніх та публіцистичних творах опозиційні настрої дрібної буржуазії, виступала на захист свободи совісті та друку.— *420.*

330 «*Berliner politisches Wochenblatt*» («Берлінський політичний щотижневик») — крайньо реакційний орган, видавався з 1831 по 1841 р. за участю ряду представників історичної школи права.

Історична школа права — реакційний напрям в історичній і правовій науці, що виник у Німеччині наприкінці XVIII ст.; її представники виступали проти буржуазно-демократичних ідей французької революції кінця XVIII ст.— *422.*

331 *Легітимісти* — див. примітку 84.

До першого покоління легітимістів Енгельс відносить письменників-роялістів і політичних діячів, які вкрай ворожо ставилися до французької

революції кінця XVIII ст. У період реставрації Бурбонів (1815—1830) легітимісти утворили праву політичну партію, що діяла й після повторного повалення цієї династії у 1830 р.— *422.*

332 «*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*» («Рейнська газета з питань політики, торгівлі і промисловості») — щоденна газета, виходила в Кельні з 1 січня 1842 по 31 березня 1843 р. З квітня 1842 р. у газеті співробітничав Маркс, а з жовтня того ж року він став одним з її редакторів.— *423.*

333 Йдеться про станові комісії провінційних ландтагів, засновані у Пруссії у червні 1842 р. Ці комісії обиралися ландтагами з-поміж депутатів на підставі станового принципу. З цих комісій було сформовано суто дорадчий загальнодержавний орган — Сполучені комісії. Згадуване далі Енгельсом засідання цих комісій відбувалося у жовтні — листопаді 1842 р.— *423.*

334 *Seehandlung* (скорочене від Preußische Seehandlungsgesellschaft — Прусське товариство морської торгівлі) — торговельно-кредитне товариство, засноване в 1772 р. у Пруссії, мало ряд важливих державних привілеїв і надавало великі позики урядові, фактично виконуючи роль його банкіра.— *424.*

335 Мається на увазі німецький, або «істинний», соціалізм — один з напрямів дрібнобуржуазного соціалізму, який дістав поширення в Німеччині у 40-х рр. XIX ст. переважно серед дрібнобуржуазної інтелігенції. Характеристику «істинного соціалізму» Маркс і Енгельс дали в «Маніфесті Комуністичної партії» (див. цей том, с. 156—158).— *426.*

336 Під впливом неврожаю 1846 р., який скрізь у Європі викликав зростання цін на продовольство, а також наслідків економічної кризи, що охопила всю Європу, у квітні і травні 1847 р. в різних місцях Німеччини (перш за все у Берліні) та інших країнах Європи вибухнули голодні бунти.— *426.*

337 26 червня 1849 р. праволіберальні депутати франкфуртських Національних зборів, які залишили їх після відмови прусського короля прийняти імперську корону, зібралися в Готі, де в результаті триденних нарад створили так звану *Готську партію.* Це парламентське угруповання виражало інтереси пропрусської німецької буржуазії і підтримувало політику правлячих кіл гогенцоллернської Пруссії, які прагнули об'єднати Німеччину під своєю зверхністю. З кінця 1850 р. Готська партія перестала відігравати будь-яку роль.— *427.*

338 «*Німецький католицизм*» — релігійний рух, що виник у деяких німецьких державах у 1844 р. і охопив значні верстви середньої і дрібної буржуазії; був спрямований проти крайніх проявів містицизму і святенництва у католицькій церкві. Заперечуючи верховенство римського папи і багато догматів та обрядів католицької церкви, «німецькі католики» прагнули пристосувати католицизм до потреб німецької буржуазії.

«*Вільні общини*» — общини, що виділилися з офіційної протестантської церкви в 1846 р. і здобули у 1847 р. офіційне визнання. Ця релігійна опозиція була однією з форм прояву невдоволення німецької буржуазії 40-х рр. XIX ст. реакційними порядками в Німеччині. У 1850 р. відбулося злиття «Вільних общин» з общинами «німецьких католиків».— *428.*

339 *Унітарії*, або антитринітарії,— представники релігійної течії, що заперечувала догму про «святу трійцю». Ця течія виникла у XVI ст. в Німеччині і була відображенням боротьби народних мас і радикальної частини буржуазії проти феодального ладу і феодальної церкви. В Англію і Америку унітаризм проник у XVII ст. Доктрина унітаризму в XIX ст. висувала на перший план морально-етичні моменти в релігії, виступаючи проти зовнішньої, обрядової її сторони.— *429*.

340 До серпня 1806 р. німецькі держави входили до складу так званої Священної Римської імперії німецької нації, яка була заснована в X ст. і являла собою об'єднання феодальних князівств і вільних міст, що визнавали верховну владу імператора. З XVII ст. ця влада мала суто номінальний характер, і 6 серпня 1806 р., в умовах перемог наполеонівських військ, останній імператор Священної Римської імперії Франц II, який раніше прийняв титул австрійського імператора, відмовився від імперської корони і імперія вже й формально припинила своє існування.— *429*.

341 Лозунг єдиної і неподільної республіки висунули Маркс і Енгельс і включили як перший пункт у «Вимоги Комуністичної партії в Німеччині» (див. цей том, с. 181) ще напередодні революції (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 305; т. 5, с. 1).— *430*.

342 Йдеться про так звану *першу опіумну війну* (1839—1842) — загарбницьку війну Англії проти Китаю, що поклала початок перетворенню Китаю в напівколоніальну країну. Один з пунктів нав'язаного Китаю після закінчення війни Нанкінського мирного договору передбачав відкриття п'яти китайських портів для зовнішньої торгівлі.— *431*.

343 У лютому — березні 1846 р. одночасно з національно-визвольним повстанням у Кракові (див. примітку 88) вибухнуло велике селянське повстання в Галичині. Австрійські власті демагогічно розпалювали ненависть кріпосних селян до польських поміщиків і провокували їх напади на шляхетські повстанські загони, що послаблювало позиції учасників Краківського повстання. Розгромивши повстанців у Кракові, австрійський уряд придушив також і селянське повстання в Галичині.— *431*.

344 Мається на увазі Академічний легіон — створена в березні 1848 р. у Відні студентська воєнізована організація, до якої входили також викладачі університету та інші представники інтелігенції. Більшість легіону становили представники радикально-демократичної течії. Легіон відіграв значну роль у революційному русі Австрії в 1848 р. Після придушення жовтневого повстання у Відні був розпущений.— *438*.

345 Мається на увазі національно-визвольна війна італійського народу проти австрійського панування в 1848—1849 рр. Зрадницька поведінка італійських пануючих класів, які боялися об'єднання Італії революційним шляхом, привела до поразки в боротьбі з Австрією.— *438*.

346 Мається на увазі постанова австрійського рейхстагу про скасування кріпосної залежності, прийнята 31 серпня 1848 р.— *439*.

347 Навесні 1848 р. у Майнці відбулися криваві сутички між громадянським ополченням і прусськими солдатами. Ці події викликали широкий відгук у Німеччині і стали предметом обговорення у Франкфуртському парламенті; парламент обмежився тим, що виділив комісію, яка подала свою доповідь тоді, коли майнцське громадянське ополчення було вже роззброєне прусськими солдатами.— *445*.

348 26 серпня 1848 р. у шведському місті Мальме було укладено перемир'я на 7 місяців між Данією і Пруссією, яка під тиском народних мас змушена була взяти участь у війні на боці повстанців Шлезвігу і Гольштейну, що боролися за об'єднання з Німеччиною проти датського панування. За умовами перемир'я панування Данії над Шлезвігом і Гольштейном фактично зберігалося, передбачалося розділення шлезвігських і гольштейнських військ та ряд інших заходів, які ослаблювали визвольну боротьбу. Рішення було ратифіковано у вересні франкфуртськими Національними зборами. Війна відновилася у березні 1849 р. Однак у липні 1850 р. Пруссія уклала мирний договір з Данією, що дало можливість Данії розгромити повстанців.— *447.*

349 *Перший поділ Польщі* між Пруссією, Австрією і царською Росією був здійснений у 1772 р. До Росії відійшли переважно білоруські землі, раніше приєднані до Польського королівства. В результаті другого і третього поділів Польщі між Росією і Пруссією в 1793 р. і між Росією, Пруссією та Австрією в 1795 р. самостійну польську державу було ліквідовано.— *448.*

350 Березнева революція дала поштовх національно-визвольному повстанню у підвладному Пруссії герцогстві Познанському; у повстанні поряд з шляхетськими елементами взяли широку участь польські селяни та ремісники. Прусський уряд змушений був пообіцяти, що буде створено комісію для проведення реорганізації в Познані: формування польського війська, допущення поляків до адміністративних та інших посад, визнання польської мови офіційною і т. ін. Аналогічні обіцянки були в угоді, укладеній повстанським Познанським комітетом з прусським комісаром 11 квітня 1848 р. Проте, порушивши угоду, прусська вояччина жорстоко придушила повстання. Обіцяну полякам реорганізацію так і не було проведено.— *449.*

351 Біблія. Старий Завіт. Книга премудрості Соломона. II, 17.— *449.*

352 *Гуситські війни* — національно-визвольні війни чеського народу в 1419—1437 рр. проти німецьких феодалів і католицької церкви, які дістали назву за ім'ям вождя чеської Реформації — Яна Гуса (1369—1415).— *450.*

353 У цій статті Енгельс торкається питання про національний рух народів, що входили на той час до складу Австрійської імперії (чехів, словаків, хорватів та ін.). Маркс і Енгельс, які завжди розглядали національне питання під кутом зору інтересів революції, з гарячим співчуттям сприйняли їхню боротьбу, коли в ній були сильні революційно-демократичні тенденції. Коли ж у цьому русі взяли гору праві буржуазно-поміщицькі елементи і реакційним монархічним силам удалося використати національний рух цих народів проти німецької та угорської революцій, Маркс і Енгельс змінили своє ставлення до нього. «Тому і тільки тому Маркс і Енгельс були проти національного руху чехів і південних слов'ян»,— писав В. І. Ленін (Повне зібрання творів, т. 30, с. 36).

Поряд з правильною оцінкою об'єктивної ролі національних рухів слов'янських народів Австрії у конкретних умовах 1848—1849 рр. праця Енгельса містить і деякі помилкові твердження щодо історичної долі цих народів. Енгельс розвиває думку, що ці народи вже нездатні до самостійного національного існування і що вони неминуче будуть поглинуті сильнішим сусідом. Цей висновок Енгельса пояснюється головним чином загальним уявленням про історичну долю малих народів, яке склалося у нього на той час. Енгельс вважав, що хід історичного розвитку, основною тенденцією якого за капіталізму є централізація, створення великих

держав, приведе до поглинання малих народів більшими націями. Правильно підмітивши властиву капіталізмові тенденцію до централізації, до створення великих держав, Енгельс не врахував іншої тенденції — боротьби малих народів проти національного гніту за свою незалежність, їхнього прагнення до створення власної державності. В міру втягування широких народних мас у національно-визвольну боротьбу, в міру зростання їхньої свідомості і організованості національно-визвольні рухи малих народів, серед них і слов'янських народів Австрії, набували дедалі більш демократичного, прогресивного характеру і вели до розширення фронту революційної боротьби. Як показала історія, малі слов'янські народи, які раніше входили до складу Австрійської імперії, не лише виявили здатність до самостійного національного розвитку, до створення власної державності, а й вийшли в ряди творців найпередовішого суспільного ладу.— *450.*

354 *Слов'янський з'їзд*, що зібрався 2 червня 1848 р. у Празі, показав наявність двох течій у національному русі слов'янських народів, пригноблених імперією Габсбургів. Він не зміг виробити єдиного погляду на розв'язання національного питання. Праве, помірковано-ліберальне крило вбачало це розв'язання у запровадженні автономії слов'янських земель у межах монархії Габсбургів; ліве, радикальне крило — у спільних діях з демократичними рухами у Німеччині й Австрії. Частина делегатів з'їзду, які належали до радикального крила, взяла активну участь у празькому повстанні в червні 1848 р. і зазнала жорстоких репресій. Представники помірковано-ліберального крила, які залишилися в Празі, 16 червня оголосили засідання з'їзду відкладеними на невизначений час.— *451.*

355 Призначену чартистами на 10 квітня 1848 р. масову демонстрацію в Лондоні для подання петиції парламентові про прийняття Народної хартії було заборонено урядом, який зосередив війська і поліцію для її відвернення. Лідери чартистів, серед яких багато хто виявив нерішучість і вагання, відмінили демонстрацію і закликали маси розійтися. Невдачу демонстрації було використано силами реакції для наступу на робітників і репресій проти чартистів.— *454.*

356 *15 травня 1848 р.* неаполітанський король Фердінанд II, який згодом дістав прізвисько «король-бомба» за бомбардування Мессіни у вересні 1848 р., придушив народне повстання у Неаполі, розпустив національну гвардію, розігнав парламент і скасував реформи, запроваджені під тиском народних мас у лютому 1848 р.— *454.*

357 Оскільки війна з Данією за Шлезвіг та Гольштейн мала загальнонімецький характер, прусська сторона під час переговорів про укладення перемир'я в Мальме (див. примітку 348) формально спиралася на санкцію центрального імперського уряду і на складений ним проект угоди. Насправді ж прусські уповноважені не зважали на цей проект і змінили його в багатьох істотних пунктах. Проте імперські міністри, побоюючись, що розрив з Пруссією посилить демократичні кола, висловилися за затвердження умов перемир'я. Відхилення його 5 вересня 1848 р. франкфуртським парламентом змусило їх подати у відставку. Однак спроба створити більш ліберальний кабінет не мала успіху, і новий уряд був сформований знову майже у попередньому складі. 16 вересня Національні збори касували свою стару постанову і ратифікували перемир'я. Відповіддю народних мас було повстання 18 вересня, придушене прусськими і австрійськими військами, які викликав у Франкфурт імперський уряд.— *456.*

358 Опубліковані австрійським урядом 1 квітня 1848 р. *тимчасові правила друку* вимагали внесення великої застави для здобуття права на видання газети, зберігали цензуру і встановлювали підсудність осіб, звинувачуваних у «злочинах в друці», адміністративному суду, а не суду присяжних.

Конституція Австрійської імперії, запроваджена 25 квітня 1848 р., встановлювала високий майновий ценз і ценз осілості під час виборів у рейхстаг, засновувала дві палати — нижню палату і сенат, зберігала провінційні станові представницькі установи, передавала виконавчу владу і командування збройними силами імператорові і надавала йому право відхилення законів, прийнятих палатами.

Виборчий закон, опублікований 11 травня 1848 р., позбавляв виборчого права робітників, які одержують поденну або потижневу заробітну плату, прислугу, а також осіб, які одержують допомогу від благодійних установ. Частину сенаторів призначав імператор, другу частину обирали великі землевласники із свого середовища на основі двоступеневих виборів. Вибори до нижньої палати також були двоступеневі.— *457.*

359 Революція в Угорщині розпочалася народним повстанням у Пешті 15 березня 1848 р. Невдовзі було проголошено незалежність країни (при збереженні зв'язку з імперією у формі спільного монарха з династії Габсбургів), утворено національний уряд, проведено ряд прогресивних реформ (скасування кріпосного права і т. ін.). У липні було скликано Державні збори (сейм), що ухвалили створення національної армії. Австрійські правлячі кола, змушені офіційно терпіти ці перетворення, потроху підбурювали праві поміщицькі і буржуазні елементи національного руху сербів, хорватів та інших слов'янських народів, які входили тоді до складу Угорщини, на війну проти угорців. Результатом цього було вторгнення Єлачича, яке, однак, викликало в Угорщині нове революційне піднесення.— *459.*

360 Йдеться про битву під селищем Пакозд, поблизу міста Секешфехервар (Штульвейсенбург), 29 вересня 1848 р., в якій угорські революційні війська розбили армію хорватського бана Єлачича, що вторгся в Угорщину 11 вересня з таємної намови правлячих кіл Австрії. Переслідуючи противника, угорські частини 10 жовтня підійшли до австрійського кордону.— *460.*

361 Зволікання угорського командування з наступальними діями на підтримку віденських повстанців несприятливо відбилося на самій Угорщині. Завдавши 30 жовтня 1848 р. поразки угорцям під Швехатом, на підступах до Відня, оволодівши цим містом і придушивши віденське повстання, Віндішгрец та австрійські контрреволюційні кола почали зосереджувати сили для походу проти угорців. У грудні австрійська армія вторглася в Угорщину, захопила Пешт і окупувала значну територію. Проте, мобілізувавши всі ресурси, угорські революційні армії, що спиралися на підтримку населення і партизанський рух в тилу ворога, перейшли на початку квітня 1849 р. у контрнаступ, завдали австрійцям ряд нищівних ударів і змусили їх очистити Угорщину. Австрійський імператор Франц-Йосиф звернувся за допомогою до царя Миколи I. На осінь 1849 р. угорську революцію було придушено об'єднаними силами австрійських Габсбургів і царської Росії.— *464.*

362 *Під Вілагошем* 13 серпня 1849 р. угорська армія під командуванням Гергея здалася царським військам, що були послані для придушення повстання в Угорщині.— *465.*

[363] *Ланкастерські школи* — початкові школи для дітей неімущих батьків, де застосовувалася система взаємного навчання, названі за ім'ям англійського педагога Джозефа Ланкастера (1778—1831); у першій половині XIX століття були поширені в Англії та деяких інших країнах.— *467.*

[364] У новому прусському уряді, утвореному 8 листопада 1849 р., пост міністра-президента належав графу фон Бранденбургу; найбільш впливовий член кабінету, Мантейфель, зайняв у ньому пост міністра внутрішніх справ (з 1850 р. став міністром-президентом). Королівське розпорядження про переведення прусських Національних зборів з Берліна у Бранденбург було датовано тим самим числом і оголошено Зборам 9 листопада.— *469.*

[365] У 1637 р. Джон Гемпден, пізніше один з визначних діячів англійської буржуазної революції XVII ст., відмовився сплачувати податок — «корабельні гроші», не затверджений палатою громад. Судовий процес над ним сприяв зростанню опозиції проти абсолютизму в англійському суспільстві.

Прологом до війни за незалежність американських колоній (1775—1783) став рух проти податків і мит, запроваджених англійським урядом у колоніях. У 1766 р. англійський парламент змушений був скасувати запроваджений за рік до того гербовий збір, а пізніше американці заявили про бойкот усіх англійських товарів, що непрямо оподатковувались. У 1773 р. спроба насильного увезення в Америку чаю, який обкладався високим митним збором, привела до знищення його у бостонській гавані. Усе це сприяло загостренню конфлікту і прискорило повстання американських колоній проти Англії.— *470.*

[366] Мається на увазі постанова прусських Національних зборів, винесена 15 листопада 1848 р. на засіданні в одному з берлінських готелей. Стягування податків оголошувалося незаконним, поки Збори не зможуть без перешкод продовжувати свої засідання в Берліні. Проте у постанові не було заклику чинити протидію властям, що стягують податки.

Засідання 15 листопада було останнє, яке провели депутати в Берліні. На початку грудня частина їх, переважно праві, з'їхалися у Бранденбург. Однак уже 5 грудня 1848 р. вийшли королівські укази про розпуск Національних зборів і запровадження конституції королем. Контрреволюційний державний переворот у Пруссії було завершено.— *470.*

[367] 4 березня 1849 р. контрреволюційний австрійський уряд обнародував октроїрувану імператором конституцію, не чекаючи завершення обговорення конституційних проектів в Установчому рейхстазі. Всупереч обіцянкам надати автономію землям з неавстрійським населенням, октроїрувану конституцію було складено в бюрократично-централізаторському і антидемократичному дусі (імператор та його міністри наділялися всією повнотою влади). У відповідь на протести депутатів рейхстагу 7 березня його було розігнано. Конституція 4 березня стала кроком до відновлення абсолютизму в Австрії (остаточно він був відновлений імператорським патентом 31 грудня 1851 р., що скасовував конституційне правління).— *472.*

[368] Натяк на контрреволюційний заколот у *Вандеї* (західна провінція Франції), який підняли у 1793 р. французькі роялісти, що використали відстале селянство цієї провінції для боротьби проти революції.— *474.*

[369] Відповідно до октроїрованої 5 грудня 1848 р. королем Фрідріхом-Вільгельмом IV конституції в Пруссії було запроваджено двопалатну систему,

перша палата була осередком реакції. Палати були скликані 26 лютого 1849 р. Невдоволений позицією помірковано лівих депутатів другої палати, які схвалили імперську конституцію, вироблену франкфуртськими Національними зборами, уряд розпустив її 27 квітня.— *474*.

370 *«Основні права німецького народу»* — документ, прийнятий франкфуртськими Національними зборами як декларація прав і опублікований ще в грудні 1848 р., був доданий до тексту імперської конституції у вигляді її окремого, 6-го розділу. Разом з конституцією (опублікованою 28 березня 1849 р.) Національні збори прийняли 27 березня імперський виборчий закон. Наступного дня Збори обрали прусського короля «імператором німців».— *478*

371 21 березня 1848 р. з ініціативи прусських буржуазних міністрів у Берліні було влаштовано урочистий королівський виїзд, який супроводився маніфестаціями на користь об'єднання Німеччини. Фрідріх-Вільгельм IV проїжджав по вулицях Берліна з чорно-червоно-золотою пов'язкою на рукаві — символом єдиної Німеччини — і виголошував псевдопатріотичні промови.— *480*.

372 Мається на увазі конференція, скликана для перегляду так званої імперської конституції. В результаті конференції 26 травня 1849 р. було укладено угоду («унію трьох королів») між королями Пруссії, Саксонії і Ганноверу, до якої до вересня 1849 р. приєдналися понад 20 німецьких держав. «Унія» являла собою спробу прусської монархії домогтися гегемонії в Німеччині, оскільки регентом імперії мав стати прусський король. Проте під тиском Австрії і Росії Пруссія змушена була відступити і вже у листопаді 1850 р. відмовитися від «унії».— *482*.

373 На виборах до франкфуртських Національних зборів у травні 1848 р. Вільгельм Вольф був обраний у Сілезькому окрузі Штрігау (Стшегом) заступником ліберального депутата Штенцеля, який набрав більшість голосів. У зв'язку з виходом Штенцеля разом з групою інших лібералів із Зборів у травні 1849 р. його депутатські повноваження перейшли до Вольфа. Згаданий виступ Вольфа відбувся 26 травня 1849 р.— *486*.

374 Битва під *Вагхейзелем* (Баден) між баденсько-пфальцською повстанською армією і прусськими каральними військами відбулася 21 червня 1849 р.

Біля стін фортеці Раштатт прусські та інші каральні війська завдали 29—30 червня поразки баденсько-пфальцським повстанцям. Розбита баденсько-пфальцська армія змушена була відступити на південь і 11—12 липня перейшла швейцарський кордон. 23 липня після тяжкої облоги капітулював повстанський гарнізон Раштатта.— *490*.

375 У соборі св. Павла у Франкфурті-на-Майні з 18 травня 1848 по 30 травня 1849 р. відбувалися засідання загальнонімецьких Національних зборів.— *492*.

376 Остання стаття цієї серії в «New-York Daily Tribune» не з'явилася. В англійському виданні 1896 р., підготовленому до друку дочкою Маркса Елеонорою Маркс-Евелінг, а також у ряді наступних видань як останню статтю було вміщено працю Енгельса «Недавній процес у Кельні», що не входила до цієї серії (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 397—403).— *495*.

377 На початку 1846 р. Маркс і Енгельс створили в Брюсселі Комуністичний кореспондентський комітет, на зразок якого за їхнім задумом передбача-

лося створення таких комітетів і в інших країнах. Метою комітетів було сприяння ідейному і організаційному згуртуванню соціалістів та передових робітників і тим самим підготувати грунт для створення міжнародної пролетарської партії. Комітети було утворено в Лондоні, Парижі і Кельні. До складу Брюссельського комітету, крім Маркса і Енгельса, у різний час входили В. Вольф, Й. Вейдемейєр, бельгійський соціаліст Ф. Жіго та ін. За дорученням цього комітету Енгельс у середині 1846 р. вирушив у Париж з метою ведення там комуністичної пропаганди серед робітників і боротьби з впливом «істинного соціалізму» (див. цей том, с. 156—158), ідеї якого поширював Карл Грюн. Енгельс у листах на ім'я Маркса регулярно повідомляв комітет про свою діяльність.— *496*.

378 *Штраубінгери* — мандрівні підмайстри-ремісники. Маркс і Енгельс називали так німецьких ремісників, і серед них деяких учасників робітничого руху, які значною мірою перебували під впливом цехових забобонів і тішилися дрібнобуржуазними ілюзіями про можливість повернення від великої промисловості до дрібного ремесла.— *496*.

379 Цей лист є відповіддю на лист П. В. Анненкова до Маркса від 1 листопада 1846 р., в якому було прохання повідомити свою думку про книгу Прудона «Система економічних суперечностей, або Філософія злиднів». Найважливіші думки, висловлені у листі до Анненкова, лягли в основу праці Маркса «Злиденність філософії» (див. цей том, с. 1—102, а також примітку 1).— *497*.

380 Анненков писав Марксу 1 листопада 1846 р. про книгу Прудона: «Признаюсь, що самий план праці видається мені скоріше плодом фантазії людини, якій вдалося оглянути куточок німецької філософії, ніж необхідним результатом розробки певної теми та її логічного розвитку».— *497*.

381 Маються на увазі буржуазна революція в Англії (1640—1660) і державний переворот 1688 р., який покінчив з реставрацією династії Стюартів і встановив конституційну монархію, засновану на компромісі між землевласницькою аристократією і великою буржуазією.— *499*.

382 Словом «cacadophin» під час Французької революції кінця XVIII ст. противники абсолютистського режиму називали введену в моду королевою Марією-Антуанеттою тканину гірчичного кольору, що нагадував колір забруднених пелюшок новонародженого наслідника престолу (дофіна).— *505*.

383 *Парламенти* — вищі судово-адміністративні органи у Франції, виникли в XIII ст., здійснювали реєстрацію королівських указів (які лише після цього набирали силу закону) і мали право опротестовувати їх. У XVIII ст. стали опорою феодальної опозиції абсолютизмові і гальмували проведення навіть найпоміркованіших реформ. Були скасовані у 1790 р., під час Французької революції.— *505*.

384 Йдеться про задуману Марксом у 1844 р. працю «Критика політики і політичної економії». Проте цей задум тоді здійснити не вдалося; з написаних ним того часу рукописів до нас дійшла лише частина, відома під назвою «Економічно-філософські рукописи 1844 року» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 42, с. 39—159). Під «критикою німецьких філософів і соціалістів» Маркс має на увазі «Німецьку ідеологію» (див. це видання, т. 2).— *507*.

385 Уривок, що публікується, взято з листа Енгельса Марксу, написаного напередодні 2-го конгресу Союзу комуністів (див. примітку 89), який відбувся в Лондоні з 29 листопада по 8 грудня 1847 р. Говорячи про свій проект програми Союзу, підготовлений для конгресу, Енгельс має на увазі «Принципи комунізму» (див. цей том, с. 116—131, а також примітки 76 і 81).— *507*.

386 Маються на увазі спроби Ледрю-Роллена, міністра внутрішніх справ тимчасового уряду, оновити адміністративний апарат муніципальних рад, а також його декрет від 14 березня про ліквідацію ряду батальйонів національної гвардії, що складалися з представників буржуазії і аристократії.— *508*.

387 Енгельс має на увазі висунуті Луї Бланом, головою комісії з питань праці (так званої Люксембурзької комісії), утопічні плани «організації праці» (див. цей том, с. 230—232, 237—238).— *508*.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Б

В

Г

Л

Н

О

П

С

Т

У

Ф

ЛІТЕРАТУРНІ ТА МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНАЖІ

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Г

Д

Е

Є

Ж

З

І

К

Л

М

Н

О

Р

С

Т

У

Ф

ЗМІСТ

Російською мовою
том підготували до друку
Б. Г. Тартаковський і Н. О. Лойко

За загальною редакцією
О. І. Малиша і М. Ю. Колпінського

Редактор українського перекладу
Б. І. Канцелярук

Коректор
І. С. Гнатюк

КАРЛ МАРКС, ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС

Избранные сочинения в 9 томах
том 3

(На украинском языке)

Киев

Издательство
политической литературы
Украины
1988

Завідуючий редакцією *І. Є. Городиський*
Відповідальні за випуск
І. К. Ващенко, Н. З. Лахтадир, Ж. К. Рудик
Художник *Р. К. Пахолюк*
Художній редактор *Б. О. Прокопенко*
Технічні редактори *М. Я. Таратута, Н. С. Подоляк*
Коректор *Е. Р. Браславська*

ИБ № 4002

Здано до набору 23.08.87. Підп. до друку 11.02.88.
Формат 60×90 $^{1}/_{16}$. Папір друк. № 1. Звич. нова гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 39,5. Ум. фарб.-відб. 40,5.
Обл.-вид. арк. 43,3. Тираж 10000 пр.
Зам. 7—2314. Ціна 1 крб. 80 к.

Політвидав України,
252025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.